Attakam. A hún királyi család egyik tagja Mamával együtt, kiknek fiai a bizánci udvarban tartózkodtak. Attila rögtön trónra lépte után kiadatásukat követelte, mint szökevényekét; a bizánci udvar a margusi béke megkötése után 435. azonnal kiszolgáltatta s Attila a dunamenti Carsus várossal szemben a kelet-rómaiak szeme láttára keresztre feszíttette őket. (*Priskus* Rh., Exc. Legat. 48.; *Thierry* A., Attila és fiai, ford. Szabó K. 44. l.)

Attakolit (ásv.), aluminium-kalcium-mangánofoszfát Svédországról.

Attala, kisk. Somogy vm. igali j.-ban, (1900) 1226 magyar lak., u. p. Csoma, u. t. Dombóvár. Jerney szerint ez az 1138. évben említett Villa Attila és itt véli keresendőnek Attila sírját. Csorba József, a vm. monográfusa ellenben azt írja, hogy vm. római előkelőnek nejétől vagy leányától vette nevezetét. A régi temető nevű helyen templom nyomai látszanak. V. ö. Magyar Sion 1863, 48, 191. l.

Attalea *Humb.* et *Bonpl.* (növ.), a pálmák génusza, melynek 24 faja Dél-Brazilától Honduras ig és az Antillákon van elterjedve. Magas törzsű v. törzsetlen pálmák, széles szárnyas levelekkel, a levélgerincre merőlegesen álló cimpákkal, sárga virágokkal. Tojás- v. ellipszoidalakú gyümölcsének kérge fás, rostos s rendesen három ehető, mandolaféle, olajtartalmú magvat zár magában. A braziliai *A. funifera* Mart. *(piasszaba, p.-pálma, kötélpálma, chiquichiqui, Leopoldina Piassave* Wall.), 6—9 m. magas, 6 m. hosszú levelekkel, levélhüvelyének rostja a kereskedelem *piasszava* v. *piasszabe kendere* v. *monkeyfüve.* Ez a levélhüvely egyéb szövetének a levegőn való elpusztulása után a fáról szabadon csüng le, kitünő rostanyag, a szárazság és nedvesség minden változásának jobban ellentáll, mint bármely más növényrost s könnyű, de nagyon tartós takaró, kötél, seprő és kefe lesz belőle, ágyúk, hajók és utcák tisztogatására. Nagyon kemény, 8—10 cm. hosszu, fekete, de világosbarna foltos magvát *(koquillas,* kis v. *lisszaboni kókuszdió)* gombnak, olvasó-szemnek (kux-rózsafűzér) s más apróságnak esztergályozzák. Az *A. excelsa* Mart. égő csonthéjának füstjében a *kaucsukot* szokás szárítani. Az *A. Kohune* Mart. *(kohune-pálma)* szárából *pálmabor* készül, levele fedésnek, virágvasárnap pedig az egyházi szertartás alkalmával használatos. Rendkívül kemény magvai (cocos lapidea) esztergályozásra igen alkalmasak; belőlük állítják elő a *kohune-olaj*-at. Más A.-fajoknak a gyümölcse jó.

Attaleia *(Attalia),* két kisázsiai városnak neve az ókorban, melyek közül az egyik Lydiában feküdt Pergamon kerületében, a másik — II. Attalos alapítása — Pamphyliában. Ez utóbbinak romjai még manapság is láthatók Adalia mellett. Az Attalos-család egyes tagjait tisztelő ünnepeket is A.-nak ('Ατταλεῖα) hivták.

Attalos, több pergamoni király neve: 1. I. *A.* (szül. Kr. e. 269., megh. 197.), I. Eumenes utóda, Sardes mellett nagyon megverte a Kis-Ázsiában pusztító gallusokat (239), mire fölvette a királyi címet. A szíriai királyság rovására szerette volna országát kiterjeszteni, de ezért vívott harcaival kudarcot vallott. 211-ben Róma pártjára állott, melyet III. Fülöp makedon királlyal szemben hajóhadával támogatott. Tudománynak és művészetnek nagy barátja volt; megalapította a híres pergamoni könyvtárt; a gallusokon aratott győzelmének emlékére négy szoborcsoportozatot állított fel az athéni akropoliszon, melyekből egyes szobrok ma a római, nápolyi, velencei és párisi múzeumokban láthatók. Ő kezdte meg a pergamoni hires Zeus-oltárt építeni (fia, II. Eumenes fejezte be); ennek domború diszítményei (1878. találták meg) a berlini pergamoni múzeumban láthatók. V. ö. *Fränkel* M., Das grosse Siegesdenkmal A. des I. (1895).

2. II. *A. Philadelphos* (210—138. Kr. e.), az előbbinek ifj. fia, 159 óta bátyjának utóda, miután előbb Rómában hazája érdekeinek képviselője volt. A Kappadokia trónjáról elűzött Ariarathes Philopatort uralmába visszahelyezte; a bithyniai Prusias ellen Rómától kapott segítséget; támogatta Alexander Balast Szíria trónjának elfoglalásában, szintúgy a rómaiakat ál-Fülöp ellen és Korinthos elpusztításában.

3. III. *A. Philométor,* II. Eumenes fia, az előbbinek unokaöccse és utóda; uralma elején kegyetlenül viselkedett rokonaival szemben; csakhamar búskomor lett és az uralmat híveire bízva, művészeti foglalkozásokkal töltötte idejét, míg 133-ban 5 évi uralom után hirtelen meghalt. Egy híve megjelent ekkor Rómában (állítólagos ?) végrendeletével, mely szerint kincseit és országait Rómára hagyja, mely ezt rövid küzdelem után birodalmába kebelezte.

Attalus, nyugatrómai császár, akit Alarich 409. K. u. Honorius ellencsászárjául emelt a trónra, de 410. már letette. 414-ben ismét fölvette a császár címét, de Constantiusnak, Honorius hadvezérének kezébe került, aki száműzetésbe küldte.

Attaque (franc., ejtsd: átták) a. m. támadás szálfegyverrel; l. *Roham.*

Attar a. m. rózsavíz, l. *Rózsa.*

Attár, tulajdonképen *Muhammed Ibn Ibrahim Ferid-eddin.* A perzsa misztikusok egyik jelese. Szül. Kerbenben, egy Nisapur melletti helységben 1119., megh. 1230 körül. Atyja vagyonos fűszerkereskedő volt s ennek halála után egy ideig A. vezette a reá maradt virágzó üzletet, innen ered A. neve is, mely arabul fűszer- és illatkereskedőt jelent. De csakhamar fölhagyott üzletével és a szufizmusra áttérve, az aszkézisnek s a költészetnek szentelte életét. Mint törődött aggastyánt száztiz éves korában egy mongol katona ölte meg. Nagyszámú, többnyire terjedelmes költeményei közt legismertebbek a Pend Námeh (a tanács könyve), ezt először Hindley adta ki (1809), aztán de Sacy (Páris 1819) és Mantik ut-tair (madárnyelv, kiadta és fordította de Tassy Garcin). Összes művei keleti életírói szerint többet tesznek ki százezer verssornál, de ezekből sok elveszett. L. *Perzsa irodalom.*

Attasé, l. *Attaché.*

Attavante *di Gabriello di Vante,* olasz miniatürfestő, szül. 1452., valószinüleg Castelfiorentinóban, megh. 1517 előtt. Firenzében élt és az ottani nagy mesterek, első sorban Verrocchio és Dom. Ghirlandajo hatása alatt fejlesztette ki művészetét, melyet rendkívüli termékenységgel gya-

korolt. Miniatürjei e műfaj legnagyobb remekei közé tartoznak. A. erős díszítő érzéke, finom izlése, pompás rajza és ragyogó színezése a kor előkelő könyvbarátai szemében a legkívánatosabb tágyak közé sorolták az ő képeivel díszített kódexeket. Legkorábbi ismeretes műve az a misekönyv, melyet 1483. festett Dol püspöke számára (jelenleg a lyoni székesegyház tulajdona). Azok közül a kódexek közül, melyeket fő megrendelője, Mátyás magyar király számára festett, néhány még azonosítható. Ilyen első sorban a brüsszeli kir. könyvtár legbecsesebb kincse, szintén missale «Actavantes de Actavantibus hoc opus illuminavit A. D. MCCCC. L. XXV.» fölirattal. A könyv gyönyörű festményei között előfordulnak Mátyás király, Beatrix királyné és Corvin János. arcképei. Albrecht főherceg és Izabella infánsnő idejétől kezdve (1599) a XVIII. sz. végéig erre a misekönyvre tették le az esküt Németalföld helytartói. Ugyancsak Mátyás számára készült Martianus Capella «De Nuptiis Mercurii et Philologiae» c. művének pompás példánya (Velence, Bibliotheca Marciana), tov. még más kódexek a párisi, modenai, bécsi könyvtárakban, de bizonyos, hogy Budavár elfoglalása alkalmából a tőle vagy műhelyéből való kódexek nagy száma jutott világgá. L. *Korvina*. V. ö. *Csontosi*, Mátyás és Beatrix arcképei Corvin-codexekben, (Archaeologiai Értesítő, 1888); Századok 1874—75.

Attelage (ejtsd : attölázs) a. m. *fogat* (l. o.).

Átteleltetés, *méheké*. Hazánk éghajlata alatt a méhek nyári álláshelyükön hagyhatók, de azért a méhkaptárakat mégis meg kell védeni a hidegtől; a védelem abban áll, hogy a kaptárak üres tereit valami rossz hővezetővel, mint mohával, polyvával, kóccal v. szecskázott szalmával töltjük ki. Ha szokatlan nagy hidegek állanak be, vizsgáljuk meg a méhest; ha a kaptár falán hallgatózva azt vesszük észre, hogy a méhek zúgnak, az annak a jele, hogy fáznak; ilyenkor a kaptárakat szalmával be kell kötni, de a röpülőlyukat nem szabad a legcsikorgóbb hidegben sem eltorlaszolni.

Áttelepítés, a telepítés egy neme, midőn nem külföldről hozzák a telepítendő anyagot, ill. népet, hanem az ország oly részeiből, melyeknek sűrű népessége van. Á. történik tov. elemi csapások következtében is. L. *Telepítés*.

Attemporál, alkalmazkodik az időhöz, a körülményekhez, bevárja az idejét.

Attemstetter, *Andreas*, ötvös, frieslandi születésű, hosszabb olaszországi tartózkodás után a bajor hercegek szolgálatába lépett Friedbergben (Felső-Bajorország), majd később 1581-től Augsburgban dolgozott, hol 1591. megh. Mint viaszmodelláló, zománcozó és ügyes címerdíszítő hires volt. Fia, *David*, 1592—98. 9 ezüst feszületet készített a bajor hercegeknek. 1601-ben a müncheni, később pomerániai Cabinet-on (Kunstschrank) dolgozott, majd Prágába költözött át, hol 1610. II. Rudolf császár udvari aranyművese lett. Műveit D A F(ecit) v. D A-val jelezte, néha évszámmal is. Szép, ezüst zománccal díszített álló órája van a bécsi császári kincstárban, valamint a bajor nemzeti múzeumban s a Fuggerek birtokában. Neki tulajdonítják ugyancsak a bécsi császári kincstárban őrzött, ú. n. Habsburg-házi koronát.

Attendorn, város Arnsberg prosz közig. kerületben, a Bigge és vasút mellett, (1905) 3780 lak., hengerművekkel, bőrgyártással. Mellette 1907. nagy cseppkőbarlangot fedeztek föl.

Attentátum (lat.) a. m. *merénylet* (l. o.).

Attention (franc., ejtsd : áttanszjóñ) a. m. figyelem, vigyázat.

Attentus (lat.) a. m. figyelmes, éber.

Attenuáció (*attenuatio*, lat.) alatt higítást gyengülést, általában erjedő folyadék fajsúlycsökkenését értjük. Ezen folyadékok cukrot, fehérjeszerű anyagokat, sókat stb. tartalmaznak, minek folytán fajsúlyuk nagyobb mint a vízé. Az erjedésnél a cukor alkoholra és szénsavra bomlik és egy része az oldott anyagoknak kiválik. A fajsúlya az oldatnak kisebb lesz, mert az oldat szilárd sókban szegényebb és mivel az alkohol könnyebb mint a víz. A friss cefrében, avagy a sörfőzésnél a malátalében jelöljük az areométer fokát p-vel és m-el az elerjedt folyadékban az areométerfokot, akkor p—m lesz a látszólagos A. Ez bizonyos arányban van az elerjedt cukor mennyiségével és lehetővé teszi, hogy az erjedés menetét kövessük. A tapasztalati uton talált alkoholfaktor, amellyel az areométer-százalékokban kifejezett A. megszorzandó, hogy a folyadék alkoholtartalmát Al. súlyszázalékokban megkapjuk [Al=a (p—m)], csak változatlan erjedési viszonyok részére állandó és a tiszta cefre eredeti töménységétől, v. a p értékétől függ. p=5 és p=30 értékek esetében az A. 0·4294 és 0·4810 között változik és függ továbbá az erjedés előrehaladottságától és csak az erjedési folyamat vége felé lesz állandó. Ha a látszólagos A.-t a tényleges areométerfokokkal összehasonlítjuk, akkor megtaláljuk, hogy az utóbbinak mekkora tört része tünt el látszólag. p : p—m viszonyt, melyben p-t vesszük egységnek, a látszólagos erjedési foknak nevezik és v-vel jelzik. v-t meghatározhatjuk a következő arány-

latból $p : p—m = 1 : v$, $v = \frac{p—m}{p}$. A kierjedt folyadék alkoholtartalmát főzéssel eltávolítjuk és a folyadékot vízzel az eredeti súlyára kiegészítjük, akkor az areométer a folyadék vonatanyagát n-t adja. A ki nem erjedt folyadék vonatanyag-tartalma p és n közötti különbözet, tehát p—n adja a tényleges A.-t és ebből levezethető a tényleges erjedési fok. Ez megmutatja, hogy erjedés által az areométerfoknak mely része tünt tényleg el. A tényleges erjedési fokból közvetlenül megtudjuk, hogy a cefre vonatanyagának mely tört része alakult át tényleg alkohollá; ezzel a különböző cefre és cefrézési eljárások nagyon megbízhatóan ellenőrizhetők. A látszólagos A. p—m mindig nagyobb, mint a tényleges. A kettő közötti különbözet [(p—m)—(p—n)] adja az A.-különbözetet d=n—m. d-t megkapjuk, ha az alkoholtartalmú folyadék vonatanyag-mennyiségéből n-ből, a szénsavtól megszabadított folyadék areométer-százalékát m-t kivonjuk; d annál nagyobb, minél több alkohol van a folyadékban. Ha a látszólagos A.-t a ténylegessel elosztjuk, úgy megkapjuk az A.-

együtthatót $q = \frac{p—m}{p—n}$ amely a különböző cefre töménységénél fogva különböző nagy. Az együtt-

ható magasabb nagyobb sűrűségnél és alacsonyabb kisebb sűrűségnél, azonban egy és ugyanazon cukortartalmú folyadéknál a későbbi erjedési állapotban, amidőn az A.-különbözet az 1. számhoz közeledik és azt túlhaladja, meglehetősen állandó. Ezen együtthatót a legtöbb saccharometrikus számításnál használják. V. ö. *Holzner*, Die Attenuationslehre (Berlin 1876).

Atterbom, *Per Daniel Amadeus*, kiváló svéd költő, szül. keleti Gotland Asbo kerületében 1790 jan 19., megh. 1855. júl. 21-én. Még mint egyetemi hallgató alapította az «Auróra-kört», ama svéd költői és kritikai társaságot, melynek főcélja volt a svéd szépirodalmat fölszabadítani a francia klasszicizmus nyüge alól és azt nemzeties alapokra fektetni. A társaság közlönye Phosphoros cím alatt jelent meg (1810—15) és ettől kapták az új irány hivei a «foszforisták» nevét. 1817—19 közt beutazta Német- és Olaszországot, s visszatérve, mint a német nyelv és irodalom alapos ismerője, Oszkár trónörökös német nyelvtanára lett, majd 1821. az upsalai egyetemen a filozófia, később pedig az esztetika rendes tanára. Svédországban ő volt a romanticizmus egyik legbefolyásosabb s legkedveltebb képviselője. Románcciklusa Blommorna (a virágok) c. annak idejében nagy feltünést keltett, habár némi mesterkéltség itt-ott el nem vitatható e művétől. Gyönyörű ciklusát Minnesangarne i Sverige (szerelmi dalnokok Svédországban) nemzete költészetének gyöngyei közé sorozzák.Nagy érdemeket szerzett mint irodalomtörténész is, e téren főművei: Sveriges siare och skalder, 5 kötet, továbbá Poesiens historia, 4 köt. Összegyüjtött munkái 13 kötetben jelentek meg 1854—70-ben.

Atterbury (ejtsd: etterböri), *Francis*, rochesteri püspök, szül. 1663 márc. 6-án, megh. Párisban 1732 márc. 3. 1691-ben st.-bride-i lelkész és kir. káplán Londonban. A liberális püspököket és whigpártot támadta, miért is az utóbbiak bukása után christ-churchi dékán és Rochester püspöke lett. 1720-ban egy jakobita-összeesküvést szervezett, melyet azonban 1722. felfedeztek; erre hivatalától megfosztották és száműzték. Műveit *Nichols* adta ki (2 köt. 1782).

Áttérés más vallásra. A katolikus egyház álláspontja szerint a keresztség által a katolikus egyházba vétetik fel minden megkeresztelt, s minden megkeresztelt az egyház hatóságának van alávetve; másfelől a keresztség eltörölhetetlen jellegű. Ezért a katolikus nem keresztény vallásra vagy nem katolikus keresztény felekezet kebelébe át nem térhet, hanem erre irányuló ténye egyházi bűncselekményt (eretnekséget, szakadárságot) állapít meg. A nem-katolikus keresztények az eretnekség megtagadása (abjuratio haeresis) után nem áttérnek, hanem visszatérnek az egyház kebelébe. Nem keresztények nyert hitoktatás után felvétetnek az egyházba. A katolikus egyház különböző ritusai alá a hivek kölcsönös áttérése tiltva van. A *protestáns* egyházak szintén elitélik a nem keresztény felekezetbe való áttérést, de jogilag lehetőnek tartják a katolikus egyházba való áttérést. Katolikusnak áttérése esetében egyszerüen a hitvallás letételét kivánják. A *zsidó* vallás szerint a más vallásra áttérés bűncselekmény, a zsidó vallásra áttérés pedig szigorú szertartásokhoz van kötve. Az *államhatalom* a középkorban a katolikus egyház álláspontját fogadta el, azonban már az augsburgi béke 1555-ből megengedi a rendeknek az ágostai evangélikus egyházba való áttérést, azonban a Ferdinánd király külön döntését képező Reservatum ecclesiasticum kimondja, hogy a katolikus egyházi rendek áttérés esetében javadalmaikat vesztik; az alattvalók, akik a jus reformandival biró fejedelmeik vallásáról másra kivántak áttérni, kénytelenek voltak a tartományból kiköltözni (jus emigrandi). Az 1648-iki vesztfáli béke csak annyit változtatott e helyzeten, hogy azon terület alattvalói, ahol az 1624-ik normális év valamely szakában valamely felekezet nyilvános vagy magán vallásgyakorlat birtokában volt, ezen felekezetbe szabadon áttérhettek.

Az újabb fejlődés szabályszerint megengedi, csak bizonyos formaságokhoz, részint politikai hatóság (Ausztria), részint egyházi hatóság (Bajor-, Szászország, Württemberg), részint bíróság közbenjöttéhez köti úgy a nem keresztény, mint a keresztény felekezetek kölcsönös áttérését. Magyarországon a bécsi béke engedi meg a szabad vallásgyakorlatot s ezzel az evangelikus vallásra való áttérést az ország nemeseinek, a határszéli katonáknak, szabad kir. és kiváltságos mezővárosoknak; ezt az 1645. évi linci béke kiterjeszti a jobbágyokra is. Az 1791. XXVI. t.-c. 13. §-a azt rendeli a vakmerő áttérések meggátlása végett, hogy a katolikus hitről az evangélikus hitre való áttérés esetei ő felségének bejelentessenek. Ő felsége ezen § alapján oly rendeletet adott ki, amely szerint a más vallásra áttérni kivánó katolikus egyén előzőleg hat heti vallási oktatást köteles kiállani; ezen oktatást gyakran különböző ürügyek alatt megismételték. Ezen s más bajok az 1844. évi III. t.-c. megalkotására vezettek, melynek 5—11. §-ai a katolikus vallásról bármely evangélikus vallásra való átmenetelt akként szabályozzák, hogy az áttérni szándékozó saját lelkésze előtt két tanú jelenlétében köteles kijelenteni áttérési szándékát, négy hét mulva ugyanily alakban ismételnie kell elhatározását. Erről a lelkész vagy tanuk bizonyítványt adnak, melyeket az áttérő azon vallásbeli lelkésznek mutat be, ahová áttérni akar. A megtörtént átmenetelek eseteit az illető püspöki hivatalok tudomásvétel végett félévenként a helytartótanács útján ő felségének kötelesek voltak bejelenteni.

Ma az áttérésről az 1868. LIII. t.-c., az 1894. XXXII. t.-c. és a vallás szabad gyakorlatáról szóló 1895. XLIII. t.-c. rendelkezik. Ezek szerint 18 éves kora után mindenki áttérhet bármely bevett vagy elismert vallásra, valamint kiléphet ilyen vallásból anélkül, hogy más vallásra áttér, vagyis lehet felekezeten kívüli. Az áttérő szülőt hasonnemű gyermekei 7 éves korig vallásában csak akkor követik, ha a házasság egyvallásúak házassága volt. Vegyes házasságoknál pedig a gyermekek — és pedig a 7 éven aluliak feltétlenül, a 7—18 évesek a gyámhatóság beleegyezésével — csak akkor a az egyik házastárs a másik házastárs vallására tér át. Az áttérés formaságai az 1844: III. t.-c. ismertetett szabályaival egyeznek, csakhogy a második nyilatkozattételnek az elsőtől

számított 14 nap eltelte után és 30 nap eltelte előtt kell megtörténni.

Atter-tó vagy *Kammer-tó*, Felső-Ausztria legnagyobb tava, Vöcklabrucktól DNy.-ra 75 km.-nyire, 18 km. hosszú, 2—4 km. széles, felülete 47 km², körülbelül 171 m. mély és 466 m.-rel fekszik a tenger szine fölött. E tavat K.-en a Höllen-hegység (legmagasabb pontja a Höllkogel, 1953 méter magas) a Traun-tótól, Ny.-on alacsonyabb hegycsoportok a Mond- és Zeller-tótól, DNy.-on a Schafberg tömege a Wolfgang-tótól választja el. A halban dús A. egész Ny.-i partját gömbölyded, fölül erdős, az aljakon megmívelt hegyek veszik körül. DNy.-i végén e tó a Mond-tóból jövő Ache-t veszi fel és Ny.-i végéből, Kammer mellett az Ager foly ki, mely a Vöcklával egyesülve, Lambachnál a Traunba szakad. Az A. nyári középhőmérséke a fölszinen 17—20° C. A legújabb időben az A. és a szomszéd Mond-tó fenekén cölöpépítkezésekre akadtak. Ny.-i partján vannak Atter várnak, az egykori Attergau főhelyének romjai. A partjai mellett épült községek kedvelt nyaraló helyek.

Attestatum (lat.) a. m. írásban, különösen hatóság által kiállított bizonyítvány.

Áttétel, a *gépészetben* az erőknek és mozgásoknak egyik tengelyről a másikra való Á.-ét jelenti. Az ilyen A.-ek segítségével aránylag nagy terheket birunk emelni, természetesen a mozgási sebességek rovására, vagy kis sebességeket nagy sebességekké, vagyis lassú mozgásokat gyors mozgásokká alakíthatunk át az erők rovására. Az Á. lehet folytonos vagy szakaszos mozgású. Az előbbieket az egymásba kapaszkodó fogas lánc, szij v. kötélkerekek, míg ez utóbbiakat az emelő rudak szolgálják. Mindkettőben a forgási ponttól az erő irányainak merőleges távolsága szolgáltatja a kart és egyazon forgáspontból kiinduló karok hosszának egymásközti aránya az Á. viszonyát.

Á., a *könyvelésben* az egyik lapon elkönyvelt tételek összegének Á.-e, átvitele a következő lapra. — *Á. v. áttéti góc*, orvostani értelemben l. *Metasztázis*.

Áttetsző, l. *Átlátszóság*.

Áttetsző nyomás, egyik oldalán izlandi moha és kevés zselatin-enyv keverékével bevont papirosra litográfiai sajtón való nyomás. Célja olyan nyomatok előállítása, amelyek az ablakra tapasztva, az üvegfestményt pótolják. Fő szabályai, hogy a festék elkészítésekor kencét ne használjunk s a követ minden egyes festékezés után szárítsuk meg, mert a papiros nem tűri a vizet. Nyomás után lakozzák a papirost, még pedig mind a két oldalán külön. Van egy másik, jóval egyszerűbb módja is az A.-nak, de az ilyen módon készült nyomatok kevésbbé szépek. Jó fajta, de nem preparált papirosra nyomtatnak és az alaposan megszáradt nyomtatványokat azután, hogy a papiros átlátszóvá legyen, a litográfiai gyorssajtó olajjal behengerelt kövén erős nyomással újra megnyomják. Az ilyen nyomatokat előlapjukra kent spirituszszal ragasztják az ablaktáblára.

Atthis (gör.), 1. attikai nyelvjárás, l. *Görög nyelv*. — 2. *A.*, Attika történetének krónikaszerű előadása, milyeneket leginkább a Kr. e. IV. sz.-ban írtak az ú. n. A.-írók, pl. *Androtion*, *Philochoros*. Későbbi írók sokat merítettek belőlük. Töredékeik *Müller* Fragmenta histor. Graecorum-ában.

Attica, l. *Attika*.

Atticizmus, általában attikai szellem, finomság, idealizmus; aztán attikai nyelvjárás, mely az V. és IV. sz. nagy költői és írói által az egész görögség irodalmi nyelve lett. A makedóniai és római uralom idejében az A. művelői az ú. n. *atticisták*, kik csak a régi attikai szókincset és kifejezésmódot tartották követendőnek. V. ö. *Schmid*, Der A. in seinen Hauptvertretern (Stuttgart 1887—97, 6 köt.).

Atticus, 1. *Titus Pomponius*, igen gazdag római lovag (Kr. e. 109—32). A. nevét, mellyel rendesen nevezik, hosszú athéni tartózkodásáért (86—65) kapta. Itt buzgón tanulmányozta a filozófiát és az irodalmat, majd Rómába visszatérve, Epikuros híveként tartózkodott a politikai élettől, de rokonszenves tulajdonságai és nagy esze révén három nemzedék legkiválóbb és legellentétesebb pártállású férfiaival szoros barátságban állott, így Sullával, Brutusszal, Cassiusszal, Hortensiusszal, Antoniusszal, Octavianusszal, de főleg Ciceróval, kinek sokszor rendezte zilált pénzügyeit. Maga is írt történeti műveket, melyek elvesztek, de legnagyobb érdeme az volt, hogy kortársainak iratait rabszolgáival rendszeresen másoltatta és buzgón terjesztette. V. ö. *Boissier*, Cicero és barátai, ford. Molnár Antal (Budapest, M. Tud. Akadémia kiadása).

2. *A.*, platonikus filozófus, a keresztény korszak II. sz.-ában. Csak kevés töredék maradt ránk műveiből, amelyekből megtudjuk, hogy mint hű tanítványa Platonnak élesen megtámadja Aristotelest, kit azzal vádol, hogy csak az újítás hiu ingere térítette el Platontól. Szemére hányja Aristotelesnek, hogy megrontotta az erény fogalmát, hogy tagadja a lélek halhatatlanságát, hogy félreismerte az isteni gondviselést s hatalmat. Plotinos nagyra becsülte A.-t.

3. *A.*, *Herodes*, l. *Herodes Atticus*.

Attigny (franc., ejtsd: áttinyi, a középkorban Atiniacum), történelmileg nevezetes hely Ardennes francia départementban, az Aisne és vasút mellett, (1906) 2115 lak., gyapju- és lenfonókkal, cukorgyárral. Itt volt II. Klodvig után a frank királyok székhelye, itt vette fel a keresztséget Wittekind 785.; itt tartott bűnbánatot 822. Jámbor Lajos.

Attika (alapjelentésében talán partvidék), 1. az az ÉNy.-ról DK. felé húzódó félsziget, amely a synoikismos által egyesített athéni állam területe volt az ókorban. Kiterjedése mintegy 2500 km². É. felé Boiotia, Ny. felé Megaris, egyébként a tenger határolta. Partvidékével szemben egyedül Salamis jelentékenyebb nagyságú sziget (kb. 93·5 km²). A. egészben véve dombvidék, többféle és többirányú hegyrendszerrel, itt-ott elég magas emelkedésekkel. É.-on a Kithairon húzódik (1411 m. legmagasabb ponttal), a legnyugatibb részen annak nyúlványa, a szarvalakú Kerata. Az eleusisi síkot az athénitől az Aigaleos (Korydallos) választja el. Athéntől K.-re a mézéről híres Hymettos vonul; a félsziget legdélibb részében a laurioni bányák dombvidéke van. É.-on a Kithai-

ronnak K.-i folytatása a Parnes (1413 m.) s evvel összefügg, bár más irányban halad (ÉNy.-ról DK. felé), a Pentelikon (Brilessos), melyet márványa tett híressé. Az A.-i főváros legmagasabb pontja a Lykabettos (278 m.). Az A.-i hegyek, melyeknek belső kőzetrétegei a hegyláncok menetével többnyire nem egyirányuak, bővelkednek kristályos kövekben: márványban, kristályos palában. Laurion ezüsttartalmú érceivel gyarapította Athén gazdagságát. A messze vidékre dolgozó A.-i fazekasok a Kolias-fok közelében találták meg foglalkozásuk alkalmas anyagát. Amily változatos és értékben gazdag volt A. orografikus szempontból, oly szegényes, ami folyóvizeit illeti. Legjelentékenyebb még az É.-ról jövő Kephisos, amely a Pediont szeli keresztül. Egyébként A.-ban csak azon patakágyakat (rheumata) találjuk nagyobb számban, melyek rendesen szárazok s csak az esővíznek levezető csatornái. E vízszegénység miatt A. még azon lapályai sem eléggé termékenyek, melyeket a hegyrendszerek zárnak körül. Négy nagyobb ilyen síkságot találunk A.-ban. A manapság ú. n. Mesogiát a Pentelikon, Hymettos és a DK.-i partvidék dombozata között; a Pediont, azaz athéni síkot, amely a tengerparttól a Parnes és Pentelikon kapcsolódásáig húzódik É.-ra; az eleusisi síkságot, melyet más néven thriainak v. Rharionnak is mondottak és végül negyediknek azt a lapályt, amely a marathoni partvidéken terül el. E sík helyeken termesztették az A.-iak csekély búzájukat és árpájukat; ez utóbbi volt az ókorban a főtáplálék a gabonanemüek közül. Importra természetesen a lakosok számában megnövekedett A. nagyon is rászorult. A szőllőn kívül különösen az olaj- és fügefát kultiválták nagyobb számban és haszonnal. Egyéb fában, erdőben sem volt hiány: platánokban, oleanderekben, egyes tölgy- és fenyőfajokban stb. A. lak. számát természetesen első sorban a főhelyé, Athéné döntötte el. Ez utóbbinak népességére vonatkozó különféle nézeteket l. *Athén*. A terület már mintegy természetes úton tagozódott a partvidékiek, hegyvidékiek és alföldiek részeibe, amint ezt Solon és Peisistratos korába eső pártvillongásoknál látjuk (Paralioi, Diakrioi, Pedieis a Paralianak, Diakrianak és Pedionnak megfelelően). Állandónak mondható közigazgatási beosztást Kleisthenes törvényhozása által nyert A. a Kr. u.V. sz. elejétől. Az egész területet 3 részre osztotta Kleisthenes (a tengerpartnak, a belföldnek és az Athén városa körül elterülő helyeknek vidékére), minden ilyen részt ú. n. trittysekre bontott (30 tr.) s 10 helyi phyléjét már most akként állította össze, hogy mindenik phylébe mindenik vidéknek egy-egy tryttise került (phyle a. m. 3 trittys, innen az utóbbiaknak mint a phyle harmadának a neve). Maguk a trittysek viszont egy, v. rendesen több demost foglaltak magukban, a közigazgatásnak területi alapegységeivé megtett községeket. E demosok száma koronkint és a települési változásoknak megfelelően maga is változhatott. Athéntől és vidékétől eltekintve (l. *Athén*) a következő jelentősebb helyeket (településeket) találjuk A.-ban É.-ról D.-i irányban haladva. A Kithairon hegyvidékén egy-két jól megerősített vár volt, részben mai napig látható falakkal (Eleutherai, Panakton): a boiót határ felé szolgáltak védelmül. DK.-re már a Parnes tövében az Athén szabadságtörténetéből oly emlékezetes Phyle vára feküdt (Thrasybulos). Ez ENy.-i hegyvidéknek legnagyobb községe Oinoe volt. Innen D.-re a thriai síkot lezáró tengerparton találjuk a Demeter-miszteriumok nagyhírű helyének, Eleusisnek romjait; az Athénből idevezető szent út (a ἱερὰ ὁδός) az Aigaleos dombvidékét a mai Dafninál metszette át. Eleusistől ÉK.-re feküdt Thria. A.-nak nemcsak ÉNy.-i, hanem K.-i tengerparti határa is sokáig vitás volt; itt Oropos a legjelentékenyebb település. Délebbre, ugyancsak a tengerpart közelében ásta ki 1884. a görög archeológiai társaság az Amphiareiont, a gyógyító isten tiszteletére és a theurgikus gyógyítás céljaira épített helyiségeivel. DK.-i irányban haladva a tengerpart mellett találjuk Rhamnust, Nemesis-szentélyeinek jelentékeny romjaival. Vele mintegy egy vonalban, de mélyen benn a szárazföldön feküdt Aphidna s ettől DNy.-ra a Parnes alatt Dekeleia, mely a peloponnesosi háború idejében játszott oly nagyfontosságú szerepet. Visszatérve a tengerparthoz, Marathont kell említenünk, a valamikor Dionysos vallásában egyesült 4 helység egyikét (tetrakomos ú. m. Probalinthos, Marathon, Oinoe, Trikorythos), amelyet mindenekelőtt sírhalma, soros-a tesz emlékezetessé, melyet az 1890—91. végzett ásatás után is a marathoni hősök nyugvóhelyének szokás tekinteni. Marathontól DNy.-ra a Pentelikon ÉK.-i oldalában feküdt Ikaria, amely az imént említett Dionysos nevétől szintén elválaszthatatlan. A Pentelikon hegységtől D.-re elterülő vidéknek Pentele, Gargettos és már a Hymettos alatt: Pallene voltak legjelentékenyebb helyei; az utóbbitól Ny.-ra feküdt az érdekes alvilági kultuszokban gazdag Phlya, a Lykomidák hazája. A Pedion legnépesebb helye az Athéntől É.-i irányban fekvő Acharnai volt, a mai Menidi közelében, ahol 1879. egy mykenai korbeli kupolasírt ástak ki. A.-nak DK.-i félszigetén találjuk Philaidait s közelében a híres brauroni Artemis-templomot; Myrrhinust, Prasiait, Thorikost; a legdélibb ponton, Sunion hegyfokánál a közismert Athena-szentélyt; É.-ra kanyarodva Anaphlystost, Anagyrust stb. Az Athéntől D.-re elterülő tengerpart vidékénél Halait, Aixonet, Halimust és Phaleront kell még felemlítenünk, amíg a Peiraieus Athénnél kerül szóba.

Irodalom. E. Curtius und J. A. Kaupert, Karten von A., auf Veranlassung des K. D. Archäol. Instituts u. mit Unterstützung des K. Pr. Ministeriums (34 térkép, szöveg Curtiustól, Milchhöfertől stb., 1881—1900 Berlin); Neumann u. Partsch, Physik. Geogr. v. Griechenland 1885; R. Lepsius, Geologie von A., 1893; a demosokra nézve különösen Milchhöfer, Untersuchungen über die Demenordnung des Kleisthenes (Anhang z. d. Abh. d. Berl. Akad. 1892).

2. *A.*, a mai görög királyságban is A. nevét viseli az a kerület (nomos), amely az 1899 július 6—18-iki törvényig Boiotiát is magában foglalta, de azóta ez utóbbitól elválasztva szerepel. A régibb A.-nak 1896-ban 313,069 lélek volt a lakossága s így 6306 km²-nyi területéből minden km²-re 50 lélek esett. Az újabb beosztású A.-nak 255,978 a lakosa.

Attika (gör.), pártafal. Valamely épület főpárkánya fölé helyezett alacsony, építészetileg tagozott fal, melynek célja, hogy az épület magasabb-

nak lássék, s mely főleg a lapos, olasz háztető elpalástolására is alkalmas. A rómaiak diadalíveiket koronázták vele s ekkor az A. föliratos táblául szolgált. Az olasz renaissance szobrokkal, vázákkal, balusztráddal díszítette. A modern építészet az A.-val rendesen a homlokzatnak közép- vagy szárnyrizalitjait ékesíti.

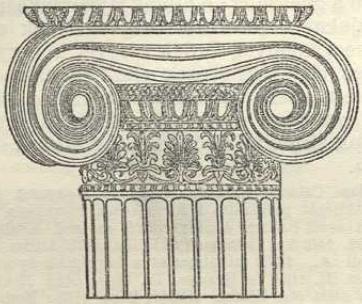
Attikai (eszt.), mindaz, ami Attikára, vagy Athénre, kivált virágzása teljében, Perikles korában vonatkozik. Az antik szellemnek ez a bámulatos fellendülése — sok egyébtől eltekintve — a költészetben a drámát, a képzőművészetekben az Akropolis építészeti, festészeti, szobrászati remekeit, a tudományban a görög filozófia legértékesebb mesterműveit hozta létre. Az *atticizmust*, mint stílust, bár különböző fejlődési korszakaiban eltérő jellemvonásokat mutat, általában bizonyos finom ízlés, csinosság, tisztaság, választékosság jellemzi. Ez az, amit a rómaiak *urbanus* (városi, művelt) név alatt a póriassal szembe szoktak állítani. A franciák Racine, Delavigne, Musset stb. stílusában látják az A. ízlés megközelítését. — *A. vígjáték*, a görög vígjátéknak Athénben kifejlődött formája. Az ó-A. vígjáték nagymestere Aristophanes, a közép-A.-é Antiphanes, az újé Menandros. — *A. só* (sal atticum), finom elmésség, csípős szellemesség, mely a beszédnek ízt ad.

Attikai év, l. *Év*.

Attikai naptár, l. *Görög naptár*.

Attikai nyelvjárás, l. *Görög nyelv*.

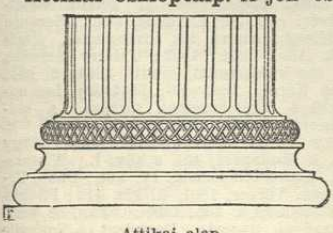
Attikai oszlopfő. A jón oszlopfejnek Attikában alkalmazott alakja. Az oszlopfő nem nyugszik közvetlenül a törzsön, hanem attól pálmákkal

Attikai oszlopfő.

díszített nyak és gyöngysoros asztragal választja el. Az oszlopfő ezáltal sokkal tetszetősebb, mint a közönséges jón oszlopokon. Csigájának vonalai sűrűn kanyarodnak és gazdagon vannak tagozva.

Attikai oszloptalp. A jón oszloplábnak Attikában használatban volt alakja. Tagozata egy felső kisebb s egy alsó nagyobb gyűrűből (torus) áll, amelyeket egy szegélyző szalagokkal határolt homorú gyűrű (trochilus) választ el egymástól. A három tag nagyon gyakran négyszögű talplapon (plinthos) áll. A torusokat sokszor vízszintes, barázdás v. fonatos díszítménnyel ékesítették.

Attikai alap.

Attikai só, l. *Attikai*.

Attikai szónokok *(oratores attici)*, a tíz görög rétor: Antiphon, Andokides, Lysias, Isokrates, Isaios, Demosthenes, Aischines, Lykurgos, Hypereides, Demarchos szokásos elnevezése.

Attila (a magyar mondákban: *Ethela*, a németeknél: *Etzel*, a skandináv sagákban: *Atli*), a húnok nagy királya, *Mundzuk* (Bendeguz) fia, uralkodott 433—453. Mintegy 30 éves lehetett, midőn nagybátyja Rugha (Rhoas, Rugilas) halála után testvérével (talán bátyjával), Bledával együtt a húnok királya lett. A népvándorlás valamennyi nagy alakját fölülmúló rendkívüli egyéniség emlékét hagyta maga után. Birodalma a Volga vidékétől a Rajnáig s az Al-Dunától a Balti-tengerig terjedt s a legkülönbözőbb népek tartoztak alá, ú. m. húnok, alánok és más rokon hún-szarmata törzsek (alipzurok, angiscirok, bardorok, bittugurok, itimarok, szaragurok, tonozurok, ulszinzurok), továbbá az akatirok egyéb, névről is alig ismert balti, kámai és volgai finn-ugorokkal együtt, aztán a szlávok és neurok s a különböző germán népek, keleti gótok, gepidák, rugiak, herulok, svévek, markomannok, turingok, brukterek, saxok stb. Még ifjú volt, mikor nagybátyja kezeseként az aldunai Novaeban tartózkodott; itt ismerkedett meg későbbi nagy ellenfelével, Aëtiussal, egyúttal alkalma volt megismerni a hanyatló római birodalom és társadalom minden hibáját és gyöngéjét. Uralkodását azzal kezdte, hogy megkötötte a keletrómaiakkal a margusi békét, melynek értelmében arra kötelezték magukat a rómaiak, hogy nem segítik a húnok ellenségeit, kiadják nekik a hozzájuk menekült húnokat és megszökött római foglyokat vagy az utóbbiakat 8 arannyal váltják meg személyenkint, az évi adót pedig 350 font aranyról 700-ra (770 ezer korona) emelik. A királyi vérből való Mama és Attakam fiait azonnal kiadták, A. a római követek szemeláttára keresztre feszíttette őket. A béke után azonnal a keleti hún-skythatörzsek meghódításához fogott Bledával együtt, kik között főleg a szaragurok (szoroszg) fejtettek ki nagyobb ellentállást. Ezek és keleti szomszédaik, az akatirok teljes meghódítását 448. fejezte be idősb fia Ellák, ki Bleda után a keleti törzsek királya lett. Bleda u. i. már néhány évvel előbb meghalt, későbbi források szerint A. ölette meg. Ezen időben történt, hogy valami pásztor megtalálta a hadisten kardját, melyet a hún-szarmata népek babonás tiszteletben tartottak s a világ fölötti uralmat kötötték hozzá. Ettől fogva A. a két római császárral egyenrangunak tekintette magát s mindig volt ok vagy ürügy arra, hogy állandó fenyegetésben tartsa a birodalmat. Kisebb határvillongásokon kívül két hadjáratot viselt a kelet-rómaiak ellen, 441. és 447., s lerontva a dunamelléki erődöket, egész Thessaliáig pusztított s 70 várost dúlt föl. II. Theodosius először csak 6 ezer font arany (6·6 millió korona) hadiköltség megtérítése és 2100 font aranyra (2·3 millió korona) fölemelt évi adó kötelezettsége mellett tudta kikönyörögni a békét. Alig hajtotta be a pénzt A., azzal az új követe-

léssel állt elő, hogy engedje át a császár a Duna jobb partjától 5 napi járó földre eső területet Naissusig (Nis). A császári udvar ekkor egy követséget küldött A.-hoz, melynek feje a köztiszteletben álló Maximinus szenátor, irnoka Priskos Rhetor volt. A követség azonban csak takaró volt egy a birodalom kormányzója, a herélt Chrysaphius által tervezett orgyilkosság keresztülvitelére, melynek titkába A. fölbérelt követén, Edekónon kívül csak a római követség tolmácsa, Vigilas volt beavatva. A terv azonban nem sikerült; Edekón hazaérkezése után mindent elárult A.-nak s a megalázott keletrómai udvar kénytelen volt teljesíteni A. valamennyi követelését. E követségnek köszönhetjük azt a nagybecsű leírást, amit Priskos Rhetor adott utazásáról, A. egyéniségéről, alattvalóira gyakorolt rendkívüli hatásáról, egyszerű szokásairól, székhelyéről, egyes hún szokásokról, amilyen volt pl. az, hogy az udvari lakoma alatt énekmondók adták elő az ősök vitéz tetteit. Tőle tudjuk azt is, hogy A. nagyszámú görög és latin tolmácsot meg irnokot tartott.

II. Theodosius nem sokáig élte túl szégyenletes vereségét. Utódja Marcianus megtagadta a szerződés megújítását azt izente, hogy aranyait csak barátai számára tartogatja, ellenségei számára vasa van. A.-t ekkor már a nyugat-római birodalom elleni hadjárat terve foglalkoztatta s Marcianus erélyes föllépése csak siettette szándéka kivitelében. De úgy viselte magát, hogy tartania kellett támadásától a keleti birodalomnak is. 450-ben egyszerre vitte hírül két gót küldött a két császárnak A. izenetét: Uram és urad A. azt parancsolja általam, készítsd el számára a palotádat. III. Valentinianustól a birodalom felét követelte jegyesével, a császár nővérével, a kolostorba zárt Honoriával együtt, ki több évvel azelőtt jegygyűrűt küldött A.-nak. Honoriát hamarosan férjhez adták valamely udvari emberhez. A. mintegy fél milliónyi sereggel indult meg a Duna mindkét partján 451 tavaszán Gallia ellen, hol egy frank herceg tőle kért segítséget testvére ellen, kit Aëtius támogatott. Útjában lerombolta a dunamelléki római városokat és erődítményeket, majd átkelt a Rajnán, mindenfelé azt hirdetve, hogy nem a rómaiak, hanem megszökött szolgái, a Gallia déli részeiben római védelem alatt levő nyugati gótok ellen megy, kik ellen Geiserich vandal király kért tőle segítséget. Galliában csak nyilt ellenszegülés esetében pusztított, egyébként megelégedett a várfalak lerombolásával. Midőn meghallotta, hogy Aëtius Gallia segítségére siet s útban van a Loire felé, északról délnek fordult, hogy idejekorán elfoglalja délnyugati Gallia kulcsát, Orléanst. Öt heti ostrom után, a legvégső pillanatban megérkezett Aëtius fölmentő serege. A. visszavonult a catalauni (châlonsi) síkságra, hol nem akadályozta a nagykiterjedésű mezőség óriási lovasságának szabad mozgását. Aëtius utána nyomult a II. Theodorich király alatt hozzácsatlakozott nyugati gótokkal, sali frankokkal és armorikai brittekkel együtt. A Meroveustól vezetett sali frankok összecsaptak A. utóhadaival, a gepidákkal; a véres éjjeli ütközetben 15 ezer ember maradt két részről a csatatéren. Július elején ment végbe a híres catalauni ütközet, a történelem egyik legvéresebb csatája. 165 ezer ember maradt a csatatéren, elesett a nyugati gótok királya is; fia Thorismund a fején kapott sebet. Aëtius másnap nem mert támadni, hiába sürgette Thorismund, az újonnan megválasztott nyugati gót király, ki meg akarta boszulni apja halálát. A gótok ekkor hazasiettek, mire A. is ott hagyta szekérvárát és visszatért Hunniába. Ez volt az egyedüli eset, hogy nem volt meg A. hadjáratának a kívánt eredménye. De hatalmát nem törte meg a catalauni eldöntetlen ütközet. Már a következő 452. évben Itália ellen indult. Lerombolta Aquileiát, feldúlta Mediolanumot (Milano), Ticinumot (Pavia) s valamennyi várost, mely ellenszegült s aztán egyenesen Rómának indult. Nagyon megrémítette a hír az örök várost s ellenállás helyett mindenki csak arra gondolt, hogy békéért esedezzenek. I. Leó pápát küldték eléje két konzulviselt férfival, kiket A. Mantua közelében tisztességgel fogadott. Könyörgésükre évi adófizetés fejében visszatérésre határozta el magát, amiben része volt annak is, hogy hadait megtizedelte a szokatlan éghajlat s híre jött Marcianus császár fenyegető magatartásának is. A következő évben Marcianussal akart leszámolni, de hadi készületei közben, midőn éppen menyegzőjét tartotta Ildikóval (a magyar mondákban: Mikolt, a németeknél: Kriemhilt), hirtelen meghalt. Úgy mondták, hogy határtalan jókedvében, szokása ellenére, sokat ivott, álmában eleredt az orravére s megfulladt. Holttestét a síkság közepén selyem sátor alatt tették ki közszemlére; gyors lovasok vitték mindenfelé a gyászhírt; a húnok fájdalmukban levágták hajukat s tőreikkel megvagdosták arcukat, mert nem könnyel, férfiak vérével kell gyászolni ily nagy vitézt. Énekesek adták elő nagyságát és hőstetteit, aztán eltemették (l. *Attila sírja*) és nagy gyásztort, Jordanes szavaiként «strava»-t tartottak sírhalma fölött. L. még *Húnok* és *Hún monda*.

Irodalom. Calanus Dalmata, Vita Athilæ (nyomt. 1502). Calanus Athiláját plagizálta a híres olasz humanista, Aretinus (l. o.). (L. erről Ballagi Aladár cikkét az Irod. Közleményekben, 1892. 146. l.); Callimachus Fülöp, Vita Attilæ (c. 1489). Il libro di A., 1472 (alkalmasint a legrégibb nyomtatvány. L. Brunet III. 1066 és Græsse. IV. 201); Oláh Miklós, Hungaria et Atila etc. Kiadta Kollár, Bécs, 1763; Roth Rudolf, Dissert. de A., Jena 1671; Rabener J. G., Programma de A., Freiberg 1688; Scarinus A., Attilæ regis etc. vindiciæ, Aboæ, 1729; Bél Mátyás, A., Posonii 1745; Meerheim G. A., Dissertatio de A., Wittenberg 1778; Gibbon, History of A., németre is lefordították, 1786; Fessler Ignác, A., 1794; Johannes von Müller, A., 1806; Klemm F. G., A. nach Geschichte u. Sage, 1827. 2. köt.; Oberlin J., Mémoires sur les monuments d'A., a strassburgi tudom. társulat értekezései között, 1823; Rauschnick A. koholt önéletrajza alapján írta művét: A. König d. Hunen, 1822; Pierquin de Gembloux, A. défendu contre les iconoclastes, Paris 1843; Haage, Gesch. A.-s, Celle 1862; Thierry Amédée, Histoire d'A. et de ses successeurs, Paris 1864. 2 köt., magyarra ford. Szabó Károly, 1865—66; Földváry, Les ancêtres d'A., 1875. (Merő képtelenségek tárháza.) A magyar nemzet története. Szerk. Szilágyi Sándor, I. k. Budapest; Borovszky S., A népvándorlás kora, Nagy képes Világtört. IV. k. Budapest, 401 s köv. l.; Wietersheim-Dahn, Gesch. d. Völkerwanderung, IV. köt.; Dahn, Urgesch. der rom-german. Völker, 1881, II. köt. 412; Pflugk-Hartung, Gesch. d. Mittelalters, I. köt., 1890; Cahun, Le véritable A., mongol tradició nyomán. Megjelent a Nouvelle Revue-ben, 1880 április. Egyes pontokra nézve: Waitz, Der Kampf der Burgunder mit den Hunen, Sybels Histor. Zeitschrift, I. évf. 1. l.; Binding és Derichsweiler művei, Gesch. d. Burgunder. A galliai hadjáratra nézve: Trasse, Disser-

tation sur l'invasion d'A., Mercure de France, 1753; Tourneux H., A. en Gaule, 1833; Martin, Hist. de France, I. 373; Michelet, Hist. de France, I. 114; Barthélemy Anatol, La campagne d'A.: invasions des huns dans les Gaules en 451. Revue des questions historiques, 1870. évf.; Orléansról: Thippault, Discours du siège d'A. devant la ville d'Orléans, 1635. új kiadás 1835. Chartres; Theiner, Vie de St. Agnan, ou le siège d'Orléans par A., Paris 1832; Catalaunumi csata: Thierry Amédée, ki több izben kutatott a nevezett lapályon, úgy vélekedik, hogy a csata a Campus Mauriacuson, a mai Mery sur Seine vidéken folyt. V. ö. a könyvéhez csatolt függeléket, melyben jelentést tesz azon ásatásokról, melyeket III. Napoleon megbízásából a châlonsi tábor környékén rendezett. Wietersheim osztja e nézetet. Arbois de Jubainville, Nouvelle hypothèse sur la situation de Campus Mauriacus. Bibl. de l'école des chartes, 1860. 370. l., a már nem létező Maurey község vidékén keresi a csatatért. Lapérouse G., Étude sur le lieu de la défaite de l'A., Troyes 1862; Peignée-Delacourt, Recherches sur le lieu de la bataille d'A., Paris 1860 és: Supplément, Troyes 1869; Kaufmann, Ueber die Hunnenschlacht des J. 452. Forschungen zur deutschen Geschichte, VIII. köt. 115. l., a kútfők alapos egybevetése alapján azonosnak tekinti a Campus Mauriacust a catalaunumi mezővel és Troyes környékére helyezi a csatát. Combes, A. et la bataille de Châlons s. M., Bordeaux 1871; Girard, Le campus Mauriacus, Revue Historique, 1885. 28 köt. 2. füzet. L. egyébiránt Chevalier Ulysses, Repertoire des sources historiques c. művét, I. köt., 185—186. l. — A 452. olasz hadjárat: Pittoni G. B., Historia della vita del re A. specialmente nella Lombardia, 2 köt., 1702; Bertolini, Storia d'Italia nel medio evo, 1890; Hodgkin, Italy and his invasers, 3 köt.; Gregorovius, Gesch. der Stadt Rom, I. köt. 191.; Abbate G., L'Italia nel medio evo, 1891; Bianchi, Saggi storico critici all' epoca della distruzione di Aquileia, Venezia 1877. *Ujabb magyar irodalom* (Thierry fordításától eltekintve): Hunfalvy Pál, Ethnographia, 293 l.; Boross Mihály, A., a hún király, Pest 1858; Lipp Vilmos, Tanulmányok, 1880. «A. s a hunok» c. fejezet. Számos értekezés a hún-magyar mondakörről. (L. *Hunok*). A. képe a párisi Pantheonban, Nemzet, 1884 aug. 12., esti lap. Apróbb értekezéseket l. Szinnyei Repertoriumában, 28. l. Az A.-ra vonatkozó bibliográfiát összegyüjtötte legújabban Ballagi Aladár az Irodalomtörténeti Közleményekben, 1892. évf. A. történetét a művészek és írók is fölötte sokszor feldolgozták. Irodalmilag használták fel: Corneille, A.; Bessenyei György, A. és Buda, 1787; Ernyi Mihály, A., a húnok királya, vitézi játék, 1811; Vajda Péter, Buda és A.; Baksai Dániel, Etele és Buda, költemény 6 énekben; Zakál György, Isten ostora, dráma, 1860; Arany J., Buda halála. Toldy Ferenc hagyatékából több A.-tragédia kézirata az akadémia könyvtárába került. A képírók közül Than Mór, A. lakomája, falfestmény a föv. Vigadóban; Paczka F., A. nászéje; Rafael Santi, A. Róma falai előtt, falfestmény a Vatikánban és Kaulbach, catalauni ütközet, művei említendők.

Attila, a hosszú szárnyú dolmány, l. *Atilla*.

Attila-érmek. Az e néven ismert durva kivitelű ötvények, az elölapon Attila mellképével, szatirfülekkel s körül ATTILA 441 REX, a hátlapon városképpel s felette AQVILEIA felirattal, a XVII. sz.-ból származnak. Már az ú. n. paduaiak szerettek a XVI—XVII. sz.-ban hires történelmi alakok nevére emlékpénzeket készíteni, így Hannibáléra stb. Az Attila-félékkel rokon s egy gyárból származik Buda pénze is BVDA DVX HVNNORVM. Hátl. AR. BUDA 441. (Weszerle Tab. III. és Tab. V. 11.)

Attila hegye, a Selmecbánya mellett emelkedő Szitnyának régi neve.

Attila kardja. Priskos Rhetor és Jordanes említik, hogy Attila feltalálta a had istenének szentelt és sok század óta elveszett kardot, melyhez az a hit volt fűzve, hogy aki birja, az egész világ urává lesz. A kardot egy pásztor találta meg, ki észrevette, hogy egyik tehene sántikál s a vér nyoma után menve, egy a földből kiálló kardra akadt, melyet kiásott és Attilának vitt el. (Priskos, Bonni kiad. 201.; Jordanes, Closs kiad. 93—94, 129—130. l.) A kardról egy későbbi német krónikás, aschaffenburgi Lambert (Pertznél VII. 185.) azt mondja, hogy a magyar királyok birtokában volt, Salamon király anyja azonban 1071. a bajor Ottónak ajándékozta, mert a kard szerencsétlenné tette, aki viselte. A kard tisztelete régi szkitha szokás (Herodotos IV. 52), valamint megvolt a rokon szarmatáknál is, alánoknál, voguloknál s különböző turán népeknél. Egy ilyen kard kerülhetett tehát Attila birtokába, miről az udvarában megfordult Priskos beszél. Hogy a magyar királyi ház birtokában volt-e olyan kard, melyről azt hitték, hogy Etele kardja: nem bizonyos. Hunfalvy szerint (Magy. Ethn. 299.) egy ilyen kardot a nemzet legszentebb ereklyéjének tekintettek volna s nem igen hihető, hogy a mondákban emléke ne maradt volna. Ellenben van valami nyoma a kardtiszteletnek. Ilyesmire emlékeztetnek legalább azok a XIII—XIV. sz.-beli kardok, melyeket a székelyföldi erdőségekben több helyen, mint a Bodzán, Páván, Dálnokon stb., a földbe szúrva találtak minden egyéb mellékiet nélkül.

Attila kincse, l. *Nagyszentmiklósi aranylelet.*

Attila-mondák, l. *Hún-mondák.*

Attila pajzsa. Ilyen néven fordul elő a Rákócziak munkácsi kincsei közt egy acélból készült s nyilván renaissancekori műemlék, mely Széchy Mária édes anyja, Homonnai Drugeth grófnő révén a Drugethek kincstárából Murányba, innen pedig a Rákócziak kincstárába került. Ugyanott (a Mon. Hungariae. Scriptores XIV. köt. 316. és köv. l. közlött leltári jegyzék szerint) egy becses «tollas bot»-ot is őriztek, melyet a hagyomány «Attila buzogányának» keresztelt el. Munkács várának a császáriak által történt bevétele után (1688) e műemlékek elkallódtak; hová kerültek, azt nem tudni. V. ö. *Thaly Kálmán, Hagyományos ősmagyar emlékek régi nagy családaink kincstáraiban* (Századok 1886, 1. old.); Attila pajzsa (u. o. 441. l.).

Attila sírja. Semmi adatunk sincs, hol lehetett. A száz évvel későbbi Jordanestől (cap. 49) csak annyit tudhatunk meg, hogy miután tort, «stravat» tartottak a húnok Attila «sírhalma» fölött (super tumulum eius), hármas, arany-, ezüst- és vaskoporsóba zárva holttetemét fegyvereivel és ékszereivel együtt, egy medréből elvezetett folyóba temették, a folyót aztán ismét visszavezették medrébe s akkor mindenkit megöltek, aki tudott valamit a sírról. A sírhalom említése némi ellentétben van a folyómederbe való temetéssel, ami a gótoknál volt szokásos (l. *Alarich*), míg a nomád turánok halom alá temetkeztek s oda temették az elhunyt leghívebb szolgáit is; lehet tehát, hogy ezen szokás hagyományát bővítette ki Jordanes azzal a magyarázattal, hogy A. titkának megőrzése végett ölték meg azokat, kik részt vettek a temetésben. Mivel Attila székhelye a tiszántúli vidéken volt: sírja is itt lehetett valahol. A 7—800 évvel későbbi magyar mondák szerint a fejérvármegyei Keveaszón, a Baracska melletti Szentiványon temették el Attilát, az előtte elhalt hún fejedelmek mellé, ez utóbbiak alatt azonban nem a régi húnok, hanem a X. sz.-beli kun-kabarok értendők, ezeknek volt egyik vezére Bojta s a tőle származtatott Boroksa (Baracska) nemzetség csakugyan itt, a baracskai nemzetségi monostorban temetkezett. Nagyon új kombinációk hol a tiszántúli Dombegyházára, hol a somogyvm.-i

Attala faluba, hol a sopronvm.-i Szentgyörgybe, hol egyebüvé teszik A.-t. Keresik a külföldön is. Az osztrákok az ősrégi Hainburgra gondolnak; az Ets medrében is keresték már, szintúgy Pettau környékén, Stiriában. és Krajnában (Gradisce Attilov, Kocian mellett). A franciák a chalons-i csatatéren kutattak, ahol a nép egy, Vesigneuil falu határában emelkedő sírhalmot A.-nak nevezett el. Felső-Olaszországban már több ízben azt híresztelték, hogy meg is találták A.-t. Lengyel tudósok azt hiszik, hogy Attila Galicia földjén alussza örök álmát. V. ö. A magyar nemz. tört., szerk. *Szilágyi* S. I. k. 1. rész, CCCXXVII. l.; *Szalay* J., Arch. Ért. 13. k. 1879., 151—154. és III. k. 1883. 149.; *Karácsonyi* J., A magyar nemzetségek. I. k.; Jelentés a M. N. Múzeum 1909. állapotáról. 142—145. l.; *Thierry* művét, továbbá: Relazione della sepoltura del gran A. (Vicenza 1690).; Scoperta del sepolcro d'Attila (L'Artiata folyóirat 1859, 5. szám).

Attila székhelye. A monda szerint Ó-Budán volt, melyet a németek Attila parancsára nevezték el ő róla Etzelburgnak, Attila városának (civitas Athylae regis), ennek a mondának azonban nem a szájhagyomány az alapja, hanem népetimológia; a népvándorláskori germánoknál ugyanis Acingburg, Acinburg lett a régi Aquincumból s ezt magyarázták aztán később Acil v. Etzel király várának. Priskos Rhetor, ki maga is járt A.-n s Jordanes adatai után valahol a Tisza vidékén keresendő, hol sem kő, sem fa nem volt, de hogy hol, abban nagyon elágaznak az egyes vélemények. Priskosból csak annyi tűnik ki, hogy a keletrómai követség az Al-Dunán való átkelése után a Temes (Tifésas, Tibisias), Béga (Drékón, Dricca) és Tisza (Tigas, Tysias) folyókat is átszelte, de aztán mennyi utat tett meg s miféle nagyobb folyókon ment még keresztül, míg elérkezett A.-re: bizonytalan. Némelyek egész Tokajig mennek; Révész Imre (Etel laka 1859) s előtte Pray Gy., Sinai M. és Budai É. a szabolcsvármegyei Balmazújváros közelében levő «Ethelaka» nevű pusztára gondolt; Szabó K. szerint (Kisebb tört. művei, I. 61.) a Duna—Tisza közti lapályon, Jászberény táján volt, mint előbb már Otrokocsi F. F. és Huszti A. is vélte; Mogyorósi János és a XVIII. sz.-ban Dezsericzky J. Gyula mezejére helyezte. A legújabb felfogás szerint a Tisza—Marosszögben kellett lennie, amire mutat az is, hogy, Jordanis szerint, a húnok kiveretése után Ardarik gepida király A.-n ütötte föl szállását. Salamon Ferenc szerint (Századok 1881. évf.) Szeged tőszomszédságában volt, míg Szeremlei S. (Hódmezővásárhely tört. I. k. 325—362. l.) a Hódmezővásárhely határában fekvő s a csanádvármegyei szőllősi és a békésvármegyei pusztaföldvári határba is átnyúló nagyterjedelmű Tatársánczot tartja Attila, Ardarik és az avar kagánok székhelyének.

Attila vára vagy Huszt vára, Udvarhely vm. homoródi j.-ban az ú. n. Rikában emelkedő Hegyestetőn álló várrom; a hagyomány szerint Attila a Rikán vadászva, gyakran tanyázott e várban, ahonnan lecsapott a Vargyas tájékán táborba szállt dákokra; északi aljában a Rika patak balpartján emelkedik az a szikla, melyet tévesen Réka (Attila neje) sírjának tart a nép.

Attilik v. *altilik*, török ezüst váltópénz. Mai forgalmi értéke 5 piaszter, vagyis 200 para. Eredetileg 6 piaszter volt (alti törökül: hat). Átszámítva körülbelül egy koronát ér. Súlya 12·30 g. Értéke 99 f.

Attine, lengyel ezüstpénz = 30 fillér.

Atting, folyadékmérték Finnországban = 6 kannor = 15·704 l.

Attinghausen, falu a Reusz mellett, Uri svájci kantonban. Az A. br. család ősi restaurált kastélyával, (1900) 526 lak.

Attis *(Attes)*, frigiai isten, kit többnyire Kybele istenasszony vallási körében tiszteltek. A kultusz főhelye a kisázsiai Pessinus volt. Az ottani etiológiai (okadatoló) monda szerint a Zeus földre hullajtott magjából származó Agdistis lett szerelmes belé s mivel nem kaphatja meg, megőrjíti A.-t, ki erre saját magát kasztrálja (v. ö. A. papjainak, a gallinak öncsonkítását). A tettét bánó Agdistis azt kapja Zeustól kegyelmi ajándéknak, hogy A. teste sohasem pusztul el. Egyéb változatok szerint Kybele szereti A.-t, szüzességi fogadalmat tétet vele s midőn az ifjú hűtelen lesz ígéretéhez, kedvesét — Sagaritis nimfát — megöli s emiatt következik el az őrjöngő A. öncsonkítása; vagy amint ezt talán az Adonis-mondakörrel való érintkezés hatása alatt regélték: az A.-ra féltékeny Zeus egy vadkant küld ellene s ez öli meg az ifjui virágában pompázó hívét Kybelenek. Bár A. kultuszának nyomai görög földön régibb időben is kimutathatók (így többek közt Athénben is), igazán népszerűvé csupán a római császárok korában lett A. tisztelete, amióta ezt az államvallás részévé tették. A főünnep lefolyásáról ép Rómára nézve van biztosabb tudomásunk. A legnagyobb pompával végbemenő ünnepelés márc. 22-én kezdődött (egy fenyőfa felékesítése ibolyákkal, melyet azonkívül — mint valamely hullát — gyapjuba csavartak); 24., a dies sanguinis napján a gyász kitörései, A. papjainak őrjöngései, adnak az ünnepnek jelleget, míg azután 25-ével az örömnapok, a hilaria kezdődnek. Az ünnepnek ez az egész lefolyása, melyben a halott elsiratását a feltámadáson vagy továbbélésen érzett öröm váltja fel, A. kultuszát nemcsak az Adoniséhez hozza közel, hanem Dionysoséhoz is. Az A.-ra vonatkozó főmunkák most: *Hepding*, A., seine Mythen u. sein Kult, Religionsgericht. Versuche u. Vorarbeiten 1904 és *Frazer*, Adonis A. Osiris, Studies in history of oriental religion 1906.

Attitude (ejtsd: áttitűd), franc. kifejezés, magyarul testtartás, állás; használják a képzőművészetekre, kiváltképen a szobrászatra vonatkozólag bizonyos művészi pózok megjelölésére, azonkívül egy egészen különös fajtájú művészetre vonatkozólag is, amely ma általában plasztikai pózok név alatt ismeretes. A plasztikai pózok művészetét a XVIII. sz. végén a híres *Lyon* Emma, Sir William *Hamilton* második felesége (l. *Hamilton*) tette népszerűvé, aki antik szobrok pantomimikai utánzásával Európaszerte föltünést keltett. A német színésznők között *Hendel-Schütz* s a nála is híresebb *Schröder* Zsófia voltak a plasztikai pózok nagy mesternői. Ujabb időben nagyon divatba jöttek a mezítelen A.-k, melyek különösen Németországban sok botránynyra szolgáltattak okot, de

viszont maga ez az egész «művészet» ma már az orfeumokba szorult s pusztán érzéki hatásokra dolgozik.

Attius, l. *Accius*.

Attius Tullus, l. *Tullus*.

Attleborough (ejtsd: ettlborró), város Massachusetts amerikai államban, a Mill partján, vasút mellett, (1900) 11,335 lak.; jelentékeny ékszerárú-készítéssel, pamutfonókkal.

Attlmayr, *Ferdinand*, osztrák tengerész, szül. Hallban (Tirol) 1829 jan. 26., megh. 1906 okt. 3 Grácban. 1866-ban mint korvett-kapitány vett részt a lissai tengeri ütközetben. 1866—82. tanár volt a pólai haditengerészeti akadémián. Munkái: Elemente des internationalen Seerechts (2 köt., Wien 2. kiad. 1904); Studien über Seetaktik und den Seekrieg (2 részben, Pola 1875—78); Beiträge zum Handbuch der Oceanographie und maritimen Meteorologie (Wien 1883) és Der Krieg in der Adria 1866 (u. u. 1896); Über maritime Strategie und Seekriegsrecht (Pola 1901).

Atto (ol.), a. m. *felvonás* (l. o.).

Attok, *Atok*, város és erőd a Pendzsabban Brit-Indiában, a ravalpindi-i divizióban, (1901) 3118 lak. mivel az Indus balpartján, a Kabul torkolatával csaknem szemközt épült, (amely folyó völgye a főút Afganisztán és Hindusztán közt), különösen fontos helység. Az Indus itt keskeny mederben folyik; rajta vasuti híd is visz keresztül. A.-kal szemben kis erőd áll, amelyet némelyek szerint Akbar, mások szerint pedig Nadir sah épített. A. mellett haladtak el az összes hódító hadak, amelyek Indiába akartak jutni; így Nagy Sándor (Kr. e. 326-ban), Timur (1398), Nadir sah (1738) stb.

Attomyr *József*, homeopata orvos, szül. Diakováron 1807 szept. 9. megh. 1856. A bécsi József-akadémiában az orvosi és sebészeti tudományokat elsajátította. Barátaival szemben a legbensőbb meggyőződés hangján védte Hahnemann elveit. 1831-ben Münchenben orvosi oklevelet nyert. Ezután majd Bécsben, majd a Szepességben látjuk őt. 1834-ben írta Briefe über Homoeopathie c. munkáját. 1839 óta Pesten, mint orvos, nagy hírre tett szert. Több munkája bizonyít rendkívüli tehetsége és szorgalma mellett, így: Die venerischen Krankheiten, Primordien einer Naturgeschichte der Krankheiten stb.

Attorney (ang., ejtsd: ettörni), Angliában: 1. A. in fact a. m. meghatalmazott. — 2. A. at law eredetileg a westminsteri főtörvényszékek: Superior Courts of Common Law at Westminster mellé rendelt hivatalnok, aki másoknak (ügyfeleinek) ügyeit vitte. Más bíróságoknál «solicitor», ismét más bíróságoknál «proctor» volt a neve. Jelenleg az A.-k, solicitorok és proctorok törvényes neve: Solicitor of the Supreme Court. Feladatuk a pernek előkészítése a szóbeli tárgyalásig, ahol az ügynek képviseletét az ügyvéd (counsel, advocate, barrister) veszi át. — 3. A. General a. m. koronaügyész, a koronának, polgári ügyekben, bizonyos esetekben a közvádnak képviselője büntető ügyekben.

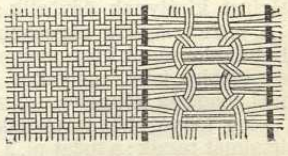
Áttörés, 1. *földtani értelemben* vulkáni anyagnak felemelkedését jelenti, v. mely rétegen v. rétegcsoporton keresztül. *Á. kőzet* a. m. eruptiv kőzet. Utóbbi kifejezés használatosabb, l. *Eruptiv kőzet*.

2. *Á.* az ellenség arcvonalának, vmely pontja ellen intézett főtámadással való kettészakítása. Van *hadászati* és *harcászati Á.*; ez utóbbi a jelenkori, felette hatásos lövőfegyverekre való tekintettel csak kivételes viszonyok között hajtható végre; ellenben a lovasság harcai alatt még nagyon is sikert igérő. *Hadászati Á.*-sel különösen akkor érhető el nagy siker, ha az ellenfél felette hosszú arcvonalra osztotta szét seregrészeit. A hadászati Á. leggyönyörűbb példáit a napoleoni időszak mutatja fel.

Áttört dugattyú, emelő szivattyukhoz való. Hengeres korong, mely a szivattyuhengert tömören kettéválasztja és közepén egy vagy több kifelé nyíló szelepe van, melyek, midőn a korong a hengerben fölfelé halad, zárva vannak, úgy hogy az alsó térben támadt légritkulás folytán a hengerbe ömlött víz a lefelé haladáskor, midőn u. i. a szelepek megnyílnak, rajtuk átnyomul a felső térbe s a következő fölfelé haladás alatt kiemeltetik.

Áttört fal, l. *Fal*.

Áttört munka *(à jour)*, így nevezik azon eljárást, melynél az eredetileg folytonos anyag bizonyos rajz vagy minta értelmében történő eltávolítás által áttörtté lesz. Az eltávolítás kivágás, kiverés, kifürészelés, kiráspolyozás által történhet. Anyaga a fa, fém vagy elefántcsont, rendesen lapos díszítésű és a hatás emelése végett színes selyemmel vagy bársonnyal bélelt A. Külön faja a szövött anyagoknál len-vászon, selyem, kivágás és szálak kihúzása által elérhető minták készítése is. Ez már a legrégibb időben a fehérhimzéssel kapcsolatosan előfordul s lehet egyszerű (punto tirato), hol csak a hossz- v. keresztszálak v. kettős (punto tagliato), hol mind a kettő el lesz távolítva egy kontur vonaltól meghatározott helyen. Előhirnöke volt a varrott csipkének (point coupé). Á.-ákhoz tartozik a lombfürészmunka is. Építészetben motivum, melyen a nap átragyog. Különösen a csúcsíves korban. A ballusztrád áttört, ha rács v. más ornamentumból áll. A jour, szépen csiszolt hibátlan drágakövek foglalása olyképen, hogy azoknak alsó lapja is szabadon legyen s csak a kő széle van gyűrűalakú foglalatba erősítve. Áttört-zománc (email à jour), a zománcnak különös faja, melynél a fém vagy egyéb alapul szolgáló anyag a zománcozás után eltávolíttatik. Készítésének ideje a XIII—XVI. sz., módja ismeretlen, habár Cellini leirást ad róla, talán a fém-alap savakban lesz feloldva. Ugy keleten, mint Olasz- és Németországban készültek, de ránk alig maradt belőlük. Csak két hiteles példányunk van; egy serleg a Kensington-Museumban Londonban s a sienai S. Maria della Scalaban egy ereklyetartó. Újabban párisi és kölni aranyművesek szép példányokat készítenek.

Áttört szövet.

Áttört szövet *(à jour)*, finom selyem v. pamutfonalból. Kötése vászonkötés (l. *Alapkötés*). Az

áttört helyeken a vászonkötés bevetőfonalát elhagyják (kész szövetből kihúzzák) s a szabaddá vált láncfonalakat egy-két helyen gaze-kötéssel nyalábbá foglalják, amint ezt az *ábra* láttatja.

Attractio, a. m. *vonzás* (l. o.).

Attraktorikus ásvány, l. *Ásvány.*

Attrappe (franc.), tőr, csapda, hurok, megtévesztésre számító játékszer, pl. üres gyümölcs, tojás, állatalakok, melyekbe ajándéktárgyat, cukorkát rejtenek; tréfás tárgyak.

Attribuál (lat.), vm. személynek v. dolognak valamit tulajdonít.

Attribútum (lat.), valamely minőséget, tulajdonságot jelent, mely valamely dolognak sajátja. *A képzőművészetekben* oly tárgy vagy jel, mely egy bizonyos személyre vagy allegóriaalakra nézve jellemző, annak egy tulajdonságát jelzi s így azt könnyen megismerhetővé teszi és e célból melléje adatik. Ilyen A.-ok, azaz jelvények az evangélistákat kísérő szimbolikus állatok. Az angyal vagy ember Mátyás evangélista A.-a, az oroszlán Márk, az ökör Lukács, a sas pedig Jánosé. Továbbá a kulcs Szent Péter, a kard Szent Pál, a rostély Szent Lőrinc, a kerék alexandriai Szent Katalin, a nyil Szent Orsolya jelvénye. Mindezek önmagukban szimbolumok, ezek magukban véve önállóan szerepelhetnek, helyettesíthetnek. Más szimbolumok pl. a kereszt, a horgony, az előbbi a hitnek, az utóbbi a reménynek szimboluma, a farkába harapó kígyó a halhatatlanságnak, a méh a szorgalomnak szimboluma. A tulajdonképeni A. magában nem szerepel, hanem csak a vele jellemzett személlyel, alakkal együtt, innen magyar neve: *velejáró.* A görög-római mitosz alakjait kivétel nélkül A.-ok kísérik. Poseidont A.-a, a szigony, mint a tenger urát jellemzi; Apollont a lant, mint a zene, a háromláb mint a jóslás istenét. Az allegóriai alak az A. által válik azzá, ami; anélkül nem értjük meg, mit akar jelenteni. Vegyük pl. Zeus (Jupiter) szobrát kezében Nike (Victoria) alakjával, mely utóbbi koszorút tart. A koszorú, mely önmagában szimbolum, itt a győzelmet jelentő A.-a Nikének. A kettő együtt a győzelem allegóriája, de Zeushoz adva, annak A.-ául, azaz ismertető jelvényéül szolgálnak. (L. *Allegória* és *Szimbolum.)*

A *nyelvtanban* az A. a jelzőnek latin neve. *A. praedicativum* a latin nyelvtanban olyan jelző, mely alak szerint valamely főnévhez, de értelem szerint az igéhez tartozik, s azért határozóval kell lefordítanunk; pl. *Darium regem salutant,* Dáriust királynak üdvözlik; *regem* az A. praed.

A *metafizikában* régebben különbséget tettek oly tulajdonságok közt, melyeket A.-nak neveznek és a többiek közt, melyeket különböző nevekkel (mód, tehetség, képesség, erő, stb.) illetnek. Az A.-ok a dolog lényegéhez tartoznak, e lényegnek egész tartalmát teszik; a tudat pl. a lélek A.-a; az emlékezet csak tehetség. Spinoza rendszerében az A. fogalma fölötte fontos. Gondolkodás és kiterjedés az ő szubstanciájának A.-ai. L. *Spinoza.*

A. kat.-teol. műszó, Isten tökéletességeinek, valamint a szentek jelvényeinek kifejezésére.

Attritio (lat.). Műszó a szív töredelmének, a bűnbánatnak ama kevésbbé tökéletes fajára, mikor az nem az Isten iránt való tökéletes szeretetből, hanem v. az örök büntetéstől való félelemből, v. az örök boldogság elnyerésére irányuló reményből, v. a bűnnek a hit szemével megismert utálatosságából származik. — A tökéletes bűnbánat neve *Contritio,* l. *Bűnbánat.*

Attritus, az intertrigo elavult elnevezése (l. o.).

Attuariok, kisebb germán törzs, szokottabb neve chasuarii (l. o.).

Attys, l. *Attis.*

Átugrása a szólamoknak. E kifejezés alatt a zenében azt értjük, hogy egyik szólam rendhagyó módon a másik fölé vagy alá kerül, úgy hogy átmenetileg a szólamok sorrendje megváltozik; pl. a tenor magasabb hangokat énekel, mint az alt.

Átum. On-Heliopolisnak napistene és így a világosság istenének, Rá-nak a helyettese. A. tehát a heliopolisi istencsoport élén állott, mint a menny és a föld teremtője. Amennyiben ez a szó a befejezettet és a tökéletest jelenti, Á. a váló, a lenyugvó nap, de egyúttal az őszi napéjegyenlőség napja is. Az ő jelképe egy királyi alak, kettős koronával a fején, az isteni hatalom kormánypálcájával baljában, jobbjában az élet jelképével.

Atures (San Juan Nepomucen de A.), község Venezuela délamerikai köztársaságban, az Orinoko alsó folyásánál. Közelében van az Orinoko folyónak híres vizesése.

Aturia *Bronn.*, ásatag tengeri állat a nautilidaok családjából, legközelebbi rokona a ma is élő nautilus, l. *Nautiloideák.*

Aturus, folyó, l. *Adour.*

Átutalás *(Überweisung, assignation)*, 1. *általában* a hitelezőnek, vagy a követelésre jogosultnak levélben, táviratban vagy erre szolgáló külön iratban (utalvány, csekk, váltó) az adóshoz intézett az az utasítása, hogy a neki járó összeget egy harmadik személynek fizesse ki, vagy egy harmadik személlyel számolja el. Ugyanis a pénznek helyről helyre való küldése időbe, munkába és különösen nagyobb összegnél nem csekély költségbe is kerül; s azonkívül készpénz nem is áll mindig rendelkezésre. Azért a kereskedelem az Á.-ban nemcsak legkényelmesebb és legolcsóbb módját teremtette meg a fizetések kiegyenlítésének, hanem a fizetőeszközöket is szaporítja. Az Á. a kereskedelemben régi keletü. A középkorban a pénz szűk voltán kívül az a körülmény is szükségessé tette, hogy az ércpénznek sűrű hamisítása, a közlekedés tökéletlensége és veszélyessége a helyről helyre való fizetést rendkívül megnehezítette. Így az Á. közvetítése már korán külön üzletággá fejlődött ki. Legújabb időben pedig a több államban és így nálunk is keletkezett postatakarékpénztárak karolták fel nagy arányokban az Á. közvetítését. L. *Bankok, Postatakarékpénztár* és *Zsiró.* — 2. Á. a *vasúti* árúszállítmányozásnál az az eljárás, midőn a feladó a szállítási díj fizetését az átvevőre hárítja; akkor van helye, ha a feladó az árúkiszolgáltatást a szállítási-díj megfizetésén felül utánvételnek kifizetéséhez köti, vagy midőn a feladó az arúra a vasúttól az átvevő terhére készpénzelőleget vesz fel.

Átutalási eljárás, az az eljárás, mely szerint a Magyarország, Ausztria és Bosznia közötti forgalomban e három fogyasztási terület egyikéből

a másik két terület valamelyikébe egy termelési időszakban átvitt, már megadóztatott szesz, sör, ásványolaj és cukor után lefizetett adót a befogadó terület javára megtéríti annak az államnak a kincstára, melynek területéről az illető cikket küldték. Az Á.-t szabályozza a szeszadóra nézve az 1894. XV., 1899. XVII., a többire nézve az 1899. XVII. t.-c. és a 62,990/99. sz. miniszt. utasítás. V. ö. *Exner-Márffy*, Pénzügy.

Átutalási forgalom, l. *Zsiróforgalom*.

Átültetés, vm. *növénynek* egyik helyről a másikra ültetése; célja lehet nagyobb tér nyerése v. az, hogy a növény álláshelyénél jobb földbe jusson, néha azonban csupán a kert újabb berendezése (új ágyak alkotása) oka az Á.-nek. Az Á.-nél a gyökereket, amennyire lehetséges, kímélni kell. A.-e az *erdei facsemetéknek*. Ha a zsenge csemetéket azon ágyból, melyben azok a mag elvetése után kikeltek, kellő távolságban egymástól tágabb helyre átültetik, ezáltal azok gyökérzete jobban fejlődik, s az ily csemeték, kivált ha ismételve átültettettek, biztosabban megeredtek és rendeltetésök végleges helyére kiültettetvén, az idő viszontagságai ellenében edzettebbeknek mutatkoznak. Azért tehát a csemeték Á.-e, mit másként *iskolázásnak* is mondanak, nagyon ajánlatos, nem tévesztendő azonban szem elől, hogy ez a művelet az erdőültetés költségeit tetemesen növeli, miért is nagyban csak oly helyen követendő, hol a kiültetett csemetéket nagyobb veszélyek fenyegetik, kicsinyben és értékes fanemekre alkalmazva azonban föltétlenül célszerű. L. *Erdőkert* és *Faültetés*.

Á., orvosi értelemben (*transplantatio*), élő szöveteknek vagy szerveknek begyógyítása a test más helyére (hiány pótlására), vagy más szervezetbe. A sebészetben ezideig főleg a táplálkozás szempontjából igénytelenebb szöveteknek, a bőrnek, csontnak, inaknak, esetleg a zsírszövetnek és a bőnyéknek Á.-e terjedt el. Az A.-re szolgáló anyagot vagy ugyanabból a szervezetből vehetjük (autoplastika), vagy hasonló fajú szervezet más egyénéről (homoplastika; pl. emberről emberre, egy állatfajról ugyanazon faj más egyénére). Az idegen fajból vett anyag más fajú szervezeten megtapadhat ugyan (heteroplastika, pl. állatból vett anyag emberen), de néhány hét alatt rendesen felszívódik. Az asepsis szabályai szerint vett anyagot rendeltetési helyére átvisszük és célszerű kötéssel vagy varrattal megrögzítjük. Itt addig, míg megtapadása tökéletessé válik, a szövetközi nedvkeringés táplálja az átültetett szervet. A leggyakrabban alkalmazott ilynemű Á. a bőrhiány pótlását célzó *Thiersch* J. bőrtransplantatio. Az átültetendő bőr papirvékonyságú és csak a három szemölcsös rétegéig érő lebenyke. A bőr egész vastagságára terjedő *Krause*-féle bőrlebeny már nehezebben tapad meg. *Csontok* Á.-e, begyógyítása sikerül elhalt, sőt lágy részeitől szárítással, pállítással megfosztott hullacsontokkal is. Ez esetben azonban igazi Á.-ről nem szólhatunk, mert a szövetek a holt csontot idővel teljesen felszívják és helyébe a csonthártya és csontyelő felől egészen új csont fejlődik. Igazi csont-Á., amelyben a csont tovább él, csak friss és csonthártyával ellátott csontokkal lehetséges. Ez esetben — ha az asepsis ellen hiba be nem csúszott, — nagy csontdarabok, sőt egész ízületek begyógyulhatnak (Leser ízület Á.-ei) és életben is maradnak. Az ily ízületeket más egyénről is vehetjük, akinek végtagját pl. roncsolás miatt csonkítani kellett. Nagyobb, életképesség szempontjából kényesebb szervnek átültetése sikerült a paizsmiriggyel, melyet a paizsmirigy hiányos fejlődése miatt kifejlődő hülyeség (kretinizmus) gyógyítására a hasfalba, jobb sikerrel a lépbe (Payr) vagy a csontvelőbe (Kocher) lehetett begyógyítani. Nagyobb mirigyek (vese) vagy szervek (pl. végtagok) Á.-e állatkisérletben is csak az utolsó évek folyamán sikerült (Carrel, Stich, Garré), amióta megtanultuk, hogy még igen szűk kaliberű ereket ($1\frac{1}{2}$ mm. átmérőjüeket; Garré) is lehet varrattal úgy egyesíteni, hogy a keringés bennük rögösödés nélkül akadálytalanul meginduljon. Ma már állatokon oly nagy számarányban sikerül nagy szervek (pl. mindkét vese, sőt egész végtag) Á.-e, hogy erre begyakorolt műtő kezében már alig beszélhetünk kisérletről, mert az esetek legnagyobb részében (70—80%-ban) e műtét sikerrel végezhető. Különös jelentőséget nyernek e vizsgálatok, amióta sikerült nagyobb szerveket indifferens sóoldatban, jégszekrényben hetekig Á.-re alkalmas állapotban konzerválni. Az emberi kórtanban ezen érdekes kisérletek Á.-e azért ütközik nehézségbe, mert emberről emberre átvihető anyagot alig sikerül nyerni (kivétel a paizsmirigy, a verő és gyüjtőerek). Állatról emberre való Á., ezen fajidegen, heteroplastikus anyag későbbi felszivódása miatt kilátást alig nyujt. Majomvesének Á.-e oly emberre, akinek mindkét veséje teljesen tönkrement, egy esetben megkiséreltetett, anélkül, hogy e műtéttel a haldokló beteg életét csak egy perccel is meghosszabbították volna.

Átvágás v. *átmetszés*, a kanyargó folyók kiegyenesítésére kiásott meder. Az Á. megrövidítvén a folyó hosszát, megnöveli az esését s ily módon a víz sebességét is. Ezért az ármentesítés (l. o.) céljaira is alkalmazzák. Az Á.-t rendesen nem szokták a folyó medrének teljes szélességére kiásni, hanem keskenyebbre veszik s a víz elragadó erejére bízzák, hogy kellőleg kiszélesítse. Az ármentesítéssel kapcsolatos Á.-ok nálunk az állam költségére készülnek.

Átvállaló szolgálat (*Übernahmsdienst, Übernahme*). A nagyobb szállító cégek nemcsak az árúk fuvarozásának közvetítésével és a háztól, illetve házhoz való elszállítással foglalkoznak, hanem nagyobb távolságokra (pl. Liverpool kikötőjéből budapesti vasúti állomásig) súlyegységre kialkudott fix összegért saját számlájukra is elvállalják a fuvaroztatás teljes lebonyolítását. Teszik ezt azon az alapon, hogy foglalkozásuknál fogva ők ismerik legjobban a különböző vasúti és hajózó vállatok díjszabásait, vagy hogy esetleg az egyes vállalattal refakcia-szerződésben (l. o.) vannak. Az effajta üzleteket ügynökök közvetítik. L. *Szállító ügynök*.

Átváltozás, *átlényegülés (transsubstantiatio)*, a kat. vallásban teológiai műszó arra, hogy a szt. miseáldozatban a consecratio (l. o.) által a kenyér és bor Krisztus testévé és vérévé változik át. Mi-

után itt lényegről van szó, azért ezt az átváltozást a kat. egyház megfelelően és határozottan kifejezendő átlényegülésnek (transsubstantiatio) nevezte. (Tridenti zsinat 13. ül. 4 f.) L. *Oltáriszentség.*

Átváltozás (görög. *metamorfózis*), gyakori eleme a mithológia körébe tartozó meséknek s mondáknak, melyekben lépten-nyomon találkozunk embereknek állatokká, növényekké, vagy élettelen tárgyakká s viszont ilyeneknek, valamint állatoknak és növényeknek emberekké való átalakulásával. Ide sorolandók még az istenek kegyeltjeinek félistenekké, vagy élő lényekül képzelt égitestekké való átváltozásai is, amelyek az istenülés *(apoteózis)* egy nemének tekintendők. Az Á.-ok rendesen valamely felsőbb hatalom akaratára történnek jutalom- vagy büntetés-, segítség- vagy boszuállásképen. A jóakaratból történők *áldás*, a rosszindulat- vagy haragból eszközöltek *átok* hatásának tekintendők. Ez áldás vagy átok nem hat mindig egyenesen az illető felsőbb lény akaratának közvetetlen nyilvánulásaként, hanem sokszor közvetett úton, bizonyos tárgyak érintése vagy használata révén nyilvánul az erre nyomban bekövetkező átalakulásban. Ilyenek pl. a mesékben gyakran előforduló azon Á.-ok, melyeknél bizonyos állatok nyomába (pl. szarvasnyomba, stb.) lépés idézi elő az illető állattá való átalakulást, vagy ahol valamely átokkal sujtott tárgy (pl. étel, ital, ruha vagy ékszer, stb.) varázsereje okozza a vele élőnek, a bűvös hatás alól való felszabadulása- vagy megváltásáig, állat-, növény- vagy bármi más alakban veszteglését. (Erről l. a *Bűvölés* szót is.) Az Á. lehetőségében való hit alapja egyfelől az *animizmus* (l. o.) névvel jelölt azon ősemberi világnézet. Az Á.-ok a legtöbb antik mithoszban való nagy szerepük miatt már a görögöknél (kül. az alexandriai epigon-korszakban) is többszörösen nyujtottak alkalmat egyes mithográfusoknak arra, hogy bennök a legkülönbözőbb regék összefüzésére szolgáló külső kapcsolatot keressenek, amely irányban legjelesb római utánzójuk *Ovidius* (l. o.), kinek Á.-ok (Metamorphoseon libri) című munkája e műfaj legismertebb képviselője.

Átváltoztatása a pénzbüntetésnek, l. *Pénzbüntetés.*

Átváltoztató eset, l. *Fordító eset.*

Átverődés (ném. *Umprägung*). E szót a fajoknak Darwin értelmében való fejlődésének magyarázatában, a hirtelen, gyors átalakulások értelmében használták. *(Heer* Oswald, Die Urwelt der Schweiz.) *De Vries* sz. a faj hirtelen változatokra esett szét: *mutációkra* és ezekből fejlődtek az új fajok.

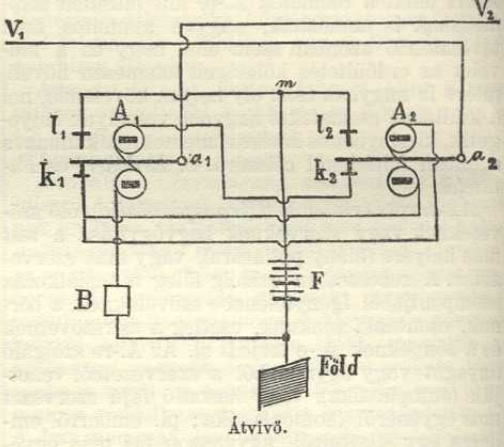
Átvétel, a tulajdonjog vagy birtok átruházásánál a szerző által teljesített cselekmény, melynek az átruházó által teljesített átadás (l. o.) a megfelelője. Különös fontossága van a kereskedelmi ügyleteknél, különösen vételnél az Á.-lel járó annak a kötelezettségnek, hogy az átvevő az árút azonnal meg köteles vizsgálni és ha a kellékeknek nem felel meg, erről az eladót értesíteni. — *Á.-i elismervény*, az az okirat, amellyel a szerző igazolja, hogy az átadás az átruházó részéről megtörtént.

Átvidaberg, község Svédországban Osthergothland län-ben, nevezetes rézbányákkal és hámorokkal, a bersboi rézbányákhoz vezető vasúttal.

Átvitel, a *könyvelésben*, ha valamely oldal megtelt, akkor az utolsó tételt elválasztó vonalat az összegrovatokon is áthúzzuk, ezen vonal feletti összegeket összeadjuk, a vonal alá írjuk és elébe az «.» szót illesztjük. Ezen összeg az új oldal első tétele, melynél szövegül az «*Áthozat*» szót alkalmazzuk. Az A. és áthozat összegét aláhúzni nem szabad.

A *nyelvtanban Á.* az, hogy egy-egy szót vagyis elnevezést átruházunk egy fogalomról a másikra. Az Á. vagy hasonlításon alapszik s akkor metaforának nevezik, pl. *galambom* e. h. kedvesem, vagy pedig az az oka, hogy a két fogalom együtt jár s szoros kapcsolatban van egymással, pl. ha azt mondjuk, hogy *széptollú* ember, aki szépen ír. Az utóbbi a metonimia vagy kapcsolati Á. — *Kereskedelmi* jelentését, l. *Átmenet* és *Áttétel.*

Átvivő *(Translator). I. A távirdánál.* Hosszú távirdavezetékeknél a nem tökéletes szigetelés folytán beálló áramveszteség következtében egyrészt a beérkező áram nem elég erős arra, hogy a

Átvivő.

jel láthatóvá tételére szolgáló készüléket működésbe hozza, másrészt a jel megszünésekor keletkező erős kisütési áramok folytán a jelek összefolynak. Ily esetekben a vezetéket lehetőleg a középen két részre szokták osztani s a jeleknek az egyik vezetékrészről a másikra való átvitelét *Á.-kel* eszközlik. Az Á. a kis áramerősséggel megérkező jelet a telepből újra nagy áramerősséggel adja tovább. Az Á. szerkezete függ a táviratozásra használt gépek rendszerétől. Morse-táviratozásnál Á.-nek legalkalmasabb a Siemens-féle sarkított (polarizált) jelfogó. (L. az *ábrát.*) Egy ily Á. állomás bekapcsolása a következő: $V_1 V_2$ = a két részre osztott vezeték két ága, A_1 A_2 = Siemens-féle sarkított jelfogók, F = telep. A V_1 vezetéken beérkező áram A_2 jelfogó emeltyüjén, k_2 kontakt csavaron és A_1 jelfogó elektromágnesein keresztül a földbe megy. Ezáltal A_1 jelfogó működni kezd, emeltyüje l_1 kontakt csavarhoz csapódik és F m l_1 a_1-n keresztül a telepet a tovább menő (V_2) vezetékrésszel összeköti, illetve abba áramot bocsát be. Ha a táviratokat az Á. állomáson is kivánják ol-

vasni, B-nél egy jelfogót kapcsolnak be. Ezen a jelfogón, annak elhelyezésénél fogva, bármelyik oldalról is táviratozzanak, a beérkező áram keresztülmegy, annak emeltyüjét mozgásba hozza, s a hozzákapcsolt írógép is működni kezd.

Ha a táviratozásra a betűnyomós Hughes-gépek használtatnak, az átvitel Hughes vagy D'Arlincourt jelfogóval történik. Mindkét jelfogó a sarkított jelfogók közé tartozik. A Hughes jelfogó elve ugyanaz, mint a Siemens sarkított jelfogóé és az Á. állomásnak Hughes jelfogóval való bekapcsolása teljesen oly módon történik, mint a Morse Á. állomásé. Jelenleg az Á.-t már inkább csak a nemzetközi hosszú vonalaknál használjuk. Igen hosszú vonalnál azonban többszörösen is alkalmazzuk.

II. A telefonnál. Ha a kettős, azaz tisztán fém vezetőből képezett áramkörről egyes vagyis oly áramkörre kell átbeszélni, melynél visszatérő vezetéknek a föld lesz használva, a két áramkör közé *Á.-t* kell kapcsolni. A telefonnál alkalmazott Á. elve lényegesen eltér a távirdában alkalmazott készüléktől. A telefon-Á. tulajdonképen csak transzformátor, amely a nagy váltakozás számú telefonáramoknak megfelelően van szerkesztve. Alkalmazása manapság már kis körre terjed, mivel földes vezetékű áramkörök már nem igen vannak használatban.

Átvonulás, az *asztronómiában* a két alsó bolygó, a Merkur és Venus elhaladása a napkorong előtt. Ha e két bolygó valamelyike éppen a Nap és a Föld közé kerül (mint pl. napfogyatkozáskor a Hold), akkor Nap, bolygó és Föld közel ugyanazon egyenesben áll, úgy hogy a Földről nézve a bolygó a Nap fényes korongján mint fekete körlap mutatkozik. A távcső fölfedezése óta 1639 dec. 4. történt az első Venus.-Á., melyet csak Horrox és Crabtree észlelt Angolországban. A következő két átmenet 1761 jún. 9-én. és 1769 jún. 2. volt és általános figyelmet keltett, mivel Halley kimutatta, hogy e tünemény megfigyelése módot nyujt a Nap parallaxisának, tehát a Napnak a Földtől való távolságának meghatározására. További Venus-Á.-ok voltak: 1874 dec. 9, 1882 dec. 6., amelyek megfigyelésére nagy expedíciókat szerveztek. A nyert eredmények pontossága azonban nem felelt meg a várakozásnak. A legközelebbi Venus-Á. 2004-ben lesz. A Merkur-Á.-ok a naptávolság levezetésére nem alkalmasak.

Á., a *katonaságnál*, csapatnak vagy katonai egyéneknek menetközben valamely helységben való ideiglenes tartózkodása.

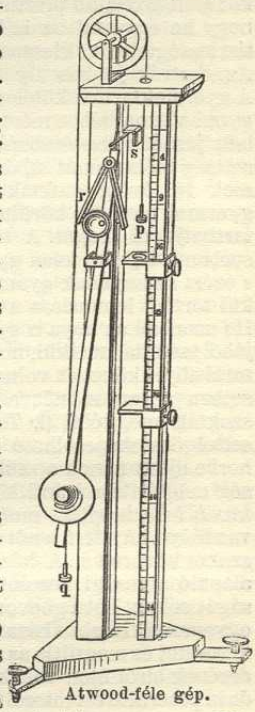
Átvonulási jog, az államnak szerződésileg biztosított joga, melynél fogva hadai más államnak területen átvonulhatnak. Az engedély nélküli átvonulás, mint az idegen állam területének megsértése, casus belli-t képez.

Átvonuló beszállásolás, katonai egyéneknek menet v. utazás közben rövid időre a polgárságnál való beszállásolása; az ezért járó, aránylag csekély díjt a községnek fizetik meg, amely ezt v. a polgárságnak átadja, vagy a lakosok adótartozásának lerovására fordítja.

Átvonuló terület, oly vidék, melyen seregrészek az élet s az egészség fenntartására szükséges segélyforrások csekély mennyisége v. teljes hiánya miatt hosszabb időre nem állapodhatnak meg, hanem azon csak áthaladnak.

Atwood, *George*, angol fizikus, szül. 1745 körül, megh. Londonban 1807 júl. 11.; Cambridgeben a Trinity College-ben tanította a fizikát. 1784-ben On the rectilinear motion and rotation of bodies c. értekezésében a tőle feltalált s a fizika tanításában ma is általánosan használatos ejtőgépet írja le.

Atwood-féle gép, fizikai készülék az egyenletesen gyorsuló mozgás törvényeinek megállapítására. Mintegy 2 m. magasságú függélyes oszlop tetején könnyen forgó fémkerék van felállítva (l. az *ábrát)*; a kerék bevágásán átvetett lehetőleg hajlékony selyemzsinór végein két egyenlő *p* és *q* súly függ s egymást ellensúlyozza. Az egyik súlyra kis túlsúlyt helyezvén, a kerék megindul s a súlyok gyorsuló mozgásba jönnek. Az esés útját az oszlopon levő beosztás, az esés idejét pedig az oszlopon felfüggesztett mp.-es inga méri, lengéseit csengéssel jelezvén. A kísérletezésből kiderül, hegy a súlyok mozgása *egyenletesen gyorsuló*, azaz a mozgás sebessége arányos a mozgás megindulása óta eltelt idővel, a megtett út arányos ez idő négyzetével. (L. *Galilei-féle lejtő.)* Az Á.-el még a mozgás alaptörvényét is demonstrálhatjuk, hogy t. i. a sebesség mp.-enkénti növekedése, *a gyorsulás*, egyenesen arányos a túlsúly nagyságával s fordítva a mozgásba hozott tömegek mennyiségével. V. ö. pl. *Szijártó*, Kísérleti fizika.

Atwood-féle gép.

Atya, *atyaság, atyasági kereset.* A. az a férfiszemély, aki vmely gyermeknek nemzője, v. aki egy más személyt örökbe fogadott. Az atyaság ehhez képest, v. házasságban való v. házasságon kívüli nemzésen, avagy az örökbefogadás tényén alapszik. A magyar joggyakorlat szerint az a vélelem áll fenn, hogy a házasság tartama alatt — v. a házasság megszünése után legfölebb tíz hónapon belül — született gyermek a férjtől származik (pater est, quem nuptiae demonstrant). Ez a vélelem csak per útján dönthető meg (l. *Törvényes születés).* A míg ez meg nem történik, a gyermek mindazokat a jogokat élvezi, melyeket a fennálló jog a törvényes születés folyományaként az atyával szemben megállapít; s a törvényes atyaság bírói megállapítása végett — a szükséghez képest — külön keresetet is indíthat. Szűkebb körre szorítkoznak a házasságon kívüli nemzésből eredő atyaság (természetes atyaság) jogi következményei. A házasságon kívüli nemzésből törvényes

kötelem származik, mely a gyermek tartására és neveltetésére terjed ki. Az erre vonatkozó perben (tulajdonképeni atyasági kereset) be kell bizonyítani, hogy a férfi a gyermek anyjával oly időszakban közösült, melytől számítva a szülésig hatnál nem kevesebb és tiznél nem több hónap, szabatosabban 182-nél nem kevesebb és 300-nál nem több nap mult el. Ez azonban csak vélelmet állapít meg az atyaság kérdésében és a magyar jog szerint nem zárja ki annak az ellenbizonyítását, hogy a nő a fogamzási időszak alatt más férfival nem közösült (exceptio plurium concubentium), feltéve, hogy ha egyúttal az is bizonyíttatik, hogy a nő tisztességtelen v. kicsapongó életmódot folytatott. Az osztrák jogban ily kifogásnak nincs helye. A gyermektartási kötelem tartalma az illetők vagyoni viszonyaihoz mérten meghatározandó pénzbeli járadék fizetésében áll, s a fizetési kötelezettség időtartamát újabban rendszerint a gyermek 16. évéig szokták megállapítani, amidőn a gyermek a rendes körülmények szerint már maga tarthatja el magát. A tartási kötelezettség első sorban a törvénytelen gyermek érdekére szolgál, s ezért az anyának gyámhatósági jóváhagyás nélkül történt lemondása a gyermeket nem kötelezi. Ha azonban az anya a gyermeket egy ideig sajátjából tartotta, anélkül, hogy a gyermek nemzőjétől tartásdíjat követelt volna: a később indított keresetben a multra nézve követelt tartásdíjat nem szokták megitélni (l. *Tartás).* Az atyasági keresettel összekapcsolható a házasságon kívül teherbe ejtett nőnek a szülési és gyermekágyi költség megtérítése iránti követelése (l. *Házasságon kívüli teherbe ejtés),* melynek azonban csak akkor van helye, ha a férfi a nőt elcsábította, v. ellene erőszakot követett el. A házasságon kívüli nemzésen alapuló atyasági keresetnek erkölcsi létjogosultságát sokan kétségbevonják. A francia code civil egyenesen kizárja a házasságon kívüli nemző elleni keresetet és megtiltja az atyaság szóban forgó kérdésének birói úton való kutatását (toute recherche de la paternité est interdite). L. *Dumas* Sándor művét az atyasági keresetről, mely magyar fordításban is megjelent. A többi törvényhozások túlnyomó része azonban megengedi az atyasági keresetet több-kevesebb korlátozással.

Atya, kisk. Szatmár vm., csengeri j.-ban (1900) 720 magyar lak.; u. p. és u. t. Nagypeleske. A. az Atyay család névadó birtoka volt; 1658—1710. a megyegyüléseket itt tartották. Ref. temploma a XV. sz.-ból való. Határában van a Páltanya, gőzmalommal.

Atyafi, 1. (hajdanában) testvér; 2. rokon; 3. felebarát (hitsorsos stb.).

Atyai hatalom, azoknak a jogoknak és kötelezettségeknek összege, melyek az atyát törvényes, törvényesített (l. *Törvényesítés)* és teljes hatállyal örökbefogadott (l. *Örökbefogadás)* gyermekeivel szemben megilletik, ill. terhelik. A régi római jogban az A. a *személyegység* eszméjén alapult, melynél fogva az atya gyermekének úgy személyével, mint vagyonával feltétlenül rendelkezhetett. A családapa (paterfamilias) gyermekét eladhatta, megházasíthatta, másnak örökbe adhatta, sőt életétől is megfoszthatta (jus vitae et necis). Az A. alatt álló gyermeknek nem lehetett saját vagyona, amit szerzett: azt atyja számára szerezte; kivévén az ú. n. pekuliumokat, melyekre nézve a későbbi törvények biztosították a külön vagyonszerzés lehetőségét. Az A. — a római jog szerint — csak a formaszerű felszabadítás (l. *Emancipáció)* tényével szünt meg. A régibb német és a magyar jogban is sokkal szélesebb alapja volt az atyát megillető hatalomkörnek, mint ma; mindazáltal kétségtelen, hogy az A. körvonalozásánál eleitől fogva az a felfogás volt irányadó, hogy a gyermek — az A. alatt is — a személyiség jogát élvezi s hogy az atyát gyermekének személye és vagyonára nézve csupán a gyámsági hatalom egy szélesebb körü neme illeti meg.

Nálunk az A. jelenleg az 1877. XX. t.-c.-ben van szabályozva. E szerint az atya kiskorú gyermekeinek törvényes képviselője, gyermekei részére gyámot nevezhet v. valakit a gyámságból kizárhat, gyermekeinek neveltetéséről — a közoktatásra vonatkozó törvények korlátai közt, s amennyiben a gyermek törzsvagyonát nem veszi igénybe — szabadon intézkedik. A gyermek életpályáját az atya jelöli ki, a 16. évét meghaladott kiskorú azonban — ha az életpálya választására nézve atyjával egyet nem ért — a gyámhatósághoz fordulhat, mely a kiskorú társadalmi, vagyoni és egyéb viszonyai figyelembe vételével határoz. Az atya a hatalma alatt álló kiskorunak vagyonát rendszerint számadás kötelezettsége nélkül kezeli, úgy azonban, hogy a vagyon jövedelme első sorban a folyó terhek viselésére és a kiskorú tartásának és neveltetésének költségeire fordítandó. A felesleg az atyát illeti, kivévén, ha a kiskorú vagyonát adósság terheli, mely esetben a jövedelem feleslegének kétharmad része az adósság törlesztésére fordítandó. Mindazokra a cselekményekre nézve, melyek a törvényben foglalt részletes felsorolás szerint a kiskorú vagyonának állagára és személyi állapotára nézve lényeges befolyással lehetnek, az atya a gyámhatóság jóváhagyását tartozik kikérni. Egyebekben az A.-ban foglalt jogok összeesnek a gyám- és gondnoki hatalom tartalmával. A rendes megszünési eseteken kívül (halál v. a gyermek teljeskorusítása) az A. véget ér, ha azt a gyámhatóság, s amennyiben az atya a gyámhatóság határozatában meg nem nyugszik: a bíróság megszünteti. Az A. megszüntetésének helye van: ha az atya gyermeke tartását és nevelését teljesen elhanyagolja, ha gyermeke erkölcsiségét, testi jóllétét v. vagyonának állagát veszélyezteti. Az atyai hatalom ideiglenesen felfüggesztendő: ha az atya gondnokság alá kerül v. ha bűntettért v. vétségért 1 évnél hosszabb szabadságvesztésbüntetésre itéltetett. Az atya csőd alá jutása esetén az A. gyakorlása a csőd tartama alatt annyiban módosul, hogy az atya a vagyon kezelése tekintetében számadás tételére kötelezhető, vagy a körülményekhez képest a vagyonkezelés jogától megfosztható.

A *nevelésnél* az A. befolyása akkor szünik meg, amidőn a növendék saját akaratát, belátásán alapuló elhatározása következtében érvényre emeli. A nevelés sikerét igen sokszor kétessé teszi a már bátran mellőzhető atyai gyámkodás, mely nem elégszik meg pusztán a tanácsadással, hanem még

az érettebb gyermekeknél is feltétlen engedelmességre számít.

A. megszüntetését megtámadó eljárás a Pp-ban az atyai hatalom gyakorlatának megszüntetését kimondó gyámhatósági határozat érvénytelenítésére engedett birósági eljárás, amely nagyrészt a kiskorúság meghosszabbítására irányuló eljárás elvei szerint van berendezve (Pp. 730, 731, 38).

Atyai örökség, az atyáról szálló örökség, l. *Örökösödés, Ági vagyon.*

Atyaisten, l. *Trinitas.*

Atyamester, a céhrendszerben az a mester, kinek felügyelete alá tartoznak az illető céhbeliek. L. *Céh.*

Atyás, kisközség Bihar vm. cséffai j.-ban, (1900) 605 oláh lak.; u. p. és u. t. Geszt.

Atyaság, l. *Törvényes leszármazás, Törvénytelen gyermek tartása, Atyai hatalom.*

Atyasági kereset, l. *Atya.*

Atyha, kisközség Udvarhely vm. udvarhelyi j.-ban, (1900) 1538 magyar lak., erőteljes szép nép; jó s híres cseresznyét termeszt s fazékgyártással foglalkozik. A környékbeli falvak egykori közös templomának romjai a Szentegyházas erdőn; innen került a mai kat. templom harangja (1437. évből). Közelében Arcsó puszta ásványos vízzel és fürdővel. U. p. Korond, u. t. Parajd (nyáron Korondfürdő).

Atyinai vár. Igy nevezték a magyarok a mai verőcevármegyei Vočint. Az Árpád-korban a Monoszló-nemzetségé volt. 1313. a Kőszegi-család kezébe került. 1317. kapta a róla nevezett s két századon át virágzott Atyinay- v. Athinay-család. 1543. jutott a török kezébe s 1687. került vissza. 1698. már romokban állott.

Atys, 1. a lydek ősapja. Herodotos szerint Manestől (az első embertől) A. és Kotys származik, az előbbitől meg Lydos és Tyrsenos. Némi változattal úgy halljuk ezt egyéb forrásainkból is (Tyrsenos a. m. Torrebos). Nem kétséges, hogy ebben a nép-genealógiában A. tulajdonképen az istennel Attis-szel azonos (l. o.), Kotys meg Kotytto istennővel. — 2. *A.*, Herodotos szerint (I. 34—45) Kroisos fia, kit atyjának minden elővigyázata sem tud végzetétől megóvni s egy vadkan-vadászat alkalmával mégis csak kisérőjének, Adrastosnak lándzsájától esik el. Ez a 2. A. is Attis istennel azonos, illetőleg annak változataként került a mithikus történetbe.

Atyuska, orosz bizalmas megszólítás, l. *Batyuska.*

Atzél (borosjenői), bárói *család*, a régi apostaghi és erdőskereki előnévvel Biharban és a n.-bári és sulli előnévvel Pozsony vármegyében virágzott családokból ered. A családból *István* pozsonyi kapitány és *Zsigmond* a mohácsi csatatéren vesztek el. A család később Erdélybe is átszármazott, de ez az ág csakhamar 1762 körül kihalt. Kiválóbb tagja a családnak a mult század végén s a jelen elején *István*, volt nádori itélőmester, utóbb királyi személynök. Ő nyert 1803. királyi adományt Borosjenőre s még más birtokokra. Ettől kezdve használja a család a borosjenői előnevet. Ennek fia *Antal* udvari tanácsos, békésvármegyei főispán-helyettes, majd 1848-ig Csanád vármegye főispánja volt s 1857 márc. 27. (oklevél kelte: szept. 25.) osztrák bárói rangra emeltetett; fia *Lajos* alatt 1875 okt. 5. a bárói rang Magyarországra is kiterjesztetett.

1. *A. Béla* báró, szül. Borosjenőn (Arad) 1850 okt. 29., megh. Budapesten 1900 márc. 29. Atyja, *István* és anyja, szül. *Hugonnay* Emilia grófnő ifjan elhalálozván, korai gyermekkorban nagybátyja, A. *Lajos* báró gondnoksága alá került. 1874. külföldi útra indulván, ugyanazon évben házasságra lépett Glinai Germany György szenátor (román felsőházi tag), Románia egyik legnagyobb bojár földbirtokosának egyetlen leányával, Ilonával. Beutazta Európa összes államait és nagy utakat tett Ázsiában és Afrikában is, bejárván Egyiptomot, Szíriát, Tuniszt, Algériát, Marokkót, Kis-Ázsiát, Palesztinát, Arábiát és Indiát. Az 1892-iki általános választások alkalmával szabadelvüpárti programmal a bodajki kerület képviselője lett. A társas életben is kiváló szerepet játszott. Ő alapította a *Park-klubot*, melynek fényes berendezésével a műízlésnek új irányt adott. Később megválasztatván az országos kaszinó igazgatójává, a kaszinó berendezését is átalakította.

2. *A. Lajos* báró, főrend, szül. 1828.. megh. 1904 nov. 5. Fiatal korában katona volt s a szabadságharcban mint Miklós huszárezredbeli kapitány vett részt. Később Arad vármegye közéletében fejtett ki élénk tevékenységet. Arad vmegye egyik virilistája. Az aradkörösvölgyi vasút igazgatósági tagja. A főrendiházban a szabadelvű párthoz tartozott. Vele a családnak magva szakadt.

Atzél, 1. *Endre*, hirlapíró, szül. 1865. Ungváron. Jogi tanulmányait Budapesten és Bécsben végezte. Állandó munkatársa a Borsszem Jankónak, amelynek *Mucsa* rovatát ő teremtette meg. A kilencvenes években a Honvéd c. napilapot szerkesztette, jelenleg az Uj Hirek c. napilap szerkesztő-tulajdonosa. Számos cikken kívül két parodisztikus regényt irt.

2. *A. Rikárd*, a legelső állitólagos magyar rézmetsző 1518-ból. Knauz Nándor 1871. az akadémiában számolt be róla. Egyetlen műve akkor egyik esztergomi missale bekötési táblájára volt ragasztva, azóta az is elkallódott.

Atzendorf, közs. Magdeburg porosz közig. kerület Kalbe (ettől 13 km.-nyire) j.-ában, (1905) 3675 lak., barnaszénbányával, cukor- és cikóriagyárral, szesz- és mészégetővel.

Atzgersdorf, falu Alsó-Ausztriában Hietzing kerületi kapitányságban, vasút mellett, pótkávé- és paszománykészítéssel; hídmérleg- és zongoragyártással, gőzfürésszel, (1900) 8008 lak.

A. u. a. m. *anno urbis* (lat.), a város (Róma) építésének évében.

Au, az arany kémiai jele.

Au v. *Aue*, több kisebb folyónak neve Eszak-Németországban; főleg Holsteinban.

Auanbura, ausztráliai bennszülött néptörzs Queenslandban, a Belyondó folyó forrásvidékén.

Aubade, l. *Alba.*

Aubagne (ejtsd: obány), város a Bouches-du-Rhône francia départementban, a Huveaune balpartján, vasút mellett, (1906) 9614 lak., szép, dombos vidéken; szőllejéből muskotálybort csinálnak; kitünő gyümölcs-, különösen almatermesztéssel, olajpré-

sekkel. Barthélemy abbé szülővárosa, kinek emléket emeltek.

Aubaine, *droit d'A.*, l. *Albanagium.*

Aubanel (ejtsd: obanel), *Théodore*, francia költő, szül. Avignonban 1829 márc. 26., megh. u. o. 1886 okt. 31. Nyomdász volt és Roumanille meg Mistral társaságában az új-provencei irodalom apostolai közé tartozott. Munkatársa volt az Almanach des félibres c. 1854 óta fennálló folyóiratnak; nevét a La miongrano entredurbeto (A félig nyílt granátalma, Avignon 1860) c. költeményével és a Lou pan doun pecat (A bűn kenyere, u. o. 1878) c. drámájával tette híressé.

Aube, 1. a Seine jobboldali mellékfolyója Franciaországban, a Saule hegy alján ered, a Langres-fennsíkon, Haute-Marne départementban. Bar-sur-Aube alatt kiér a síkságra, elfolyik Arcis mellett és Marcelly falunál a Seinebe torkollik. Mellékfolyói Aujon, Auzon, Puis, Huistrelle és Herbisse. Hossza 225 km., amelyből 43 hajózható. A középkorban Alba volt a neve. — 2. *A.*, francia département Yonne, Seine-et-Marne, Marne, Haute-Marne és Côte-d'Or départementok között. Területe 6026 km², lakóinak száma (1906) 243,670. 5 arrondissementra oszlik; ezek: Arcis-sur-Aube, Bar-sur-Aube, Bar-sur-Seine, Nogent-sur-Seine és Troyes. A département főhelye: Troyes.

Aube (ejtsd: ób), *Théophile*, francia admirális, szül. 1826 nov. 22., megh. 1890 dec. 31. Toulonban. 1840-ben a hadi tengerészetbe lépett, tengerentúli hadjáratokban tett szolgálatot. Azután a szenegambiai hajóhad parancsnoka lett. 1870-ben Bourbaki tábornok hadtestével részt vett a Belfort ellen intézett támadásban. 1879—81-ig Martinique kormányzója, 1886—87-ig pedig tengerészeti miniszter volt. Művei: Un nouveau droit maritime international (1875); Notes sur le Centre-Amerique. Vancouver et la Colombie anglaise (1877); Entre deux campagnes. Notes d'un marin (1881); La Martinique, son présent et son avenir (1882); L'Italie et le Levant (1883); A terre et à bord (1884).

Aubeller *Péter*, l. *Abele.*

Aubel-nyomat, az Aubel által 1874. feltalált eljárás, mely a már régebbi fotográfiai *üveg-nyomat* elnevezésű eljárásból indult ki. A fotográfiai negativot fényérzékeny chromátenyvvel bevonják, hátoldalát fénynek teszik ki és kellő száradás után, úgy mint a fénynyomó-lemezt, a megfelelő sajtóban nyomtatják. Az A.-nál az üveglemezről nem szoktak közvetlenül nyomni, hanem az erről nyert levonatot átviszik a litográfiai kőre, v. valamely fémlemezre, mely utóbbi esetben az úgy a mély, mint a magas nyomás céljára alkalmazható.

Aubenas (ejtsd: obná), kereskedő és iparos város Ardèche francia départementban; az Ardéche és vasút mellett, (1906) 7064 lak., a XIII. és XVI. sz.-ból való kastéllyal, papirgyártással; különösen élénk a forgalma nyers selyemben és borban.

Auber (ejtsd: obér), *Daniel François Esprit*, francia operaszerző, szül. Caenban 1782 január 29., megh. Párisban 1871 máj. 13. Atyja (Párisban műárus) kereskedőnek szánta, de Londonból e pálya kezdetén kénytelen volt visszahívni a flút, aki néhány kisebb művének sikere után (írt u. i. a hires Lamarre számára és neve alatt gordonka-, majd hegedű-hangversenydarabot s egy magánszinpadon tetszést aratott kis operát: Julie-t), a konzervatóriumon szerzett zenetudását Boieldieunél és Cherubininál buzgón egészítette ki. Ezután misét írt (honnan A portici-i némá-ba illesztette az *Esz*-dur imát vegyes karra *a capella*), s első kisebb dalműve lanyha fogadtatásán okulva, Rossini modorát kezdte utánozni (1820: Kastélybeli pásztornő; 1821: Emma, vagy meggondolatlan igéret). Fölötte dallamos, ahol kellett, pajkos, a maga helyén pedig drámai zenéje, finom hangszerelése megalapította hírnevét, s csak öregbítette a *Scribe*-bel szövetkezés, kinek szövegei (érdekes, ügyesen szőtt cselekmény, lelemény a motivumokban, könnyed, előkelő stil, bámulatos termékenység és változatosság) a legközelebbi rokonságban álltak A. szellemes, többnyire vigan lüktető zenéjével. A. szerencsés volt; 41 dalműve közül kiváló nagy hírnévre tett szert: A hó (1823); Udvari hangverseny (1824); Kőműves és lakatos (1825); A portici-i néma (1828); A menyasszony (1829); Fra Diavolo (1830); Bráma és a bajadér (1832); A fekete domino (1837); A korona gyémántjai (1841) s még Carlo Broschi, v. az ördög része (1842). (Mindezek a pesti Nemzeti Szinházban is szinrekerültek.) Az életteljes művekért kitüntetésül A. a szépművészetek «Institut»-je tagjává, a «Conservatoire» igazgatójává (1842), majd a becsületrend commandeurjévé lett, őt kérték fel 1862. a londoni világkiáll tást megnyitó ünnepi zenemű alkotására. A párisi «nagy opera» igazgatóságát nem fogadta el, csak hogy ráérjen komponálni; do 1870-ig példátlan buzgalommal vezette a Conservatoire-t. Mogorva és szigorú volt, összes szeretetreméltóságát zenéjébe öntötte. Maradandó művei közül csak A portici-i néma tragikus; nevezetes annyiban is, hogy előadása adott alkalmat Brüsszelben 1830 aug. 25. a függetlenségi harc kitörésére.

Auberge (franc. ejtsd: oberzs) a. m. vendéglő.

Aubergine (ejtsd: oberzsin), különös kékes-vörös gyümölcsű uborkafaj (Solanum melongena, l. o.), melyről a hasonló színű violamázú keletázsiai (kinai-japán) agyagedényeket elnevezték.

Auberlen, *Karl August*, német prot. teológus, szül. Fellbachban, Stuttgart mellett 1824., megh. 1864-ben. Főbb művei: Die Theosophie Oetingers nach ihren Grundzügen (2. kiad., Basel 1859); Der Prophet Daniel und die Offenbarung Joannis (3. kiad., u. o. 1874) és Die göttliche Offenbarung (u. o. 1861—64, 2 köt.), a feltétlen isteni kijelentés és ihlés (inspiratio) dogmájának egyik leglelkesebb híve.

Aubert (ejtsd: ober), *Jean Louis*, apát, francia meseköltő, szül. Párisban 1731., megh. 1814 nov. 10. 1773—84-ig a francia irodalom tanára volt a Collège royalon s 1774. a Gazette de France főszerkesztője s egyúttal királyi cenzor. Meséi természetességök, bájuk s gyakran igaz költőiességük által válnak ki. Le politique vertueux (Nancy 1762) című munkája gr. *Bercsényi* László Ignácnak van ajánlva s terjedelmes előszava a Bercsényi-család történetét tárgyalja.

Aubertin, *Charles*, francia író, szül. Saint-Dizierben 1825 dec. 24., megh. 1908 okt. 13. Dijonban. Előbb clermonti, majd a poitiersi és nancy-i

akadémiák igazgatója lett, míg végre visszakerült Dijonba, mint az irodalom tanára. Művei: Étude critique sur les rapports supposées entre Sénéque et saint Paul (1857 és 1859); L'esprit public au XIII-e siècle; Les origines de la langue et de la poésie française (1875); Histoire de la langue et de la littérature française au moyen-âge (1876—78); L'éloquence politique et parlamentaire en France avant 1789 (1882) stb.

Aubervilliers-Les-Vertus (ejtsd: obervilliélévertü), Páris É.-i külvárosa Seine départementban, erődd el, (1906) 34,009 lak. Kaucsuk, illatszerek gyártásával, sörfőzőkkel, üveghutákkal, kémiai gyárral. IV. Henriknek itt volt a főhadiszállása, midőn Párist ostromolta.

au besoin (franc. ejtsd: obezvenn) a. m. szükség esetén; a váltón a szükségbeli utalvány megnevezése.

Aubette (ejtsd: obett), több kisebb folyónak neve Franciaországban, Côte-d'Or, Seine-et-Oise, Seine-Inferieur départementban; ez utóbbi a legjelentékenyebb, 16 km. hosszú, s a Seine-be torkollik.

Aubignac, Abbé d', l. *Hédelin*.

Aubigné, l. *Merle*.

Aubigné (ejtsd: obinjé), *Théodore Agrippa d'*, latinosítva *Albinaeus*, francia tudós és költő, vitéz katona és jeles diplomata, régi nemes család ivadéka, szül. 1552 febr. 8. Ponsban, megh. Genfben 1630 ápr. 29. Kitünő nyelvtehetsége és költői hajlama már korán kifejlődött. Minthogy atyja semmi vagyont sem hagyott reá, a hugenotta hadseregbe lépett (1567), melyben nagy vitézséggel harcolt, megnyerte IV. Henrik király kegyét, ki őt előbb Oléron-sziget helytartójává, utóbb Guyenne és Bretagne altengernagyává nevezte ki. Hajthatatlansága és türelmetlensége miatt 1610. az udvartól száműzetett. Midőn a katolikus udvari párt, mely a protestantizmus e kérlelhetetlen előharcosát nem szívelte, menedékhelyén (St. Jean d'Angely-ben) is üldözőbe vette: A. elhagyta hazáját és Genfbe költözött (1620), hol haláláig az irodalomnak élt és köztisztelet tárgya volt. Művei közül kiemelendő: Histoire universelle 1550—1601 (3 köt., Amsterdam 1616—20), mely művet a francia kormány merész nyiltsága és leplezetlen őszintesége miatt a hóhér által égetett el, úgyszintén Histoire secrète, écrite par lui-même (2 köt., Köln 1729—31) művét is. A. azonfölül kiméletlen és maró gúny hangján irt szatirákat is hagyott hátra: Confession catholique du sieur de Sancy (Páris 1693); Aventures du baron de Faeneste (1618, új kiad. *Prosper Mérimée*-től 1855). Fő költői műve Tragiques (szatirikus költemény hét énekben, 1616, új kiad. *Read*-tól 1872), mely egész Victor Hugo Châtiments c. gyüjteményéig páratlanul áll a francia irodalomban. Az egyes énekekben: 1. Misères az általános nyomorúságról szól; 2. Princes az üldöző fejedelmeket jellemzi; 3. la Chambre Dorée a tanácsosok zsarnokságát állítja elénk; 4. les Feux a reformáció vértanuit sorolja fel; 5. les Fers a háboruk borzalmait szinezi; 6. les Vengeances a boszúállás képe s 7. le Jugement az utolsó ítéletben való vigasztalás. Az egész mű a francia lírának egyik leghatalmasabb kifejezése. Összes műveiből *Réaume* és *Caussade* rendeztek jegyzetes kiadást (Páris 1873, 5. köt.) — Fia, *d'A. Constant, Maintenon* marquise atyja, áttért a katolikus hitre.

Aubin (ejtsd: obeñ), város Aveyron francia départementban, Villefranche arrondissementban, vasút mellett (1906) 9986 lak., nagy széntelepekkel, melyek vastagsága 30—50 m., vasércekkel, amelyeket a szomszéd Gua község kohóiban olvasztanak, kőbányákkal, a XII. sz.-ból való templommal; környékének kitünő juhait Cransac-juhok néven ismerik.

Aubl., növénynevek mellett *Aublet* Jean B. Ch. F. nevének rövidítése.

Aublet (ejtsd: oblé), 1. *Albert*, francia festő, szül. Párisban 1851. Először az 1873. szalonban mutatta be magát egy tréporti vágóhíd belsejét ábrázoló képével. Eleinte főleg történeti képeket festett (Nero megmérgezi rabszolgáit; Guise herceg megöletése stb.); újabban leginkább genreképeket fest (A rezervisták mosakodása; Amont-doréi inhalatórium stb.). Igen finom illusztrációkat készített Maupassant Fort comme la mort c. regényéhez.

2. *A., Jean Baptiste Christophor Fusée*, francia botanikus, szül. Salonban (Provence) 1723 nov. 4., meghalt mint gyógyszertáros Párisban 1778 május 6. 1762—1764. években a franciák guayanai birtokán sok, részben új növényt gyüjtött, s Histoire des plantes de la Guiane française (London és Páris 1775) c. négy kötetes művében és 392 táblán ismertette.

Aubletia *Gärtn.* (növ.), l. *Blatti.* — *A.* Lour., l. *Paliurus.* — *A.* Neck., l. *Ruellia.* — *A.* Rich., l. *Monnieria.* — *A.* Schreb., l. *Apeiba* Aubl.

Aubonne (ejtsd: obonn), járási székhely Waadt svájci kantonban, a Bougy-hegy lábánál, az A. folyó mellett, gyönyörű fekvéssel, a La Côte nevű, Waadt legjobb szőllőtermő vidékén, (1900) 1737 lak., szép kastéllyal.

Aubrac, *Monts d'A.* (ejtsd: Obrak), vulkanikus eredetü hegység a Francia Centrális platónak körülbelül közepetáján, a Lot folyó felsőfolyása és annak mellékvizei között. A Mailhebiau csúcsban 1470 m.-t ér el. Klimája hideg és nedves, legnagyobb része kiváló legelő. Hiresek szarvasmarhái, az Aubrac-faj és tejtermékei. Lakói szorgalmas pásztoremberek.

Aubrietia *Adans.* (növ.), a Cruciferae (Keresztesviráguak) család génusza, 12 faja a mediterrán vidék hegységeiben terem. Az *A. deltoidea* DC. Görögországban; kertekben ültetik, különösen sziklacsoportokon gyönyörű tavaszi virág. Hazánkban a horvát Velebiten egy faj (*A. croatica* Schott, Ky et Nym.) terem.

Aubry (ejtsd: obri), 1. *Pierre*, francia orientalista és zenetudós, szül. Párisban 1874 febr. 14. Tanár az itteni Ecole des hautes études sociales-ban; számtalan középkori francia zenei emléket adott ki nagy tudományra valló magyarázatokkal, sokat értekezett (Mercure Musicale c. folyóiratban és önállóan) a troubadourok stb. művészetéről, rendesen a Franco-féle hangjegyirás alapján ott is, ahol ez még korai. Cent motets du XIII. siècle (3 köt. 1908) stb. kiadványai rendkívül érdemesek.

2. *A. de Montdidier* (ejtsd: obri d'moñdidjé), francia lovag, akit V. Károly király idejében 1371. De Macaire Róbert orozva megölt. Urát kutyája bo-

szulta meg: valahányszor a gyilkos közelébe került, a legnagyobb dühhel rontott neki. Ez ügyben, a király parancsa szerint, istenitélet döntött. Macaire bunkóval fölfegyverkezve kénytelen volt kiállani a meggyilkoltnak kutyájával szemben. A dühös állat halálos sebeket ejtett a gyilkoson, ki haldokolva megvallá bünét. E história szinmű tárgyául is szolgált, mely A. kutyája cím alatt került szinre.

Aubry-Lecomte, *Jean Baptiste,* francia grafikus, szül. Nizzában 1787., megh. Párisban 1858., Girodet-Trioson tanítványa, a litográfia új találmányát fokozódó ügyességgel használta föl híres festmények, Leonardo da Vinci «Mona Lisá»-ja (1824), Girodet és Prudhon számos festményének sokszorosítására, úgy hogy mint a «litográfusok királyát» ünnepelték. Saját rajzai után is készített könyomatokat.

Auburn (ejtsd: aobörn), több község neve az amerikai Egyesült-Államokban; jelentékenyebbek: 1. *A.*, New-York állam Cayuga countyjában az Ovasco mindkét partján, vasút mellett, (1900) 30,345 lak. Az Ovasco vízesésének erejét használják föl a papiros-, gépgyáraknál és gyapjufonóknál hajtó erőül. A várost azonkívül ismertté teszi a börtöne, amely a hozzátartozó műhelyekkel együtt 4 ha.-nyi területet foglal el. — 2. *A.*, Androscoggin county székhelye Maine államban, vasút és az A. folyónál, amelynek erejét fürész- és gabonaőrlő malmok és cipőgyárak hajtására használják fel, (1900) 12,951 lak.

Auburni rendszer (hallgató rendszer), l. *Szabadságvesztés büntetés.*

Auburtin, *Francis,* francia festő, szül. Párisban 1866. Puvis de Chavannes tanítványa, mesterének hatása alatt a freskófestésre emlékeztető fölfogással festi finom idilli hangulatú, erősen dekorativ hatású képeit. Ilyenek: Esti tánc (1902); Az erdő és a tenger (1907); A hattyúk hajnala (1908) stb.

Aubusson (ejtsd: obüszoñ), Creuse francia département egyik arrondissementjának székhelye, szűk völgy fenekén, vasút mellett, szabálytalan utcákkal; európai hírű szőnyegszövéssel, amely a XV. sz.-ból való (15 gyár), posztógyárakkal, gyapjúfonással, timárműhelyekkel, sókereskedéssel, (1906) 7015 lak. 732-ben alapították a szaracénok; a IX. sz.-ban az ugyanily nevű vicomté főhelye lett.

Aubusson, *Pierre d'*, a johannita (rodusi) lovagrend nagymestere, az «egyház pajzsa», a régi Vicomtes de la Marché családból származott. Szül. 1423., megh. 1503 júl. 3. A francia-angol háborúban kitünt Montereau ostrománál (1437); 1444. a svájciak ellen harcolt Szt.-Jakab mellett a Birs völgyében. Azután belépett a rodusi Johanniták rendjébe s a rend szűkebb választmányának tagja (1467), a kincstár őre (procureur du trésor), a rodusi erődítmények felügyelője és 1476. a rend nagymestere lett. 1480 máj. 23—28-ig fényesen visszaverte II. Mohammednek támadását Rodus ellen. VIII. Ince pápa bibornokká nevezte ki (1489 márc. 14). V. ö. *Bonhours,* Histoire de Pierre d'A., grandmaître de Rhodus (Haag 1676); *Mignaton,* Histoire de la maison d'A (1886).

Aubusson-szőnyegek vagy *kárpitok,* francia basse-lise szövésű bársonyos falszőnyegek. Aubusson francia városkától vették nevüket, bár a régiek XVI—XVII. sz.-ban még nem is ott, de a közeli Felletinben készültek.

A. U. C. a. m. *anno urbis conditae* (lat.), a város (Róma) építése utáni évben.

Aucassin és Nicolette (ejtsd: ókasszeñ), ó-francia novella, a középkor egyik legszebb költői terméke. Szerzője ismeretlen; keletkezése a XIII. sz. elejére tehető. Tárgya egy gróffiunak meg egy fogoly szaracén-leánynak romantikus szerelmi története. Formáját tekintve *chantefable,* azaz hosszabb verses részletekkel megszakított prózai mese. Későbbi feldolgozásai közül ismertebbek: Sedaine opera-szövege Grétry zenéjére (1779) s Platen gróf szinműve, Treue um Treue. Az eredeti szöveget kiadta Suchier (4. kiad. Paderborn 1899).

Auch (ejtsd: ós), Gers francia département és érsek székhelye, a Gers jobbpartján, vasút mellett. A város alsó- és felsővárosra oszlik, amelyeket szűk, meredek utcák és lépcsők kötnek össze; terei szabályosak, nagy székesegyházzal, melyet már 1489-ben kezdtek épiteni, rendkívül magas ivezettel, kitünő üvegfestményekkel és szép faragványokkal, geológiai múzeummal, képtárral, D'Etigny intendáns és Villaret-Ioyeuse emlékszobrával, (1906) 13,526 lak., akik szeszgyártással, szalagszövéssel, timársággal, gyümölcstermesztéssel foglalkoznak és borral, pálinkával, fával, liszttel és gabonával kereskednek. Elimberris néven az auscok fővárosa volt; a rómaiak Augustának hívták; később a vandalok és a szaracénok elpusztították; 879. érseki székhely lett. V. ö. *Filhol,* Annales de la ville d'A. (1834).

Auchenia *Illig.* (állat), a párosujjuak (Artyodactyla) rendjében a kérődzők alrendjébe s a tevefélék (Camelidae) családjába tartozó állatnem, l. *Lámák.*

Auchenister (gör.), ma már elavult orvosi műszer, melyet a szülészetben használtak.

Aucher, két örmény tudósnak a neve. 1. *A. János Keresztély,* az idősb, először adta ki a Vitae sanctorum arm. c. művet számos érdekes jegyzettel (1810—15, 12. köt.); másik műve Joannis Ozniensis oratio phantasticos arm. lat. (1816). — 2. *A. Pasqual,* az ifjabbik, különösen mint lord Byron tanítója ismeretes, ennek költségén egy örmény-angol nyelvtant adott ki (1819, 2. kiad 1832), melyben Byrontól több fordítás van; egyéb művei egy francia-örmény és örmény-francia lexikon (2. köt. 1812—17), utóbb egy angol-örmény és örmény-angol lexikon (1846).

Auckland (ejtsd: aoklend), az ugyanily nevű tartomány (1906. a maorikon kívül 211,223 lak.), püspökség és Új-Zéland székhelye a Vaitemata-kikötő D.-i partján, 9 km. széles földszoroson, vasút mellett, (1906) 82,101 lak. fürészmalmokkal, dokkokkal, asztalosiparral és élénk kereskedéssel. 1908-ban a behozott és kivitt árúk értéke 7.571,846 font sterlingre rúgott. Kikötőjébe beevezett 293 hajó (597,707 t.) és ezt elhagyta 225 (363,446 t.). 1840-ben alapították.

Auckland, angol család, l. *Eden.*

Auckland-szigetek, a Csendes-óceán D.-i részében, Uj-Zélandtól valami 370 km-re; legnagyobb az Auckland, Adams és Enderby; területök 852

km². Aucklandon több jó kikötő van; a szigetek lakatlanok, csak cethalászok látogatják. Egyenlőtlen felületüek; 550 m. a legnagyobb magasság. 1806-ban Bristow kapitány fedezte föl; 1850-ben cethalász-társaság székhelyévé tették, de újra elhagyták. Az éghajlat sem nem zord, sem nem egészségtelen, de az idő örökké borús. Növényzete gyér; a különböző fűnemüeken kívül csak törpe fák nőnek rajtuk. A cethalászok csak vizeért keresik föl.

au contraire (franc., ejtsd: o kontrēr) a. m. ellenkezőleg.

au courant (franc., ejtsd: o kurañ) a. m. a jelen idő folyamán, folyó árban; *au c. lenni* a. m. a legújabb események szinvonalán állni, valamely ügynek állását, valaminek a helyzetét teljesen ismerni.

Auct., *Aut.* v. *autorum*, növénynevek mellett tulajdonképen a. m. auktoroké, szerzőké; oly növénynevek mellé szokás írni, melyeket bizonyos ország, vidék stb. botanikusai sokáig annak tartottak, de később kiderült, hogy nem az; pl. «*Carduus defloratus* Aut. Hungarorum, non L.» annyit jelent, hogy a magyar botanikusok *Carduus defloratusa* (vagyis a *C. glaucus* Baumg.) nem az igazi *Linné-féle*.

Auctio (lat.), l. *Aukció* és *Arverés*.

Auctor (s nem *autor*, lat.) a. m. szerző (l. o.). *A. delicti:* bünszerző. *A. legis:* törvényszerző. *A. generis:* valamely nemzetség őse. *A. iuris:* jogíró, a római jogban: responsumokat (peres ügyekben véleményeket) adó jogtudós. A. az is, akitől jogot (különösen tulajdonjogot) származtatnak. A. tehát a jogelőd, az eladó. Minthogy pedig ez rendszerint a jogutódnak szavatossággal tartozik, A. annyi is: mint szavatos. A. végül az is, aki a jogügylethez az érvényéhez szükséges jóváhagyást adja, pl. a gyám, a bíróság (Auctoritatis interpositio. Auctore judice).

Auctor ad Herennium, ismeretlen szerzőtől (Cornificiustól ?) származó jeles retorikai kézikönyv 3 könyvben, mely görög források nyomán, de római szellemben dolgozza ki a szónoklat elméletét. Kiadta Marx (Leipzig 1894).

Auctoramentum. *Auctorari* magát bérért lekötni, hogy élet-halálra viaskodjék gladiátorokkal vagy vadállatokkal. Aki bérért beszegődik ilyen viaskodásra (auctoramentum), az úgy lekötötte polgári függetlenségét, hogy nem egészen szabad, hanem *csak részben szabad.* A bérért üzött bajvívás becsületcsorbulással járt. V. ö. *Vécsey* Tamás, Római jog, 1907, 92. l.

Auctoris nominatio v. *laudatio* (lat.), a római jogban: perbeni védekezés a tulajdoni keresettel (rei vindicatio) szemben, annak részéről, aki a dolgot nem saját, hanem másnak a nevében birtokolja. Ha az ily birtokost támadták tulajdoni keresettel, megnevezte azt, akinek a nevében birtokol (jogelődjét, auctorát) ezzel lehetővé tette az igénylőnek, hogy ez ellen forduljon, ő maga (a laudator v. nominator) pedig a pertől szabadult. Eredetileg a római jogban csak az ingatlanoknál volt helye, a törvényszéki szokás azonban az ingó dolgokra is kiterjesztette. Új polgári perrendtartási javaslatunk is ismeri ezt az intézményt.

Auctoritas v. *auktoritás* (lat.), a. m. tekintély, l. *Auktoritás*.

Auctoritas metropolitana (lex m.), az érseknek joghatósága.

Auctoritas tutoris, a gyám tekintélye. Ha a gyámgyermek még hét éven aluli (infans), ennek minden ügyletét a gyám maga intézi el. Ha a gyámgyermek már átlépte a hét évet (infantia major), cselekvési képességét kiegészíti a gyám a maga tekintélyével (Auctoritas tutoris), kivéve a végrendelkezést és házasságkötést, melyre a serdületlen nem képes. V. ö. *Vécsey* Tamás, Római jog (1907).

Auctor vetus de beneficiis, rímekbe foglalt latin könyv a hűbérjogokról a XIII. sz.-ból, némelyek szerint a Sachsenspiegel (l. *Hűbérjog*) mintája volt.

Aucuba *Thunb.* (növ.), a Cornaceae (Somfélék) család génusza; 3 faja él a Himalájában, Kínában és Japánban. Apró, örökzöld cserjék, apró, barnapiros, kétlakú, bugában álló virágokkal és bogyóterméssel. Az *A. Japonica* Thunb. 2—2·2 m. magas, levele nagy, elliptikus vagy hosszaslándsás, ritkásan fürészelt; bogyója korállpiros, tartós. Dús lombozatja miatt 300—400 esztendő óta terjed Európa kertjeiben; különösen cserépnövény, a szabadban is kitelel. Gyakoriak a sárga vagy fehér foltokkal tarkázott levelű változatai. Az *Aucuba Himalaica* Hook. fil. 5—6 m. magas s szintén szép díszcserje. (L. az *ábrát* a tulsó oldalon).

Aud., tudományos állatneveknél *Audouin* I. V. (l. o.) rövidítése.

Audace (ol., ejtsd: audácse), zenei műszó, a. m. bátran, erővel.

Audacter calumniare, semper aliquid haeret, l. *Calumnia* és *Audax*.

Audaeus vagy *Audius*, szir nevén *Udo*, eretnek felekezetet alapító kegyes világi ember, a IV. század elején Mezopotámiában élt. Mint a szigorú élet barátja, megtámadta az akkori papság világias szellemét. A papság magaviseletével elégedetlen elemek, papok és püspökök is, csatlakozván hozzá, követői *Audiánusok* neve alatt külön felekezetet alkottak s ennek első püspöke A. lett. Konstantin császár a Fekete-tenger mellett lakó gótok közé száműzte. A. az ottani keresztények közt is hódított követőket. A felekezet a IV. sz. végén elenyészett.

Audax (lat.), bátor, merész; *audacem (audentem) fortuna juvat*, latin közmondás: aki mer, az nyer; audacter calumniare, semper aliquid haeret, Verulami Bacon közmondása: csak bátran rágalmazz, valami mindig megragad.

Aude (ejtsd: ód), 1. Dél-Franciaország folyója, a K. Pireneusokban, az A.-szikla (2377 m.) aljában ered; felső völgye szűk hegyszorosokból áll; ez a Pierre-Lis-szoros; Carcassone közeléig D.-ről E.-nak folyik; e város közelében a Fresquel fölvétele után hirtelen keletnek fordul; kevéssel alább pedig sík vidékre ér és lassú folyóvá lesz; a Cesse fölvétele előtt két ágra oszlik; az egyik la Robine vagy narbonnei csatorna néven a La Nouvelle-öbölbe, a másik, a főág pedig egyenesen a Földközi-tengerbe szakad. Hossza 208 km., tutajozható része 143 km. Ókori neve *Atax*. — 2. *Aude*, francia département

Ariège, Haute-Garonne, Tarn, Hérault, Pyrénées Orientales és a Földközi-tenger közt, 6342 km² területtel, (1906) 308,327 lak. Langedoc tartomány Narbonne, Carcassonne, Saint-Papoul, Alet és Limoux nevű részeiből alakult. A következő 4 arrondissementra oszlik: Carcassonne, Castelnaudary, Limoux és Narbonne. Székhelye Carcassonne. V. ö. *Delmas*, Géogr. de l' Aude (Marseille 1867).

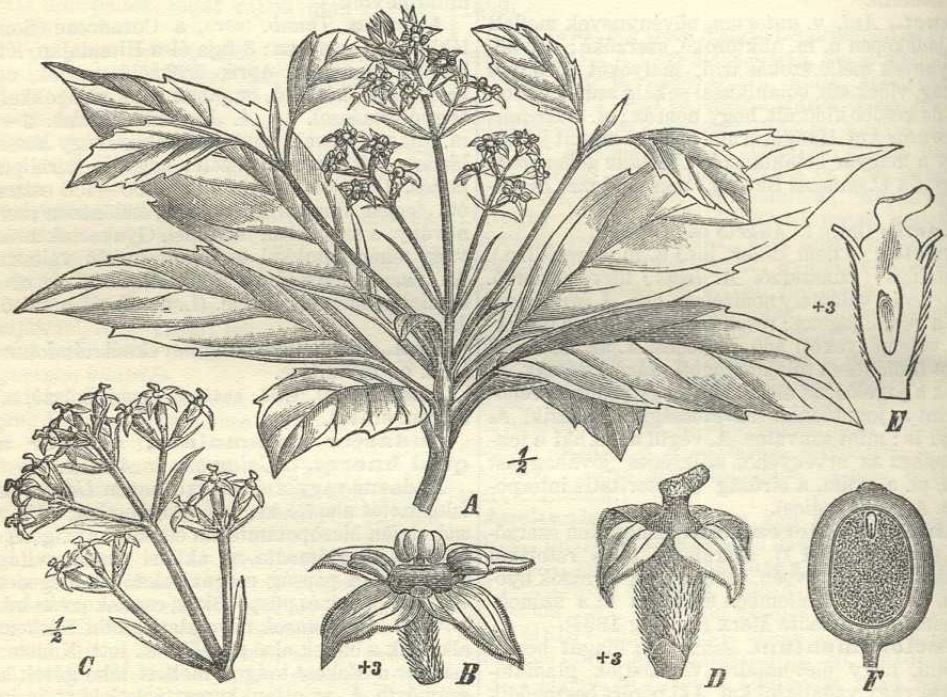
Audeb., tudományos állatneveknél *Audebert* (l. o.) rövidítése.

Audebert (ejtsd: ódber), *Jean Baptiste* (rövidítve *Audeb.)*, franc. természetbuvár és festő, szül. Rochefortban 1759. Megh. Párisban 1800. Kitünő miniatür-festővé képezte ki magát. Egy Gigot d'Orcy hogy a 13-ik füzetig ő vezette a rézmetszetek nyomatását.

Audebrand, *Philibert*, francia iró, szül. Issoudunben 1815 dec. 31, megh. 1906 szept. 10. Miután Bourgesban iskoláit befejezte, néhány politikai röpirat (Physionomie de l'Assemblée Nationale) gyorsan ismertté tette nevét. Irt egy csomó szinművet. Mint a régibb irói nemzedék tekintélyes tagja, s Heine, Musset, Gautier s az idősb Dumas barátja, alelnöke lett a Société des gens de lettres társulatnak. Csaknem valamennyi francia napilapba dolgozott.

Audenaarde, l. *Oudenaarde*.

Audenshaw (ejtsd: aodensao), város Lancaster angol grófságban, 6 km.-nyire Manchestertől,

Aucuba japonica Thunbg. *A* porzós virágzatu hajtás; *B* porzós virág; *C* termős virágzat; *D* termős virág; *E* a magház hosszmetszete; *F* a termés hosszmetszete (Harms).

nevű vagyonos magánzó 1789-ben természetrajzi gyüjteményének legritkább darabjait festette le vele s Angliába és Hollandiába küldte, honnan számos ilynemű rajzot hozott magával. E foglalkozás felkölté A. hajlamát a természettudományok iránt és néhány természetrajzi díszmű kiadására indítá, melyekben rajzoló, szinező és rézmetsző tehetsége egyaránt kitünt. Csak a Histoire naturelle des singes, des makis et des galéopithèques cimű művét (Paris 1800, 63 nagy lapban) fejezhette be. A Histoire générale des colibris (Paris 1802) s a Histoire naturelle des grimperaux et des oiseaux de paradis-t (Paris 1803) A. halála után Desray fejezte be. Ez utóbbi két mű szövegét Vieillot írta. Audebert *Levaillant* Oiseaux d'Afrique-jének kiadása körül is nagy érdemeket szerzett azáltal,

(1901) 7216 lak., pamutiparral, gépgyártással és kalapkészítéssel.

Audh v. *Oudh*, 1. A brit-indiai ÉNy.-i provinciának egy része. (L. *Agra.)* Az indiai ókorban *Pancsala* néven virágzó királyság volt. Kr. e. VI. sz.-ban felvette a Buddha vallást s mert századokon át híven kitartott mellette, sok háborut viselt a mohamedánusokkal. 1193-ban a delhii nagymogul birodalmának lett alattvalója, 1760. Szudsa-ed-Dauleh vezir önálló fejedelemséggé tette, de már 2 évtized mulva az angol keletindiai társaság ide is kiterjeszkedett és adófizetésre kényszerítette. A XIX. sz. közepéig saját fejedelmei kormányozták, de hatalmuk egyre hanyatlott és 1856. az angol főkormányzó, Dalhouse lord angol birtoknak jelentette ki. A lakos-

ság ezt közönyösen fogadta, csak akkor lázadt fel, amikor az angol kormány a nagybirtokosoknak ősi tulajdonjogát megsértette. A rendkívül heves lázadás elfojtása után lord Canning Luknauban egyezett ki a nagybirtokosokkal 1859-ben.

Audhumla, a Snorra Edda (l. o.) szerint tehén, amely az olvadó ősjégből keletkezett s tejével Ymirt, az óriást, táplálta.

Audiánusok, Audius v. Audaeus tanítványai, ki a IV. század közepén új vallásfelekezetet alapított. Tanai: isten emberi alakkal bir; hasonlatossága az emberrel az anyagban van stb. A húsvétot a zsidókkal együtt ünnepelték. L. *Audaeus*.

Audiatur et altera pars (lat.) a. m. hallgattassék meg a másik fél is. Seneca használja Medeájában. (II. 2. 199.) Értelme, hogy meghallgatás nélkül senkit sem szabad elítélni.

Audibertia *Benth.* (növ.), l. *Mentha* L.

Audiencia (lat.), 1. kihallgatása, meghallgatása a fejedelem vagy magas méltóságú személyek részéről a kérelmet, panaszt intéző, köszönetet, hálát, hódolatot, üdvözletet tolmácsoló személyeknek, küldöttségeknek. Az A. nyilvános vagy általános, ha arra mindenki bebocsátást nyer, előjegyeztetés feltételével vagy enélkül is. Rendszerint meghatározott időszakokban tartják. Külön, v. magánkihallgatás, melyen magas állású vagy fontos küldetésben járó személyek, testületek fogadtatnak. A királyi A.-nak egy mondhatni kényszerű neme az, midőn egyes befolyásos magánemberek vagy közhivatali méltóságban levők valamely eljárásuk, magaviseletük miatt, annak igazolása, a felség véleményének, esetleg megrovó itéletének meghallgatása végett kihallgatásra rendeltetnek (ad audiendum verbum regium). — 2. *A.* A régebbi törvénykezési nyelvben: birósági ülés, birósági tárgyalás. — 3. *A.* Spanyolul (Dél-Amerikában): felső bíróság.

Audientes (lat.) a. m. hallgatók, a kat. egyházban a régi fegyelem szerint azok a hitujoncok és a vezeklők osztálya, akik az isteni tiszteletnél csak a szent beszéden lehettek jelen. L. *Katechumenek*.

Audientia episcopalis. A püspöknek joghatósága polgári peres ügyekben. A kereszténység őskorában a keresztény hivek minden peres ügyükben a világi biróságok mellőzésével a püspökhöz fordultak, mely szokás Nagy Konstantin római császár alatt törvényes szentesítést nyert oly értelemben, hogy még a rendes biróságok előtt folyamatba tett perek is, bármelyik érdekelt fél kérelmére — később azonban csak az ellenfél beleegyezésével — a püspöki hatóság elintézése alá bocsátandók.

Audierne (ejtsd: odiern), kikötőváros Finistère francia départementban, vasút mellett, (1906) 4455 lak., tengeri fürdővel, konzerv- és kémiai gyárral.

Audiffret-Pasquier (ejtsd: odifré-paszkjé), *Edme Armand Gaston*, herceg, francia politikus, szül. Párisban 1823 okt. 20., megh. 1905 jún. 4. *A. gróf és állami kancellárnak* unokája és fogadott fia. A herceg 1845—1848-ig az államtanácsban viselt hivatalt, a forradalom kitörésekor pedig visszavonult és csak 1869. lépett a politikai pályára. Az 1870—71-iki eseményekben nem volt része, de 1871 febr. 8. a nemzetgyülésbe választatott, melyben mint a bonapartisták ellenfele és a jobb közép-párt tagja csakhamar kitünt. Politikai tekintetben az alkotmányos Orléans-monarchia visszaállítására törekedett, meggyőződvén azonban, hogy ügye reménytelen, a konzervativ köztársaságnak lett hive. A nemzetgyülés háromszor elnökévé választotta, 1876. pedig a szenátusnak lett elnöke. Nyilvános szereplése 1879 óta a francia akadémia üléseire szorítkozott. Kiadta nagybátyjának fontos emlékiratait: Mémoires du chancelier Pasquier (Paris 1893—95, 6 köt.) és megírta Richelieu herceg történetét (1905).

Audincourt (ejtsd: odeñkur), város Doubs francia départementban, a Doubs és vasút mellett, (1906) 7633 lak., vasércbányával; kohókkal, óra- és cikóriagyártással; pamutfonással és szövéssel.

Audiofon (lat., gör.), a hallást javító készülék (*Rhodes*-től), mely a hangot a koponya csontjain át juttatja a hallóideg végkészülékéhez; 25—30 cm. átmérőjű, hajlékony, kemény, négyszögletű kaucsuklemez vagy lemezekből álló készülék, melyet felső szélével a metsző fogakra vagy a járomcsontra helyezünk. Általában nem oly jó, mint a közönségesen használt hallócső. Legjobban bevált a középfülgenyedések után visszamaradó nagyothallás némely esetében. A hallóideg betegségeiből eredő nagyothallásnál nem használható.

Audiométer (Hughes szerint), készülék, amely a hallásképesség megmérésére szolgál. Áll egy mikrofonból; 2 Leclanché-elemből, amelyek két rögzített, egymással párhuzamosan álló, de ellentétes irányban felcsavart, különböző hosszuságú (6—100 méter) tekercscsel függnek össze; egy harmadik, az előbbeni kettő között, 0—200 beosztáson mozgatható másodlagos tekercsből, amely egy kis telefonban végződik. A mikrofonban keletkezett gyenge hang, a 200-as beosztásra állítva be a másodlagos tekercset, teljes erejében, 0-on pedig abszolute nem hallható. Ezen készülékkel a hallásképesség alsó határát azon fokozat adja, amelynél a mikrofonban keletkezett és a telefonon át a megvizsgálandó fülhöz odavezetett hang éppen csakhogy hallik.

Audion-detektor, l. *Telefon*.

Audition colorée (franc., ejtsd: odiszjoñ koloré) a. m. szines hallás (l. o.).

Auditor *(uditore)*, 1. eredetileg pápai biró. Említendők: *A. Papae* (Sanctissimi, azért uditore santissimo). A pápa legbensőbb tanácsadója. Polgári és bűnügyekben birói hatalommal birt, melyet azonban XVI. Gergely 1834. megszüntetett. Csak a püspökök praeconisatiójánál és az olasz püspökök választásánál maradt meg működési köre, míg X. Pius 1903. az állást végleg eltörölte. *A. Camerae* (apostolicae), biró a pápai kuriához tartozók fölött és a szentszék legfőbb föllebbezési fóruma pénzügyekben. *A. Signaturae* (pápai széküresedéskor A. Conclavis), ki az egyházi birák illetékessége fölött határozott. — A Rota Romana ülnökeit, valamint az apostoli nunciusok mellé adott pápai diplomatákat is A.-nak nevezik. — 2. *A.* a *katonaságnál*, l. *Hadbiró*. — 3. *A.* a. m. könyvvizsgáló. Angolországban a részvényvállalatok, de egyéb kereskedelmi társaságok is A.-t tartanak, ki a vállalat számvitelét ellenőrzi és a helyes elszámolásért felelős.

Auditores Rotae, a Rota Romana nevű római kuriai bíróságnak tagjai. A pápai dekretumok a Rota felállítása (XV. sz.) előtt is többször megemlékeznek az «auditor»-okról, mint bírósági teendőkkel (kihallgatás, bizonyításfelvétel stb.) megbízott papokról. Számuk IV. Sixtus óta 12. Képesítési kellék egyebek közt: a pápa által megerősített valamely egyetemen elnyert jogi doktorság s hosszabb joggyakorlat egyházi hatóság mellett. Az A.-t a pápa nevezi ki, de ezenfelül a bibornokok előtt első, a Rota előtt második ünnepélyes vitatkozást kell tartaniok, melynek alapján a Rota határoz a kebelébe való felvételük iránt. Az auditorok praelátusok és ezenkívül is széleskörű privilégiumokat élveznek. Az auditorság rendszerint a legmagasabb egyházi méltóságok elérésének lépcsőfoka.

Auditorium (lat.), a főiskolai tanteremnek, a hallgatóságnak a neve. Zárdákban az a szoba, melyben a zárdaiak a látogatót fogadják.

Auditus (lat.), a. m. hallás.

Audius, l. *Audaeus.*

Audi, vide, sile (lat.) hallj, láss, hallgass! Vagy így is: audi, vide, tace.

Audjila, oázis, l. *Audzsila.*

Audley (ejtsd: ódli), város Stafford angol grófságban, $6^1/_2$ km.-nyire Newcastle-under-Lynetől (1901) 13,679lak., vasércbányákkalés vasművekkel.

Audoenus, l. *Owen* (John).

Audouin (ejtsd: odueñ), *Jean Victor,* francia zoológus, szül. Párisban 1797 ápr. 27., hol az orvosi és természettudományokat tanulmányozta. 1833. a múzeumnál a rovartan tanárává lett; 1841 nov. 9. halt meg. A rovarok, rákok és földi giliszta bonctani viszonyait tárgyaló munkái annak idején feltűnést keltettek. Nagyobb munkái: Recherches pour servir à l'histoire naturelle du littoral de la France (Páris 1830, 2 köt.) és Histoire des insectes nuisibles à la vigne (u. o. 1842), melyben a szőllőre káros rovarokat tárgyalja.

Audoux, *Marguerite Marie,* francia írónő, szül. Sancoinsban (Cher dép.) 1873. Egyszerű földmívelők voltak a szülei s anyja halála után, négy esztendős korában, egy bourgesi gyermekmenhelyen nevelték apácák, tíz esztendős korában pedig kiadták szolgálónak. Húsz esztendős korában Párisba ment, hogy varrást tanuljon és aztán mint varrónő kereste kenyerét. Sokat olvasott s apránként a maga számára irogatni kezdett. Véletlenül megismerkedett néhány íróval, köztük Charles Louis *Philippe*-pel és Alain *Faurnier*-val, a Grande Revue munkatársával; ezek biztatgatni kezdték az írásra. Csak amikor szembetegsége miatt mint varrónő nem tudta megkeresni a kenyerét, egyezett bele, hogy lapokban megjelenjenek dolgozatai. A Paris Journal közölt tőle néhány mesét, s Le chaland de la Reine címen egy kötet rajza és elbeszélése jelent meg. 1910-ben közölte a Grande Revue *Marie Claire* című regényét, amely önéletrajza. Mikor 1910 őszén a regény Octave *Mirbeau* előszavával megjelent, olyan óriási sikere volt, hogy pár hónap alatt negyvenezer példányban kelt el. Munkáját minden európai nyelvre lefordították. Magyarra *Kémeri* Erzsébet fordította. Egyszerű, közvetlen író, főereje előadásának finom szenzibilitása. Tisztelői a Goncourt-díjjal akarták munkáját jutalmazni, a La Vie Heureuse lap azonban még előbb neki juttatta 5000 frankos jutalmát.

Audran, francia művészcsalád, melynek tagjai a XVII. és XVIII. sz.-ban főleg a rézmetszés terén működtek. A család első neves tagja *A. Charles* (1594—1674) rézmetsző volt, úgyszintén öccse, *A. Claude* (I.) is (1597—1675). Ez utóbbinak fiai: 1. *A. Germain* (1631—1710), rézmetsző. — 2. *A. Claude* (II. 1639—84), festő, ki főleg Errard és Le Brun vezetése alatt nagy kompozíciókat festett a párisi Louvre, a versaillesi kastély, egyéb királyi épületek és templomok számára. — 3. *A. Gérard,* rézmetsző, szül. Lyonban 1640 aug. 2., megh. Párisban 1703. IX. Kelemen pápa egy képe által lett híressé. Colbert miniszter Párisba hívta és királyi rézmetszővé neveztette ki. Les proportions du corps humain című metszetatlaszát (új kiad. Paris 1855) még ma is nagyra becsülik.

Audran (ejtsd: odrañ), 1. *Edmond,* francia zeneszerző, szül. Lyonban 1842 ápr. 11. megh. 1901 aug 17. Tiercevilleben. Marseilleben templomi karnagy volt és több egyházi szerzeménnyel tünt fel. Világi zenét csak a 70-es évek végén kezdett művelni; 36 operettje közül legnagyobb sikere volt *Az üdvöske* (La Mascotte), Gillette de Narbonne, *Olivette lakodalma,* A nagymogul és Miss Helyett című eknek, melyek közül több Magyarországon is népszerű volt.

2. *A., Marius,* francia tenorista, szül. Aixben (Provence) 1816 szept. 26., megh. Marseilleben 1887 jan. 9. 1852-ig első tenoristája volt az Opéra comiquenak. Ezután több évig tartó művészi körútra indult és 1861. Marseilleben telepedett le, ahol 1863. a zeneiskolában igazgató és énektanító lett. Atyja volt A. Edmond zeneszerzőnek.

Audub., állatneveknél *Audubon* (l. o.) nevének rövidítése.

Audubon (ejtsd: odúbon), *John James* (rövidítve *Audub.),* amerikai ornitológus, született New-Orleansban 1780 május 4., megh. New-Yorkban 1851 jan. 27. Eredetileg festőnek készült, később mint ültetvényes Pennszilvániában a madarak tanulmányozására adta magát. Nevezetes művei: Birds of America (London 1828—40, 4 köt., 435 táblával; 3. kiad. Newyork 1865, 8 köt.); American ornithological biography (Edinburg1831—39, 5 köt.); Synopsis of the birds of North-America (1839, új kiad. 1861, 8 köt.). *Bachmann*-nal közösen adta ki The quadrupeds of America (Philadelphia 1843—49, 3 köt.; 2 kiad. Newyork, 1854) és Biography of American quadrupeds (Philadelphia 1846—50). Művei pompás képekkel vannak illusztrálva.

Audzsila, oázis-csoport Tripolisz tartományban, Afrika ÉK.-i részében; legnagyobbak Ny.-on A., középen Dzsalo és K.-en Leskerreh; homokbuckák környékezik minden oldalról, kitünő datolyát teremnek. Lakói berberek, körülbelül 10.000-en, a török uralomnak vannak alárendelve. A.-t már az ókorban ismerték; Herodotos szerint a nasamoniak a Szirtisztől évenként elmennek oda datolyát szedni. A rómaiak uralmuk alá hajtották és a karavánok védelmére erődöt építettek. A.-t újabban Hamilton (1852), Beurmann (1862) és Rohlfs (1868, 1879) látogatták meg.

Aue, 1. város a szász királyságban, Zwickau ker., vasút mellett, élénk iparral, (1905) 17,149 lak. — 2. *A.*, község Karlsruhe badeni kerületben, (1905) 2183 lak., szivargyárral. — 3. A Wesernek 111 km. hosszú mellékfolyója; Nienburgon felül van a torkolata.

Aue, *Hartmann v. A.*, l. *Hartmann.*

Auelimmidok, berber nyelvű tuareg nép Észak-Afrika hegyvidékén Adghag és Ahavagh között.

Auenbrugger, *Leopold* (v. Auenbrugg), orvos, a kopogtatás feltalálója szül., Grácban 1722 nov. 19., megh. Bécsben 1809 máj. 16. Bécsben végezte orvosi tanulmányait. 1751—68-ig a bécsi spanyol kórházban működött. 1754-ben fedezte fel azon korszakalkotó vizsgáló módszert, melyet a mellkas kopogtatásának neveznek. Hét évi szorgalmas vizsgálat után észleléseit egy kis értekezésben közölte: Inventum novum ex percussione thoracis humani, ut signo abstrusos interni pectoris morbos detegendi (Wien 1761). Felfedezésére *Corvisart*, Napoleon házi orvosa keltette fel 1808. az orvosi világ figyelmét. A bécsi doktorkollégium megünnepelte A. halálának 100 éves évfordulóját. 1909 máj. 18. azon házra, ahol meghalt (Neuer Markt No. 9.) emléktáblát helyezett el.

Auer, 1. *István*, író, szül. 1872 dec. 31. Bácsordason. Előbb Kalocsán teológus volt, majd Budapesten jogot és filozófiát hallgatott. 1894—1908-ig mint hírlapíró az Alkotmány munkatársa volt, tíz éven át felelős szerkesztője a Christliches Volksblatt heti lapnak, az Orsz. Pázmány-egyesületnek alapításától 1908-ig, amikor állami hivatalba lépett, titkára. Német nyelven röpiratokat, magyar nyelven költeményeket és elbeszéléseket írt különböző lapokba. Önálló művei: *Vergődés* (költemények, Budapest 1901); *A merre én járok* (elbeszélések, u. o. 1905). Fordításai: Jesse és Mária (Handel-Mazzetti regénye, 2 k., 1907) és Hágár fia (Paul Keller regénye, 1910).

2. *A. János Nándor*, pozsonyi születésű kapitány, ki az 1663—64. hadjárat alkalmával Szerednél török fogságba esett s a sztambuli héttoronyban töltött fogsága alatt körülményesen leírta a hadjárat előzményeit, a szeredi csata lefolyását s a saját fogságba hurcoltatását. Konstantinápolyba érkeztével s e város leírásával vége a műnek. A kéziratot (Ephemerides luculentiae) Bél Mátyás és az ő idézete után Hammer-Purgstall használta, ki A. 11 évi fogságának történetét is említi, de aztán sokáig lappangott a napló s csak 1874. fedezték föl a pozsonyi ev. liceum könyvtárában. (Szinnyei J., Magyar írók. I. 290).

3. *A. Lipót*, hegedűművész, szül. Veszprémben 1845 máj. 28. A pesti nemzeti zenedében Ridley Kohne, Bécsben (1857—1858) Dont, végre Hannoverában Joachim tanítványa. A legelsők egyike a hang tisztasága tekintetében, staccatóiban pedig szinte felülmulhatatlan. Mint «hangversenymestert» Düsseldorfba hivták (1863); ezt Hamburggal cserélte fel (1866). 1868-ban az ifj. Müller testvérek messzehirű meiningeni vonósnégyesének első helyét ő töltötte be, s hangverseny-körútjukból csakhamar meghivatott a szentpétervári császári zenekarhoz és egyszersmind konzervatóriumi tanárnak. 1895. nemességet kapott és 1903. orosz államtanácsossá nevezték ki.

Auer, 1. *Adelheid*, Charlotte *Cosel* német írónő írói neve, l. *Cosel.*

2. *A., Alois* (v. Welsbach), lovag, német könyvnyomdász, szül. Welsben, Felső-Ausztriában 1813 május 11., megh. Bécsben 1869 julius 10. Szülővárosában tanulta a betüszedés mesterségét, de emellett szabad óráiban nyelvek tanulmányozásával is foglalkozott. 1837-ben Linzben törvényszéki tolmács lett s francia és olasz nyelvtanokat írt. 1841-ben a bécsi udvari és állami nyomda igazgatójává nevezték ki. A hanyatlásnak indult nyomda összes betükészletét A. a saját tipométriai betürendszere szerint újraöntette. Igazgatása alatt a bécsi államnyomda egyike lett a legnagyszerübb enemű intézeteknek. Később a Gloggnitz melletti Schlöglmühl nevű állami papirgyár felsőbb vezetését is reá bizták. 1860-ban Welsbach előnévvel örökös lovag címet nyert. A. vezette a *lembergi* és a *temesvári* állami nyomdákat is, melyek a bécsinek fiókjai voltak. Első volt, ki megkisérlette a végnélküli papiron való nyomást, s már az ötvenes évek végén ilyen papirra nyomtak, még pedig közönséges gyorssajtón, a bécsi állami nyomdában. 1864-ben nyugdíjazták. Művei közül megemlítendők: Sprachhalle oder das Vaterunser in 603 Sprachen (Bécs 1844, latin betükkel); Vaterunser in 200 Sprachen (Bécs 1847, az illető nemzetek betüivel) és Typenschau des gesammten Erdkreises (Bécs 1845), mely három mű a bécsi állami nyomdának, idegen ábécék tekintetében, rendkívüli gazdagságáról tesz tanuságot.

3. *A., Karl* (v. Welsbach), báró, kémikus és feltaláló, szül. Bécsben 1858 szept. 1. Tanulmányait 1880—82-ig Heidelbergben végezte. 1883 óta a ritkább földfémek körül buvárkodott s 1885. feltalálta a róla elnevezett gázvilágítási rendszert, amelyet 1891. a thor-cer izzótest feltalálásával tökéletesítvén, korszakos jelentőségüvé tett. Ő találta fel 1902. az elektromos osmium-lámpát s 1908. a gyujtó (pyrophor) ötvözeteket is.

Auerbach. 1. Város a szász királyság Zwickau kerületében, a Göltzsch és vasút mellett, csipke- és fehérnemükészítéssel, göztéglagyárral, (1905) 10,315 lak. — 2. *A.*, város Bajorországban Oberpfalz kerületben, vasút mellett, vasércbányával, haltenyésztővel, (1905) 2160 lak. — 3. *A.*, község Chemnitz szászországi kerületben, 11 km.-nyire Stollbergtől, (1905) 2548 lak., harisnyakötőgyárral. — 4. *A.*, község Starkenburg hesseni kerületben, 2 km.-nyire Bensheimtól, vasút mellett, (1905) 2358 lak., kőedénygyártással, márványbányával és ásványvízforrással; közelében van a nagyherceg nyári kastélya: Fürstenlager.

Auerbach, 1. *Berthold*, kiváló német író, szül. Nordstetten faluban, a Schwarzwaldban, 1812 febr. 28., megh. Cannesban 1882 febr. 8. Szülei papnak szánták, de A. Stuttgartban elvégezve a gimnáziumot, Tübingenben, Münchenben és Heidelbergben filozófiát tanult. A deákegyletek ellen indított üldözések folyamán 1836. néhány hónapig Hohenasperg várában fogságot szenvedett. Kiszabadulta után Menzel Wolfgang (l. o.) zsidóellenes támadásaira Das Judenthum und die neueste Literatur (1836) c. füzetével felelt, mely szabadelvű szellemével és emelkedett stiljével ismertté tette A. nevét. Fokozta hírét nyomban következő két regénye:

Spinoza (1837, 2 köt.) és Dichter und Kaufmann (1839, 2 köt.; tárgya Kuh Efráim szerencsétlen német költő élete). Ezen ifjukori törekvéseinek befejezése után következett Spinoza összes műveinek német fordítása (1841, 5 kötet, 2. kiad. 1871, 2 köt.), melyhez a filozófus jeles életrajzát csatolta. Főműve: Schwarzwälder Dorfgeschichten (1843), A. leghiresebb munkája, mely máig fönntartotta népszerűségét és (részben legalább) majd minden európai nyelvre lefordíttatott. Példáját számos fiatal erő követte, kik a falusi történetet az újabbkori elbeszélésnek egyik virágzó önálló fajává tették. Míg A. első falusi elbeszélései kisebb terjedelmüek s inkább humorosak voltak, a későbbiek nagyobb szabásuak és mélyebb, részben tragikus összeütközéseket tárgyalnak; ilyenek: Die Frau Professorin (melyet Birchpfeiffer Sarolta Dorf und Stadt címmel igen kedvelt színművé dolgozott át); Lucifer, Diethelm von Buchenberg, később Barfüssele (1856); Josef im Schnee (1681); Edelweiss (1861) stb. Egyidejüleg Der Gevattersmann (1845—48) címmel a nép föltogásához mért naptárt adott ki, melynek humoros elbeszéléseit utóbb Schatzkästlein des Gevatersmanns (1856) címmel rendkívül népszerű könyvvé gyüjtötte össze. A negyvenes években többnyire Berlinben és Boroszlóban lakott, a 48-iki mozgalmat Bécsben élte át, mire 1859-től rendszerint Berlinben lakott, kizárólag irodalmi működésnek élve. A dráma terén tett kisérletei nem váltak be; annál nagyobb sikereket aratott a nagy regény terén: Neues Leben (1851, három kötet); Auf der Höhe (1865, három kötet); Das Landhaus am Rhein (1868, 3 köt.); Waldfried (1874, 3 köt.); Landolin v. Reutershöfen (1878); Der Forstmeister (1879, 2 köt.), Brigitta (1880). Magyar fordításban: *Buchenbergi Diethelm története*, Novella. Magyarítá *Szenvey* József (1856); *Waldfried.* Regény. Ford. *Frecskay* János (1874). E művekben széles és mély műveltsége, nagy emberismerete, a jellemek rajzában és a cselekvény megszerkesztésében nyilvánuló alkotó ereje fényesen érvényesülnek, bár túltengő reflexiója sokszor csorbítja a művészi hatást. Élete végén újra visszatért a falusi történethez: Nach dreissig Jahren (1876), melyben első novelláinak alakjait újra szerepeltette. Végre összegyüjtötte aforizmáit (Tausend Gedanken des Kollaborators 1876), esztetikai dolgozatait (Deutsche Abende, két kötet, 1850 és 1866) és kisebb elbeszéléseit (Zur guten Stunde 1872 2 köt.). Összes művei 1863—64. jelentek meg 22 kötetben. Az ember és író jellemzésére fontos forrás: Briefe an seinen Freund Jakob A. (1884, 4 kötet). V. ö *Bettelheim* A., Berthold A., der Mann, sein Werk, sein Nachlass (Stuttg. 1907).

2. *A., Heinrich* (tulajdonképen *Stromer* H.), orvos-tanár és szenátor Lipcsében, szül. Auerbachban (bajor Oberpfalz) 1482., megh. 1542. Nevét az általa 1530-ban épített lipcsei ház őrizte meg, amely a Grimmaische Gasseban ma is áll. E háznak hosszú, szögletes udvara — az A.-udvar — nevezetes hely volt. Az udvar pincéje, az *A.-s Keller* világhirüvé vált a Faust-mondával való kapcsolata által, hogy Faust egy tele hordón ebből a pincéből lovagolt volna ki. Két 1600. festett, de 1525 évszámmal jelzett kép a pincecsapszék falán szintén erre vonatkozik. A pincét Goethe is szerepelteti Faustjában.

Auerbachit (ásv.), l. *Zirkon.*

Auerbach pincéje, l. *Auerbach* (2).

Auerberg, a porosz Szász-tartományban, Merseburg kerületben, az alsó Harz 576 m. magas hegycsúcsa; a szép porfirkúp szilur képződmények közül emelkedik ki.

Auer-féle égő, l. *Gázlángzók.*

Auer-féle elektromos izzólámpa, a fémszálas izzólámpák közé tartozik s azelőtt «ozmium», jelenleg «ozram»-lámpa elnevezés alatt ismeretes. L. *Elektromos világítás.*

Auer-fény, l. *Gázlángzók* és *Izzófény.*

Auernheimer, *Raoul*, bécsi író és hirlapíró, a Neue Freie Presse tárcaírója, szül. 1876. Novellái (Die man nicht heiratet, 1908) és vígjátékai: Der gute König (1908); Die Dame mit der Maske (1908); Die glücklichste Zeit (1908 ,magy. ford. Nádai Pál 1909) éles megfigyelésről és finom alkotó erőről tanuskodnak.

Auersberg, a szász Érchegység 1049 m. magas hegycsúcsa Eibenstock közelében.

Auersberg-zöld (ásv.), l. *Malachit-zöld.*

Auersperg (szlovénül *Turjak*), község Krajna osztrák tartományban, Laibachhoz közel; az A. grófok és hercegek gyüjteményekben gazdag kastélyával, (1900) 2715 lak.

Auersperg, grófi és hercegi család, mely a hagyomány szerint a XI. sz.-ban került a mai Krajnába. Eredetileg Urspergnek hivták. Első őse, kiről említés történik, A. *Adolf*, 1050 körül élt, öccse pedig, Oderich, Friaul-ban külön ágnak lett törzsapjává. A család 1539. birodalmi bárói rangot, 1630. grófi rangot nyert, 1653. pedig birodalmi hercegi rangra emeltetett. 1690 óta a tiroli örökös tartományi főmarsalli méltóságot viseli. A hercegi rang, mely eredetileg csak az elsőszülöttet illette meg, 1791. a többi családtagokra is kiterjesztetett. A család 1655. magyar indigenátust nyert.

Az 1466. meghalt A. Engelhardnak, Krajna örökös kapitányának és kamarásának két fia volt: *Pankraz* (megh. 1496.) és *Vollrad* (megh. 1494.). Ezektől származik a család két főága. A vollrad-i ág legnevezetesebb képviselője volt A. *András* (1556—94), aki a törökök ellen a horvát végeken vívott harcokban tünt ki. «*Keresztény Achilles*» melléknévvel illették és Abraham a Sancta Clara magasztalva emlékezik meg a maga Redliche Rede für die krainerische Nation című beszédében A.-nek 1593 junius 22-én a Kulpa (Sziszek) mellett kivívott győzedelméről. V. ö. *Wurzbach*, Biogr. Lexikon (I. 82). Allgem. Deutsche Biogr. I. 683; *Radics*, Die Schlacht bei Sissek (Laibach 1861); Hadtörtén. Közlem. 7. kötet. — Kitünt továbbá:

1. *A. Adolf* herceg, osztrák államférfiú, született 1821 jul. 21., meghalt 1885 jan. 5. Csak miután 1867. mint dragonyos-őrnagy nyugalomba vonult, kezdte meg politikai pályáját. A cseh tartománygyülés elnöke volt, 1870. Salzburg tartomány helytartója lett és ellene volt a föderalizmus útját egyengető Hohenwart-Schäffle minisztériumnak, melynek bukása után (1871) maga lett az új, szabadelvű minisztérium elnöke. A Magyarország-

gal való kiegyezés meghosszabbítását (1877) a császár és király személyes közbenjárása mellett ugyan a Reichsratban keresztülhajszolta, de midőn a Reichsrat többsége a bosnyák okkupációt is elitélte, A. lemondott (1879 febr.). Erre a legfelsőbb számvevőszék elnökévé neveztetett ki. (L. életrajzát és arcképét *Magyarország és a Nagyvilág*-ban, 1871. 50. sz.) Egyik leánya, Aglája, fiatalkori barátnője volt Mária Valeria főhercegnőnek. A hercegnőt 1892. nőül vette Kinsky Nándor gróf.

2. *A. Antal Sándor gróf*, írói néven *Anastasius Grün*, német költő és osztrák politikus, szül. Laibachban 1806 április 11-én, megh. Grácban 1876 szept. 12. Jogi tanulmányait Grácban s Bécsben végezte, mire nagy utazásokat tett, 1839. Attems Mária grófnővel egybekelt s hivatal nélkül egyedül tanulmányainak s irodalmi munkásságának élt. Szabadelvű költeményei népszerű férfiuvá tették, kit ezért 1848. a német nemzetgyülésbe választottak, melyből azonban már szept. hóban kilépett. Csak a Bach-kormány bukása (1859) után vett tevékeny részt a politikában: 1860. a birodalmi gyülésnek, 1861. az urak házának tagja lett. Mindig a szabadelvű eszmék erélyes szóvivője és a föderalizmus elszánt ellensége volt. E politikai fényes működéséért a császár titkos tanácsossá, a bécsi egyetem doktorrá, Bécs városa díszpolgárává tette meg. Ezenfelül a bécsi tud. akadémiának tiszteletbeli tagja volt. Nem csekélyebb sikereket aratott mint költő. Főművei: Blätter der Liebe (1830, szerelmi dalok Heine modorában); Der letzte Ritter (1830, románcok koszoruja, melyben I. Miksa császár lovagias alakját dicsőíti); Spaziergänge eines Wiener Poeten (1831, névtelenül, hatalmas himnuszok a szabadságra és maró gúnydalok a Metternich öngyilkos politikájára); Schutt (1836, legszebb műve, melyben az elvénült Európa romjaiban egy új és szebb élet csiráit keresi és Amerika szabadságát magasztalja); Nibelungen im Frack (1843, humoros éposz, melynek hőse Móric Vilmos szász-merseburgi herceg [megh. 1731], a brugó lelkes barátja); Der Pfaff vom Kahlenberg (1850, egy régi népmonda földolgozása, a régi népies ünnepek és szokások fényes rajzaival). Költeményei két gyüjteményben jelentek meg: Gedichte (1837) és In der Veranda (1876). Kitünőek műfordításai: Volkslieder aus Krain (1860) és Robin Hood (1864). Ő adta ki legjobb barátjának, Lenau Miklósnak, költői hagyatékát és összes műveit (jeles életrajzzal). Összes munkáit kiadták Frankl Laj. Ágost (1877, 5 köt.) és Ant. Schlossar (1906, 10 köt.). Túlnyomóan a gondolat költője; kisebb és nagyobb műveiben eszméket fejez ki és testesít meg, fényes nyelven, a képek és hasonlatok gazdag, néha túlságos fölhalmozásával. V. ö. *Radics*, Anast. Grün und seine Heimat (1876) és Anast. Grün. Verschollenes und Vergilbtes aus dessen Leben und Wirken (1878). Egyetlen gyermeke, *Tivadar Ignác* 1881 máj. 4., 22 éves korában szerencsétlen esés következtében hirtelen meghalt.

3. *A. Ferenc József Mária Manó* herceg, szül. Bécsben 1856 okt. 20. mint Vince herceg (megh. 1867.) fia, a hercegi ág feje s a cseh s tiroli hitbizomány ura, az aranygyapjas-rend lovagja. Tagja az osztrák urakházának, ahol az alkotmányhű német párttal tart. Neje *Kinsky Vilma* grófnő, legidősebb fia *Vince* herceg (szül. 1880 jan. 15.).

4. *A. VIII. Herbard*, szül. Bécsben 1528. jún. 15-én, megh. 1575 szept. 22-én. Államférfiú és hadvezér, Zengg város kapitánya lett és hősiesen küzdött a törökök ellen Novi mellett (1566). Mint Krajna kapitánya kedvezett a reformációnak, támogatta a szlovén irodalmat és Dalmatin György mestert, a vend biblia kiadóját. Hősies halállal halt meg Budacski mellett a törökök ellen vívott csatában 1575 szept. 22. V. ö. *Radics*, Herbard VIII; Freiherr von A. (Bécs 1862).

5. *A. János Weikard* gróf és *A.* első hercege, szül. 1615 márc. 11-én, megh. 1677 nov. 13-án. III. Ferdinánd kegyence és első minisztere s fiának, a fiatalon elhunyt IV. Ferdinánd nevelője. III. Ferdinánd hercegi rangra emelte. Mint I. Lipót minisztere, Lobkovitz herceg társaságában megkötötte a francia udvarral ama titkos szerződést (1668), melynek alapján Ausztria Spanyolországra (a Habsburgok spanyol ágának kihalta esetén) igényt nyert. Midőn utóbb Lipót tudtán kívül a bibornoki méltóságra pályázott, mint felségsértőt halálra ítélték; Lipót azonban mindössze Laibachba internálta.

6. *A. Károly* (Carlos) *Vilmos* herceg; osztrák államférfiú, szül. 1814 máj. 1., megh. Bécsben 1890 jan. 4. A. Vilmos herceg fia. 1846-ban a cseh tartománygyülésen kezdte politikai pályáját. A februáriusi alkotmány kihirdetése után (1861) A. herceget szemelték ki a birodalmi gyülés urakházának elnökévé, mely állásban az alkotmányhű párt ép oly rendíthetlen, ügyes és lovagias vezérének bizonyult, mint a cseh tartománygyülésen és kiérdemelte a birodalom «legelső gavallérja» címét. Belcredi alkotmányellenes miniszterségének idején előharcosa maradt a német alkotmányhű pártnak (1865—67), Belcredi bukása után pedig mint az urak házának elnöke, Beust grófot támogatta. 1868 elején ő lett a polgár-minisztériumnak elnöke, mely Ausztriát alkotmányos alapra fektette, jogi államma alakította és a birodalmi alaptörvényeket alkotta. 1868-ban heves küzdelmet kellett vívnia Beust-tel, ki a minisztérium háta mögött a csehekkel alkudozásokat folytatott, mígnem beleúnva, 1868 szept.-ben leköszönt. 1870-ben A. nyiltan leleplezte a Potocki-kormány és a csehek közötti alkudozásokat és ismételten figyelmeztette a koronát a föderalizmus veszélyére. Öccsének, Adolfnak, miniszterelnökké történt kinevezése után A. ismét az urak házának elnöke lett. Mikor öccse 1879. visszalépett és a gróf Taaffe által kezdeményezett politikának céljai: a nemzetiségeknek a birodalmi egység rovására való kielégítése, a föderalisztikus irány, a klerikalizmus dédelgetése és ez irányoknak gyászos következményei mindjobban kitüntek, a német szabadelvű párt pedig mindjobban háttérbe szorult: A. méltóságairól lemondott és mint a cseh-német főúri ellenzék vezére kikelt Taaffe ellen, sőt szemébe mondta a miniszterelnöknek, hogy a csehországi nagybirtokosokat ámításssal szedte rá a csehekkel kötött kompromisszumra. Elégületlenségének ismételten és nyiltan kifejezést adott, amiért a csá-

szár ad audiendum Bécsbe hivatta. A. azonban hű maradt elveihez. Nőül birta 1851 óta Tolnai Festetics Ernesztin grófnőt.

7. *A. Károly* gróf, cs. és kir. lovassági tábornok, szül. Prágában 1842 márc. 12. Részt vett az 1866-iki osztrák-porosz hadjáratban, harcolt Skalitznál és Königgrätznél. 1890-ben a 9. huszárezred, 1891. a 15. dragonyosezred parancsnokává nevezték ki. 1892-ben a katonai lovaglómesterintézet parancsnoka lett. 1896-ban a miskolczi 6. lovas dandár parancsnokává, 1899. pedig a jaroslaui lovas hadosztály parancsnokává, ugyanazon év nov. 1. altábornaggyá nevezték ki. 1905. a 13., 1906. a 11. hadtest parancsnoka lett. 1909 márc. 12. pedig az osztrák darabont-testőrség kapitányává nevezték ki.

8. *A. Károly Mária* herceg, Wels grófja, Gottschee ura, szül. Bécsben 1859 febr. 26. mint *Adolf* herceg s volt miniszterelnök (l. *A.* 1.) és második neje, Festetics Janka fia, a fejedelmi ranggal biró hercegi ág feje. A hercegi cím és az alsó-ausztriai (goldeggi) hitbizomány élvezetébe *Károly* (Carlos) nagybátyjának, Ausztria első felelős miniszterelnökének halála után (1890 jan. 4.) lépett. Az A. család tradicióri értelmében az alkotmányhű német párt zászlaja alatt vesz részt a politikában; az urak házának alelnöke.

9. *A. Lipót* gróf, osztrák államférfiú, szül. 1855 máj. 16. Budapesten, A. Lipót gróf (megh. 1849. Judenburgban) fia. 1880. óta a közoktatásügyi minisztériumban működött és 1898. a belügyi minisztériumba került, hol rövid idő alatt az ipari osztály élére állították; részt vett mint referens a magyar kiegyezés és kereskedelmi szerződések kötésében és 1905 szept.—1906 jún 2-ig kereskedelmi, azontúl pedig 1907 nov. 9-ig földmívelésügyi miniszter volt.

10. *A. Miksa* gróf, osztrák lovassági tábornok, szül. 1771., megh. Bécsben 1850. Részt vett 1789. Belgrád ostromában és 1792—1814-ig a francia háborúkban. Kitünt nevezetesen Wagram mellett és a lipcsei csatában, amelyben kiérdemelte a Mária Terézia-rendet.

Auerstädt, falu Poroszország szász tartományában, Merseburg közigazgatási kerületében, vasút mellett (1900), 561 lakossal. Nevezetes az 1806. ott vívott csatáról. Erre nézve l. *Jena.*

Auerstädt hercege, l. *Davoût.*

Auersw., növénynevek mellett *Auerswald* B. nevének rövidítése.

Auerswald, 1. *Johann Jakob,* porosz államférfiú, szül. 1757 júl. 25., megh. 1833 ápr. 3. 1808. titkos államtanácsos és a keleti s nyugati Poroszország főelnöke lett. Stein és Hardenberg reformjait hűségesen támogatta. 1810. Kelet-Poroszország tartományi elnökévé és 1811. udvarmesterré nevezték ki. 1813 jan. saját felelősségére, királyi felhatalmazás nélkül hívta egybe a porosz országgyűlést, mely népfölkelés szervezését és a szabadságharc megindítását határozta el.

2. *A., Rudolf,* porosz államminiszter, az előbbinek öccse, szül. 1795 szept. 1., mgh. 1866 jan. 15. Vilmos herceggel (I. Vilmos császárral) nevelkedett. Részt vett az orosz hadjáratban (1812) és a nagy szabadságharcban. 1821-ben elhagyta a katonai szolgálatot s gazdasággal kezdett foglalkozni, 1842. közigazgatási hivatalt vállalt. 1848 jún. Camphausen visszalépése után miniszterelnök és külügyminiszter lett. Szabadelvű magatartása dacára sem tudta a szélső demokrata irányt ellensúlyozni, amiért is szept. 7. leköszönt; mint képviselő ezután 1851-ig a jobbpárttal, később az ellenzékkel szavazott, miután a Westfalen-minisztérium hivatalától elmozdította. Az «új éra» küszöbén (1858) tárcanélküli állást vállalt az új minisztériumban. Vilmos herceggel, az új régenssel, mindvégig személyes összeköttetésben maradt, de politikájára nem igen birt befolyni.

3. *A., Alfred,* porosz államminiszter, az előbbi legifjabb öccse, szül. 1797 dec. 16., megh. 1870 júl. 3. Részt vett az 1815-iki hadjáratban, és a königsbergi diáktársulat alapítóinak egyike volt. Állami szolgálatba 1819. lépett. Az 1847. évi első egyesült országgyűlésen ismételten sürgette, hogy a kormány alkotmányt adjon. Az 1848-iki márciusi forradalom folytán A. márc. 19. belügyminiszterré lett, de a reformok keresztülvitele nem sikerült, A. tehát visszalépett (1848 jún. 14.). 1849—51-ig és 1858—70-ig a képviselőházban a mérsékelt liberális párttal szavazott.

au fait (franc., ejtsd: o fé) lenni, a. m. valamiről biztos tudomásának, valamibe beavatva lenni.

Aufan, l. *Ofen.*

Auffenberg, 1. *Josef,* lovag, német szinműíró, szül. Freiburgban 1798 aug. 25., megh. ugyanott 1857 dec. 25. Első drámái, Pizarro és Die Spartaner, melyeket még mint badeni hadnagy szinre hozott, sikert arattak, mire A. törhetetlen buzgalommal írt a szinpad számára. Sok darabja, így Die Flibustier, König Erich, Die Syrakuser, Das Opfer des Themistokles, Das Nordlicht von Kasan, Der Löwe von Kurdistan, Ludwig XI. in Péronne, Die Schwestern von Amiens, Der Profet von Florenz stb. szinre kerültek s rövidebb-hosszabb ideig adattak. Összesen 54 szinművet írt, melyek drámai tehetségről tanuskodnak, de sokszor a művészet rovására olcsó szinpadi hatásokat vadász. A Schiller nyomdokain haladó «jambusi tragédiának» fő képviselője Németországban. Nem a színpad számára készült Alhambra c. (1829, 3 köt.) dramatizált éposza, mely, egyes szép részletek dacára, sem tartalom, sem alak tekintetében nem sikerült. Prózai művében: Humoristische Pilgerfahrt nach Granada und Cordova (1835) leírta 1832-iki spanyol útját, mikor Valencia mellett rablók támadták meg s a költő kétségbeesett védelem után 23 sebbel borítva fekve maradt, mire a Del Cid-kolostorba vitték, hol gondos ápolással megmentették. Végrendeletében e kolostort tette örökösévé. Összes művei 1855. jelentek meg 3. kiadásban, 22 köt.

2. *A. Móric* lovag, cs. és kir. gyal. tábornok, szül. Troppauban 1852 máj. 22. A bécsi hadiiskola elvégzése után a vezérkarhoz osztották be. Részt vett Bosznia okkupálásában s ezután a katonai földrajzi intézetnél, majd pedig a vezérkar vasútügyi irodájában teljesített szolgálatot. 1894 máj. ezredessé, 1895 ápr. 20. a 23. gyalogezred parancsnokává nevezték ki. 1898. megkapta a vaskoronarendet. 1900 ápr. 10. a győri 65. gyalogdandár parancsnokává, ugyanazon év máj. vezérőrnaggyá, 1905 máj. pedig altábornaggyá és

egyidejüleg a cs. és kir. közös hadsereg tiszti iskoláinak főfelügyelőjévé nevezték ki. 1907-ben a Lipót-rend lovagkeresztjét, 1909. pedig a titkos tanácsi méltóságot kapta; ugyanez év őszén a 15. hadtest parancsnokává és sarajevói vezénylő tábornokká neveztetett ki.

3. *A. Norbert* (auffenbergi), báró, szül. 1813., megh. bitófán 1849 aug. 23. Csehországi mágnás családból származott. Mint osztrák katona több tiszttársával résztvett a lengyel felkelést szervező bizottságban, melyért a hadi törvényszék 20 évi várfogságra ítélte s Munkács várába záratta. Bekövetkezvén az 1848-iki szabadságharc, a politikai foglyok előtt megnyiltak a börtönök ajtói, A. is szabad lett, mire a magyar nemzetnek ajánlotta fel szolgálatát s egyszersmind idegen hangzású nevét aranyosi *Ormay*-ra változtatta. Előbb mint örnagy Kossuth személyes hadsegédje, majd mint nagy szervező tehetség vadászezredek felállításával fejtett ki nagy tevékenységet. Midőn Görgey Aradról Világosra indult, a visszamaradt Ormayt az ellenség elfogta és politikai multja miatt a császári haditörvényszék kötél általi halálra itélte. Fia külföldre vándorolt. V. ö. *Márki* Sándor, Arad város és vármegye története és *Lakatos* Ottó, Arad város története.

Aufgesang és **Abgesang**-nak nevezték a *középfelnémet* (l. o.) szerelmi dalok (Minnelieder) és a későbbi *Mesterdalnokok* költeményeinek egyes részeit. Ezek a költemények formai szempontból három részből állottak; a metrikailag teljesen egyforma két első rész volt az *Aufgesang* (vagy a mesterdalnokoknál *Stollen*), az ettől ritmusára s rímelhelyezésére elütő befejező rész volt az *Abgesang*.

Aufidena, város, l. *Alfedena*.

Aufidus, folyó, l. *Ofanto*.

Aufrecht, 1. *Emanuel*, kiváló német belgyógyász, szül. Loslauban, Felső-Sziléziában 1844 márc. 13. Frerichs, Traube, Virchow tanítványa, Berlinben avatták orvosdoktorrá 1866-ban. Magdeburgban telepedett le 1868-ban. 1879 óta a magdeburgi közkórház belgyógyász főorvosa. Sok önálló munkát és értekezést irt, melyek közül nevezetesek: *Fathologische Mitteilungen* (1881—86), *Anleitung Zur Krankenpflege* (1898), *Die Lungenentzündungen* (1899). Nevezetes a tüdőgümőkór keletkezésére vonatkozó önálló felfogása, melyet több értekezésben fejtett ki.

2. *A., Theodor*, jeles német nyelvész, szül. Leschnitz szilézíai faluban 1822 jan. 7., megh. 1907 ápr. 4. Bonnban. Berlinben végezte összehasonlító nyelvtudományi tanulmányait, mire 1850—52. az egyetemen a szánszkrit és ógermán nyelvekről előadásokat tartott. Ekkor adta ki (Kirchhoffal) Umbrische Sprachdenkmäler (1849—51, 2 köt.) című művét, mely az ó-itáliai nyelvek tudományos tanulmányozása terén korszakot alkot, és alapította (Kuhn Adalberttel, l. o.) a nem kevésbbé fontos folyóiratot: Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung (1852). 1852 óta Oxfordban közreműködött a Rigveda kiadásában, mit Müller Miksa (l. o.) vezetett. Később kiadta a Catalogus codicum sanscritorum bibliothecae Bodleianae Oxoniensis (Oxford 1864) című rendkivül fontos művet. 1862 óta a szánszkrit nyelv s az összehasonlító nyelvtudomány tanára volt Edinburgban, 1875—89-ig ugyanily minőségben működött Bonnban.

Aufsess, *Hans*, báró, szül. A.-kastélyban (Oberfranken) 1801 szept. 9., megh. Konstanz mellett, Münsterlingenben 1872 máj. 6. 1816—20-ig jogot tanult Erlangenben. 1822-ben a jogtudományok doktora lett. A német őstörténetnek kutatása közben becses régiséggyüjteményt szerzett, azután családjának történetét állította össze, amely 1838. nyomtatásban is megjelent. 1852-ben a nürnbergi Germanisches Museumot alapította, melynek odaajándékozta saját gyüjteményeit. Munkái: Anzeiger für Kunde der deutschen Vorzeit és Geschichte des uradeligen A.-schen Geschlechts in Franken (Berlin 1889).

Auftakt, a német verselésben és zenében az első ütemet megelőző egy- vagy kéttagú súlytalan kezdés, melyet *ütemelőzőnek* is nevezünk. A magyar ritmus egyik főssajátsága, hogy sem verselésben, sem zenében az ilyen hiányos értékü bekezdést nem ismeri, mivel ez ellenkezik a nyelv hangsúlyával, mely mindig a kezdő szó első tagjára esik.

Augagneur (ejtsd: oganyőr), *Victor*, francia orvos és politikus, szül. 1855. Lyonban. A lyoni egyetemen a sebészetnek volt tanára. 1900-ban Lyon polgármesterévé választatván, sokat foglalkozott főleg a munkásosztályban elharapózott laza erkölcsiség elhárításának kérdésével; korlátozni igyekezett az alkoholizmus és az erkölcstelen mulatóhelyek terjedését. 1904-ben a kamara tagjául választották. Számos orvosi értekezést irt; a bujakórtanban ő állapította meg először a későn kitörő öröklött szifilis karakterisztikus jeleit; idevágó munkái: Syphilis héréditaire tardive (1879); La Prostitution des filles mineurs (1888); Traité des maladies vénériennes (1896). 1905-ben Madagaszkár kormányzójának nevezte ki a franca kormány. Mint ilyen javítani igyekezett a közegészségügyi és közlekedési viszonyokat; a mezőgazdaság fejlesztése is sokat köszönhet neki, nemkülönben ő fejeztette be az első vasút építését Tananarivóig.

Auge, a tegeai (arkádiai) királynak, Aleosnak leánya, tehát az idővel Athenával azonosított Alea istennőnek mondai változata. Azt regélték róla, hogy mint papnő Herakles-szel szerelmi viszonyt folytatott, aminek Telephos lett a gyümölcse s hogy a haragvó atya ezért A.-t fiával együtt a tengerbe dobatta egy ládában, amely a mysiai partokhoz, a Kaikos folyó torkolatához viszi a kitetteket, ahol azután a hely fejedelme Theutras szívesen fogadja őket. E monda lényeges módosuláson megy át az attikai drámában (Sophokles, Euripides). Eszerint Telephost, mihelyt megszületett, Arkádiában teszik ki s csupán anyját küldik Mysiába; a pásztorok által felnevelt fiú A. keresésére indul s mert az Idas ellen küzdő Theuthrasnak jó szolgálatot tesz, ez a leányává fogadott A.-t adja neki feleségül. De a büszke A. ellenkezése lehetővé teszi a felismerést s az egymásra talált anya és fiú együtt vitorláznak vissza hazájokba. Az A.-hez fűzött Telephos-monda ábrázolását ismerte fel K. Robert a pergamoni oltár frízén; az Attalidák ugyanis ősükként tisztelték Telephost.

Augeias *(Augeas, Augias)*, elisi király a görög mondában, a leggyakoribb származtatás szerint Heliosnak és Hyrminének fia, aki — miként atyja Helios — rengeteg számú marhával rendelkezik. Ennek a nagy csordának istállóját, a mindmaig híres A. istállóját kitisztítani Herakles vállalta magára, mint 12 munkájának egyikét s a nehéz feladatot fényesen — egy nap alatt — meg is oldotta az által, hogy az Alpheios és Peneios folyókat vezette be az akolba. Mert az előre kialkudott tizedet nem kapja meg A.-tól, hadat visel ellene, végül is elfoglalja Elist és a királyt megöli.

Augelit, foszfátásvány, $PO_4Al_2(OH)_3$; egyhajlású prizmatikus, fehér szintelen; Westanå-ból (Svédorsz.).

Augendre fehér puskapora (ejtsd: o-zsaűdr), fehér amerikai puskapor, melyet A. 1849. használt először és melyet Pohl javított. Tartalmaz 50 súlyrész klórsavas káliumot, 25 súlyrész sárga vérlúgsót és 25 súlyrész fehér cukrot. Hatásában erősebb mint a fekete lőpor, kevésbbé higroszkópikus és kevesebb maradékot hagy hátra mint a fekete lőpor, azonban a gyártása veszedelmesebb és drágább. A puskacsövet jobban megtámadja mint a fekete lőpor.

Auger (ejtsd: ozsé), 1. *Hippolyte*, francia regény- és színműíró, szül. Auxerreben 1797 máj. 25., megh. 1881 jan. 29. Mentoneban. 1812-ben boltosinas lett Párisban, 1814. Oroszországba ment, hol 1817-ig mint altiszt élt, azután visszatért Párisba és Saint-Hippolyte és Gérau álnevek alatt nagy irodalmi tevékenységet fejtett ki; számos regényt is írt. Legjobb műve: La physiologie du, theâtre (5 köt., Páris 1839—40).

2. *A., Louis Simon*, francia irodalomtörténész, szül. Párisban 1772., megh. 1829 jan. 2. A Szajnába ölte magát. I. Napoleon alatt a belügyminisztériumban, 1812-ben pedig az egyetemen nyert alkalmazást; élénk hirlapírói tevékenységet fejtett ki, s mint vígjátékíró is megpróbálkozott. A Bourbonok visszatérte után királyi cenzor, a Journal général de France főszerkesztője és 1816. az akadémia tagja lett, s mint ilyen különösen a nagy szótár befejezése körül, s mint a klasszicitás képviselője szerzett magának érdemeket.

Augereau (ejtsd: ozsró), *Pierre François Charles*, castiglionei herceg, Franciaország marsallja és pairje, szül. Párisban 1757 nov. 11., megh. La Houssaye birtokán 1816 jún. 11. Atyja gyümölcsárus volt. Megszökvén a francia hadseregből, Ausztria-, Spanyolország- és Nápolyban állt be katonának, míg végre mint vívómester Nápolyban telepedett le. 1792. mint önkéntes a francia hadseregbe lépett, melyben hiányos műveltsége és kifogásolható jelleme dacára gyorsan emelkedett. Már hét hónapi szolgálat után 1793. dandárnok volt a pirenéi hadseregben. 1796-ban Bonaparte alatt Olaszországban hadtestparancsnok lett. Kitünt nevezetesen Lodi, Castiglione és Arcole mellett. Napoleon erre A.-t egy hadtesttel a pápai államba küldte; elfoglalta Bolognát, legyőzte a romagnai népfölkelést és békekötésre kényszerítette VI. Pius pápát. Mellesleg sok műkincset is szerzett a maga részére. 1797 aug. havában a direktórium a 17. hadosztály parancsnokává tette; ebbeli minőségében rendezte a köztársaságiak javára az 1797 szept. 4. államcsínyt, mire mint a haza megmentőjét üdvözölték. 1797 szeptemberben kinevezték a rajnai hadsereg parancsnokává, de a direktórium nemsokára szabadulni kivánt a hiú és nagyratörő embertől és Perpignanba helyezte át. Erre A. állásáról leköszönt és 1799. képviselőnek választatta magát, de a direktórium megbuktatása után kénytelen volt magát Bonaparte konzulnak alárendelni, ki őt 1800. a hollandi hadsereg főparancsnokává nevezte ki. A. a batáviai hadsereget a Közép-Rajnához vezette, hogy Moreau hadi műveleteit déli Németországban támogathassa. 1804-ben a császár tábornaggyá, 1805. a becsületrend tagjává és nemsokára Castiglione hercegévé nevezte ki. Az 1805-iki háboruban hadtestével benyomult Vorarlbergbe, ahol nov. 14-én egy osztrák hadtestet Jellasics alatt megadásra kényszerített. 1806-ban részt vett a jénai, 1807. az eylaui csatában. 1809. Katalóniában vezényelte a francia csapatokat. Ezután 1813-ig parancsnokság nélkül maradt. A császár ugyanis nem bizott a kapzsi és nagyravágyó A.-ban, kiről ellenfelei azt hiresztelték, hogy köztársasági érzelmű. Ez okból 1812. be kellett érnie a berlini kormányzósággal, 1813. pedig a tartalék szervezésével majnai Frankfurtban. A tartalékhad élén részt vett azután a lipcsei csatában. Az 1814-iki hadjáratban déli Franciaország védelmével bizatott meg, de midőn a szövetségesek diadalát közeledni látta, átadta Lyont Bubna osztrák tábornoknak és elismerte XVIII. Lajost királyának. XVIII. Lajos hálából Franciaország pairjévé nevezte ki. Napoleon visszatéréséről értesülvén, A. a császár mellett nyilatkozott ugyan, Napoleon azonban árulónak bélyegezte és nem alkalmazta többé. A második restauráció után belépett a felső kamarába, de midőn a Ney tábornagy fölött itélendő hadi törvényszék tagjává választották, illetéktelennek mondotta magát. Utolsó napjait birtokán töltötte.

Augerut *(Aouguerout)*, a tulajdonképeni Tuat és Gurara közt fekvő oázis az északi Szaharában, 6600 arab, berber és korcs lak. Az oázis termékeny; különösen kitünő datolyát (500,000 fa) terem. Lakói részben Alger városaiba vándorolnak ki, hogy ott maguknak munkát keressenek.

Aughwick. A Vitis ripariához tartozó amerikai szőllőfajta. Bogyói nagyok, sötétkékek. Bora sötét.

Augia *Lour.* (növ.), régi, a *Callophyllum*-hoz csatolt génusza a Guttiferae családnak. Egyetlen faja az *A. Sinensis* Lour., *(Calophyllum augia* Lour.) Kinában, Kokinkinában és Sziámban honos középnagyságú fa, gyantanemű, a levegőn megfeketedő nedve a *kinai fénymáz* (firnisz); lakkoznak vele, s Európába is hozzák.

Augias, l. *Augeias*.

Augias istállója, nagy lomhalmazat; kitisztítani A.-t a. m. rendet csinálni a kaotikus rendetlenség helyébe. L. *Augeias*.

Augier (ejtsd: ozsié), *Émile*, a legújabb kor egyik legjelentékenyebb franc. szinműírója, szül. Valenceban 1820 szept. 17., megh. 1889 okt. 26. Croissy nevű birtokán, St. Germain-en-Laye mellett. Atyja az ügyvédi pályára szánta, de anyai részről való nagyapjának, az ismert regényiró Pigault-

Lebrunnak példája és saját hajlama is arra indította, hogy az írói pályára lépjen. Már első, kétfelvonásos verses vígjátékával La ciguë, mely 1844. az Odéon-szinházban került először szinre, fényes sikert aratott. Legközelebbi két verses műve, az Un homme de bien (1845) és L'aventurière (1848) a Théâtre Françaisben került előadásra. 1849-ben nagy tetszést aratott a Théâtre Françaisben Gabrielle című ötfelvonásos, verses szinműve. Az akadémia a Monthyon-díj felét itélte oda neki. Diane és La pierre de touche kevéssé sikerült szinművei után 1855. a Vaudeville szinházban Le mariage d'Olympe c. szinművét adták elő, melynek tárgyát kora társadalmi viszonyaiból merítette; a Gymnase szinházban pedig kevéssel ezután a Sandeauval együtt irt Le gendre de M. Poirier (a Nemzeti Szinházban előbb Nemes és polgár, utóbb Poirier veje c. alatt) négy felvonásos prózai vígjátékát, melyet általán legjobb szinművének tartanak. Ezután következtek 1858.: La jeunesse, verses vígjáték és Les lionnes pauvres, szintén vígjáték, de prózában, melyet Foussierval együtt irt. Nagy sikert arattak: Les effrontés (1861); Le fils de Giboyer (1862) és Maître Guérin vígjátékai. Későbbi műveiben, mint Contagion-ban (1868) és Les lions et les renards-ban tehetségének hanyatlása észlelhető. De újabb hatalmas sikereket ért el Jean de Thommeray (1874) c. vígjátékával, főkép pedig Madame Caverlet (1876, magy. Caverletné) és mesterműve Les Fourchambault (1874, magyarban A Fourchambault-család, Olcsó könyvtár 1896) szinműveivel. Magy. fordításban megjelentek még: *A bürök*. Vígjáték 2 felv. Ford. *Ferényi* István (Bpest 1885 és 1898); *Az arcátlanok*. Vígjáték 5 felv. (u. o. 1891 és 1898); A. E. és Sandeau Gy., *Poirier úr és veje*. Szinmű. Ford. *Haraszti* Gyula (u. o. 1882); *Giboyer fia*. Szinmű 5 felvonásban. Ford. *Csáthy* Géza. (2. kiadás, Pest 1869, Pfeifer Ferd.); *Gabrielle*. Szinmű 5 felv. Ford. Ifj. *Szász* Károly (1906). 1857-ben az akadémia tagja s 1868. a becsületrend commandeurje lett. V. ö. *P. de Saint-Victor*, Le théâtre contemporain: Emile A. (Paris 1889); *Parigot*, Emile A. (1890).

Augila, oázis, l. *Audzsila*.

Augit (ásv.), aluminiumtartalmú piroxén (l. *Piroxéncsoport*) s mint ilyen egyhajlású rendszerű. Anyaga $CaMg(SiO_3)_2.(MgFe)(AlFe)_2SiO_6$. Igen elterjedt mint kőzetalkatrész. Válfajai a *közönséges A.*, zöldes v. barnásfekete, átlátszatlan, rövid oszlopos v. táblás kristályokban fordul elő eruptiv kőzetekben, pl. bazalt, andezit és melafirokban. A *fassait*, erősen üvegfényű sötétzöld v. pisztaceazöld fennőtt kristályokban a Fassavölgyben (Tirol), Traversellan, a Vezuvon; nálunk többek közt Selmeczbányán, Szokolahután (Hont vm.), Moraviczán, Csiklován. Ide sorolják az aluminiumtartalmú diallagot is. A *leuk-A.* fehér v. szürkeszinű, nem tartalmaz vasat, v. csak keveset. Az *alkáli-A.-ok* nátriumtartalmuak, alkálidús kőzetekben, mint az eleolitszienit, fonolit, leucit, szienit stb. fordulnak elő.

Augitandezit (kőzet), l. *Trachit*.

Augitgnájsz (kőzet), oly gnájsz, melyben a járulékos alkatrészek közül az augit a csillám rovására túlsúlyra emelkedik, l. *Gnájsz*.

Augitit, bazaltféle *kőzet*, melynek jellemző alkatrésze augit és magnetit; a cseh középhegységben és a Haute-Loireban.

Augitporfir (kőzet), oly melafir, melybe csak augit van beágyazva; előfordul az alpi triászban (Fassavölgy, seissi alp).

Augitsugárkő (ásv.), l. *Piroxén*.

Augitszienit (kőzet), l. *Szienit*.

Augittrachit (kőzet), l. *Trachit*.

Augmentáció, zenei műszó, a fugában és más kontrapunktikus művekben egy már korábban fölhangzott témának megnyujtása oly módon, hogy most nagyobb hangjegyértékekben jelentkezik.

Augmentum (lat.), a mult időnek az ige előtt járuló jele a görög, szanszkrit, zend nyelvben; pl. gör. φέρω, szanszkr. *bharâmi* viszek, a mult ἔ-φερον, szanszkr. *a-bharam*. — *Augmentativum*, nagyító szó. *Nomen augmentativum*: nagyító főnév, minők különösen az olasz nyelvben vannak nagy számmal, pl.: *braccio* kar, *braccione* nagy kar; *casa* ház, *casotta* nagy ház. — *Augmentatio*, l. *Hosszabbítás*.

Augourd, *Prosper*, afrikai francia misszionárius, püspök, szül. 1853. Előbb tábori pap volt. 1879-től fogva, amikor Stanleyvel találkozott a Kongó mellett, több misszió-állomást létesített a francia Kongóban. Az ubanghi nyelv különböző tájnyelveinek három szótárát irta meg és adta ki francia nyelven.

Augsburg (magyarul *Ágosta*), Schwaben bajor k. ig.-i kerület fővárosa, a Wertach és Lech összefolyásánál, több vasúti vonal találkozásánál, több rendbeli hatóságnak, úgyszintén püspöknek és káptalannak székhelye, (1905) 94,923 lak. A város három részre oszlik: a felső- és alsóvárosra és a Jakab-külvárosra, amely utóbbihoz csatlakoznak az újabb városrészek: West-, Süd-, Ost- és Nordend és a Wertach-külvárosok. Jóllehet ódonszerű s szabálytalanul épült város, mégis néhány szép utcája (legszebb a Maximilianstrasse), több tere, melyeket kutak ékesítenek és több szép épülete van. Ezek közül említésreméltó az 1615—20. épült városház, amelynek legnagyobb dísze az «arany terem». V. ö. *Leybold*, Das Rathaus d. A. (Berl. 1892). A város 17 kat. temploma közt a legnagyszerűbb a székesegyház, melynek egy része még a X. században épült, igen szép bronzkapuval, Holbein 4 oltárképével és érdekes üvegfestményekkel. A Miksa-út végén az 1474—1500-ban épült Szt. Ulrik-templom áll. A hat protestáns templom közül a Szt. Anna-templomnak jó festményei vannak. Jelentékeny épületek még: a dísztéren álló rezidenciális kastély, melynek egyik most már beépített szobájában nyujtották át V. Károlynak az «ágostai hitvallást»; a Fugger-ház, amelynek belsejét szép képek ékesítik; a Maximilian-múzeum és a Jakab-külvárosban a Fuggerei, szegény A.-iak számára épített lakóházak. Számos iskolájáu és egyesületén kívül jelentékeny a kir. képtár; ez a hajdani Szt. Katalin-kolostorban van elhelyezve és az ó-német művészet történetére nézve nagyfontosságú: névszerint a sváb mesterek, az idősb és ifjabb Holbein, Burgkmair, Zeitbloom és mások kitünő festményeik által sokkal jobban vannak itt képviselve, mint bárhol másutt. A.-nak közmon-

dásossá vált jótékonyságáról számos jótékony intézet és egyesület tesz tanuságot. A középkorban és még azon túl is A. ama városok közé tartozott, melyeknek ipari és művészi élete a legnagyobb virágzásban állott. Jóllehet ezek az idők ma már a történeti visszaemlékezéseknek teszik csak tárgyát, a város maig is a német szorgalom és művészi izlés székhelye maradt és az ipar tekintetében ismét újabb fölvirágzásnak indult. Legjelentékenyebb a pamutszövőipar, több mint 500,000 orsóval és csaknem 6000 szövőszékkel; emellett számbajönnek a fehérítők, a papirgyártás és ékszerkészítés, serfőzés, a nyomdaipar, a kelmefestés, vasöntés és gép-, bőr-, dohány- és gyufagyártás.

A mai A. alapja az a telep volt, melyet a rómaiak Kr. e. 15-ben, miután Vindeliciát meghódították, Augusta Vindelicorum néven alapítottak és amely gyorsan fölvirágzott, úgy hogy már Tacitus A.-ot egész Rhaetia legvirágzóbb városának mondhatta. A népvándorlás alatt több izben elpusztították; 506-ban Teodorik a keleti gót birodalomba kebelezte, de 30 évvel később a frank királyok fönnhatósága alá jutott. Nagy Károlynak Tasszilo ellen viselt háborujában A. 788-ban majdnem teljesen elpusztult. A frank birodalom fölosztása után a város a sváb hercegnek jutott; ekkor sokat szenvedett a magyarok betöréseitől, míg I. Ottó császár a Lechmezőn őket le nem győzte. 1276-ban szabad birodalmi várossá lett. Ez időtől kezdve mind nagyobb fontosságra emelkedett és virágzásának tetőpontját akkor érte el, mikor 1368. az arisztokratikus városi kormányzatot a demokratikus váltotta föl. A sváb szövetség, melyhez A. 1488—1534. tartozott és melynek birósága itt székelt, emelte a város fényét és politikai jelentőségét. Világhirét azonban leginkább polgárainak kiváló jártassága a tudományokban és művészetekben, a kereskedelemben és iparban alapította meg. Nürnberg és A. volt az É.-i Európa és Olaszország közti kereskedésnek főhelye, míg a XV. sz. végén a spanyolok és portugálok fölfödözései a világkereskedésnek más irányt nem adtak. A. egyúttal központja volt a német művészetnek is, melyet a két Holbein, Burgkmair, Altdorfer, Amberger, Schäufelein, Hagenauer, Dienecker és mások képviseltek. A schmalkaldeni háború óta, mikor V. Károly segítségével a patricius családok jutottak túlsúlyra, A. jólétének magaslatáról alábbszállni kezdett. Számos országgyűlést és lovagjátékot tartottak itt, 1555 szept. 26-án itt kötötték meg az Augsburgról nevezett békét. A reformáció történetének legfontosabb mozzanatai A. nevéhez vannak kötve. A harmincéves háború újabb viszontagságokat hozott a városra. A restitucionális rendelet 1629. legelőször A.-ban hajtatott végre; 1632. Gusztáv Adolf, 1635. egy évi ostrom után a császári hadsereg tartotta bevonulását. Míg 1612-ben A.-nak még körülbelül 70,000 lakosa volt, addig ez a szám 1635. 16,420-ra apadt. A spanyol örökösödési háboruban 1703-ban a bajor-francia hadsereg ostromolta ismét a várost és miután elfoglalták, nagy hadi sarcot vetettek ki reá. A pozsonyi békekötés által 1805-ben elvesztette birodalmi szabadságát, mire 1806 márc. 4-én a bajorok vették birtokukba. V. ö. *Probst* és *Müllegger*, A. in Bild u. Wort (A. 1897); *Steinhäusser*, A. in Kunstgesch. baulicher u. hygienischer Beziehung (u. o. 1902). — Az A.-i püspökség mint birodalmi közvetetlen birtok állítólag még a VI. sz.-ban alapíttatott. A püspök a XV. sz. óta Dillingenben lakott. Püspöki megyéje 2540 km² területet foglalt magában, 86,000 lak. 1802-ben szekularizálták és Bajorországhoz csatolták. V. ö. *Dirr*, A. (Leipzig 1910) *Steichele*, Das Bisthum A., historisch-statistisch beschrieben (VI. köt., A. 1861—94. stb.); Századok, 1874. 150. és 1876. 563. (ötvösművészet).

Augsburger Postzeitung, egyike Németország legrégibb lapjainak, mely első alakjában 1686. jelent meg; de meglevő példánya csak 1707-től fogva van, amikor *A. Ordinari-Postzeitung* címet viselt. Mostani címére 1838-ban módosult.

Augsburgi béke, l. *Augsburgi vallásbéke*.

Augsburgi csata. 955-ben a magyarok Bulcs és Lehel alatt ostromolni kezdték Augsburgot, melyet püspöke, Ulrik hősiesen védelmezett. I. Ottó német király azonban, ki időközben kibékült a magyarokat behivó vejével, Konrád herceggel, aug. 9-én megjelent a vár fölmentésére s másnap nyolc dandárral kezdte meg a támadást, még pedig valószinüleg a Lech jobbparti síkján. De a magyarok, kiknek egy része Bulcs vezetése alatt még az éjjel átkelt a Lechen, úgylátszik a német birodalmi sereg háta mögé kerültek, s a cseheket szétvervén, nyomban a 7-ik, majd a 6-ik dandárt támadták meg. Ottó a futók feltartóztatására s megsegítésére Konrád herceget küldte, kinek vértes lovasai a tábort fosztogató magyarokat meg is szalasztották. Ottó most maga indult a magyarok derékhada ellen, mely egyideig a leghősiesebben küzdött; a túlnyomó erő elől azonban végre is hátrálni kényszerült. A vitézek egy része a megáradt Lech folyamba veszett, más része a felgyujtott falvak tüztengerében pusztult el, — sokat pedig futásközben vertek agyon a bajor parasztok. Állítólag csak hét magyar menekült meg a veszedelemből (l. *Gyászmagyarok*). Lehel, Bulcs és még egy magyar vezér (talán Sur) fogságba esett s utóbb Regensburgban mind a hármat fölakasztatta a király. De a németek is sok halottat vesztettek; köztük volt a kétszínű Konrád herceg is. — E csata tulajdonképen nem az egész magyar nemzetnek, hanem csak két törzsnek veresége volt ugyan, de így is nagyban hatott arra, hogy a magyarság fölhagyjon rablókalandjaival. Ez ütközet főforrása az egykorú *Widukind*, Res gestae Saxonicae. Pertz Monum., III. 456 és Udalrik augsburgi püspök életrajza Gerhard paptól. Ujabb irodalom: *Köstler*, Die Ungarnschlacht auf dem Lechfeld (Augsburg 1884); *Szabó* Károly, Vezérek kora (262—318. l.). A még ma is *vitás csatatérről* irtak újabban: *Schäfer* Arnold (a berlini akadémia értekez. között, 1905); *Bresslau* Harry (Sybels Historische Zeitschrift, 1906, 97. köt.); mindketten újabban (u. o. 97. és 98. köt.); *Delbrück* Hans, Gesch. der Kriegskunst im Rahmen der polit. Geschichte (2. köt. 1906); *Wallmenich* Karl, Die Ungarnschlacht auf dem Lechfeld. Beilage zur Allgem. Zeitung (München 1907, 179—181. számában); *Lüttich* Rudolf, Ungarnzüge in X. Jahrhundert (Berlin 1910). — A többi irod. l. *Csánki* Dezsőnél, Árpád és az Árpádok (374. l.);

Czuczor Gergely 1824. hőskölteményt írt *Augsburgi ütközet* címen.

Augsburgi hitvallás, l. *Ágostai hitvallás.*

Augsburgi interim, l. *Interim.*

Augsburgi szövetség, az I. Lipót császár, Svédés Spanyolország és néhány német birodalmi rend között 1686. kötött védelmi szövetség, mely azonban létrejötte után azonnal felbomlott. Ennek dacára XIV. Lajos francia király 1686. kelt hadi manifesztumában hivatkozik erre a «ligue d'Augsbourg»-ra és ennek nyomán újabb francia történetírók is szerepeltetik az 1688—97. évi háborut felidéző okok között az A.-et. V. ö. *Fester*, Die Augsburger Allianz (München 1893).

Augsburgi vallásbéke, melyet a Ferdinánd király (V. Károly császár testvére) által megnyitott augsburgi birodalmi gyűlés 1555 szeptember 25. hozott. Az A. határozatai ezek: 1. A lutheránus rendek (de nem egyszersmind alattvalóik) és a szabad városok szabad vallásgyakorlatot és a reformálás jogát *(jus reformandi)* kapják. — 2. Az ev. rendek területe a kat. főpapság főnhatósága alól kivétetik. Törvénybe iktatták továbbá (bár az ev. rendek határozottan tiltakoztak ellene), hogy a kat. főpapok, ha más hitre térnek, állásukat, rangjukat s birtokaikat elveszítsék. Ez az ú. n. reservatum ecclesiasticum. És viszont kimondták — ezúttal a kat. rendek tiltakozásával, — hogy a kat. főpapság kitért alattvalóit a katolicizmus fölvételére ne kényszeríthesse. Eme függőben maradt két kérdés újabb viszályoknak csiráit rejtette magában. V. ö. *Lehmann*, Acta publica de pace religionis (Frankfurt 1631 és 1707—1711, 3 köt.); *Ranke*, Zur deutschen Geschichte (1874); *Nitzsch*, Gesch. d. Deutsch. Volkes III. Klerikális részről l. *Janssen*, Gesch. des Deutsch. Volkes (IV. a végén és V. eleje). Továbbá *Bezold*, Gesch. d. Deutsch. Reformation I. 866.; *Wolf*, Der Augsburger Religions-Friede (1890).

Augst, helység Svájcban, az Ergolz és Rajna összefolyásánál; az előbbi két részre osztja, az Aargau kantonhoz tartozó Kaiser-A.-ra, (1900) 595 lak., cementgyárral és Basel-A.-ra (514 lak.) Baselland kantonban; selyemhernyótenyésztéssel. Az egykori Augusta Rauracorum romjaival.

Augur, l. *Augurok.*

Augurál (lat.), jósol, jelekből következtet, gyanít; *augurium*, jóslás, előjel.

Augurok (lat.), nevüknek megfelelőleg eredetileg madárjósok voltak. Papi testületet alkottak, melyet a hagyomány szerint Romulus alapított s a királyok korában előbb 3, később már 6 patriciusból állott. Kr. e. 300. az A. már kilencen voltak (4 patricius, 5 plebeius), Sulla idejében 15-en, Julius Caesar 16-ra emelte számukat s ennyien maradtak a császárság korában. A testület a Kr. u. IV. sz. végéig állott fönn és politikai befolyásánál fogva a legelőkelőbb és legérdemesebb polgárok becsvágya volt belejutni. Kezdetben kooptáció útján maguk töltötték be az üres állásokat, később (Kr. e. 104-től) a tribusok, és tisztségük élethossziglan tartott. Nagy fénnyel avatták fel őket, jelvényük a biborszegélyű állami ruha *(trabea)* és egy csomótlan, görbe fogantyus hosszú bot *(lituus)* volt. Egyedül ők voltak azon ismeretek birtokában, melyek az *auspiciumok* (l. o.) rendezéséhez és értelmezéséhez szükségesek voltak. Ily jósló jeleket meghatározott helyről kellett megfigyelni s az augurnak az volt a tiszte, hogy e helyet a tisztviselő vagy a magánfél felszólítására megállapítsa. Éjjel vagy hajnalpirkadáskor a jóslatkérővel egy kiemelkedő helyre ment fel s itt két, egymást metsző vonalat húzott, egyet É.-ról D.-re, egyet K.-ről Ny.-ra. Megvonta a nekik megfelelő párhuzamosakat is s az így alkotott négyszöget imával felszentelve *templum*-má avatta. Közepén cölöpökkel, deszka- és vászonkerítéssel felütötte sátorát *(tabernaculum)*, melyből csak D.-re volt kilátás, itt ült le fejét betakarva, elmondta jelkérő formuláját és várta a jelt. Minthogy ő D.-re nézett, jobb keze Ny.-ra, a sötétség felé, balkeze K.-re, a világosság és szerencse oldalára esett. Ezért tartották a rómaiak (a görög felfogással szemben, hol a jóspap É. felé nézett) a baloldalról jövő jeleket szerencséseknek, a jobbról jövőket szerencsétleneknek. Minthogy a tisztviselő köteles volt a jelt elfogadni, az A. befolyása a régebbi időkben igen nagy vala. Minden vallásos épület fölszentelésénél, szintúgy minden népgyülésen jelen voltak, mely utóbbi csak akkor volt megtartható, ha az A. kedvező jelt hirdettek. Szintúgy minden alkotmányos jellegű ténynél az ő joguk volt határozni, vajjon nincs-e benne sérelem. Ha úgy vélekedtek, hogy van, a dolognak szükségkép el kellett maradnia. Cicero idejében az A. hatalma már aláhanyatlott és a császárok idejében jóslatkéréseiket már nem tartották komoly szertartásnak. V. ö. *Marquardt* és *Mommsen*, Handbuch der röm. Altertümer (5 kötet); P. *Wissowa*, Römische Sakralaltertümer (München 1906).

Augusta, először Liviát, *Augustus* (l. o.) nejét nevezték így, később a római császárnékat, valamint a császári házhoz tartozó nőket.

Augusta, neve, ill. mellékneve több római városnak, melyeket Augustus császár vagy utódai alapítottak. Nevezetesebbek: *A. Bagiennorum*, a bagiennusok népének fővárosa Liguriában, ma Bene. *A. Praetoria*, ma Aosta, Augustus alatt alapított katonai gyarmat a Dora Baltea völgyében; fontos, mert a Nagy- és Kis-Szt.-Bernáton át vezető utak kulcsa volt. *A. Rauricorum*, ma Augst Basel mellett, a rauricusok főhelye. *A. Suessionum*, Gallia Belgicában, ma Soissons. *A. Taurinorum*, a taurinusok fővárosa, ma Torino. *A. Treverorum*, a treveri gall népnek fővárosa a Mosel mellett, ma Trier. *A. Vindelicorum* v. *Vindelicum*, Vindelicia, később Raetia Secunda fővárosa, ma Augsburg.

Augusta, 1. Richmond county székhelye Georgia amerikai államban, a Savannah jobbpartján, ahol ez hajózhatóvá válik és vasutak mellett, (1906) 55,000 lak., virágzó iparral, élénk kereskedéssel és orvosi kollégiummal. 1735-ben alapították. — 2. *A.*, Maine amerikai államnak és Kennebec countynak székhelye, a Kennebec mindkét partján, ott, ahol a tengeri hajózás kezdődik, vasutak mellett, (1906) 12,379 lak., élénk kereskedéssel. A város D.-i részében gránitból épült State House-a gyönyörű kilátást nyujt. Az Uniónak itt arzenálisa van. 1771-ben alapították. — 3. *A.* (Agosta), város Szicilia K.-i partján, 27 km.-nyire Siracusától, vasút mellett, egy földnyelv végén, (1901) 16,402

lak., megerősített, de a szeleknek nyitva álló kikötővel, bor-, olajbogyó- és szardellakereskedéssel. 1676 ápr. 29. Duquesne francia admirális a közelében legyőzte De Ruyter hollandi vezért, aki az ütközetben halálosan megsebesült.

Augusta, a 254. planetoid neve.

Augustae, az Ogartának a Dunába ömlésénél, a *Zsil* torkolattal szemben, Rahova közelében, Alsó-Moesiában.

Augusta Historia írói (latinul: *Scriptores historiae Augustae)* a Kr. u. 117—283 évek történetírói, vagyis inkább e korszak római császárainak életrajzírói (Hadrianustól Numerianusig), akiknek művei egybegyüjtve közös címük alatt kerültek forgalomba. Ujabban A. *Peter* adta ki 2 kötetben (Leipzig 1884). Ez írók nevei: *Aelius Spartianus, Vulcatius Gallicanus* és *Trebellius Pollio*, akik Diocletianus alatt, továbbá *Flavius Vopiscus, Aelius Lampridius* és *Julius Capitolinus*, akik nagy Constantinus alatt éltek. Irataikban nincs mélyebb történeti szempont, stilusuk sem klasszikus, de mivel e korszakról nincsenek jobb forrásaink, a történetíróra nélkülözhetetlen anyagot szolgáltatnak.

Augustales, papi testület, melyet Augustus császár halála után (Kr. u. 14.) Tiberius szervezett az elhúnyt császár és a Julius-család tiszteletére. Rómában e testület 21 tagból állott és a legelőkelőbb szenátorokból sorsolták ki; provinciákban mint külön rend alakult ki olyan társadalmi állással, mely a fővárosi lovagrendnek felelt meg és a mindenkori császár tiszteletét gondozta.

Augustales, II. Hohenstaufi Frigyes (1215—1250) Brindisiben és Messinában veretett aranyérmei, a régi császári címzéssel római érmek mintájára verve, az előlapon: Caesar Aug(ustus) Imp(erator) Rom(anus) felírattal, a hátlapon egyfejű sassal s a császár nevével.

Augustalia *(Augustales ludi)*, Augustus és a következő császárok tiszteletére rendezett ünnepi játékok, minők Rómában és más városokban egyaránt dívtak. A játékok cirkuszi versenyfutásokból és szinpadi előadásokból állottak. Az ünnepnapok szept. 23. (Augustus születésnapja) és okt. 5—12. voltak.

Augustana. Egyike a legelterjedtebb és legkedveltebb csemegeszőllőknek. Eredetileg olaszfajta s Olaszországban Luglienca bianca néven ismeretes. Bogyói középnagyok, sárgás-zöldek, átlátszók, vékonyhéjúak. Igen korán érik.

Augustana confessio a. m. ágostai hitvallás (l. o.).

Auguštanovec, adóközség Zágráb vm. pisarovinai j.-ban, (1900) 708 horvát-szerb lakossal, u. p. Pokupsko, u. t. Pisarovina.

August d'or, 5 tallér névértékű szászországi aranypénz; *pisztolynak* is nevezik. Az aranyázsióval együtt valóságos értéke 16·83 M. Három fajta is van belőle: 1. Az 1753 után Lipcsében vert A.-ok, koronás fejjel a képlapon; ezek értéke 16·76 M. 2. Az úgynevezett hadi A.-ok, melyeket II. Frigyes a hétéves háború idejében veretett. Ezek csak kevés színaranyat tartalmaztak, miért is valóságos értékük alig volt két tallér. 3. A porosz pénzverés bérlői 1756. úgynevezett közép-A.-okat vertek, fél, egész és kettős darabokban, amelyek értéke volt sorban $2^1/_2$, 5 és 10 tallér.

Augustenburg, község Schleswig porosz közig. kerületben, Alsen szigetén, (1900) 663 lak. Kastélyában előbb a holstein-sonderburg-augustenburgi hercegek laktak.

Augustenburgi ág, a dán királyi és oldenburgi hercegi családnak egyik ága. 1448. a dánok VIII. Keresztély oldenburgi fejedelmet választották királyukká, ki *I. Keresztély* néven a trónt csakugyan el is foglalta. Nagybátyjának, VIII. Adolf holsteini grófnak halála után a schleswig-holsteini rendek is *I. Keresztélyt* választották hercegükké, de csak azon föltétel alatt, ha megigéri, hogy Dániát és a hercegségeket soha egyesíteni nem fogja. I. Keresztély második fia, *II. Keresztély* szintén viselte a dán koronát. E II. Keresztélynek két legidősb fia megosztotta maga között a hercegségeket. Az idősbik, *III. Keresztély* (egyúttal dán király) megalapította a glücksztädti, az ifjabbik, Adolf a gottorpi ágat. 1564. a glücksztädti ág oszlott megint két mellékágra, amennyiben III. Keresztély fia és utóda *II. Frigyes* ifjabb öccsével, *János* herceggel megosztozkodott. II. Frigyes megalapította a glücksburgi családnak királyi ágát, melynek férfisarja 1863. VII. Frigyes dán királyban kihalt, János herceg pedig a *holstein-sonderburgi mellékág*-nak lett alapítója. János halála után (1622) a holstein-sonderburgi mellékág (melynek tagjai nem viseltek koronát), négy ágra oszlott: Sonderburg, Norburg, Glücksburg és Plön, melyek közül csakis a Sándor herceg, János második fia által alapított (ifjabb) *sonderburgi ág* virágzik. Az augustenburgi házból származó Frigyes Keresztély Ágost herceg VII. Frigyes dán király halála után (1863) atyjának Keresztély hercegnek a dán trónra formált igényei alapján fölvette a VIII. Frigyes nevet, minisztériumot nevezett ki, követet küldött a német szövetségi gyülésre és a vele barátságos viszonyban élő koburg-gothai herceg országában hadsereget is kezdett szervezni. Törekvését a német nép és több fejedelem rokonszenvesen fogadta; de a német szövetségi gyülés a porosz udvar erélyes követelésének engedvén, Holstein megszállását határozta el és a határozat végrehajtását Poroszországra és Ausztriára bizta. Végre kitört az 1866. porosz-osztrák háború, mely a hercegségeket véglegesen a poroszok hatalmába juttatta. VIII. Frigyes meghalt 1880 jan. 14., mire legidősb fia, *Ernő Günther* (szül. 1863 aug. 11.) lett a hercegi háznak feje, ki, miután idősebb nővére, *Auguszta Viktória* (l. o.) 1881. II. Vilmos, a mostani német császár felesége lett, a német kormánnyal kibékült és beérte a «fenség» címmel. A dán korona pedig az ifjabb glücksztädti ágra szállott, miután Keresztély herceg Lujza dán királyi hercegnőnek férje lett.

Augusti, *Johann Christian*, német protestáns teológus, született a gothai Eschenbergben 1772., megh. 1841. Koblenzben. Hittudományi működésének első szakában racionálista, később ortodox irányban működött. A porosz agenda-vitában a fejedelmek liturgikus jogának védelmére kelt. Számos iratai közül kiemelendők: Lehrbuch der christlichen Dogmengeschichte (Leipzig 1805, 4. kiad. 1835); Denkwürdigkeiten aus der christli-

chen Archäologie (u. o. 1817—31, 12 köt.); Handbuch der christlichen Archäologie (u. o. 1836—37, 3 köt.); Kritik der preussischen Kirchenagende (Frankfurt 1824).

Augusti-muri, l. *Saarbrücken.*

Augustin, mexikói császár, l. *Iturbide.*

Augustin, város, l. *Saint-Augustine.*

Augustineum (Institutum sublimioris educationis presbyterorum ad S. Augustinum), magasabb papnevelő intézet Bécsben, egyetemet végzett és fölszentelt magyar és osztrák lat. és gör. szert. kat. világi papok részére, melyet I. Ferenc alapított Szt. Ágoston címére Frint Jakab burgplébános (1825. st. pölteni püspök) kezdeményezésére (azért Frintaneum-nak is hívják), ahol azok egy fő-, egy lelki igazgató és 3 tanulmányi felügyelő vezetése mellett a teológiai doktorátusra készülnek. Az A. 10 magyar pap tartására a vallásalapból 1846 óta évi 5000 frt segélyt húzott, mely összeget 1877. 10,000 frtra emeltek föl.

Augustini ab Hortis, 1. *Keresztély*, orvos, szül. 1598 dec. 6. a sziléziai Neusban, mások szerint Késmárkon, megh. 1650 aug. 21. Nagylomniczon. Orvostant tanult s 1620. Baselban kapott oklevelet. Ezután Késmárkon telepedett meg, ahol főorvossá választották. Emellett füvészettel foglalkozott s egy balsamum hungaricumnak nevezett fenyőolajkészítményt talált föl. Híre Bécsbe is elhatolt s II. Ferdinánd királyt sikerülvén meggyógyítani, ez hálából udvari orvossá nevezte ki, *ab Hortis* előnévvel magyar nemessé tette s udvari füvészkert szervezésével is megbízta. Egy német művén kívül kéziratban több latin munkája maradt, köztük egy Magyarország gemmáiról. V. ö. *Genersich*, Merkwürdigkeiten der k. Freistadt Kesmark; *Nagy* Iván, Magyarország családai; *Tóth* Béla, Magyar ritkaságok.

2. *A. Sámuel*, ág. ev. lelkész, az előbbinek unokája, szül. 1729 aug. 5. Nagylomniczon, megh. 1792 aug. 5. Szepesszombaton. Jogot Eperjesen, teológiát Wittenbergben és Berlinben tanult. 1757-ben visszatért hazájába, előbb tanító, 1761. szepesszombati ev. lelkésznek választották. Munkái: Dissertationes de methodo generali construendi omnes aequationes algebraicas (Berlin 1755); Dissertatio de vocatione divina naturali (u. o. 1756); Prolegomena in systema sexuali botanicorum (Vienna 1777).

Augustinus, 1. *Aurelius*, l. *Ágoston.*

2. *A. Moravus*, Csehország alkancellárja, kinek családi neve állítólag Käsenbrot (Kesenbrot) volt, szül. Olmützben 1467., megh. u. o. 1513 nov. 3. Mint korának legtöbb humanistája, ő is Olaszországban tanult. 1494-ben olmützi kanonok lett, majd 1497 vége felé Budán II. Ulászló udvarában mint kir. titkár szerepel. Ez állásában külföldi humanistákkal, főkép Celtes Konráddal folytonos összeköttetésben volt. Ulászló szolgálatát 1511. elhagyta. Balbus mellett A. Moravus volt a budai tudós társaságnak az irodalom terén legtevékenyebb tagja. Több latin tudományos műve ismeretes, ilyen a valdensiek ellen kiadott vitairata (1512 Lipcse), melyet Thurzó Szaniszló olmützi püspök megbízásából írt. Költeményei közül alig maradt ránk egyéb egy-két versecskéjénél, a többi, közte egy magyar történelmi éposz is, elveszett.

Augustinusok, l. *Ágoston-rendi szerzetesek.*

Augusti portus, l. *Ostia.*

Augustobona, az ókorban a trikasszok városa Galliában; ma *Troyes* (l. o.).

Augustodunum, l. *Autun.*

Augustonemetum, az arvernok városa Galliában; ma *Clermont* (l. o.).

Augustoretum, a lemovikok városa Galliában; ma *Limoges.*

Augustovo, 1. előbb az öt lengyel kormányzóság közt a legészakkeletibb volt; területe 18,000 km², lakosainak száma 636,531 volt, kik nagyobbrészt litvánok. Lengyelország közigazgatásának újjászervezése alkalmával a Szuvalki kormányzóságba olvasztatott be. — 2. *A., város* a Szuvalki kormányzóságban, lapályos, mocsaras vidéken, az ugyanily nevű csatorna és tó mellett, amelynek vize a Nyemenbe folyik. (1897) 10,458 lak., nagy marhavásárokkal. 1847-ben Zsigmond Ágost király alapította. Augustovónál kezdődik az augustovói csatorna, amely a Nettát a Nyemennel köti össze.

Augustsohn, álnév, l. *Kotzebue* (Wilhelm).

Augustulus Romulus, l. *Romulus Augustulus.*

Augustus (a. m. fenséges, magasztos, gör. *Sebastos*), e jelzővel tisztelte meg Kr. e. 27. a római szenátus és a nép Octavianust, az első római császárt, amivel mintegy isteni tiszteletének első alapjait rakta le. Utódai is fölvették e nevet császári címükbe, Marcus Aurelius ráruházta Lucius Verusra is, mikor uralkodó-társává tette. Diocletianus alatt tényleg megoszlott az uralom az A. nevet viselők között. Legutoljára II. Ferenc német-római császár és magyar király viselte e nevet címében, de 1806. letette. Az A. címnek megfelelőleg *Augusta* volt a császár nejének a jelzője. Liviát férje, Octavianus, végrendeletében tüntette ki vele. Domitianus óta a császár leányai is megkapták e címet.

Augustus *(Gaius Julius Caesar Octavianus)*, az első római császár, bár teljes uralomra jutva úgy viselkedett, hogy a régi római köztársaság intézményeit tiszteletben tartotta és nem igen sértette a szabadságért rajongók érzületét. Született Kr. e. 63. Apja, C. Octavius, Makedónia helytartója, anyja, Atia, Julius Caesar hugának leánya volt. Nagyon gondos nevelésben részesült és Caesar annyira megszerette, hogy örökösévé és fiává fogadta. Ilyen igényekkel lépett is fel Caesar halálakor (44), s a 19 éves ifjú a hatalmas Antonius (l. o.) ellenkezését is megtörte. Örökölött birtokait eladta, hogy Caesar végrendelete értelmében minden polgár megkapja 300 sestertiusát. A veteránus katonák ép úgy támogatták, mint Antonius politikai ellenfelei. A szenátus erre megbízta, hogy Hirtius és Pansa konzulokkal Antonius ellen vonuljon, s midőn Mutinánál a két konzul eleste után győzelmet aratott, a rendes légiók is hozzája pártoltak (43). Mivel a szenátus nem szavazott neki diadalmenetet, Róma ellen vezette seregét és kierőszakolta konzullá választását. Ugyanekkor kibékült Antoniusszal és vele meg Lepidusszal megkötötte 5 évre a *második triumvirátust.* A provinciákat egymásközt felosztották, ellenfeleiket megölették (így Cicerót

is) és birtokaik árából sereget toboroztak Caesar gyilkosai, Brutus és Cassius ellen, kik a Keleten nagy erőt gyüjtöttek össze. Philippinél történt a csata (42), melyben A. betegsége miatt nem vehetett részt, de Antonius teljes győzelmet aratott. Míg ez utóbbi a Keleten maradt, A. visszatért Itáliába, hogy a veteránusainak igért földfelosztást végrehajtsa. Bármily bölcsen oldotta is meg e nehéz feladatot, összeütközésbe jutott Antonius fivérével és nejével, Fulviával, de sikerült őket *Perusiában* megadásra bírni. Antonius ezalatt szerencsétlenül harcolt a parthusokkal és új csapatokat követelt. A. azonban eleinte nem akarta megengedni, hogy Itália földjére lépjen és mármár összeütközésre került a dolog, midőn a két triumvir barátai kicsikarták a brundisiumi szövetséget (40). A provinciákat újra felosztották egymás közt; A. kapta a nyugatot, Antonius a Keletet, Lepidus Afrikát. Mialatt Antonius tovább folytatta küzdelmét a parthusok ellen, A. legyőzte Sextus Pompeiust (36) és diadalt aratott a dalmatákon és pannónokon (33). Vetélytársának Kleopatrával való viszonya és egyiptomi intézkedései (l. *Antonius* 3.) annyira felháborították a rómaiakat, hogy őt a haza ellenségének nyilvánították, Kleopatrának pedig megizenték a háborút. A. főleg Agrippa (l. o.) ügyességének köszönhette az *actiumi* győzelmet (31. szept. 2.) és Egyiptom elfoglalása után (29) fényes diadalmenetet tartott. Miután megkapta az *A.* címet is, mely állandó neve lett, a szenátus intézkedéseit rendesen jóváhagyta, és így alkalma volt érvényre juttatni szervező lángeszét, mely a régi hagyományok tisztelete mellett kezében központosított minden hatalmat. Egymásután neki ajánlották fel a provinciák prokonzulátusát, a cenzori, néptribuni, konzuli hivatalokat, és Lepidus halála után ő lett a pontifex maximus is. Hatalmának igazi forrásai azonban K. e. 27 óta az *imperium* (a legfőbb katonai hatalom, mely őt a hadsereg urává tette) és a rendkívüli tribuni méltóság. Tényleg a római császárság megalapítása, a pápaságtól eltekintve, a legnagyobb politikai intézmény, melyet valaha emberi elme megteremtett. Korlátlanul intézkedhetett mindenben, mégis úgy járt el, hogy a köztársasági formát sohasem sértette meg. Hatalmának alapja a hadsereg volt, melyet nagy gonddal szervezett, állandósította és növelte is számát. Uralkodásának vége felé 25 légió (a segédcsapatokkal együtt kb. 300,000 ember) állott rendelkezésére az egyes provinciákban elosztva; saját személyének biztosítására testőrgárdát, 9 pretoriánus csapatot szervezett, melyek Róma kapuja előtt állomásoztak.

Augustus.

Ily nagy haderő mellett A. óvatos volt a hódítás terén; utódainak is azt a tanácsot adta, hogy ne terjesszék a birodalom határait. Inkább csak szükségből harcolt. Keleten megelégedett a parthusok hatalmába került római foglyok és hadi jelvények visszaszerzésével. Nyugaton is csak a határok biztosítása tette szükségessé a hódításokat. A pirenéi félszigeten a kantabereket és asturokat hosszú háborúskodás után (Kr. e. 26—19) leigázta. Az alpesi vidékek meghódítása békét teremtett az északi népekkel szemben. Mostoha fiai, Tiberius és Drusus, meghódították Rhaetiát és Vindeliciát (Kr. e. 15); Pannónia is meghódolt Tiberiusnak (9); a szarmatákkal és dákokkal szemben pedig Moesiát szervezte új provincia gyanánt. Egyideig a Rajna vidékén is szerencsésen harcoltak katonái. Drusus többször berontott Germániába (12—9), de sikereit megsemmisítette *Arminius* (l. o.) és a rómaiak kénytelenek voltak ismét a Rajna balpartjára visszavonulni. E harcok azonban csak a birodalom szélein voltak, az egésznek nyugalmát és jólétét semmi sem zavarta. Itália A. uralma alatt végre békét élvezett és kiheverhette a hosszú polgárháborúk csapásait. A provinciákra is jobb kor következett, a helytartók zsarolásai megszüntek. De legtöbbet köszönhetett A.-nak maga Róma városa; majdnem igaz volt mondása, hogy a téglavárosból márványvárost teremtett nagy építkezéseivel, melyekben Agrippa és Maecenas támogatták. Mint az irodalom pártfogója is örök emléket szerzett magának; uralma alatt a római irodalom aranykorszakát élte; Vergilius és Horatius egy szebb jövő megteremtőjeként ünnepelték. Tényleg A. mindent elkövetett, hogy korának satnyuló nemzedékét regenerálja. Az erkölcsök és a tisztes házasság érdekében törvényeket hozott. Törekvésének kudarcát azonban leginkább saját családja tette nyilvánvalóvá, s főleg leányának, Júliának kicsapongásai keserítették el életét. Maga A. három házasságot kötött. Első nejétől, a hírhedt Clodius leányától elvált; második nejét, Scriboniát, leányának, Júliának születése után szintén eltaszította; harmadik nejét, Liviát, Tiberius Nerótól ragadta magához. Livia első házasságából két fiút, Tiberiust és Drusust hozta a császári palotába. A. leánya, Júlia, szintén háromszor kötött házasságot; először Marcellusnak, majd Agrippának, végre mostoha testvérének, Tiberiusnak, A. fogadott fiának és utódának lett a neje. A. Kr. u. 14 aug. 19., életének 77. évében halt meg. Tetteiről az *Ancyranum Monumentum* (l. o.) is hiteles képet nyujt. Fennmaradt számos képmása közül legjobb az 1863. talált és a Vatikánban őrzött szobor, mely mint hadvezért ábrázolja (l. az *ábrát*). V. ö. *Gardthausen*, A. und seine Zeit (Leipzig 1891, 3. köt.); O. *Seeck*, Kaiser A. (Bielefeld 1902); G. *Ferrero*, Grösse u. Niedergang Roms, IV—VI. köt. (Stuttgart 1908—1910); *Domaszewski*, Gerschichte der röm. Kaiser (1909., I. köt.); *Beulé*, A. családja és kora, ford. *Molnár* Antal (Olcsó Könyvtár 169—171. sz).

Augustusbad, Radeberg mellett, Szászországban, kellemes völgyben fekvő fürdő, melynek for-

rásai gazdag vastartalmuak. V. ö. Der Badeort A. (1899).

Augustusburg (1899 júl. 1-ig *Schellenberg*), város Chemnitz szászországi kerületben, (1905) 2407 lak., pamutszövéssel, szivar- és sörgyártással; a XVI. sz.-ból való kastéllyal. V. ö. *Freyer*, Schloss A. (A. 1882).

Augustus korszaka, az első római császár alatt uralkodó béke, viruló irodalom és művészet kora, mely a római birodalom politikájának páratlan fényt adott.

Augusz-család. (Magurai báró és nemes.) R. kat., Tolna és Veszprém vm. régi nemes családja, mely előnevét a krassó vármegyei Magura helységtől vette. Első ismert törzse a családnak Boldizsár, ki 1573. mint kapronczai várkapitány a török elleni harcban esett el. Fia János, lovashadparancsnok, vitézi érdemeiért 1638. III. Ferdinánd által régi nemességében megerősíttetik. Unokája Pál (megh. 1738.) feleségül birta Milley Máriát s tőle származott Imre (megh. 1785.), ki Rákóczi Ferenc híres dandárnokának, béri Balogh Ádámnak Julia leányát birta hitvesül. Unokája II. Antal bárói rangra emeltetett. Két nagybátyja, II. Imre (szül. 1776 okt. 20.) és Lajos (szül. 1781., megh. 1846.) a nemesi vonal törzsei lesznek.

A. Antal (magurai báró), A. Antal tolnai főszolgabiró fia, szül. 1807., megh. 1878. Korában jelentékeny közéleti szerepet játszó férfiú, 1843—1848-ig Tolna vmegye alispánja. A szabadságharc alatt a közügyektől félrevonult, amiért hazafiatlansággal vádolták. A szabadságharc után előbb Tolna vm. kormánybiztosa, majd pest vmegyei főispán és 1852—59-ig a budai cs. kir. helytartótanács alelnöke volt. Mint a szépművészet lelkes pártolója megalapítá Budán az egyházi zeneegyletet, melynek sok ideig elnöke volt. Hivatalos állásától a bécsi minisztérium állítólag hazafias érzületéért mozdította el. Érdemei elismeréseül bárói méltóságra emeltetett. Hitvesétől Schwab Klárától számos gyermeke született, kik ifjan haltak el, s Imrével (szül. 1859 márc. 19., megh. 1886 nov. 6.) a rövid életü bárói ág sírba szállt. Ez utolsó tag emlékét örökké nevezetessé tette az által, hogy 400 ezer forintot meghaladó vagyonát felekezetnélküli szeretetházra hagyta.

Auguszta, 1. *A. Mária Lujza Katalin*, német császárné és porosz királyné, Károly Frigyes szászweimari nagyhercegnek és Mária Paulovna nagyhercegnőnek leánya, szül. Weimarban 1811 szept. 30., megh. Berlinben 1890 jan. 7. Apjának műkedvelő udvarában kitünő nevelésben részesült, 1829 jún. 11. Vilmos porosz királyi hercegnek (a későbbi I. Vilmos német császárnak) felesége lett. Fia, Frigyes Vilmos, 1831 okt. 18. szül., leánya, Lujza pedig (a későbbi badeni nagyhercegné) 1838 dec. 3. Mint királyné az irodalmat és művészetet lelkesen pártolta. Kiváló gondot fordított a jótékonysági intézetekre. Politikai téren csekély volt a befolyása. 1888 márc. 9. özvegy lett. Két óvvel rá őt is eltemették charlottenburgi mauzoleumában férje mellé. 1892 szept. 30-án Baden-Badenban leplezték le mellszobrát, 1903. Kölnben, legutóbb pedig Berlinben állítottak szobrot neki.

2. *A. Viktória*, német császárné és porosz királyné, szül. Dolzigban 1858 okt. 22. Apja, VIII. Frigyes augustenburgi herceg igényt tartott a schleswig-holsteini hercegségekre, melyek azonban 1866. véglegesen Poroszország kezébe kerültek. A. V. eljegyzése Vilmos porosz herceggel (1880) kibékítő hatással volt Schleswig-Holsteinra. Az esküvő 1881 febr. 27. történt Berlinben. *III. Frigyes* császár korai halála után férje német császár lett. A. fő gondját a jótékonysági intézetekre fordítja, politikai befolyása nincs. Hét gyermeket szült, köztük hat fiút, 1892 szept. 13. pedig egy leányt. Sorrend szerint: Frigyes Vilmos (1882), Eitel Frigyes (1883), Adalbert (1884), Ágost Vilmos (1887), Oszkár (1888), Joachim (1890) és Viktória Lujza (1892). 1898-ban férjét elkisérte a Szentföldre és Egyiptomba.

Auguszta-császárné-folyó, jelentékeny folyó Uj-Guinea É.-i részén, a német területen; Holland-Uj-Guinea határán ered és a d. sz. 5° 59′ alatt torkol. Tengeri hajók 180 km.-nyire mehetnek föl rajta. Finsch fedezte föl.

Augusztinovics *Pál*, a Lengyelországból 1660. számüzött s Kolozsvárt megtelepedett unitáriusok egyikének utóda, előbb bécsi ágens, később magasrangú hivatalnok, 1837 okt. 1. kelt végrendeletében a magyarországi unitárius egyház központi pénztára javára alapítványt tett, közel 60,000 frt (120,000 K) értékü ladámosi birtokát hagyományozván az egyháznak, azzal a rendeltetéssel, hogy az évi jövedelmeknek fölöslegei tőkésittessenek. A végrendelet szerint a hagyomány három alapból áll, ú. m.: elkülönített alap; adminisztrátori alap; könyv- és tanszeralap. A hagyományozott birtok eredeti értéke, 60,000 K-nak 5%-a, valamint a birtok évi tiszta jövedelmének $^1/_6$ része minden évben az adminisztrátori alapba tétetik át és amikor itt 20,000 koronára növekedett, újabb birtokvásárlásra, a hagyomány gyarapítására fordíttatik a végrendelet értelmében. Ez alapítvány értéke 1910 júl. 1-én 652,000 K-ra rúgott.

Augusztus *(Kisasszonyhava)*, a régi római kalendáriomban az év hatodik hónapja, sextilis, melyet Augustus több szerencsés esemény alkalmából a tanács által a maga nevére neveztetett. Most az év nyolcadik hónapja és 31 napos, míg Julius Caesarig 29 napos volt. A.-ban a nap a szüz jegyébe lép. A hőmérséklet nálunk már süllyedő irányt követ és havi értéke kb. 10°-kal magasabb az évi átlagnál. Budapesten az A. havi középhőmérséklete 20·1°.

Auhausen, község Bajorországnak Schwaben kerületében, a Wörnitz és vasút mellett, 574 lak., egykor bencés apátsággal, melyben 1608 május 14-én a protestáns uniót kötötték meg; ennek élén IV. Frigyes pfalzi választó állott.

Aujeszky *Aladár*, orvos, természettudományi iró, szül Budapesten 1869 jan. 11. Ugyanitt végezte tanulmányait is. Előbb a klinikán gyakornok volt, majd az egyetemi általános kórtani tanszékhez tanársegéddé nevezték ki; 1900. a budapesti állatorvosi főiskolán segédtanár, 1903. magántanár, 1907. pedig a bakteriológiának nyilvános rendes tanára lett. Számos tudományos értekezése közül a főbbek a baktérium-spórák festésére, a veszettségre, a fertőző nyultvelő-bénulásra, a saválló baktériumokra és a gümőkór ba-

cillusának variabilitására vonatkoznak. E lexikonnak is munkatársa.

Aukció alatt árúk nyilvános eladását értjük. Ez eladásokat hatósági ellenőrzés alatt jóváhagyott szabályzatok alapján rendezik. Nálunk déligyümölcs-, gyapju- és nyersbőr-A.-t tartanak. L. még *Árverés*.

Aukcionátor (lat.) az, aki aukciókkal, azaz más részére való árvereléssel (főkép: önkéntes árvereléssel) iparszerüleg foglalkozik. A magyar iparfőtörvény ezt az iparágat külön nem szabályozza. A német iparrendtartás feljogosítja az állam- és helyhatóságokat, hogy A.-okat bizonyos feltételek igazolása mellett feleskethessenek. Ezek nem nyernek azért kizárólagos jogot erre az iparűzésre, de nagyobb bizalmat élveznek, mint a fel nem esketett A.-ok. Angliában ez ipar üzésére engedély kell. Franciaországban a nyilvános ingó árveréseket csak az erre kinevezett hivatalnokok tarthatják meg, Párisban külön árverelési csarnokban (Hôtel des ventes, Hôtel Drouot). Ausztriában a végrehajtási bíróság vezetése alatt álló bírósági árverelési csarnokokban történik az ingóságok bírósági árverelése. Az 1888. XXII. t.-c. szerint árverési csarnok felállítására a keresk. miniszter ad engedélyt. Szabályzatát a belügyminiszterrel együtt állapítja meg. Működési terén minden nyilvános árverést szabályszerint az árverési csarnokban kell megtartani. Eddig azonban egy sem létesült. Legújabban egynek létesítése küszöbön áll. (L. *Árverési csarnokok.*)

Aukland, l. *Auckland*.

Auktoritás (lat.), tulajdonkép törvényen, hivatalon alapuló tekintély és hatalom. A római jogban a gyám hatalma a gyámolt ügyeiben. (Auctoritas tutoris.) A római szenátus hatalmát is A.-nak nevezték. A. prudentum: a római jogírók tekintélye, a véleményükre, mint jogforrásra való hivatkozás. Elismert szellemi kiválóság, nagy birtok vagy vagyon is ad A.-t. A.-nak, tekintélynek nevezik a tudományban azt, kinek állítása döntőerejű. A.-okban való hit az, mikor nem annyira a dolog természetéből merítjük meggyőződésünket, hanem a tekintélyek állítása után indulunk.

Aul, a Kaukázusban lakó népeknél a falu neve.

Aula (lat.). 1. A jobbmódú görögök és rómaiak lakóházában az A. szabad udvar volt — a későbbi időkben oszlopcsarnokokkal is körülvéve (peristylium) — a háziak együttes tartózkodására szánva. — 2. Az ó-keresztény bazilikákban A.-nak nevezték a laikusok számára fönntartott templomhajót. — 3. A. alatt később a fejedelmek udvartartását értették (innen a «fejedelmi udvar», «udvartartás»). *Ab aula:* a felségfolyamodványnak a kabinetirodában használatos az a jelzése, mely a beadvány kabinetirodai számának a beadvány felső sarkára vezetésében áll; jelentősége az, hogy a miniszter a beadványt belátása szerint elintézheti, minden jelentéstétel nélkül. L. *Legfelsőbb kézjegy.* — 4. Végre az egyetemeknek és iskoláknak ünnepélyes összejövetelek alkalmával használt nagy termeit is értik az A. elnevezés alatt, mely értelemben jelenleg leginkább használják.

Aulacoceras (áll.), őskori Nautilus-faj, l. *Nautiloideák*.

Aulacodus (állat), nádi patkány, a csali patkányok (*Octodontidae*) családjába tartozó rágcsáló nem. L. *Thryonomys*.

Aulacostomum *M.T.*, v. *Aulastomum* (állat), a nadályfélék egyik neme. L. *Lópióca*.

Aulad Szolimán a. m. Szolimán fiai, arab törzsek a Cad-tó környékén, ahova alig egy század előtt Tripoliszból, Feszán mellékéről menekültek. A harcias tuaregekkel szembeszállva, vereséget szenvedtek és jelenleg a bornok adófizetői. Hűségük és becsületességük által tünnek ki.

Aulaeum (lat.), a régieknél himzett szőnyeg, kárpit, különösen a római színpadi függöny; nem úgy huzták föl, hanem a földre bocsátották le az előadás kezdetén.

Aulaicivik-fjord, Grönland Ny.-i partján mélyen benyuló, 130 km. hosszú öböl, amelynek belső végét Nordenskjöld grönlandi expedíciója alkalmával Zsófia-öbölnek keresztelte, s amelyből 1883 júl. 1. Grönland belső részének fölkutatására elindult.

Aulard (ejtsd: olár), *François Alphonse*, francia történetíró, a Sorbonne tanára, szül. Montbronban 1849 júl. 19. 1877-ben tette közzé doktori értekezését: De Asinio Pollionis vita et scriptis. Ezt követte *Leopardi*-ról írt tanulmánya. Nemsokára azonban kizárólag a francia forradalom tanulmányozására adta magát. Főbb művei: La diplomatie du premier comité de salut public (Révolution française, 1890. évf.); La société des Jacobins (2 köt.); Danton (2. kiad. 1877); Les Orateurs de l'Assemblée Constituante (1882); Histoire détaillée de l'éloquance parlementaire pendant la révolution française (1885—86, 3 köt.). Kiadja a francia forradalom Oklevéltárát. Számtalan kisebb dolgozatot közölt az 1887. eleje óta általa szerkesztett La Révolution française c. folyóiratban.

Aulastoma *Lacép.* (állat), a *tüskeparás halak* rendjében a *csőszájúak* (Fistularidae) családjába tartozó halnem; teste megnyúlt, apró pikkelyekkel fedett; mellső koponyacsontjai hosszú csővé nőttek ki, felső sörényúszója előtt több szabad tüske emelkedik. Két faja ismeretes, melyek a forró földövi tengerekben élnek, legközönségesebb a kinai A. (A. chinense *Schleg*), 50 cm. hosszú, hátparája tövén egy fekete folttal.

au lavis (franc., ejtsd: o laví), a festészetben. a. m. elmosott, fokozatosan gyöngülő árnyalás.

Aulax *Berg.* (növ.), a Proteaceae család génusza, 2 faja van a Fokföldön. Kopasz cserjék épszélű, bőrnemű levelekkel. Az *A. pinifolius* Berg. tűlevelű, termős virágzata sok murvájú (*Protea bracteata* Thunb.); *A. umbellata* R. Br. fajjal együtt virágházi növény.

Aulendorf, l. *Königsegg*.

Aulerkok (*aulerci* v. *aulircii*), hires kelta nép, mely Gallia Lugdunensis-ben, a mai Szajna és a Loire közt lakott. Feloszlott: 1. A. Cenomanni törzsére, mely Itáliában a mai Le Mans táján kapott helyet; 2. A. Eburovices, Mediolanum telepesei; 3. A. Brannovices, mint az aeduok kliensei az ősterületen maradtak, a mai Briennois vidékén.

Aulétika, l. *Aulosz*.

Aulich *Lajos*, 48-as honvéd-tábornok, szül. Pozsonyban 1792., megh. Aradon bitófán 1849 okt. 6.

A hadseregbe lépve fokonkint a Sándor cár gyalogezredben alezredessé küzdötte fel magát és az 1848-iki mozgalmak kitörésekor a szerbek ellen küldetett ezredével. Innen a feldunai hadsereghez került, Görgey Artur parancsnoksága alá. A hires bányavárosi téli hadjáratban legnevezetesebb ténye volt fenyegetett hadosztályának átvezetése a hóval és jéggel födött Szkalka nyergen át Körmöczbányáról Beszterczebányára. A hegyháton csak egy régi, bedőlt bányamenetnek alagút gyanánt való felhasználása által vált lehetővé az átmenet (1849 jan. 24.). Midőn Görgey serege a Tiszához érkezett, résztvett a kápolnai csatában is. Márc. 7-én tábornokká nevezték ki és a győzelmes tavaszi hadjáratban mint a II. hadtest parancsnoka vett részt. Az isaszegi győzelmet ő döntötte el azáltal, hogy Dányon táborozó seregével, minden rendelet nélkül csak az ágyuszó után indulva, idejében megjelent a harctéren. Azután a fővárosnak és Windischgrätz seregének szemmeltartásával volt megbizva addig, mig Görgey a főseregged Váczról előzi az ellenséget s Komáromot felmenti. E feladatot fényesen oldotta meg, az ellenség nem is vette észre, hogy a magyar seregnek csak csekély része állott vele szemben. Windischgrätz kivonulása után A. ápr. 24. diadalmasan bevonult Pestre és hidat veretett a Dunán Buda elfoglalásának előkészítésére, melyben hadtestével szintén jelentékeny része volt. Nemcsak vitézsége és katonai tudománya szereztek neki nagy tekintélyt, hanem még inkább önzetlensége, fegyelme és jelleme. Igen alkalmas közvetítő volt Görgey és Kossuth közt, midőn a köztük levő viszony egyre feszültebb lett, mert Görgeyhez való ragaszkodása ép oly ismeretes volt, mint kötelességtudása. Betegsége megakadályozta vezéri működését a harc utolsó szakában, de mint a forradalom utolsó hadügyminisztere nem szünt meg hazája ügyét szolgálni. Hősiessége a halál előtt sem hagyta el. Utolsó óráiban Horatiust olvasta nagy lelki nyugalommal. A. egyike a forradalom legrokonszenvesebb alakjainak. Külseje megnyerő, igazi katonás volt.

Auliczek, *Dominik*, osztrák szobrász, szül. Poličkában (Csehország) 1734., megh. 1804. Bécsben, Párisban és Londonban tanult, de legnagyobb befolyással volt fejlődésére hat évi római tartózkodása. 1765-ben a nymphenburgi porcellángyár főmintázója (Oberbossierer), 1772. III. Miksa József udvari szobrásza lett. Nagyméretü müveinél (gyermekcsoportok a nymphenburgi parkban, stb.) fontosabbak az általa mintázott porcellánművek.

Aulie-Ata, az ugyanily nevű kerület (71,097 km², 279,000 lak.) székhelye Szír-darja orosz középázsiai tartományban, a Sándor-hegység Ny.-i végében, a Taskendből Vjernojébe vezető országúton, (1897) 12,006 lak.

Aulikusok (*aula* a. m. *udvar*), az udvari politika hivei az 1711—1848-ig terjedő időszak alatt. E politikai felekezet multja az első magyar Habsburgokig nyúlik vissza, amikor az ú. n. német és katolikus szinezetü párt a török felé hajló és kiváltkép protestáns érdeket szolgáló irányzat ellen a bécsi udvarra támaszkodva igyekezett az országot dinasztikus hűségben és katolikus szellemben kormányozni. A nemzet és az uralkodóház küzdelmei alatt mind élesebben kijegecesedett irányt utóbb *labanc* névvel jelölték. A szatmári béke után főleg a Bécs felé gravitáló arisztokratáknak és főpapoknak, valamint a III. Károly és Mária Terézia alatt kialakult új hivatali nemességnek amellett, hogy szerettek az udvar fényében melegedni, minden politikai törekvése abban merült ki, hogy a közjogi kérdések elkerülésével az uralkodóval való jó viszony fel ne bomoljon. Inkább hódoltak, vagy tűrték a centrális eszme megerősödését és az ország lassú elnémetesítését. Mikor a reformkorszak (1825—48) az elvek országgyülési küzdelmét váltotta ki, konzervativ párttá alakultak, de már sok tekintetben szakitottak az aulikus hagyományokkal. 1867-től csupán mint társadalmi tendencia szerepel egyes magyar családokban.

Aulis, görög város Boiotia K.-i tengerpartján, az Euripus mellett, Artemis templomával Chalkis euboiai várossal szemben. Itt gyült össze a görög hajóhad, hogy Troja ellen induljon és itt vesztegeltek, mert Agamemnon büne miatt Artemis visszatartotta kedvezőtlen szelek által hajóhadukat, mignem Agamemnon az istennő haragját Ifigenia leánya feláldozása által kiengesztelte.

Aullagas (*Huallagas*), tó Bolivia köztársaságban, Oruro tartományban; 3860 m. magasságban, 110 km. hosszú, 30—45 km. széles; a Titikakából kifolyó Desaguadero szakad bele; lefolyása nincs.

Aulne vagy *Aune* (ejtsd: ón), Bretagne kis folyója Franciaországban; Côtes du Nord départementban ered, átfolyik Finistère départementon, az Hyère fölvétele után a Nantes és Brest közt levő csatorna részét képezi és a bresti öbölbe torkollik. Hossza 100 km., amiből 32 km. hajózható.

Aulnoy (*Aunoy*, ejtsd: ónoá), *Marie Catherine Jumellede Berneville, A. grófnő*, franc. irónő, szül. 1650 körül, megh. 1705. Tündérmeséi (Contes de fées, Paris 1782, 6 köt., s utóbb is, több nyelvre lefordítva) révén ismeretes, melyek egyszerű, könnyed, elmés hangon vannak elbeszélve. Perrault után, akit szerencsésen utánzott, ő a francia meseköltészet megalapítója.

Aulocostomum (állat), l. *Lópióca*.

Aulodia, l. *Aulosz*.

Aulostomum (állat), a nadály-félék egyik neme, egyenlő értelmű az *Aulocostomummal*. L. *Lópióca*.

Aulosz, ó-görög hangszer, amelyet eddig fuvolának hittek, az újabb kutatás szerint kettős nádlappal biró oboaszerű hangszer. *Auletika* a virtuóz jártasság ebben a hangszerben, *aulodia* ének A.-kisérettel.

Aulus (ejtsd: olü), fürdőhely Ariège francia départementban, a Garbet mellett, 776 m. magasságban, (1901) 739 lak., meleg és vastartalmú ásványvíz-forrásokkal; közelében vannak egy erőd romjai és érdekes barlangok.

Aum v. *aam*, régebben folyadékmérték rajnai borokra = 113,559 l. Feloszlott 30 régi gallonra.

Auma, közs. Szász-Weimar nagyhercegségben, 14 km.-nyire Neustadtól az A. partján, (1905) 2472 lak., harisnyakötő-iparral; nagy állatvásárokkal.

Aumale (ejtsd: omál), 1. közs. Franciaországban, Seine-Inférieure départementban; a Bresle és vasút mellett, vastartalmú ásványvíz-forrásokkal,

a XVI. sz.-ból való szép templommal, római régiségekkel, (1906) 2145 lak. Az egykori Albemarle a X. sz.-ban hercegség székhelye volt; XVIII. Lajos e címet megújította és az Orléansi herceg 4. fiára ruházta. 1590-ben IV. Henrik A. ostroma közben megsebesült. — 2. *A.*, kis város Algériában, Alger tartományban, a Dzsebel Dirah É.-i lejtőjén, fontos sztratégiai pont, 5145 lak.

Aumale, *Henri Eugène Philippe Louis,* orléansi herceg, A. hercege, Lajos Fülöp király negyedik fia, szül. Párisban 1822 jan. 16., megh. 1897 máj. 7. Zucco-ban (Palermo mellett). 17 éves korában lépett a hadseregbe. 1842 óta Bougeaud tábornok oldalán résztvett Algeriában az Abd-el-Kader elleni hadjáratban és 1843. 3600 fogolyot, az emir levelezését és kincsét ejtett zsákmányul. E győzelem fejében főparancsnoksági állást nyert Constantine tartományban. 1847-ben pedig Algeria főparancsnoka lett. A februáriusi forradalom kitörésének hírére hivatalát átadta Cavaignac tábornoknak és Angliába hajózott, hol azután nagyobbrészt Claremont-ban v. Twickenham-ben élt visszavonultságban és kiválóképirodalmi és történelmi tanulmányokkal foglalkozott. Azonfelül Lettre sur l'histoire de France cím alatt élesen válaszolt Napoleon hercegnek a családját gyalázó beszédjére; a Les institutions militaires de la France (Bruxelles 1867) c. műnek szintén ő a szerzője. Főműve végül a Histoire des Princes de Condé (7 kötet). A német-francia háború kitörése után a herceg úgy a császári, mint a köztársasági kormánynak többször azt az ajánlatot tette, hogy belép a hadseregbe; azonban mindkét részről visszautasították. A kormány tiltó szava dacára az Oise départementban mégis képviselőnek választatott és Joinville herceggel 1871 dec. 19-én elfoglalta helyét a nemzetgyűlésben. 1873 ápr. 3-án a francia akadémia a herceget tagjának választotta, júliusban pedig a Bazaine fölött ítélendő hadi törvényszék elnökéül neveztetett ki. A per befejezése után (1873 dec. 10-én) a 7-ik hadtest (Besançon) főparancsnokává lett. Azonban abbeli reménye, hogy a konzervativ köztársaság elnökének fogják választani, a radikális párt szaporodása következtében mindinkább elhalványult. 1879 februárban a kormány állásától felmentette, 1883. pedig eltávolították a hadsereg kötelékéből és az 1886 jún. 23-án hozott, a trónkövetelők ellen irányuló szigorú törvény értelmében az ő nevét is kitörülték a francia hadsereg törzskönyvéből. Midőn A. Grévy elnökhöz intézett levélben ezen igazságtalan rendszabály ellen kikelt, a minisztertanács a herceget Boulanger hadügyminiszter sürgetésére Franciaországból kiutasította. Bruxellesbe távozott, ahol Boulangernak ő hozzá intézett alázatos leveleit közzétette, szintúgy végrendeletét, melyben Chantilly várát műkincseivel (Muséum Condé néven) a francia akadémiának ajándékozta. 1889 március havában a kormány megengedte a hercegnek, hogy visszatérhessen Franciaországba. Neje, Mária Karolina Auguszta (Bourbon), Lipót salernói hercegnek leánya (szül. 1822 apr. 26.), kivel 1844 nov. 25-én kelt egybe, 1867 dec. 7-én Twickenham-ban elhunyt. E házasságból két fia született: Louis Philippe, Condé hercege (1845 nov. 15., megh. Sydneyben 1866 máj. 24.) és François Louis, Guise hercege (1854 jan. 5., megh. 1872 júl. 25. Dreux-ben). V. ö. *Grandin,* Le duc d'A., le prince, le soldat, l'historien (Paris 1897); *Picot,* Le duc d'A. et la bibliothèque de Chantilly (u. o. 1897); *Daudet* E., Duc d'A. (u. o. 1898).

Aumetz, község Lotharingia német birodalmi tartomány Diedenhofen-West nevű j.-ában, vasút mellett, (1905) 2415 lak., vasércbányászattal.

Aumônier, l. *Alamizsnás.*

Aumônière (franc., ejtsd: omoniér) a. m.: «alamizsna-zacskó», a középkorban hordták az övhöz erősítve, mikor a ruhákon még nem voltak zsebek. Az A.-ben tartották a szükséges apróságokat, és pénzt is, miből alamizsnát osztogattak (innen a neve). Az A. rendesen bőrből, selyemből, bársonyból készült, díszesen ki volt varrva s gyöngyökkel, drágakövekkel ékesítve.

Aumont (ejtsd: omoñ), 1. *Jean d'A.*, francia marsall, kit *de Franc Gaulois*-nak is neveznek, szül. 1522., megh. 1595 aug. 19. Mint ifjú részt vett a hugenották elleni háborúkban és La Rochelle ostromában. Mindvégig hű embere volt III. Henriknek, ki őt Franciaország marsalljává nevezte ki. Később IV. Henriket ismerte el királynak, aki Bretagne kormányzójává tette. — 2. *A., Louis Marie Céleste,* A. hercege, szül. 1762., megh. 1831 júl. 12. 1792-ben elhagyta hazáját s a királyság visszaállításáig hol spanyol, hol német, hol svéd szolgálatban harcolt a francia köztársaság ellen. A restauráció után tábornok lett; de Napoleon visszatérésekor Angliába menekült. A királyság újabb helyreállítása után első kamarás és a párisi Opéra-Comique főintendánsa lett.

Aumund, község, Stade porosz közig. kerület Blumenthal j.-ában, (1905) 3707 lak.

A una corda (ol.) a. m. *egy* húron; azt jelenti, hogy a megjelölt részt végig egy és ugyanazon húron kell játszani.

au naturel (franc., ejtsd: o natürel) a. m. természet szerint; a művészetben természet után rajzolni, festeni, mintázni; tov. valakivel természetéhez mérten bánni, természetéhez alkalmazkodni.

Aune (ejtsd: ón), a rőf francia neve. Az azelőtt használt francia A. nem volt mindenütt és minden szövetre nézve egyenlő nagyságú. A legfontosabb, a párisi, $526^5/_6$ régi párisi vonal v. 1·1884 méter hosszú volt. Az új mértékrendszer behozatala után egyelőre az előbbi hosszát igen megközelítő, 1·2 m. hosszú rőföt készítettek és *aune usuelle*-nek nevezték, azonban 1839-ben forgalmon kívül helyezték. Azóta a méter Franciaország egyedüli törvényes hosszúságmértéke. A párisi A. a kereskedelmi forgalom folytán több más államban, névszerint Svájcban és néhány német kereskedő városban is használatba jött. Belgiumban az A. de Brabant = 0·695 m., Haiti szigetén 1 A. = 1·18 m.; ez még ma is használatos.

Aune, folyó, l. *Aulne.*

Auner *Károly,* magyar születésű, Bukarestben élő kanonok, fáradhatatlanul munkálkodik a Romániában lakó kat. magyarok lelki gondozása érdekében és megírta a romániai magyar telepek történetét ily című művében, melyet *Pacha* Ágost csanádi kanonok német eredetiből magyarra fordított. Megjelent Temesvárott 1908, v. ö. Századok 1908, 924—28 l.

Aunet, *Léonie d'*, francia írónő, l. *Riard* (François).

Aunis (ejtsd: oni), a régi Franciaország tartományainak legkisebbike; a mai Charente-Inférieure ÉNy-i része; fővárosa La Rochelle volt; földje róna és sok helyen mocsaras. A kelta időkben Aluniensis tractusnak hivták. Később La Rochelle kapitányság része volt 1790-ig.

Aunoy, l. *Aulnoy*.

Aunt Judy (ejtsd: —dzsúdi), *Gatty* Margaret (l. o.) angol írónő álneve.

Aupa, folyó Csehországban, a Schneekoppe és Brunnenberg közt eredő Nagy-A. és a Schwarzkoppén eredő Kis-A. összefolyásából keletkezik és 82 km. hosszú folyás után Jaromierzs-nél az Elbébe szakad. Felső része az Óriás-hegység egyik legszebb völgye.

au pair (franc., ejtsd: o per), egyjelentésű az olasz al pari-val a. m. bizonyos szolgálatokat nem készpénzzel megfizetni, hanem cserében végzett ellenszolgáltatással viszonozni, pl. szabad lakással, ellátással stb.

au porteur (franc., ejtsd: o portőr) a. m. bemutatóra v. előmutatóra szóló részvény, kötvény, bankjegy és más értékpapir, olyan, melyen nincs rajta a tulajdonos neve, hanem azt tekintik tulajdonosának, akinek a papir éppen a birtokában van. Ellentéte a *névre szóló* papir.

Aur *(Aurh)*, a Nagy-oceánban, a Marshall-archipelágus középső részén 32 kis szigetből álló csoport; területe 4 km², 1000 lak. A legnagyobb szigetet, mely után az egész csoport a nevét kapta, az é. sz. 8° 18′ alatt van.

Aura, a görög mithológiában szélsebes vadászistenasszony, Artemisnek társa, akit Dionysos isten szerelmével tüntetett ki. Ennek a szerelemnek eredménye két ikergyermek lett, akikről Frigia egyik nevezetes hegységét, *Dindimont* nevezték el. Magát A.-t Zeus a hitrege szerint forrássá változtatta.

Aura (lat.) a. m. levegő, illat, lehelet; orvosi műnyelven az az érzés, mely kiütéses v. bizonyos idegbetegségeket, epileptikus rohamokat szokott megelőzni.

Aura (gör.), a nyavalyatörés görcseit gyakran megelőző leheletszerű érzés, mintha meleg szállna bennük fölfelé; de minden más megelőző érzés is. — *A. seminalis*, a férfi ondójának szaga, melyről a régiek azt hitték, hogy már a szag is termékenyíthet.

Aurai, l. *Oparo*.

Auramin, $C_{17}H_{21}N_3$ kátrányfesték, melyet Kern és Caro 1883. egyidejűleg állítottak elő először. Előállítható tetrametildiamidobenzofenonnak, klórcinknek és szalmiáknak 150—160° C-ra való hevítése által, továbbá ha tetrametildiamidodifenilmetant kénnel összeolvasztunk ammoniákgázáramban, végül ha metilfenilauraminra ammoniák hat. Kénsárga színű por, mely hideg vízben világossárga színnel nehezen, 70—80° C-ra felmelegített, v. savas vízben könnyen oldható. Alkohol jól oldja. Sósavas oldata sötétsárga színű, melyhez nátronlúgot adva, fehér csapadék keletkezik. Tanninnal és hánytató borkővel pácolt gyapotot, gyapjut és selymet közömbös fürdőben sárgára fest. Használják még papiros és bőr festésére és a fényképészetben mint sárga fényszűrőt.

Aurangabad (ang. *Aurungabad*), Elő-Indiában, egykori tartománynak és városnak neve. A. tartomány, melyet előbb Achmednagernek hivtak, 1690 óta északnyugati Dekhánban, a delhii nagymogul hat alkirályságának egyike volt; Konkán nevű partvidékből, ahol Bombay épült, a nyugati Ghats egy részéből, a Godavary és Makanadi felső völgyéből állott és itt délre egészen Bhimáig nyúlt; a mahrattok lakták. 1818-ban nagyrészt az angolok birtokába került. — A. város, a felső Godavary egy kis mellékfolyójánál; aranyos kupoláival és a fák közül kinyuló karcsú minaretjeivel szép képet nyujt messziről; belseje ennek nem felel meg, bár van egy pár széles utcája és néhány nagy karavánszerájja. Körfala 10 km. hosszú. Legszebb épülete a nagy kertekkel környékezett, márványból épült mauzoleum, amelyet Aurangzeb állíttatott leányának. 1634-ben Dzsehán sah vetette meg a város alapját, amidőn a Dekánt meghódította; ezelőtt Gorka nevű kis falu volt. Aurangzeb adta mai nevét, ami «trónus városát» jelent; környéke mocsaras, 33,800 lakossal.

Aurangzeb, l. *Aureng-Zeyb*.

Auráni perjel, l. *Vránai perjel*.

Auranitis, Hauran régi neve, l. *Hauran*.

Auranthren, kátrányfesték, l. *Indanthren*.

Aurantia *(császársárga)*, a hexanitrodifenilaminnak nátrium- v. ammoniumsója. 1873-ban Kopp állította elő először. Szerkezeti képlete:

$$N\begin{cases} C_6H_2(NO_2)_3 \\ C_6H_2(NO_2)_3 \\ NH_4 \end{cases}$$

Előállítható, ha difenilaminra salétromsav hat. Narancssárga színű por, v. vörösbarna kristály, mely vízben narancssárga színnel oldódik. Sósavval a sárgaszínű hexanitrodifenilamin kiválasztható. Nátronlúgban mély sárga színnel oldható. Bőrfestésre használják, gyapjú és selyem festésénél mellőzik. Az oldata egyes egyéneknél bőrkiütést okoz. Fényképezésben fényszűrőnek használják az oldatát v. a vele festett zselatint.

Aurantia immatura (lat.) a. m. éretlen narancs, átv. ért. éretlen beszéd, terv.

Aurantioideae, (növ.), l. *Narancsfélék*.

Aura popularis (lat.), a nép lehelete, a. m. a népkegy ingadozása; közmondássá vált kifejezés, mely először Cicerónál fordul elő.

Aurari (lat.), azon oláhországi és erdélyi cigányokat hívják így, kiknek aranymosás a mesterségök.

Auraria major, l. *Abrudbánya*.

Aura seminalis, l. *Aura*.

Aurátok, l. *Aranytrioxid*.

Auratus, az Aranyos (l. o.) folyó régi latin neve.

Auray, város Franciaországban, Morbihan départementban, vasút és az A. folyó mellett, amely 14 km.-el lejebb a Morbihanba szakad és amelyben a hajók — tengeráradás idején — a városig juthatnak. Szűk utcákkal, hajógyártással, timáriparral, (1906) 6665 lak., akik közül sokan parti hajószolgálatot teljesítenek. A.-t, egykoron Alrac-ot, a hagyomány szerint a mesés Arthur király alapította. 3 km.-re északnak van Sainte-Anne d'A. híres búcsujáróhely. Közelében 1364 szept. 24. Montfort János le-

győzte Blois Károlyt és ezzel a Bretagneért folyt 23 éves háború véget ért.

Aurbacher, *Ludwig*, német író, szül. Türkheim bajor faluban 1784 aug. 26., megh. Münchenben 1847 máj. 25. Kezdetben a papi pályára lépett, utóbb házi nevelő volt s 1809—34. mint a retorika s poétika tanára működött a müncheni hadapród-iskolán. Sokat írt, de nagybecsüek csupán a nép számára kitünő humorral és sajátos stilben írt elbeszélései, melyeket Volksbüchlein (1826) címen gyüjtött össze, és terjedelmesebb novellái, melyeket Sarreiter adott ki (Gesammelte grössere Erzählungen, 1881), ki A. életét is megirta (1880).

Aurea bulla (lat.), aranybulla (l. o.).

Aurea Gemma, a középkorban híres latin iskolakönyv, valószinüleg autuni Honoriustól (XII. sz.), amelyet Lucidariusnak is hivtak; a teológiát és világismertetést párbeszédek alakjában adja elő.

Aurea legenda, l. *Aranylegenda.*

Aurea mediocritas (lat.), arany középszerüség (Horatius).

Aurea mons, Semendria római neve, l. *Vég-Szendrő.*

Aurea sectio, l. *Aranymetszet.*

Aurélháza, nagyk. Torontál ym. csenei j.-ban, (1900) 1087 magyar és német lak., postahivatal és telefonállomás. A királyi kincstár alapitotta 1843. s gróf Dessewffy Aurél tiszteletére neveztetett el igy.

Aurelia Aquensis, ma *Baden-Baden.*

Aurelia aurita, füles medúza (állat), a medúzák egyik faja. L. *Medúzák.*

Aurelian, *Petru*, román politikus és gazdasági író. Erdélyi származású ember; szül. 1833. Szlatinán (Románia), megh. 1909 febr. 6. Bukarestben. Otthon és Franciaországban mezőgazdasági és jogi tanulmányokat folytatott. Azután politikai pályára lépett. Liberális programmal képviselőnek választatta magát és 1895 végén átmeneti minisztériumot alakított, mely 1897 ápr. 12-ig maradt. 1901 febr. végén Sturdza miniszterelnök a belügyi tárcát adta át neki. 1902 aug. a földmívelési és kereskedelmi tárcát is elvállalja. Lemondása után 1903 nov. 30. a szenátus elnöke lett. Közgazdasági és politikai munkákat irt; több izben hasonló szellemü folyóiratokat is szerkesztett. Ismert könyve a francia nyelven is megjelent: Notice sur la Roumanie, melyben hazáját gazdasági, kereskedelmi és ipari szempontból irja le.

Aurelianensis urbs, l. *Orléans.*

Aurelianus, *Lucius Domitius*, római császár Kr. u. 270—275. A pannóniai Sirmiumban született (214 körül) alacsony származású szülőktől, mint kiváló katonát és hadvezért II. Claudius Gothicus halála után a katonák kikiáltották császárrá. Kikergette Pannóniából a gótokat és vandalokat, Raetiából az alemannokat s midőn ezek ismételt betöréseikkel magát Rómát is fenyegették, elrendelte, hogy a várost új falakkal vegyék körül (271), melyeket később Probus császár idejében fejeztek be s nagy részük ma is bástyául szolgál Olaszország fővárosának. A. Dáciát végleg átengedte a gótoknak, a provincia római lakosait pedig áttelepitette Moesiába. Ezután keletre vonult seregével Zenobia ellen, ki férje Odenathus halála után (267) Szíria, Egyiptom és Kis-Ázsia nagy része fölött hatalmat szerzett magának. A. azonban Kis-Azsiából kiszorította, székhelyén, Palmyrában ostrom alá vette és a menekülő királynét elfogta (272). Ezután a galliai provinciák ellen vonult, hol Tetricus, Aquitania kormányzója ragadta volt magához a hatalmat (270), de a lázongó katonasággal és parasztsággal szemben titkon A. segitségéhez folyamodott. Tetricus Châlons mellett csata közben hozzászökött és A. Galliát és Britanniát leigázván, 274. fényes triumfust tartott Rómában. A birodalom belügyeiben is rendet iparkodott teremteni; jobb pénzeket veretett s igy megérdemelte a *restitutor orbis* (a világbirodalom helyreállítója) nevet. A. 275. a perzsák ellen vezette seregét, de útközben Bizanc mellett megöletett.

Aurelia Via, római hadi út, mely a tengerparton Rómától Pisáig vezetett. Hogy mikor építették, azt nem tudjuk, de Kr. e. 109. Genováig és Dertonáig, Augustus alatt pedig egész Gallia belsejéig hosszabbitották meg.

Aurelius, *Marcus*, l. *Marcus Aurelius.*

Aurelius *Victor, Sextus*, római történetiró s pannoniai helytartó Kr. u. 361.; Caesares cimen Sallustiust utánozva megirta a római császárok történetét Augustustól Constantinusig (kiadta Schröter, Leipz. 1829—31, 2. köt.). Még három más munka viseli az ő nevét, de jogtalanul.

Aurelle de Paladines (ejtsd: orell dö paladin), *Louis Jean Baptiste d'*, francia tábornok, szül. 1804 jan. 9. Malégieuxben, megh. Versaillesben 1877 dec. 17. 1841—54-ig Algériában szolgált. A krimi háborúban dandára élén az Alma melletti csatában kitünt. A francia-német háború előestéjén 1869. A.-t előrehaladt kora miatt a tartalékhoz helyezték át. A Sedan melletti fegyverletétel után (1870) azonban a köztársasági kormány felszólitására a Loire-hadsereg szervezésére vállalkozott. Rövid idő alatt Tours és Orléans között számra nézve hatalmas hadsereget teremtett, melynek az volt a rendeltetése, hogy Párist fölszabadítsa. Nov. 9. sikerült neki von der Tann bajor tábornokot a Coulmiers melletti ütközetben visszaszorítani, mire a következő napon a német csapatok által elhagyott Orléansba bevonult. E siker fejében Gambetta hadügyminiszter A.-t nov. 15. a Loire-hadsereg főparancsnokává nevezte ki. Azonban a november és decemberben Gambetta parancsára folytatott hadjárat folyamán Frigyes Károly hercegtől ismételten legyőzetett és kénytelen volt Orléanst elhagyni. Gambetta erre felfüggesztette állásától, sőt haditörvényszék elé akarta állitani. 1871-ben a nemzetgyülésbe választatott, ahol a háború folytatása ellen nyilatkozott. Azután 1876 óta a szenátus tagja volt. A maga igazolására kiadta a következő munkát: Campagne de 1870—71; la première armée de la Loire (Brüsszel 1872, németre is lefordították, Braunschweig 1874—75, 2 köt.).

Aurengabad, l. *Aurangabad.*

Aureng-Zeyb, helyesebben *Avreng-Sib*, azaz «a trón ékessége», tkp. *Mohamed Muhi ed-din A. Alamgir*, India uralkodója (nagymogul), szül. 1619. okt. 20., megh. 1707 febr. 21. Dzsihán nagymogul nagyravágyó fia. Atyja ellen 1658. felkelt és lemondásra szorította; testvéreit is legyőzte és *Alum-Chir*, azaz *világhódító* név alatt foglalta

el a nagymogulok trónját. Székhelye Delhi volt. Birodalmát hódítások útján (Golconda, stb.) növelte, de a Dekan ellen viselt háborúnak se hossza, se vége nem lett. Kincsei a nagy adók révén meseszerűek voltak. Az iszlamot fanatikus módon terjesztette, de az európaiakat, különösen a tudósokat, az építészetet és költészetet kedvelte és könyvtárakat alapított. Szerette a pompát, de maga egyszerű életet élt. Fia, *Alum sah* alatt a birodalom gyors hanyatlásnak indult. V. ö. *Lane-Poole*, A. (London 1893).

Aureola (lat.), szó szerint kicsiny arany korona, a. m. dicsőség fénye. A kinyilatkoztatás szerint a vértanúk, a szűzek és az isteni ige hirdetői a mennyben a boldogság lényegén (aurea) kívül különös megdicsőülésben részesülnek. Ezt nevezik A.-nak. A.-nak mondjuk azt a fénykört is, mellyel az istent és a szenteket a festő- és vésőművészek körülveszik. — A *fizikában* A.-nak nevezik újabban a nagy feszültségű elektromos áramok okozta ragyogó fényjelenséget is.

Aureolin, l. *Primulin*.

Aureolok (bánya), bányagáz jelenlétében a biztosító lámpában jelentkező lángkúpok és lángburkok, amelyek 2—4½% bányagáz jelenlételénél 7—60 mm.-ig a lámpa födeléig felhúzódnak. Benzines biztosító bányalámpák használása esetén az A. valamivel hosszabbak.

Aureolus, *Gaius*, egyike az ú. n. harminc zsarnoknak, kik Gallienus római császár ellen támadtak a provinciákban. A.-t 261-ben a Duna középső folyásánál táborozó légiók kikiáltották császárrá. Előbb a két Macrinianust, majd békét kötve Gallienussal 267. Postumust győzte le Galliában. Az Adda folyó mellett a *pons Aureoli*-nál (ma: Pontisolo) Gallienus 268. megverte és Milanóban ostrom alá fogta, de csak utóda, II. Claudius kényszerítette megadásra, mire megöletett.

Auresz (Dzsebel A.). A Szaharai Atlasz algiri részének (l. *Atlasz*) legmagasabb hegycsoportja, amely a *Seliak* és *Mohmel* csúcsokban 2330 m.-t ér el. D.-lejtője egészen sivár, az É.-in szép erdőségek vannak.

Aureum regnum, így nevezték a középkorban Csehországot híres aranybányáiról.

Aureus (lat.), római aranypénz, melyet Caesar veretett először a saját képével s utána a római császárok. Caesar $^1/_{40}$ font aranyból készíttette (egy font = 327·45 g.) súlya 8·186 g., értéke 100 sestertius (kb. 26 kor.); utódjai alatt könnyebb aranyakat vertek, míg végre N. Constantin $^1/_{72}$-re határozta meg a súlyát. L. *Solidus*.

Auri, l. *Arany*.

Aurich, az ugyanily nevű közigazgatási kerület (3108 km², 251,666 lak.) székhelye Hannover porosz tartományban; Kelet-Frieslandnak csaknem közepén, jól művelt területen, (1905) 6141 lak., jelentékeny lóvásárokkal. Közelében Rahe falunál van az Upstallsboom nevű domb, amelyen a hét frieslandi kerület követei tanácskozásra gyülekeztek össze. A XVII. sz.-ban Kelet-Friesland grófjainak székhelye volt, 1815 óta Hannoverához tartozott, 1866. ezzel együtt Poroszország birtokába került.

Aurichalcum, a. m. sárgaréz.

Auricula (lat.), a külső fül; l. *Fül*. — *Auricula cordis*, a szívfülecske, l. *Szív*.

Aurifex (lat.) a. m. ötvös, aranyműves.

Auriflamma (lat., franc. *oriflamme*) a. m. aranyos zászló, a középkorban a francia királyok hadi zászlója. A monda szerint isten küldte e zászlót Nagy Károly császárnak; Guitart pedig a XII. sz.-ban azt írta, hogy az A.-t I. Dagobert király (628—638) készíttette; a legvalószínűbb az, hogy e zászló a st.-denisi apátság hadi zászlója volt és a francia királyok azt, mint az apátság védői és dandárjának vezérei hordoztatták háborúban maguk mellett. A zászló nyele aranyozott vörös rézzel volt díszítve; a vörös selyem szövetből készített, alul öt háromszögű csúcsot képező zászló keresztrúdról csüngött le, úgy mint a templomzászlók. Az A. állítólag az azincourti csatában (1415), más történészek szerint pedig Damiette előtt (1250) veszett el.

Auriga (lat.), kocsis; a régi rómaiaknál a cirkuszi játékok kocsiversenyeiben résztvevő A.-k rendesen rabszolgák voltak. Tunikájok azon párt színét hordta, amelyhez a hajtott fogat tartozott. A négy párt színei: vörös, fehér, kék és zöld. A felfogadott A. győzelme esetén pénzbeli jutalmat kapott gazdájától. L. *Cirkusz*.

Auriga (lat., *Szekeres*), szép csillagkép az ég É.-i felén. Legfényesebb csillaga az Aurigae (Capella). 1892-ben egy új csillag tűnt fel benne (Nova-Aurigae), mely érdekes megfigyelésekre adott alkalmat. L. *Állócsillagok*.

Aurignac (ejtsd: orinyák), község Haute-Garonne francia départementban, (1901) 1907 lak., bőr- és marhavásárokkal, XV. sz.-beli kastély szép romjaival. Környékén nevezetes barlang van, melyben 17 emberi csontvázat találtak a diluviális korszakból.

Aurigny, sziget, l. *Alderney*.

Aurikalcit (*buratit*, ásv.), bázikus cink-rézkarbonát $2(Zn_1Cu)CO_3.3(Zn_1Cu)(OH)_2$; tűalakú kristályokban vagy rostos-szemcsés tömegekben, rézrozsdazöld, gyöngyház-fényű, áttetsző. Előfordul Loktevski-n (Altai hg.), Chessy-n (Lyon közelében), nálunk Vaskőn, Rézbányán.

Aurikuláris (lat.) fülhöz tartozó, fülre vonatkozó, *auricularis confessio* a. m. fülgyónás.

Aurillac (ejtsd: orillyák), Cantal francia département székhelye, a Jordane festői völgyében, két domb között, vasút mellett, ásványtani múzeummal, jelentékeny rézműves-iparral, papirmalmokkal, timáriparral, kémiai szerek és csokoládégyárakkal, ló-, szarvasmarha- és sajtkereskedéssel, (1906) 17,772 lak. Szt. Geraldus-temploma a XV. sz.-ból, az Auvergnei grófok kastélyának tornya, római régiségek, II. Szilveszter pápának, aki itt született, Dávidtól 1851. készített szobra képezik a város nevezetességeit.

Aurin, para-rozolsav $C_{19}H_{14}O_3$. Iparilag fenolnak kénsav és oxálsavval való melegítésével állítják elő. Sötétvörös rhombos kristályok v. zöldesfényű vörös tűk. Vízben oldhatatlan, alkoholban sárgás-vörös színnel oldódik. Alkaliák fukszinvörös színnel oldják.

Auriol (ejtsd: oriol), város Bouches-du-Rhône francia départementban, a Huveaume partján, vasút mellett, (1906) 2455 lak., szénbányákkal, papirgyártással, kémiai szerek készítésével és pamutfonókkal.

Auripigment, *szulfid* (ásvány), még pedig arzénszulfid (As_2S_3); aranysárga (erre vonatkozik a név is, aurum a. m. arany, pigmentum a. m. festék), citromsárga vagy narancssárga színű, rendesen leveles vagy szálas halmazokban, de ritkán rombos rendszerbeli kristályokban is található. Keménysége 1·5—2; fs. 3·4—3·5; zsírfényű, átlátszó v. áttetsző. Leggyakrabban realgárral együtt terem. A honiak a legszebbek, és pedig Felső- és Kapnikbányán, Újmoldován érctelepeken, Tajován (Zólyom vm.) agyagban. Igen nagy mennyiségben találják Kurdisztánban Julamerk mellett, Anatoliában és Mexikóban. Festékül használják, de ritkábban magát az ásványt, mint inkább a mesterségesen gyártott A.-t, mely *királysárga* (Königsgelb) néven kerül a kereskedésbe. Igen mérges; a keleti népek és részben a zsidók még ma is oltott mésszel és vízzel péppé keverve borotválásra használják, mert a bőrről a szőrt leeszi. Az ortodox zsidók aurumja és az oroszok ruszmája sem egyéb. Az A.-t már Plinius ismerte. Szinonimja az *operment*.

Auripolis (lat.-gör., azaz aranyváros) a. m. *Ingolstadt* (l. o.).

Auris (lat.), l. *Fül*.

Auri sacra fames (lat.) a. m. átkozott pénzvágy.

Auriszkóp, l. *Otoszkóp*.

Aurlandsfjord, l. *Sognefjord*.

Aurokálium cianátum, l. *Aranycianidok*.

Auronátrium klorátum, l. *Aranykloridok*.

Auronzo, j.-i székhely Belluno olasz tartományban, az Ansiei, a Piave mellékfolyójának völgyében, (1901) 4045 lak., ólom- és cink-bányákkal.

Aurora, l. *Eos*.

Aurora, magy. szépirodalmi zsebkönyv 1822—1837, melynek irodalmunk fejlődésére a 20-as és 30-as években kiváló hatása volt. 1821-ben alapította Kisfaludy Károly a szépirodalom állandó közlönyéül. 1822-ben indult meg az almanach s évenként egy kötete jelent meg 12-rétben, rézmetszetekkel és zenei mellékletekkel. Kisfaludynak sikerült megszerezni a közönség pártolását, másfelől az ifjabb írói nemzedék minden kitűnőségét almanachja köré gyűjteni, az ujonnan föllépő írókat egyesíteni s így a magyar szépirodalom központosítását megvalósítani. Az írók ide küldték be dolgozataik legjavát; munkatársai voltak Vörösmarty, Bajza, Kölcsey, Czuczor, Toldy, Szenvey, Helmeczy, Zádor és számos más író; írt bele Kazinczy, Berzsenyi is. Az A. a nyelvújítás mellett foglalt állást, de mérsékelt szellemben; szakított Kazinczy klasszicizmusával, a romanticizmusnak hódolt s tért nyitott a nemzeti elemeknek. Az irodalomnak új nemzedéket nevelt, mely csakhamar uralkodó állást foglalt el s különösen az ú. n. *Aurora-kör* vezérszerepet vitt az irodalomban. Kisfaludy K. halála előtt Bajzának adta át a szerkesztést, ki az évkönyvet 1837-ig folytatta s a régi szinvonalon fenntartotta. Folytatásakép Bajza Vörösmartyval és Toldyval együtt az Athenaeum c. folyóiratot alapítá (1837). 1834-re és 1835-re egy más A. is jelent meg, mely úgy keletkezett, hogy midőn 1833. Bajza Trattnertól Kiliánhoz tette át az A. kiadását, a régi kiadó jogot formált az évkönyv tulajdonához és más szerkesztőt (Szemere Pált) bízva meg, folytatta is. Ebből támadt az ú. n. Auroraper, melyben Trattner részéről Horvát István, Kilián részéről Bajza szálltak síkra. E polemia fejtegette irodalmunkban először a szerzői tulajdonjog kérdését.

Aurora, 1. város Illinois amerikai államban, Kane countyban, vasút és a Fox folyó mellett, (1900) 24,147 lak., nagy gabonakereskedéssel. — 2. *A.*, város Indiana államban, Dearbon countyban az Ohio jobbpartján, vasút mellett, (1900) 3645 lak., jelentékeny gabonapiac. — 3. *A.*, város Misszuri államban Lawrence countyjában, vasút mellett, (1900) 6191 lak.

Aurora australis (lat.) a. m. *Déli fény* (l. o.).

Aurora borealis (lat.) a. m. *Északi fény* (l. o.).

Aurora-madarak (*Astrildae*, állat), a vékonycsőrű éneklőkhöz (Oscines) tartozó forró égövi madarak, melyeket szép színükért és élénk természetükért nálunk is tartani szoktak. A madárkereskedők általában bengáli madaraknak hívják. Verébnagyságuak, nyulánkabb testalkotásuak és sokkal érzékenyebbek a fogságban, mint a díszpintyek. Hazájuk Ausztrália, Afrika és Dél-Ázsia tengerparti erdei. Legközönségesebb fajok: *Aurora fácán* (Astrilda undulata *Reichenb.*), a *szürke A.* (Hapropyga melpoda *Vieill.*), a *tigrispinty* Pytelia a mandova *L.*), a *gyémántpinty* (Zonaeginthus guttatus *Schan.*), a *zebrapinty* (Z. castanotis *Gould.*), a *borsmadár* (Phoëphila cinota *Vieill.*) stb.

Aurora Musis amica (lat.) a. m. a hajnal a muzsáknak barátja (vagyis reggel legkönnyebb a tanulás); ki korán kel, aranyat lel.

Aurora-olaj, l. *Kőolaj*.

Aurora parhelia (lat.) a. m. melléknap.

Aurora-per, l. *Aurora*.

Auroravirág (növ.), l. *Hajnalszépe*.

Aurotellurit (ásv.), l. *Irásérc*.

Aurum (lat.) a. m. arany (l. o.).

Aurum paradoxum, a tellur régi neve, l. *Tellur*.

Aurum potabile, az alchemisták készítette arany-oldat, amelyet gyógyszerül használtak; utóbb az aranyklorid éteres oldata.

Aurunci, l. *Auzonok*.

Aurungabad, l. *Aurangabad*.

Aurungzebe, *Aurangzeb*, l. *Aureng-Zeyb*.

A. u. s., latin rövidítés, a. m. *actum ut supra*, történt mint fent (jegyzőkönyvek végén).

à usance (franc., ejtsd: á üzánsz), l. *A uso*.

Auscha, város Leitmeritz cseh ker. kapitányságban, vasút mellett, (1900) 2642 lak., jelentékeny komlótermeléssel, sörgyártással, gőz- és fürészmalommal.

Auschwitz (lengyel *Oswiecim*), város Galicia Ny.-i részében, Porosz-Szilézia határától 6 km.-nyire, a Visztulába ömlő Sola jobbpartján, (1900) 6838 lak. Galicia egész Ny.-i szélét K. felé a Skaván valamivel túl, a hajdani fővárosairól elnevezett A. és Zator hercegségek alkották; területük 2478 km², lakosaik száma 174,000 volt. A. város a középkor elején a krakói területhez tartozott, 1179-ben Kázmér lengyel herceg unokatestvérének Mieciszlavnak, Felső-Szilézia hercegének adta. Ennek egyik utódja, János, magát örökségéről Oswiecim hercegének nevezte, de azért hűbérurának Jánost, Cseh- és Lengyelország királyát

ismerte el. Örökösök nélkül halván el, A. ismét a tescheni és nagyglogaui hercegek birtokába jutott és ezek családjából saját hercegei voltak, míg Janussius 1475. az A.-i és 1494. a zatori hercegséget Lengyelországnak el nem adta. Lengyelország első felosztása alkalmával, az 1773 szept. 18-iki szerződés értelmében Galiciával együtt Ausztriához csatoltatott.

Auscultator (lat.), l. *Auszkultátor*.

Ausculum, mezőváros Apuliában. K. e. 279. itt győzte le Pyrrhus király (l. o.) másodízben a rómaiakat két napig tartó makacs küzdelemben. E csata után mondotta Pyrrhus: «Még egy ilyen diadal és el vagyok veszve».

A uso (olasz, franciául *à usance*) a. m. szokás szerint. A váltó lejárata kitételének egyik módja *(uso-váltó)*. Az efféle váltók lejáratát a nagyobb kereskedelmi piacok szokása szerint kelet után 30 nappal számították. Állították a lejáratot félusora is és az ilyen váltó kelet után 15 napra járt le. A magyar váltótörvény uso-váltót nem ismer, de azért mégis a váltótörvény értelmében bíráltatik el, ha oly országban állították ki, amelynek váltótörvénye az uso-váltót is váltónak ismeri el.

Ausonius, *Decimus Magnus*, Kr. u. 310—392-ig élt keresztény latin költő Burdigala (Bordeaux) városából, ki mint Gratianus császárnak ifjukori tanítója konzulságig vitte s a trieri udvarnál is tartózkodott. Epigrammái (146), elégiái (Parentalia, elhalt rokonokra és kollégákra — Commemoratio professorum Burdigalensium — 30 db), verses levelei (25 db) csak iskolás gyakorlatok, de Idyllia c. alá foglalt 20 költeménye közt van mint 10-dik a híres *Mosella* (483 hexameter), melyben pompás színekkel, eleven természetérzéssel rajzolja a Rajnán és Moselen Bingentől Trierig tett utazását. Kiadások: Scaliger (Leyden 1575); Böcking — fordítással — (Bonn 1845); De la Ville de Mirmont (Bordeaux 1889); *Schenk*, Monum. German. historica V, 2. (Berlin 1883); *Peiper* (Leipzig 1886); *Hosius* (Marburg 1895). Epigrammáit lefordította P. Thewrewk E. Egy. Phil. Közl. (1882). V. ö. *Jullian* C., A. et Bordeaux (Paris 1892).

Auspex, többesben *auspices* (lat.) a. m. *augurok* (l. o.). L. még *Auspiciumok*. Ez utóbbinak eredeti jelentése: madárnézés; de mivel a hadvezér a háború előtt a maga nevében kért jóslatot, a szó az ő hatalmára is vonatkozik. Igy pl. «auspiciis Caesaris» a. m. «Caesar uralma, vezérlete alatt», «Auspiciis tuis» a te vezetésed alatt.

Auspiciis regis, l. *Sub auspiciis*.

Auspiciumok, a rómaiaknál szoros értelemben madaraktól adott jelek megfigyelései voltak, de használták a szót más jelek megfigyeléseire is, melyeket nem azért kértek, hogy megtudják a jövendőt, hanem azért, hogy megbizonyosodjanak, vajjon valamely vállalat tetszik-e az isteneknek vagy nem. Mindenkinek szabad volt ilyeneket kérni, de főleg az állam nevében kért jelek magyarázata volt az *augurok* (l. o.) fő feladata. E jelek öt osztályba csoportosíthatók: *a)* mennydörgés, villám és villogás, melyek balról jövet kedvezők, jobbról kedvezőtlenek voltak és pl. népgyűlés előtt kitörő vihar a gyűlés elnapolását vonta maga után; *b)* madárjelek, akár hangjukkal adtak jelt (holló, varjú, bagoly, harkály, kakas), akár repülésükkel (sas, ölyv stb.); *c)* háború előtt tyukokat figyeltek meg, hogy mikép esznek. Ha ezt mohón tették, jó omen volt, de ha nem szívesen mentek ki ketrecükből és nem akartak enni, rossz jel volt; *d)* négylábú állatok vagy kígyók mozgásából is adott az augur jóslatot; *e)* elrettentő jelenségek (lárma, botlás, tüsszentés, ima megakasztása stb.) szintén elodáztak népgyüléseket. Ezen A.-t sokszor pártcélokra is felhasználták s ez is hozzájárult, hogy a Kr. u. I. sz.-ban mindinkább vesztettek hitelükből; hiányzott a nép lelkében iránytuk a vallásos alap.

Auspitz (csehül: *Hustopeč*), város Morvaországban, Brünntől 36 km.-re, vasút mellett, (1900) 3597 lak., szeszégetéssel, gyümölcstermesztéssel, élénk marhavásárokkal.

Aussa, folyó, l. *Cervignano*.

Aussee, község ÉNy-i Stiriában, igen szép vidéken, (Salzkammergut), 662 m. magasságban, három kis folyó összefolyásánál, amelyek a Traunt alkotják, vasút mellett, (1900) 1566 lak., nagy sófőzővel és sósfürdőkkel, vízgyógyintézettel, számos nyári lakással; évenként körülbelül 10,000 idegen keresi föl. A sófőzés évenként 180,000 mmázsa sót ad. Közelében van Alt-A. falu, a hasonló nevű tóval, továbbá a Grundel-tó (az A.-i medence legszebb része), a vadregényes Toplitz-tó és a kis Kammer-tó. V. ö. *Pohl*, Der Kurort A. (Wien 1871.); *Konschegg*, Führer in A. (u. o. 1899).

Aussig, Leitmeritz cseh kerület főhelye, az Elbe balpartján, ahol a Biela szakad belé; a szász határtól 15 km. távolságban, regényes és termékeny vidéken, fontos vasúti csomópont, (1900) 37,265 lak., II. József császár emlékszobrával. Templomában, mely állítólag 826. épült, Dolce Carlotól szép madonnakép van. A város gyors fölvirágzásnak indult. Ipartelepei: nagy kémiai gyár (2600 munkással), üveghuta, gép-, hajó-, cukorfinomító-, bőr-, sör- és illóolajgyár. A. lakosságának legjelentékenyebb jövedelmi forrása egyrészt a gyümölccsel, gabnával, ásványvizekkel és fával, másrészt a vidék barna köszenével való kereskedés. Az Elbe jobb partján, 3 km.-nyire A.-tól meredek sziklán állanak Schreckenstein romjai. II. Ottokár tette szab. kir. várossá. 1282-ben Brandenburgnak elzálogosították, de csakhamar visszavásárolták. 1426-ban a husszíták lerombolták, de csakhamar újra felépült. 1639-ben a svédek foglalták el. V. ö. *Feistner*, Gesch. d. Königl. Stadt A. (Reichenberg 1883); *Hirke* és *Horcicka*, Urkundenbuch d. Stadt A. (Prága 1896); *Wagner*, A. u. seine Umgebung (A. 1902).

Aussza, 1. Afrika K.-i részének egyik vidéke, Abesszíniától K.-re, az é. sz. 11 és 12° közt, ÉNy.-i része fensík, DK.-i része alföld. A Hauas folyik rajta keresztül és itt torkol a sós Abhebadd-tóba. Lakói az afar-ok (danakil) moteido nevű törzséből valók. Szultánjuk, aki Adele Gubo-ban lakik, 1888. székhelyén vetette magát alá az olasz fennhatóságnak. — 2. *A.*, vidék Nyugat-Afrikában, a felső Niger mellékén. Sík földjén több kisebb tó van. A legnagyobb a Fagibin-tó. Arabok és négerek lakják. Legnagyobb városa Tombuktu.

Ausszim, járási székhely Gizeh felsőegyiptomi tartományban, (1900) 6475 lak.

Austen, *Jane* (ejtsd: dzséin asztn), angol regényírónő, szül. Steventonban (Hampshire grófságban) 1775., megh. Winchesterben 1817. Regényeiben különösen a korabeli angol középosztály szenvedélyektől és izgalmaktól ment, csendes folyású életét rajzolja. Munkái: *Sense and Sensibility* (1811) s azután (1811 és 1816 között) *Pride and Prejudice, Mansfield Park, Emma* és *Persuasion,* amelynek irása közben érte a halál. V. ö. *Mrs Malden,* J. A. (1889) és *W. Pollock,* J. A., her contemporaries and herself (1900).

Auster (lat.), zord, viharos déli szél, köd és gyakran zivatar kiséretében. Az athéni széltornyon egy ifjú ábrázolja feldőlt vederrel és oldalt fellebbent köpennyel.

Austerlitz (csehül: *Slavkov),* város Morvaországban, Wischau ker. kapitányságban, a Littava és vasút mellett, Brünntől 20 km.-re K.-nek, (1900) 3703 lak., cukor-, sör- és vattagyárral, szép templommal, Kaunitz-Rietberg herceg kastélyával. A város történeti nevezetességre az 1805 dec. 2. vívott csata és az ugyanazon év dec. 6. megkötött fegyverszünet által tett szert. Az ütközet Napoleon francia, I. Sándor orosz és I. Ferenc osztrák császár jelenlétében folyt le, s e véres döntő csata következtében Ausztria elvesztette Velencét, Tirolt és Vorarlberget $3^1/_8$ millió lakossal, s ezek helyett csakis a csekély kiterjedésű, gyéren lakott Salzburgot csatolhatta országaihoz. Bécs elfoglalása után Napoleon seregével Morvaországba sietett, hogy az ott összegyüjtött orosz-osztrák sereget megtámadja. A szövetségesek december 1. megkezdték az előnyomulásukat Brünn felé és 2-án 85,700 emberrel megtámadták az eközben 71,000 emberre felszaporodott francia sereget. A csataterv szerint a szövetségesek a franciák jobb szárnyát akarták megkerülni, hogy Napoleont elszigeteljék hadászati alapjától, Bécstől és a Dunától. A szövetségesek 2-án reggel az A.-tól s a Littavától Ny.-ra fekvő magaslatokon helyezkedtek el. Napoleon észrevette ellensége megkerülési szándékát, és ez okon főtámadását a környék felett uralkodó s a megkerülés végrehajthatása miatt csak gyengén megszállott pratzeni magaslat ellen irányozta, amelyen a szövetségesek harcvonalának középhada állott. Míg a franciák jobb szárnya Davoust tábornagy alatt majdnem háromszorta erősebb ellenség ellen védte magát példás szivósággal s a győzelemben való rendíthetetlen bizodalommal, addig Soult tábornagy a francia főerővel leverte a Kutuszov orosz fővezér által személyesen vezényelt szövetséges középhadat s ennek csapatait a pratzeni magaslatoktól a francia jobb szárny ellen harcoló szövetséges seregrészek hátulsó harcvonalai és tartalékai közé üzte, ami ezeket is visszavonulásra bírta. Ez az áttörésnek egyik legszebb példája a hadtörténelemben. Délben a szövetségesek már mindenütt megkezdték volt a hátrálást, amely a franciák erélyes üldözése közben rendetlen futássá vált. A szövetségesek 27,000 embert és 180 ágyut vesztettek; a franciák állítólag csak 7000 embert.

Austin (ejtsd: osztin), Texas amerikai állam főhelye, gyönyörű vidéken, a Colorado folyó balpartján, melyen a gőzösök nagy víz idején a várig eveznek föl; néhány szép nyilvános épülettel, artézi kutakkal, vasöntőkkel, jégkészítéssel; jelentékeny a kereskedése pamuttal, gyapjuval, bőrökkel és fával, (1900) 22,258 lak., 1844 óta főváros.

Austin (ejtsd: asztin), 1. *Alfred,* angol költő, szül. 1835 máj. 30. Devonshireben. Tennyson halála (1892) óta ő Angolország poeta laureatusa. *Randolph* (1854) c. ifjúkori művétől eltekintve, az irodalomban mint szatirikus lépett fel *(The Season: a Satire,* 1861). Feltünést keltettek kritikai tanulmányai *(The Poetry of the Period,* 1870), amelyekben hevesen megtámadta Tennysont, Browningot, Whitmant, Swinburnet, Morrist. Főműve: *The Human Tragedy* (1876) két boldogtalan szerelmesnek, Godfrid és Olivenek sorsát mondja el mesterkélt, elnyujtott és fárasztó ottava rimákban. *Savonarola* (1881) c. tragédiája hiján van a költői lendületnek; hatásosabb a *Prince Lucifer* (1887) c. drámai költemény, valamint lírai költeményei *(Night in June* és *Primrose).* Legértékesebb költeményei az érzelmi líra köréből valók, különösen a természeti szépségekben gazdag angol tájakat írja le hangulatosan.

2. *A., John,* kiváló angol jogtudós, szül. 1790. Creating Millben, megh. 1859. Weybridgeben. A. 1826—32. a londoni egyetem tanára volt, 1837. mint királyi biztost Málta szigetére küldötték. 1838—48-ig egészségi okokból a kontinensen tartózkodott. 1848. Angolországba tért vissza és ettőlfogva Weybridgeben élt. Főműve *The Province of Jurisprudence determined* (1832), az etika és a jog viszonyát fejtegeti. Megemlítendő még a *Lectures of jurisprudence* c. munkája. A. Bentham utilitarizmusának híve, de az utilitarista morált az isteni gondviseléstől adott törvénynek tekinti.

3. *A. Sarah,* angol írónő, John A. neje, szül. 1793. Norwichben, megh. 1867. Weybridgeben. Kitünő nevelésben részesült, a német és francia irodalmat alaposan ismerte és számos német és francia mű angol fordításával szerzett érdemeket. Megjelentek tőle angol nyelven *Ranke* Német története a reformáció korában és A római pápák története, *Guizot* Histoire de la Révolution d'Angleterre c. munkája. Német források alapján irta *Characteristics of Goethe* c. művét (1833, 3 köt.) és *Collection of fragments from the German prosewriters* kötetét is. Önálló munkái közül megemlítendők a *Sketches of Germany from 1760 to 1814* (megjelent 1854.), amely Németország politikai és társadalmi viszonyait jellemzi a XVIII. sz. végén és a XIX. sz. elején; továbbá két pedagógiai irányú könyv: *Considerations on National Education* (1839) és *Letters on Girls' Schools* (1857) címen.

Austrägal *bíróság,* a bécsi kongresszus zárójegyzőkönyve és az 1817 jún. 17-iki «Bundesausträgalordnung» alapján az 1820 aug. 3-iki szövetségi határozattal szabályozott bíróság, melynek hivatása volt a szövetség egyes államai közt felmerült vitás kérdéseket elintézni. Jelenleg a német birodalmi alkotmány 76. cikke szerint a szövetséges államok közti nem magánjogi természetü vitás kérdések elintézésére a szövetségi tanács van hivatva.

Australasian United Steam Navigation Co., l. *Gőzhajózás.*

ORSZ. SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

AUSZTRÁLIA.

RÉVAI-LEXIKON. Rajzolta: Péter Károly. RÉVAI-KARTOGRÁFIA.

ORSZ. SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

ORSZ. SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

AUSZTRÁLIA és POLINÉZIA.

RÉVAI-LEXIKON. Rajzolta: Péter Károly. RÉVAI-KARTOGRÁFIA

ORSZ. SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

Australia felix (azaz *Boldog-Ausztrália*), Új-Dél-Wales D.-i részének régibb neve; ma Victoria állam.

Australis (lat.) a. m. déli, délszaki, délvidéki.

Austria, Ausztria ujlatin neve, l. *Alsó-Ausztria*, *Felső-Ausztria* és *Osztrák császárság*.

Austria, a 136. planetoid neve.

Austriae Est Imperare . . . ., l. *A. E. I. O. U.*

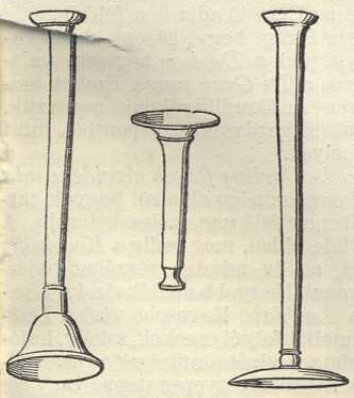
Austrium, az orthit nevű ásványban *Linnemann* által felfedezett elem. A későbbi vizsgálatok szerint azonos a galliummal. Újabban *Przibram* vizsgálta meg az orthitból előállítható A.-ot és azt találta, hogy habár a vizsgált anyag gallium tartalmú volt, de a színképében eddig nem ismert vonalakat is talált. Atomsúlya 170—175 körüli. Tiszta állapotban ez ideig nincs előállítva.

Austro-africus (lat.) a. m. délnyugati szél.

Austro-Americano, l. *Gőzhajózás*.

Austung, a cs. és kir. közös külügyminiszteriumnak (l. o.) és külföldön székelő diplomáciai és konzuli hatóságainknak belajtsromozott rövid sürgönycíme (l. *Sürgönycímek*). A. címmel lehet táviratozni a berlini, konstantinápolyi, londoni, madridi, párisi, szentpétervári, quirináli és washingtoni nagykövetségünknek, athéni, belgrádi, bukaresti (nyáron Sinaiában), drezdai, pekingi, rio-de-janeirói, szófiai, tokiói követségünknek; továbbá a következő helyeken székelő főkonzulátusnak, konzulátusnak, illetve alkonzulátusnak: Alexandria, Baltimore, Bombay, Boston, Kairó, Kalkutta, Capetown, Charleston, Chefoo, Chicago, Cleveland, Colombo, Curityba, Galveston, Havana, Hazleton, Hong-kong, Johannesburg, Manila, Milwaukee, Mobile, Montreal, New-Orleans, New-York, Pensacola, Philadelphia, Pittsburg, Port-Said, Puerto-Monte, Richmond, San Francisco, Santiago de Cuba, Savannah, Shanghai, St. Louis, Tiencsin, Trinidad, Tunis, Valparaiso, Yokohama, Zanzibar.

Auszkultáció *(hallgatódzás)*, orvosi vizsgáló eljárás, melynek segítségével az orvos a test belsejében létrejövő hangokat és zörejeket figyeli meg.

Stetoszkópok.

Egyes hallgatódzási tüneteket már Hippokrates is ismert, de tudományos vizsgáló eljárássá a hallgatódzást csak Laënnec (1819) fejlesztette. Ugyancsak ő volt az, aki a hallgatócsövet föltalálta. A hallgatódzás vagy közvetlen a fül, vagy a hallgatócső — stetoszkóp — segítségével történik. Utóbbi egy 25—30 cm. hosszú, fából vagy más anyagból készült, egyik végén tölcséralakú tágulattal, a másikon egy korongalakú lappal vagy egy nagyobb tölcsérrel ellátott cső. Utóbbit a hallgatódzó fülhöz illesztik, míg a tölcséralakú tágulatot a megfigyelendő zörejek keletkezési helye fölé teszik. A stetoszkóp különben ma igen sokféle, de lényegesen nem különböző alakban jut alkalmazásba. A hallgatódzás főleg a lélegző- és vérkeringési, ritkábban a hasi szervek állapotáról és működéséről ad felvilágosítást. A tüdők fölött hallható *lélegzési zörejek* változnak aszerint, amint az illető tüdőrészlet rendesen lélegzik, v. amint abba a levegő csak nehezítve jut be, amint a bejutott levegő rendes v. megszükült utakon keresztül áramlik, amint a tüdő hangvezető képessége módosul, amint a levegőn kívül a tüdő üregei folyadékot v. nyúlós nyákot tartalmaznak, amint a mellhártya lemezei simák v. érdesek stb. A szív fölött a szívműködés egyes fázisának megfelelő hangok hallhatók, amelyek részint a szívizom összehúzódása, részint a szívbillentyük záródása következtében jönnek létre és úgy a szívizom, mint a billentyük rendes vagy kóros működésére nézve adhatnak felvilágosítást. A terhes méh fölött az ú. n. méhzörej és a magzat szívhangjai hallhatók. Lehet stetoszkóp nélkül is a puszta füllel auszkultálni. Tüdő- és szívbetegségek diagnózisa A. nélkül pontos, biztos nem lehet.

Auszkultátor (lat. a. m. *hallgató*), valamely kollégium ülnöke szavazat nélkül; *auszkultáns*, Ausztriában a jogi szakra készülő államhivatalnok címe (a. m. nálunk joggyakornok).

Ausztrálázsia névvel illetik az angolok körülbelül földünknek azon részét, amelyet a kontinentális geográfusok Oceaniának szoktak nevezni. Részei Malayasia a Filippi-szigetekkel, Ausztrália Tasmaniával és Uj-Zélanddal, Melanézia, Mikronézia és Polinézia. Néha szűkebb értelemben csak Ausztráliát értik rajta Tasmaniával és Uj-Zélanddal együtt.

Ausztrália (l. a mellékelt *két térképet* és az *Ausztráliai népfajok* c. színes képmellékletet). Az első földfedezői részéről Új-Hollandiának nevezett földrész a Csendes- és az Indiai-oceán közt terül el; É.-on a Torres-szoros Új-Guineától, D.-en a Bass-szoros Tasmaniától választja el; e két sziget, miként az elválasztó tengerszorosok sekélysége és a bennök elszórt, átmenetül szolgáló szigetek igazolják, egykoron alkotó része volt a kontinensnek. A többi, a kontinenstől DK.-re és K.-re fekvő és Amerika közeléig elnyuló szigeteket és szigetcsoportokat, Malte-Brun példáját követve, Oceania (l. o.) név alá foglalják. Mivel Új-Guinea politikailag csak részben tartozik A.-hoz, az külön leírás tárgya. A. legészakibb pontja, a York-fok, a d. sz. 10° 47′ és legdélibb pontja, a Wilson-fok, a d. sz. 39° 11′ alatt van; KNy.-i irányban a k. h. 113° 5′ és 153° 16′ közt terül el. A bak-térítő 2 részre osztja: egy tropikusra és egy mérsékeltre, amelyek úgy aránylanak egymáshoz, mint 11 : 18. Legnagyobb hossza KNy.-i irányban 4100, legnagyobb szélessége ÉD.-i irányban 3200 km. Területe: 2.958,366 ang. mfld², Tasmania 26,215 ang. mfld²-nyi területét is hozzászámítva pedig 2.974,581 ang. mfld².

Vízszintes tagoltság és szigetek. A vízszintes tagoltsága a kontinensek közt a legkedvezőtlenebb. A 19,500 km. hosszú partok mindenütt egyhangúak; csak igen kevés helyen vannak erősebb kiszögellései. A háromszög alakú York-fél-

sziget és a Northern Territory félsziget-alakú É.-i része közt fekvő Karpentaria-öblön kívül alig van a kontinensnek mélyebb hajlása vagy nagyobb kiszögellése. Ilyen Ny.-on az Exmouth-öböl melletti keskeny félsziget és Peron-félsziget a Sharksbay és Denham-Sound között; D.-en a lapos Nagy-A.-i-öböl, a Yorke-félsziget a Spencer és St. Vincent-öblök közt, az Encounter- és Phillip-öblök. Nincs azonban hiány jobb kikötőkben; így É.-on a Port Darwin, DNy.-on a King George-Sund, D.-en Port Lincoln, Port Adelaide, K.-en Port Jackson, Morenton-öböl stb. Az ÉK.-i part előtt húzódik el a nagy Barrier-zátony, amely néhány keskeny átjárója miatt régebben nagyon veszedelmes volt, de most alaposan átkutatva, biztosan használják. Tasmanián és Új-Guineán kívül kevés a kontinens körül a nagyobb szigetek száma. A Karpentaria-öbölben vannak a Wellesley, Mornington szigetek, Sir Edward Pellew-csoport és a Groote Eylandt, É.-on ezeken kívül a Bathurst és Melville, Ny.-on a Buccaneer-csoport, Barrow és Darre, D.-en a Kangaroo, végül K.-en a Fraser. A Torres- és Bass-csatornában levő szigeteket l. a fenti címek alatt.

Hegyrendszer. A kontinenst szerkezete tekintetében két jól megkülönböztethető részre kell osztani ú. m. 1. a *Ny.-i táblás* vidékre és 2. a K.-i part mentén húzódó, tipusosan *pacifikus hegységre*, a Kordillerákra, amely átmegy Tasmania szigetére is.

1. *A Ny.-i táblás vidék* Ny.-on és D.-en igen hirtelen emelkedik ki a tenger abisszikus mélységeiből, míg É.-on széles kontinentális talapzat kapcsolja össze Új-Guineával és részben Ázsiával. Ny.-i részében a régibb paleozóosz időben nagy hegyek lehettek, amelyek később teljesen lekoptak s a terület nagy részét ellepte a krétakori tenger; ugyanekkor lett A. külön kontinens. Felülete nagyon egyhangú, hegyek csak ott vannak rajta, ahol az őshegység maradványai szigetszerüleg emelkednek ki a krétakori üledékes takaró alól. Fontos képződmények a Ny.-i és ÉNy.-i parton a bazalt erupciók. Könnyebb áttekinthetőség kedvéért főleg hidrográfia szempontjából három részre bonthatjuk fel: *a)* Északnyugat-A. a sivatagoknak igazi vidéke, tart a Mac-Donnel hegységig; *b)* a belső A.-i röghegységek területe; *c)* a kihalóban levő folyók, vagyis a creek-ek (ejtsd: krík) vidéke, végül a Murray és Darling folyók síksága, amely teljesen lecsapolt terület.

a) Északnyugat-A. magas platója meredeken emelkedik ki a keskeny parti síkságból, úgy hogy a tenger felől magas hegységnek látszik. A folyók, különösen az ÉNy.-i parton, elég nagy számban vannak, bő vizűek, de rövidek és jellemző, hogy forrásvidékük fönt van a száraz platón, eleinte uadik-kal kezdődnek, s vizüket legnagyobbrészt útközben szedik fel oldalforrásokból. A platóperemen fölemelkedve, nincs többé folyóvíz, növényzet is csak néhol mutatkozik, legtöbb helyen a sivatag kiér a tenger közeléig. Két óriási tipusos homoksivatag terül el itt, a *Nagy-A.-i sivatag* s ettől D.-re a *Viktoria-sivatag*. Mind a kettő a vízszintes krétakori homokkőlapon van, amelynek mállása igen sok homokot ad, ezt az uralkodó ÉNy.-i szél leginkább a DK.-i peremen halmozza fel. A két sivatagot valamivel kedvezőbb terület választja el, mert a plató magasabbra emelkedő darabjai kiválasztanak némi csapadékot. Sajátságos jelenség itt a számtalan apró tó, amelyek láncolatosan helyezkednek el, tanusítva, hogy valamikor folyóvölgyek voltak. A lekopott, elpusztult vulkánok környékén bukkanak elő az aranytelérek, a legborzasztóbb sivatagban. Dél felé a sivatag steppeterületbe megy át, s a *Nullarbor plain* füves térségei emlékeztetnek az ázsiai steppékre.

b) A. belső A.-i őshegység első darabja az Arnhemföld, a Carpentaria és a Queens-öböl között, azután az Ashburton-hegység, a *Mac Donnel* és *Musgrave* lánc; az elsőben a *M. Heuglin* 1460, az utóbbiban a *M. Woodroffe* 1594 m. magasra emelkedik. Mindkettőnek meredek oldala D.-re tekint, köztük széles, árkos mélyedésben van az Amadeus-tó, a legkoncentráltabb sóstó, amelyet ismerünk. Ez a hegység őskőzetekből, főleg gneiszből és gránitból épült fel, de még nagyon ismeretlen. Óriási működést fejtett ki a sivatagi denudáció, s az egyenetlen kőzetből fantasztikus sziklafalak állottak ki, ezek szerint jelölik az angolok az utat.

c) A creekek vidéke lefolyástalan terület, amelynek legmélyebb részét az *Eyre* tó foglalja el. Ebbe a tóba ömlenek bele a creek-ek, még pedig ezeknek öt rendszerét különböztetjük meg; 1. a *Ferdinand creek*, a Musgrave láncról jön, fejlett vízrendszere van, szabályosan váltakozik a nagy víz és vízhiány, de mert folytonosan szállít vizet, fontos útvonal. 2. a *Finke folyó* rendszere a Mac Donnelból ered, az előbbinél hosszabb, de csak ritkán éri el az Eyre tavat. 3. Legnagyobb az É.-ról jövő *Eyre creek*; vízválasztója egészen közel van a Carpentaria-öblhöz. Számtalan ágból tevődik össze, de ezeknek legnagyobb részében csak ritkán folyik víz. 4. a *Diamantina*, 5. a *Cooper creek* rendszere, amelyek már a Kordillerák belső oldaláról szedik össze a vizet. A Cooper torkolata előtt kettéválik, s az egyik ága a lefolyástalan Blanche tóba ömlik. A Blanche tavat a *Flinders* hegység választja el a Torrens tótól, amelybe nagy víz idején az Eyre tó adja le a fölöslegét. A Flinders hegység ősrégi hegy, hasonló felbukkanása az őshegységnek a *Denison* hegység, valamint a *Stanley* és a *De Gray* range. Ezeket összefoglaló néven Antikordilleráknak nevezzük, Fontosak különösen gazdasági szempontból, mint gazdag érclelőhelyek.

d) A Murray és Darling folyók vízvidéke már valóságos medence, minden oldalról hegyek zárják be, csak a tenger felé van széles kijárója. A *Murray* a Kordillerákból, még pedig a *Kosciusko hegységből* ered, az év minden részében hajózható, fontos útvonal. Nagyobb mellékvizei a *Murrumbidgee* és a *Lachlan*. Kevesebb vízű a *Darling*, amelynek mellékfolyói creekek, sekély, hajózásra nem alkalmas; vizét öntözésekre használják fel. Ez a széles síkság gyepes steppe vagy bozótos szavanna, legeltetésre alkalmas; talaja vörös agyag, amely öntözve kitünő termőföld.

II. *A.-i Kordillerák*, a Torres-úttól a Bas-szorosig terjed, területe kb. 650,000 km², a pacifikus hegyrendszernek egyik tagja, amelyben a fő orográfiai formákat nem a gyürődések, hanem a ve-

tődések hozták létre. A hegység nagyon régi gyűrődése a karbon-korban véget ért, s a permi korszak képződményei már a készenálló hegység lejtőin való lerakódások. Az őskőzetek erősen le vannak kopva, erre telepedtek rá a triasz, jura és krétakori rétegek, kvarcitok és édesvizi mészkövek. Olyan zónákat, mint az eurázia láncokban, nem találunk, de igen sok benne a régi eruptivus kőzet, főleg porfirok, diabászok, bazaltok; vannak egészen fiatal lávák is, melyek a lapos takarók alakjában terülnek szét. Szerkezet tekintetében három részre bontható. 1. része, az *Északi Kordillerák* a York félsziget csúcsától a Fitzroy folyó völgyéig tart, amely tektonikus süllyedés helyén hatol át a hegységen. Sok a csapadék, azért erősen lekopott, hiányzik róla a krétakori takaró, legnagyobb magassága, a *Bartle Frere*, Herbertontól Ny.-ra 1658 m. A York félszigeten egészen lealacsonyodik, É.-i csúcsa korallium zátony, azért az összeköttetés Új-Guineával ismeretlen. Legnagyobb folyója a *Burdekin*, amely a Csendes-oceánba ömlik. 2. A *Középső Kordillerák* valamivel magasabbak, Queensland határán a Mount Lindsay 1680 m., Port Macquarie mellett a Mount Sea View 1829 m.-re emelkedik fel. Az első szakasztól főleg abban különbözik, hogy nagy vastagságban eltakarják a másodkori rétegek s a folyók mintegy szűk kanyónban folynak. Úgy az É.-i, mint a Középső Kordillerák folyóinak sajátságos jellege, hogy a hegység mögött, a pusztás területek határán erednek, a *Dividing Range*-nak nevezett vízválasztó hátságokon, azután szűk keresztvölgyekben törnek utat a tenger felé. Ennek a jelenségnek magyarázata az, hogy a terület csapadékát keletről kapja, ezen az oldalon fejlődtek ki a folyórendszerek és hátráló erózióval vágódtak vissza. Legdélibb része, a *Liverpooli* hegység, meredek peremmel laszakadó plató, a leszakadás nagyszerű tektonikus árok, a Hunter folyó völgye; ennek a mentén válik el a Kordillerák középső szakasza a délitől. Ezen a szakaszon jó kikötők vannak, mert a korallzátony, a *Great Barrier* megszünik a Fitzroy folyó torkolatvidékénél. 3. Legmagasabb a D.-i rész, A. legismertebb és legjobban kultivált területe. É.-i darabja, a *Blue-Mountains* óriási vastagságú, erősen erodált devonkorú tábla, míg délebbre az *A.-i Alpokban* kristályos kőzetek uralkodnak. Az utóbbinak legfestőibb része a *Kosciusko-csoport*, amely a *Townsend* csúcsban 2196 m.-t ér el. Egészen lealacsonyodik és szétterül a hegység a *Viktória hegyvidék*-ben s a parton egy hirtelen keresztvetődéssel megszakad, de Tasmania szigetén még egyszer előbukkanik.

Éghajlat. A. kontinense felett halad végig a nagy légnyomás zónája, E.-i része belejut a passzát régióba és forró övbe, D.-i része nyáron a Ny.-i szelek zónájába kerül, s ennélfogva a mi mediterraneus klimánkra emlékeztet. Miután a nagy légnyomások zónája egyike a leghatalmasabb tüneményeknek, amelyeket a földön ismerünk, a monzun szélrendszer nem fejlődhetik ki olyan szabályosan, hanem ú. n. sánta monzunja van a kontinensnek. Ennek oka 1. hogy a monzun igazi hazája a mérsékelt égöv, itt azonban a szubtrópuson vagyunk, ahol a tél és a nyár között nem elég intenziv a különbség; 2. a keletkezett monzunt befolyásolja a nagy légnyomás, amely nyáron a kontinens felmelegedett levegőjének felszállását megakadályozza. Igy tehát a monzun télen erős, nyáron gyenge. Az É.-i partvidékeken a nyári monzun egyesül a passzát széllel, azért A. legcsapadékosabb helye a Carpentaria-öböl és a York-félsziget környéke. Ezek a szerencsétlen körülmények játszanak össze, hogy A. belseje nem kap a tenger felől légáramlást, a csapadék alul marad 200 mm-en, s a terület sivatagos jellegű. Lakhatásra csak ott alkalmas, ahol mesterséges öntözés lehetséges. Egyébként igen egészséges letelepedő helyek ezek, mert a forró, de száraz területen alig van mikroorganizmus. Steppe-terület környezi a sivatagokat, szavannaklimája van a Murray-Darling síkságának, erdős terület a Viktoria-föld, a Carpentaria-öböl környéke és a hegyvidék. Hó a Kordillerákban alig esik, s a magas hegyvidék kivételével alig marad meg. A Kordillerák K.-i lejtője elég csapadékos, de legkedvezőbb a DK.-i sarok, mert ez esős, mérsékelt és változó.

Növényvilága endemikus, mert a kontinens a krétakorban vált külön, azóta csak önmagában fejlődött. A klimazónák szerint különböző növényterületeket találunk. Teljesen hiányzik a növényzet a sivatagokon, csak a steppéken jelenik meg. A *steppe-növényzet* első tagja a sivatag határán a Spinifex bozótja, 50—60 cm. magas, hosszú, kemény tüskéi miatt majdnem áthatolhatatlan. Ahol több a nedvesség, ott a bozót uralkodik, a *scrub*, amelynek két faja van, a *mallee-scrub*, amely kicsinylevelű, fakózöld, görcsös *Eucalyptus*-félékből áll és a *mulga scrub*, ez Acacia harpophyllából nő. A sós bokrok pusztáit jellemzi az *Attriplex australis*. Igen változatos endemikus növényzet van a kontinens DNy.-i sarkában, köztük a *Protacea-* és *Xerotidea*-félék; feltünő a fűfa, *Kingia Australis*. Az endemizmus oka valószinüleg az, hogy a területet részben tenger, részben sivatag zárta körül. Szavanna terület veszi körül a Carpentaria-öblöt és lejő a Kordillerák vidékére; ritkás fanövényzet borítja, amelyben az Eucalyptus nagy szerepet visz, legeltetésre alkalmes legelőkkel és parkszerüen elosztott fákkal. Trópusos őserdő van a York-félszigeten, ahol annyi a csapadék, hogy zárt dzsungelszerű őserdő keletkezhetik. Szubtrópusos őserdők borítják a Kordillerákat, de ki kell zárni ebből a magashegyi, havasi régiót. A szubtrópusos erdők legelterjedtebb fája az *Eucalyptus pauciflora* amely délfelé haladva, mind jobban tért hódít, a Spencer-öböl környékén kizárólag ez teszi az erdőt. A magasabb régiókban a mi tülevelű fáinkhoz hasonló *Casuariák*, majd a havasi régióban törpefenyőszerű, de fajilag az óvilágitól lényegesen különböző vegetáció van. Az európaiak hozták be a gabonaféléket, gyümölcsfákat stb.; ezen az úton került be az európai gyom, amely gyorsan kiöli az A.-i ősnövényzetet. Igy kerültek be a közönséges gyomok, pásztortáska, ökörfarkkóró, pipacs. Iparilag feldolgozható fái közül keresett árucikk az Eucalyptus marginata és globulus kemény fája.

Állatvilága szintén önállóan fejlődött a krétakor óta, s ezért az óvilági állatok közül csak azok vannak meg, amelyek vándorlásra képesek. Igy a patkány, egér és denevér mellett egyetlen emlős állat a *dingo* (Canis dingo), de ez sem ősállat, hanem az A.-i bennszülöttekkel együtt vándorolt be. A.-nak igazi állatai a kloakás emlősök, a *Monotremata* és *Marsupialia* rendjéből kerültek ki. Az elsőből legfontosabb az *Ornithorhynhus paradoxus* v. csőrös emlős és az *Echidna Histrix*, amely a mi tüskés disznónkra emlékeztet. A Marsupialiák családjának legismertebb tagja a kenguru, számtalan fajból áll, amelyeknek nagysága, életmódja és külseje egyaránt különböző. Legnagyobb a *Macropus giganteus*. A madárvilág rendkívül gazdag. Itt is vannak endemikus fajok, a futók és gázlók, amelyek repülni nem tudnak. Ilyen az A.-i strucc v. *emu* (Dromeus Novae Hollandiae) a scrub vidékén. A Passeres családjába tartozik a *lantmadár* (Menura superba). Mintegy 60 *papagály*-féle van. A. belsejében a sós-tavak környékét rengeteg kacsa és vadlúd-féle lepi el. Sajátságos a Kordillerák keleti lejtőjén lefolyó vizekben élő *Ceratodus Forsteri* hal, amely tüdős hal, rendesen kopoltyukkal lélekzik, de amikor a víz kezd kiszáradni, lélekző szerve tüdővé alakul át. Nagy csapás, hogy rendkívül sok a mérges kígyó.

A lakosok őslakók és bevándoroltak. A. őslakói az A.-iak, amint vélik, a malájok és pápuák keveredéséből külön népfajjá alakultak; Tasmania őslakói teljesen kihaltak. Az A.-i népfaj külső ismertetőjelei: sajátságos koponyaalkat (dolichocephal és prognath), sötét göndör, de nem gyapjas haj, lapos orr, nagy száj, vastag ajkak, erős szakállnövés és piszkosbarna bőrszín. A nagyság különféle; Dél-A.-ban a lakosok kicsinyek, vékony végtagokkal; É.-on és a kontinens belsejében azonban jól kifejlettek és meglehetősen erősek. Erkölcsi tulajdonságaikat különféleképen ítélték meg; de amint ebből látszik, sem nem nagyon jók, sem nem nagyon rosszak. Szellemi tehetségeik nem kiválóak, de jelentéktelen dolgokban elég tanulékonyak. A földet sohasem mívelték; vadászatból és halászatból éltek. Szerszámaik és fegyvereik igen kezdetlegesek; a vasat nem ismerték; fegyvereik erejét kicsorbított kövekkel és kagylókkal növelték; sajátságos fegyverök a bumerang (l. o.). Élelmiszerekben nem válogatósak; mindent megesznek; emberhúst azonban csak a legnagyobb szükségben v. babonából. A húst azonban megtüzesített kövek segítségével igyekeztek megfőzni. Ruházatuk egyedül a bőrköpönyeg és bőrkötény. Lakásaikat cölöpök segítségével levelekből és füvekből készítették. Vallási nézeteik zavarosak és homályosak, hisznek bizonyos szellemekben és a samanizmus mindenütt elterjedt. Számuk apadóban van és az összes államokban letelepedettek száma (1901) 21,709.

A bevándorlott lakosok eleinte 1787 óta fegyencek voltak. A deportáció 1787—1868-ig állott fönn. Uj-Dél-Walesbe a deportációt 1839., Tasmaniába 1853. és Nyugat-A.-ba 1868. szüntették meg. A. felvirágoztatását azonban a szabad bevándorlók eszközölték (1841 óta közel 2 millió). A lakosok mostani számát a következő tábla mutatja:

Az ősállam neve	Területe km²-ben	Lakosok száma a bennszülöttek nélkül	
		1901-iki census szerint	1908. dec.-i becsl. szerint
Uj-Dél-Wales	804,641	1.354,846	1.591,673
Victoria	227,610	1.201,070	1.271,174
Queensland	1.731,337	498,129	552,345
Dél-Ausztrália	2.340,460	363,157	407,179
Nyugat-Ausztrália	2.527,530	184,124	267,111
Tasmania	68,334	172,475	185,824
Összesen	7.699,912	3.773,801	4.275,306

A részletesebb adatokat l. az egyes ősállamok neve alatt. A népmozgalom adatai 1908-ról:

Az ősállam neve	Házasságok	Születések	Halálesetek	Több születés mint haláleset
	száma			
Uj-Dél-Wales	12,641	42,458	16,055	26,403
Victoria	9,335	31,097	15,766	15,331
Queensland	4,009	14,830	5,680	9,150
Dél-Ausztrália	3,122	9,790	3,917	5,873
Nyugat-Ausztrália	2,012	7.755	2,879	4,876
Tasmania	1.432	5,615	2,129	3,486
Összesen	32,551	111,545	46,426	65,119

Termékek és kereskedelem. Földmívelés, állattenyésztés és bányászat a főfoglalkozások; az ipar csak lassan válik jelentékenyebbé. Egész A.-ban 9.840,000 acre van megművelés alatt, amiből körülbelül 60,000 szőlő. A háziállatok száma 1907. a következő volt: 1.927,731 ló, 10.547,629 szarvasmarha, 87.002,417 juh és 695,689 sertés. A bányatermékek értéke 1907. 24.494,000 font st.; aranyat 1908. 3.085,610 unciát bányásztak. L. részletesebben az egyes ősállamokat. Egész A. közös vámterület, az egyes ősállamok között a vámsorompókat megszüntették. 1908-ban a vámbevételek 8.869,903 font st.-re rúgtak. A külkereskedelmi forgalmat az alábbi tábla mutatja:

Év	Behozatal	Kivitel
	értéke st. fontokban	
1906	44.744,912	69.737,763
1907	51.809,033	72.824,247
1908	49.786,798	64.311,058

A behozatal és kivitel fontosabb cikkei az 1908-iki forgalomban és font st. értékben a következők voltak:

Behozatali cikkek	Értékük
Cukornád	245,495
Tea	972,756
Szesz és szeszes italok	1.028,825
Ruhanemüek	2.381,520
Pamut- és lenárúk	3.279,147
Gyapjuárúk	2.006,880
Selyemárúk	1.812,786
Gépek és géprészek	2.587,353
Mezőgazdasági cikkek	377,047
Fémiparcikkek	4.948,342
Vasúti sínek és felszerelések	792,928
Vas- és acélárúk	2.267,983
Fa és faáruk	1.894,340
Fegyverek és robbantó szerek	679,318
Papir és papirárúk	1.383,449
Könyvek és irodalmi termékek	472,866
Zsákok és ponyvák	988,166
Kémiai cikkek	1.916,680
Cipők és csizmák	276,824
Kalapok és sipkák	295,855
Ékszerek	437,159
Olajok	1.036,652
Dohány és dohányárúk	778,314
Aranyérmek és rudak	950,575

Kiviteli cikkek:	Értékük
Liszt	1.034,398
Vaj	2.387,450
Marhahús	451,557
Birka és birkahús	1.219,107
Házi- és erdei nyúl	336.093
Fagyasztott hús	232,261
Faggyú	785,996
Bőrök	532,782
Gyapju	22.914,236
Szén	1.348,926
Réz és rézérc	2.223,544
Arany és aranyérmek	13.327,338
Ezüst és ezüstérmek	2.054,484
Ólom	1.346,488
Cinn és cinnérc	1.023,440
Fa és faárúk	1.017,548
Gyöngykagyló	250,901
Élő állatok	263,737
Bőrök	2.195,053
Búza	3.089,591

A behozatal és kivitel azon országok közt, amelyekkel a kereskedelmi forgalom nagyobb volt, a következőképen oszlott meg 1908.:

Az ország neve	Behozatal értéke onnan	Kivitel értéke oda
	st. fontokban	
Az egyesült angol királyság	29.930,817	29.475,508
Uj-Zéland	2.276,597	2.257,939
India	1.630,246	1.812,908
Ceylon	683,813	1.612,890
Fok-gyarmat	141,861	841,203
Natál	49,302	818,197
Jáva	316,441	260,344
Belgium	970,187	3.704,449
Franciaország	479,642	5.152,263
Német birodalom	3.509,120	9.207,226
Amerikai Egyesült-Államok	6.039,753	2.395,466
Japán	543,789	1.267,963

A külkereskedelmi forgalom kizárólag a hajózás által bonyolódik le. Ennek szolgálatában 1908. az összes A.-i kikötőkben 4051 hajó fordult meg 8.581,151 t. tartalommal; és pedig távozott A.-i: 338 (327,353 t.), brit: 803 (2.356,998 t.), új-zélandi: 282 (461,462 t.), német: 156 (403,129 t.), francia: 129 (260,606 t.), amerikai egyesült-államokbeli: 47 (56,799 t.); érkezett A.-i: 342 (330,480 t.), brit: 807 (2.377,121 t.), új-zélandi: 283 (465,207 t.), német: 156 (407,160 t.), francia: 129 (260,629 t.) és amerikai egyesült-államokbeli 40 (50,089 t.). A nagyobb A.-i kikötők közt a hajók t.-forgalma a következőképen oszlott meg (1908): Sydney 1.437,824, Melbourne 1.274,183, Brisbane 880,860, Adelaide 724,842, Albany 127,726, Fremantle 189,665 és Hobart 428,245. A szárazföldi közlekedés szolgálatában álló állami vasúti vonalak hossza volt 1908 jún. 30. 14,658 ang. mérföld; ebből esett Új-Dél-Walesre 3472½, Victoriára 3396, Queenslandra 3359, Dél-A.-ra 1879, a Northern Territoryra 145½, Nyugat-A.-ra 1943 és Tasmaniára 463. Az egész földrészt átszelő vasúti vonalak vannak ezeken kívül tervbe véve, részint félig-meddig kiépítve; ilyenek a Fremantle—Kalgoorlie—Port-Augustai, a Port Darwin—Adelaidei, végül az, amely a földrész DK.-i részét kötné össze az É.-i partvidékkel és Sydneyből kiindulva Bourke-on (ameddig már ki van építve) Thargomindahn, Windorah-n és Boulian át Port Darwinba vezetne. A telegráfvonalak hossza 44,554 angol mérföld (ebből esik Uj-Dél-Walesre 16,338, Victoriára 4027 Queenslandre 10,411), Dél-A.-ra 5,332, Nyugat-A.-ra 6,406 és Tasmaniára 2,040. Legfontosabb vonal, amely a földrészt körülfutja és amely ÉD.-i irányban (Adelaide—Port Darwin) átszeli. Európával 3 kábel köti össze A.-t. Dróttalan táviróállomások King Island (Bass-szoros), Rottnest Island (Fremantlenál), Thursdy-, Good's Island és Port Moresby (a Pápua-territorium).

Alkotmány. Az egykori gyarmatok, mint ősállamok (Original States) Uj-Dél-Wales, Victoria, Queensland, Dél- és Nyugat-A. és Tasmania egyesítésére a törekvések már a mult század ötvenes éveiben kezdődtek. Miután az egyes gyarmatok törvényhozása az egyesülést kimondotta, 1901 jan. 1-ben Sydneyben proklamálták az A.-i köztársaságot (Commonwealth of Australia). Ennek alkotmánya szerint a törvényhozó hatalmat gyakorolják a király képviseletében az angol kormány által kinevezett főkormányzó, a szenátus és a képviselőház. A szenátus tagjait hat évre választják, minden ősállam hatot. Rendes körülmények között a szenátus fele minden 3 évben megújítandó; ha azonban a képviselőházzal konfliktusba kerül, egészben is új választásnak vetendő alá. A képviselőház tagjait általános választások útján választják; minden 50,000 lakos választhat egyet, de minden ősállamnak joga van legalább ötöt választani. A jelenlegi képviselőházba Uj-Dél-Wales 27, Victoria 22, Queensland 9, Dél-A. 7, Nyugat-A. és Tasmania pedig 5—5 képviselőt küldött. A közös törvényhozó testület törvényhozói joga kiterjed a kereskedelmi, hajózási, honvédelmi, posta-, telegráf-, vám-, népösszeírási, munkás-, vasúti, ki- és bevándorlási-, mérték-, házassági stb. ügyekre. A végrehajtó hatalmat a főkormányzó gyakorolja tíz felelős minisztere által. Ez a kormány intézi angol Uj-Guinea ügyeit is, amelyet az 1906 szept. 1-én kiadott proklamáció szerint Papua-territoriumnak neveztek el. Az A. Commonwealth mindjárt megalkotása után minden idegen befolyást távol igyekszik magától tartani és a színes munkások bevándorlása ellen is a legmesszebb menő akadályokat gördíti; fehér A.-t akar magának biztosítani. A Commonwealthnek pénzügyei is sok gondot okoznak. 1908-ban az államadósságok 247.974,624 font st.-re rúgtak, amely összegből csak 200 milliót az egyesült A. vett kölcsön. Bőven gondoskodik a Commonwealth az elagott és rokkant munkásokról. A 65 éven felüli munkás, ha 25 évet töltött A.-ban, 52 font st. évi jövedelemre számíthat; éppen úgy számíthat nyugdíjra az a munkára képtelenné vált munkás, aki legalább 5 évig élt A.-ban. A Commonwealth bevételei 1909—1910. 14.556,765 és kiadásai 15.759,102 font st.-et tesznek ki. Az állandó katonaság létszáma csekély, összesen 1448 főre rúg; háború esetén azonban 112,490 főből álló hadsereget állíthat ki. Az állandó haditengerészek száma 242, e szám azonban szükség esetén 1978-ra emelhető. A haditengerészet fenntartására és fejlesztésére a Commonwealth 200,000 és Uj-Zeland 40,000 font st.-et fordít. A haditengerészet béke idején a Commonwealth felügyelete alatt áll, de háború esetén az angol haditengerészet kiegészítő részévé válik. Az új katonai törvények szerint

minden fegyverfogható A.-i 12—14 éves koráig menetelni és lőni tanul, 14—18 éves koráig rendes katonai gyakorlatokban vesz részt, 18—20 éves koráig tábori szolgálatra fogható; 20—26 éves koráig tartalékban marad és azután a fegyver-kluboknak lesz tagjává. E rendszabálytól várják, hogy A. már a legközelebbi időkben 206,000 begyakorlott fegyveressel fog rendelkezni.

A Commonwealth fővárosának helyét 1909. véglegesen megállapították Uj-Dél-Walesben, Yass Canberra kerületben a Murrumbidgee egyik mellékvizénél. Uj-Dél-Wales e célra 800 négyzet angol mérföldet enged át és kiépíti a szükséges vasúti vonalat. Míg az új főváros fölépül, a parlament üléseit Melbourneban tartja.

A felfedezések története. Vajjon az A.-i kontinens partjait ki pillantotta meg először, biztosan nem tudjuk. Valószinű, hogy le Testu provencei hajókalauz volt az első; sokan a portugál hajókapitányt Godinho de Eredia Manuelt tartják A. fölfedezőjének, ki 1601. csakugyan megfordult e földrész partjain. A biztosabb és részletesebb ismeretek a hollandoknak köszönhetők, akik a XVI. sz.-ban több expediciót küldtek ki A. megismertetésére. Az első 1606. Duyfken hajón a d. sz. $13^{3}/_{4}^{0}$-ig hatolt, ugyanabban az évben Vaez de Torres spanyol hajó a róla elnevezett szoroson hajózott keresztül. 1616—18. holland kereskedelmi hajók fölfedezéseket tettek a d. sz. 35 és 22° közt, nevezetesen az Endracht, amelyről a Ny.-i part egy része nevét kapta. Ugyanilyen körülményeknek köszönhették nevöket a Ny.-i parton az Edel- és a Leeuwin-föld, amely a kontinens DK.-i végében fekszik; ezeket 1619 és 1622 közt fedezték föl. 1627-ben egy holland hajó a déli part 1400 km. hosszú területe mellett evezett el és azt Nuyts földjének nevezte el; a rákövetkező évben fölfedezték A. ÉNy.-i részében fekvő Witt-földet, 1636. pedig az Arnhem-földtől Ny.-nak fekvő Van Diemen-földet. 1642 Tasman Abel végig evezett A. Ny.-i és D.-i partjain és első volt, aki először látta a róla elnevezett szigetet. 130 évig Tasman utazása után senki újabb kisérletet az A.-i partok kikutatására nem tett. A K.-i partok megismertetésének dicsősége a híres Cook Jamest illeti meg, aki 1770. első világkörüli útjának végén jutott el A. DK.-i végéhez, ahonnan negyedfél hónapi veszélyekkel teljes hajózás után feljutott a Torres-szorosig. Az egészen újonnan fölfedezett területet királyának, III. Györgynek nevében birtokba vette és Uj-Dél-Walesnek keresztelte. Az angol kormány azonban csak 18 évvel később gondolt ezen új birtokának kizsákmányolására. 1787-ben vetette meg Phillip kommodor a Port Jacksonnál fekvő Sydney alapját. Két évvel később a sydneyi kormányzó kiküldötte Dawes hadnagyot, hatoljon át a Blue Mountainsen és kutassa ki annak K.-i lejtőjén fekvő földet. Azonban Dawes 14—15 km.-nyire tudott csak előre haladni; a hegységen át nem juthatott és eredménytelenül tért vissza. Cooknak és a hollandoknak felfedezései A. partjait nagyjából ismeretesekké tették; a részletesebb átkutatás a későbbi expedicióknak volt fönntartva. Még a XVIII. sz. utolsó éveiben több francia és angol hajóvállalat fordult meg A. partjain: Vancouver és Macluer 1791., d'Entrecasteaux 1792. 1798-ban pedig Bass Georges, hajóorvos fölfedezte a róla elnevezett csatornát. Mindezeknél fontosabb volt az 1801-iki francia expedició Baudin és az angol expedició Flinders vezérlete alatt. A franciák Tasmaniát, a D.-i partokat és a Ny.-iak egy részét, az angolok pedig a D.-i partok egy részét, a K.-i partokat és a Karpentaria-öblöt mérték föl. A még fennmaradt hiányokat azután kitöltötte King Phillip angol hajóskapitány 1818—1822-ig tartó útjában. Az ő térképei maig is alapját teszik az A.-i partokat ábrázoló térképeknek. Egyes részleteket még fölmértek Wickham kapitány (1837), Stokes kapitány (1841), Blackwood kapitány (1842—45), Stanley Owen (1847—50) és Denham (1859—60).

A földrész belsejének felderítésére irányuló törekvések 12 vagy 13 évi pihenés után 1812. újra megindultak, főképen Macquarienak, Uj-Dél-Wales kormányzójának (1810—21) ösztönzésére. 1812-ben Lawson hadnagy átkelt a Blue-Mountainsen. 1813-ban Evans mérnök egy nagyobb folyó felső folyásához ért és azt Macquarienak keresztelte el; egy második útjában Evans egy nem kevésbbé jelentékeny folyóra bukkant, amelynek a Lachlan nevet adta. Ekkor a kormányzó nagyobb expedició kiküldését találta szükségesnek, amely Oxley mérnök vezetése alatt 1817 és 1818. a Lachlan és Macquarie nagy részét fölmérte és a két folyó közti területnek térképét elkészítette. 1824 és 1825-ben a Murrumbidgeet fedezték föl. 1825-ben Howell és Hume gazdag gyarmatosok átkutatták a déli vidéket a Philipp-öbölig, amelynek partján ma Melbourne áll. 1827-ben Cunningham Allan botanikus É. felé hatolt el a Moreton-öbölig; 1828—31. pedig Sturt Charles, a gyarmat-hadsereg egyik kapitánya a Darlingot fedezte föl és a Murray-n lehajózott az Alexandrina-tóig. Jelentékenyen bővítette a Murray felső folyása körül elterülő vidékekre vonatkozó ismereteket még Mitchell, aki 1831 és 1835-ben tett fölfedező utakat; ő volt az, aki a mai Victoriát elnevezte Australia felixnek. Mivel e közben a gyarmatosok száma jelentékenyen megszaporodott, a közigazgatás könnyítése végett új gyarmat-centrumok alkotása bizonyult szükségesnek. 1829-ben alapították Nyugat-A.-t; 1835-ben Uj-Dél-Walesnek a Murray-tól D.-re fekvő részét kihasították és Victoria gyarmattá tették, Melbourne fővárossal; 1836-ban pedig alapították Dél-A.-t, 1859. Queenslandot. Az új gyarmatok alapítása a fölfedezésekre is élénkítőleg hatott. Legelőit mindegyik szaporítani akarta. Grey Georges 1837. az ÉNy.-i partok vidékét járta be; ugyanabban az évben Eyre John bejárta a Victoriától a Murray-ig terjedő részeket; 1838-ban a Nuyts-földjének természetével akarván megismerkedni, borzasztó szenvedések közt a déli partvidéket mintegy 1000 km.-nyi hosszuságban kutatta át; 1839 és 40-ben pedig a Torrenst és Eyret fedezte föl, amelyeket összefüggő tavaknak tartott. 1844-ben Sturt kapitány tette meg az első kisérletet arra, hogy A.-n D.-ről É. felé áthatoljon. Adelaideból indult el, de csak a d. sz. $24^{1}/_{2}^{0}$-ig juthatott. Élelmi szerek hiánya miatt vissza kellett térnie. Ugyanabban az évben Leichhardt Lajos porosz természettudós a Moreton-öbölből megindulván, teljesen ismeretlen

vidéken keresztül Essington-öbölig jutott. 1847-ben Kennedy a Victoria folyó mentét kutatta át. 1848 elején Leichhardt át akart hatolni a kontinensen KNy.-i irányban, de útközben elveszett, nyomát többé nem találták. Rendkívül nagy sikerrel járt A. ismeretére nézve Mac Donall Stuart útja 1860—62. A merész skót utazó több ízben tett kisérletet, hogy a déli partokról a Karpentaria-öbölig eljusson. Negyedik útjában csakugyan sikerült is a Van Diemen-öbölig eljutnia; nyomában csakhamar fölállították azon távirót, amely Adelaideot a Darwin-öböllel és így Európával is összeköti és amely 1872. készült el. Victoria gyarmat O'Hara Burke Róbertnek, egy ir embernek vezérlete alatt küldött ki egy expedíciót. Burke el is jutott a Karpentaria-öböl közeléig, onnan visszatért, de élelmiszer-készleteit, melyeket utitársai nagyobb részével a Cooper folyónál hagyott, nem találta és egyik utitársával nyomorult módon elveszett; társai közül egyedül King maradt életben, akit kínos helyzetéből a Burke fölmentésére Howitt vezérlete alatt kiküldött expedició mentett meg. 1872 után fölfedező utak a nagy táviróvonal állomásairól indultak ki K. vagy Ny. felé; 1873-ban Warburton az Alice állomástól a De Grey folyóig hatolt; 1874-ben Forrest John a Ny.-i partról az Alberga folyó mentén eljutott a táviróvonalig; vele egyközű utakat tett meg 1875. Giles, 1878. Barclay és Winnecke átkutatta a táviróvonal és Queensland határa közti ismeretlen területet; ugyanabban az évben Forrest John az ÉNy.-i partvidéket, 1879. pedig Forrest Sándor a Fitzroy-folyó és a Katalin táviróállomás közti vidéket ismertette meg. 1891-ben Bradshaw S. az É.-i részeken tett eredményes fölfedezéseket; ugyanazon évben Lindsay vezérlete alatt indult meg egy expedició, hogy a még ismeretlen részeket átkutassa, de vízhiány miatt eredménytelenül kellett visszatérnie. 1894-ben Winnecke átkutatta a kontinens belsejében fekvő Mc. Donnell hegyláncot. 1895-ben Hübbe megindult Oodnattából, a Dél-A.-i vasúti vonal végpontjából és nagyobbára ismeretlen vidéken eljutott Coolgardie-ig, útközben nagy vízhiánnyal kellett megküzdenie. 1896-ban Wells egy nagyobb expedicióval és 20 tevével megindult, hogy Nyugat-A. ÉK.-i részét átkutassa, de szerencsétlenül járt; mivel nem tudott vizet találni, összes gyüjteményeinek és két társának cserbenhagyásával a Fitzroy folyóhoz menekült. Sikeresebben járt 1896. Carnegie, aki átkutatta a Kimberleyi kerület aranymezőit. 1898-ban Haddon a Torres-szoros szigeteinek bennszülötteit, 1901—1902. pedig Gillen és Spencer a kontinens belsejében lakó bennszülötteket tanulmányozta. 1903-ban Wells és Basedow a Dél-A.-i kormány megbizásából a Musgrave-, Mann-, Petermann- és Tomkinson hegyeket kutatta át, hogy aranyérceket keressen. 1904-ben Barclay és Macpherson, Miller és Langley a Hay river és Ancoora közt fekvő homokos pusztán először hatoltak át.

Irodalom. A fölfedezők terjedelmes leírásain és a sydneyi, melbournei, adelaidei és hobarttowni tudományos egyesületek kiadványain kívül Strzelecki, Phys. Description of New South Wales and Van Diemen's Land, London 1841—45; Lang, Aborigines of Australia, Melbourne 1865; Topinard, Études sur les races indigènes de l'Australie, Paris 1872; G. Grey and J. Pleck, Handbook of Australia philology, London Smith, The Aborigines of Victoria, Melbourne 1878; Early Voyages to Terra Australia ed. by H. Major, London, Hakl. Soc. 1859; G. Moll, Verhandeling over eenige vroegere Zeetogten der Nederlanders, Amsterdam 1885; Tenison Woods, Hist. of the discovery and expl. of Australia, London 1865; W. Howitt, Hist. of disc. in Australia, London 1865; C. Grad, L'Australie intérieure, Paris 1864; Wallace, Australasia, London 1880; Jung, Der Weltteil Australia, Leipzig 1883; Paszlavszky, Az Australia szigetvilág életéről (Népsz. természett. előad. gyüjteménye, V. köt.); The Australia Handbook (Londonban évenként jelenik meg). Favenc. Explorers of Australia, Melbourne 1908; Grey, Australasia Old and New, London 1901; Keenan, Commonwealth of Australia, Sydney 1907; Moore, The Constitution of the Commonwealth of Australia, London 1902; Schmeisser, The Goldfields. of Australasia, 2 köt., London 1899; Thomson, The Physical Geogr. of Australasia, Washington 1898; Vossion, L'Australie et son Avenir, Paris 1902; Wise, Commonwealth of Australia, London 1909; Hassert, Landeskunde u. Wirthschaftsgeogr. d. Festlandes Australien, Leipzig 1907. Fraser, A., the making of a nation (London 1910) — A jelentékenyebb *térképek:* Map of the E. provinces of Australia by J. Arrowsmith, London 1851; Atlas of Australia by F. Proeshel, 1. köt. f.; Petermann, Australien nach dem Stande d. geograph. Kenntniss in 1871, Gotha 1871; A J. Skene, Map of continental Australia Melbourne 1879; Hughes-Turner, Map of Australia 9. kiadás, 1890, (1 : 20.000,000); Bamberg, Wandkarte v. Australien, 1 : 8.330,000, 8. kiad. 1884); Hardt, Schulwandkarte von Australien 1 : 16.000,000, Wien 1875; Williams, Philips Handy Volume Atlas of Australia 16, térkép, London 1888; Garren Picturesque Atlas of Australia, Sydney 1888; Skenes, Continental Australia, 1 : 3.200,000, Melbourne 1889. Végül a londoni Admiralty, a német császári tengerészeti hivatal és a washingtoni hidrográfiai intézet által kiadott térképek.

Ausztráliai és csendes-tengeri (oceániai) őskultúrák (l. *a képmellékletet*). A szorosan vett ausztrál őskultúra napjainkig a legkezdetlegesebb fokon vesztegel. Az őslakók barnabőrűek és szőrösek. Feltünően különböznek a szigetek lakóitól, az ujguineai göndörhajú, fekete pápuáktól, a mongoloid malájoktól és távolabb az afrikai négerektől. Ausztrália Dél-Amerikával az Antarktisz utján egy összefüggő földrészt alkothatott. A kapcsolat közöttük az eocén (l. o.) korszakban szünt meg, Ausztrália növény- és állatvilága azóta fejlődésében megakadt és a legalsóbb fejlődési fokon vesztegelt itt keletkezése v. kivándorlása óta, vele az őslakosság is. Valószinű, hogy a késői harmadkor ideje alatt maradt némi szárazföldi áthidalás a malájszigetek, Ausztrália és Új-Guinea között, ami a kultúráramlást lehetővé tette, de nagyobb emlősöknek nem volt alkalmas a tovaterjedésre. Máig úgy a szigetkontinensre, mint kivált az oceániai szigetcsoportokra nézve Frobenius általában ötféle, tisztán megkülönböztethető műveltségréteget állapított meg: 1. Az ú. n. *nigrit-kultúra*; csekély nyomai maradtak, de ezek világos kapcsolatot árulnak el az ősafrikai kultúrákkal s a fekete fajnak sajátosságaira vallanak. E fokon vesztegelnek Ausztrália bennszülöttei s az oceániai szigetek ásatagemlékei is ez állapot messzeterjedt volta mellett tanuskodnak. Ismertető jelei: durva csiszolású kőeszközök, nyers dárdák és hajításra való dorongok, a bumerang (l. o.), csigás rosthurkákból font kosarak, tűzfúró, méhkas alakú kunyhók, stb. Néptörzsei követték a hullaégetés, fogkiütés és orrcimpa-átfúrás szokását. 2. A *nyugatpápuai* (Joy szerint: totemes) *műveltségi fok*. Elterjedtsége: É.-Ausztrálián át Melanézia nagy része, kivált Új-Guinea Ny.-i partszalagja s a Torres-csatornán túl a Palau szigetek irányában É.-nak, másrészről Új-Kaledonián és Új-Zélandon át D. felé. Jellemző vonásai: agnát örökösödés, női matriarcha család-rendszer, dárdavető készülék, kőhegyű gerelyek, beékelt élü bár-

dok, török, kéregrostból való övek, bambuszfúrók, fejzsámolyok, bábtornyú kéregkunyhók, a hullának sík szabad térre kitevése. — Ennél haladottabb a 3. *keletpápuai* (Joy sz.: kétosztályos) *kultúra*. amely K-ről Mikronézia és Kelet-Melanézián át Új-Guinea és Új-Hollandia felé terjedt; középpontja az Újhebridák és Salamon szigetek csoportja. Legtöbb helyen elnyomta az előbbi fok szokásait. Lényege: exogam (idegen törzsű nővel házasodó) két osztályos családrendszer, maszktáncos titkos szövetségek, kőparittya, csillaggerezdes buzogányok, pánsíp, jelződob és ütemverő deszka. Ismerik a fákon lakást. Ifjabb ezeknél a 4., a *melanéziai* (Joy: ijj-) *kultúra*. Melanéziának inkább nyugatán található. Középpontja Új-Guinea, innen a Salamon-szigetek érintésével Santa-Cruz szigetekig, más irányban a Bismarck-archipelagus felé terjedt; Ausztráliát nem érintette. Eredete indonéziai (DK.-ázsiai). Újításai: lapos, hajtott íjj, szárnyatlan nyíl, vállra vetett pajzs, bőrdob, sajátszerű fésű- és kanálformák s levélcsikokból összefűzött gyékények. Legfiatalabb az 5. *maláj-polinéziai kultúra*. Nyugat felől a Philippineken keresztül a polinéziai bevándorlókkal terjedt el s egész Melanéziában, Mikronéziában részben kiölte, részben átformálta a régebbi művelődés rendszereket. Szerszámai: kőmozsár, kókuszdióhéj-kaparók, hajlott nyelű kőszekercék, tűzben formált eke, fuvola, fülcimpába fúrt botocskák, pálca fésű, a tettoválás, dohánytermelés, tapaszövetből és gyékénykészönyegből való ruhák. Velük fejlett vallásrendszer áll kapcsolatban; templomépítkezés, csónakba-temetkezés, körülmetélés, a tabu (tilalom) törvények, mindenek fölött azonban a hajózás tudománya (háromszögű vitorlák és oldalvédő szárnyas dereglyék), valamint a halászat (összetett szerkezetű horgok, kézi vetőhálók, vejszék). Az oceániai bennszülöttek, legkivált pedig az újzélandi maorik, a kezdetleges népművészetnek valódi remekeit hozzák létre kedvelt tárgyaikon. Faragott és berakott munkáikon a stilizált rajzok fejlett szépérzékre vallanak (l. *a képet)*; vonalvezető és területkitöltő művészetük újabban az európai műiparra is nem egy irányban termékenyítően hatott.

Irodalom. Biró Lajos, újguineai gyüjtésének leíró katalógusa (I. Berlinből, II. Astrolabebai). A Magyar Nemz. Múzeum Néprajzi osztályának kiadása I. és III., Budapest 1899 és 1901; gr. Festetich Rudolf, Emberevők között, Budapest 1904; Jinsch, Samoafahrten, Leipzig 1888; Graebner, Kulturkreise u. K.-schichten in Ozeanien, Zeitschr. f. Ethnologie, 37. köt., 1905; Ling Roth, The Aborigines of Tasmania, Halifax 1899; Parkinson, Dreissig Jahre in der Südsee, Stuttgart 1907; Brought-Smith, The Aborigines of Victoria, Melbourne 1898; Spencer-Gillen, The northern tribus of Central Australia, London 1904; Thilenius, Ethnographische Ergebnisse aus Melanesien, Nova Acta, Halle, I. 1902 és II. 1903; Thomas, Natives of Australia, London 1906; Hutchinson J. N., Gregory J. W. Living Races of Mankind, vol. I. II.

Ausztráliai gummi, l. *Arab mézga.*

Ausztráliai kenyérfa, l. *Adansonia.*

Ausztráliai nyelvek. Az ausztráliai nyelvtörzs nyelvei közül csak a déliek és délnyugatiak ismeretesek, ezek is többnyire csak hiányos szótárakból. Mind ragozó nyelvek, és szókincsük közös elemei, a három első számfogalom kifejezéseinek, valamint a szóragozásnak hasonlósága miatt foglalhatók össze egy nyelvtörzsbe. Csak a *pápuák* nyelve mutat más tipust és sok átvett elemet a malajo-polinéziai nyelvekből (maga a *pápua, papuwah* szó is maláji elnevezés, jelentése: göndörhajú). *Zöller* szerint a pápua, polinéziai és a maláji nyelvek egy közös ősnyelvre vezethetők vissza. *Finck* szerint az ausztráliai nyelvtörzshöz vagy 200 nyelvjárás tartozik, de ezeknek ismertetése, osztályozása a jövő feladatai közé tartozik. V. ö. *Teichelmann* és *Schürmann*, Outlines of a grammar, vocabulary and phraseology of the aboriginal language of South Australia; *Müller*, Grundriss der Sprachwissenschaft (2. kötet, Wien 1879); *Zöller*, Deutsch-Neuguinea (Stuttgart 1891); F. N. *Finck*, Die Sprachstämme des Erdkreises (Leipz. 1909).

Ausztráliai régió (l. *a mellékelt színes képet)*, az állatföldrajzi tartományok egyike. Magja Ausztrália és Új-Guinea, ehhez csatlakoznak a hozzájuk tartozó szigetek (Celebes, Molukkiszigetek, Tasmania, Uj-Zéland, Polinézia stb.). Ny.-ra Celebesz, Lombok, Timor és a Molukkiszigetekig, K.-felé a Sandwich- és Marquesas-szigetekig, É.-felé pedig Tasmaniáig és Új-Zélandig terjed. Sajátságos, jellemző állatvilága van, melynek kialakulása érthetővé válik, ha megemlítjük, hogy ez a régió a kréta-időszak óta más földséggel nem állott összefüggésben. A mostani emlősök legjellemzőbb rendjei a harmadkor folyamán fejlődtek ki, ezért a többi régióktól elszigetelt A. területéről a «modern» szervezetü emlősök hiányzanak. Legjellemzőbb emlős állatai az ódonszabású *csőrös emlős állatok* (*4.* és *5. kép*) és az *erszényesek* (*1.*, *2.* és *3. kép*), melyek az Amerikában honos fiahordókon kivül sehol másutt a földön elő nem fordulnak. A többi szárazföldi emlősállatok közül csupán néhány rágcsáló tekinthető bennszülöttül, mert ami még a régió területén előfordul, mint pl. a dingó, juh, nyúl, róka, denevér és az É.-ausztráliai szigetvilágon előforduló disznó, azt vagy behurcolták, vagy úgy odatévedt. Az erszényesek Ausztráliában jellemző módon nagy fokban differenciálódtak; vannak soraikban fán élő, futó-, ásó-, ragadozó-, rágcsáló-, rovarevő stb. féleségek. Ezek mintegy pótolják a többi földségek változatos emlős faunáját. Madárvilága is jellemzőt tár elénk. Az igazi pintyek, harkályok, fácánok, keselyük teljesen hiányzanak. Helyettük sehol másutt elő nem forduló madárcsaládok fajai nagy változatosságban népesítik e régiót. Ilyenek a paradicsommadarak, pompás tollazatú papagályok és galambfélék, lantfarkú madár, nektárszívó madarak; a futó madarak közül a kazuár, az emu és a kivi. A madarakban való nagy gazdagság annyira jellemző az A.-ra, hogy «Ornithogäea», azaz a «madarak országa» névvel is jelölték.

Az A.-i csúszómászó- és hal faunája is sok érdekes jellemvonást rejt magában. Különösen azáltal tünik ki, hogy sok, az ó-világban nagyon elterjedt, közönséges csoport nem fordul elő területén. Igy Új-Zélandban hiányzanak a kígyók és a gyíkcsaládok legnagyobb része. Az új-zélandi alrégióhoz tartozó kisebb szigeteken előfordul egy sajátságos ódonszabású gyíkféleség, mely másutt sehol sem él: a hidasgyík *(Hatteria)*. A kétéltüek sorából hiányzanak a farkos kétéltüek (szalamandra- és

göte-félék); a békák közül a Nork-félszigeten előforduló *Rana papua* kivételével csak olyan békák fordulnak elő, melyeket a rendszerezők a mozgómellkasú-békák *(Arcifera)* csoportjába osztanak. A halak közül fontos a különben mindenütt nagyon elterjedt ponty-félék hiánya; jellemző a bennszülöttek által barramundának nevezett tüdőshal *(Ceratodus Forsteri)* előfordulása. *Alrégiói*: 1. Új-zélandi alrégió. Idetartoznak: Új-Zéland és a szomszédos szigetek. Az emlősöket csak pár faj denevér képviseli. Sajátságos madárfaunájára jellemző: a kivi, a bagolypapagályés a kövi papagály. A hüllők közül csak gyíkok, a kétéltűek közül csak egy béka fordul elő; jellemző hüllő-félesége a hidasgyík *(Hatteria)*. 2. A polinéziai alrégióban hasonlóan az emlősök közül csak egyes denevérek és rágcsálók fordulnak elő. Fontos madara a fogas galamb *(Dyduncúlus)*, az otaheti jégmadár *(Todiramphus)* és az inambu *(Rhynchotus)*. 3. Az ausztráliai alrégió, ahova Ausztrália és Tasmania tartoznak. Van 102 faj erszényes emlőse *(Macropus, Phascolomys, Phalangista, Perameles, Petaurus* stb.); 3 faj csőrös emlőse *(Ornithorhynchus, Echidna, Acanthoglossus)* és 23 faj denevére. Jellemző madarai: a fekete hattyú, a lantfarkú madár *(Menura superba Davies)*, a talegalla-tyúk *(Talegalla Lathami Gray)*, az ausztráliai mézevő *(Melitreptus lunulatus Vieill.)* és az emu; a többi állatok közül jellemző az ausztráliai kétlélekzetű hal *(Ceratodus Forsteri* Krefft..) 4. A maláji alrégió, ahová tartozik: Új-Guinea, a Molukkok, Celebes, Timor és más Ausztráliától É.-ra fekvő szigetek egészen a Salamon-szigetekig. Különösen a madárvilága gazdag, szebbnél szebb kakadúk, galambok, jégmadarak fordulnak elő. Futó madara a kazuár. Emlősökben szegény; nevezetes a medvekenguru *(Denrolagus ursinus* Müll.)

Ausztráliai tenger a. m Déli- vagy Csendes-óceán.

Ausztrál-óceán a. m. *Csendes-óceán.*

Ausztraloid a. m. ausztráliai néphez hasonló. Több indiai rasszon kívül ilyenek a ceylonszigeti veddák és a Nilgiri hegységen élő todák.

Ausztrál-öböl (Great Australian Bight), Ausztrália D.-i partjaiba benyúló öböl; a Pasley-foktól a Katasztrófa-fokig ér. Ny.-on az Adieu-foktól a part meredek és kikötők nélkül szükölködik; innen K. felé már vannak egyes kisebb, kikötőkül alkalmas bevágódások: a Fowler-, Streaky-, Anxions- és Coffin-öblök. A partvidéknek csak a K.-i részén vannak sovány legelői.

Ausztrál-szigetek, l. *Tubuai.*

Ausztrázia, azaz keleti birodalom. Igy hívták 511-től 751-ig a Merovingok alatt a frank birodalom K.-i részét, míg a Ny.-i részt *Neusztriának* nevezték (l. o.) A. a Mosel és Maas környékét, továbbá a Rajna jobbpartján elterülő frank tartományokat foglalta magában Metz fővárossal. Nagy Károly halála után A. Németországhoz, Neusztria Franciaországhoz tartozott. V. ö. *Haugenin*, Histoire du royaume Mérovingien d'Austrasie (Paris 1863); *Digot*, Histoire du royaume d'Austrasie (4 köt., Paris 1863); *Gérard*, Histoire des Francs d'Austrasie (Bruxelles 1861, 2 köt.).

Ausztria, l. *Alsó-Ausztria, Felső-Ausztria* és *Osztrák császárság.*

Ausztriacizmus, *ausztriaiasság*, az Ausztriában beszélt német nyelvnek a németországitól eltérő sajátságai.

Ausztria-díj, a bécsi versenypálya egyik legértékesebb futása. Győztese 1909. 87,000 K.-t nyert, a másodiknak 7000 K, a harmadiknak 3000 K jutott. Az A.-t 1890. alapították, s a győztes 5900 frtot nyert. A verseny távolsága 1300 mt., kétévesek és idősebbek mérkőzhetnek benne. Októberben kerül dülőre, még pedig rendszerint vasárnap.

Ausztriai főherceg, l. *Főhercey.*

Ausztria-Magyarország (ném. *Österreich-Ungarn*, franc. *Autriche-Hongrie)*, a két állam együttes megjelölésére gyakran használt cím, különösen a közös ügyekben. A hivatalos elnevezés: *Osztrák-magyar monarchia* (l. o.).

Auszugalis per, régibb törvényeink s a volt Kúria kifejezése szerint könyvkivonati tartozások behajtására vonatkozó per.

Autan (franc., ejtsd: otán), Dél-Franciaországban előforduló tengeri szél.

Autan, paraformaldehidet tartalmazó pasztillák melyek megnedvesítve, e célra készült lámpában hevítve formaldehid-gőzöket fejlesztenek. Kényelmes dezinficiáló szer: a falakat, bútorokat, ruhákat előbb be kell nedvesíteni.

Autarcha a. m. autokrata; *autarchia*: autokrácia (l. o.).

Autariatok neve alatt a régi Illiria egyik népségét említik a történetírók, l. *Bosznia.*

Autarkia (gör.), az erkölcstanban a maga magával való beérés, aki maga magának elég, aki független a dolgoktól; a stoikusok etikájának egyik pontja.

Aut-aut (lat.) a. m. vagy-vagy; *aut Caesar, aut nihil*, v. császár v. semmi, Borgia Cesare jelmondata.

Autenrieth, *Johann Heinrich Ferdinand*, német orvos, tanár és orvostudományi író; szül. Stuttgartban 1772 okt. 20., megh. 1835 máj. 2. Orvosi és természettudományi tanulmányokkal foglalkozott. Beutazta Olaszországot, Ausztriát s Magyarországot (Briefe eines Reisenden über Ungarn), majd Amerikába ment, honnan visszatérve Tübingenben a bonctant, élettant, sebészetet és szülészetet adta elő. Főmunkája Handb. der empirischen menschlichen Physiologie (Tübingen 1801—02), melyben a helyes tapasztalatokon és kisérleteken nyugvó kutatás szükségességét hangoztatja. 1811 óta a kórbonctan- és gyógytannal foglalkozott. Mint klinikus rendkívüli éleslátásáról volt híres s a kórjelenségek mérlegelésénél mindig az élettanra támaszkodott s az objektiv megfigyelés híve volt. Az orvostudományok majd minden ágában otthonos volt s mint a tübingai orvostan művelője szintén nagy tekintélyre tett szert. Munkáinak és cikkeinek száma 200-ra rúg.

Autenrieth-féle kenőcs, 1 rész hánytató borkőből és 4 rész disznózsírból készül. Unguentum Autenriethi néven a magy. gyógyszerkönyv II. kiadásában hivatalos volt. Külsőleg alkalmazzák a bőrre mint gyuladást okozó elvonó szert. Régebben divatosabb volt, ma már kevésbbé használják.

Autentifikál (lat.) a. m. hitelesít, valamely okiratot annak hitelességét igazoló záradékkal lát el. L. *Hitelesítés.*

Autentikus a. m. teljesen hitelt érdemlő, valódi.

Autentikus hangnemek. Így nevezzük azokat a hangsorokat, amelyeket a keresztény egyházi zenében a IV. sz.-ig vezetnek vissza és amelyeknek fölállítását Ambrus püspöknek tulajdonítják. Ezek:

1. d e f g a h c d
2. e f g a h c d e
3. f g a h c d e f
4. g a h c d e f g.

Autentikus magyarázat, valamely iratnak olyan magyarázata, amely magától a szerzőtől vagy — törvényeknél — a törvényhozótól származik és így teljes hitelt érdemlő.

Autentikus záradék alatt értjük a zenében a teljes kadenciát, amely a domináns és a tonikai akkordból alakul.

Auteuil (ejtsd: otöly), 1. egykor falu Seine francia départementban, ma Páris városának XVI. arrondissementja, a Bois de Boulogne tőszomszédságában; hideg vasastartalmú forrásokkal, vízgyógyintézettel; számos nyaralóval; egykoron Franciaország legkitünőbb íróinak volt lakóhelye; itt éltek: Boileau, Racine, Molière, Lafontaine, Talleyrand, Gérard a festő, itt volt Helvétius asszony szalonja is.

2. *A.*, Franciaország legnagyobb akadályversenypályája, a Bois de Boulogne közvetetlen közelében. 1873-ban alapították s mihamar nagy népszerüségre jutott. Legnevezetesebb versenyei: a párisi nagy akadályverseny és az A.-i gátverseny.

Auteur (franc., ejtsd: otőr, lat. *autor)* a. m. szerző.

Authentia (gör., *hitelesség),* az irodalomban és kútfőkritikában valamely irat hiteles eredete. Az irott maradványok lehetnek u. i. hamisítványok is.

Authentica (t. i. *lex*), az eredeti törvényszöveg, szemben a későbbi kiegészítésekkel és átdolgozásokkal. *A. collatio,* a justinianusi novellák szószerinti latin fordítása, amelyet a középkorban — a konstantinápolyi Julianus szabadabb fordításával szemben — hivatalosnak tekintettek. *A. charta,* teljes alakszerüséggel kiállított és ép azért hiteles okirat, aminek ellentéte az okmány fogalmazványa és másolata.

Authenticae (lat.), tulajdonképen Justinianus novellái (l. *Authentica).* A jog tanulmányozását könnyítendők a glosszátorok a Kodexnek (l. *Corpus juris civilis)* ama rendelkezései mellé, melyek Justinianus novellái által változást v. módosítást szenvedtek, a változtató v. módosító rendelkezéseket kivonatban iktatták. E kivonatok is A.-nek nevezetnek, s a Kodex kiadásaiban fekvő írás által tünnek ki. A XII. és XIII. sz.-ban I. és II. Frigyes császár rendelményeiből a bolognai jogtudósok által készített s a Kodexbe iktatott ily kivonatokat, megkülönböztetésül amazoktól, A. Fridericianae-nek nevezik. Amazoknak száma 220, emezeké 13. A glosszátorok az institucióhoz is készítettek ily A.-kivonatokat, de ezek az institucióknak csak nagyon kevés nyomtatott kiadásába vétettek fel, s észrevétlenül is maradtak, míg újabb időben Savigny feléjök irányitá a tudósok figyelmét. Az A. mint törvényeknek ugyan, de magántekintély alatt eszközölt kivonatai törvény erejével nem birnak.

Authenticum (gör.), a kat. egyházban: 1. az Antifonarium (l. o.), amennyiben a zsoltárok éneklésének szabályát tartalmazza; 2. az az okmány, amely a szent ereklyék valódiságát bizonyítja (litterae authenticae). Ezt régebben a pápa állította ki, a tridenti zsinat óta elegendő a püspöknek jóváhagyása. Végérvényesen a ritusok kongregációja dönt.

Authie (ejtsd: oti), kis folyó Franciaország É.-i részében. Pas-de-Calais départementban ered; a La Manche-ba torkollik, 100 km. hosszú; amiből tengeráradás idején 11 km. hajózható.

Authion (ejtsd: otioñ), folyó Franciaország középső részében; Indre-et-Loire départementban ered; nagyobbára a Loire-ral egyközüen folyik; 105 km. hosszú utat tevén meg, a Loire-ba torkollik; a Latan és Couasnon a mellékfolyói.

Autichamp (ejtsd: ótisañ), 1. *Jean Thérèse Louis de Beaumont,* marquis d'A., szül. Angersben 1738., megh. 1831 jan. 12. A hétéves háborúban Broglie tábornagy szárnysegédje volt, a forradalom kitörése után Condé herceggel kivándorolt és 1792. után az emigránsok szolgálatában Vendée felszabadítását készítette elő. 1799-ben orosz szolgálatba lépett és főfelügyelője lett az ukrainai és krimi lovasságnak. 1799-ben 30,000 katonából álló orosz tartalékhadcsapatot vezetett Szuvarovhoz Svájcba, de Masséna meggátolta egyesülésüket. 1815-ben XVIII. Lajos grófi rangra emelte és a Louvre parancsnokává tette, melyet az 1830 júliusi forradalom napjaiban, 92 éves korában, hősiesen védelmezett a felkelőkkel szemben. — 2. Mostoha öcse *Antoine Joseph Eulalie de Beaumont,* marquis d'A., szül. Angersben 1744 dec. 10., megh. 1822 ápr. 10. 1769-ben bátran harcolt Korzikában. Lafayette alatt Amerikában küzdött. 1782-ben mint tábornagy S.-Domingo parancsnoka lett. 1792 óta az emigránsok soraiban harcolt. 1799. hazatérhetett. XVIII. Lajos 1815. Saint-Germain kormányzójává nevezte ki. — 3. *Charles de Beaumont,* A. grófja, az előbbinek fia, szül. Anjouban 1770 aug. 8., megh. 1852 okt. 6. 1792-ben a vendéebeliek legbuzgóbb vezérei közé tartozott, végre azonban (1800) meghódolt és I. Napoleon szolgálatába lépett. 1814-ben átpártolt a Bourbonokhoz, kik tábornokká és pairré tették. 1823-ban a Spanyolországba küldött francia hadsereg egyik parancsnoka volt. A júliusi forradalom kitörésekor a Vendéet akarta föllázítani; ezért in contumaciam halálra ítélték; később bünbocsánatot nyert.

Autigén *(autogén),* általában annyit tesz, hogy ugyanott is keletkezett, ahol előfordul; ezzel szemben *allotigén (allogén)* pedig azt jelenti, hogy máshol képződött, mint ahol előfordul. Így a közettanban A.-ek a kristályos kőzetek ásványegyénei, azaz ugyancsak ott termettek, ahol éppen a kőzetet alkotják; allotigének pedig a törmelékkőzetek alkatrészei, mert mint más kőzetek volt részei, azok pusztulásából származtak oda, ahol a törmelékkőzetet alkotják. Hasonló jelentésüek a

geológiában még *autochton*, ill. *allochton* (vagy *exotikus*), pl. odavaló növényekből keletkezett az autochton szénrétog, míg (alluviális úton) odahordott növényi maradványokból származik az allochton szén.

Autlan *(de la Grana)*, város Mexikóban, Xalisco államban; 4000 lak., akik cukornáddal, kosenillel, sóval és kakaóval igen élénk kereskedést űznek.

Auto, az *autos* gör. névmás (a. m. önmaga) töve, sok összetétel első tagja, pl. autokrata, automata, autodidakta, autopsia, autobiographia («önéletrajz»).

Auto (dram., spanyol: «aktus»), a spanyol szinpad szent darabjai (A.-s sacramentales), melyek a középkori misztériumokból és moralidadesből fejlődtek; eleinte a templomokban, utóbb legtöbbnyire úrnapján ünnepélyes körmenetek befejezéseül szabad piacon nagy pompával adattak elő. Az A.-k v. az úrnapját, v. a karácsonyt (A. al nacimento), v. a szentek életét jelenetezték és együttesen «comedia diviná»-nak is nevezteték. Timoneda már 1566. írt egy «Szent Máriát»; legnagyobb tökélyre vitte az A.-kat Calderon, kitől 73 A.-s sacramentales, közte 200 loa (előjáték) és 100 entremeses (felvonásköz, vígabb jelenetek, epizódok a tulajdonképi szent történet előtt) maradt fenn. 1765-ben az A.-k szini előadása, mint a szent történetek profanációja, betiltatott. Híresek *Gil* Vicente port.-spanyol író A.-i is.

Autoallogamia (gör.), l. *Csereterménykenyítés*.

Autobiográfia (gör.) a. m. önéletleirás.

Autobusz, a. m. automobil-omnibusz, l. *Mótorkocsi*.

Autochor (növ.), az önmozgás által való elterjedésre szolgáló berendezkedés jelzője.

Autochton, a geológiában, l. *Autigén*.

Autochtonok (gör., a. m. a földből szülöttek), valamely ország őslakói, nemkülönben ezek utódai, ha más népekkel nem elegyedtek össze. Autochton népeknek tekintették magukat az athéniek, arkaszok, latinok, gallok, szittyák stb.

Autocsónak, l. *Mótorcsónak*.

Autocycle, a. m. motocycle, l. *Mótoros kerékpár*.

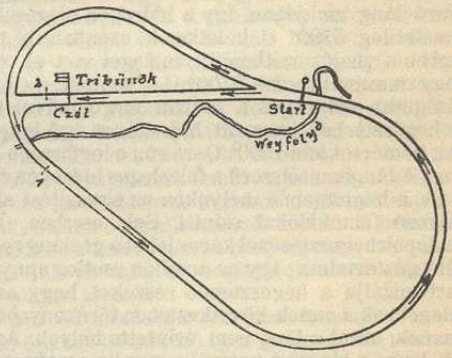
Autodafé (spanyol *auto de fé*, portugál *auto-da-fé*, latin *actus fidei*, «hitcselekvény, hitítélet»). A spanyol és portugál inkvizició által eretnekség miatt halálra ítéltekkel való ünnepélyes körmenet, illetőleg a halálos itélet végrehajtása. Tulajdonképen az A. az ítéletnek csupán nyilvános kihirdetését jelentette, de közvetetlen következménye mindig a kivégzés volt. Az áldozatra szánt eretnekekkel való körmenetek rendszerint pünkösd és advent közti egyik vasárnapon, leginkább mindszentek napján tartattak. A borzasztó látványosságra a nép tömegekben tódult, és a legelőkelőbb férfiak is tisztességet találtak abban, ha e kivégzéseknél mint a szent törvényszék poroszlói szerepelhettek. Az ünnepélyesség emelésére gyakran megjelent a király is, egész fényes udvarával. A menetet a domokosrendi barátok nyitották meg. Utánok a vezeklésre ítélt megtértek lépdeltek, majd a halálra ítélt eretnekek jöttek mezitláb, sanbenitóba, szűk tunikába és hegyes sipkába öltöztetve, mögöttük a megszökött eretnekek képmásait vitték a templomba, hol a halálra ítélteket, kezökben kioltott gyertyával, egy feszület elé állították, hogy hallják meg halálos ítéletöket. Ezután az elítélteket átadták a világi hivatalnoknak, ki őket megbilincselve, a kivégzés helyére vitette. Ha a halálra ítéltek a végrehajtás előtt visszavonták s megtagadták eretnekségöket, akkor enyhítésül megfojtották őket, ellenkező esetben azonban elevenen égették meg, velök együtt tűzre tevén a megszökött vádlottak képmásait és a korábban elhaltaknak tetemeit is. E tömeges kivégzéseket 1481-től kezdve rendezték nagyobb mértékben s a legfényesebb A. az volt, melyet 1680. II. Károly spanyol király alatt Madridban tartottak. Az utolsó tömeges A. 1781. folyt le, de Valenciában még 1826. is kivégeztek egy Ripoll nevű eretnek tanítót. Az irodalmat l. *Inkvizició* alatt.

Autodidakta (gör.), aki tanító nélkül szerezte ismereit. Az A. rendesen önálló észjárású, erős akaratú; nem érzik rajta az iskola vagy a vezető szakember hatása, de sokszor hiányzik belőle az önbecsülés helyes mértéke is. Hajlandó lenézni azokat, kik a szokott úton haladnak, mely őt nem köti.

Autodigestio (gör.), l. *Önemésztés*.

Autodinamikus (gör.) a. m. öntevékeny, önmagától ható; ami saját erejéből hat.

Autodrom, az automobil bemutatására, sebességének meghatározására, esetleg versenyek megtartására szolgáló — külön e célra épített — pálya. Méretei, miután a rekordversenyeknél néha 100 lóerős mótorral biró kocsik is száguldanak rajta végig, nem egyszer 150 km., sőt annál is nagyobb óránkinti sebességgel, a többi verseny-

pályákhoz képest igen hatalmasak. A fenti *ábra* a *brooklandi* pályát mutatja be, melynek hossza (1. jelölt rész): $2^{11}/_{16}$ ang. mf. (4323 m.), hozzászámítva a 2-vel jelölt befutási pályát, mely külön 1 km., összesen $3^{1}/_{4}$ ang. mf. (5230 m.), szélessége 100 láb (30 m.). Hogy a fordulónál a centrifugális erő a teljes sebesség megtartása esetén is a kocsit a pályából ki ne dobja, e helyeken a pálya külső oldala felé magasabb. Igy a fenti pálya külső széle a kisebb sugaru fordulónál — melynek sugara 1000 láb (304·3 m.) — 20 lábbal (7·93 m.) van magasabban, mint a belső. A kocsik 180 km. óránkinti sebességgel minden veszély nélkül futhatnak rajta.

Autoecia (növ.), az élősködő, különösen a rozsdagombának ivadékcserével járó fejlődésé-

ben az az eset, ha ugyanannak a gombának különböző spórás ivadéka *(Aecidium, conidium* és *teleutospóra)* teljes fejlődését ugyanazon a gazdanövényen folytatja és végzi be, amelyen a fejlődését megkezdette, vagyis nem vándorol át más növényre, mint pl. a gabonarozsda, amely utóbbi esetben a fejlődést heteroikusnak mondjuk.

Autofita, l. *Autotrof növények.*

Autofobia, az automobiltól való félelem, mely bizonyos egyéneknél abban is jelentkezik, hogy semmi szín alatt sem ülnek automobilra; továbbá az automobil ellen való ellenséges érzés, mely tettleges kártétel ösztönévé is fajul.

Autofonia *(Tympanophonia)*, orvosi műszó, azt a beteges állapotot jelenti, amidőn egyes fülbetegek saját hangjukat egyik v. másik fülben erősebben hallják.

Autogamia (növ.), l. *Megtermékenyítés.*

Autogarage (franc., ejtsd: garázs), automobilszín, a mótorkocsik elhelyezésére szolgáló helyiség.

Autogén, l. *Allogén* és *Autigén.*

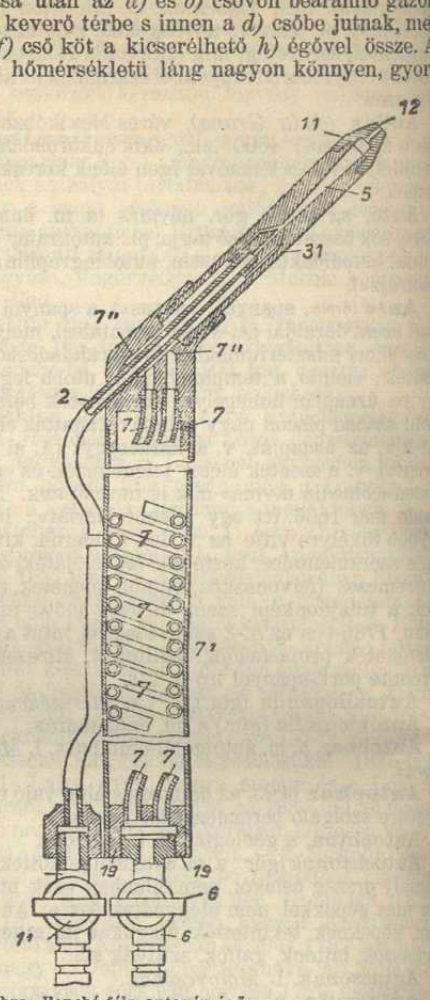
Autogenezis (gör.), l. *Ősfejlődés.*

Autogén hegesztés elve fémek, különösen vas és acél egyesítése összeolvasztással. A kovácsvas olvadáspontja 1600°, az acélé 1400° C., az öntöttvasé 1100—1200° C. és a nikkelé 1400—1500° C. Ily hőmérsékletet lokálisan a kovácstűzhelyeken anélkül, hogy a környezetet is föl ne melegítenénk, elő nem állíthatunk. Ezt a feladatot csak elekromos hevítéssel vagy nagy hőmérsékletet fejlesztő gázokkal oldhatjuk meg. Az utóbbiakkal való hegesztést nevezzük A.-nek. Leginkább a hidrogén vagy acetilén vagy Blaugáz (l. o.) és az oxigén keverékét használják szuró láng alakjában. Igy a hidrogén elégésekor elméletileg 6700° C. keletkezik, azonban ily melegben a vízgőz szétbomlik, meleget von el, úgy hogy maximum csak 2400° C.-t kapunk, de ez is bőségesen elégséges a szóban forgó műveletre. A hegesztéshez használt hidrogénes égő lángjának hőmérséklete 1900° C.-ra rúg a legforróbb helyen. A lángban célszerű a felesleges hidrogén stb., mert a hegesztendő helyeken az egyesítést akadályozó fémoxidokat síniti. Sok esetben, így vaslapok hegesztésénél káros lehet a gázláng redukáló gáztartalma; így az acetilén esetleg annyira karbonizálja a hegesztendő részeket, hogy azok ridegebbek s ennek következtében törékenyebbek lesznek, mint a láng nem érintette helyek. Az a hit, hogy a lángban normális munka esetén minden oxigén elég, téves, az újabb vizsgálatok az

1. ábra. Durranógáz égője.

ellenkezőt bizonyítják. Az A.-re leginkább a hidrogén és oxigén gázelegyet használják. Mind a két gázt sűrítve acélpalackokban szállítják a fogyasztókhoz. Az égő szerkezetét az *1. ábra* szemlélteti. Ezt gummicsövekkel az oxigén és hidrogén gáztartóval kötik össze; a *c)* zárócsap nyitása után az *a)* és *b)* csövön beáramló gázok az *e)* keverő térbe s innen a *d)* csőbe jutnak, melyet *f)* cső köt a kicserélhető *h)* égővel össze. A nagy hőmérsékletü láng nagyon könnyen, gyorsan és biztosan összehegeszti (olvasztja) az egymással érintkező fémrészeket. A *2. ábra* a Fouché-féle autogén-égőt szemlélteti. A nagyobb nyomású oxigén a vékony *(2)* csövön, az acetilén pedig a bővebb *(6)* csapon át áramlik az égőbe. Az utóbbit a *(7)* spirális cső két ágra osztja. A kúpos *(31)* nyíláson kifuvó oxigén magával rántja az acetilént, az *(5)* térben a két gáz keveredik és a vörösréz fuvóka *(11)* nyílásánál *(12)* meggyujtva elég. Egy méter hosszú és 10 mm. vastag vaslemez hegesztéséhez kell 450—560 l. oxigén és 2500—3100 l. hidrogén fél óra alatt. Acetilénnel egy óra alatt 2·5 m. hosszú és 10 mm. vastag vaslemezt hegeszthetünk össze 1300 l oxigén és 1000 l. acetilén fogyasztása mellett.

2. ábra. Fouché-féle autogén-égő.

Irodalom. Wittál J. Gyula, Az autogén hegesztés és vágás (l. a Magyar Iparoktatás XIV. évfolyamának 17—20. számát); Baumann, Bericht über Versuche mit autogen geschweissten Blechen und Kesselteilen, Berlin 1910; Autogene Metallbearbeitung (Havi folyóirat).

Autogén metszés. Ha gázzal vagy villamossággal megizzított fém (különösen vas) felszinére

nagy nyomású oxigén gázsugár hat, az keresztül ég. A művelethez kell az autogén hegesztés kapcsán leírt hegesztő-égő és oxigénvezető cső. Az előbbi elől jár s a fémet izzásig fölmelegíti, az utóbbi pedig közvetlenül utána halad s az oxidációt végzi el. Dolgoznak úgy is, hogy először a melegítő lángot használják. Ha a fém elég izzó, a gázcsapot elzárják és az oxigénvezető csövet megnyitják. Ezzel az eljárással 50 mm. vastag lemez 3·28 m^3 oxigéngáz fogyasztása mellett vágható át, 6 m. óránkinti vágássebességgel. A vágásszélesség 2 – 4 mm. Az irodalmat l. *Autogén hegesztés* alatt.

Autogonia, *archigonia*. *Haeckel* a szülők nélkül való hipotétikus keletkezésnek v. ősnemzésnek két módját különbözteti meg, ú. m. az A.-t, amely ben valamely legalsóbb rendű élő lény közvetlenül szervetlen vegyületekből, továbbá a *plazmogoniát*, amelyben szerves vegyületekből keletkezik. Bebizonyítva azonban a szülék nélkül való keletkezésnek egyik módja sincsen, bár az első élet keletkezését az A. útján kell elképzelnünk.

Autográf (gör.; *nyolc melléklettel*). A szó abból származik, hogy *autografon*, ami a. m. sajátkezű írás. Minden eredeti kézirat, levél, okmány, aláírás tehát A.; rendszerint azonban csak neves, híres emberek kézírását értjük az A. szó alatt. Kiváló államférfiak, tudósok, költők, uralkodók írásait könyvtárakban kincsek gyanánt őrzik, magánosok pedig, ha birtokukba kerül, ereklyeként tartják. Az A. megőrzését már az ókorban kezdték, a rendszeres *A.-gyűjtés* azonban csak a XVI. században indult meg Franciaországban. Ma már a világ összes nagyobb könyvtárában vannak A.-gyűjtemények, számos kereskedés nyílt meg, ahol nevezetesebb emberek kézírását árulják drága pénzen és sok ezer ember igazi szenvedéllyel adta magát az A.-gyűjtésre. Az emberek jellemét akarják ezek a gyűjtők az írásukból kitanulni, s hogy nem minden alap nélkül való az a feltevés, hogy a jellem és írás közt van némi összefüggés, mutatja az a körülmény, hogy sokszor asszony, férfi és gyermek írását a kevésbé gyakorlott szem is meg tudja különböztetni. Az első nagyobb gyűjtemény IV. Henrik államtitkárjáé, Loménie de Brienne-é volt Párisban. A világ legnagyobb A.-gyűjteménye a párisi nemzeti könyvtáré, amely után a legnagyobb és legbecsesebb az, melyet a londoni British Museumban őriznek. Mikor a gyűjtés szenvedélye mindinkább terjedt, természetszerüen megindult az *A.-kereskedés* is. Már 1801-ben volt Párisban nyilvános A.-árverés, de az első A.-kereskedés csak 1838. nyílt meg, ugyancsak Párisban. Ma már számos ilyen kereskedés van mindenfelé s ezek katalógusokat adnak ki, megszabott árakon kínálva nagy emberek kézírásait. Misem természetesebb, hogy a nagy kereslet arra birt egyeseket, hogy A.-kat *hamisítsanak*. Weimarban 1856. ültek törvényt egy Gerstenberg nevű építész fölött, aki híven tudta utánozni Schiller kéziratát s valósággal gyártotta az eredeti Schiller-A.-kat. Nagy feltünést keltett annak idején Chasles francia matematikus gyüjteménye, melyet ez nyilvánosságra is hozott; a lehető legérdekesebb A. voltak ezek, régiek és újak; még Caesartól való kézírás is volt köztük. Később aztán kiderült, hogy az érdekes iratok egytől-egyig hamisítottak s azokkal egy ügyes hamisító szedte rá a tudós tanárt. Most úgy iparkodnak a csalást megakadályozni, hogy az A.-t összehasonlítják az illető férfiak írásának litográfia, réz- vagy fametszés útján készített hasonmásával. Az úgynevezett *emlékkönyvek* is az A.-gyüjtés német képezik. L. még *Kézírás*.

Autográfgyüjtemények, l. *Autográf*.

Autográfhamisítások, l. *Autográf*.

Autográfia (gör., *sajátkezű írás*), így nevezik a könyomdászatban a litográfiai tintával sima, jól enyvezett papirosra írt kéziratokat s ezek sokszorosítását. A kőre v. cinkre való átnyomáskor a papiros hátát gyönge salétromsavas oldattal kenik be, mert így a vonalak jobban áthúzódnak. Használnak az A.-nál a közönséges papiros helyett preparált, ú. n. A.-i papirost; erről az írás v. rajz tisztábban, élesebben nyomható át, de az átnyomásnál a követ v. cinklemezt melegíteni kell. Az átnyomás után a követ v. lemezt maratják (l. *Maratás*), a nyomás pedig úgy történik, mint a könyomásnál (l. o.). Az A. olcsó és gyors eljárás, különösen sürgős hivatali és kereskedelmi értesítések, tervek, épület- és géprészek stb. sokszorosítására használják. — A.-nak hívják még a magyar találmányú Fönix, hektográf, autocopiste noir stb. készülékekkel való sokszorosító eljárásokat. — A. *orvosi* jelentését l. *Dermografizmus*.

Autogravür (könyomdászati fény-nyomás kapcsolatban a mélynyomással). Ez eljárás, melyet Angerer C. talált fel Bécsben 1906.; a fotográfiai háromszínnyomási eljárás többszörösített alkalmazásából s egy mélynyomású lemezzel való kiegészítéséből áll. A szükséges színlemezekből, tehát a sárga, vörös és kék alapszinekből nem egy-egy, hanem több, fokozatos erősségű és tónusgazdagságú diapozitiv készül egyugyanazon felvételről; e diapozitivek fotografikus úton kőre vitetnek s kézi sajtón nyomatnak. A kész színnyomatokra azután acélba v. rézbe maratott, megfelelő mélynyomású lemezt nyomnak. Az ily nyomatok az eredetinek teljesen megfelelő képet adnak, s különösen alkalmasak képeknek fac-similesokszorosítására, mert a mély nyomásuak plasztikus jellege még az eredetinek ecsetvonásait is érvényre juttatja.

Autohipnózis (gör.), másnak hozzájárulása nélkül önként jelentkező igézés. Rendesen csak már mások által megigézetteken következik be. V. ö. *Igézés*.

Autoinfekció (gör. és latin), helytelen elnevezés, de általánosan használt. Azon fertőzéseket értjük alatta, amelyek úgy jönnek létre, hogy a szervezet valamely részében levő mikroorganizmusok a vérpályán vagy a nyirkutakon keresztül más helyre jutnak és ott betegséget okoznak. Tudjuk, hogy a száj, az orrüreg, a nyelőcső, a bélcsatorna, a hüvely telve van baktériumokkal, amelyiknek egyike-másika igen veszedelmes az emberre (streptococcus pyogenes, staphylococcus stb.), de az ép nyálkahártyán ezek nem tudnak áthatolni. Ha már most bármi okból megsérül a nyálkahártya, pl. szálka megsérti a garatot, a szülésnél felsebződnek a nemi szervek, a baktériumok be-

hatolhatnak a megsérült szövetbe, ott elszaporodhatnak és fekélyt, helybeli gennyedést okozhatnak, de tovább is vándorolhatnak a vérpályán v. a nyirkereken keresztül és a távolabbi szervekben okozhatnak megbetegedéseket. Más esetekben a baktériumok a szervezet belsejében eltokolva élősködnek, de a tok valamikép megreped és így jutnak be a vérpályába. *Autoinokuláció* a. m. átoltás, az a folyamat, amidőn a szervezet valamely részében lévő megbetegedést, valamely más helyre a beteg vagy az ápoló, vagy valamely harmadik személy keze, vagy valamely más tárgy viszi át. A fertőzés nem a vér vagy a nyirk útján történik. Pl. a kankót a beteg a húgycső gennyével bedörzsöli a szemébe, a bőr gennyedését átviszi vakarás útján a melléről a lábára.

Autoinokuláció, l. *Autoinfekció*.

Autointoxikáció (gör.-lat.), mérgezés, amelyet a szervezetben képződött méreg okoz. A méreg képződhetik úgy, hogy a szervezetben rendellenes folyamatok vannak, pl. bélbeli rothadás. Máskor a szervezetben mindig képződő mérgek kiválasztása hiányos, pl. a vese kiválasztása megakad (vesegyuladás), és a vérben felhalmozódnak azon, mindig képződő mérgek, amelyeknek kiviteléről a vese gondoskodik (l. *Húgyvérüség*). Harmadszor akkor fejlődik A., ha valamely oly szerv működése hiányos, amely szervnek egyik rendeltetése az anyagcserében mindig képződő mérgek ártalmatlanná tétele. Pl. a pajzsmirigy megbetegedésénél fejlődő görcsök és elbutulás; a mellékvese megbetegedését követő bronzbetegség stb. A.-ról szólunk, ha az anyagcsere megváltozása folytán rendellenes, mérgező anyagok képződnek a szervezetben. Pl. a cukorbetegségben képződő aceton stb.

Autokefaloi (gör.) a. m. függetlenek, a keleti egyházban a pátriarchával mint rendes hierarkiai felsőséggel szemben önálló, független, legfőbb joghatósággal felruházott főnökség jelzésére használt kifejezés. E címmel illetik a konstantinápolyi pátriarchátus felállítása előtt az efezusi, herakleai, s cezareai püspököket, kik exarchák (l. o.) jogait gyakorolják, de a chalcedoni zsinat óta előjogaik megszüntek és csak címük maradt meg. Ma a konstantinápolyi pátriarchától független autokefál egyházak vannak Magyarországon, Ausztriában, Oroszországban, Szerbiában.

Autokinézis (gör.), belső ingerre létesülő mozgás.

Autokláv, *digestor*. Így nevezik a folyadékok túlmelegítésére való, jól záró edényt. Kisebb műveleteknél A. gyanánt beforrasztott üvegcsövet vagy vastagfalu jól záró palackokat használnak. Nagyobb anyagmennyiségeknél vasból, illetőleg acélból készült A.-okat alkalmaznak, melyek biztosítószeleppel, manométerrel, gőzkibocsátócsappal, esetleg kavarókészülékkel is fel vannak szerelve. A. a *Papin*-féle fazék is. Az A.-ot leginkább a stearin gyártására, az enyv főzésére stb. használják. *A. tömítés* a. m. önműködően záró tömítés.

Autokollimáció, l. *Kollimáció*.

Autokrácia, a korlátlan és abszolut egyeduralom gör. elnevezése. *Autokrata*, az így uralkodó. L. *Abszolutizmus*.

Autokritika (gör.) a. m. önbirálat.

Autokróm-eljárás, a szines képek nyomtatásánál gyakran alkalmazott eljárás, melynél a fotográfia segélyével készített autotipiai lemezről egy színben nyomott képet litográfiai úton szinezik. Az autotipia csak a konturját és nem egészen határozott részleteit adja itt a képnek, ezt nem is szokták túlsötéten nyomni, a szinekkel adják meg azután a kép élénkségét, ezekkel emelik vagy mélyítik az egyes részleteket. L. még *Lumière-eljárás*.

Autolizis (gör.), l. *Önemésztés*.

Autologia (gör.), voltaképeni beszéd, ellentétben a képes beszéddel; annyi is mint *autonomia*, l. *Önkormányzat*.

Autolykos, 1. Hermes fia, a görög mitoszvilágban notorius tolvaj és csaló, ki az elidegenített holmit felismerhetetlenné tudja tenni. Heraklest birkózni tanította. — 2. *A.*, görög matematikus és csillagász Kr. e. 330 körül, a két fennmaradt legrégibb görög matematikai munka szerzője.

Automachia (gör.) a. m. önönmagának való ellenmondás.

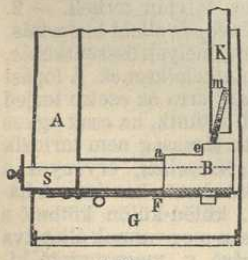
Automata (gör., *önönmagától mozgó*). A. elnevezés alatt régebben élő lények (emberek, állatok) alakjaira készített, ezeknek mozgásait is utánzó bábukat értettek. Ezeknél a mozgató mechanizmust egy az A. belsejében, többnyire elrejtve elrendezett, óramű képezte, mely, a bábualakból kiálló rögzítő készüléknek oldása után, megindult és a bábunak hozzákapcsolt tagjait mozgásnak indította. Ezek az A.-k a mai, szintén óraművel hajtott gyermekjátékok *elődjeinek* tekinthetők. Efféle A.-kat már az őskorban ismertek. Híresek voltak tarentumi Archytas repülő fagalambja, Pausanias sasa, Demetrios Phalereus csigája és Ptolomaios Philadelphos androidja. A középkorban Albertus Magnus oly androidot szerkesztett, mely a vendégeknek az ajtót kinyitotta és a belépőt üdvözölte. Regiomontanus járó legyet és sast készített, az utóbbi a Nürnbergbe bevonuló Miksa császárt szárnycsattogással és fejbólintással üdvözölte. A zsebóra feltalálása után (Hell Péter 1500) még több A.-t szerkesztettek. Voltak zenélő, lövöldöző, táncoló, harcoló stb. A.-k. A strassburgi münster híres órája 12 apostolával és kukorékoló kakasával szintén ebből az időből való. Efféle órák még a lübecki, prágai, olmützi, nürnbergi, berni, salzburgi stb. A schwarzwaldi órákon még ma is kakuk jelzi az órák ütéseit. A XVIII. sz.-ban legnagyobb hírű volt a grenoblei *Paucanson* és a chaux de fonds-i *Droz* Jakab A.-ja. Kaufmann Drezdában helyesen fúvó trombitát mutogatott, később trombitáló androidot is készítettek. *Kempelen*-nek sakkozó androidja nem volt A., mert benne élő ember mozgatta a nagyon elmés mechanizmust.

Az újabb időben a közéletben A. elnevezés alatt bedobott pénzdarab által működésnek indítható elárusító-, mutatvány-, zene-, telefon- stb. A.-kat értjük. Ennek a készüléknek lényege abból áll, hogy egy emeltyű-rendszer által rögzített mechanizmus egy bedobott pénzdarab által az emeltyűrendszer hatása alól kikerül, minek következtében egy a készülékből kiálló fogantyú meghúzása vagy egy forgattyú forgatása által egy szekrénykébe esett árú, egy dobra göngyölt sza-

lag kihúzható, egy folyadékot tartalmazó edény csapja kinyitható, egy sztereoszkóp-képeket tartalmazó szalag vagy tengely mozgásnak indítható, egy síp láda zenélő hengere vagy egy grammofon tárcsája mozgásnak indítható stb. A pénzdarab esetleg egy óraművet vagy elektromótort is *megindíthat*, mely az A.-t minden külső beavatkozás nélkül működteti.

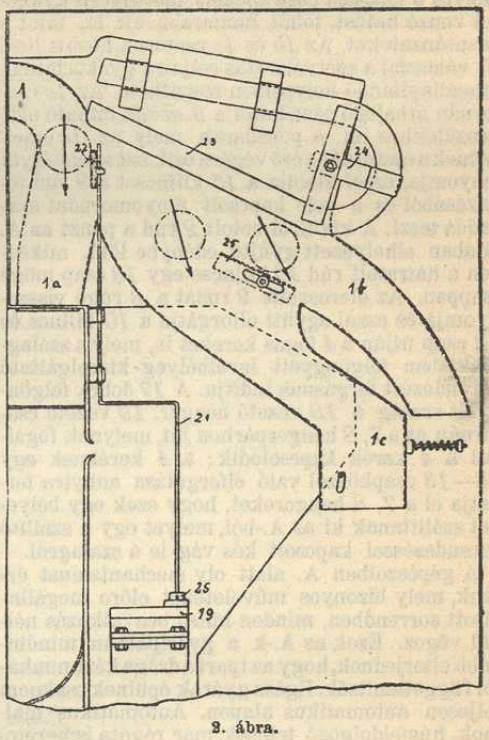
Az emberi munka folytonos drágulása az A.-kat mindinkább elterjedtebbekké teszi. Ujabban a postai szolgálat könnyítésére is használnak A.-t, így egymásra halmozott levelező-lapokat egy bedobott pénzdarabbal kioldott tolattyú meghúzása által szolgáltatnak a vevőnek, a bélyegeket pedig egy szintén pénzdarabbal oldott henger forgatása által — mely hengerre bélyegek folytonos szalag alakjában göngyölvék — adják ki. Ajánlott levelek felvételére is használnak már A.-t. A bedobott, az ajánlási díjnak megfelelő pénzdarab egy mechanizmust old, melyet kívülről forgattyú indít mozgásnak. Az A. a levélre felragasztja a szükséges bélyeget, ráüti a keletbélyegzőt és egy a szalag alakjában egy lobra göngyölt vevényre már előre feljegyzett számot, a vevényt magát a levélbélyeg-A.-khoz hasonló módon kitolja és levágja. Ételek, italok árusítására szolgáló A.-k ma már egész korcsmák közönségét szolgálják ki; ezek lényege a már kezdetben említett elárusító A.-kal egyező. Az ételek rendszerint üvegszekrényekben vannak elhelyezve, hogy a vevő ízlése szerint választhasson. Az A.-k szerkesztésénél természetesen nagy gond fordítandó arra, hogy a készülék hamis pénz vagy a megkívántnál kisebb pénzegység által működésbe hozható ne legyen. Ebből a célból a bedobó nyilást az A. megindítására szolgáló pénzdarab nagysága szerint kell kivágnunk, e mögé pénzvizsgáló mágnest alkalmaznunk, mely az értéktelen vasutánzatokat, a csekély értékű rézpénzt a használatra szánt nikkelpénztől elválasztja; az emeltyű-rendszert pedig akként kell alakítanunk, hogy azt csak a megfelelő súlyú pénzdarab indítsa mozgásnak.

Az A.-k egy ismert záró és kioldó mechanizmusát az *1. ábra* mutatja: Az *A* tartóból az elárusítandó tárgy az *S* fiókba hull, ezzel a fiókkal kapcsolatos az *F* rugóra helyezett *B* lemezdarab, mely az *a* nyelvbe ütközve az *S* fiókot nem engedi kihúzni. *B* felett látjuk a pénz bedobására való *K* csatornát. Az *m* pénzdarab ezen át a *B* lemezre esik és azt annyira lenyomja, hogy az *e* bevágás az *a* nyelv alá jön, mire *S* fiók kihúzható és a pénz a *G* tartóba hull. Ha az *S* fiókot visszatoljuk, *B* újra a rajzolt állásba kerül, a fiókba új árú esik. Az *F* rúgó helyett emeltyűt is alkalmazhatunk, melynek egyik karja a fiókot rögzíti, másik karja pedig a pénz felvételére alkalmas csészével van ellátva. Egy pénzkiválasztókészülékkel ellátott

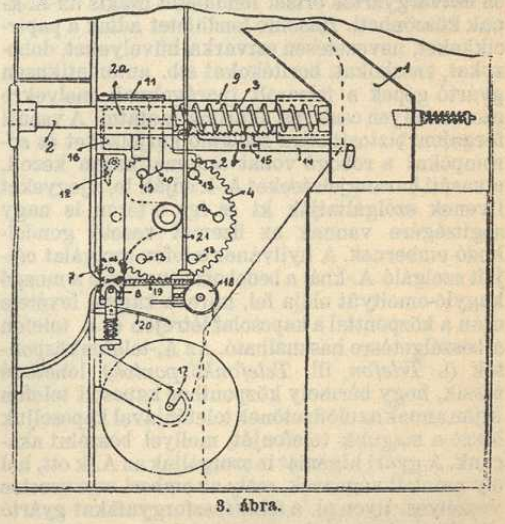
1. ábra.

A.-t mutatunk be a *2. és 3. sz. ábrán*. Az A. homlokfalába az A. működtetésére megkivánt (nikkel) pénzdarab nagyságának megfelelő rés van vágva,

2. ábra.

melyhez az *1* csatorna csatlakozik. Az *1* csatorna 3 felé, *1a*, *1b* és *1c* irány felé, ágazik el, mely 3 irányú csatorna felé van helyezve a kiválasztó

3. ábra.

mágnes. *1a* csatorna ágába esik a rézpénz és az olyan ón, ólom stb. pénzutánzat, melyre a mágnes nem hat, az *1b* csatornaágba esnek a vasutánzatok, melyek a mágnes lejtős szárán végigcsúsz-

nak, az *1c* ágba pedig esik az a nikkelpénzdarab, mely az A. homlokfalán vágott résen befér és melyre a mágnes csak csekély mértékben gyakorol vonzó hatást, tehát hamarabb ejt le, mint a vasutánzatokat. Az *1b* és *1c* csatorna között levő 25 válaszfal a szétválasztás céljaira gyakorlatilag megállapítandó helyzetben rögzíthető. Az *1c* csatornán áthaladó pénzdarab a *3. ábrán* látható oldó készülékhez jut. A pénzdarab, mely az *1c* emeltyűnek a csatornába érő végére esik, ezt az emeltyűt lenyomja, ezzel kioldja a *15* kilincset a *9* rúd fogazásából és a vele kapcsolt *2* nyomórudat szabaddá teszi. A kívülről betolt *2* rúd a pénzt az A. aljában elhelyezett gyüjtő edénybe löki, miközben a hátratolt rúd *10* kilincse egy *13* csap mögé csappan. Az eleresztett *2* rudat a *3* rúgó visszanyomja és ezzel együtt elforgatja a *10* kilincs és *13* csap útján a *4* fogas kereket is, mely a szalagalakjában felgöngyölt levélbélyeg-kiszolgáltató berendezést forgásnak indítja. A *17* dobra felgöngyölt szalag a *18* vezető henger, *19* vezető csatornán át a *7, 8* hengerpárhoz jut, melynek fogaival a *4* kerék kapcsolódik; a *4* keréknek egy *13—13* csapközzel való elforgatása annyira forgatja el a *7, 8* hengereket, hogy ezek egy bélyeget szállítanak ki az A.-ból, melyet egy a szállító berendezéssel kapcsolt kés vág le a szalagról.

A gépészetben A. alatt oly mechanizmust értünk, mely bizonyos műveleteket előre megállapított sorrendben, minden külső beavatkozás nélkül végez. Ezek az A.-k a gyáriparban mindinkább elterjednek, hogy az ipart a drága kézimunkától függetlenítsék. Egész gyárak épülnek csaknem teljesen automatikus alapon. Automatikus malmok, húsfeldolgozó telepek már régóta ismeretesek. A kefegyártás, főképen az a része, mely a tömegárúval (növényi rostkefék, fogkefék stb.) foglalkozik, már csaknem teljesen automatikus. A szeg- és csavargyartás óriási lendületét csakis az A.-knak köszönheti. Hasonló lendületet adtak a papíráruk, nevezetesen szivarka-hüvelyeket, dobozokat, zacskókat, borítékokat stb. automatikusan gyártó gépek a felsorolt iparágaknak, melyekre ezen a helyen csak reá akarunk mutatni. A vasúti forgalom biztosítására szolgáló karjelzőket és sorompókat a robogó vonat automatikusan kezeli, a vasúti harangjelzéseket A.-k adják le, a jegyeket ilyenek szolgáltatják ki és így e téren is nagy segítségére vannak az üzemet vezető gondolkodó embernek. A nyilvános telefon-szolgálat céljait szolgáló A.-knál a bedobott pénzdarab a mozgó kagyló-emeltyűt oldja fel, mire a kagyló levétele után a központtal a kapcsolat létrejön és a telefon a beszélgetésre használható. Az A.-telefonközpontok (l. *Telefon*, ill. *Telefonközpontok*) lehetővé teszik, hogy bármely központhoz kapcsolt telefon útján annak az előfizetőnek telefonjával kapcsoljuk össze a magunk telefonját, mellyel beszélni akarunk. A gyári higéniát is szolgálják az A.-k ott, hol oly munkát végeznek, mely az emberi szervezetre veszélyes. Ilyen pl. a fehérfoszforgyufákat gyártó gépek, melyek teljesen elzárt helyen végzik az életveszélyes munkát.

Automatikus jelzőbója, l. *Jelzőbója*.

Automatikus működések, olyanok, amelyek látszólag minden külső inger hozzájárulása nélkül is létrejönnek. Az ilyeneknél fel kell vennünk, hogy magukban a sejtekben keletkeznek a kiváltó ingerek, amelyek valószínüleg nem egyebek, mint a sejt anyagforgalmi termékei. Automatikus működések van az egysejtű organizmusoknak; emberben a szívnek, a lélegzést fenntartó idegközpontnak, a verőerek falának stb. Az automatikusnak nevezett működések egy része a szó szoros értelmében nem automatikus, amennyiben a vér és szövetnedv összetételének megváltozása váltja ki őket. A rendes beszédben automatikusnak nevezik még az automataszerüen, mechanice lefolyó működéseket.

Automatikus táviró, l. *Telegráf*.

Automatizmus (gör.), kóros öntudattal való rendezett és akaratlan cselekvés. Ilyen A.-t látunk hipnózisban, midőn parancsszóra, v. utánzásként cselekszik a hipnotizált. Ilyen aztán a nyavalyatörésben szenvedők elkóborlása. L. *Vándorösztön*.

Automitrailleuse, önműködő szórólöveg. L. *Géppuska*.

Automobil, l. *Mótorkocsi*.

Automobiladó, a gépjárművekre (gépkocsi és mótoros kerék) vetett adó nálunk nincs behozva, az automobilközlekedéssel (l. o.) összefüggő engedély díja u. i. nem adó, hanem illeték természetü. Németországban mótoros kerék 10 márka, gépkocsi pedig lóereje szerint 25—150 márka alapadóval van megróva, mely utóbbi minden egyes lóerő után az egyes osztályokban különböző tétellel emelkedik. Franciaországban és Olaszországban csak a mótoros kerékpárok adókötelesek.

Automobilbiztosítás, három irányban terjed. 1. *Szavatossági* A., midőn a biztosító társaság a törvényes szavatosság következményei ellen biztosít, azaz arra kötelezi magát, hogy a biztosítási kötvényben megállapított legmagasabb összegek erejéig megtéríti azokat a kártalanításokat, amelyeket a biztosított fél az érvényben lévő törvényes rendeletek v. állandó birói gyakorlat értelmében *személyeknek* testi sérülése, megölése v. egészségének megrongálása miatt fizetni köteles. A biztosítás külön díjfizetés ellenében kiterjeszthető arra a szavatosságra is, mely a biztosítottat *idegen tulajdon, tárgyak* és *állatok* sérüléséért a törvényes rendelkezések folytán terheli. — 2. *Automobil megsérülése* és *lopás* elleni biztosítás, kiterjed mindazon károkra, melyek összeütközés, balesetek, törés stb. folytán keletkeznek. A lopási kockázatra a biztosítás csak arra az esetre terjed ki, ha az egész automobil eltünik, ha csak egyes részek tünnek el, ezekért a társaság nem tartozik kártérítéssel. — 3. *Tűzbiztosítás*, érvényes a tűz, robbanás v. rövidzárlat okozta károkra. A három biztosítás együtt v. külön-külön köthető s mind a háromnál részletesen meg vannak állapítva a biztosítás hatályát kizáró v. megszüntető kikötések. Rendszerint ki vannak zárva a biztosításból az oly károkból eredő igények, amelyek verseny- és távkocsizásoknál v. az erre való trainingnél keletkeznek.

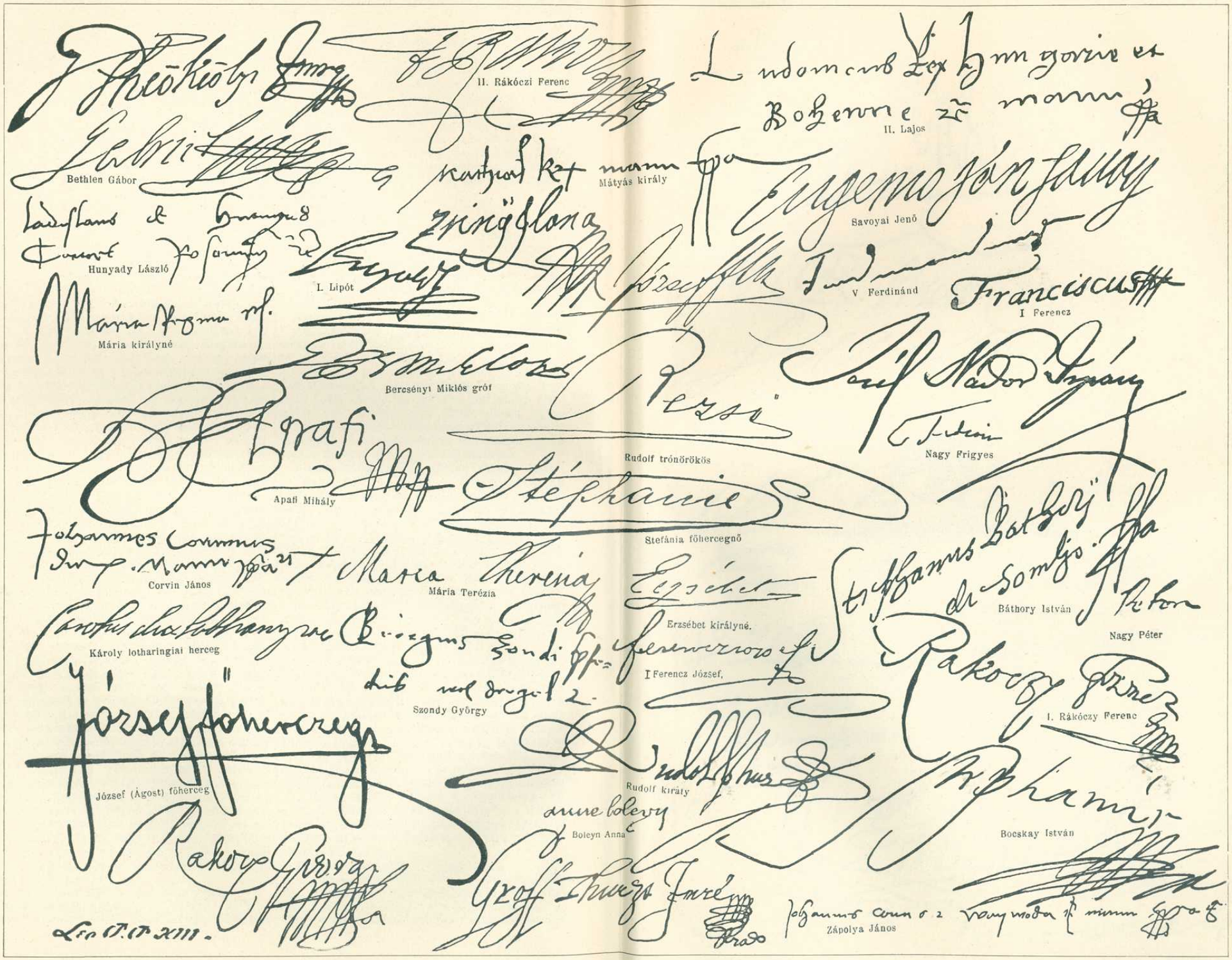
Automobilcsónak, l. *Mótorcsónak*.

Automobil-kilométermérő (l. a *képmellékletet*), az automobil által befutott kilométereket számlálja, v. a kocsi pillanatnyi sebességét mutatja óránkint befutandó kilométerekben. Van olyan készülék

ORSZ. SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

AUTOGRÁFOK I.

(FEJEDELMEK, HADVEZÉREK, ÁLLAMFŐK, URALKODÓCSALÁDOK TAGJAI.)

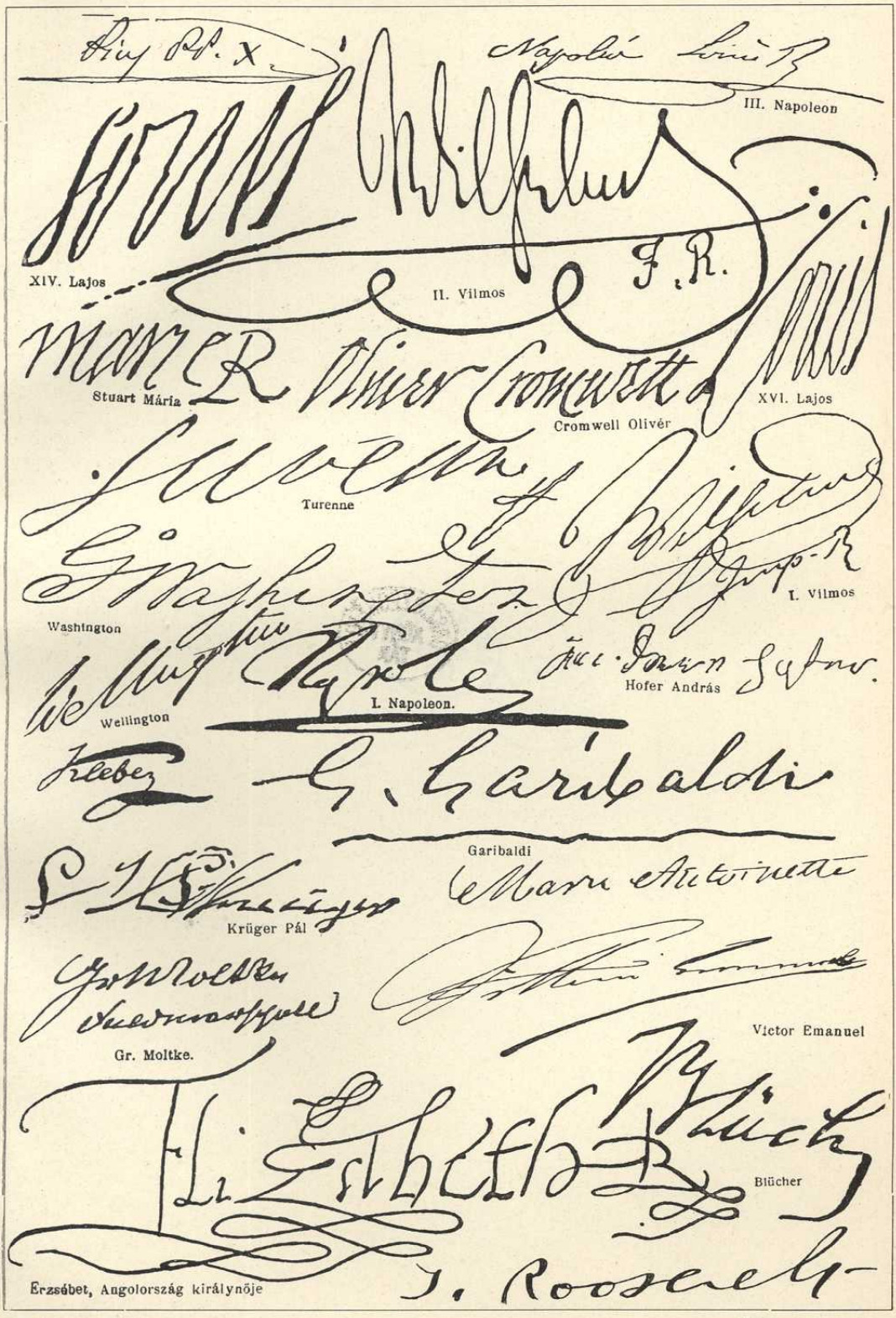

«Autográf» cikkhez.

OSZ. SZÉCHÉNYI KÖNYV-TÁR

AUTOGRÁFOK II.

(FEJEDELMEK, HADVEZÉREK, ÁLLAMFŐK, URALKODÓCSALÁDOK TAGJAI.)

ORSZ. SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

ORSZ. SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

AUTOGRÁFOK III.

(ÁLLAMFÉRFIAK, EGYHÁZI, POLITIKAI ÉS KÖZÉLETI JELESEK.)

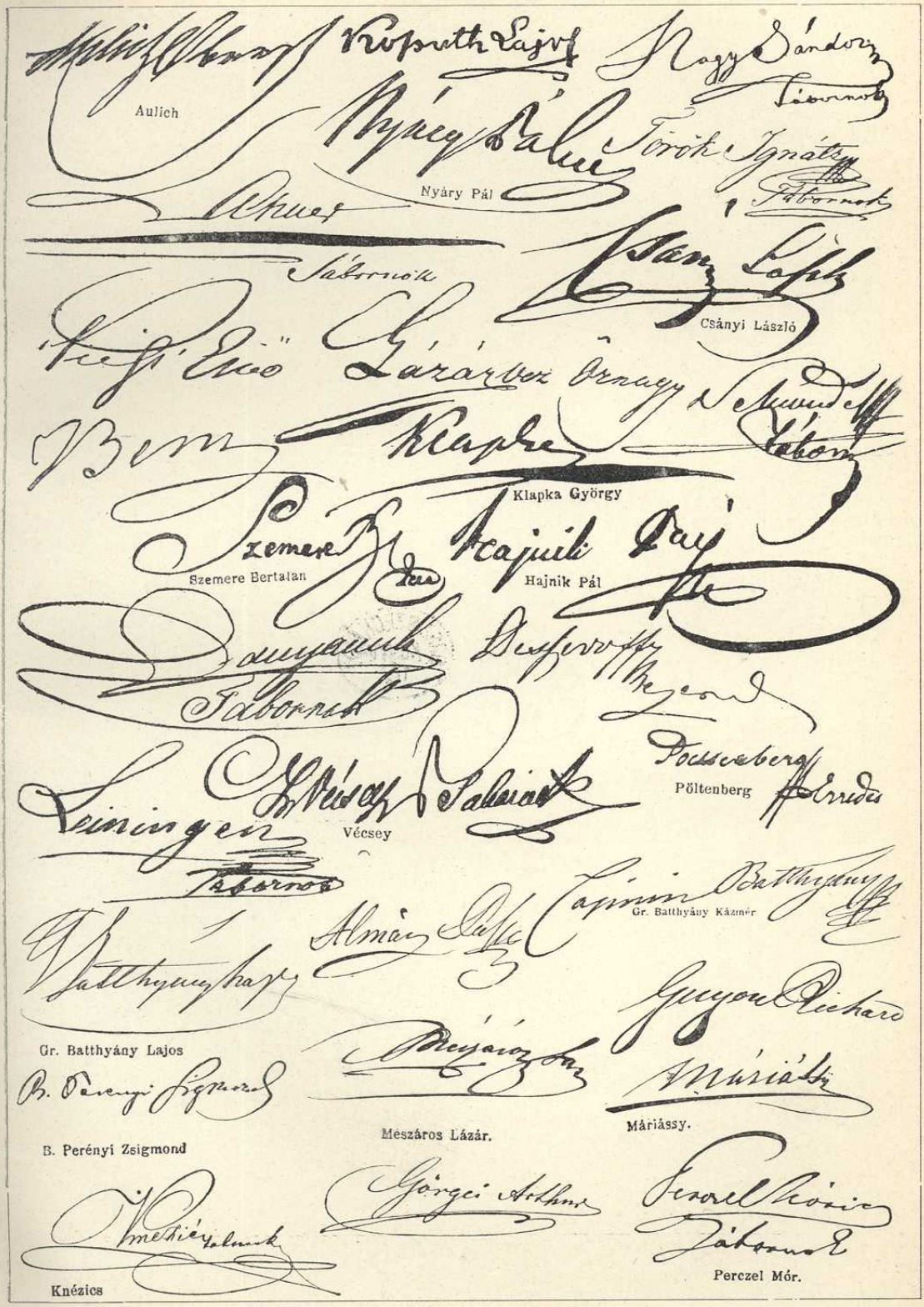
«Autográf» cikkhez.

RÉVAI NAGY LEXIKONA.

ORSZ. SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

AUTOGRÁFOK IV.

(1848—49. MAGYAR SZABADSÁGHARC.)

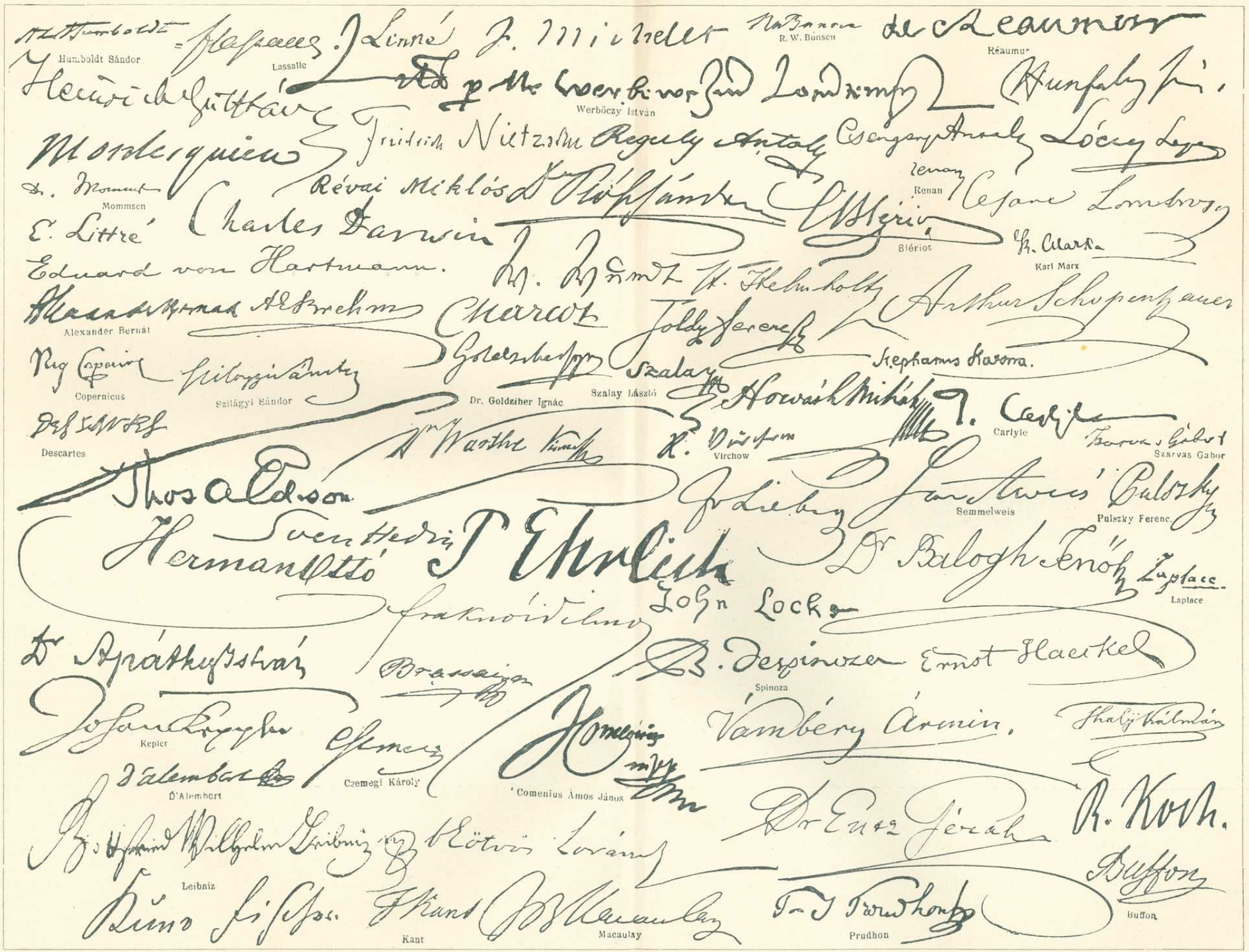
«Autográf» cikkhez.

ORSZ. SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

ORSZ. SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

AUTOGRÁFOK V.

(TUDÓSOK.)

«Autográf» cikkhez.

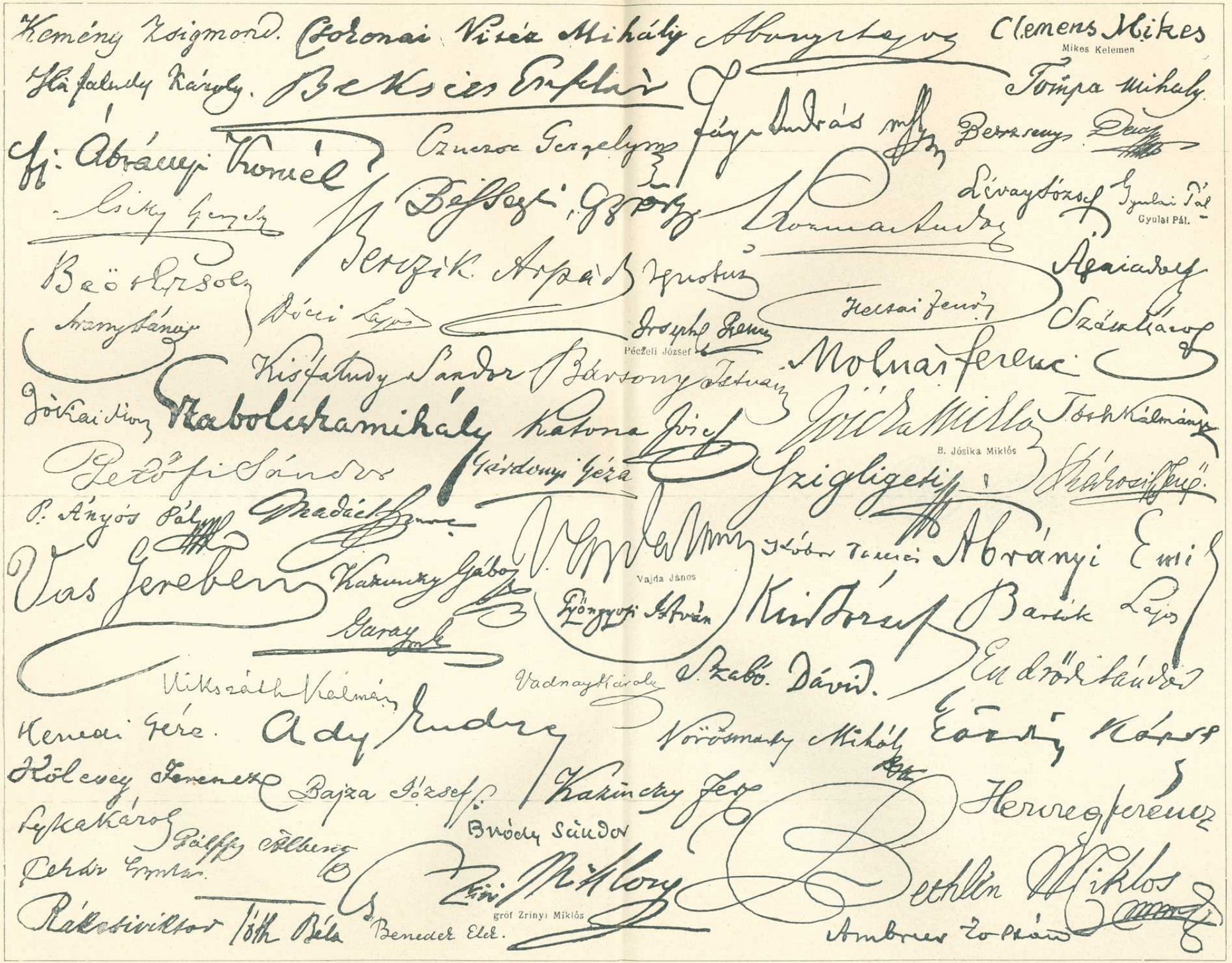
RÉVAI NAGY LEXIKONA.

OSZ. SZÉCHÉNYI KÖNYV-TÁR

ORSZ. SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

AUTOGRÁFOK VI.

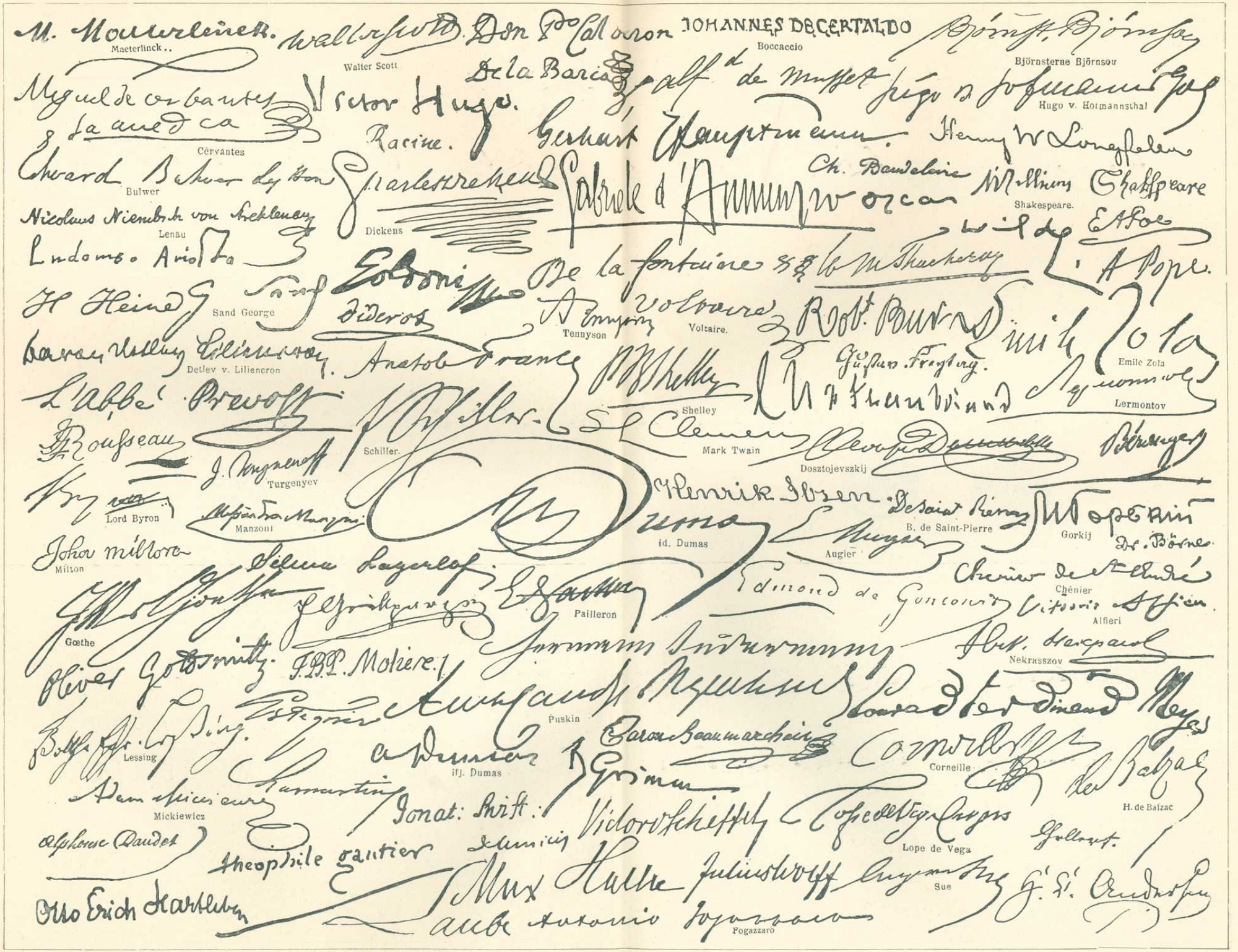
(MAGYAR IRÓK.)

ORSZ. SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

ORSZ. SZÉCHÉNYI KÖNYV-TÁR

AUTOGRÁFOK VII. (KÜLFÖLDI IRÓK.)

«Autográf» cikkhez.

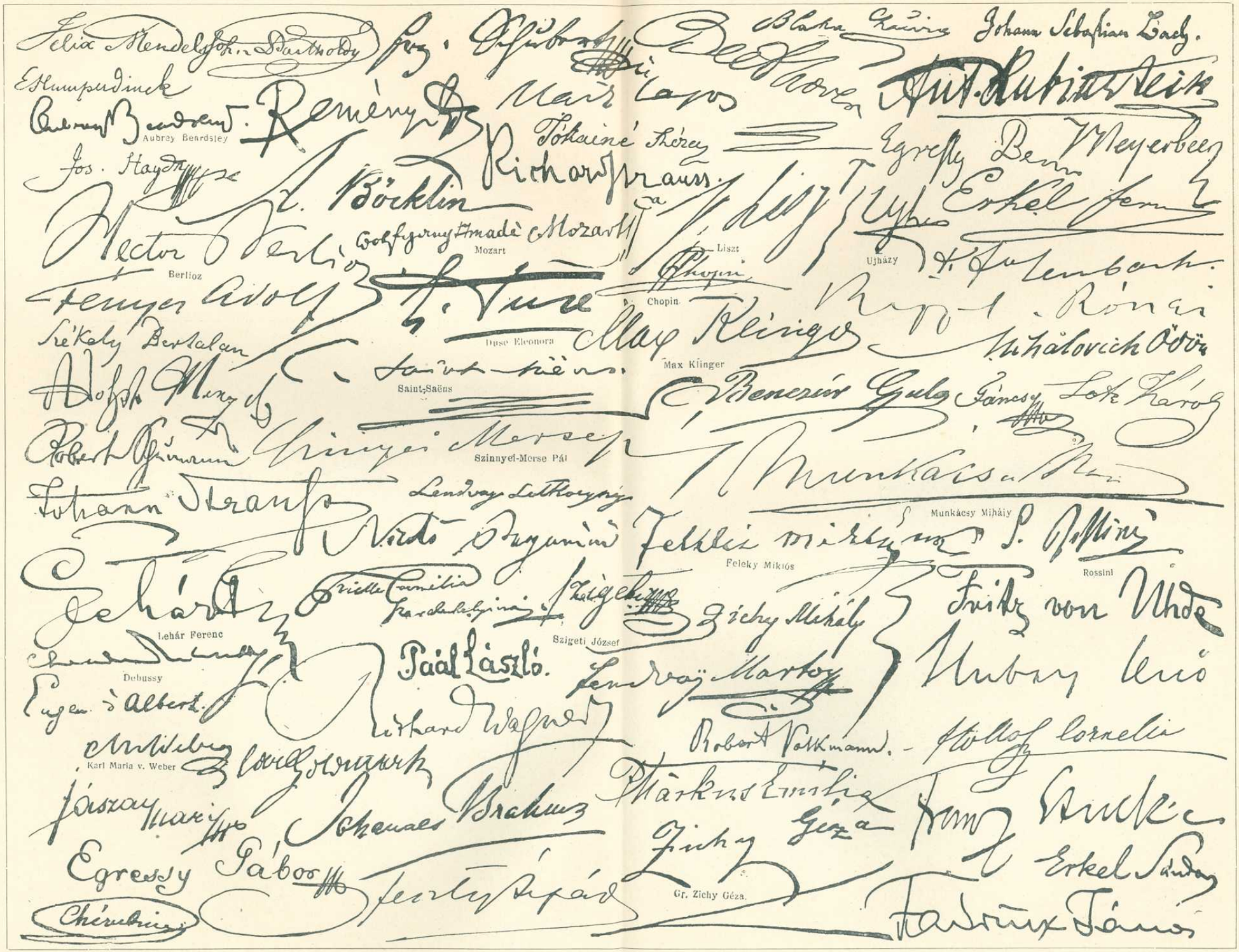
RÉVAI NAGY LEXIKONA.

ORSZ. SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

ORSZ. SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

AUTOGRÁFOK VIII.

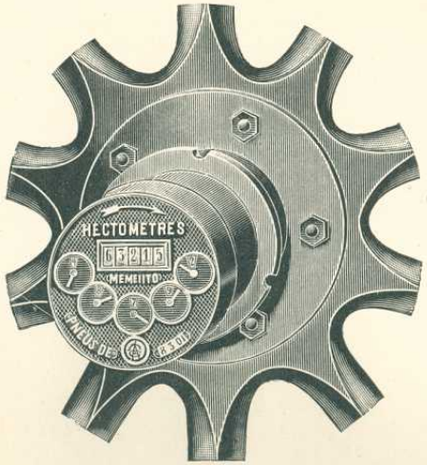
(FESTŐK, SZOBRÁSZOK, ZENÉSZEK, SZINÉSZEK.)

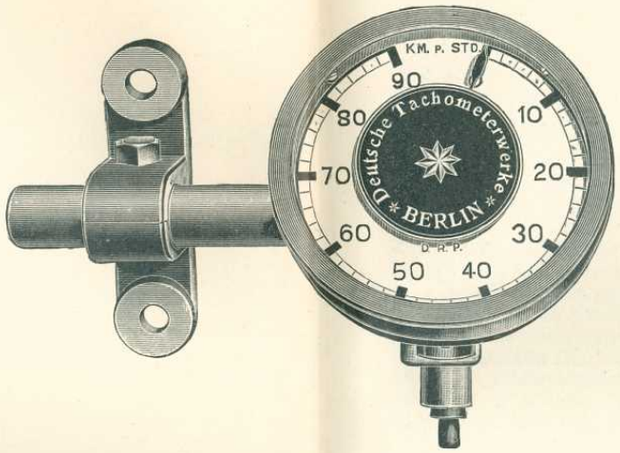
ORSZ. SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

OR.SZ.SZÉCHENYI
KÖNYV-
TÁR

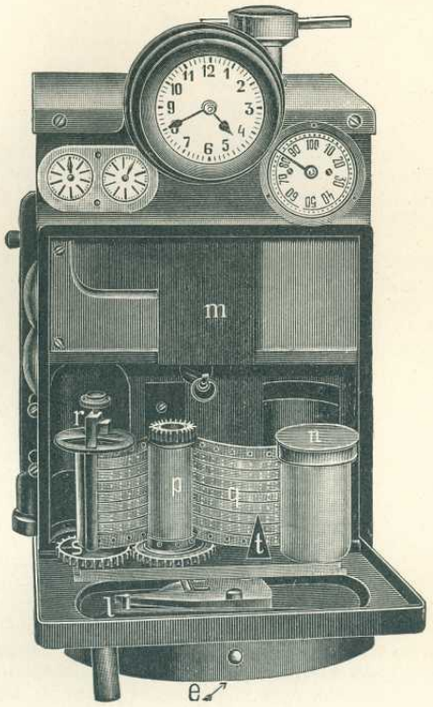
AUTOMOBIL-KILOMÉTERMÉRŐ.

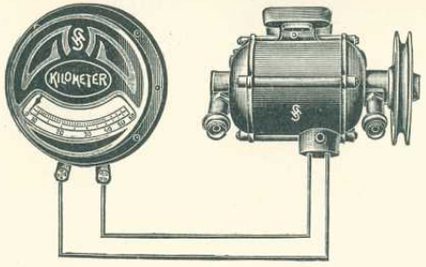
1. ábra.

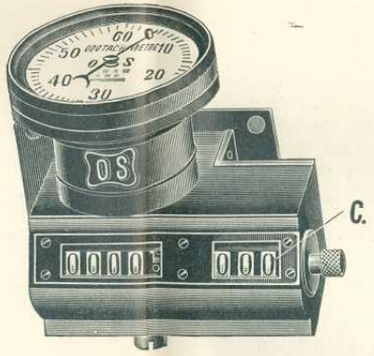
2. ábra.

5. ábra.

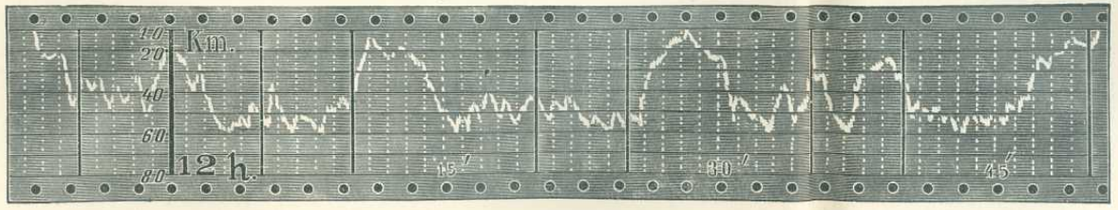

3. ábra.

4. ábra.

B

6. ábra.

Az 1-sö ábra a legegyszerűbb automobil-kilométermérőt mutatja, mely egy kerékagyba szerelve a befutott kilométereket folytatólagosan számlálja. A 2-ik ábrán oly készülék látható, mely a pillanatnyi sebességet a centrifugális erő okozta kilengés alapján mutatja. A 3-ik ábra pedig a leírt kis váltakozó áramot fejlesztő gépet mutatja a már kilométeres beosztással ellátott és hozzátartozó hődrót voltméterrel. A 4-ik ábrán az 1. és 2. kombinációja van feltüntetve, mely ezenkívül C-nél a naponkint befutott kilométereket is mutatja. Végül az 5-ik ábrán bemutatunk oly 4-es készüléket nyitott állapotban, mely diagramm-rajzolóval is egyesítve van. Ennek előnye, mint azt a 6. alatti diagramm mutatja, az, hogy a nap minden szakában lerajzolja, hogy a kocsi mily sebességgel haladt. Pl.: a B-vel jelölt helyen 12 óra 15 perckor kb. 48 km. sebességgel haladt.

ORSZ. SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

is, mely mindkettőt egyszerre mutatja. A kilométermérő tulajdonképen a kocsi egyik kerekének körülforgását számlálja, mely fordulatszámot azután a készülék megfelelő fogaskerék áttevése útján a mutató-lapon mint tényleg befutott kilométerszámot mutatja. A pillanatnyi sebességet mutató készülékek lényegileg vagy az egyszerű fordulatmutatóval, vagy pedig egy kis váltakozóáramot fejlesztő géppel azonosak. Mindkét esetben a készüléket hajtó kerék külső átmérője alapján állapíttatik meg az áttevés, mellyel azután a mutató mindenkor a kocsi helyes sebességét mutatja óránkint befutandó km.-ekben. Első esetben a készülék szerkezetének lényege egy tengely körül forgó golyós nehezék, mely a fordulatszám, ill. a centrifugális erő növekedésével mindjobban kitér. Ezen kilengés azután az empirikusan beosztott mutatólapon mint a kocsi pillanatnyi sebessége olvasható le. A második esetben egy zárt hüvelyben elhelyezett tekerítvények között forog egy acélmágnes, vagyis állandó mágneses mező lévén, a kis elektromos generátor által előidézett áram feszültsége arányos a fordulatszámmal. Igy ha most a kis generátor egy hődrót-voltméterrel van összekötve, melynek skálája már empirikusan állapíttatott meg és mely a pillanatnyi sebességeket megfelelő óránként befutandó km.-ekben mutatja, úgy a kocsi valamely forgó részéről hajtott kis áramfejlesztő gép útján a pillanatnyi sebességet is megállapíthatjuk.

Automobilközlekedés. Az 1909-iki párisi nemzetközi egyezmény értelmében az államok az A.-t egységesen szabályozzák. Az egyezmény értelmében 1910 ápr. 29. kibocsátott belügyminiszteri rendelet szerint csak oly gépjárművet szabad a forgalomban használni, amely forgalmi engedéllyel és forgalmi rendszámmal van ellátva. A rendszámok négyzetalakú táblán a jármű elején és hátulján alkalmazandók és a kerületet jelző vörös betüvel (Budapesten római számmal) és fekete arab számmal vannak ellátva. Magánhasználatra szolgáló járműveknél a tábla fehér, közhasználatra szolgálóknál fekete. A nemzetközi forgalomban hátul még az illető állam francia nevének kezdőbetüje (Magyarországé H.) van ovális alakú táblán feltüntetve. Gépjárművet csak vezetői igazolvánnyal ellátott egyén vezethet. A jármű maximális sebessége községekben a jármű súlya szerint 20—25 km. lehet. Külföldi úthoz nemzetközi útigazolvány szükséges. A különböző engedélyekért díjat kell fizetni. A rendelet szabályainak megszegése kihágás.

Automobilvezető, l. *Chauffeur.*

Automolit (ásv.), egyik válfaja a *gahnitnak* (l. o.) Fahlunról (Svédorsz.).

Automorf (gör.) a. m. *idiomorf* (l. o.). — A *matematikában* az x változó minden olyan függvénye, amely az átalakítások $x' = \frac{ax+b}{cx+d}$ alakú csoportjánál változatlan marad, itt a, b, c, d számok, melyek a csoportok különböző átalakításainál, különböző értékeket vesznek fel.

Automorphosis, l. *Morphosis.*

Autonastia (növ.), l. *Nastia.*

Autonom érmek, melyeket a független ó-görög városok és tartományok verettek szemben a királyokkal s a római császárokkal. A császárság okrában a meghódított görög, ázsiai és afrikai városi érmekre is rá vannak verve a császárok arcképei, csak Athén és Chersonesus (Krimben) nem verték érmeikre a császár képét.

Autonomia, l. *Önkormányzat.*

Autonomisták (gör.), 1871 óta annak az elszasz-lotharingiai pártnak neve, mely az országnak a német birodalomba való bekeblezésében megnyugszik, de a strassburgi pártprogramm alapján Elszász-Lotharingia részére minél nagyobb önállóságot (autonómiát) igyekszik kivívni és 1879. ezt részben el is érte. Az utolsó választások alkalmával az autonomista párt azonban a radikálisabb tiltakozók pártjával (Protestler) szemben kisebbségben maradt.

Autonom mozgás, a növényeknek ill. növényrészeknek az a mozgása, amelynek oka nem kívülről ható inger, amidőn tehát a mozgás belső ingerek indukálása folytán jön létre. L. *Mozgás.*

Autonom országos kormányzat, l. *Horvát-Szlavonország.*

Autonom vámtarifa, az a vámtarifa (l. o.), amelyet valamely állam oly más állam termenyeire és készítményeire alkalmaz, amellyel nem áll a kölcsönös elvámolásra nézve szerződésben. Mindenik független állam teljesen a maga közgazdasági érdeke és kereskedelmi politikája szempontjából állapítja meg a határán átmenő árúk vámtételeit, amelyeket jegyzékbe, éppen az A.-ba, foglal. E tételeket csak azzal az állammal lesz hajlandó mérsékelni, amely neki szerződés útján a maga részéről is megfelelő engedményeket biztosít. De előfordul az is, hogy az A. egyes tételeit valamelyik állammal szemben felemeli, ha t. i. ezt az államot bizonyos engedmények megadására kényszeríteni vagy kereskedelmi szempontból ellenséges magatartását megtorolni akarja (l. *Vámháború*).

Autooxidáció, bizonyos testeknek az a sajátsága, hogy oxigénnel közönséges hőmérsékleten többé vagy kevésbbé hevesen egyesülnek. Ilyenek az alkáli fémek, a kénessav és hidrokénessav, finom elosztású fémek, fémoxidok, melyek könnyen átváltoznak oxigénben dúsabb vegyületekké, sok szénvegyület, pl. a foszfornak, arzénnek, cinknek alkilvegyülete, az aldehidek, számos éteres olaj, pl. a terpentin. Az A.-s testek az oxigénnel különben renyhén egyesülő testeknek oxidációját nagy mértékben meggyorsítják. *Engler* és *Wild* ezen jelenséget úgy magyarázzák, hogy az A.-s test az oxigénnel hiperoxidszerű vegyületet képez, amely vegyületek egy oxigénatom leválása folytán normális oxidokká változnak és a lehasadó oxigénatom azután oxidálja a nem A.-s testet. Az A.-t nagymértékben elősegíti a napfény. A.-n alapszik a festékek fakulása, napfény hatása. Az A.-t iparilag felhasználják szöveteknek terpentinolajjal való fehérítésére.

Autophagae (gör.-lat., állat), olyan madarak, melyek tojásból kikelve azonnal maguk keresik táplálékukat (pl. tyúkok). L. *Fészekhagyók*

Autophthalmoskop a. m. *szemtükör* (l. o.). *Autophthalmoskópia,* l. *Szemtükrözés.*

Autopisztia (gör.) a. m. önhit, önbizalom, külön bizonyítékra nem szoruló szavahihetőség.

Autoplán, olyan repülőgép, melynek méretei elég kicsinyek ahhoz, hogy utakon automobilként is közlekedhessék. 1910-ben Grawert kisérletezett Berlinben ilyen szerkezettel.

Autoplasztika, l. *Átültetés*, *Fiziotipia* és *Plasztikus műtétek*.

Autopszia (gör.), látás, észlelés a magunk szemével, dolgoknak saját tapasztalatunk útján való észrevevése. Mint orvosi műkifejezést a tetemvizsgálat, hullaboncolás helyett használják, ritkábban jelzik e szóval a betegvizsgálat ama részét is, mely a betegnek v. a beteg részeknek puszta megszemlélésében áll. *Autoptikus* a. m. önészlelési, önészleleti.

Autor, *auctor*, l. *Szerző*.

Autoritate (lat.) a. m. jóváhagyással; *A. tutoris* a római jogban azt fejezi ki, hogy a kiskorú a kérdéses jogügylethez megnyerte gyámja hozzájárulását.

Autorität, nicht Majorität (ném.). Tekintély kell, nem többség. *Stahl* Friedrich Julius porosz reakcionárius képviselő mondotta az erfurti alkotmányozó országgyűlésen 1850 ápr. 15.

Autorizáció (lat.), meghatalmazás, felhatalmazás.

Autorizmus (lat.), valamely fogalomnak az ellenfél által adottal ellenkező meghatározása. Ha pl. a vádló azt mondja: idegen dolognak másnak birtokából elvétele a birtokos beleegyezése nélkül: lopás, ez fogalommeghatározás. A vádlottnak válasza, hogy ily elvétel, ha visszaadási szándékkal történt, nem lopás, ez A., ellenmeghatározás.

Autos epha (gör. αὐτὸς ἔφα: «ő mondta»), ezzel akarták Pythagoras hívei objektiv okok hiján mesterük szavára hivatkozva állításaikat igazolni. Ma is használják gúnyosan mint röpke szót a tekintélyekre hivatkozó önállótlan emberekkel szemben.

Autoszita (gör.). Ha az összenőtt ikertorzok kifejlődése aránytalan, úgy hogy az egyik iker teljesen kifejlődött, míg a másik durványosan fejlődött iker csak mintegy függeléke az előbbeninek, a kifejlett ikret A.-nak, a fejletlent parazitának nevezik.

Autoszkópia (gör.) a. m. autopszia (l. o.).

Autoszuggesztió (gör.) alatt önmagunknak sugallt gondolatokat, érzéseket és hangulatokat értünk, melyek azután a valóság színezetével hatnak. Gyakran betegségi tünetek is keletkezhetnek ilyen alapon ideges egyéneknél. Megigézett állapotban is keletkezhetik A.

Autotaxi a. m. taxaméteres automobil.

Autoteizmus (gör.) a. m. önimádás.

Autotelia (gör.) a. m. önállóság, függetlenség.

Autoterápia (gör.), a természet szerint való öngyógyítás.

Autotipia, Meisenbach találmánya, mely abból áll, hogy a fénykép alapszínét, ugyancsak fényképelés útján, vonalakra és pontokra bontja szét, úgy hogy az horganylemezre átnyomva és savakkal domborura maratva alkalmas a könyvnyomtató sajtóban való sokszorosításra. Ezt a fotomechanikai eljárást használja ma az egész könyv- és újság-illusztrálás. Előállításának gyorsasága és olcsósága révén mindjobban kiszorítja a fametszés Bewicktől megalapított technikáját. Művészeti szempontból azonban olyan hiányosságai vannak, amelyek a szakembereket arra késztetik, hogy más úton próbálják meg a fotográfiai képnek a könyvnyomtatásba való átvitelét. Az A.-t tökéletesítői a fénynyomathoz hasonlóvá akarják tenni. A fénynyomásban van már igen jó fotomechanikai eljárásunk, csak az a hiányossága, hogy a nyomtatólapjai hamarosan tönkremennek s ezért a könyvnyomó sajtón nem nyomtathatunk róluk, ahhoz ellenállóbb klisé kell. Az e cél elérésére törekvők közül eddig csak hárman értek el számbavehető eredményt: a müncheni Cronenberg tanár a maga «expressztipiájával», a berlini államnyomda az ő «Lichtkorn-Autotipie»-nek nevezett eljárásával s a párisi Bisson Leó a «bissontipiával».

Autotipográfia, a kéziratok fakszimiléinek, rajzoknak stb. sokszorosítása könyvnyomdai úton. A sokszorosítandó kézirást vagy rajzot kémiai tussal átviszik simított papirra, a teljesen tisztára csiszolt horganylemezre átnyomják, mely után a megszokott módon higított salétromsavval domborura maratják, vagyis a tussal be nem vont helyeket kimaratják, úgy hogy végül csak az írás vagy rajz domborodik ki a lemezen.

Autotomia, *öncsonkítás*, számos alsóbbrendű állatnak, továbbá némely gerinces állatnak (pl. gyík, törékeny kuszma, iguana, geko) az a tulajdonsága, hogy heves külső ingerekre, pl. mechanikai, kémiai stb. hatásokra, testét megcsonkítja, hogy ezzel életét megmentse. Legismertebb példáját a kaszás pókon és a gyíkon figyelhetjük meg. Ha a kaszás pókot lábánál fogva megragadjuk, lába hirtelenül leválik s a pók elmenekül; a láb leválását nem a mi ügyetlenségünk v. durva fogásunk okozta, hanem az állat maga, hogy lába árán elmenekülhessen. Ismeretes, hogy a gyík farka, ha ráütünk, vagy ha a macska megragadja, könnyen leválik és a macska körmei között marad. Igy menekülnek számtalanszor a gyíkok tulajdonképeni ellenségük: a kígyók elől is. Az A. előfordul a véglények, tömlősök, férgek, tüskebőrüek, puhatestüek és az izeltlábuak körében; a gerinces állatok körében azonban az A.-t már csak néhány állatfajon találhatjuk meg. Az A. jelenségeinek elterjedése az állatvilágban a legszorosabb kapcsolatban áll az állatok *visszaszerző erejével*. Mennél nagyobb valamely állatkörben a visszaszerző erő, annál gyakoribb az öncsonkítás. Ez természetes is. Mert mindaddig, míg a szervezet az öncsonkítás következtében levált és elpusztult testrészeket könnyen és gyorsan pótolhatja, a létért való küzdelemben szerfelett célszerű reá nézve, hogy egyes testrészeinek feláldozásával életét megmentse. Ehhez képest az alsóbbrendű állatokon mind a visszaszerző erő, mind az öncsonkítás úgyszólván mindennapos jelenség, a felsőbbrendüeken ellenben a visszaszerzés csak a foltozásra szorítkozik, az öncsonkítás pedig vagy olyan szerveken észlelhető, melyek többes számban fejlettek (pl. rovarok, rákok, pókok végtagja) vagy amelyek könnyen nélkülözhetők (pl. gyík, törékeny kuszma farka). V. ö. *Gorka* S., Az állatok öncsonkítása és fájdalomérzése (Természettud. Közlöny, 1902, pótfüzetek); *Frenzel*, Über die Selbstverstümmelung d. Tiere (Pflüger's Archiv f. Physiologie, 50. köt., 1891).

Autotranszfuzió (gör.), a vérnek a szív felé való átömlesztése fenyegető elvérzéses halál elkerülésére. A még az erekben keringő vért úgy ömlesztjük a szívhez és agyvelőhöz, hogy a beteget fejjel lefelé ferde síkra helyezzük, a végtagokat magasra emeljük és belőlük a vért az ujjaktól a végtag tövéig alkalmazott szoros bepólyázással mintegy a szív felé kipréseljük.

Autotrof növények. Táplálkozási módjukra nézve megkülönböztetjük: 1. az *autotrof* (autofita) növényeket, amelyek klorofilltartalmuak, önállóan szervetlen anyagokból táplálkoznak és fotoszintézis útján készítenek organikus vegyületeket (l. *Átsajátítás*). 2. *Allotrof* (diatrof, dichotrof, heterotrof) növények, klorofilltalanok, szervetlen anyagokból szerves vegyületeket nem készítenek, de azokat készen kívülről veszik fel, lehetnek: a) *holoszaprofiták*, televény-, korhadéklakó növények, amelyek kizárólagosan elhalt állati és növényi testek szerves vegyületeiből táplálkoznak, pl. madárfészek, neostia nidus avis, klárisfő, corralliorhiza inneta; b) *holoparaziták*, elősködők, amelyek kizárólag élő növények vagy állatok anyagaiból táplálkoznak, pl. aranka, kónya vicsorgó, Lathreea squamnaria. 3. *Mixotrof* növények, amelyek részben fotoszintézis útján készítik a szerves vegyületeket, részben készen veszik magukba; lehetnek félszaprofiták, félparaziták, szimbiózisban élők (metricismus) és húsevők.

Autotropizmus, a növények szerveinek az a tulajdonsága, hogy külső irányító ingerek kikapcsolásakor egészen határozott egyensúlyi helyzetet iparkodnak elfoglalni, amely az illető szervnek sajátos tulajdonsága és amelybe esetleges külső ingerek időleges eltérítése után ismét visszatérni igyekeznek.

Autozit, l. *Jenai üveg*.

Aut prodesse volunt aut delectare poëtae (lat., hexameter, a költők v. használni akarnak, vagy gyönyörködtetni), idézet Horatius ú. n. Ars poëtica-jából (Ep. II, 3, 333.).

Autran (ejtsd: ótran), *Joseph*, francia költő és író, szül. Marseilleben 1813 jún. 20., megh. u. o. 1877 márc. 6. Tanulmányai befejezte után írói pályára szánta magát. 1852-ben nagy vagyont örökölt, 1868-ban tagja lett a francia akadémiának. Főművei: La mer, költemények (1835), 20 évvel utóbb jelentékenyen bővítve e cím alatt: Les poëmes de la mer; La fille d'Eschyle (1848) tragédia, mely fényes sikert aratott s Augier Gabrielle-jével együtt az akadémia nagy díját nyerte; továbbá: Milianah (1852) epikai költemény, Le cyclope (1873), Sonnets capricieux (1873) stb.

Autriche n'a pas raison d'être (franc.), Ausztriának nincs létoka. Henri *Martin* írta 1847. De la France, de son génie et de ses destinés c. művében.

Autricum, l. *Chartres*.

Autuchon. Amerikai és európai szőllő keresztezéséből származott korcs szőllőfajta. Fürtje hosszú; bogyói középnagyok, gömbölyüek, zöldes fehérek, igen kellemes ízüek. Későn érő. A filloxerának nem áll ellent.

Autumnus (v. *auctumnus*, lat.), az ősz, megszemélyesítve a bőség szarujával és gyümölcskoszoruzta fővel; innen *autumnalis*, őszies.

Autun (ejtsd: otőñ), város Franciaországban, Saône-et-Loire départementban, Mâcon arrondissement főhelye, igen szép vidéken, az Arroux, a Loire mellékfolyója és vasút mellett; püspöki székhely, több tudományos egyesülettel és intézettel, amelyek közt a legjelentékenyebb az «Eduenne» irodalmi társaság. Számos ókori emlékei közül a kiválóbbak az arroux-i és saint-andré-i kapuk, Janus templomának romjai, Jupiter, Minerva és Apollon templomainak maradványai, a 20 m. magas alapzaton álló 27 m. magas Couhard-piramis, egykoron egy cirkusz métája, az amfiteátrum, színház és vízvezeték maradványai. A középkor emlékei: a Szt. Lázárról elnevezett (XII. sz.-ból való) székesegyház 77 m. magas toronnyal; a püspöki palota, amely Franciaországban a legnagyobb és egyike a legszebbeknek és a Szt. Mártonapátság. (1906) 15,479 lak., kik szőnyegeket, durva posztót, olajat, cserépedényeket, kalapokat készítenek és fával, marhával, gabonával, szénnel élénk kereskedést üznek. A. az ókorban Augustodunum, Bibracte néven az aeduok fővárosa, tovább Ny. felé a Beauvray hegyen épült. A rómaiak idejében virágzó város volt pompás épületekkel és igen hires iskolával. A kereszténység csak nehezen tudott benne meghonosodni, de azután annál fontosabb helyévé lett. A.-t a középkorban többször lerombolták; Attila (451), a burgundok (523), az arabok (731) és a normannok (888) pusztították el. Az 1094-iki A.-i zsinat I. Fülöp francia királyt, mert nejét, Bertát, magától eltaszította, egyházi átok alá vetette. V. ö. *De Rosny*, Hist. de la ville d'A. (1803); *Fontenay*, A. et ses monuments (1889).

Autunit (ásv.), az uránit csoportból, kalciumuránit: $(PO_4)_2.(UO_2)_2Ca.8H_2O$. Rombos rendszerű, de négyzetes külsővel biró kristályokban, citromkénsárga, átlátszó-áttetsző. Más urántartalmú ásványokkal együtt fordul elő Autun mellett (Franciaorsz.), a Siebengebirgeben, Johanngeorgenstadtban (Csehorsz.).

Auvergne (ejtsd: overny), 1. *Monts d'A.*, hegység Franciaország középső részében. Alapja a Plateau Central gránitja, amelyből kiemelkednek bazaltból, trachitból vagy a ma kialudt vulkánok kitöréseinek anyagából álló csúcsai; vízválasztóul szolgál a Loire és Gironde közt. A Saint-Flourtól K.-re fekvő Monchamp hágónál kezdődik és Ny.-nak vonul a Plomb du Cantalig (1856 m.); itt van a vulkánikus hegység igazi csomója, ahonnan az egyes láncok és völgyek, mint a kerék küllői, mindenfelé szétágaznak. Egyik ág ÉK. felé vonulván, vízzel telt egykori kráterekkel teleszórt fensík útján a Puy de Sancyhoz (1887 m.), az A.-i hegyek legmagasabbikához csatlakozik. A másik, a Monts Dômes K.-ről É. felé húzódik 40 km.-re; ezen ismerhetők föl legtisztábban a vulkánikus kúpok; 80-at számláltak össze rajta, köztük a legmagasabb: a Puy de Dôme (1465 m.). — 2. *A.* Franciaország egykori tartománya, annak középső részében. Területe 17,000 km² volt. Alsó- és Felső-A.-re oszlott; az előbbiből alakult Puy-de-Dôme, az utóbbiból Cantal és Haute-Loire département egy része. A Limagne nevű termékeny síkságot leszámítva, hegyek takarták: a Forez és az A. Az Allier és Dordogne, meg ezek mellékfolyói öntözik. Az A.-iek erős, józan, türelmes,

takarékos, becsületes, de erőszakos és nyers emberek; földjüket szeretik s bár sokszor másutt kell kenyerüket keresniök, mindig azzal távoznak, hogy szülőföldjükre vissza fognak térni. A. nevét az arvernektől kapta, akiknek fővárosát Gergoviának hívták s akik csaknem egész Galliát uralmuk alá hajtották. A rómaiak először 121. Kr. e. vívtak meg velük; Julius Caesar hosszasabb ellenállásukat megtörve, Vercingetorix vezérök legyőzése után 52-ben Kr. e. hajtotta hatalma alá; új fővárosuk Augusto-Nemetum (Clermont) lett. 415-ben a nyugati gótok, 507-ben a frankok foglalták el. 603-ban önálló grófok uralma alatt állott; Kis Pipin 768-ban újra frank birtokká tette. VII. Lajos korában Guienne hercegeinek hódolt. A XII. sz.-ban több részre oszlott; ezek: 1. az A.-i grófság, amelyet XIII. Lajos a francia koronához csatolt, de azután Bouillon grófjai birták 1789-ig; 2. Dauphiné d'A., melyet I. Ferenc vett el Bourbon connetabletól és XIII. Lajos adott Orléans hercegének; 3. Duché-pairie d'A. 1360-ban alakult, I. Ferenc birtokaihoz csatolta, 1610. angoulemei Károly, IX. Károly törvénytelen fia kapta meg; 4. Comté de Clermont, 1552-ig a clermonti püspökök tulajdona. V. ö. *Bielawski*, Histoire du comté d'A. (Paris 1868); *Dufrénoy et Elie Beaumont*, Mémoires sur les groupes du Cantal etc. Annales des mines. 1833. Itinéraire général de la France: A. par Ad. Joanne.

au voleur (franc., ejtsd: o volőr), a. m. fogjátok meg a tolvajt.

Auwers, *Arthur*, német csillagász, szül. Göttingenben 1838 szept. 12., előbb a königsbergi, később a gótai csillagászati intézetben észlelt. 1866., mint az akadémia tagját, akadémiai csillagásznak hívták Berlinbe, hol 1878 óta az akadémia fizikai-matematikai osztályának állandó titkára. Fontosabb művei: Untersuchungen über veränderliche Eigenbewegungen (Königsberg 1862, Leipzig 1868), amelyekben a Sirius és Prokyon láthatatlan kísérőinek pályáit számította. Reduktion der Beobachtungen der Fundamentalsterne am Passageninstrument zu Palermo 1803—1805 (Leipzig 1866); Neue Reduktion der Bradley'schen Beobachtungen 1750—1762 (Petersburg 1882—88); Tob. Mayer's Sternverzeichnis (Leipzig 1894); Sternkatalog nach Ponds'Beobachtungen 1811—19 (Berlin 1902); 1874-ben Luxorban, 1882. Punta Arenasban a Venus átvonulását figyelte meg és közzétette: Bericht über die Deutschen Beobachtungen der Venusdurchgänge von 1874 und 1882 (Berlin 1887—98, 6. köt.). 1889-ben Capetownban Gill D.-vel együtt kis bolygókat figyelt meg a Napparallaxis meghatározása céljából, melynek eredményeit Determination of the Solar parallax (London 1896) tették közzé. Számos egyéb műve az állócsillagokra vonatkozik.

Aux armes (ejtsd: ó-zárm) a. m. «fegyverre!», felkiáltás, mellyel a francia sorompóőr az őrséget fegyverre hívja.

Aux Cayes, haitii város, l. *Les Cayes*.

Auxerre (ejtsd: ozerr), Yonne francia département székhelye, a hajózható Yonne és vasút mellett emelkedő domb lejtőjén amfiteátrumszerűleg épült; a régi erődítmények helyét széles boulevardok foglalják el; régi templomokkal, melyek közül a Saint-Étienneben (a XIII. sz.-ból) érdekes kripta van római faragványokkal; 70,000 kötetből álló nyilvános könyvtárral, történelmi, természettudományi és orvosi társulattal; Fourier matematikusnak, Davoust marsallnak és Paul Bert államférfiunak emlékszobrával; élénk kikötővel, (1906) 20,931 lak., akik hordók és kémiai szerek készítésével foglalkoznak, fával, szénnel, téglával és cementtel kereskednek. Az A.-i bor a legjobb burgundi borok közül való. A rómaiak korában Autissiodorum nevet viselt; a III. sz.-ban már püspöki székhely, a X. sz.-ban Auxerrois grófság székhelye lett; 1350-ben a francia koronához csatoltatott; 1456. az arrasi egyezmény értelmében a burgundi fejedelemséghez, 1477-ben pedig ismét Franciaországhoz került.

Auxerrois (ejtsd: ózerroá), egykori grófság a mai Franciaországban. L. *Auxerre*.

Auxézis (gör.), a szónoklatban l. *Emelkedés*.

Auxiliare (lat.), l. *Segédige*.

Auxiliaris (lat.) a. m. kisegítő.

Auxiliáris csapatok (a. m. *segédcsapatok*), a római seregbe a köztársaság korában eredetileg a latin népekből kerültek. Midőn Kr. e. 88. az itáliai szövetségesek is megkapták a római polgárjogot és közülük is rendes katonákat toboroztak, a provinciákból kerültek az A. Ezek a légió szárnyain harcoltak és többnyire könnyű fegyverekkel, részben lovasítva végeztek hadi szolgálatot. A császárok korában határőrvidéki szolgálatra alkalmazták és minden provinciai légió mellé több A. voltak kirendelve.

Auxiliary forces (angol, ejtsd: oxiljari forszisz), az angol fennhatóság alatt álló keletindiai államok által esetleg az angol hadsereg támogatására kiállítandó hadi erők.

Auxilium (lat.) a. m. segély, védelem; többes számban *auxilia* a. m. segédcsapatok. A.-nak hívták a középkorban a jobbágyokra és vazallusokra vetett rendkívüli adót. *A. pallii*, az az adó, amit az egyháztartomány Rómának fizetni tartozott új érseke palliumáért; *auxiliarius*, segéd, kisegítő.

Auxilium christianorum (lat.) a. m. a keresztények segítsége. A kat. egyházban 1. e megszólítással illetik a b. Szűz Máriát a lorettói letenyében. Eredetét a lepantói győzelemmel (1571) szokták összefüggésbe hozni — 2. *A.*, neve egy Mária-ünnepnek (máj. 24.), amelyet azonban csak egyházilag ülnek meg. Alapította VII. Pius savonai fogságából való visszatérésének emlékére (1814 máj. 24.) Róma számára, de lassankint mindenfelé elterjedt.

Auximum, város, l. *Osimo*.

Auxois (ejtsd: ókszoá), 1. hegy Côte-d'Or francia départementban (418 m. magas), melyen valószínüleg Alesia város épült; ormán Vercingetorix szobra áll. — 2. *A.*, a régi Burgundia egyik vidéke, a Seine és Yonne felső folyása közt; a rómaiak korában főhelyéről Alesiáról pagus Alesensis-nek hívták. A IX. században grófság Semur főhellyel; 1082. Burgundiához került; ma a Yonne és Côte-d'Or département-ok közt van felosztva.

Auxométer, l. *Dinaméter*.

Auxonne (ejtsd: ózonn), város és vár Côte-d'Or francia départementban, a Saône partján, sík,

könnyen elönthető helyen, a páris-lyoni vasút csomópontja, (1906) 6307 lak. *Notre-Dame* szép templommal, I. Napoleon (Jouffroy-tól való) szobrával; posztógyártással, szegkészítéssel; élénk gabona-, bor-, gyapju- és rövidáru-kereskedéssel; dinnyéi híresek. A gallusok és rómaiak idejében Ad Sonam, később Axona volt a neve; 1135. Auxonnais grófság főhelye lett, amelyet 1237. Burgundiához csatoltak. Bátor Károly halála után (1477) XI. Lajos birtokába került, aki végvárrá tette. A grófságnak külön parlamentje volt, amelyet csak a XVII. sz.-ban egyesítettek a dijonival. 1788—1791. itt tett helyőrségi szolgálatot I. Napoleon.

Auxonométer, növekedésmérő, a növények, különösen szárúk növekedésének méréseire szolgáló készülékek. Legelterjedtebbek a Pfeffer óraműves és a Sachs íves növekedésmérője.

Auxospóra (növ.). A kovamoszatok (Diatomák) szaporodási sejtje, mely *párosodás*, vagy egyszerű *megifjodás* által jön létre. A kovamoszatoknak kettéoszlás által való szaporodása a sejtek folytonos kisebbedésére vezet. Eredeti nagyságukat ezek, koronként, auxospórák képzése révén örik el.

Auzonok (vagy *auruncusok*), a latin népfajokkal rokon délitáliai nép, mely a régi Campaniában, Capua vidékén lakott, később beleolvadt a római népbe.

Ava, a legrégibb ismeretes német költőnő, kinek három verses műve (Jézus életéről, az Antikrisztusról és az Utolsó ítéletről) egy voraui kéziratban maradt fenn. Diemer, aki műveit kiadta (Gedichte des XI. u. XII. Jahrhunderts, 1849), egy reclusát vél benne fölismerhetni, aki 1127. febr. 8. Melk mellett megh. V. ö. A. *Langguth*, Untersuchungen über die Gedichte der Frau Ava, 1880.

Ava, más néven Ratanapura, rombadőlt város Birma tartományban az Iravaddi balpartján, gyönyörű fekvésű helyen. 1364-ben alapíttatott és több mint 4 században át volt Birma királyság fővárosa és még azután is, hogy a szomszédos Amarapura túlszárnyalta, itt tartózkodott az uralkodó család s Európa hosszú időn át ezen a néven ismerte az országot. A 10 km. kerületü belső város szépen beültetett park, amelyet egyik oldaláról az Iravaddi védelmez, három oldalról meg 5 m. magas, 3 m. széles téglafal vesz körül. A sűrű lombozat között ma csak kis bambuszkunyhókban él a város 8—9000 lakossága, míg virágzása idején 30.000 lakosa is volt. A park tisztásain több aranyozott fedelű buddhista templomnak, kolostornak és a különösen pazar fénnyel épitett királyi palotának romjait találjuk. V. ö. Reports of the Mission to Ava (London 1885).

Ava (nő.v), l. *Bors*.

Ava, a déli óceán szigetein átalánosan elterjedt ital; a *macropiper methysticum* (részegbors) gyökeréből, kókusznedvből és vízből készül, erősen izzasztó gyógyital.

Avacsa, a Nagy-óceán öble Kamcsatka K.-i oldalán keskeny bejárattal; belső kerülete 48 km. Magas hegyek környékezik; hajóknak biztos menedékhely. Egyik É.-i kikötőjében fekszik Petropavlovszk, az A. folyó torkolatánál, amely Kamcsatka belső hegyláncában, az Avacsinszkaja vulkánhegy tövében ered.

Avadzsi, a Japán-birodalom szigete, a Nipont és Szikokot egymástól elválasztó beltenger K.-i szélén; körülbelül 50 km. hosszú halmos és jól művelt föld. Főhelye Szumoto v. A.

Avakok, igy hívják a tótokkal kevert ruténokat.

Avakumovics *Jován*, szerb államférfiú, szül. 1841 dec. 29. Belgrádban, 1880 és 1887. igazságügyminiszter volt, 1889-óta a liberális párt vezére, 1892—93. miniszterelnök. Az 1893 ápr. 14. I. Sándor király által végrehajtott államcsiny alkalmával A. is lemondásra kényszeríttetett. Az 1903 jún. 10—11-iki éjjeli király-gyilkosságban nem volt része. Másnap azonban ideiglenes kormányt alakított, melyben a miniszterelnökséget elvállalta. Jún. 15. egybehívta a szkupstinát, mely azután Karagyorgyevics Pétert királlyá választotta. I. Péter meghagyta őt miniszterelnöki méltóságában. 1903 szept. 23. A. lemondott. Szerb nyelven pályanyertes munkát irt a büntetőjog teoriájáról.

Aval (franc.) a. m. váltókezesség (l. o.).

Avalit (ásv.), krómcsillám (l. o.), mely Szerbia Avala mellett (Belgrádhoz közel) levő higanybányáinak teléranyagában apró zöldes színű pikkelyekben terem.

Avallon, Yonne francia département ugyanily nevű arrondissementjának székhelye, a Cousin medre2 fölött 62 m.-nyire, a Morvan egyik gránitszikláján; Vauban tábornagynak emlékszobrával, római tábor romjaival, (XII. sz.-ból való) szép templommal; (1906) 5848 lak.; gyapjufonó- és szövőkkel, hordókészítéssel; bor-, fa-, gyapju- és marhakereskedéssel. Avallon a rómaiak idejében Aballo volt.

Avalon, É.-Amerikában New-Foundland félszigete, amelyhez keskeny (4—5 km.) földszoros csatolja, a Trinity és Placentia öblök közt. A. négy félszigetből áll, az egyiken van St. Johns, a sziget főhelye; a másikon a világító toronnyal ellátott Race-fok, ahol az Atlanti-oceán első kábele végződött. A félszigetet terméketlen halmok takarják, amelyeknek legmagasbika 425 m. Főfolyója a Rocky folyó.

Avalon (*Avelion* v. *Avilion*), a középkor lovagi költészetében szereplő regeszerű sziget, ahová a monda szerint Arthur király menekült, miután utolsó csatájában megsebesült. Több földrajzi hellyel próbálták azonosítani, különösen Glastonburyvel Somersetshireben, de A. eredetileg a kelta monda mitikus paradicsoma, a tündérek hazája, a boldog túlvilág, amelybe csak a legvitézebb hősök (Arthuron kívül később Iwein, Roland, Ogier is) juthatnak el.

Avalos, *Fernando Francesco*., l. *Pescara*.

Avance (francia, ejtsd: avánsz) a. m. előny, nyereség, a kereskedésben előleg, követelés. Aki mástól többet követel, mint amennyivel neki tartozik, vele szemben A.-ban van. A.-ra vásárolni a. m. az árúra előleget adni. A.-szal eladni a. m. nyereséggel eladni. Az A. szó az értékpapirokkal való kereskedésben azt a különbözetet is jelenti, amellyel az értékpapir árfolyama a névértéket, váltóknál a pari-értéket meghaladja; azért A.-álni annyit is tesz, mint árban emelkedni. Az órák

beigazítólapján az A. szó vagy kezdőbetüje azt az irányt mutatja, amely felé a beigazítólap mutatóját forgatni kell, ha az óra járását gyorsítani akarjuk.

Avancement (francia, ejtsd: avánszmañ), l. *Előléptetés.*

Avanie (keleti nyelvekből átvett francia szó, franc., ejtsd: avani) a. m. zsarolás; különösen a török hivatalnokoknál szokásos önkényes vámolás, továbbá valamely hajónak csellel való megtámadása.

Avant (franc., ejtsd: avañ), elül; *en avant!* előre!

Avantage (franc., ejtsd: avañtázs) a. m. előny, haszon.

Avantgarde (franc.), l. *Elővéd.*

Avanti (ol., ejtsd: avánti) a. m. előre.

Avant la lettre (fr.), szó szerint annyit jelent: betü előtt, azaz írás előtt. Igy nevezik a rézmetszetü kép ama példányát, melyen nincs írás, mely tehát akkor nyomatik, mielőtt az ábrázolás tárgyát megjelölő irást és a művésznek nevét a lemezbe metszették volna. L. *Rézmetszet.*

Avantmain (franc., ejtsd: avánméñ), németben forhand, a kártyajátékban az első kártya kiadásának joga.

Avantpropos (franc., ejtsd: avañpropó) a. m. bevezetés, előszó. L. *Bevezetés.*

Avants, *Les* (ejtsd: lezavan), téli gyógyhely Waadt svájci kanton Vevey j.-ában, 7 km.-nyire Montreuxtől 972 m.-nyi magasban, vasút mellett, nagy szállókkal.

Avanturin (ásv.), finoman szemcsés tömött kvarcféleség sajátságos csillámlással (különösen csiszolt felületén), ami részben bennött rézvörös (ez a gyakori), sárga, fehér, zöld vagy kék csillámpikkelyektől, részint igen finom repedéseket kitöltő vasoxidhidráttól ered. Kiváló lelhelye az Ural (Slatoust és Kossulina), az Altai; különben elterjedt Európában is, pl. Nantes (Franciaország), Mariazell (Stájerország), nálunk az erdélyi Érchegységben (Zalatna). Féldrágakőnek használják, nagyobb tárgyak (díszedények) készítésére, különösen Kinában a (krómcsillámtól) zöldszínű A.-t «Yü» kő név alatt (l. o.). Hasonló az A.-hoz az *A.-földpát.*

Avanturin-földpát (ásv.), l. *Napkő.*

Avanturinlakk-alap v. *nashiji*, a japán lakknak egy fajtája, melynél áttetsző, néha sárgára festett lakkon fém látszik át; fénye a lakkon át ragyog és az avanturinhoz hasonló, csillámló hatást idéz elő.

Avanturin-üveg. Előállítása még ma is csak egyes üvegolvasztóknak családi titka. Pettenkofer szerint úgy állítható elő, hogy rézzel zöldre festett olvasztott üveghez vasreszeléket (vasoxidoxidult) keverünk, mely a rézoxidot rézzé redukálja. Ilyképen nyerünk vérvörös, átlátszatlan üveget, az ú. n. haematinont (l. o. és *Rubinüveg*), melyből igen lassú lehüléskor finom, háromszögü rézkristályok válnak ki. Az A.-et díszedények készítésére és ékkönek használják. Avanturinmázos edényeket az 1889-iki párisi kiállításon a cincinnatii «Rookwood Pottery» állított ki. Ezek barna mázban fémpikkelyeket mutatnak, melyek kristályos vasoxidból állanak. Avanturinmáz akképen is nyerhető, ha vasvitriolt és konyhasót olvasztunk össze és a tömeget kimossuk, az így nyert kristályos vasoxidot pedig az edénymázhoz keverjük. Ha savanyu krómsavas káliumot és konyhasót olvasztunk össze, kristályos krómoxidot nyerünk, mely az edénymázhoz keverve, a króm-avanturinhoz hasonló mázat ad. L. *Asztralit, Rubinüveg* és *Hæmatinon.*

Avanzo, *Jacopo,* padovai festő, élt a XIV. sz. második felében, a firenzei művészet, főleg Giotto hatása alatt állott. Padovában a nálánál önállóbb Altichieróval dolgozott együtt. A Santo melletti S. Giorgio oratoriumban tőle való Szt. Lucia élete, Krisztus születése és keresztrefeszítése. A budapesti Szépművészeti Múzeumban egy Madonna-képet A.-nak tulajdonítanak. L. *Altichiero.*

Avar, l. *Avaria* és *Avarok.*

Avar (növ.) a. m. elaszott füves mező; gramen aridum, azaz kiaszott, lábán megszáradt, télire a mezőn, réten megmaradt, s a hideg dér által leperzselt fű. A legelő jószág v. a hó alól kaparja ki, v. hóolvadás után eszi. Minthogy az *Erika* vagyis ma *Calluna* Salisb. cserjécske apró leveleit, sőt száraz virágait is ilyen avar szinben tartja meg a második esztendőre, azért néhol ezt *avarfűnek* hivják.

Avargyűrűk, l. *Avar régiségek.*

Avaria *(Avar* v. *khorneaki khánság),* egykoron a leszgiek kis országa, jelenleg az orosz kaukázusi Dagesztánnak egyik kerülete az Akszai és Koisszu folyók közt 1507 km² területtel, (1897) 37,230 lak. Fővárosa Khunszach 1023 m. magasságban. Az oroszok 1837. foglalták el először, 1843. azonban el kellett hagyniok; 1859. kerítették végleg hatalmukba. Az avarok a leszgiekkel rokon nyelven beszélnek. Vannak, akik a népvándorlás korabeli avarok egyik ágának tartják őket.

Avarie (franc.) a. m. *hajókár* (l. o.).

Avaritia (lat.) a. m. zsugoriság, pénzvágy.

Avarna *di Gualtieri, Giuseppe,* herceg, olasz diplomata, szül. 1843. Palermóban, 1866. Bécsbe került mint attasé, 1867. Budapesten járt a koronázás alkalmával az olasz követséggel, 1869. Párisba, 1883. pedig Londonba helyezték át. 1885—86-ban Rómában működött; 1904—1909. bécsi nagykövet volt.

Avarok, 1. Ma is élő kaukázusi nép (l. *Avaria*). 2. Népvándorláskori harcias lovas nemzet, mely Attila birodalmának bukása után száz év mulva Magyarországban egy második, nagy hún hatalmat alapított. Az A. ugyanazt a nyelvet beszélték, mint a húnok; erkölcseikben, szokásaikban, viseletükben is hasonlók voltak a húnokhoz, csak hajviseletük tért el, ugyanis hajukat a halántéknál levágva, hátul megnövesztették és szalagokat fonva bele, üstököt eresztettek. A bizanciak szerint (kiknek irói *abaroi*-nak nevezték őket) két törzsből álltak, ú. m. az uarokból (ogor) és khunv. kheunnokbul (hiungnu). Innen a várkhun v. varchonita név. Az A. az V. sz. dereka táján váltak ismeretesekké, midőn Priskos Rhetor szerint a messze Oceán, valószinüleg a Bajkal partjairól a nyugatszibériai szabirokra rontottak s ezeket a tőlük DNy.-ra tanyázó urogokra és onogurokra nyomták 458 körül. Mintegy száz évig tanyáztak a mai tobolszki területen; 555. megdöntötték az

altaji turkok a zenzen (vagyis a tulajdonképeni avar) hatalmat s ezzel az ázsiai turánok felfogása szerint alattvalóikká lettek az ogorok is. Az uarok és khunok azonban menekültek előlük s már 558. az Alsó-Volga vidékén tüntek föl, honnan pénzsegélyt és földet kértek Justinianus császártól, aki azt megigérte. Az A. most, mint a rómaiak szövetségesei, egymás után meghódítják az egymással ellenségeskedésben álló húnokat, az utrigurokat és kuturgurokat, leverik az antokat, szlovénokat és vendeket s egész a Balti-tengerig kiterjesztik hatalmukat. Justinianus halála után 564. II. Justinus visszautasította szövetségüket. Ekkor már az Al-Dunánál, Kis-Scythiában tanyáztak. Itt kereste fel őket Alboin longobárd király követsége s a tiszamelléki gepidák elleni szövetségre szólította föl fejedelmüket, Bajánt, ki ép úgy fölvette a kagáni címet, mint a turkok uralkodói. Baján oly föltétellel kötötte meg a szövetséget a longobárdokkal, hogy átengedik nekik marháik tizedrészét s győzelem esetén a gepidák földjét és a zsákmány felét. 567-ben aztán kétfelől támadták meg a gepidákat és teljesen tönkretették. Magyarország keleti síkságát most az A. foglalták el, 568—569. pedig, midőn a longobárdok Itáliába költöztek, Pannónia is az ő birtokukba került. Ismét Magyarország lett tehát az új birodalom központja, mely az Enns folyótól a Donig s a Balti-tengertől a Száváig és Al-Dunáig terjedt. Pannónia birtokbavétele után II. Justinus ellen fordult Baján s miután megverte az ellene küldött Tiberiust, a császár kénytelen volt megvásárolni a békét. 582-ben Sirmium is az A. kezébe esett. Maurikios császár alatt (582—602) újra kitört az ellenségeskedés. Utóda, Phokas, békét kötött velük. Ugyanezen időtájban kb. 40—45. évi uralkodás után Baján is meghalt. Heraklius perzsa hadjárata idején a perzsák szövetségesei voltak az A. s 626. berontottak a keleti birodalomba azzal a céllal, hogy a perzsákkal egyesülten magát Konstantinápolyt támadják meg, de a császár fényes győzelmet aratott a perzsák fölött, mire az A. abbahagyták Konstantinápoly megszállását. Ettől kezdve hanyatlani kezdett az A. hatalma. Heraklius az Adriától a Száva és Al-Duna egész hosszában szláv törzseket (horvát, szerb, szlovén) telepített le, mint valami határőrséget az A. ellen. A csehországi és karinthiai szlávok is elszakadtak. De magában az avar nemzetben is viszályok törtek ki a tulajdonképeni A. és a hún-bolgár törzsek közt az uralom fölött (l. *Kuvrát*). Az avar történet további szaka már nagyon homályos, melyből csak annyit tudunk, hogy midőn az A.-tól elszakadt onogur-bolgárok fejedelme, Kuvrát halála után 5 fia öt hordát alapított s a harmadik (l. *Aszparuk*) 679. meghódította a moesiai szlovénokat, a 4. és 5. fiú Pannóniába költözött az A. közé. Az utóbbi volt azon Alticeus vagy Alzeccus, kit 662—671 közt kiűztek az A. Népének legnagyobb részét legyilkolták a bajorok, úgy hogy csak néhány századmagával tudott a longobárdokhoz menekülni. A 4-ik fiú meghódolt az A.-nak, kinek bevándorlásáról tud már a magyar hagyomány is, mely két hún-magyar beköltözés emlékét őrizte meg (l. *Hún mondák*). A VIII. sz. dereka felé átment az uralom az Attila-fiuk, a hún-bolgárok kezébe s a kagánok mellett már társfejedelmek is vannak, mint a tudun vagy zodan, a iugur (úr?) és a zauk (török: jabgu). Ez mindenkép a megoszlásra vall. Mióta Kis Pipin frank király meghódolásra kényszerítette Thassilo bajor fejedelmet (757), egyre növekedtek az A. és frankok közti surlódások s ha 782. szövetséget köt is a kagán N. Károllyal, már 788. a bajorokat segíti s két sereget küld a frankok ellen, Bajorországba és Friaulba. A győztesek a frankok lesznek s miután leverték a bajorokat, két évi hadi készület után N. Károly 791. a Duna mindkét oldalán megtámadta az A.-at s a Kamp folyónál és Comagenae (Tuln) környékén, mondáink szerint Cesumaurnál (Zeiselmaur) vívott öldöklő csaták után, melyekben elesett egyik frank vezér, Theodoricus comes (hún mondáink Detréje) is, a Rábáig hatolt. Győrnél, összevonva csapataikat az ott levő erődítménybe, még egyszer megkisérlették az A. az ellentállást, de hasztalanul. A veszteségek két pártra szakították az avar fejedelmeket. A tudun békére hajlott, ellenben a kagán és iugur végsőig akarta folytatni a küzdelmet. A tudun már 795. meghódolt Nagy Károlynak, ki megint kettős támadást intézett az A. ellen. Egyik sereget fia, Pipin olasz király, másikat Erich friauli herceg, hún mondáinkban a veronai király és a sabáriai longobard helytartó vezette. Az A. megkisérlették a frankok előnyomulásának megakadályozását — mondáinkban a potentianai (Mogentiana—Keszthely) éjjeli támadásnak s a tárnokvölgyi véres küzdelemnek maradt emléke — de eredmény nélkül. A vereségek annyira kiélesítették a békepárt és harcipárt közti ellentéteket, hogy fegyverre keltek egymás ellen s e belharcban 796. megölték a kagánt és iugurt. Pipin a Tiszáig hatolva, bevette a kagán székhelyét, feldúlta s 15 szekér arany és ezüst zsákmánnyal tért vissza. Pannóniát N. Károly Bajorországhoz csatolta. Megindultak a térítések, a tudun és az előkelők már 795—796. keresztények lettek, de aztán ismét a pogányság felé hajlottak s 799. Bajorországba rontottak, minek 4 évi irtóháború lett a következménye, melyben elveszett az avar nemesség legnagyobb része. 803-ban meghódolt a tudun (zodan) Regensburgban; úgy látszik Kapagannak (Capcanus) nevezték, keresztneve Theodorus volt. A szlávok zaklatásai miatt 805. a császár engedelmével Sabaria és Carnuntum közt telepedett meg, de csakhamar meghalt. Utóda lett Ábrahám, kit a Fischa folyóban kereszteltek meg. Kérésére beleegyezett Nagy Károly, hogy helyreállíttassék a régi kagáni méltóság. A németek Húnországnak, Hunalantnak nevezték Pannónia azon részét, hol az A. maradványai a császár uralma alatt éltek. Az a töredék, mely a Rába és Dráva közt tanyázott, 863. tért át a kereszténységre s még akkor is birtokában volt a császártól kapott földnek. Alig tudunk valamit az alföldi A. sorsáról, azt is főleg csak hún mondáinkból hámozhatjuk ki, melyek a székelyekre (l. o.) utalnak, mint az A. ivadékaira. A tiszai vidéket aztán Krum (815) bolgár kagán foglalta el. A honfoglaló magyarok kétségtelenül nagyszámú avart találtak Magyarország területén, kik felszabadítóként fogadták Árpádot s mint a monda említi a székelyekről, jövetelének hírére

egész Kievig eléje mentek s meghódoltak neki. A nyugatiak nem is találtak lényeges különbséget köztük és a magyarok között, úgy hogy jó ideig A.-nak vagy ungroknak nevezték őseinket. Mint különleges nép, megszünt az avar, egyénisége eltünt a magyarságban.

Irodalom. Thierry A., Attila fiai és utódai történelme, magy. ford. Szabó Károly, Pest 1865; A magyar nemzet tört., szerk. Szilágyi S. I. k., Bpest; Borovszky S., A népvándorlás kora, Nagy Képes Világtört. IV. k., u. o.; Zeuss, Die Deutschen und ihre Nachbarstämme, «Avaren» címszó alatt; Hunfalvy Pál, Magyarország ethnographiája 130—166. l.; Vámbéry Ármin, A magyarok eredete, Bpest 1882, 19—53. l. és A magyarság keletkezése és gyarapodása, u. o. 1895, 51—81. l.; Büdinger, Österr. Gesch. I.; Kämmel, Anfänge deutschen Lebens in Österreich; Huber, Österr. Gesch. I. 77; Schafarik, Slavische Alterthümer II. köt.; Abel-Simson, Jahrbücher des fränkischen Reichs unter Karl dem Grossen 2. köt. 2. kiad.; Riezler, Gesch. Baierns I. köt; Decker A., Az A., cseh nyelven irt értekezés a wittingaui gimnáz. 1889. évi programmjában; Salamon Ferenc, A hunok és A. Pannoniában, Századok 1882; Csetneki, A hunok, A. és kunok, Budapesti Szemle 1881. 23. köt.; Márki S., St. Paulinus és az A., Századok 1904 és 1905; Piolino d'Aquileia egli Avari, Perugia 1905; Thury I., A székelyek eredete, Erdélyi Múzeum 1898 és külön is; dr. Sebestyén Gy., Az avar-székely kapcsolat emlékei; Nagy G., Honfoglalók, Ethnographia, 1907., 262, 322—332. V. ö. 1908. 65.

Avar régiségek. Ezek első csoportjába a jobbára sírokból előkerült *leletek*, ú. m. fegyverek, ékszerek, néha edények tartoznak. Korukat a sírokban talált VI—VII. sz.-beli bizanci aranyak után lehetett megállapítani. A vitéz mellé lovát is eltemették. Egy avar ló csontváza össze van állítva a kecskeméti városi múzeumban. A lószerszámból megmaradtak az ércnemüek és csontrészek: zabla, kengyelvas, szügyelő stb. s a szerszámokat díszítő aranyos-ezüstös boglárok, gombok. Ezeken kívül megtalálták a vitézek fegyvereit, ú. m. kardját, kopját, tőrét, nyilait. Jellemző fegyverük volt az avaroknak a kissé görbe s egyélű szablya, az egykorú íróknál «gladius Hunniscus», melyet ők hoztak Európába. Erdélyben teljesen hiányoznak az avarkori emlékek. Az A. második csoportja *erődítményekből* áll. Nagy Károly életírója, Eginhard, hringnek (gyűrű) nevezi ez erődítményeket s a lombard campus (mező, vagyis gyepű) szóval magyarázza. Eme gyűrűk emlékét kerosik Győr, Diósgyőr és Szolgagyőr nevében, melyek e szerint gyűrűalakban készült várak lehettek. Ellenben a *gyepük*, a sanct-galleni barát krónikája szerint, nagy kerítések voltak, melyekkel szállásaikat vették körül az avarok. Úgy készítették, hogy földbe vert cölöpök közét mintegy húsz láb magasságban és szélességben szívós agyaggal és kővel töltötték meg, ennek tetejébe földet hordtak s az egészet tüskés cserjékkel ültették be. Adalbert elbeszélése szerint kilenc ilyen kerítés vette körül az avarok földjét 10 német vagy 40 olasz mérföldnyire egymástól. Még nincs eldöntve, hogy az országban található különböző korból eredő gyepük és sáncok, csörszárka, ördögárkok s az ú.n. római sáncok közül melyek származnak az avaroktól.

Irodalom. Pulszky F., A magyarorsz. avar-leletekről, Budapest 1874; Hampel J., A régibb középkor emlékei I—II, u. o. 1894—97; Újabb hazai leletek az avar uralom korából, Arch. Ért. 1900; Nagy G., A magyarhoni lovassirok és A hunn-avar és magyar pogánykori sírleletek jellemzése, u. o. 1893; Cziráky Gy., A bácsmegyei sáncok, u. o. 1904. Könyöki J., A középkori várak, Budapest 1905.

Avas, így nevezik a romlott zsiradékok ízét és szagát. Avasodáskor szabad zsírsavak keletkeznek a zsírból, minek folytán a kémhatása savanyú lesz. Elejét lehet venni besózás vagy légmentes elzárás által. A. zsiradékokat ismét használhatóvá tehetünk hamuzsírral vagy sziksóoldattal s utána vízzel való mosás által. — Régente *A.*-nak nevezték a tilalmas erdőt, ma helytelen magyarsággal véderdőnek mondják.

Avas, 1. hegység Szatmár vármegyében, az Északkeleti-Kárpátok Vihorlát-Gutin trachitláncolatának egyik DK.-i csoportja, mely a Nagyágnak a Tiszába való beömlésétől a Fenyér csúcsig terjed DK.-i irányban, a Tiszával párhuzamosan. Legmagasabb csúcsa a Viski kő (917 m.). Nagyobbrészt 300—400 m. magas hegyhát, kisebb-nagyobb kúpokkal, mélyen bevágott völgyekkel. Alkata nagyon festői; DK. felé hegytetői mind magasabbak, ENy. felé lassan letörpülnek s a Tisza völgye által a Nagy-Szőllős melletti elszigetelt hegytömegtől vannak elválasztva. DK. felé a hegysor a Pietroszán át a Gutin hegységhez csatlakozik. A hegység ÉK.-i lejtősége keskeny s rövid harántvölgyek által van szeldelve, DNy.-i oldalán a Túrvölgy hálózata terjed szét. Legtágabb medencéje a kies Avasi völgykatlan. A hegység réteges vulkánok csoportjából áll, a melyeknek tufái és kvarcban gazdag lávái a Vesuvio módjára váltakoznak. A hegységben sok helyütt elhagyott bányák vannak, helyenként most is folyik bányászat ezüst- és aranytartalmú ólomércekre. A neogén képletekben barnaszéntelepek lépnek fel (Kirva). A hegység derekán számos út és ösvény visz át Ugocsából és Szatmárból Máramarosba, különösen Velejte és Visk felé. — 2. *A.*, hegykúp Miskolcz mellett, amely vulkáni tufákból áll. Ezen van a régi temető és sok barlanglakásból keletkezett pince.

Avasfelsőfalu, kisk. Szatmár vm. szinyérváraljai j.-ban, a Túr vize mellett, nagyra kiterjedt község, (1900) 2725 túlnyomóan oláh s kevés magyar és német lak., vasúti állomás, posta, csendőrőrs. U. t. Szinyérváralja. 1490-ben már szerepel, urai voltak a Moróczok, majd a Báthoryak. Hozzátartozik a Gyapjumosótelep. Savanyúvízforrása és gyorsfolyású patakjai vannak, melyeket a gubások előszeretettel használnak.

Avaslekencze (ezelőtt *Lekencze*), kisk. Szatmár vm. szinyérváraljai j.-ban, (1900) 515 oláh lak.; u. p. Kányaháza, u. t. Szinyérváralja.

Avaspatak (ezelőtt *Szárazpatak*), kisk. Ugocsa vm. tiszántúli j.-ban, (1900) 859 oláh lak., u. p. Nagytarna, u. t. Királyháza.

Avasság, Szatmár vmegyében, a nagybányai járás 16 helysége, melyek egykor a szatmári várhoz tartoztak.

Avasújfalu, kisk. Szatmár vm. szinyérváraljai j.-ban, (1900) 1842 oláh- és német lak., az Avasság egyik völgyében; igen nagy határral s baromtenyésztéssel; erdőségeiben sok szenet égetnek. Hozzátartozik Lajosvölgy-telep és a Monnier-tanya, szép kastéllyal, melyet Monnier Lucián épített. Több savanyúvízforrása van. Postaügynökséggel; u. t. Szinyérváralja.

Avasújváros, kisk. Szatmár vm. szinyérváraljai j.-ban, a Tálna völgyben, melyet az Avas- és Gutinhegység ágai öveznek s melyen számos asványos forrás fakad, az Avasság központja, (1900)

1822 magyar és oláh lak., postával, termékeny határral, jó borral és savanyúvízzel, vasúti állomás és postahivatal, u. t. Szinyérváralja. Hajdan a Morócz, utóbb a Báthory-család birta, végül a Wesselényiek. Már 1633. mezőváros volt, nevezetes vásárokkal. 1686-ban zsinatot tartottak itt. Temploma a XV. sz.-ból való, benne renaissance szószék van. Van egy 4 köre járó malma, melyet még Bethlen Gábor erdélyi fejedelemtől kapott a község.

Avaszaxa *(Afva-Saxa, Avaszara)*, 226 m. magas hegy Uleåborg orosz-finn kormányzóságban, a Torneå balpartján, az é. sz. 66° 52′ alatt, Ofver-Torneå svéd községgel szemben. Az év leghosszabb napján sokan keresik föl, mivel csúcsáról az éjféli nap jól látható. 1736-ban Maupertius és francia csillagásztársai, 1801-ben a svéd Swanberg és Öfverbom fokmérést végeztek rajta.

Avatara, szanszkrit szó, jelentése «leszállás». Különösen valamely istenségnek megtestesülése, földreszállása. Egy fogalom, mely főképen a Mahábháratában, Ramajanában, sőt régebben a brahman hitregében is előfordul; nagy szerepet játszik a Buddha tiszteletben, mint emberi megváltó. De a brahmanizmus is érezte szükségét az ember megváltásának, azaz valamely isten emberi vagy állati alakban való szabadító megjelenésének. Legismertebbek Visnunak és Sivának számos megtestesülései, inkarnációi az ú. n. hinduizmusban vagy új, modern brahmanizmusban.

Avatás. 1. Valakinek valamely hivatalba, méltóságba, vagy valamely ismeretkörbe való bevezetése. 2. Egyházi értelemben l. *Egyházkelés.* 3. A hadseregnél a lószükséglet fedezése. 4. *A.* (techn.), l. *Csinozás* és *Pácolás.*

Avató-bizottság (ném. *Assent-Kommission*), l. *Sorozó-bizottság* és *Lóavató-bizottság.*

Avató év, l. *Sorozó-bizottság.*

Avatófa, az építészetben a fedélszerkezetnél a főszaruzatok közt lévő 3—4 mellék-szarufa alsó végének megerősítésére szolgáló fiók-gerenda, mely a főszarukat tartó *kötőgerendákkal* párhuzamosan van fektetve s egyik vége a kötőgerendákra merőleges *váltóba* van bekötve (l. *Tetőszerkezet).*

Avató jegyzőkönyv, l. *Sorozó-bizottság.*

Avató lajstrom, l. *Sorozó-bizottság.*

Avató szám, l. *Sorozó-bizottság.*

Avaux (ejtsd: avó), régi francia család; eredeti neve Mesmes volt, azonban a XVII. sz.-ban elnyerte házasodás folytán az A.-i uradalmat, melyet 1636. grófsággá emeltetett. — *Claude de Mesmes, comte d'A.*, szül. 1595., megh. 1650 nov. 19. 1623-ban miniszter lett, a 30 éves háború folyamában pedig követ volt Velencében, Rómában, Mantovában, Firenzében, Torinóban, Kopenhágában, Stockholmban s Varsóban. Sokat alkudozott Wallensteinnal. 1648-ban közreműködött a vesztfáliai békekötésben. Richelieu és Mazarin nagyra becsülték tehetségeit és ügyességét. Műve: Mémoires touchant les négociations du traité de Münster, Kölnben jelent meg 1674-ben. Rokona, *Jean Antoine*, comte d'A., született 1640., meghalt 1709., államtanácsos, maître des requêtes és követ volt. 1672-ben részt vett a nymwegeni békekongresszusban s utóbb Hollandiába ment követnek, 1684-ben fegyverszünetet kötött a császárral, 1688-ban követ gyanánt II. Jakab elűzött király mellé került; 1701-ben újból követi állást foglalt el Hollandiában, de mivel az alkudozásokat nem bírta sikerrel befejezni, 1702-ben visszatért Párisba. Ő is hagyott hátra emlékiratokat: Négociations en Hollande depuis 1679 jusqu'à 1684. Kiadta Mallet, 1752 (Páris, 6 kötet); Négociations avec la cour de Suède; 1693, 1697, 1698. Kiadta Wijnne A., Utrecht 1883—84. 3 köt. — V. ö. Nouv. biogr. générale. III. 816 l.

A. V. C. annyi mint: A. U. C. (l. o.).

avd., az *avoirdupois* (l. o.) rövidítése.

Avdejev (ejtsd: avgyejev) *Vaszilјevics Mihály*, orosz író, szül. 1821 szept. 22. (ó-napt.) Orenburgban; megh. Péterváron, 1876 febr. 1. Mérnökséget tanult s állami szolgálatba lépett, de 1852. kapitányi ranggal kilépett a polgári életbe és az irodalomra adta magát. Külföldön közeli ismeretségbe jutott Turgenyevvel. Első regénye volt a Tamarin, mely voltaképen közös neve három kisebb összefüggő regényének: Varinjka, Zapiszki (feljegyzések) s Tamarin és Ivanov. E regényével egyszerre hírnévre tett szert és kedvencévé lett az orosz közönségnek. Többi művei: Podvodnyj kamenj (Vízalatti szikla), melyben a szabad szerelem mellett kardoskodott: V szorokovyh godah (A negyvenes évek), melyben élénk színekben, az akkori irodalmi életet rajzolja, stb.

Ave (lat.), *Have*, légy üdvöz; régi római reggeli üdvözlet; *ave pia anima!* (élj boldogul, jámbor lélek), sírfeliratokon. *Ave Maria*, l. *Angyali üdvözlet.*

Avebury (ejtsd: evböri) v. *Abury*, község Wilts grófságban (Angliában), az Eastern Avon forrása közelében 760 lak. Ismeretes a druidák idejéből való régi, nagy kőemlékeiről. A sánccal körülvett kőkörnek átmérője 455 m.; az egyes kövek 5—6 m. magasak, 80—100 mmázsa nehezek. Fölállított nagy kövekből két, csaknem 2 km. hosszú bejárat vezet hozzá; a kövek nagyobb részét azonban már elhurcolták; részben belőlük épült A. is. D.-re (1 km.-re) a nagy körtől van a Silbury nevű mesterséges domb, amelynek kerülete 650 m., magassága 54 m. V. ö. *Fergusson*, Rude stone monuments (London 1873).

Avebury *lord*, John Lubbock címe, l. *Lubbock.*

Ave, Caesar, morituri te salutant (lat., a. m. *légy üdvöz, császár, a halni készülők üdvözölnek téged*), az amfiteátrum küzdőterén fellépő római gladiátoroknak a páholyban ülő császárhoz intézett üdvözletük. *Suetonius* «Claudius élete» c. műve 21. fejezetében.

Avedichian (voltaképen *Avedikhean*) **Gábor**, tudós mechitarista, szül. Konstantinápolyban 1751., meghalt Velencében 1827; híres, mint az örmény nyelv alapos ismerője. Számos műve közül kiemelendők; olasz-örmény nyelvtan (Velence 1792), az örmény nyelvnek terjedelmes nyelvtana (1815), az örmények legnehezebben megérthető írójának, Náregi Szt. Gergelynek ismertetése (2 köt. 1827), az örmény egyház dicsénekeinek magyarázata (1814), továbbá Szt. Pál leveleinek kommentárja (3 köt. 1806).

Aveiro (ejtsd: averu), a rómaiak *Averiuma*, járási és püspöki székhely Beira portugál tartományban, vasút mellett, a Vouga folyótól táplált via de A. partján, (1900) 10,012 lak. Portugáliának e Velencéje előtt 50 km.-nyi hosszuságban lagunák terülnek el, amelyeknek homokos bejáratai gyakran változnak; nagyrészt e bejáratok járhatóságától függ A. jóléte. A. a XV. és XVI. sz.-ban jelentékeny kereskedő város volt; lakói gyakran hatvan hajót is szereltek föl az újfoundlandi halászat számára. Jelenleg nagyobbára szardinia- és osztrigahalászattal és tengeri só főzésével foglalkoznak. A járás területe 1065 angol mfd², (1900) 303,169 lak.

Aveiro (ejtsd: averu), *José, Mascarenhas*, portugál herceg és államférfiú, szül 1708., kivégezték 1759 jan. 13. V. János király mindenható kegyence volt, de I. József alatt Pombal (l. o.) háttérbe szorította. Boszuból a főnemességgel összeesküvést szőtt, melyről a jezsuitáknak is tudomásuk volt és megbizásából 1758 szept. 4. Józsefre merénylet történt. Pombal erre őt és számos hívét elfogatta, szabálytalanul folytatott pör alapján halálra ítéltette és kivégeztette. A jezsuitákat számüzték. V. ö. *Olfers*, Über den Mordversuch gegen den König Joseph von Portugal (Berlin 1839).

Avé-Lallement (ejtsd: avé-lallmãñ), *Robert*, orvos, utazó; szül. 1812 júl. 25. Lübeckben, megh. u. o. 1884 okt. 13. Orvosi tanulmányai befejeztével 1837. Rio de Janeiroban telepedett le. Később visszatért Németországba s Humboldt ajánlására az osztrák Novara-expedició tagjai közé lépett, ettől azonban Rio de Janeiroban megvált és (1858—59) egyedül utazta be egész Braziliát. Résztvett a Szuezi-csatorna megnyitásán is. Nevezetesebb munkái: Reise durch Süd-Brasilien (Leipzig 1859., 2 köt.); Reise durch Nord-Brasilien (u. o. 1860., 2 köt.); Fata Morgana (Altona 1872); Wanderungen durch Paris aus alter u. neuer Zeit (Gotha 1877); Die Kirche der heil. Pudentiana u. ihre Umgebung. Ein Morgenspaziergang in Rom (Lübeck 1877), továbbá Wanderungen durch die Pflanzenwelt der Tropen (Breslau 1881); Des Dr. Joachim Jungius aus Lübeck Briefwechsel mit seinen Schülern und Freunden (Lübeck 1863).

Avelion, l. *Avalon*.

Avella, város Olaszországnak Avellino tartományában, a Clamio forrásvidékén, 3700 lak.; közelében stalaktitokban gazdag barlang és Abella régi város romjai.

Avellaneda, 1. *Gertrudis Gomez de*, spanyol költőnő, szül. Cuba szigetén 1816., megh. Sevillában 1873 febr. 1. Atyja a cubai hajóhad parancsnoka volt. 1846-ban férjhez ment Sabater képviselőhöz, azonban már néhány hó mulva özvegységre jutott. 1860-ban második férjét, Berdugo ezredest és képviselőt is elvesztő. Quintana, Luis de Leon, Chateaubriand, Victor Hugo és Lamartine voltak mesterei. A 9 és 13 szótagú verssorokat ő vezette be a spanyol irodalomba. Drámái is sikert arattak, különösen a Baltasar c. (1858).

2. *A., Nicolas*, az argentinai köztársaság elnöke. szül. 1836 okt. 1-én, megh. 1885 dec. 26-án. A. Marcosnak, Tucuman kormányzójának fia volt, kit Rozas diktátor idején (1841) meggyilkoltak. A. csak 1851. tért vissza a számüzetésből s 1861. a buenosayresi egyetemen az államgazdaságtan tanára lett. 1860 óta képviselő volt, 1868. pedig miniszter lett. Vezetése alatt különösen a közoktatásügy rendkívüli fellendülést nyert. 1874—80-ig elnök volt. V. ö. *Lopez*, Historia de la republica Argentina; *Dominguez*, Historia Argentina (1861).

Avellino, 1. tartomány Olaszországban, Campaniában. Benevento, Foggia, Potenza, Salerno és Caserta tartományokkal határos; ter. 3037 km². Lakóinak száma (1909) 408,377. Járásai: A., Aviano és Sant' Angelo de Lombardi. — 2. A., az ugyanily nevű tartomány székhelye, a Vergine hegy tövében, a Sabbato és vasút mellett; püspöki székhely; (1901) 23,760 lak., szalámi-gyártással, dió- és mogyorótermeléssel. A régi Abellinum 7 km.-rel odább feküdt; a mai A.-t 887. elpusztították; időnként II. Frigyes székhelye volt.

Avellino, *Francesco Maria*, olasz archeológus, szül. 1788 aug. 14. Nápolyban, megh. u. o. 1850 jan. 9-én. Nápolyban egyetemi tanár, 1839-től a Museo Borbonico igazgatója és a pompeji ásatások felügyelője. 1843—48. kiadta a Bulletino archeol. Napolitano-t. Munkáinak kiadása Opuscoli diversi c. jelent meg 1831—36. Nápolyban.

Ave Maria (lat.) a. m. Üdvözlégy Mária. L. *Angyali üdvözlet*.

Ave Maria testvérek. E női szerzetesrend Franciaországban 1447. keletkezett, Szt. Ferenc szabályai alapján. A legszigorubb fegyelem alatt éltek, mindig böjtöltek és mezitláb jártak. A rendet a francia forradalom alatt megszüntették.

Avempace, l. *Ibn Báddzsa*.

Avena *L.* (növ.), l. *Zab.-Avena elatior*, l. *Cigányzab*.

Avenarius, 1. *Ferdinand*, német iró, szül. 1856 dec. 20-án Berlinben, művészet- és irodalomtörténeti tanulmányainak befejezte után egészen az irodalomnak, főleg Der Kunstwart címen 1887-ben megindított folyóirata szerkesztésének él. Tehetséges lírai költő, kinek kötetei Wandern und Werden (1881), Stimmen und Bilder (1898), Lebe! (1893) stb. sok kiadást értek. Kiadott több lírai antológiát is. Folyóirata méltán nagy tekintélynek örvend.

2. *A., Richard*, német bölcsész, szül. 1843 nov. 19., megh. 1896 aug. 19. Párisban. Tanulmányait Zürich-, Berlin- és Lipcsében végezte, 1876. magántanár lett a lipcsei egyetemen, 1877. pedig a bölcsészet rendes tanárának meghivták a zürichi egyetemhez. Irányát ő maga empiriokraticizmusnak nevezi, amely közel áll a pozitivizmushoz; újabb időben *Mach*-han kiváló rokon szellemre akadt, aki hasonló irányban dolgozik. Mások is csatlakoztak hozzájuk. Megalapította a Vierteljahrschrift für wiss. Phil. c. tekintélyes folyóiratot. Fő munkái: Philosophie als Denken der Welt gemäss dem Princip des kleinsten Kraftmaasses (1876); Kritik der reinen Erfahrung. (2. köt. 1888—1890); Der menschliche Weltbegriff (Leipzig 1891).

Avencebrol, l. *Avicebron*.

Avenches (ejtsd: avánsh), németül Wiflisburg; j.-i székhely Svájc Waadt kantonjában, vasút mellett, római régiségekkel, (1898) 1860 lak. A régi Aventicum, melyet a Kr. e. VI. sz.-ban alapitottak, a rómaiak idejében Helvécia fővárosa volt. Az alemannok 260 körül lerombolták; Wiflis bur-

gundi gróf, kitől német nevét kapta, 907-ben helyén kastélyt épített; 1076. keletkezett a mai kis város. V. ö. *Secretan*, Aventicum, son passé et ses ruines (Lausanne 1896); *Dunant*, Guide illustrée du musée d'A. (Genèves 1900).

Avenel (ejtsd: avnel), 1. *Paul*, francia író és költő, szül. Chaumontban (Oise), 1823 okt. 9-én, megh. 1902 ápr. 13-án Párisban. Eleinte kereskedőnek szánták, de csakhamar irodalmi tevékenységre adta magát. Munkái: Alcove et boudoir, költemények (1855), Chansons (1869) és Chansons politiques (1870), néhány vaudeville és vígjáték; Un homme sur le gril, Les amoureux stb., tov. egy kötet elbeszélés és több regény. — 2. *A., Georges*, vicomte d', francia író, szül. Neuillyben 1855., rövid ideig tisztviselő volt a belügyminisztériumban. Richelieu et la monarchie absolue c. műve (1884—90, 4 köt.) akadémiai jutalmat nyert. Említésre méltó még francia gazdaságtörténete: Histoire économique 1200—1800 (1894—98, 4 k.). Legújabb műve: Prêtres, Soldats et Juges sous Richelieu (Paris 1907).

Avenin, a zabból előállított fehérje. Úgylátszik azonos a hüvelyesek leguminjával. A-nek *Sauson* egy a zabban előforduló, de ezideig tiszta állapotban elő nem állított alkaloidát nevez.

Avenio, Avignon (l. o.) városnak latin neve.

Avenpace, l. *Ibn Báddzsa*.

Aventicum, l. *Avenches*.

Aventinus *(mons)*, a hét halom egyike, melyeken az ókori Róma a Tiberis balpartján a köztársaság és császárok idején elterült. A Palatinustól DNy.-ra, a Tiberis mellett fekszik. L. *Róma*.

Aventinus, *Johannes*, voltakép *Turmair*, kiváló bajor humanista és történetíró, szül. Abensbergben (Aventinum), Bajorországban, 1477 júl. 4., megh. 1534 jan. 9. 1509-ben Lajos és Ernő bajor hercegek nevelője volt. Ernőt 1515—16. olaszországi útjában is elkisérte, és 1517. a bajor történetírói hivatalt kapta azzal a megbizással, hogy irja meg Bajorország hiteles történetét. Szülővárosában 1861. emlékszobrot állitottak neki. Német nyelven csak a Bayrischer Chroniken kurzer Auszug című kivonatot adta ki (Nürnberg 1522) míg terjedelmes latin műve: Annales Bojorum csak halála után jelent meg (1554 s köv.). E munkát, mely 1460-ig terjed, sokan Bajorország úttörő történetének tartják, ámbár különösen régibb részeiben mesés hireket ölel fel. Műveinek teljes kiadásáról a bajor tudományos akadémia gondoskodott (München 1880—1886, 5 köt.). Magyarországra vonatkoznak: *Heinemann*, Zur Kritik ungar. Geschichtsquellen im Zeitalter der Árpáden-Epoche. (Neues Archiv für ältere deutsche Gesch. 13 köt. 1887) és *Rademacher*, Aventin und die Ungarische Chronik. (u. o. 12. köt. 559 l.). V. ö. *Dittmar*, Aventin (Nördling. 1862); *Wiedemann*, J. A. nach seinem Leben und seinen Schriften (Freising 1858); *Döllinger*, A. und seine Zeit (Münch. 1877).

Aventiure (franc., ejtsd: avaañtür) *asszony*, a középkorban a kaland fogalmának személyesítése, a költők múzsája.

Aventura (lat.) a. m. rászállás, rámaradás örökül; megüresedett hübér, mely ismét a hübérúrra visszaszáll. Az ilyen természetü birtokok neve: aventatae terrae.

Aventure-kereskedés (franc., ejtsd: avantür). Régebben *aventuriers*-nek vagy kalandos kereskedőknek hivták azokat a kereskedőket, akik otthon kölcsönpénzzel árúkat vásároltak össze és ezeket eladás végett tengeren kevéssé ismert partvidékekre szállitották, amivel siker esetében nagy nyereséget értek el. Ma a. m. találomra, azaz nem határozott szakban üzött kereskedés.

Aventurin a. m. *avanturin* (l. o.).

Avenue (franc., ejtsd: av'nü) a. m. bemenet; út, átjáró; közhasználatban: fasoros, egyenes, széles és díszes városi út.

Avenza, község Massa e Carrara olasz tartományban, Carrara közelében, az ugyanolynevü kis folyó balpartján; tengeri kikötővel, honnan a carrarai márványt szállitják el; (1901) 2305 lak.

A verbis ad verbera (lat.) a. m. szóról botra.

Avercamp, *Hendrick*, hollandi festő, «De Stomme van Kampen» (a kampeni néma), szül. Amsterdamban 1585., megh. 1663 után, Gillis van Coninxloo tanítványa, kiváló ügyességgel festett apró alakokkal élénkített tájképeket, főleg téli jeleneteket, melyek nagy számmal találhatók a képtárakban. Téli tájképpel van képviselve a budapesti Szépművészeti Múzeumban is.

Averlino, olasz szobrász, l. *Filarete*.

Avernaköe, kis dán sziget, a Kis-Beltben, Fyentől D.-re, Svendborg kerülethez tartozik, 365 lak. az ugyanily nevü faluban.

Averno, kis tó a Campagnában, Nápoly közelében. Kút alakja van, amelynek kerülete: 15,000—16,000 m., mélysége kb. 60 m. Nyilvánvalóan régi vulkáni kráter. Egykori büzös kigőzölgései miatt az ókoriak az alvilág bejáróhelyének képzelték. A mondák szerint itt laktak a kimmerek mély barlangokban, itt volt a Styx és Periphlegethon, Hekate berke és itt szállott le a Tartarusba Aeneas. Agrippa, Augustus korában, a környékén levő sürü erdőket szőllőkkel helyettesíttette és a tavat a tengerrel alaguttal összekötötte. A Monte nuovo keletkezése a tengerrel való összeköttetésnek véget vetett. A tavon és környékén sajátságos csend honol; D.-i végében van a bejárat a Grotta della Sibilla Cumanához, amely üregnek belsejét nagyobbára viz takarja; a barlang alkalmasint Agrippa épitményeinek valami maradványa.

Averrhoa *L.* (növ.), az Oxalidaceae (Madársóskafélék) család génusza, 3—4 fajjal a trópusokon él. Kisebb fák, páratlanul szárnyalt ingerlékeny levelekkel, biborpiros fürtös virágokkal, tojásdad, mély barázdás ötrekeszü bogyóval. Az *A. bilimbi* L. *(bilimbifa)* 2·5—3 m. magas, Kelet- és Nyugat-Indiában gyakran ültetik, 5—8 cm. hosszú, savanyú bogyóit (ép úgy mint az *A. Carambola* L-ét.) különböző módon elkészítve fogyasztják és orvosságnak használják.

Averroës, *Abul Valid Muhammed Ibn Achmed Ibn Muhammed Ibn Rosd*, Aristoteles híres kommentátora s a legnevezetesebb arab filozófus, szül. Cordovában 1126., ahol családja régóta előkelő helyet foglalt el a biróságban. Élete folyásáról nincsen részletes tudósításunk; tudjuk, hogy biró volt Szevillában, majd Cordovában. Barátja volt Ibn Tofailnak, a híres filozófusnak, aki Juszuf kalifának bemutatta s őt ajánlotta Aristoteles

műveinek magyarázatára. A kalifa megszerette a filozófust s 1182. udvari orvosává tette Marokkóban. Juszuf fia, Jakub Almanzor, ki 1184. jutott trónra, hasonlókép kedvelte Ibn Rosdot. Élte utolsó éveit irigyeinek gyülölködése megzavarta. Bevádolták, hogy az ókor tudományát a mohammedán vallás kárára műveli; a vakbuzgó kalifa számüzte Elisenába (Lucena) Cordova mellett, később megtűrte Marokkóban. A. 1198. halt meg. Vele kimult az arab filozófia is, a koránnak s a dogmatikának engedvén át az uralmat.

A. mint mohammedán tudós s mint Aristoteles magyarázója egyaránt kiváló. Korának egész tudásával rendelkezett. Fontos orvosi és csillagászati műveket irt, de legkiválóbbak Aristoteleshez irt kommentárjai s ide vágó értekezései. A kommentárokon kivül más filozófiai műveket is irt, melyek közül néhány latinul jelent meg; említésre méltó: «A vallás és filozófia összhangjáról», «A vallási dogmák igaz értelméről» stb.

A. nem tart számot arra, hogy rendszer alapítójának tekintsék; föltétlenül tiszteli Aristotelest, s ilyformán nyilatkozik róla: végtelen hálát adunk annak, ki ezt az embert kitüntette a tökéletességgel s ki őt az emberi nagyság legmagasabb fokára helyezte, melyre soha senki rajta kivül nem birt eljutni; ő rá célzott az isten, midőn mondá (a koránban): ezt a felsőséget az isten megadja annak, akinek akarja. Mindazonáltal magyarázataiban több fontos fejtegetésre akadunk, mely az ő sajátja. Világnézletének általános jellege Aristoteles, némely pontban új-platónikus fölfogással. Tagadja a személyes halhatatlanságot. Az ész halhatatlan ugyan, de közös az emberekkel és ezek halála után személytelenül marad fenn. A kat. egyház ezt az elméletet elvetette. A. nem akar ellensége lenni a vallásnak, legkevésbbé pedig az iszlámnak. A vallás szerinte kép alakjában foglalja magában az igazságot; az allegorikus magyarázat elvezet az igazsághoz s a tömeg a szóhoz ragaszkodik. A hitben meg kell különböztetni, ami azonnal világos s ami ép ezért az egész hitközség kötelessége, s ami magyarázatra szorul, ami csak a tudósoknak szól. Az egész igazság a filozófiában van. De ezt csak kevés ember éri el, a többiek rászorulnak az isteni kinyilatkoztatásra. A teológiában sokat meg kell tartani, ami filozófiailag nem érvényes s filozófiai igazságok vannak, melyeket teológiai szempontból nem szabad elfogadni. Ez az a híres elmélet a kettős igazságról, a filozófiairól s teológiairól, mely később a keresztény tudósoknál is hódított. A belátás legmagasabb foka a filozófiai tudás, ez képezi a tudás vallását. A. tanai csakhamar hódítottak, főképen Párisban s a szt. Ferencrendieknél. A XIII. században ismételten elitélték az arab filozófia egyes dogmáit. Mindazonáltal az averroizmus még a XVI. sz.-ban is nagy tekintélyben állott az olasz iskolákban. V. ö. *Renan*, Averroës et l'Averroïsme 1853. Munk. Encycl. és Mélanges de philosophie juive et arabe, 2 k. (Paris 1857—9.)

Avers (franc.), valamely pénzdarabnak felső lapja, melyen a főalak, az uralkodó neve vagy névjegye látható s melyen a körirat kezdődik. Ellentéte a *revers* (hátsó lapja), mely az értéket, címert, szentképeket stb. tartalmazza.

Avers, körülbelül 20 km. hosszú, szikláktól és hómezőktől szegélyezett völgy Graubünden svájci kantonban, 202 lak. Burgonyát és répát termel. Alsó része kevésbé zord, ezt Ferrerának hívják. Főhelye Cresta 1949 m. magasban.

Aversa, város Olaszországban, Caserta tartományban, a Clamóitól öntözött szép és igen termékeny vidéken, vasút mellett, (1901) 23,477 lak., szép templomokkal és néhány palotával; legnevezetesebb épülete az elmebetegeknek kitünően fölszerelt és vezetett háza. Környékén jó bor, az asprino terem. A., némelyek hite szerint a régi *Atella*, az oszkusok városa volt; 1027. a normannok erőddé, területét pedig önálló grófsággá tették, amit II. Konrád császár jóváhagyott; A. grófságot ezután Capua fejedelemséghez csatolták. A. szomorú nevezetességre tett szert a magyar történelemben. 1345 szept. 19. itt ölték meg orgyilkosok Endrét, Nagy Lajos királyunk testvérét. 1348 jan. 23. itt fejeztette le Nagy Lajos Durazzói Károlyt, kit a gyilkosság elkövetésében egyik részesnek tartottak. Végre 1350. ezt ostromolta Nagy Lajos júl. 1-től aug. 3-ig. Pynrata Jakab, a város kapitánya, erősen védte a helyet s az első roham a magyaroknak nagy veszteségükbe került. Szt. Anna napján (júl. 26.) a király nagyon közel talált menni a város falaihoz éppen azon a ponton, ahol öccse holttestét valaha kidobták. Egy őr meglátta s ballábán nyíllal erősen megsebesítette. A zsibbasztó hatást, melyet ez eset a seregre tett, Laczkfy (I.) István azáltal oszlatta el, hogy a nyíl kihúzása után kényszerítette a királyt lóra ülni s a várost körül lovagolni. Ez a magyaroknál óriási lelkesedést, a városbelieknél pedig nagy lehangoltságot okozott, úgy, hogy alig egy hétre rá Pynrata Jakab a várossal együtt megadta magát. Ezentúl a nagy király egész Kisasszony napjáig (szept. 8.) itt tartózkodott s itt tette meg intézkedéseit, hogy a meghódított részeket legalább egyelőre megvédelmezze. (Hist. Hung. Fontes Dom. III.) V. ö. *Kropf* Lajos, Az A.-i gyilkosság, Erdélyi Muz. 1896. A többi irodalmat l. *Johanna* (nápolyi királynő) alatt.

Aversa, 1. *Giuseppe*, cubai és portoricói apostoli delegátus és sarti címzetes érsek, szül. 1862 jan. 21. Nápolyban. Áldozópappá szenteltetvén, csakhamar minutante volt a pápai államtitkárságnál, később uditore a bécsi nunciaturán Agliardi és Tagliani mellett, majd a negotia ecclesiastica ordinaria titkára lett és külön megbizatása volt a Philippi-szigeteken. 1906 aug. 1 óta Cuba és Portorico apostoli delegátusa és Sart (Sardi) címzetes érseke. Tevékenyen működött és működik az újságirás terén is, kivált a nápolyi Liberta és az Osservatore Romano c. lapokban. — 2. *A. Rafael*, bölcsész és teológus, szül. 1590. San-Severinóban, megh. 1657 okt. 6. Szerzetes volt. Rendje 5-ször választotta meg generálisának. A X. Ince és VII. Sándor pápák által neki felajánlott püspökségeket nem fogadta el. Számos munkát irt. Kiváló nevezetességű: Theologia Scholastica universa (Bologna 1650).

Aversio (lat.) a. m. elfordulás valamitől, undorodás; aversabilis: undorító.

Aversum (új-lat.) a. m. egyre-másra meghatározott összeg, *átalány-összeg*, pausálé.

Avertebrata (állat), l. *Gerinctelenek*.

Avertissement (franc., ejtsd: avertisszmán) a. m. jelzés, értesítés, bejelentés.

Aves *(Madár-szigetek)*, a Kis-Antillákhoz sorozott kopár, lakatlan szigetek kis csoportja, Venezuela partjaitól É.-ra Buen Ayre és Los Roques szigetek közt. Venezuela birtoka; guanót szednek rajtuk. — Ilyennevű kis lakatlan sziget van még Guadalupetól DK.-re 80 km.-nyire.

Avesnes, az ugyanily nevű arrondissement székhelye és 3-ad rendű erősség Nord francia départementban, a Helpe és vasút mellett, szép templomán 60 m. magas toronnyal, régészeti társulattal, kő-, márvány-, vasércbányával, (1906) 6013 lak., akik fával, palával, komlóval, bőrökkel és sajttal élénk kereskedést űznek. A. a XI. sz.-ban jelentékeny uradalom volt, de többször gazdát cserélt és végre Burgundiához került. 1559-ben a spanyolok, 1580. a hollandok foglalták el. A pireneusi békekötés alkalmával 1659. végleg Franciaországhoz csatoltatott, Vauban újból megerősítette. 1815-ben a poroszok foglalták el.

Avesta *(Afvestad)*, falu Kopparberg svéd länben, a Dal elf és vasút mellett, vasiparral, (1900) 2500 lak.

Aveszta, l. *Zend-Aveszta*.

Aveyron, 1. folyó Franciaországban, Séverac-le-Châteautól 1 km.-re ered; átszeli A. département-t a Viaur fölvétele után, mély kanyargós, meredek falu völgyben foly és Tarn-et-Garonne départementban 240 km.-nyi folyás után Montauban alatt 8 km.-re a Tarnba torkollik.—2. *A.*, francia département Hérault, Tarn, Gard, Lozère, Cantal, Lot és Tarn-et-Garonne départementok közt. Területe 8771 km², (1906) 377,299 (1 km²-re 43) lak. A. székhelye Rodez; arrondissementjai: Espalion, Milhau, Rodez, Saint-Affrique és Villefranche. V. ö. *Bosquet*, Abrégé de l'histoire du département de l'A. (Clermon-Ferrand 1853); *Serres*, Notice géol. sur le dép. de l'A. (Bruxelles 1845).

Avezac (ejtsd: áv'zák), *Marie Amand Pascal d'*, francia geográfus, szül. 1800 ápr. 18. Tarbesban, megh. 1885 jún. 14. Párisban. 1833—35-ig a párisi földrajzi társaságnak főtitkára s később hat izben elnöke volt. Főbb munkái: Études geographie critique sur l'Afrique septentrionale (1836); Esquisse générale de l'Afrique et l'Afrique ancienne (2. kiad. 1844); Iles de l'Afrique (1848); Le livre de Fernand Colombe (1873); Le Ravennate et son exposé cosmographique (Gravier kiad., 1888).

Avezzana, *Giuseppe*, olasz tábornok és radikális államférfiú, szül. Chieriben (Piemont) 1789., megh. Rómában 1879 dec. 25. 1814-ben mint szárd hadnagy részt vett a san-salvariói felkelésben (1821); azután Spanyolországba menekült, hol 1824. Amerikába számüzték. Az 1848. évi események hírére visszasietett hazájába és hadügyminisztere lett a római köztársaságnak, melynek bukása után ismét Amerikába vándorolt. 1860-ban megint visszatért Olaszországba és beállt Garibaldi önkéntes csapatába; 1866-ban részt vett az osztrákok ellen vívott harcokban. Mint képviselő a kamarának legradikálisabb tagjai közé tartozott, 1878. pedig elnöke lett az Italia irredenta c. egyesületnek (l. o.).

Avezzano, járási székhely Aquila degli Abruzzi olasz tartományban, a kiszárított Fucino-tó és vasút mellett, körfallal, a környéken talált antik régiségekkel, (1901) 9442 lak. Közelében van a csatorna kezdete, melyen a Fucino-tó vizeit a Liribe vezették le.

Avia (lat.) a. m. nagyanya.

Aviano, város Udine olasz tartományban, a Livenza mellett, a Monte Cavallo alján, szőllőkkel és eperfákkal beültetett termékeny rónán, (1901) 5875 lak.

Avianus, római meseköltő, a Kr. u. III. sz. második felében. Ránk maradt Babrios nyomán distichonokban írt 42 ezópusi meséje. A középkori iskolákban sokat olvasták. Alexander *Neckam* a XII. sz.-ban utánozta *Novus* A. című gyüjteményében. Kiadta *Ellis* (London 1887); *Hervieux* (Paris 1894); *Baehrens*, Poetae lat. min. (5 köt., Leipzig 1883).

Aviarium (lat.) a. m. kalitka.

Aviatika, a francia *aviation* (léghajózás, mesterséges repülés) értelmében használt s *avis*- (madár), mások szerint pedig *a via*-ból (út nélkül) származtatott barbár latin szó. L. *Léghajózás* és *Repülőgép*.

Avicebron *(Abi-Cebrol)*. A XIII. sz. skolasztikusai Avicebron-Avencebrolnak nevezik a «Fons vitae» (Élet forrása) c. híres filozófiai munka íróját, kiről eddig semmit sem tudtunk. Csak újabb időben *Munk* ismertette meg velünk magát a művet s szerzőjét, aki azonos a híres héber költővel, *Salamon ben Jehuda ibn Gabirollal*. Ibn Gabirol (Gebirol) 1020 táján Malagában született s 1069. vagy 1070. halt meg Valenciában. Főműve «Az élet forrása», melyet szerzője arab nyelven írt. A mű befolyással volt a zsidó kabbalára, amint a Soharban kifejlődött. Zsidó gondolatok, aristotelikus s újplatonikus elméletek olvadnak benne össze. Párbeszédben van írva; a tanuló kérdéseket intéz a tanítóhoz, melyekre ez megfelel. A mű alapgondolata, hogy a szellemi szubstanciáknak is van anyaguk, tehát a testek és lelkek egyaránt anyagból és formából állanak.

Avicenna (Abu Ali Al Husain Ibn Abdallah *Ibn Sina)*, arab filozófus, Afsennában, Bokhara tartományban született Kr. u. 980., megh. 1037. Igen korán fejlődvén, már mint gyermek tanulta a jogot s teológiát, azután fizikát, metafizikát s 16 éves korában orvostant. Nouh ben Mansur fejedelem, aki Bokharában lakott, súlyos betegségben rábizta magát a fiatal orvosra s szerencsésen meggyógyulván, kegyével elhalmozta. Hamadinban a fejedelem, Sems-Eddaula, vezírévé tette s ekkor írta nagy filozófiai művének (Al-Sefa) egyes részeit. Erre nagy hallgatóság előtt előadásokat tartott a filozófiából, azután pedig mulatott tanítványaival, zeneszó mellett, mértéktelen módon áldozva Dionysosnak s Aphroditének. A. korának egyik legbámulatosabb embere s egyike a legtermékenyebb elméknek. Munkáinak száma száznál többre rúg. Két filozófiai főműve az említett Al-Sefa (A gyógyulás) és Al-Nadjah (a szabadulás). Amaz filozófiai enciklopédia 18 kötetben, a másik az elsőnek kivonata 3 részben. Több munkája latin fordításban is megjelent. A. filozófiája lényegében Aristotelesé, habár egyben-másban ő is, mint a többi keleti bölcsész, idegen elemeket vegyít beléje. A tudományokat beosztja három cso-

portba: felső tudomány, mely a nem anyagiakkal foglalkozik (metafizika); alsó, mely az anyagi dolgokkal foglalkozik (fizika); középső tudomány, melynek részei részben a metafizikával, részben a fizikával függnek össze. Isten s a föld között ő is, mint sok más peripatetikus, közvetítő kapcsokat keres. A világ örökkévalóságát tanítja. A léléktanban is javítja egyben-másban Aristotelest.

Avicennia *L.* (növ.), a Verbenaceae (vasfűfélék) család génusza, 3—4 faja a trópusi tengerpartokon erdőket alkotó cserje. A mangrove formációba tartoznak. Az *A. tomentosa* Dél-Arábiában; termése még a fán felnyílik, csak azután esik le. Gyökere az araboknál ingerlőszer volt. Fájából csónakot és fogtisztítót csinálnak. Levele a teve, szamár és juh takarmánya. Gyümölcse belét, főzés közben keserű ízét elvesztvén, eszik. A tropikus-amerikai *A. nitida* L. kérge cserző, de más fajokkal melegházban is ápolják. Az *A. officinalis* L. kérgéből mézga folyik, melyet a nép fogyaszt. L. *Api-api.*

Avicula *Brug.* (állat), a *szárnyas kagylók* (Aviculidae) egyik neme, amelynek fajai a híres keleti gyöngyöket termik. L. *Gyöngytermő kagylók.*

Avicula contorta *Portl.*, a bivalvákhoz tartozó ásatag állatfaj; a felső-triász (raeti emelet) vezérkagylója. Németországban Avicula contorta rétegek.

Aviculária (állat), l. *Madárpók.*

Aviculidae, szárnyas kagylók (állat), a szifótlan kagylóknak egyik, különösen kihalt fajokban nagyon gazdag családja. A ma élő fajok a melegebb tengerekben élnek, számuk kb. 200 (a kihaltak száma 1000-nél több). Idetartoznak a *gyöngytermő kagylók* (l. o.).

Aviditas (lat.) a. m. kívánesiság, kívánság.

Aviditás, a savak és bázisok viszonylagos erőssége. Ha egyenértékű sósav és ecetsav elegyéhez, telítésükre nem elégséges nátriumhidroxidot öntünk, a két sav erőssége szerint az elégtelen bázison osztozkodik. A sósav mint erősebb sav több nátriumhidroxiddal egyesül, mint a gyengébb ecetsav, vagyis egyensúlykor az oldatban több lesz a sósav hatására keletkezett nátriumklorid mennyisége, mint az ecetsav hatására keletkezett nátriumacetáté. A keletkezett két só koncentrációjának viszonyát megoszlási hányadosnak nevezik és ez fejezi ki a két sav relativ erősségét, A.-át.

Avidius, *Cassius,* Julius Caesar egyik gyilkosának utóda, Marcus Aurelius alatt római hadvezér volt és mint Szíria helytartója 162—165-ig győzelmesen harcolt a parthusok ellen, átkelt a Tigrisen és elfoglalta Ktesiphon és Seleucia városokat. A hagyomány szerint a császár erkölcstelen neje, Faustina, kezét igérte neki és fölébresztette benne az uralomvágyat, s midőn egy egyiptomi lázadást levert, katonáival császárrá kiáltatta magát (175); de már 3 hónap mulva két tisztje megölte.

Avienus, *Rufius Festus,* római geográfusköltő a Kr. u. IV. sz.-ból. Lefordította Aratos Phainomenaját és Dionysios Periegesis c. hexameteres földleirását. Senarius versekben leírta a Földközi-, Fekete- és Kaspi-tenger partvidékeit, talán a karthagói Himilco (l. o.) nyomán. Ebből csak egy 703 sorra terjedő töredék maradt, legrégibb leírása Európa nyugati részének (az Atlanti-oceántól Marseilleig). Összes kiadás *Giles*től (Oxford 1835); *Holder*-től (1887); az Aratea *Breysig*-tól (Leipzig 1882).

Avifauna (lat.), madárfauna.

Avigliana (ejtsd: avilyiana), város Torino olasz tartományban, a Dora Ripuaria jobbpartján, vasút mellett, (1901) 3754 lak. A város fölött levő dombon régi kastély romjaival.

Avigliano (ejtsd avilyáno), város Potenza olasz tartományban, egy dombon, amelynek alját a Bianco öntözi; vasút mellett, márványbányákkal, (1901) 18,313 lak.

Avignon (ejtsd: avinyoñ), Vaucluse francia département és érsekség székhelye, a Rhône balpartján, vasút s a Durançole-csatorna mellett, igen termékeny síkságon; csaknem teljesen ovális alakú; szűk és kanyargós utcákkal. É.-i végében emelkedik ki csaknem függélyesen a Rhôneból egy 60 m. magas sziklás domb, a rocher des Doms, amelynek felső részét parkká alakították, 1846. Jean Althen szobrával ékesítették s amelynek tetejéről gyönyörű kilátás nyilik mindenfelé. A várost pártázatos, nagyszerű kapukkal ellátott falak veszik körül, melyeket VI. Kelemen pápa (1349.) kezdett építtetni és V. Orbán (1368) fejezett be. Körülöttük boulevardok vannak. A Rhôneon átvezető (1177—1188) régi híd helyét, amelyből csak 4 boltív van, most lánchíd pótolja. Kiváló épületei: a pápai hatalmas palota a Rocher des Doms D.-i lejtőjén, amelyet XII. Benedek (1334—42), VI. Kelemen (—52), VI. Ince (—62) és V. Orbán (—70) építettek; a Notre-Dame des Doms székesegyház a pápai palota mellett (a XII. sz.-ból), XXII. János pápa mauzoleumával, a Szt.-Péter-templom, remek gót homlokzattal, a csaknem romokban heverő St.-Martial-templom, a rokkantak háza, az 1353. alapított kórház, a városháza és előtte Crillonnak, IV. Henrik hadvezérének szobra, az alapítójáról elnevezett Calvet-múzeum 110,000 kötetnyi könyvtárral, 2800 kézirattal, festményekkel stb. Lakosainak száma (1906) 48,312, akik közt sok az iparűző; a főbb iparágak: a selyemfonás és szövés, gépgyártás, billiard-, kocsi- és butorgyártás, kötél-, papir-, tésztanemű-, festék- és csokoládégyártás és kémiai szerek előállítása. Élénk a kereskedés selyemárúkkal, liszttel, gabonával, borral, szesszel, épületfával, bőrrel, olajjal, szarvasmarhákkal és gyümölccsel.

A. a legrégibb időkben Avenio Cavarum néven szerepel; korán szövetkezvén a rómaiakkal, kiváltságokkal halmozták el és virágzóvá lett. E korbeli nagyszerű épületeinek már romjai is elpusztultak. 413-ban a burgundok, a VI. sz.-ban a frankok hatalmába került; 736. Jusszuf, az arabok vezére foglalta el; 3 évvel később ismét a frankoké lett. Később A. a Júrán innen levő Burgundia, majd Arelat és végül a provence-i grófok birtokához tartozott. 1125-ben Raymond-Bérenger, Arelat ura és Jourdain Alfonz, Provence ura közt osztatott föl; ez az állapot 1214-ig tartott; ez időtől fogva hosszas zavarok dúltak a Provenceban. A. ezt használa fordította s egészen önálló köztársasággá lett és újból fölvirágzott. Boldog korszakának az albiai eretnekség vetett

véget: A. az eretnekek pártjára állott, amiért VIII. Lajos elfoglalta. 1290-ben II. Károly Anjou grófja és Nápoly királya örökölte; ekkor A. ismét jólétnek örvendett; egyeteme sok ifjut csalt falai közé. Nagy jelentőségü év A. történetében az 1309-iki, amidőn a pápák székhelyévé vált, akik közül VI. Kelemen Nápolyi Jankától, az Anjou-grófok örökösétől 80,000 arany frton megvette. A.-ban a következő pápák székeltek; V. Kelemen (1314-ig), XXII. János (1334-ig), XII. Benedek (1342-ig), VI. Kelemen (1352-ig), VI. Ince (1362-ig), V. Orbán (1370-ig) és XI. Gergely; ez utóbbi 1376 szept. havában Rómába költözködött. Amidőn Rómában VI. Orbánt (1378—89), a francia bibornokok pedig Fondiban VII. Kelement választották meg, ez a Ny.-i egyházszakadásra vezetett. A. még 1411-ig maradt meg az egyik pápa székhelyének. Ez idő óta A.-ban mindig csak pápai legátus lakott. 1789-ben a francia forradalom kitörése után a nép föllázadt a pápai uralom ellen és a párisi nemzetgyüléstől azt kérte, hogy A. és Venaissin grófság Franciaországhoz csatoltassék; e kivánság 1791. teljesült. Emiatt újabb polgárháború tört ki, aminek csak a napoleoni uralom vetett véget. 1797-ben a tolentinoi békében a pápa A.-ról és Venaissinről Franciaország javára lemondott. Az A.-i fontosabb zsinatok: 1209. az albiaiak ellen, 1210-ben a toulouse-i gróf ellen, 1328. a császári ellenpápa ellen. V. ö. *Granget*, Histoire du diocèse l'A. (A. 1862, 2 köt.).

Avignonet (ejtsd: avinyoné), község Haute-Garonne francia départementban, a Canal du Midi és vasút mellett, (1901) 565 lak. 1242-ben itt ölték meg az öt pápai inquizitort az albiaiak, ami miatt keresztes hadjáratot indítottak ellenük.

Avignoni bogyó, festőfa, l. *Varjútövis*.

Avila, 1. spanyol tartomány Ó-Kasztiliában; Valladolid, Ségovia, Madrid, Toledo, Cáceres és Salamanca tartományok közt. Területe 7882 km², (1906) 211,168 (1 km²-re 27). A. 6 kerületre oszlik, ezek A., Arenas de San Pedro, Arevalo, Barco de A., Cebreros, Piedrahita. Székhelye: A. — 2. *A.*, (a régi *Abula*), az ugyanily nevü tartomány székhelye, az Adaja 1132 m. magas völgyében és az erdős Paramera É.-i lábánál; 13 m. magas, 4 m. széles, 10 kapuval és 86 toronnyal ellátott gránitfal veszi körül; püspöki székhely gót székesegyházzal; szép temploma még a San Vicente (a XIV. századból); a Santo Tomas klastromban, mely szemináriumul szolgál s amely Ferdinánd és Izabella korából való, látható Ferdinánd és Izabella egyetlen fiának Jánosnak síremléke. A San Jose-kolostor Szt. Teréz szülőhelyén épült (1900) 11,885 lak. — 3. *A.*, 2 hegylánc Spanyolországban. A Sierra de A. az Adaja völgyétől É.-ra főcsúcsa a Cerro de Gorria (1383 m.). A Paramera de A. az Alberche és Adaja közt; főcsúcsa a Cerro Zapatero (2104 m.).

Avila, 1. *Juan de*, Andaluzia apostola, szül. 1502. Almodóvar del Campoban, megh. Priegoban 1569-ben. Kiváló egyházi szónok volt, rögtönzött beszédeinek legnagyobb része elveszett, a megmaradtakat egyszerű, közvetlen nyelv és előadás jellemzi. Műveinek teljes kiadása Obras del venerable maestro Juan A. 1792. Madridban jelent meg. Luis de Granada és Luis de Leonnal együtt az egyházi szónoklat megalapítója.

2. *A., Gil Gonzales d'*, spanyol történetiró, szül. Kasztiliában 1577 körül, megh. 1658 ápr. 25-én. Jezsuita volt és Salamancában élt mint kanonok, utóbb kasztiliai és indiai királyi évkönyviró volt. Történeti művei közül különösen felemlítendők: Historia de la vida y hechos del rey Don Henrique III. de Castilla (Madrid 1638); Historia de la vida y hechos del monarca Don Felipe III. (u. o. 1770. Mendozas-nak Monarquia de España 3. kötetében); Historia de Salamanca (Salamanca 1606).

Avila y Zuñiga, *Luis de*, spanyol államférfiú, tábornok és történetiró, szül. Placenciában (Estremadurában) 1490 körül, megh. 1560-ban. V. Károly kegyét és bizalmát birta, ki őt IV. Pálhoz és IV. Piushoz küldte követül. A császárt afrikai és a schmalkaldeni hadjáratában is elkisérte. Történetirói hirnevét a schmalkaldeni háború történetének megirása által állapította meg. E mű Commentarios de la guerra de Alemaña, hecha por Carlos V. en 1546 y 1547 cím alatt 1547. Spanyolországban jelent meg. A művet maga a szerző fordította latinra, mások meg franciára és németre fordították. A munka a császári politika védelmezésére készült. Bírálatát l. *Ranke*-nál, Deutsche Geschichte és *Voigt J. J.* művében: Die Geschichtschreibung über d. Schmalkaldischen Krieg (Szász akad. értekezés 1874.

Avilés, j.-i székhely Oviedo spanyol tartományban (Asturiában), a Ria (öböl) de A. D.-i végében, vasút mellett, egyike az asturiai kikötők legjobbikának; közelében vas-, szén- és cinkbányákkal. (1900) 12763 lak., akik vászon- és pamutszövéssel is foglalkoznak.

Avilion, l. *Avalon*.

Avis (lat.) a. m. madár, különösen jósmadár; innen *bonis avibus*, kedvező előjelek mellett.

Avis (franc.), olaszul *aviso* (l. o.) a. m. értesítés.

Avisamentum (új-lat.) a. m. tanács.

Avis au lecteur (franc.) a. m. az olvasóhoz. (Felszólítás, figyelmeztetés.)

Avisio, az Adige baloldali, 97 km. hosszú mellékfolyója Dél-Tirolban. Gyönyörű völgye, melyet számos turista keres fel, felső részében Fassa-, a középsőben Fleimsi- és az alsóban Cembra-völgy nevet visel. A folyó Lavisnál torkol.

Aviso (olasz) a. m. értesítés; A. hajónak (ném. *Aviso-Schiff*, ol. *avviso*, ang. *despatch-vessel*), neveztek a XIX. sz. végén minden oly hadihajót, mely nagy gyorsaságot fejtett ki, s melyet úgy a kémszolgálatnak teljesítésére, mint hireknek és parancsoknak közvetítésére használtak. Az A.-k rendszerint vértezetlen, vagy csak egyes hajórészeken páncélozott gőzhajók voltak, csekély merüléssel. Tüzérségi felfegyverzésök csak kisebb ürméretü ágyúkkal történt, miután a tulajdonképeni harcban aktiv részt venni nem volt feladatuk. Az A. elnevezést ma már alig használják; helyette az angol *scout* vált általánosan elfogadott műszóvá.

Avis préalable (franc., ejtsd: avi prealábl a. m. *előleges közlés*). Igy nevezik a védjegy-lajstromot vezető hatóság bizalmas közlését, melyet az a lajstromozásra bejelentett védjegy újdonsága tárgyában tartott elővizsgálat alapján a bejelentőnek küld. E közlés csupán tanács arra nézve, hogy a bejelentést vonja vissza vagy módosítsa.

Az A.-t a védjegyekről szóló 1890. II. t.-c. 18. §-a is elfogadja. Az A. célja, hogy a bejelentett védjegyhez hasonlók létének a bejelentővel közlése által a védjegyperek számát csökkentse. L. *Védjegy.*

A vista (ol., franc. *à vue*) a. m. látra; az olyan váltó lejárata, amely a bármikor történő bemutatás napján fizetendő. *A prima vista*: az első tekintetre, *a zenében* a. m. a lapról lejátszani.

Aviticitas, *aviticizmus* (lat.), l. *Ősiség.*

Avitochol. Mithikus őse a Dulo háznak, melyből az első bolgár uralkodók származtak s melynek emléke a magyar mondákban is fennmaradt (l. *Dula*). A bolgár-szlovén hagyomány szerint 300 évig uralkodott, 164—464-ig, ami közvetlen óvadékainak uralmát jelentheti; utána Irnik (Attila fia Irnák?) lett a bolgár fejedelem.

Avitum (lat. *aviticum*), a régibb magyar jog szerint a felmenőkről (a nemző elődöktől) a lemenőkre (az utódokra) törvényes öröklés útján szállott (ősi) jószág. L. *Ősiség.*

Avitus, *Marcus Maecilius*, nyugatrómai császár (455 júl. 9.—456 máj. 17.). A galliai arvernus törzsből eredt; 454. Maximus császár Gallia főparancsnokává nevezte ki s halála után II. Teodorik gót királynak támogatásával Arlesban császárrá kiáltották ki. A római szenátus elismerte uralmát, de Ricimer csakhamar megfosztotta trónjától; nemsokára ezután meghalt. V. ö. *Bugiani*, L'imperatore Avito (Pistoia 1910).

Aviválás, a szövetfestésnél, l. *Élénkítés.*

Aviz, város Alemtejo portugál tartományban, Portalegre kerületben, a Seda és Ervedel összefolyásánál, (1900) 1946 lak. Sokáig az ugyanily nevű lovagrend székhelye volt.

Avizáció (franc.), eskü alatti kihallgatás előtt bírósági kioktatás az eskü szentségére és a hamis eskü következményeire. *Avizál*, értesít.

Avize (ejtsd: áviz), község Marne francia départementban, vasút mellett, élénk champagnei borkereskedéssel, hatalmas boros pincékkel, (1906) 2615 lak.

Aviz-rend, portugál katonai lovagrend. I. Alfonz Henriquez portugál király idejében 1144., több lovag egyesült a mórok leverésére s magukat «új milicia» néven nevezték. Ezen lovagegyesület 1162. egyházi lovagrenddé változott át s a királytól Mafra kastélyt, 1166. Evorát, 1187. Aviz várat s várost nyerte adományba, mely utóbbit székhelyül választotta s ettől kapta nevét. Mária királyné 1789. katonai érdemrenddé változtatta. Jelvénye: zöld zománcos liliomos kereszt, felette nyolcágú arany csillag, melynek középpajzsában, zöld koszorúban, veres, égő szív látható. E jelvényt, zöld szalagon, a nagykeresztesek vállukon, a komtúrok nyakukban, a lovagok gomblyukaikban hordják. A rendet csak azok a katonatisztek kaphatják, kik legalább kapitányi rangot viselnek s 20 évig szolgáltak.

Avlona (olasz. Valona v. Vallona, albánul Vljonesz), kikötő-város Janina török vilajetben, az Adriai-tengerhez tartozó A.-i öböl mellett, melyet D.-en s DNy.-on a Kimara, a régiek Akrokeraunosz hegységének végső ága határol. A város török kaimakám és görög metropolita székhelye, a Lloyd-hajók állomása. Olajfákkal beültetett keskeny völgyben fekszik; hét török mecsetje van. Mocsaras vidéke miatt nyáron láz uralkodik benne. A.-nak 6000 lakosa van, kik fegyvereket gyártanak, halászattal és sófőzéssel foglalkoznak. A. Déli-Albánia fő kereskedelmi helye; a kereskedelem tárgyai: gyapju, juhbőr, só, szurok, kátrány és gabona.

Avoca, kis folyó Wicklow irországi grófságban, Arklow mellett a Szt.-György-csatornába ömlik; környékének szépségéről ismeretes, melyet Morus Tamás énekelt meg.

Avocandi jus (lat.). Az államnak joga, amelynélfogva közjogi okokból, pl. a védkötelesség teljesítése céljából vagy saját érdekökben pl. háború küszöbén külföldön élő honosait hazatérésre hívja fel. A felhívást tartalmazó nyilvános kiáltványok avocatoriumoknak (litterae avocatoriea) neveztetnek. A nemzetközi jog az államnak ezt a jogát, feltéve, hogy a visszahívás jogszerű indokokból történik, mint az államot honosai fölött megillető hatalomnak folyományát elismeri. A külföldi állam viszont a visszahívási parancs végrehajtásánál segédkezet nyujtani nem köteles. Az avocatoriummal szemben tanusított engedetlenség néhol (pl. a német államjog szerint) a honosságnak elvesztését vonja maga után.

Avocat général (franc., ejtsd ávoká zsénerál). Régente Franciaországban a főügyészségnek két egyenrangú képviselője volt. Az A. és a «procureur général». Ez utóbbi neve alatt mentek az írásbeli indítványok. Az előbbi a szóbeli tárgyalásoknál járt el. Ezt úgy fejezték ki, hogy a «procureur»-é a toll, az «avocat»-é a szó. Az A.-nak biztosított függetlenség azonban büntető ügyekben alkalmazást nem talált, mert a büntető ügyek eldöntése írásbeli indítványok alapján történt. Most ez a cím azokat a francia ügyvédeket illeti meg, akik külön megbizás alapján a semmítőszék (cour de cassation) és a felebbviteli bíróságok (cour d'appel) tanácsülésein az államügyészt (procureur général) helyettesíteni hivatottak. Egyet közülük a köztársaság elnöke nevez ki «első A.»-nak (A. premier).

Avocato-körte (növ.), l. *Persea.*

Avocatorium, l. *Avocandi jus.*

Avogadro, *Amadeo A. di Quaregna e Ceretto*, gróf, kiváló olasz fizikus, született Turinban 1776 jún. 9., megh. u. o. 1856 júl. 9. Szülővárosában tanult s 1796. a jogtudományok doktorává avattatott, majd egyik megyének (az Eridano-départoment) titkára lett. Magántanulmányaiban fizikával szeretett foglalkozni, 1809. a vercelli-i gimnáziumon a fizika tanárává, 1820. a matematika-fizika tanszékére hívták meg a turini egyetemre, s midőn e tanszék megszünt, a számvevőszék tanácsosává lett. Később Albert Károly király tanszékét ismét helyreállította, melyen 1850-ig működött, ezután nyugalomba vonult. Azt a legnevezetesebb értekezését, amelyben a róla elnevezett törvényt (l. *Avogadro tétele*) kimondja (1811), német fordításában is kiadták az Ostwald-féle Klassiker der exakten Wissenschaften c. gyüjteményben (8. sz., Leipzig 1890). V. ö. *Botto*, Cenni biografici sulla vita e sulle opere di A. A. (Torino 1858.)

Avogadro tétele szerint *(Gay-Lussac, Avogadro* egyesített törv.) a gázok és gőzök egyenlő

térfogatában, ugyanazon hőmérséken és nyomás mellett a legkisebb részecskék (molekulák) száma ugyanaz. E hipotézist még 1811-ben mondotta ki *Avogadro*. Más alakban kifejezve: a *különböző gázok molekulatérfogata ugyanazon nyomáson és hőmérsékleten egyenlő* (a grammolekula normális térfogata 22·41 liter).

Avoir (franc., ejtsd: ávoár), a francia könyvvitelben a *Követel* oldalt jelzi.

Avoirdupois (franc. ejtsd: avoárdüpoá, ang. everdjupajsz), Angolországban, a legtöbb angol gyarmatban és az Egyesült-Államokban a kereskedelemben ma is használt súlymérték, más néven font v. libra = 453·59265 g., jele *avd.* Arany és ezüstnek, drágaköveknek, gyógyszereknek mérésére, valamint tudományos mérésekre a troy-font (l. o.) szolgál. 1855 óta Angolországban a törvényes súlymérték, amelynek teljes neve *imperial standard pound A.* Fel- és lemenő beosztása a következő: 14. A.-font = 1 stone, 28 A. = 1 quarter, 112 A. = 1 hundredweight v. centweight (jele £ v. cwt), 20 cwt. = 1 ton = 1016 kg. 1 A.-font feloszlik 16 ounce-ra à 16 dram à 3 scruple à 10 grain. 5760 A.-font = 7000 troy-font. Az Egyesült-Államokban a hundredweight v. mázsa nem 112, hanem 100 A.-fontra oszlik fel. A nevet úgy is magyarázzák, hogy a középkori *averia* latin szóból, mely durva, csekélyértékű árút jelent és a francia *poids* = súly szóból van összetéve.

Avokáció (lat.) a. m. visszahívás, visszarendelés. — *Avokál*, visszahív. — *Avokatorium* l. *Avocandi jus*.

Avola, város Sziciliában, Szirakuza tartományban, 1 km.-nyire a tengertől, sziklás domb alján, (1901) 16,264 lak. Környékén kitünő szőllő terem, amelyből a szirakuzai jó bort szüretelik; többen cukornádat is termelnek rumkészítés végett.

Avold, l. *Sankt-Avold*.

Avolsheim, híres búcsujáró hely *Sulzbad* (l. o.) elszászi fürdőhely mellett.

Avomori, város Japánban, Nippon szigetének É.-i részén, a Rikuoku-öbölnél, vasút mellett, az ugyanily nevű kerület székhelye, kikötőhely, (1908) 47,206 lak.

Avon (ejtsd: évn), 1. öt folyó neve Angolországban. A Lower- vagy West- (alsó v. Ny.-i) A. Gloucesterben ered Tetburynél, elfolyik Bathnél és a Severn-öbölbe szakad. Az Upper- (felső) A. Northamptonban Wellfordnál ered, Tewkesburynél 155 km. hosszú folyás után a Severnbe torkollik. Az East-(K.-i)A. Wilts grófságban ered, ezen és Hampshire-on keresztül folyik és Christchurchnél a La Manche-ba szakad. A Lwyd-A. Monmouth grófságban ered és Caerton közelében az Uskba, a Severn mellékfolyójába ömlik. A devonshirei A. a La Mancheba szakad. — 2. *A.*, alacsony korallszigetek csoportja Ausztrália K.-i partja és Új-Kaledonia között; 1823-ban Avon hajójával Summer kapitány fedezte föl.

Avornin, l. *Kutyafa*.

Avosetta (állat), l. *Gulipán*.

Avoué (franc., ejtsd: avué), védür, ügyész, ügyvéd.

à vous (franc., ejtsd: ávú), a kártya-játékban: önön van a sor! Ivás közben: egészségére!

Avoyer (franc., ejtsd: avoájé), svájci városokban a városbiró neve.

Avraghi, berber törzs, melyet Ibn-Kaldun arab író ír le, mint *Avrigha* (Karthago) vidékének legrégibb lakóit, kiket a rómaiak Africanusoknak neveztek. Róluk nevezték el a rómaiak Karthago meghódítása után a provinciát Afrikának, később az egész földrész is ezt a nevet kapta (a görögök régebben Libyának hívták).

Avranches (ejtsd: ávráns), város Manche francia départementban, Saint-Lo arrondissement főhelye a Sée balpartján, szép kilátást nyujtó halmon; nyilvános könyvtárral, amelyben értékes kéziratok vannak, régiségtárral és régészeti társulattal és egyéb tudományos egyesületekkel, a XIII. sz.-ból való kórházzal, a XIV. sz.-ból való püspöki palotával, Valhubert generális szobrával, (1906) 7360 lak., kik gyertyagyártással, pergament- és csipkekészítéssel, kötött árúk előállításával foglalkoznak; almaborral, sóval, állatokkal s vajjal élénk kereskedést üznek. Mint Ingena, az abrincatuok városának már a rómaiak korában is nagy hírneve volt. Nagy Károly a normannok ellenében erőddé tette. 933-ban grófság székhelyévé lett; Fülöp Ágost városi jogokkal ruházta föl. Az angol-francia 100 éves háborúban hol az angolok, hol a franciák birtokába került. A vallásháborúkban szintén több ostromot kellett kiállania.

Avricourt, falu a páris-strassburgi vasút mellett, a francia K.-i határon; Meurthe-et-Moselle départementhoz tartozik, (1906) 793 lak.

Avrigha, l. *Avraghi*.

Avron, *Mont*, l. *Mont Avron*.

Avsár Kalesszi, romváros, l. *Miusz*.

A. V. S. P., római pénzeken a. m. Augusti Vindelicorum Signata Pecunia, jele annak, hogy azok a mai Augsburgban verettek.

Avuál, beismer, helyesnek vall; szemben vele: *dezavuál*, megcáfol.

à vue (franc., ejtsd: a vü), l. *A vista*.

Avulás alatt azt az értékcsökkenést értjük, mely a tárgyaknál még akkor is előáll, ha azok állaga használat által nem kopott. A. címen a tárgyak beszerzési vagy előállítási értéke után számított bizonyos százalékot minden évben leírnak, l. *Leírások*.

Avulsio, elsodort földrész, mint más birtok növedéke, l. *Növedék*.

Avult-hajó (ném. *Hulk*, ol. *pontone*, ang. *hulk*), régi, a síktengerre többé nem alkalmas, leszerelt, sőt sokszor oldalfalazatában alacsonyabbá csinált hajó, melyet a kikötőben különféle tárgyaknak raktározására vagy kórháznak, börtönnek, javításban álló hajó legénységének ideiglenes elszállásolására, valamint felügyeleti célokra, mint kikötőőrhajót, stb. használnak.

Avunculus (lat.) a. m. az anyai oldalról való nagybátya, az anyának fivére.

A. Wagn., természetrajzi nevek mellett *Wagner* Andreas német geológus nevének rövidítése.

Awaruit (ásv.), nikkeltartalmú termésvas; Uj-Zélandon találták az Awarua-öböl körül a Györgyfolyó menti szerpentinben és másodrendű fekvőhelyen.

Awe (*Loch A.*, ejtsd: lok ó), nagy tó Skóciában, Argyll grófságban; 21 km. hosszú, közepes szélessége 3 km. Legtöbb vizet az Orchy-tól kap; lefolyása az Awe amely a Loch Etive-vel köti össze.

Gondosan művelt halmok környékezik; 24 kis szigete közül a két legnagyobbat romok ékesítik.

Ax (ejtsd: áx), kis város és fürdőhely Ariège francia départementban; Foix arrondissementban, az Ariège jobbpartján, az Orgeix és Ascou, szép, festői pireneusi völgyek torkolatánál; 1186 lak. 61 erős, kellemetlen szagot terjesztő kénforrással, amelyeknek hőmérséklete 25—78° C. Négy fürdőintézettel, pompás kiránduló helyekkel. A.-ot különösen görvély és reumatikus bajok ellen használják. V. ö. *Dresch*, Ax thermal (Paris).

Axaj, a Don jobboldali mellékfolyója Dél-Oroszországban. Torkolatánál fekszik *Axaiskaja Stanica* kikötő városka.

Axamenta, a Marsot szolgáló salius-papoknak *(salii)* saturnusi versalakban szerkesztett s körmenetekben zengett istendicsőítő énekei.

Axamith *Péter*, híres cseh rabló. Neve magyarul bojtos selymet jelent, mert Aeneas Sylvius szerint még szolgakorában ellopta gazdája selyembundáját. 1453-ban megtudván, hogy V. László magyar király Giskra Jánossal a Szepességet odahagyta, számos társával odarontott, két várat elfoglalt, a föld népére adót vetett és katonáit jól tartatta. A király Hunyady Lászlót küldötte ellene, de bizonyos, hogy A. még 1457. is garázdálkodott a Szepességben és Sáros vm.-ben, sőt Sárospatakot is birta. E város mellett győzte le őt 1458. Rozgonyi Sebestyén, s A. maga is a csatában vesztette életét. Róla még most is Axamithkának neveznek egy barlangot Haligócz mellett Szepes vármegyében.

Axel, dán érsek, l. *Absalon*.

Axel Heiberg-földje, északsarki nagy (mintegy 36,500 km² ter.) sziget az é. sz. 78—81½° és a ny. h. 86—95° alatt. 1899-ben az amerikai Peary fedezte föl; gondosabban megvizsgálta (1900—01) a norvég Sverdrup. Tőle van a sziget neve is.

Axelinos Pontos, a Fekete-tengernek egykori elnevezése.

Axenberg, 1022 m. magas hegy Uri svájci kantonban, az Urni-tónak, a Vierwaldstätti-tó déli részének partján. Egy sziklás kiálló részén közvetetlenül a víz mellett, a Tellsplatten áll a Tell-kápolna; a monda szerint erre a sziklára ugorván, menekült el Tell Gessler elől. A kápolna fölött a sziklás lejtőkön és falakon visz el az Axen-út, e sztratégiai célból készült merész építmény, amely Brunnent Flüelennel köti össze. Brunnen fölött 758 m. magasságban van Axenstein fürdőhely. Ez utóbbi 1902. leégett, de azóta újra fölépült.

Axente *Szevér (Severu Axentie)*, az 1848—49. oláh nemzetiségi mozgalmak egyik vezéralakja, szül. 1820 táján Asszonyfalván, megh. Brassóban 1906 aug. 13. Előbb papnövendék volt a balázsfalvi gör. kat. szemináriumban, majd Kolozsvárt végzett jogi tanulmányokat. 1848. áprilisában már a balázsfalvi oláh nemzetgyűlés legvéresebb szájú szónoka s a nemzeti komité tagja, utóbb pedig a százhusz községből álló balázsfalvi prefektura vezetője lett. A felbujtott oláh csőcseléket, melyet ő a saját légiójának nevezett, a Maros és Kisküküllő mentén foglalkoztatta. A honvéd csapatokkal nyilt csatában nem mert ugyan megütközni, de annál kegyetlenebbül bánt el a védtelen és fegyvertelen városi és falvakban elszórtan lakó magyarsággal. Legszörnyűbb tette (1849 jan. 8—11.) Nagyenyed fölégetése és lakóinak lemészárlása volt. A különböző fosztogatásokon elrabolt holmit rendszerint az osztrák katonaságnak adta el, mely hallgatólag eltűrte, sőt gyámolította A. hordáinak viselt dolgait. 1850-ben Erdély katonai kormányzója fogságra ítélte, mert a lopott hadiszereket házában elrejtette; fogságát azonban elengedték felsőbb helyen, sőt 1852. a Ferenc József-rend lovagkeresztjével is feldíszítették és kegydíjat eszközöltek ki részére, melyet az alkotmányos magyar kormányok egész haláláig folyósítottak. A Bach-régime alatt kisebb hivatalt is viselt, élete későbbi felét azonban teljes visszavonultságban töltötte Gyulafehérváron.

Axentovicz *Tivadar*, magyar születésű lengyel festő, szül. Brassóban 1859. Münchenben és Párisban tanult, hosszabb időt töltött Londonban is, 1895-ben a krakói művészeti főiskola tanára lett és egyike a *Sztuka* (lengyel művészek egyesülete) alapítóinak. Eleinte főleg történeti képeket festett, újabban a galiciai nép életéből merített, modern fölfogású genre-képek mellett képmásokat és az angol prerafaeliták hatása alatt ideális női fejeket is fest.

Axilla (lat.) a. m. hón, hónalj; *axillares grandulae* hónaljmirigyek.

Axim, azelőtt hollandi, 1873 óta megerősített angol telep a Guineai-öbölnél az Aranyparton, az Ankobra vagy Tenda balpartján; 3000 lak. Nedvesebb éghajlatánál fogva pamut- és rizstermelésre alkalmas.

Axin, l. *Age*.

Axinit (ásv.), igen bonyolódott összetételű szilikátásvány; kémiai összetétele ez idő szerint pontosan még nem ismeretes, vegyülete kiválóan mész-aluminium-vas-bór-szilikát. Képlete H_2R_5 $(R_2)_3Si_8O_{32}$ által volna kifejezhető, melyben R kalciumot, vasat, mangánt és magnéziumot, R_2 pedig aluminiumot és bórt akar jelezni. Háromhajlású rendszerbeli kristályai többnyire élesen táblásak, mintegy bárdalakuak (innen a név, axiné gör. = bárd), szegfűbarna, szilvakék, vöröses és szürke színüek; leggyakoriabbak a szegfűbarnák. K. 6·5—7; fs. 3·29—3·30. Egy irányban kissé hasad. Üvegfényű, átlátszó-áttetsző, néha idegen zárványok zavarossá teszik. Pleokroizmusa igen erős: olajzöld, fahéjbarna, ibolya. Lángban megolvad; savak nem oldják. Régibb tömeges kőzetekben található. A legszebbek Franciaországból (Dauphiné, Bourg d'Oisans) és Angliából (Landsend) megSvájcból (Chamounix völgy, Szt.-Gotthard) ismeretesek. Elvétve hazánkban is található, így Gömör vmegyében Veszverésen. A dauphinéi kristályokat drágakövekké is megmunkálják.

Axiolit (gör.), l. *Szferolit*.

Axióma v. sarktétel, gör. eredetű szó, mely annyit jelent: mint tekintély. De már a gör. filozófusok olyan egyszerű tételt értenek rajta, amelyet nem lehet bebizonyítani, azaz nem lehet egyszerűbb tételre visszavezetni, de éppen egyszerűsége és világossága miatt nem is szükséges bebizonyítani. Így használja Aristoteles e szót, ki legfőbb A.-knak az azonosság és ellenmondás tételeit mondja. Kant csak a matematika alapját képezőket nevezi a szem-

lélet A.-inak. A matematikának Eukleides szerint 12 A.-ja van. Ezek közül 9 az egyenlőségre vonatkozó általános ismerettani A. (mint például az egész egyenlő részeinek összegével, az egész nagyobb mint a része stb.), a többi 3 geométriai A. L. *Alaptétel.*

Axiométer, az a készülék a hajó parancsnoki hídján, mely egy mutató által a kormánylapátnak állását, illetőleg a hajó középvonalától az egyik v. másik oldalfélre való elhajlását jelzi és így a kormányost a kormánynak helyzetéről minden időben tájékoztatja.

Axios, az ókori Makedónia legnagyobb folyója, ma *Vardar* (l. o.).

Axis, tarka szarvas (állat), a szarvas-félék egyik alneme. L. *Szarvas-félék.*

Axite (ejtsd: ákszit), Angliában felfedezett új füstmentes lőpor, mely állítólag az angol hadseregben és tengerészetben, sőt az angol vadászok által használt füstmentes lőpornál is sokkal erősebb, sokkal megbízhatóbb és azáltal, hogy az időjárás befolyásától teljesen ment és hogy robbanásakor úgyszólván semmi lángot sem vet, annál sokkalta becsesebb is. Kiváló tulajdonsága még az A.-nak az is, hogy a lőfegyvereket az eddigi lőpornemeknél kevésbbé támadja meg, ami különösen az ágyuknál rendkívül fontos. L. *Lőpor.*

Axman, 1. *Márton*, XVII. századbeli képíró, ki Eperjesen és Sáros vm több helyén működött. Ő készítette 1630. az Eperjes szomszédságában fekvő szép, renaissance-stílben épült fricsi kastélyon most is látható, magyar történeti vonatkozású sgraffitokat. V. ö. *Myskovszky* Viktor, A fricsi várkastély (Archaeologiai Ért. 1891. évf. 38. l.).

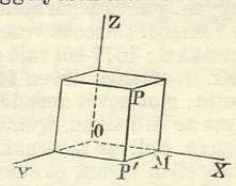
2. *A. József*, rézmetsző, szül. 1793. Brünnben; Pesten is, de többnyire Bécsben dolgozott. Műhelye nagyon keresett volt s különösen kedvelték az általa acélba metszett arcképeket, melyek közül főleg Berzsenyi Dániel és Czuczor Gergely arcképeit kell fölemlítenünk. Nevével már a huszas évek elején találkozunk, midőn a *Hebe* zsebkönyv számára a *Gara László és leánya* című rajzot metszette, s dolgozott az ötvenes évek végén is.

Axminster, város Devon angol grófságban, az Ax partján (1901) 3993 lak., kik szőnyeg-, szalag- és keztyükészítéssel foglalkoznak.

Axolotl (állat), általános használatban levő mexikói neve a farkos kétéltüek (Amphibia urodela) rendjében, a kopoltyús gőték (Perennibranchiata) csoportjában a *Menobranchidák* családjába tartozó *Siredon pisciformisnak* Shaw., amely, mint európai rokona, a krajnai és dalmáciai barlangok vizeiben élő barlangi gőte vagy olm (*Proteus anguinus* Laur.), tüdőkkel is meg bojtos kopoltyúkkal is el van látva. Mexikóban nagy mennyiségben él; húsa ízletes s Mexikóban táplálékul szolgál; aquáriumokban európaszerte tenyésztik. A fiatal axolotlok kedvezőtlen körülmények között elvesztik kopoltyúikat, valamint farkuk tarajat is és átalakulnak oly vizen kívül élő, csupán tüdővel lélekző, hengeresfarkú kétéltüé, amely a szalamandrafélék csoportjában az *Amblystoma* nemet képviseli. Az axolotl eszerint voltaképen nem egyéb, mint lárvabeli szerveit (kopoltyúit és farkának tarajat) megtartott, de ivaréretté vált Amblystoma, amely nemzedékeken át axolotl alakban szaporodik.

Axona, ókori neve a mai Aisne folyónak (l. o.).

Axonometria, az ábrázolás egyik, különösen egyszerű és gyakran alkalmazott módja. Hogy vm. alakzat A.-i képét megrajzolhassuk, azt előbb egy derékszögű koordináta-rendszerre (l. *Koordináták*) kell vonatkoztatni. Jelöljük ennek kezdőpontját *O*-val, tengelyeit *X Y Z*-vel. A *Z* tengelyt csaknem kivétel nélkül függélyesen szokás választani. Most (l. *az ábrát*) kijelöljük a kezdő pont képét *O*-t, rajta keresztül megvonjuk a három koordináta-tengely képét, *OX*, *OY*, *OZ*, egyeneseket. Az *(x, y, z)* pont koordinátái már megrövidülve ábrázolódnak. Az *x* koordináta képe $OM = kx$, hol a *k* arányossági tényező a térbeli *X* tengely és annak vetülete által bezárt szögnek a koszinusza. Hasonlóan az *y* és *z* koordináták képei $MP' = ly$ és $P'P = mz$, hol *l* és *m* megint a hajlásszögeknek a koszinuszai. *MP* az *OY*, *P'P* pedig az *OZ*-vel párhuzamos, mert párhuzamos vonalak A.-i képei megint párhuzamosak. Ily módon megrajzolván az *OM*, *MP' P'P* vonaldarabokat, végre *P* lesz az *(x, y, z)* pont A.-i képe. A *k*, *l*, *m* arányossági tényezők s az *XOY*, *YOZ*, *ZOX* szögek, a legszorosabb kapcsolatban vannak, úgy hogy az arányossági tényezőkből a szögek vagy fordítva a szögekből az arányossági tényezők mindenkor meghatározhatók. Ha $k = l = m$ az A.-i kép *izometrikus*; ha csak $l = m$, az A.-i kép *dimetrikus* v. *monodimetrikus;* végre ha mind a három arányossági tényező különböző, *trimetrikus* vagy *anizometrikus* A.-val van dolgunk.

Axum *(Akszum)*, város Tigrében, Abesszíniában; 2500 lak., egykoron Axum országnak fővárosa volt; ennek romjai maig is láthatók; legjelentékenyebb az egyiptomiakéitól teljesen különböző két obeliszk. A romok közt több föliratot találtak; ezek közt legfontosabb az, amely görög nyelven Aizanes, A. királyának győzelmeit dicsőíti. A. ország a Kr. előtti utolsó és Kr. utáni első században élte virágzása korát; hatalma egész Abesszíniára és a Vörös-tenger Ny.-i partjaira is kiterjedt. 1535-ben Adal királya pusztította el. A.-ot a keresztény abesszíniaiak szent helynek tartják, ahová számosan elzarándokolnak a sajátságos sziklatemplomokhoz és remetelakokhoz. 1906-ban a németbirodalom költségén egy bizottság (Littmann, v. Lüpke. Krencker és Kaschke) tanulmányozta az A.-i régiségeket és feliratokat. V. ö. Sitzungsberichte d. Berliner Akademie d. Wissenschaften (1907).

Axungia (lat., az *axis* és *ungo* szókból), eredeti értelemben kocsikenőcs, főleg disznózsír, háj; átalán és későbbi értelemben a. m. zsír, zsiradék; *A. anseris*, lúdzsír; *A. canis*, kutyazsír, *A. equi e collo*, zsír a ló tarkójából; *A. leporis*, nyúlzsír; *A. porci* v. *porcina* (adeps suillus), disznózsír, *A. ursi*, medvezsír.

Axyrtos, l. *Absyrtos.*

Ay (ejtsd: ai), a VI. századból való kis város Marne francia départementban, Reims arrondisse-

mentban; vasút mellett (1906) 7391 lak., szőllőtermeléssel, kitünő pezsgőgyárakkal.

Aya, l. *Ajo.*

Ayacucho (ejtsd: ajakucso), 1. Peru délamerikai köztársaság egyik departamentoja; Junin, Cuzco, Arequipa, Ica és Huancavelica között. Területe: 47,111 km², 302,469 lak. Hegyes föld, ércekben nem gazdag, de földmívelésre alkalmas. A Huamanga és az Apurima mellékfolyói öntözik, 7 területre oszlik. Főhelye: Ayacucho. — 2. *A.*, az ugyanily nevü departamento és püsp.-ség székhelye, a Limából Cuzcoba vezető uton; széles, szabályos utcákkal; 1677-ből való egyetemmel, (1898) 20,000 lak. Huamanga néven 1539. Pizarro Ferenc alapította; mai nevét ama döntő ütközettől kapta, amelyet az A.-i síkon, Quinoa falu mellett 1824. Le Sucre, Bolivar tábornoka, La Serna spanyol alkirály ellen vívott, és amelyben a spanyolok határozott vereséget szenvedtek. Peru függetlenségét ez ütközettel vívta ki. — 3. *A.*, járási székhely Buenos Aires argentinai tartományban, vasút mellett, termékeny síkságon, 4000 lak.

Ayacuchos (ejtsd: kucsosz), Espartero spanyol régens 1843. számüzött párthíveinek neve; másként Anglo-A.-nak is hívták őket, mert az angolokhoz szitottak.

Ayala, 1. *Adelardo Lopez,* sp. drámaíró és politikus, szül. Guadalcanalban (Badajoz tartomány) 1828 máj. 1, megh. 1879 jan. 30. Mint politikus eleinte Narvaez híve volt, majd Canovas és Ulloával a liberális uniót alapította. Az 1868-iki forradalomban a cádizi nyilatkozatot szerkesztette. Nemsokára azonban ismét a királyság pártjára állott és XII. Alfonz alatt gyarmatügyi miniszter volt, később pedig a képviselőház elnöke. Drámai művei: El hombre de estado; Culpa y perdon; Los dos Guzmanes; El tejado de vidrio; El tanto por ciento; Los comuneros; Consuelo, dráma. Összes munkái 7 kötetben jelentek meg (1881—86).

2. *A., Pedro Lopez,* spanyol történetiró és költő; szül. Murciában 1332., megh. 1407. Kasztilia több királyánál nagy tekintélyben állott és a legfőbb állami hivatalokat viselte. Legismertebb Cronicas de los reyes de Castilla című történeti műve, melyben az 1350—96. kort oknyomozóan tárgyalja; 1497. kiadta Livius-t fordításban. Költői műveit csak újabb időben fedezték föl; ezek közt legkitünőbb az angol fogság idején írt: Rimado de palacio. A sólyomvadászatról is írt munkát.

Ayamonte, kikötőváros és járási székhely Huelva spanyol tartományban, a Guadiana balpartján, félórányira torkolatától; erődítményei gyöngék. (1900) 7530 lak., akik főképen szardiniahalászattal és bárkák készítésével foglalkoznak. Keletre tőle van Isla Cristina, (1900) 5969, jobbára halászattal foglalkozó lak.

Aydin *Arzén,* a bécsi mechitarista örmény szerzeteseknek 1887 óta főapátja és salaminai érsek, szül. 1825. Konstantinápolyban, megh. 1902 júl. 21-én. Irodalmilag működve legnagyobb sikereket mint örmény nyelvész ért el. Legfőbb műve: Itészeti nyelvtana (Khênnágán Keraganutyun). Ő indította meg a bécsi örmény szerzet havi folyóiratát, a Hántesz Ámszoreát, melynek haláláig munkatársa volt s mely ma is megjelenik.

Aylesbury (ejtsd: élszböri), Buckingham angol grófság főhelye, a Thame-től, a Themse mellékfolyójától öntözött termékeny síkságon, (1901) 9244 lak., akik vajjal, szárnyasokkal üznek élénk kereskedést. Környékén van a Hartwell kastély, amelyben XVIII. Lajos francia király lakott számüzetése idejében.

Aylesbury-kacsa, angol származású réce, amely a magyarországi kacsáknál jóval nagyobb testtel bir. Tollazata tiszta fehér, nyaka hattyuszerű hosszú, csőre halvány rózsaszínű, lábai sötétsárgák, nagyon gyorsan fejlődik s igen ízletes húst szolgáltat.

Aylesford (ejtsd: élszford), Kent angol grófság városa, a Medway mellett; komlótermeléssel és papirgyártással, (1901) 1785 lak.; Cotty House nevü ismeretes kelta emlékkel. Az angol-szász időkben Eaglesford volt a neve; itt verte meg Alfred 893. a dánokat.

Aymara, l. *Ajmárá.*

Ayodad *(êvak-dad),* pehlevi szó, mely a zend aêvo-data (egyedül teremtett) szóból ered. Az első emberrel Gajo meretannal (annyit tesz zendül, hogy halandó élet) együtt teremtett ősbikának a neve a parszik hitregéje szerint. Arimán (Anro-Mainjusz) hosszas küzdelem után mind a kettőt, az ősembert és az ősbikát is megölte. Az ősembertől származnak az emberek, az ősbikától az oktalan állatok.

Ayr (ejtsd: ér), 1. grófság Skócia DNy.-i részében, a Clyde-öböl mellett; síkság, amely a szárazföld felé amfiteátrumszerüen emelkedik; főfolyói: a Doon, az Ayr, az Irvine és a Garnock. Területe: 2976 km², (1901) 254,468 lak. D.-i részén jól művelt földek vannak virágzó állattenyésztéssel; középső és É.-i részében igen gazdag szén- és vasércbányákkal; itt jelentékeny az ipar is. Főhelyei Ayr és Kilmarnock. 3 kerületre oszlik; ezek: Carrick, Kyle és Cunningham. Az első a Doontól D.-re, a 2-ik a Doon és Irvine közt, a 3-ik az Irvine-től É.-ra. — 2. *A.*, grófság ugyanily nevü főhelye, az Ayr balpartján; egykor híres halászattal, parti hajózása ma is jelentékeny, (1901) 28,624 lak.; 3 km.-re D.-re a Doon mellett van *Alloway* falu, Burns költő születéshelye, ennek emlékszobrával.

Ayrenhoff, *Cornelius Hermann von,* német színmüíró, szül. Bécsben 1733 máj. 28., megh. mint nyug. osztrák altábornagy u. o. 1819 aug. 15. Tragédiái a francia izlés szellemében vannak írva és ma elavultak. Sikerültebbek. vígjátékai, különösen Der Postzug oder die noblen Passionen (1769) és Die grosse Batterie (1770), melyeket sokáig minden német szinpadon játszottak. Összes munkái Bécsben jelentek meg 1814., 6 köt. V. ö. *Berndt,* Cornelius von Ayrenhoff (1852); *Montag* V., Korn. v. A., sein Leben und seine Schriften (München 1908).

Ayrer, *Jakob,* német szinmüíró, Hans Sachs mellett a XVI. sz. legtermékenyebb drámaírója. Élete homályos. Sokáig mint ügyész működött Bambergben, honnan evang. hitvallása miatt Nürnbergbe jött, hol 1594. polgárjogot nyert, utóbb császári notárius lett s 1605 március 26. meghalt. Verses bambergi krónikáján és a zsoltárnak verses átdolgozásán (1574) kívül, csupán drámákat írt,

melyek azonban csak halála után jelentek meg: Opus theatricum (Nürnberg 1618), 30 tragédia s komédia és 36 farsangi játék, bohózat s daljáték. Mintája az angol komédiások, kik akkor Németországot bejárták. Kedély és stil tekintetében nem éri el Hans Sachsot, de drámai jellemzés- és szerkezetben fölülmulja. Összes drámáit kiadta Keller Adalbert (1865, 5 kötet), válogatott darabjait (jeles bevezetéssel) Tittmann J. (1868). V. ö. *Robertson*, Zur Kritik J. Ayrers (1892) és *Petz* Gedeon, A. és Shakespeare, Philolog. Közlöny IX., 1885.

Ayrton, *William Edward*, angol fizikus, szül. 1847., megh. 1908 nov. 8. Előbb Indiában távírótiszt volt, majd 1873. a tokiói mérnökiskola a fizika tanárának hívta meg. 1879-től kezdve a londoni City and Guilds of London Central Institute-on működött; 1881-ben a Royal Society tagjává választották; az angol Physical Society elnöke is volt. *Perry*-vel közösen végezte az elektromosságtan és elektrotechnika körébe vágó dolgozatait, szerkesztett elektromos mérőkészülékeket s *Perry*-vel és *Fleming* Jenkinnel új rendszerű elektromos vasutat (telpherage) talált fel. Legismertebb műve: *Practical Electricity* (London 1887, németül Jena 1889).

Aytoun (ejtsd: éitn), *William Edmonstoune*, angol költő, szül. 1813. Edinburgban, megh. 1865. Blackhillsben. Szarkasztikus írásaival különösen a manchesteri iskola materialisztikus iránya ellen küzdött. A Life and times of Richard I., king of England (London 1840) c. történeti műve nem keltett nagyobb figyelmet, de annál nagyobb sikert aratott Bon Gaultier ballads c. költeményeivel, melyek eredetileg 1844. a Punchben jelentek meg. Kritikai elveit költői formában a Firmilian, or the student of Badajoz; a spasmodic tragedy (1854) c. művében juttatta kifejezésre, amelyben egyes divatos költők mesterkéltségét tette nevetségessé. Költői hírnevét a Lays of the Scottish cavaliers (London és Edinburg 1848) c. kötetével alapította meg, amely a Stuartok küzdelmeinek költői szépségekben gazdag dicsőítése és amely számos kiadást ért. Hasonló tetszésben részesült a Ballads of Scotland (1858) c. gyüjtemény, amely ó-skót népdalokat tartalmaz, valamint Goethe több művének költői fordítása (Poems and ballads of Goethe, 1858), melyet Martinnal együtt adott ki.

Ayuntamiento (spanyol), Spanyolországban a városoknak helyhatósága. Fontos az 1840. évi helyhatósági szervezeti törvény, mely, minthogy a városok önkormányzatát jelentékenyen megszorította, Krisztina regens-királynő elüzetését vonta maga után. 1843-ban azonban újra hatályba lépett. Jelenleg az 1877 okt. 2-áról kelt törvény szabályozza a városok helyhatóságát. A városok élén nagyobb városokban a király által kinevezett, másutt a községi (városi) tanács által saját kebeléből választott alcalde áll; a városi tanács tagjai rajta kívül még: az alcalde helyettesei (tenientes) és a tanácsosok (regidores). A városi tanácsot 4 évre cenzusos választás alapján választják. A tanácstagok fele 2 évenként kilép. A tanács és az adófizető városi polgároknak kisorsolt tagjai együtt alkotják a junta municipal-t, mely a fontosabb pénzügyi kérdésekben határoz. A.-nak hívják a város- v. községházát is.

Ayuso, *Francisco Garcia*, spanyol tudós, szül. 1835. Madridban, megh. 1897-ben. Előbb teológiát, azután filológiát tanult s az arab nyelv elsajátítása céljából huzamosabb ideig élt Marokkóban. Miután később Bécset és Münchent is meglátogatta, 1877. Madridba ment s ott megalapította az Academia de lenguas intézetet, melynek célja Spanyolországban az idegen kultúra iránti érdeklődést ébrentartani. Művei: Estudio de la filologia; Les pueblos Iranios y Zoroastro; Ensayo critico de gramatica comparada; Iran. Irt arab nyelvtant is.

Ayuthia, angolos alakja Ajuthjának, Sziám régi fővárosának. L. *Ajuthja*.

Az, a magyar nyelv névelője; l. *Névelő*.

Az., az *azot* rövidítése.

Az., tudományos állatneveknél *donAzara Felix* spanyol zoológus (szül. 1746., megh. 1811.) rövidített neve.

Azab a. m. nőtlen. Olyan önkéntes gyalog harcosokat nevezték így a török hódítás korában, kik nem tartoztak a rendes hadsereghez, csak ellenségeskedés idején s a táborban látták el élelemmel, egyébként a föld népén élősködtek. Egy aga parancsnoksága alatt álltak. A magyarországi A.-ok többnyire itt születtek, beszéltek magyarul és szlávul s magyar hajdukhoz hasonlóan öltözködtek és fegyverkeztek.

Azad, perzsa szó, a. m. szabad, független. A perzsából átment a török, hindusztáni pustu és más moszlim irodalmi nyelvekbe is.

Azakiri, a törökben: a csapatok, hadsereg.

Ázalag, l. *Ázalékállatkák*.

Azalea *L.* (növ.), l. *Rhododendron*.

Ázalék, a száraz főzeléknek termesztett hüvelyes veteményeknek közös népies szava. Ilyen a bab, borsó és lencse, különböző fajtáival.

Ázalékállatkák (*Infusoria*, állat), az állati véglények (Protozoa) egyik osztálya, ill. *Doflein* legújabb (1910) rendszere szerint egyik altörzse (Ciliophora), amelynek képviselői mikroszkópos kiciségüek v. legfeljebb 1—2 mm. nagyságuak. A legkisebb élőlényeket *Ant. van Leeuwenhoek* fedezte fel 1675. s *Ledermüller* jelölte meg azokat a mult században az ázalékállatka (Infusionsthierlein) elnevezéssel, még pedig azért, mert ázalékokban v. öntelékekben, azaz oly vízben szaporodnak el gyakran bámulatos mennyiségben, amelyben bomlásban levő állati és növényi részek áznak. Kezdetben minden szabad szemmel láthatatlan szervezetre alkalmazták az ázalékállatka kifejezést; az ismeretek haladtával azonban kitünt, hogy az ázalékállatka néven összefoglalt apró lények egy része a növényországba, más része a soksejtü állatok közé tartozik s mai nap Á. névvel csakis az állati véglényeknek csillangókkal borított testü csoportját jelöljük meg.

Az Á. a helyhez rögzített gyakran több, néha igen nagyszámú egyénből álló bokor-, v. faalakú telepeket alkotnak. Számos ázalékállatka változó alakú és szerkezetü szilárd vagy kocsonyás hüvelyt választ ki, melybe testét, mint a csiga házába, visszavonhatja. A test alapállományát tömörebb kéregréteg (ectoplasma), meg hígabb összeállású bélállomány (endoplasma) alkotja. A kéregréteg finom hártyával (pellicula) burkolt s belőle in-

dulnak ki az igen változó elrendezésű, majd finom szőrökhöz, majd sertékhez, tüskékhez vagy lapátszerű lemezekhez hasonló, néha finom hullámzó hártyákba egyesült csillangók, a helyváltoztatásra meg a táplálékot a szájba terelő örvény előidézésére való testfüggelékek. A száj közelében levő ú. n. *adorális* csillangók nagyságuk és szerkezetök tekintetében sokszor eltérnek a többitől s igen gyakran ívalakú, v. csigajáratban csavarodó vonalban vezetnek a szájhoz (adorális csillangóöv); az ilyen csillós Á.-at Doflein *Spirigera* névvel is jelöli és külön alosztályba sorozza. Számos ázalékállatka testének kéregrétege összehuzékony s ezeken a csillangók alatt gyakran különböző lefutású összehuzékony szálak (myophanok v. myonemák) különböztethetők meg. A kéregréteg néha pálcikaalakú testecskéket (trichocysták) tartalmaz, amelyek izgatásra finom fonalakat lövelnek ki. A táplálék fölvételére rendesen külön szájnyílás szolgál, amely változó alakú, hosszaságú és szerkezetü garaton át az emésztő, pépszerű bélplazmába vezet. Néhány élősdi ázalékállatkának, valamint az összes úgynevezett *szivó-ázalékállatkáknak* (Infusoria suctoria) nincs szájnyílása. Az utóbbiak testök belsejéből fonalas nyulványokat, úgynevezett *szívólábakat* nyujtanak ki, s ezekkel ragadják meg és szívják ki zsákmányukat. A szájjal ellátottaknak állandó alfelnyílásuk is van, de a garatot az alfellel összekötő bél hiányzik. Csaknem valamennyi ázallék állatkának van egy vagy több *lüktető üregecskéje* (vacuolum), azaz egy v. több hólyagocskája, amely szabályos ritmusban lüktet s a test állományából beléje szivárgó víztiszta folyadékot, mely nyilván anyagforgalmi bomlástermékeket tartalmaz, a test felületére vagy a garatba nyíló finom csöves vezetéken át kiüríti. Minden ázalékállatka testében megkülönböztethető egy vagy több gömbölyded, tojásdad, szalag, patkó, olvasó stb. alakú képződmény, az úgynevezett *mag*, még pedig *fő-* vagy *nagy mag* (macronucleus), emellett pedig egy vagy több kisebb magszerű testecske, *mellékmag* vagy *kis mag* (micronucleus).

Az Á. külső vagy belső sarjadzással és oszlással szaporodnak. Számos Á.-nál a közösülésnek egy sajátságos módja ismeretes, az ú. n. *egybekelés* (conjugatio), amelynek folyamán két egyén egy időre egymáshoz tapad, vagy maradandólag eggyéolvad. Az egybekelés alatt a termékenyítésnek egy neme megy végbe. A legtöbb Á.-on észlelték az úgynevezett *betokozódást*, t. i., hogy az Á. csillangóit elvesztve összehúzódik s kemény tokká szilárduló váladékkal zárja magát körül. A pocsolyák kiszáradásakor rendesen betokozzák magukat az Á.; végtelen könnyüségű, parányi tokjaik azután csakhamar a szellő szárnyára kerülnek, mindenfelé szétszóródnak s ez magyarázza meg az esőpocsolyákban való gyors megjelenésüket. Az Á. túlnyomó része vízben él, még pedig több faj az édesvizekben, mint a tengerekben. Számos faj más állatok külső testfelületén, vagy belsejében élősködik; a kérődzők bendőjében pl., vagy a békák végbelében állandóan számlálhatatlan mennyiségű ázalékállatka tanyázik. Némely faj vizen kívül, de nedves helyeken, pl. moha között található. Földrajzi elterjedésük korlátozatlannak látszik, amit érthetővé tesz betokozott állapotban a légáramlások útján való szétszóródásuk.

Rendszertani beosztásuk *Doflein* szerint (1910) a következő:

I. osztály: Ciliata, állandó csillangószőrözettel. *A)* alosztály: *Aspirigera*. 1. *Rend: Holotricha*. Testük egész felülete egyenlő csillangókkal borított. *B)* alosztály: *Spirigera*. 2. *Rend: Heterotricha*. Az egész felületöket borító egyenlő csillangókhoz csillangólemezkékből álló adorális öv járul. 3. *Rend: Oligotricha*. A test felülete, egyes csillangósorokat vagy csillangócsoportokat nem tekintve, nincs csillangókkal fedve. 4. *Rend: Hypotricha*. Csillangók csak testük hasoldalán vannak. 5. *Rend: Peritricha*. Csillangószőrözetük adorális övből s a test hátulsó részén állandóan meglevő, v. ideigenesen képződő csillangógyűrűből áll.

II. osztály: Suctoria. Száj nélkül, szivólábakkal, csillangóik csak a fiataloknak vannak.

Irodalom. Entz G., Tanulmányok a véglények köréből, Budapest 1888; Bütschli O., Protozoa (Bronn's Klassen u. Ordnungen d. Tierreichs, 1. köt.) Würzburg 1887—1889 Doflein F., Lehrbuch d. Protozoenkunde, Jena 1909.

Azali, pannóniai néptörzs, mely Felső-Pannónia legészakibb részén lakott.

Azamgarh, az ugyanily nevü ker. (5561 km² 1.728,625 lak.) székhelye a brit-indiai ÉNy.-i tartományok Benares diviziójában a Tons partján, (1901) 20,785 lak.

Azamor *(Azemmur)*, tengerparti város Marokkóban, az Omm-er-Rebiah torkolata mellett, a balparton emelkedő magaslaton; 2000 lak.; kikötőjéhez a folyó torkolatát elzáró zátony miatt nehezen férhetni; közelében francia megfigyelő csapatok vannak elhelyezve.

Azani, l. *Aizanoi*.

Azara *R. et Pav.* (növ.), a Flacourtiaceae család génusza, melynek 12 faja Chilében honos. Cserjék vagy igen ápró fák. Az *A. microphylla* Hook. F. fajt Európában néha kultiválják kertekben, Chilében az erős, szilárd chinchinfát szolgáltatja. A legtöbb fajnak rossz a fája. A virágok többnyire igen kellemes szaguak, ezért hazájukban *aromo* a nevük.

Azara, 1. *José Nicolo d'*, spanyol diplomata és müértő, szül. Barbunalesben, Aragoniában 1731., megh. Párisban 1804 jan. 26. 1765 óta mint követ Rómában élt, ahol a legkiválóbb tudósokkal és művészekkel érintkezett. XIV. Kelemen alatt a jezsuita-rend eltörlésében nagy része volt. A római köztársaság kikiáltása után (1798) Firenzébe ment s onnan követnek Párisba. Hivatalát 1803-ig viselte. Irodalmilag is működött. Kiadta Mengs képíró barátjának müveit életrajzzal együtt (Parma 1780, 2 köt.). — 2. *A., Don Felix*, szül. 1746 május 18., megh. 1811. Természettudós és híres utazó volt. Fő műve: Voyage dans l'Amerique méridionale (4 köt., Paris 1809., térképekkel).

Ázária *Arisztáces*, a bécsi mechitarista örmény szerzetesek főapátja. Legfőbb érdeme, hogy megalapította a «Jó katolikus könyveket terjesztő társulatot», melynek mintájára szervezte később a magyarországi püspöki kar a «Szent István-Társulatot». 1847. örmény nyelven politikai és tudományos heti lapot adott ki Európa címen. 1854-ben ünnepelte 50 éves papi jubileumát. Megh. 1855 máj. 6-án.

Azarije *(El A.)*, falu Palesztinában, l. *Bethania.*

Azarin, $C_{16}H_{15}Cl_2N_3O_5S$, gyapotkelmék festésére használt festőanyag. Sárga, az alizarinhoz hasonló test, vízben halvány sárga színnel oldódik. Oldata sósavtól narancssárga színű lesz, lúg hatására pedig ibolyaszínű festék válik ki belőle.

Ázárjá, a Szentirásban többször előforduló héber név. Á. *Abéd Nego* egyike a három zsidó ifjúnak, akik Dániel könyvének elbeszélése szerint Babilóniába kerülve, nem akartak Nebukadnezár bálványa előtt leborulni; ezért tüzes kemencébe dobták őket, de csodálatos módon életben maradtak.

Azarolfa (növ.), l. *Mespilus.*

Azary *Ákos*, orvos, szül. 1850 ápr. 27. Verbiáson (Bereg vm.), megh. 1888 júl. 20. Szobon. Középiskoláit Ungváron, orvosi tanulmányait Budapesten végezte, hol 1871. doktori oklevelet nyert. Közreműködött a *Balogh*-féle orvosi műszótár és a magyar gyógyszerkönyvhöz kiadott kommentár kidolgozásában. A boszniai hadjáratban mint főorvos vett részt. 1884-ben állami állatorvossá, 1882. pedig az állatorvosi főiskolához a belorvostan ny. r. tanárává nevezték ki. Ő alkalmazta először a fizikai vizsgálati módszereket, a szemtükröt, az uroszkópiát az állatorvostanban s ő karolta fel a fertőző betegségek ellen való *Pasteur*-féle védőojtásokat. Tudományos búvárlatainak eredményei csak igen kis részben láttak napvilágot az Orvosi Hetilapban, a Természettudományi Közlönyben, a Veterinariusban és egyes külföldi folyóiratokban. A Magy. Orsz. Állatorvos-Egyesület 1905. az állatorvosi főiskola kertjében emlékszobrot emelt neki.

Azázél. Mózes szerint az engesztelési napon a zsidók, míg az áldozati kultusz fennállott, két bakkecskét hoztak áldozatul, amelyekre azután a főpap sorsot vetett. Az egyiket föláldozta az istennek, a másikat pedig elküldötte a pusztába «Azázélnak». A szó magyarázatában eltérők a nézetek. A zsidó magyarázók közül legtöbben «elküldendő»-vel magyarázzák. Igy fordítja a szeptuaginta és a vulgata is. Ugyanígy véli Luther. A pusztába küldött bakkecske azt jelképezi, hogy az isten az ő népének bűneit elviteti ez állat képében messzire (innen a bűnbak kifejezés). Némely bibliamagyarázók ezzel szemben A.-t egy pusztai gonosz szellem nevének tekintik, a bakkecske elküldése pedig szerintük egy régi népszokás maradványa.

Azbeszt (ásv.), l. *Aszbeszt.*

Azbuka, az orosz (cirill) ábéce elnevezése a két első betűről: A B (Az, Buki). A négy első betűről: A, B, V, G, így is mondják: *Abevega.*

Azeglio, *Massimo Taparelli d'*, hírneves olasz író és államférfiú, szül. Torinóban 1798 okt. 21-én, megh. 1866 jan. 15. Régi és előkelő piemonti család sarja, ki miután egy ideig katonáskodott, a festői pályára adta magát. Irói hajlama 31 éves korában ébredt fel, amikor Milanóban megismerkedett Manzonival, kinek később veje is lett. Ez időben (1830) egész Olaszországot megragadta az a nemzeti és liberális áramlat, melynek célja az idegen önkényuralom lerázása és egy szabad, egységes olasz állam megalkotása volt. A. két fő művét, az Ettore Fieramosca és a Niccolò de' Lapi c. regényeket is ily irányzattal alkotta meg s mindkettővel, valamint politikai röpirataival hatalmasan előmozdította az olasz nemzeti törekvéseket. 1848-ban maga is részt vett az osztrákok elleni háborúban és Vicenzánál meg is sebesült. A novarai csata után az új piemonti király, Viktor Emánuel őt tette miniszterelnökévé, amely állását 1852 októberig tartotta meg, amikor is Cavourt ajánlotta utódjául. Ezután is többször járt el diplomácai küldetésekben. Emlékiratai (I miei ricordi) kora történelmének egyik legjelentősebb forrása. Művei legjobb kiadásai: a Ricci-féle (1871, Firenze) és a Tabarrini-féle (1873, Firenze).

Azemmur, marokkói város, l. *Azamor.*

Azevedo, *Manoel Antonio Álvares de*, braziliai költő, szül. São-Paulóban 1831., megh. 1852. Rövid életének utolsó négy esztendejében, miközben (1848—51.) jogot hallgatott, Heine, Byron és Musset szellemében egy csomó romantikus, részben idealisztikus, részben keserű humorral telített verset írt. Ezeket Lyra dos vinte annos címmel maga adta ki (5. kiad. 1884), halála után pedig atyja Obras (2 köt., 1853) és Obras completas (3 köt., 1863) címmel. Gonçalves Dias mellett A. a legolvasottabb braziliai költő.

Ázgáreán *Vártán*, örmény fordító. Konstantinápolyban 1720. szül. és 1810-ben Velencében halt meg. Hibátlan, tiszta örmény nyelven írt fordításával tünt ki. Ő fordította az örmény liturgiát latinra.

Azima, görög neve a pászkának (maccót), melylyel a zsidók a pészach (husvét) ünnepén élni szoktak. *Festum azymorum*, héb. *chag ha-maccót*, a kovásztalan kenyerek ünnepe.

Azimiták. Igy nevezik a görögök a róm. katolikusokat, mivel az oltári szentségnél kovásztalan kenyeret használnak; a görögöket pedig mint a kovászos kenyér védőit Fermentarii-knak hívják. Caerularius Mihály patriárcha támadta meg először 1051. a római egyházat a kovásztalan kenyér használatáért, kit emiatt eretnekséggel is vádoltak. A római, latin egyház halálos bűn terhe alatt parancsolja ugyan a kovásztalan kenyér használatát, anélkül azonban, hogy a görögöket elítélné: amint a firenzei közzsinat 1439-ben kimondá, hogy úgy a kovászos, mint a kovásztalan kenyérben a konszekráció után Krisztus teste igazán és lényegesen van jelen (veraciter confici). A görög egyház mai napig is kovászos kenyeret használ a liturgiában.

Azimut (arab, tetőponti szög), az a szög, melyet valamely (csillagon v. földi objektumon áthaladó) magassági kör síkja bezár a meridiánnal. A csillagászok a délponttól kiindulva Ny.-on, É.-on, K.-en át 0°-tól 360°-ig számítják, a geodéták É.-tól kiindulva K.-en, D.-en, Ny.-on át ugyancsak 360°-ig. Az A. mértéke a horizon azon íve, amely a csillag vertikális köre és a délkör között fekszik. Meghatározására szolgál az altazimut, a teodolit v. egyszerűbb esetben a mágneses deklináció tekintetbevételével a mágnestű.

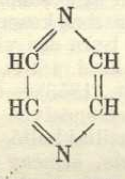
Azimutáleszköz, l. *Altazimut.*

Azincourt (ejtsd: azénkűr) v. *Apincourt*, falu Pas-de-Calais franc. département St.-Pol arrondissementjában; (1901) 303 lak., az angolok és franciák közt 1415 okt. 25. vívott véres ütközetről híres. V.

Henrik angol király 1415. augusztusban Harfleurben partra szállt, ezt a várat bevette és Picardián át Calaisba akarta csapatait vezetni, hogy ott téli szállást tartson. A dauphin nagy hadsereggel vonult eléje és A. mellett ütközetre került a dolog, melyben az angolok a d'Albret connetable vezérlete alatt álló és számra nézve túlsúlyban levő franciákat teljesen megverték. Körülbelül tizezer elesett francia födte a csatatért, köztük a connetable is. Az angoloknak 1500 halottjuk volt, köztük a yorki herceg.

Azinek, hatatomos poliheterociklusos gyűrűt tartalmazó szénvegyületek. Fontos festékeknek (l. *Azinfestékek*) alapanyagai.

Azinfestékek, fontos kátrányfestékek, melyekre jellemző két nitrogénatom jelenléte és helyzete, melyek mint kromofor-csoport szerepelnek és egy pirazingyűrűbe vannak foglalva:

Az A. festék jelleme összefügg egyrészt a gyűrűben hidrogént helyettesítő (hidroxil, amidó) gyökök minőségével és helyzetével, másrészt az azinnitrogénhez kapcsolt alkilgyökkel. A helyettesítő gyökök minősége és helyzete szerint az A.-et a következő fontosabb csoportokra osztják: *eurhodinek, eurhodolok, rosindalinek, safraninek, safranolok, aposafraninek, safraninonok, indulinek.*

Azingo *(Ajingo)*, tó a francia Kongóban, az Ogove folyótól É.-ra, amelynek egyik mellékágával összeköttetésben van. A.-t 1882 októberben Espinassy mérte föl.

Azizis, *Aizisis*, római katonai állomás volt a Berzava mellett, Zsidovin környékén, a mai Krassó-Szörény vm.-ben, azon az úton, melyen Trajanus haladt, mikor elsőízben Decebalus ellen tört.

Azling *Károly*, kitünő faszobrász és műesztergályos, Budán született a mult század utolsó tizedében. Följegyezték róla, hogy 1819, a lipcsei akadémiának volt hivatalnoka. V. ö. Századok, 1874.

Ázma, *ázmálás*, megázásból vagy megnedvesedésből eredett kár a hajón vagy annak terhén, a hajó kilyukadása, partomlás, elemi csapás következtében. A hajó sülyedését, az árú elmerülését, elsülyesztését, felázását is jelenti (német: Havarie, Havarei).

Azobenzol, azobenzid, $C_6H_5—N=N—H_5C_6$. Előállítható nitrobenzolból, cinkpor és kálium-hidroxiddal való redukció útján, vagy pedig azoxibenzolból, ha azt, vasreszeléket adva hozzá, desztilláljuk. Rubinvörös színű kristályok, vízben alig, borszesz és éterben jól oldódik. 68°-on megolvad és 293°-on forr.

Azofekete. A. gyüjtő név alatt egész sor festéket foglalnak össze a kereskedelemben, melyeket diazolált amidoazonaftalinszulfósavból és naftol-naftilaminszulfósavból, fenil-α-naftilaminból stb. állítanak elő. Ilyenek a *naftolfekete B, azofekete O, jetfekete, gyémántfekete, patentfekete, viktóriafekete* stb. Igen tartós gyapjufestékek.

Azofestékek. Egyszerű előállítási módjuk, rendkívül nagy számuk, színeik sokfélesége és szépsége folytán a legfontosabb ipari festékek közé tartoznak. Az A.-kel nemcsak gyapjut, gyapotot, selymet és bőrt, hanem vásznat, jutát, szalmát, papirost, fát stb. lehet szépen és tartósan mindenféle színárnyalatban festeni. A. előállítása céljából valamely amint ($R.NH_2$) diazotálnak és a keletkező diazo-vegyületből maguk a festékek két jellemző reakció szerint létesíthetők: 1. ha diazóvegyületeket aminokkal; 2. ha diazóvegyületeket alkaliák jelenlétében, fenolokkal kondenzálunk. Az így kapott kondenzációs termékek, még inkább ezeknek szulfósavai az A. A diazotalással kromofor gyököt (—N=N—) viszünk be a molekulába és ha az így keletkezett kromogénbe auxochrom vagy sóképző gyököket viszünk be, létesül a tulajdonképeni festék. A diazotálásra felhasználható aminek, másrészt a diazóvegyületekkel festékké kondenzálható aminek és fenolok rendkívül nagy száma adja magyarázatát az A. nagy számának és sokféleségének. Az A. számának növeléséhez hozzájárul az is, hogy molekulájuk nagyobbítása gyakorlatilag könnyen és tág határok között végezhető azáltal, hogy molekulájokba több kromofor gyököt (—N=N—) viszünk be; az így létesített festékeket dizazo-, tetrazo-, poliazo-festékeknek nevezik.

Azogues o Cañar (ejtsd: azog o kanyar), vagy röviden Cañar, a Cordillerákban fekvő tartománya Ecuadornak Azuay és Chimborazo közt, 64,000 lak., ezüst-, kénesö-, kén- és szénbányákkal. Azogues nevű székhelye a Yunguilla gyönyörű völgyében van mintegy 4000 lakossal.

Azoimid, l. *Nitrogénhidrogénsav.*

Ázok (óskand. *áss*, több. *aesir*), a skandináv mithológiában az istenek neve, a szkaldoknál szorosabban Ódin nemzetségére vonatkoztatva. A név a gótoknál *ans* alakban fordul elő; Jordanes történetíró szerint a gótok királyai félistenekre, «semideos, id est *ansis*» vezették vissza származásukat. A legrégibb időkben a germánok főistene az ég istensége (óskandináv *Týr*, ófn. *Ziu*) volt, majd *Wôdan* (óskandináv *Odinn*, ófn. *Wuotan*) s *Thonar* (óskandináv *Thórr*, ófelnémet *Donar*) sorakoznak melléje; a legfőbb istenasszony *Frija* volt. Idővel, főleg a vallásos költészet fejlődésével, mindinkább szaporodik az istenségek száma, Snorri — valószinüleg a klasszikus mithológia hatása alatt — tizenkettőre teszi. Az Á.-tól különbözött az istenségeknek egy másik, alsóbbrendű csoportja, a *vánok* (l. o.), akiknek egy részét később az Á.-k sorába vették fel.

Azolla *Lam.* (növ.), a Salvinicaeae (Rucafű félék) génusza, melynek 4 faja közül 2 amerikai, 1 indo-ausztráliai és 1 afrikai a Fehér-Nilusban. Apró, úszó viziharasztok kétkarélyú levelekkel, az alsó karély a vízbe merül, a felsővel úsznak. A karélyok apró mélyedésében az *Anabaena* Bory nevű kékmoszat él.

Azonos, l. *Azonosság.*

Azonosítás, a betétszerkesztési eljárásban annak megállapítása, hogy a telekjegyzőkönyv-

ben szereplő ingatlanoknak mely kataszteri helyrajzi számú ingatlanok felelnek meg. Az A.-ról két jegyzéket készítenek, melyek egyikében a telekkönyvi helyrajzi számok következnek egymásután számtani sorrendben s mindegyiknek utána van jegyezve, hogy melyik kataszteri részlet felel meg neki; másikában pedig a kataszteri helyrajzi számok következnek számtani sorrendben s mindegyikhez hozzá van jegyezve, hogy melyik telekkönyvi helyrajzi szám felel meg neki. Az előbbit *telekkönyvi*, az utóbbit *kataszteri összehasonlító jegyzéknek* nevezzük. Az A. eredményét végül a betéttervekbe is átvezetik s közvetlenül abból veszik át a betétekbe a kataszteri helyrajzi számokat a betétek végleges szerkesztésénél.

Azonos lejtés (bánya). Midőn az ér a hegy oldalával egyirányban dől, akkor *azonos lejtésű*, különben pedig *ellenkező lejtésű* érnek mondatik.

Azonosság *(identitas)*. 1. A dolognak, mely megmarad, magamagával való egyenlősége. Ha az atomokat mint az anyag változatlan elemeit tekintjük, akkor minden atom örökre megmarad, azonos magamagával. A változatlan A.-ának fogalma nem okoz nehézséget. Bonyolódik azonban e fogalom, ha változó dolgok A.-áról van szó. A fa, valameddig csak él, azonos magamagával, noha alakja, anyaga folyton változik. Mondhatni, hogy csakis szervezetének ama tervrajzában van meg A.-a, mely megvalósult, midőn fejlődött s mely fenntartja magát, midőn már ki van fejlődve, tehát szerves életfunkcióiban. Midőn ledőlt, már nem azonos az élővel. Ugyanez áll a legfelsőbb szerves lényről, az emberről, kiben azonban még azonkívül A.-ának tudata is megvan az öntudat folytonosságában. Az én A.-ának tudata kétségkívül egyike a legcsodálatosabb tényeknek. Az, hogy ez a tudat időnkint megszakad az álomban, részegségben, eszméletlenségben és a lelki élet megzavarásaiban, nem változtat e tény jelentőségén. Ezen alapszik az egyéniség fogalma, ezen minden erkölcsi beszámítás.

2. *Jogi szempontból* az ügy A.-a bir nagy fontossággal, azért, mert a «ne bis in idem» (ne kétszer ugyanegy dologról) elvénél fogva a bíróságnak az ítélt dologra (res iudicata) hivatkozva el kell utasítani a pert, amelynek tárgyában valamely bíróság már ítéletet hozott. Minthogy azonban az ügynek több vonatkozása lehet, az ügy-A. kérdése a perjognak igen vitás kérdése.

3. Fontos az *A.* bizonyítása a *vámkezelésben*, ahol gyakran a kikészítés végett behozott nyersanyagok az állam iparának fejlesztése érdekében a visszavitelkor vámvisszatérítésben részesülnek, feltéve, hogy az anyag A.-a igazolható.

4. A *logikában* az A. elve legáltalánosabb alaptétele a gondolkodásnak. Formulája A = A, minden tárgy magamagával egyenlő. Nem lehet bebizonyítani, mert a bizonyító gondolatok mindegyike fölteszi (l. *Alaptétel*). Alaptörvénye képzeteinknek. Ez alaptételnek újabb alkalmazása származik, ha a magamagával azonos képzetet szembe állítjuk más magamagával azonos képzettel. Akkor származik a nem-A. elve: A nem nem-A. (A non est non-A). Minden tárgy, mint magával azonos, minden más tárgytól különböző. Az A. elvét már Parmenides formulázta, midőn mondá: ami van, van. Világosan kifejti először Andreae Antal: A létező létező (ens est ens). A tétel jelentőségéről nagyon különbözők a nézetek. L. *Erdmann*, Logik (1892) és *Ueberweg*, System der Logik c. művekben a különböző nézetek összeállítását. Azonos fogalmak azok, melyek egymással fölcserélhetők, pl. egyenlő oldalú és egyenlő szögű háromszögek.

5. *A.*, a *matematikában* az olyan egyenlőségi jellel összekapcsolt két kifejezés, amelyek a bennök előforduló matematikai jelek (betük) különleges értékeire való tekintet nélkül egyenlők egymással. Ilyenek pl. $(a+b)^2=a^2+2ab+b^2$; $(a+b).c=ac+bc$ stb. — *Azonos átalakítás*-t végzünk, mikor valamely kifejezés helyére egy vele tökéletesen azonos más kifejezést helyettesítünk.

Azoos kor (geol.), l. *Archei kor*.

Azooszpermia (gör.), élő ondófonalak hiánya az ondóban (ellentéte *nekroszpermia*, gör. holt ondószálak jelenléte). Oka leginkább a levezető ondóutak (mellékhere és ondóvezeték) kankós gyuladás által okozott heges elzáródása, ritkán az ondóutak sérülése. Időlegesen a prostata és ondóhólyag gyuladása mellett észlelhető, valamint igen gyakori közösülés után. A férfi magtalanságát ez az állapot okozza.

Azori-földhát, l. *Atlanti-oceán*.

Azorit (ásv.), régebben mésztantalátnak tartották, de újabb vizsgálatok kimutatták, hogy a zirkonnal azonos ásvány. Képlete $ZrSiO_4$.

Azórok, helyesebben *aszórok* (port.: *Açores* vagy *Terceiras*, ang. *Western Islands*), szigetcsoport az Atlanti-oceánban, a Gibraltar-szorostól Ny.-ra kb. 320 tengeri mérföldre. Portugáliához tartoznak, közvetetlenül a királyi kormány alatt állanak. Területük: 2388 km², 9 nagyobb szigetből állanak, melyek meglehetősen távol álló 3 csoportot alkotnak; DK.-en Santa Maria és San Miguel a Formigasnak nevezett sziklákkal; középen: Terceira, San Jorge, Pico, Fayal és Graciosa; Ny.-on Flores meg Corvo. Mindezek a szigetek vulkánikusak; csak Santa Marián találhatók kövületeket tartalmazó felső miocén korszakbeli mészkövek. Sok hegycsúcsuk kialudt tűzhányó, a meleg források tehát számosak; mindegyik külön alapon áll, kivéve Florest és Corvot, melyeknek közös az alapjuk. Valamennyi szigetet sok helyen bizarr alakú hegyek födik: köztük Pico kúpalakú hegye. Pico Alto (2320 m.) a legmagasabb. Széleik is magasak és meredekek; biztos kikötők hiányzanak. A viharok és erős szelek gyakoriak; egyébként az éghajlat szelid, hasonló Dél-Spanyolországéhoz. A középhőmérséklet Terceirán jan.-ban 18°, ápr.-ban 20°, júl.-ban 25°, okt.-ben 24° és az évi 21·6°. Az évi esőmennyiség Angrában (Terceirán) 1077, Delgadában 857 mm. Télen szept.-től máj.-ig a hajósok mindig hullámzó tengeren járnak erre; az esők elég gyakoriak. A mérsékelt éghajlat termékei mellett tropikus növények is találhatók. Örökzöld növényzet takarja a hegyek meredek lejtőit. Az erdők sajátos babérfákból állanak, aminők a Laurus canariensis, Persea indica stb., rajtuk kívül a Picronia excelsa és Myrica Faya tipikus erdei fák. A betelepített növényzet jobbára Európára vall; egyedül a Myrsine africana származik Afrikából. A fauna is szoros összeköttе-

tésben van Európával, csakis a szárazföldi molluszkák 60%-a endemikus.

A lakosok csaknem kizárólag portugálok. Számuk (1900) 256,291, tíz évvel előbb 255,594. A lassú szaporodás annak tudható be, hogy a kivándorlás Brazilia és az afrikai portugál gyarmatok felé meglehetősen jelentékeny. Idegenek (angol, amerikai, braziliai kereskedők) leginkább csak a kikötő városokban telepedtek le. Az A. lakóinak, akik jobbára róm. katolikusok (Angrában székel a püspök), főfoglalkozása a földmívelés; főtermékek a kukorica, búza, bab, ananász, Phormium tenax, banán, cukornád, kávé és főképen a narancs. Az állattenyésztés is virágzó. A halászat és ipar nem jelentékeny. A kereskedés sokaknak nyujt keresetet. A behozatal főcikkei a kézmű- és textiliparcikkek (főképen Angliából); a kivitele: ananász, narancs, élőállatok és vaj. A fontosabb kikötők: Ponta Delgada, Angra és Horta. Az A. 3 közigazgatási kerületre vannak felosztva; mindegyiknek élén egy kormányzó áll, aki közvetetlenül a központi kormánnyal érintkezik. A szigetek 8 követet küldenek a lissaboni képviselőházba. A 3 kerületben a lakosság a következőképen oszlik meg:

A kerület neve	Területe km²-ben	A lakosok száma
Angra:		
Terceira	578	48,920
Graciosa	46	8,394
San-Jorge	104	16,138
Összesen	728	73,452
Horta:		
Fayal	165	22,385
Pico	455	24,125
Flores	148	8,141
Corvo	18	805
Összesen	786	55,456
Ponta Delgada:		
Santa-Maria	104	6,383
San-Miguel	770	121,183
Összesen	874	127,566
Az összes szigetek	2388	256,474

Történelem. Gonzalvo Velho Cabral volt az első, aki hírt adott 1431. Formigasról, 1432. Santa Mariáról és 1432. San Miguelről. Azonban az 1351. kiadott térképen már az A. láthatók különböző nevek alatt, mint Insula de Cabrera, Insula de Ventura, Insula de Corvis Marinis és Insula de Brazi. Az első gyarmatokat a portugálok alapították Santa Marián és San Miguelen. Mivel V. Alfonz Fayalt nagynénjének, Izabellának, Bátor Károly anyjának élethossziglanra átengedte, flamandok is megtelepedtek az A.-on, a többi közt a híres Martin Behaim is, aki a szigeteket Flamand-szigeteknek keresztelte. Ez idők óta az A. mindig az anyaország sorsában osztozkodtak. V.ö. *Hartung*, Die Azoren in ihrer äussern Erscheinung u. geognostisch geschildert (Leipzig 1860); *Godman*, Natural history of the Azores (London 1870); *de Bazan*, La conquista de las Azores (Madrid 1885); *Brown*, Madeira and the Canary Islands with the Azores (London 1901., Az A. Baedekerje).

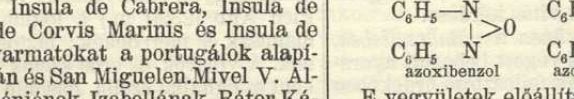
Azot, a nitrogén szinonimája; a francia kémikusok használják.

Azotométer, eredetileg az ammoniumsókból nátriumhipobromittal fejlesztett nitrogéngáz, manapság bármely víz fölött felfogható gáz térfogatos meghatározására használatos készülék.

Azoturia (lat.), orvosi műszó, fokozott nitrogéntartalmú vizelet elválasztása. A nitrogén nagyobb mennyiségben válik ki láz, *diabetes mellitus* és *insipidus*, a szervezet fehérjebomlását gyorsító mérgezések következtében. Ezen másodlagos A.-n kívül némelyek szerint az A. mint önálló anyagcsere-betegség is előfordul, amit mások tagadnak. A nitrogénkiválasztás csökkenthető: zsírban, szénhidrátokban, enyvben gazdag táplálék, alkohol, ópium, morfium, s gyógyszerek közül különösen chinin által.

Azov, város a doni kozákokról elnevezett orosz kormányzóságban, a Don balpartján, mocsaras környékből kiemelkedő dombon, nem messze a Don torkolatától: egykoron fontos erőd és kereskedelmi hely volt; most hanyatlóban van, (1897) 11,516 lakossal, akik nagyobbára halászattal és a halak besózásával foglalkoznak. Tőle 15 km.-re É. felé, a Don É.-i partján állott a miloiak gyarmata, Tanaisz; ezt a húnok rombolták szét. A XI. sz. közepe táján a polovcok fejedelme, Azuf, ide, a kozároktól alapított városba tette át székhelyét, amely a Don mellett, de valamivel lejebb feküdt; tőle kapta a város nevét. A genovaiak a XIII. sz.-ban, midőn birtokukba vették, Tanának hívták. 1392-ben Tamerlan foglalta el; 1471. a törökök birtoka lett, akiktől a kozákok 1572. rövid időre elfoglalták; amire a törökök 1672. megerősítették; ennek dacára Nagy Péter cár 1696. hatalmába kerítette, de 1711. kénytelen volt róla ismét lemondani. Ezután az oroszok még két izben foglalták el, de birtokát véglegesen csak az 1774-iki kucsuk-kainardzsii béke biztosította.

Azo-vegyületek. Aromás szénvegyületek csoportjához tartozó testek, amelyek a jellemző —N=N— csoportot tartalmazzák, melynek mindkét vegyértéke benzolmaradékhoz van kapcsolódva. (A *di-A.-ben* szintén megvan az N_2 csoport, de két vegyértéke közül csak az egyik van benzolmaradékkal kapcsolódva; másik értéket savmaradék köti le.) Az A.-kel közel rokonok az azoxi- és hidr-A. Előbbeniekben az N_2O, utóbbiakban az N_2H_2 csoport foglaltatik, pl.

E vegyületek előállítása a benzol nitroszármazékaiból történhetik, melyekből lúgos oldatban enyhe redukciókor azoxibenzol, erősebb redukáló szerrek hatására azobenzol, még erősebbel hidrazobenzol, végül anilin keletkezik. E vegyületek kiváló ipari fontossággal birnak, mivel különféle származékai gyönyörű festékeket adnak. L. *Azofestékek*.

Azovi puszták, az alsó Manics és a Don körül elterülő sivár, terméketlen, legfeljebb legelőkül használható síkságok. A földmívelésre teljesen alkalmatlan s alig nyujt a doni kozákok marháinak és lovainak elegendő takarmányt. A halászat a Donban nagyon jövedelmező.

Azovi-tenger (az ókoriak *Palus Maeotis*-a), a Fekete-tenger É.-i öble; vele a Krim és Taman félsziget közt levő Kercsi vagyis Jenikalei-szoros köti össze, amelyet 1908-ban 24 lábnyira mélyítettek ki. Területe körülbelül 37.600 km². Egészen orosz föld veszi körül; partjai nagyobbára alacsonyak és lagunákkal takartak. K.-i keskeny része tulajdonképen a Don torkolata, a Taganrogi-öböl, Ny.-on a Krim-félszigetbe benyulik a Gniloje More (Rest-tenger), amelyet az alacsony Arabath nevű földnyelv választ el; ha K.-i szél fuj, a genicseszki keskeny szoroson a víz behatol a Szivas vagyis Gniloje Morába és azt betakarja; ha a szél megszünik, a víz visszafolyik és büdös kigőzölgésénél fogva az emberek egészségét veszélyeztető iszapot hagy hátra. A legnagyobb mélység 14 m., a Taganrogi-öbölben alig 3·5 m.; ezért csak kisebb hajók járhatnak rajta és ezeket is gyakran veszélyeztetik a viharok. A víz sárgás, nem nagyon sós, legnagyobb május végén hóolvadáskor; magassága a széljárástól is függ; télen decembertől márciusig be van fagyva. A Donon kivül É.-ról beleszakad: a Molocsna, Berda, Kalmiusz és Miusz, K.-ről a Jeja, a Cselbasz és a Kubannak egyik ága, a Proteka. A. halban nagyon gazdag. A középkorban velenceieknek, genovaiaknak és pisaiaknak voltak partjain telepeik; köztük a legismertebb Tanaisz. 1855-ben a krimi háboruban a nyugati hatalmak hajói járták be és több parti helyet elpusztítottak.

Azpeitia, kerületi székhely Guipuzcoa spanyol tartományban, pompás völgyben az Urola balpartján (1900) 6066 lak., 2 km.-re fölebb a völgyben van Loyolának híres kolostora (most múzeum és okirattár); óriási épület, amelyet úgy akartak építeni, hogy sast ábrázoljon kiterjesztett szárnyakkal. A Santa Casa torony, a ház, amelyben Szent Ignác született, közbe van építve; közelében van Cestona meleg kénfürdőkkel, (1900) 2661 lak.

Azra, l. *Benú Ozrá*.

Azráïl, a mohamedánoknál a halál angyala.

Azrak, *Bahr-el-*, (kék Nilus), a Nilus (l. o.) mellékfolyója.

Ázsia, (öt térképpel és egy színes képmelléklettel. Térképek: 1. Á. hegy- és vízrajzi térképe; 2. Á. szerkezeti térképe; 3. Á. politikai térképe; 4. Közép-Á. térképe; 5. Á. néprajzi térképe. Képmelléklet: Á.-i népfajok). A cikk tartalma:

Á. határai, területe, nagysága	353. old.	Ásványi termékek	357. old.
Hegyrendszerek	354. «	Népei	357. «
Vizei	356. «	Vallások	358. «
Éghajlat	356. «	Foglalkozás	358. «
Növényzete	356. «	A felfedezések története	358. «
Állatvilága	357. «	Irodalom	365. «

Határai, területe, nagysága.

Á. az ó-világ K.-i része. Nem külön kontinens, mert Európával közös kontinentális talapzaton helyezkedik el és vele minden tekintetben szorosan összefügg. Szerkezet, hidrográfia, klima, etnográfia és történelem a kettőt elválaszthatatlanná teszik (l. *Eurázia*) s a megkülönböztetésre csak a különbözőképen alakult kultúra s a tradició adnak jogot, amelynek eredete az egyiptomiak idejébe nyúlik vissza. Összefügg Arábián át Afrikával is, úgy, hogy Á. elhatárolása sok helyen csakis mesterségesen lehetséges.

A.-t É.-on az Északi Jeges-tenger, ennek részei a Kari-tenger, amely a Novaja Zemlya szigetektől választja el, az Ob és Jenisszei folyók torkolata, a Taimir-félsziget, Á. legészakibb fokával, a Cseljuszkin-fokkal, a Nordenskjöld-tenger, amely több apró öböllel nyúlik be a szárazföldbe. A kontinenshez kell sorolnunk az Új-Szibíriai szigeteket és a magánosan álló Wrangel-szigetet is. Nehéz az elhatárolás a Csukcs-félsziget előtt, ahol Á.-t tenger alatti hátság köti össze Amerikával; a határt a Bering-szoroson át vehetjük fel s a közben levő szigeteket politikai helyzetük szerint osztályozzuk. Hasonlóképen kell tenni az Aleuta szigetekkel is s a Komandorszki szigeteket Á.-hoz, a többit Amerikához soroljuk. K.-en a Csendes-óceán igen jó határ, ennek partjai a legkedvezőbb parttagosultságot tanusítják. A kontinensnek lépcsős elvégződése van s a tenger alatti lépcsős peremeket vulkáni sorok jelzik, szigetívek alakjában; ilyenek az Aleuta, Kurili, Japáni, Liukiu és Filippi szigetek. A szigetívek mindegyike beltengert zár be, ezek a Bering-tenger, Ochoczki, Japáni, Kelet-Kinai és Dél-Kinai tengerek. A Filippi-szigetekben több ágra bomlanak az ívek és hálózzák a Hátsó-Indiai szigetvilágot. Ezek egészen megközelítik az Ausztráliához tartozó szigeteket, úgy, hogy az elválasztás csakis a szerkezet figyelembevételével lehetséges. Hátsó-Indiából egyrészt Malakka félszigeten, másrészt az Andamán és Nikobar szigeteken és Szumatrán át folytatódnak a láncok Jáva szigetén és a Kis-Szunda szigetek során át a Kei szigetig, ahol visszakanyarodva, Ceram és Buru szigetekben végződik el az iv. Ezt az összefüggő láncot Á.-hoz soroljuk. A Kei szigettel szemben fekvő Aru szigetnek felépítése már Új-Guineára utal s a kontinens határát a kettő között kell felvenni. Á. D.-i határa, az Indiai-óceán sokkal egyszerübb tagozottságú, csak egy nagyobb szigete van, Cejlon, amely Indiához tartozik. A Lakedivák és Maledivák nagyrésze koralliumzátony s az Afrikához tartozó Seychellektől nagy tengeri mélység választja el. Szokotra sziget a Szomáli félszigetnek egy darabja. Az Indiai-óceán öblei a Martabán-öböl, a Bengáli-öböl, Arab-tenger, Perzsa-öböl és Vörös-tenger. Arábiát a Szuezi csatorna mentén választjuk el Afrikától, habár a szerkezet szempontjából helyesebb volna a mezopotámiai alföldön venni föl a határt. Ciprus szigete Á.-hoz tartozik; nagyon nehéz ezentúl elválasztani Európától, mert a Balkán-félszigeten átvonuló láncok a szigetekben folytatódva átkötnek Kis-Á.-ba; itt is a mesterséges elválasztáshoz folyamodunk s Rhodosz és Karpathosz között veszszük fel a határt, ahol a tenger is a legmélyebb. A határ tovább a Marmara-tengeren, Boszporuson s a Kaspi-tavon halad, a Kaukázust, bár É.-i lejtője orosz közigazgatás alatt áll, szerkezeti alapon Á.-hoz soroljuk. A Kaspi-tótól É.-ra az orosz politikai határt lehet venni Á. határául. Az így körülhatárolt kontinens területe 44.179,400 km², ebből a szigetek 2.700,000 km²-t foglalnak el. Legszélsőbb pontjai É.-on a Cseljuszkin fok, é. sz. 77° 36′, D.-en a Buru fok, é. sz. 0° 15′, K.-en a Bering-szorosban a Keleti fok, k. h. 169° 44′,

Ny.-on a kisázsiai Baba fok, k. h. 26° 4'. Területének $^3/_4$ része a mérsékelt égövben van, csak $^1/_4$ része jut a hideg és forró égövre. Törzsének alakja nagyjában hasonlít egy trapéziumhoz s elég jó partfejlettsége van, mert a törzsnek és a szigetek, félszigeteknek területe közötti viszony 1 : 3; ennél kedvezőbb arányszámot csak Európában találunk.

Hegyrendszerek.

(L. Ázsia hegy- és vizrajzi, valamint szerkezeti térképét.)

Á. területét felépítés tekintetében a következő részekre kell felbontani, ú. m.:

I. *Eurázsiai láncok vidéke*, tart Kis-Á.-tól Csendes-oceánig, részei: Kis-Á., Örmény magasföld, Kaukázus, Iráni medence, Tibet, a Himalája és Kuen-lün között; Kelet-Turkesztán, a Kuen-lün és Tien-san között; a Mongol-puszta, az Altai hegység, Hátsó-Indiának lánchegységgel borított része és a Hátsó-Indiai szigetvilág.

II. *A nyugat-A.-i síkság*, amely magában foglalja a Turáni Alföldet, vagyis a Kaspi és Aral vízvidékét és a nyugat-szibíriai síkságot, t. i. az az Ob vízvidékét.

III. A *Pacifikus hegyrendszer* vidéke; ide tartozik Kelet-Szibéria, Mandzsuria, Kelet-Kina és a szigetívek.

IV. *Idegen tagok*, ú. m. Arábia, India, a Szibériai ősmasszivum, Hátsó-India K.-i része.

I. Az *eurázsiai láncok* Á. területén Kis-Á.-ban kezdődnek, több párhuzamos lánccal, amelyek a Dinári Alpok folytatásai. A félsziget D.-i oldalán halad a *Taurusz* (l. *Ázsia szerkezeti térképén*: 7), É.-in a *Pantusz* (8) hegység, mind a kettő kristályos kőzetekből van felépítve s közéjük telepedtek a mészkővonulatok, úgy, hogy itt két-külső oldalával egymásnak fordult hegyrendszer van. A láncok kivégződnek a Földközi-tenger partjára szigetek és félszigetek alakjában, míg a köztük levő völgyekbe behatolt a tenger. Befelé haladva, a völgyek felmagasodnak s egy medenceszerű síkság keletkezik, ahol a hegygerincek és völgyek megvannak ugyan, de vastagon borítja a szárazföldi eredetű törmelék, a hanhai képződmény s a medence legmélyebb részeiben sóstavakban áll meg a víz (pl. a Tüsz-csöllü sóstó). K. felé ismét előtünnek a láncok és egészen keskenyre szorulnak össze az *Örmény magasföldön* (10), ahol a gerincekre hatalmas vulkáni kúpok telepedtek (Ararat 5157 m.). A magasföld K.-i oldalán lefolyástalan sóstavak vannak, mint a Van és Urmia, meg a lefolyásos, édes vizü Gökcsáj-tó. Az É.-i láncból kiinduló oldalág, a *Meszki lánc* kapcsolódik a *Kaukázusnak* (9) rendkívül egyenes irányú szabályos gerincéhez, amely csak a Kaspi-tó partján Dagesztánban oszlik fel több ágra. Az Urmia-tó környékén indul ki Perzsiának két párkányhegysége, D.-re tart a Zagrosz (11) többszörös párhuzamos lánca, egészen Bender Abbasz kikötővárosig, ahol szerteszéled. A másik lánc az Urmia-tótól É. felől zárja el a perzsa medencét, ez az *Elbursz lánc* (12), amelyet szintén óriási vulkáni kúpok ékesítenek (Demavend 5670 m.). Az Elbursz megkerülve a Kaspi-tavat, csatlakozik a *Bolch-Balkán-Kopet dagh* (13—14) láncához, amelyek a Kaukázus láncainak folytatásai s ezeknek egyesüléséből jön létre az északperzsiai hegyvidék s vezet át a *Hindukus*-ba (15). A Hindukus szabályosan szertevirgáló ágaival benyúlik a perzsa medencébe s megszabja a folyók futását is, majd összeszedődnek a láncok a Pamirban (25), amely szabályos négyszögalakú magasföld, 4000 m. közepes magassággal, KNy.-i irányú láncok sorozata. A Pamir láncaihoz simul hozzá a keresztben álló *Musztag Ata* hegység, amely a vele párhuzamos *Kasgár* lánccal együtt a Tarim folyó áttörése táján hirtelen K.-re kanyarodik és ebből veszi kezdetét a Kuen-lün hegyrendszere. DK. felől illeszkedik be a Pamir láncai közé a *Karakorum* (16) hegység, ez a közlekedésre nézve döntő jelentőségü *Kara hágótól* kapta nevét. A Hindukus rendszerének egyik elbocsájtott oldalszárnya az a három íves felépítésü hegység, amely K.-ről zárja be az Iráni medencét, a *Szafet-Koch* (17), Szulejman hegység (18) és a Beludzsisztáni hegyvidék (19), ezeknek kor és kiképződés tekintetében olyan szerepük van a Hindukus rendszerében, mint a Júrának az Alpokban. A Hindukus és Karakorum ívébe szögellik be ötszörös láncrendszerével a föld legmagasabb hegysége, a *Himalája* (20), amely a M. Everestben 8840 m.-re emelkedik. Hozzátartozik az Indus és Bramaputra É.-i partjait kisérő *Transzhimalája* (21). Ez az óriási magasságú láncrendszer fogja körül a han-hai rétegekkel kitöltött lefolyástalan *Tibeti medencét* (0) É.-ról pedig a Musztag Atával kezdődő *Kuen-lün* hegység határolja (22). A Kuen-lün a földnek egyik legrégibb hegysége s a többi láncokhoz képest hasonlítható az európai variszkuszi hegységhez. Három főrészre osztható, a Ny.-i tart a Musztag Atától a Szá-csoui mélyedésig, a középső ettől a Hoang-ho folyóig s a K.-i részre, amely a kinai masszivum előtt két nagy ágra oszlik, ú. m. észak-kinai alpokra (23) a Cinling-sanra, amely a Huai-sanban ér véget a Jang-ce partján. A Kuen-lün láncai több medencét fognak közre, ilyen a Szá-csoui medence, a Caidam és Kuku-nor tavak lefolyástalan medencéje, az északkinai Alpok és a Huai-san láncai közé ékelődik be a Kinai Nagy Alföld (z) és Senhszi tartomány karbon-táblája, vastag lösszel elfedve (G). A Pamirtól É.-ra 6000 m. középmagasságra emelkedik fel az *Alai* (25) és *Transzalai* (26) hegység, a kettőt a Szerafsan völgye választja el. Mind a két hatalmas hegylánc a Turáni alföld felé szabályosan szétágazó, folytonosan alacsonyodó láncokban végződik el. A láncoknak ez a virgációja még egyszer megismétlődik a *Tien-sanban* (27), amely a Talasztauban ágazik szét, az előbbivel együtt körülöleli a Ferghana-medencét. É.-on a *Dzungáriai Alatauban* (28) végződik. Ezeket a szertevirgáló láncokat és a Hindukust nemcsak fölépítésük, hanem koruk is összetartozóvá teszik, mert valamennyi a geológiai harmadkorban gyürődött össze. A Tien-san többszörös láncai kiérnek egyrészt majdnem az Aral-tóig, másrészt messzire benyúlnak a Gobi sivatagba és É.-i párkányhegységei a *Kelet-Turkesztáni* v. *Tarim medencének* (p), amely lefolyástalan, sivatagos terület. A Tien-san rendszerét a sokkal régibb *Altai* hegyrendszer láncaitól élesen elválasztja a Dzungáriai mélyedés tektonikus vonala. Ezen a mélyedésen túl új rendszere következik a hegyeknek,

amelyekre nézve legjellemzőbb vonás az, hogy a hegygerincek óriási vetődések mentén emelkednek ki s mindegyik vetődés mögött egy-egy lefolyástalan medence húzódik meg. Ilyen gerincek a *Tarbagatáj* (29), a *Dzsingisz-lánc* (30), amely a Krigiz-pusztákon is folytatódik, a legfontosabb az Ektag Altai vagy Nagy Altai (31), valószinüleg egészen a Hoang-ho kanyarulatáig ér el. A következő felvetődésen a *Changai* (32), a *Tannu* (33) és a *Szaján* hegység (34), ezek még az Altaihoz sorolandók, míg a *Bajkal-tó mellett sorakozó* láncok (35) nem ugyanolyan kiképződésüek. Ezek az ú. n. Altaidák; hasonlóképen a *Jablonovai hegység* (36), amelynek É.-i lejtője igen nagy táblává simul ki és tulajdonképen felmagasodó pereme Kelet-Szibíria ősmasszivumának. Utolsó darabja az euráziai láncoknak a Hátsó-Indiai hegyrendszer, mely valószinüleg a tibeti *Crevaux, Dupleix* és *Tangla* hegyláncokkal kezdődik. A Himalája K.-i végénél az összetorlódott láncok hirtelen D.-re hajlanak át a Patkói hegységben, majd két ágra szakadva, az egyik ág Khaszia hegység (37) néven Asszam területére lép, a másik része mint *Arakan* hegység (38) az Iravaddi folyót kiséri s folytatódik az *Andaman* és *Nikobar* szigeteken is. Fő ága a hegyrendszernek a *Tenasszerim lánc* (39), ez lemegy Malakka félszigetre, végül a *Tonkingi* lánc, amely a Szong-koi folyót kiséri és a Tenasszerimmel együtt körülfogják a *Mekong medencéjét* (v) és az *annami ősmasszivumot* (XII). Euráziai láncok ágazzák be még a hátsóindiai szigetvilág egy részét is, még pedig részben az Arakán lánc köt át az Andaman és Nikobar szigetekkel Szumatrára, részben a Tenasszerim lánc jő le ide s a két hegység egymáshoz simulva folytatódik. *Jáván, Bálin, Lombokon, Szumbán, Szumbaván,* majd *Timor, Floresz, Timorlaut* stb. szigeteken kettős, majd hármas ívben haladva a *Kei* szigetek táján É.-nak fordul s elvégződik a *Ceram* és *Buru* szigetekben. A szigetvilágnak ezen az íven kívül fekvő része már a Pacifikus hegyrendszerre utal s ezzel kiértünk az euráziai hegyrendszerek területéről.

II. terület, amelyen át Európa és Á. összefüggnek, a *Turáni alföld,* és a nyugatszibíriai síkság egyenes folytatása az orosz síkságnak (D), amelyet egy repedés mentén felgyürődött hegység, az *Ural* (41, 42) zavar meg. Ez az egészen zavartalan tábla nagyon nyugodtan települt rétegekből áll s eltart a skandináviai masszivumtól (V) egészen a Jeniszei folyóig. Á. területén 3 részből tehető össze, 1. a *Turáni alföld,* amely magában foglalja az Aral-, Kaspi- és Balkhas-tavak síkságát, 2. a nyugatszibíriai síkság, az Ob és Irtisz vízgyüjtő területe, 3. az *Akmolinszki plató* valamivel magasabb táblája, amely közepesen 300 m.-re emelkedik a kettő közt.

III. része Á. területének, a *Pacifikus* hegyrendszer vidéke, a Csendes-oceán partján húzódik. Ezen a részen nincsenek tipusos láncok, hanem inkább óriási összetöredezett táblák, amelyeknek a széle felvetemedett, s a tenger felé lépcsősen végződik el a kontinens. A vetődések mentén részben ma is működő vulkánosság van. A Pacifikus hegyrendszernek jellemző vonása az is, hogy a hegysorok nem simulnak úgy egymáshoz, mint azt az euráziai rendszerben láttuk, hanem egymáshoz majdnem derékszögben illeszkednek. Első ilyen ív a kontinensen a *Sztanovoi hegység,* amely egyúttal a keletszibíriai masszivumnak felmagasodó pereme, a másik *Kamcsatka félsziget* K.-i partján halad s mintegy 12 állandóan működő vulkán van rajta, legmagasabb a *Kljucsev* (4916 m.). A kamcsatkai ívhez csatlakozik az *Aleuták* (46) sora, folytatása a Kurili szigetív, amely Szachalinnal együtt Jesszó szigethez csatlakozik; bent a kontinensen hasonló felvetődés az Amur tartomány *parti hegysége* (45) és a *Khingán* hegység, amely a mongol medence felmagasodó pereme. Leghatalmasabb ív a *japáni szigetek* (48, 49) sora, amelyet rendkívül komplikált felépítésüvé tesz az a körülmény, hogy több szigetív szögelik ezen az aránylag kis kiterjedésü területen össze s aprólékosan tagolttá teszik azt. A japáni szigetív részei: *Jesszo, Nipon* v. *Hondo, Kiu-siu* és *Szikoku* szigetek. Nipon közepéhez vág át a *Bonin szigetek sora* (50), Kiu-siutól indul ki a *Liu-kiu* (51) ív Formóza felé. Az az ív, amelyik a Filippi-szigetek során vonul át, több ágra oszlik, az egyik *Luzon, Szamar* és *Mindanao* szigeteken haladva átköt *Halmaheira* szigetre, a másik ág *Celebesz* szigeten folytatódik, a többi két nyalábban *Borneo,* majd *Szumatra* területén található fel, amely átkötő ívek kapcsolatot hoznak létre a Pacifikus és az euráziai hegyrendszerek között. Ugyancsak pacifikus vetődések szabták meg Kinának, Koreának és Mandzsuriának partvonalait is, de ezenkívül részt vett a terület kialakításában a vulkánosság, amely Mandzsuriában hatalmas lávatakarót hozott létre (8) és az ú. n. Szini hegyrendszer, különösen Dél-Kinában és Koreában, ahol a láncok iránya ÉNy.-DK.-i.

IV. csoportja az Á.-i területeknek az ősmaszszivumok, amelyek igen nagy kiterjedésü, lekopott félsíkságok. Ezek közé tartozik *Arábia* (X.), amely egyenes folytatása a Szahara platójának, minden oldalról meredeken, vetődések határolják, belseje lapos tábla, É.-i részében Szíria területén a bazalt erupciók jelentkeznek. A mezopotámiai alföld (l), amely Á. törzséhez kapcsolja, egészen fiatal alluviális medence, amit az Eufrátesz és Tigris folyók töltöttek ki. Idegen tag *India* (XI.) félsziget, felépítése tekintetében legjobban Madagaszkárhoz és Dél-Afrikához hasonlít s csakis a legújabb geológiai idők óta tartozik Á.-hoz, amióta a Ganges-Bramaputra és Indus rengeteg hordalékukkal összekötötték A.-val, illetőleg mint fiatalkori medencék a Himalájával (m, n). Az ősrégi kőzetekre pliocén-kori lávák telepednek rá nagy platók alakjában, különösen Bombay táján és Gudzserat félszigeten. Minden oldalról meredek peremmel szakad le India masszivuma, ilyen plató-peremek a *Ny.-i* és *K.-i Ghat* és az *Aravali* hegység. Ősmasszivumdarab Hátsó-Indiában az *Annami* hegyvidék (XII.), amely szintén meredek peremmel szakad le az oceán felé. Legnagyobb kiterjedésü masszivum a *Kelet-Szibíriai* őskontinens (XIII.), amely a Jeniszei folyótól a Csendes-oceánig terjed, darabja annak a hatalmas őskontinensnek, amely az É.-i pólust körülveszi s amelyhez tartozik Észak-Amerikában a Laurentiumi őskontinens és Európában a skandináviai masszívum.

Vizei.

(L. Ázsia hegy- és vízrajzi térképét.)

A. vízrendszerének egyik fő jellemvonása, hogy különösen Belső-Á.-ban sok olyan folyó ered, amelyik nem éri el a tengert, hanem kisebb-nagyobb tavakban vész el, ilyenek pl. az Iráni medencében a *Hilmend*, *Herirud*, *Murghab*, a Turáni alföldön az *Amu-darja*, *Szerafsan*, *Szir-darja*, a *Csu* és az *Ili*; Kelet-Turkesztánban a *Tarim*. A lefolyástalan területeken mindig kevés a csapadék, azért a vizek sós, mocsaras tavakká terülnek szét. Legnevezetesebb tavak a *Tüsz-Csöllü* Kis-Á.-ban, az Örmény magasföldön a *Van*, *Urmia*, tavak, Perzsiában a *Hamun mocsár*, a Tarim medencében a *Lop-nor*, a Dzungáriai mélyedésben az *Urungu* tó, az Altai láncai között a *Szaiszon-nor*, *Ubsza-nor*, *Lirgiz-nor* és *Kosszogol* tavak, azonkívül Tibetben van igen sok sóstó, úgy hogy a lefolyástalan területek 12·7 millió km²-t tesznek ki s ez Á. területének 30%-a. Á. hatalmas folyamrendszereinek is központja Belső-Á.; innen indulnak ki az Északi-Jegestenger felé az *Ob* az *Irtisszel*, a *Jenisszei* a három *Tunguzkával*, a *Lena* a *Vitimmel*, a *Jana*, *Indigirka*, *Kolima*. A Csendes-oceán fő folyói az *Amur*, a *Hoang-ho*, amely a *Jang-ce-kianggal* együtt bent ered Tibet belsejében, útjuk közben messzire eltávolodnak, de a torkolatuk megint közel van egymáshoz. Az Indiai-oceánba ömlelenek a *Mekong*, *Szalvin*, *Iravaddi*, *Ganges-Bramaputra*, az *Indus*, *Tigris-Eufrátesz*, míg nyugaton nincs nagyobb folyó.

Éghajlat.

A. legnagyobb része a mérsékelt égöv alatt terül el, a hőmérséklet és csapadék nem oszlik el a szélességi köröknek teljesen megfelelően, hanem a kontinens saját klimájának szabályozója. A nagy kiterjedésű szárazföld nyáron igen erősen felmelegedik, télen pedig gyorsan lehül, ennek következtében Á. belsejében nyáron állandóan nagyon kicsiny a légnyomás, míg télen rendkívül nagy. Ezzel szemben a tengerek felett mindig megfordítva áll a dolog, mert a tenger vize mindig lassabban melegszik és hül ki, mint a szárazföld. Ez a tünemény okozza, hogy megbomlik az egyensúly a kontinens és az oceán levegője között és kifejlődik a *monszun* szélrendszer, amely éppen Á.-ban a leghatalmasabb, ahol megszabja a szelek járását, a hőmérsékletet és a csapadék eloszlását. A monszun szélrendszer a föld felszínén nyáron *centripetális*, télen *centrifugális* szeleket hoz. A téli magas légnyomás központja *Verhojanszk* a Jana egyik mellékvize mellett, ahol januáriusban a légnyomás 778—780 mm. szokott lenni, a közepes hőmérséklet —56° C., a minimum leszáll —69·8° C.-ra is. A kontinensnek ezt a száraz, hideg levegőjét viszi szét a *téli monszun* a környező területekre. Ilyenkor azokon a vidékeken, amelyek első kézből kapják a téli monszunt, nagyon leszállítja a hőmérsékletet, a távolabb fekvő vidékeken, pl. Indiában, ahol alászállni kényszerül, lényegesen felmelegedik ugyan, de még szárazabbá lesz, csak a tengerre kiérve rakódik meg párával s hoz a környező szigetekre (Japán) esőt. *Nyári monszun* esetén igen kicsiny a légnyomás Afganisztánban, a Tien-san láncai között s a mongol pusztákon, a tengereken magas légnyomás keletkezik s rengeteg csapadékkal látja el az indiai és csendes-oceáni partvidékeket. A mérsékelt égöv jellemzője, a *nyugati szél* a téli monszunnal egyesül s azt erősíti, míg a nyári monszunnal ellentétes irányú s annak erejét csökkenti. Azokat a területeket, ahová a nyári monszun annyi csapadékot juttat, hogy öntözés nélkül is lehet földmívelést folytatni, *periferikus* területeknek nevezzük, ahová pedig elegendő csapadékot nem visz, az a *centrális* vidék. Periferikus területek Kamcsatka, Szibíria, Mandzsuria, Korea, Belső-Kina, Hátsó-India, Elő-India, Kis-Á.; centrális vidék Arábia, az Iráni medence, Turáni Alföld, Dzungaria, Gobi és a mongol puszták és Tibet (l. mindegyiket külön). Á. óriási kiterjedése miatt az éghajlat igen nagy szélsőségeit tanusítja. Á.-ban találjuk a Föld leghidegebb helyét Kelet-Szibériában, Verchojanszk környékén. Ugyanezen a helyen észlelhetjük az egész Föld kerekségén a legnagyobb évi hőmérséklet-ingadozást. Itt ugyanis a jan. és júl. közepes hőmérséklete között 66—67° különbség van (Budapesten 23·2°). Rendkívül szélsőséges klimája van a belső-ázsiai lefolyástalan területeknek is. Á.-ban van talán a Föld legmelegebb helye is, talán Arábia D.-i homoksivatagain, meg a Perzsa-öböl környékén (Germezir már az ókorban hirhedt volt). A csapadék a monszunjárta területeken szigoruan periódusos, nyári esőzés alakjában hull alá. Különösen szabályosan jelenik meg június elején az esőzés Indiában (bursting of the monsoon), amelyhez hasonló jelenség szelidebb kiadásban a Medárdus-napi időváltozás hazánkban. Á.-ban ismerjük a legtöbb esőzés helyét is. A Himalája D.-i lejtőin rengeteg eső hull le nyaranta, de legtöbb az asszami hegység D.-i oldalán (Cserrapundzsi 11,789 mm., Budapesten 700 mm. közepes évi mennyiség). De valószínüleg Á.-ban van a legszárazabb helye is a Földnek, Arábia belsejében, a keletturkesztáni medencében és Perzsiában. Feltünő az éghajlat óriási különbsége u. a. a földrajzi szélességen Európában és Kelet-Á.-ban. Norvégia müvelt népektől lakott partvidékeivel egy szélességen a Behring-szoros arktikus környékét találjuk, Nagy-Britannia ugyanazon szélességen van, mint Kamcsatka. Vladivosztok kikötője minden télen befagy, pedig ugyanazon a szélességen van, mint Nápoly. Pekingben lemegy a hőmérő januárban —50°-ra is, pedig Szicilával egyforma messze van az egyenlítőtől. Ennek a feltünő különbségnek az oka a mérsékelt égöveken uralkodó Ny.-i szél, amely Európára oceánikus, Kelet-Á.-ra kontinentális éghajlatot hoz. Egyedül Japán éghajlata és domborzata, aprólékos tagozottsága hasonlít Európáéhoz, innen érthető Japán politikai fejlődésének hasonlósága Európáéhoz.

Növényzete.

A. *növényzete* a fizikai egységek szerint bontható fel. Az *északi növényvilág* kiterjed egész Szibíriának müvelésre alkalmas vidékéig, ahol a föld 1 m.-en alul állandóan meg van fagyva. Ezen a területen csak moha és zuzmó él, meg alig egy-két virágos növény. A 70° szélesség

alatt kezdődik a *szibériai őserdők zónája*, az ú. n. taiga, nagyon kevés a fajok száma, fontosabbak az Abies Sibirica, Abies picta, Picea obovata, Betula stb., a mocsaras területeken nyár-, égerés fűzfa. Megterem itt-ott a gabona, az alma és körte is. Következő zóna a *szibériai szavanna* terület, amelynek termékeny, lösznemű földje, a «csernozem» művelésre igen alkalmas, itt a termesztett növények túlnyomóak, gabonanemüek, burgonya és zab. A *Turáni alföld steppe* vidéke tipusosan mérsékelt égövi, ez a gyümölcsfáink (barack, mandula, körte, birs stb.) valószinű őshazája. Magasra van kifejlődve az öntözőkultúra, az oázisokon tömérdek kerti veteményt, uborkát, dinnyét termelnek, ami a lakosság főfoglalkozása. A *belsőázsiai puszták* zónájába tartozik a Kirgiz-puszta, Kelet-Turkesztán egy része s a mongol pusztaság. Átmeneti terület a steppe és sivatag között, jellemző növényei a csomós tőrzsü, vékonylevelű bozótok, mint a szakszaul (Haloxylon ammodendron), a *tamariszkusz*, mindkettő az állatoknak takarmányul, az embereknek fűtőanyagul szolgál, a Lasiagrostis, az Euforbia-félék (kutyatej), az *üröm* (Artemisia), tipusos steppenövények, a hagymás növények, például a tulipán, amelyek sokáig megőrzik a nedvességet. A mongol pusztákon óriási területeket borít el a mák. A folyók mentén fűz- és nyárfaerdők, a partokon nád (chamis) található. Tibet magasföldje részben steppe, a fák határán felül néhány havasi növény, cyclamen, rhododendron is megjelenik. *Irán* és *Kis-Á.* jellemző növénye az Astragallus, a Földközi-tenger partján mirtusz, babér, örökzöld tölgy, olajfa, gesztenye, az oázisokon déligyümölcs, főleg datolyapálma, amelynek K.-i határa az Indus; termesztett növény a köles és gabona. A *kaukázusi* flóravidék erdős régióján felül gyönyörű havasi növényzetével tűnik ki (Rhododendron Caucasicum). *Arábia* növényzete sivatagos jellegű és afrikai tipusokat mutat fel, termesztett növénye a kávé, dohány, ópium. *India* növényzete jórészt endemikus, itt már a kókusz-pálma helyettesíti a datolyát, fontosak még a Ficus-félék, a szikomorafa, nagyjelentőségű a rizs, gyapot, tea, kávé és cukornádtermelés. Leggazdagabb *Hátsó-India* és a szigetek flórája. Igazi trópusos őserdő, amelyben túlnyomó a pálma, főleg az Areca és Phoenix pálma és a ratang, azután banána, kaucsuk, bambusz. Főtermékek a cukornád, kávé, tea, amelynek Asszam az őshazája, továbbá gyapot, dohány, kakaó, indigó és fűszerfélék. *Kelet-Á.* endemikus növényekben gazdag. A katalpa-félék, a Paulownia imperialis, s még több más növény, amit nálunk dísznövénynek tartanak, ősrégi, ma már sehol fel nem található alakok. Nagyjelentőségű termesztett növény Kinában az eperfa, a gyapot, a rizs, tea és cukornád. É.-Kinában a buza.

Állatvilága.

A. állatvilaga három állatföldrajzi zónához tartozik, ú. m. az arktikus, palearktikus és orientális régióhoz. Az *arktikus régióban* él a rénszarvas, sarki róka, jegesmedve, bálna, fóka, coboly, hermelin és hód. Ez a zóna tart egészen a hegyvidékekig, ahonnan kezdve a Himalájáig terjed a *palearktikus zóna*. Ennek a területnek igazi lakói a medve, róka, farkas, mókus; a steppéken nélkülözhetetlen a kétpúpú teve, egészen a Tiensanig, a ló, öszvér, szamár, antilop. Tibetben a zebu (Bos indicus), a bivaly (Bos bubalus), a yak (Poëphagus grunniens), sokféle kecske és juhfaj, pl. a Tien-sanban jellemző a havasi juh (Ovis poli), vadon él a páva és fácán.

Az *orientális régióhoz* tartozik a két India és a szigetvilág. Legfontosabb háziállat az elefánt, jellemző a tigris, a majmok sok faja, a vastagbőrüek, tapir, orrszarvú, rinocerosz, rengeteg kígyó, a Kis-Szundákon a paradicsommadár. Roppant nagy gazdasági jelentősége van Kelet-Á.-ban a selyemhernyónak, amelyből több faj van elterjedve, legfontosabbak a Bombix mori, Anthera pernyi, Saturnia cynthia. A kereskedelemre nézve fontos a partokon a gyöngykagyló, a nemes korallium, a Maledivakon pénz gyanánt szerepel a kauri kagyló (Cypraea moneta).

Ásványi termékek.

Á. ásványai már az ókorban nagyhírüek voltak. *Aranyat* bányásznak a Hindukusban, a Kaukázusban. Az Altai hegységben, sok aranyat mosnak ki az Indus alluviumából és az Ob, Lena, Jeniszei homokja közül. *Ezüst*, ólom és rézérceket szolgáltat Kis-Á., Altai, Kina, Japán; *cink* nagyobb mennyiségben fordul elő Borneón. *Vasércekben* gazdag Perzsia, India, Tibet, Japán, Kina, itt a kőszénnel együtt bányásszák. Kőszén van még az indiai Bengal tartományban és a Narbada folyó környékén, Perzsiában, Japánban. Petroleumforrások törnek elő Örményországban, Perzsiában és Birmában. Drágakövek, gyémánt, zafir, rubin található nagyobb mennyiségben Elő-Indiában és Cejlonban; türkisz Nisapurban s a Sinai hegységben; márvány Kis-Á.-ban; kősó Perzsiában, Pendzsabban s Belső-Á. pusztáin fordul elő nagyobb mennyiségben. Szalmiák Bokharából, borax és salétrom Tibetből kerül forgalomba.

Azsia népei.

(L. Ázsia néprajzi térképét és az Ázsiai népfajok képmellékletét.)

Á.-t általában az emberiség bölcsőjének szokás nevezni, s habár eddig bebizonyítva nincs is, nem lehetetlen, mert ameddig csak a történelem visszafelé kisérheti a népek vándorlásait, azok mindig Belső-Á.-ból indultak ki. A népvándorlások szakadatlan láncolatának indító okát szigoruan a fizikai földrajzi viszonyok szabják meg. A most élő európai, afrikai népeknek majdnem mindegyikéről ki lehet mutatni, hogy Á.-ból származott. Az Á.-i népfajok között 3 alaptipust különböztetünk meg, ú. m. a *mongolt*, a *fehér fajt*, ezt nevezik indoeurópainak vagy indogermánnak is és a *fekete fajt*, amelynek Á.-ban ma már igen kevés képviselője van. Ennek a három tipusnak keveredéséből származtak a többi népek, úgy hogy most a következő Á.-i népfajokat különböztetjük meg: I. *Uralaltáji* népfaj három alosztállyal: 1. finn-ugor népek, mint a vogulok, osztjákok, szamojédek, valamennyi a kultúrának igen alacsony fokán. 2. Töröktatár népek, őshazájuk a Turáni alföld, részben nomádok, részben letelepült földmívelők. Nomád pásztorok a kazak- és karakir-

gizek, turkmenek, jakutok, jukagirok; letelepült öntöző földmívesek a szártok, özbégek és ozmanlik. 3. A mongol népfaj, ide tartoznak az igazi belső-Á.-i mongolok, a tibetiek, kinaiak, japániak, ide sorozhatók a Baikal-tó körül lakó buriatok, a kalmükök és Kelet-Turkesztánban a dungánok.

II. *Indóeurópai* népek az örmények, perzsák, afgánok, beludzsok, kurdok, a Kaukázus népei közül a grúzok és a betelepült európai népek.

III. *Szemita* faj főtömege az arab, Szíriában, Palesztinában a zsidó.

IV. *Dravidák* és singalézek Dél-Indiában.

V. *Malájok* Hátsó-Indiában és a szigeteken.

Ezeken a népeken kívül vannak még Indiában a *todák* és *veddák*, a Csendes-óceán partjain az *ajnók*, Kamcsatkában a *korjakok*, legészakabbra a *csukcsok*, a Filippi-szigeteken a *negritók*, Kina belsejében a *san törzsek*. Valamennyi ősnép, amelyeknek hovatartozandósága ismeretlen.

A népsűrűség eloszlása nagyon egyenlőtlen, közepesen számítva 18 lélek jut 1 km²-re, de B.-Á.-ban 2, a D. részeken 60 a népsűrűség. Általában ott fejlődött ki legsűrűbb népesség, ahol a monszun szél áldása érezhető, mint a Ganges-Bramaputra, Indus völgyében, a Koromandel partokon, D.-Kinában a Jangcekiang völgyében és Japánban. Á. összes lakosainak száma részben népszámlálás, részben becslés alapján 833 millió, ennek a számnak megállapítása a bennszülöttektől lakott területen igen nehéz és bizonytalan. Az Á.-i államok politikai beosztásáról, az egyes területek nagyságáról és a népsűrűségről a következő táblázat tájékoztat:

	Terület km²	Lakosság	1 km²
Független államok:			
Független belső arábiai áll.	2.040,900	470,000	0·23
Hadramaut és Nedzsd	238,400	480,000	2·0
Oman	194,000	1.000,000	5·0
Perzsia	1.645,000	9.000,000	5·5
Afganisztán	624,000	4.500,000	7·2
Nepal	154,000	3.000,000	19·0
Bhutan	34,000	200,000	6·0
Sziám	634,000	6.320,000	10·0
Kina	10.199,600	324.600,000	32
Korea	218,650	9.670,000	44·2
Japán	417,412	47.609,000	114
Gyarmatok:			
Angol (India, Cyprus, Ceylon, Maledivák, Straits Settlements, Honkong, Labuan É.-Borneo, Aden, Kuria-Muria, Beludzsisztán, Perim, arab védterületek)	5.176,749	320.171,294	
Francia (Előindiában Pondichéry, Karikal, Yanaon, Chandernagor, Mahé, H.-Indiában Kambodsa, Kokinkina, Annam, Laos Tonking, Kuangcsou)	664,209	18.134,277	
Holland (Szunda-szigetek és Molukkok)	1.520,628	37.493,602	
Portugál (Goa, Damao, Din, Szalcete, Macao, K. Timor	19,918	795,789	
Orosz (Kaukázia, Szibíria, Centrális-Ázsia, Khiva, Bokhara	16.854,978	25.344,904	
Török (Kis-Ázsia, Örmény magasföld, Kurdisztán, Szíria, Mezopotámia, Arábia egy része)	1.766,800	16.898,700	10
Német (Kiaucsou)	501	120,041	240
Egyesült-Államok (Filippi-szigetek)	296,310	7.635,426	102

Vallások.

A legelterjedtebb vallások alapítói mind Á. szubtropikus övében éltek. Zoroaszter követőinek elszórt maradványai, a parszik Elő-India Ny.-i partjain és Baku körül élnek. Brahma vallása Elő-Indiában, Buddháé Tibetben és a mongol népek közt (itt lamaizmus néven), továbbá Japánban és Kinában, az uralkodó Konfucius tanítása Kinában. Izraelita vallásúakat elszórtan mindenfelé találhatni; legsűrűbben ázsiai Törökországban, főképen pedig Palesztinában laknak. A keresztények szintén mindenfelé élnek; a görög keleti felekezet az orosz birtokokon a legszámosabb; az örmény egyház az örmény felföldön önállóan van szervezve; a nesztoriánusok Nyugat-Kurdisztán völgyeiben, a maroniták a Libanonban, a szíriai keresztények Szíriában élnek; keresztény hittérítők működnek több-kevesebb sikerrel keleti és délkeleti Á.-ban is. Az iszlam az uralkodó vallás Arábiában, Kis-Ázsiában, Perzsiában, Turkesztánban, Beludzsisztánban, Elő-India északnyugati részében, Malakkában, a Szunda-szigetek némelyikén és Jün-nan tartományban; elszórtan élnek ezenkívül mohamedánusok ázsiai Oroszországban és Kinában; közülök csak a perzsák siiták, a többi a szunnita felekezet hive. A samanizmus leginkább Szibíriának a kultura legalacsonyabb fokán álló népei közt található, túlnyomó a pogány vallás (szellemimádás) a hátsó-indiai szigeteken.

Foglalkozás.

Főfoglalkozás az állattenyésztés és földmívelés. Igen magasra fejlett Belső-Á. steppéin az oázis kultúra, különösen az ó- és középkorban, míg az újkorban a hanyag közigazgatás miatt nagyon elpusztult. Kinában és Japánban a földmívelés valóságos kertészetté tökéletesedett. Á. főleg nyersterményeket szolgáltat, amelyeknek feldolgozása az európaiakra vár. Az *ipar* kevésbbé jelentős, bár némely iparágban A. utólérhetetlent produkál. Legkiválóbb iparcikkek a kinai selyem, porcellán-, lakk- és elefántcsontárúk, az előindiai és jávai gyapotkészítmények, az indiai és szíriai fegyver, a perzsiai, bokharai és török szőnyeg stb.

A szárazföldi *kereskedelem* a bennszülöttek kezében van és még most is ugyanazokat az utakat követi, mint századokkal ezelőtt. Nagy karavánok viszik, főleg tevéken, az árút a pusztákon és sivatagokon keresztül és találkoznak vagy egyesülnek azokban a városokban, amelyeket a karavánkereskedés tett naggyá. A tengeri kereskedelemben részt vesznek az arabok, kinaiak, japániak, egyébként európai és amerikai kereskedőhajók közlekednek. Legfontosabb *kereskedővárosok*: Bokhara, Taskent, Kiachta, Bagdad, Damaszkusz; kikötővárosok: Szingapur, Rangun, Yokohama, Sang-hai, Kanton, Honkong, Bombay, Kalkutta, Madrasz, Karacsi, Manila, Colombo, Maszkat, Szmirna.

A felfedezések története.

1. *A XIX. sz.-ig.* Az ókori görögök is ismerték már Elő-Ázsia Ny.-i partvidékeit. Herodotos, Ktesias leírásokat közölnek a 20 perzsa szatrapiáról, ismerik Kolchiszt, sőt tudnak valamit Arábiáról és Indiáról is. Nagyban terjesztette az

Á.-ról való ismereteket N. Sándor hadjárata és különösen Nearchos tengeri útja. A diadochok követei (Megasthenes, Patroklos) újabb ismereteket gyűjtöttek Indiáról, Taprobaneről (Cejlonról), az Indiai- és a Kaspi-tengerről. Újabb ismeretforrásokat nyitottak meg a Baktriában és Indiában alapított görög királyságok, továbbá a rómaiak hadjáratai a parthusok ellen.

Az arabok a VIII. és IX. sz.-ban kereskedelmi utazásaikat kiterjesztették K. felé egészen Dél-Kináig. A keresztények a X. sz.-ban sűrűbben jártak a Szentföldre zarándokolni és a XI. sz. vége felé megindították a keresztes hadjáratokat. Hittérítői buzgalom vezette Belső- és K.-Á.-ban Carpinit, Rubruquist, Montecorvinot és Pordenonei Odoricot. A velencei Marco Polo kereskedői minőségben beutazta a XIII. sz.-ban Mongolországot, Kinát, egész K.-Á.-t és Bengáliát. Az arab Ibn Batuta 1324—53-ig terjedő utazásai közben Indiáig és Kináig hatolt elő. A velencei Conti Niccolo a XV. sz.-ban átkelt a Dekhanon és Hátsó-Indiába is benyomult. Miután Vasco da Gama 1498. a tengeren Indiába eljutott, megkezdődtek a portugálok fölfedezései. D'Abren Antonio 1511—12-ig fölfedezte a Molukkákat, D'Andrade a Maledivákat és Perez Fernando 1516. a Riukiu-szigeteket. Magalhaes földkörüli útjában fölfedezték 1521. a Filippi-szigeteket és ezzel kezdetét vette a K.-Á.-i szigetek megszállása. Henriquez Garcia 1525. Celebeszt, Laurez 1526. Borneót szállotta meg. Pinto 1537—38-ig Kinát és Japánt járta be. Szibíria meghódítását az orosz Timofjev 1580. kezdte meg; a kozákok 1628. a Lenaig, 1639. az Ochocki-tengerig hatoltak elő. Az angolok közül Indiába elsőnek Stephan (1579) jutott el. 1600-ban Erzsébet királyné követséget küldött Akbar nagymogulhoz és ugyanazon évben megalakul a brit-kelet-indiai kereskedelmi társaság. Ugyanez időben kezdik meg a franciák is indiai utazásaikat; első volt 1601. Poyrard Ferenc. A XVIII. sz.-ban kezdenek a fölfedező utak tudományosabb alakot ölteni. Az oroszok 1734—43-ig nagy expediciót (Gmelin, Steller, Müller, Laptev, Cselyuszkin, Bering, Muraviev, Pavlov stb.-ből állót) küldenek ki Észak.-Á. átkutatására; Cselyuszkin eljut Á. legészakibb pontjához, Bering pedig áthajózik a róla elnevezett, de 1648. Desnev által már fölfedezett tengerszoroson. Prémes állatokra vadászó oroszok 1745. az Aleutákra jutnak. Pallas, Gmelin, Guldenstedt, mint az 1776. kiküldött expedició tagjai beutazták Szibíriát, a Kaspi- és Aral-tenger mellékét, továbbá behatoltak Mandzsuriába, sőt Kinába is. Cook földkörüli útjában (1776—79) áthajózott a Behring-szoroson és Kamcsatkában is partra szállott. Elő-Á.-ban utaztak 1700—12-ig Pitton de Tournefort és Gundelsheimer, 1714—15-ig Buchholz, 1724—27-ig Buxbaum, továbbá Pocock (1739), Chandler (1764), Niebuhr (1761), Volney (1783); Arábiában: Niebuhr (1761—64), Tibetben Desideri (1714—16), Van den Putte Sámuel (1719), Hallerstein (1760), Bogle (1773) és Turner (1783); Kinában Macartney lord (1792—94), aki mint királyának követe jelent meg a császár előtt; végül Japánban Thunberg (1772), Lapérouse (1786) és Laxmann (1791).

A XIX. és XX. sz. utazói Orosz-Á.-ban. 1803—6-ig a Krusenstern-féle orosz földkörüli expedició Szakhalinon és a Kurili-szigeteken kívül K.-Szibíria partjait mérte föl. Az orosz Szannikov 1805. fölfedezte Új-Szibíriát. 1820—21-ig Timkofszky Fedorov beutazta Szibíriát és É.-Kinát, Wrangell 1820—25-ig Á. É.-i partjait és Kamcsatkát, Anjou 1821—23-ig ÉNy.-i Szibíriát és főképen a Lena alsó folyását, Ledebur 1826. s a következő években a Kirgiz-steppét, az Altai-vidéket és Dzungariát, Hansteen 1828—30-ig csaknem egész Szibíriát, éppen így Erman, aki Kamcsatkában is járt. Ezalatt a Kaspi- és Aral-tó környékén működtek: Klaproth (1807) a Kaukázusban, Porter (1817—20) Georgiában és Örményországban meg Perzsiában, Muravjev (1819), aki az Oxus régi medrére akadt, Negri, Eversmann és Meyendorf (1821) Bokharában, Baer és Helmersen (1827) Kaukáziában. 1829-ben Humboldt, Ehrenberg és Rose társaságában az orosz cár megbízásából utazott az Uralban, Altaiban, a Dzsaiszan- és a Kaspi-tavon és először nyujtott tisztább képet Belső-Á. nagyszerű hegyrendszeréről. 1836-ban Karelin és Blaramberg a Kaspi-tenger K.-i partján, Koch és Thümel a Kaukázusban, Lehmann (1841—42) Bokharában és Szamarkandban, Harthausen (1843) Transzkaukáziában végzett kutatásokat, ahonnan Kolenati (1843—44) Örményországig, Buhse pedig (1847—49) Perzsiáig nyomult elő. 1843—45-ig Middendorf az alsó Jenisszei vidékét járta be a Tajmir-öbölig és azután, miként az angol Cotrell (1845) az Amur vidékét. Nyelvészeti és etnológiai tanulmányokat végzett (1845—49) Castrén Szibíriában. 1847—48-ig a Hoffmann-féle expedició az Ural átkutatásával foglalkozott, amelyben 1850. Kovalszki magasságméréseket végzett, 1848. s a következő években Butakov és Poszpjelev az Aral-tónál végzett fölméréseket, 1849. és 1851. pedig Vlangali a K.-i Kirgiz-steppében. Baer 1851—56-ig a Kaspi-tenger környékét és Dittmar 1851—54-ig Kamcsatkát kutatta át geológiai tanulmányok céljából. Sokat tettek Szibíria megismertetésére a szentpétervári földrajzi társaság szibíriai osztálya, az orenburgi, irkucki stb. tudományos társulatok is. 1854 után, midőn az oroszok Transzbajkaliát és az Amur vidékét birtokba vették, e vidékek gondos átkutatásban részesültek. Radde megmászta a Munku Szardikot, Meglitzki százados 1853. és 1854. geográfiai és geológiai kutatásokat végzett a Bajkal mellékén; Butakov, Poszpjelev és főként Ivansinzov az Oxusz és Jaxartesz mentén végeztek fontos felméréseket, amelyek az orosz foglalásokat készítették elő Közép-Á.-ban. 1854-ben a krimi hadjárat alatt az oroszok kiterjesztették hatalmukat Mandzsuria K.-i partjaira is; ugyanabban az évben a Pallas fregatta fölmérte Korea K.-i partjait. Ez idő óta nagyobbára az oroszok azok, akik e vidéken részletesebb kutatásokat végeznek; így 1854—55-ig Permikin, Pecsarov és Popov a Baikal-tó és Amur környékén, Schrenk az Amur mellett és Szakhalin-szigetén, Radde 1855—59-ig a Baikal mellékein. Ahlquist nyelvészeti tanulmányok céljából utazgatott 1855—58-ig Szibíriában. Szemanov 1857. a

Balkhas-tó mellett, az Ala-tau és Tien-sanban működött, Szeverzov 1857—58-ig az Aral és Kaspi-tó környékén és az Amur mellékén, Radlov 1861–62-ig az Altaiban és Dzungáriában, Vámbéry Ármin 1861—64-ig a turkománok földjén Szamarkandig, Bukatov 1863. a Szir-darja mellett, ugyanakkor Kuselevszki az alsó Ob és Jenisszei közt, Schmidt 1866. szintén az alsó Jenisszeinél, Krapotkin a felső Lenánál, Lepatin és Belkin 1867. Szakhalin szigetén, Osten-Sacken 1867. Khokand és az Isszik-kul között, Kaulbarsz 1869. ugyanott. Cotta 1868. az Altaiban tett tanulmányokat, Maidell és Neumann 1868—70-ig a csukcsok félszigetén. A mammutleleteket Észak-Szibíriában Schmidt, Cotta és Schrenk vizsgálták meg. Egész Szibíriát meteorológiai hálózattal látták el 1868—1872-ig. A lengyel Dybovski és Goblevski az Onon, Argun, Amur és Usszuri környékét utazták be. 1860—62-ig a kaukázusi vidékeket az Araratig felmérték. Azáltal, hogy a cserkeszek földjét orosz bevándorlók lepték el, az eddig ismeretlen vidékekre új fény derült. 1870-ben Fedzsenko és Abramov átkutatták a felső Szerafsannak és Iszkander-kulnak környékét, Sepelev 1871. a Kasgarba vezető Muszart-hágót, Szkobelev 1871., Markoszov pedig 1872. a transzkaspiai vidéket. Az 1873-iki Khiva elleni hadjárat szintén sokban hozzájárult a Turáni-alföld megismertetéséhez. 1873-ban Kosztenko behajózta az alsu Amurt és az Aral-tót; 1874. az Amu-darja-expedició Sztoljetov vezérlete alatt átkutatta az egész Amu-darját és deltáját. 1874—76-ig Musketov az Altaiban és Tien-sanban geológiai kutatásokat végzett. 1875-ben Lupendin az Uszbrit, az Oxus száraz medrét kutatta át, hazánkfia Ónody pedig mezőgazdasági tanulmányok céljából Kivában utazott, 1878. Bikov a középső Amut felmérte, Romanovszki és Musketov Szemirjecsinszk és Fergana kerületeknek, Rukszov pedig a Szir-darja vidékének és Szerafsan kerületnek geológiáját tanulmányozták. 1877-ben Ujfalvy etnográfiai tanulmányok céljából utazott Turánban. 1877—1878-ig Szeverzov vezetett egy tudományos expediciót a Pamirra egészen Alicsur Pamirig (é. sz. 38°). 1878-ban Osanin Hisszáron, Kafirnahanon és Faizabadon át eljut Germ-ig, Karategin szegényes fővárosáig. Nagy kihatású volt Szeverzov 1877—78-iki expediciója, amely az Alai-platón át D.-re nyomult be a Pamirba, eljutott a Rangkul-tóig, átkelt az Ak-szun, az Amu egyik forrásfolyóján és előrenyomult a Jasilkulig, ahol az élelmiszerek hiánya visszatérésre kényszerítette. Ezalatt Szibíriában a lengyel száműzött, Czekanovski 1873. az alsó Tunguszkának, 1874. az Olenok felső és középső folyásának és a Janának, 1875. pedig a Lena alsó folyásának vidékét járta be. 1876-ban a svéd Sheel a Jenisszeim, Poljakov az Orbon hajózott végig. 1877-ben Ahlquist etnográfiai és nyelvészeti tanulmányokat végzett az osztyákok és vogulok közt. Ugyanazon évben Regel folytatta tanulmányait Kuldzsa környékén, az Ili, Teke, a Kas, a Szairam-nor és Ebi-nor környékén. 1879-ben pedig Turfánig hatolt elő, ahol előtte csak egyetlen európai, Goes jezsuita fordult meg a XVII. sz.-ban. 1870. Khandasevszki topográfus a még ismeretlen Anukdalu folyó vidékét kutatta át. 1881-ben pedig a brémai Krause testvérek a csukcsok félszigetén végeztek kutatásokat. 1878—80-ig Nordenskjöld körülhajózta Szibéria É.-i partjait. 1879—80-ig végezte munkáit a Szamara-expedició, amely a Taskendig és Szamarkandig vezető vasutat traszirozta és e közben ama vidékről gazdag ismereteket gyüjtött. 1879-ben Herman törzskari százados Karatagin és Darvasz hegyes vidékeit kutatta át. 1880-ban Musketov és Ivanov a Szerafsan-glecsert tanulmányozta. 1881—82-ig Regel az Amu-darja forrásvidékét és Sugnant kereste föl, 1883. pedig Ivanovval a Pamir K.-i részén ment át, ahol előtte még csak Abdul Szubhan pundit járt 1878—81-ig. 1884-ben megkezdte működését egy brit-orosz bizottság Afganisztán É.-i határának megállapítása céljából.

1882—83-ig Nadarov beutazta a felső Usszurit, Martin 1882—86-ig K.-Szibíriát, 1884. Golokhvasztov az Ob völgyét. Dubrov etnográfiai kutatásokat végzett a burjatok közt, Szamenkov prehisztorikus tanulmányokat tett a Felső-Jenisszei mellett. 1885—87-ig végezték fontos fölfedező útjokat Bunga és Troll br. az Alsó-Lena, a Jana mellett és az újszibíriai szigeteken. 1886-ban Jadrinzev archeológiai és ethnográfiai tanulmányokat végzett Ny.-Szibíriában, Aspelin 1887. a Felső-Jenisszei környékén. 1887—89-ben Grineveczki a csukcsokat, Jelisszejev 1889. az Usszuri-föld és Mandzsuria egyes részeinek lakóit tanulmányozta. 1893 után a transzszibíriai vasút adott alkalmat az ország és népeinek megismertetésére, különösen geológiai tanulmányok végzésére, amit Bogdanovics, Kvasznopolszki, Obrucsev és mások végeztek. 1897—1902-ig Drizsenko tett hidrológiai tanulmányokat a Baikal-tavon. 1893 és 1900 után Toll báró fölfedezései és tanulmányai különösen Új-Szibíriában keltettek nagy érdeklődést. Nansen útja és Vilkizski mérései nagyban hozzájárultak az É.-i partok irányának kiigazításához. Etnográfiai tanulmányokat tettek Szjerosevszki (1896) a jakutok közt, a gróf Zichy-féle expedició 1898—1900., a magyarok őshazájának keresése közben, végül az amerikai Jesup-expedició 1898 után. Turánban 1880—86. Konsin a Karakumsivatagot geológiai szempontból tanulmányozta, azután beigazolta, hogy az Uszboi soha sem lehetett az Oxus medre; 1884. Grum-Grsimailo Ferganában, 1885. pedig a Pamir Ny.-i szélein végzett tanulmányokat. 1880—88 közt elkészült az 1200 km. hosszú transzkaspiai vasút. 1885-ben az orosz kormány Bjeljavszki ezredes által fölmérette az Amut a torkolatától Csardzsui-ig. Ugyanebben az időben a francia Capus, Bonvalot és Pepin Perzsiából jövet Merven, Csardzsuin át télvíz idején a Pamirra mentek föl, de csak Csitralig juthattak. 1887-ben Bogdanovics és Obricsev Bokharában és Transzkaspiában geológiai kutatásokat végeztek, Nikolszki ugyanezt tette a Balkhas környékén. 1888-ban Lidszki K.: Bokharát és Karategint kutatta át. 1897 és 1898-ban Leonov és Fedtsenko az Ala-tau glecsereit tanulmányozták. 1905—6-ban Tolmacsev a Jesszoi-tó és a Khatanga-öböl mellékét járta be. 1906-ban Tulsinszki a csukcsok félszigetét kutatta át. 1908-ban Poggenpohl

a Ny.-i Pamirban a Muk-szu forrásvidékeit járta be; Scsukin a Szajan-hegységben az Angara forrásvidékét és mellékfolyóit tanulmányozta; Szarudin az Ala-tau, Kara-tauban és a Kizilkum pusztában járt; Kramarenko pedig Kamcsatkában a halászatot tanulmányozta. 1908—9-ben a Rjabusinszki-féle expedició Kamcsatka természeti viszonyait tette tanulmány tárgyává. 1909-ben Voloszszovics K.-Szibiria É.-i partvidékeit járta be, Granö pedig az Uljaszutai-Urga-Kjaktai utat tette meg. 1910. az orosz tengerészeti minisztérium 3 expedíciót küldött ki Szibíria É.-i partjainak felmérése céljából.

Elő-Ázsiában és az Iran-fensikon. A XIX. sz. kezdetén főképen Elő-Á.-t keresik föl az utazók; Kis-Á.-t fölkeresték 1800. Wittman és Beauchamps, 1802. Browne, 1800—1802. Leake Kis-Á.-t, Ciprust és Palesztinát utazza be, Scott Warring 1802. Perzsiát, Seetzen 1804—6. Kis-Á.-t, Sziriát, Föniciát, Palesztinát, 1807. Arábiát, ugyanakkor Klaproth Kaukáziát, Elphinstone és Kinnair Perzsiát és Afganisztánt. Burckhardt, miként Seetzen, 1808—12-ig bejárta Kis-A.-t, Sziriát, Palesztinát és a Szinai-félszigetet, Pottinger 1810. politikai megbizással India felől jövet Beludzsisztánban (Kelatban) fordult meg. 1816-ban Prokesch-Osten Kis-Á.-ban, Porter 1817. Transzkaukáziában és Örményországban, Sadlier 1818-tól kezdve Arábia É.-i részeiben, Fraser 1821. Perzsiában, Körösi Csoma Bokharában, Parthly pedig 1823. Kis-Á.-ban utazott. Burckhardtnak sikerült 1828. Arábiában a mohamedánusok szent helyeit meglátogatnia. Parrot 1829. felment az Ararát csúcsára, Michaud történész 1831—32. Kis-Á.-t és Palesztinát kereste föl, Wellstedt 1834. Arábia D.-i és DK.-i partvidékét; Texier, Moltke, Ainsworth, Chesney stb. 1835 után Kis-Á.-t, az utóbbi azonkívül az Eufrát-Tigris völgyét. 1835-ben Tobler megkezdte eredményekben gazdag utazásait Palesztinában, 1836. pedig Kotschy Ciliciában és Sziriában. Schuberth és Roth 1836., Beke és Moore pedig 1837. kutatásokat végeztek Kis-Á.-ban különösen a Holt-tenger környékén és mint elsők megállapították a környéken levő depressziót. A szentföld megismertetését legjobban előmozdították az amerikai Robinson 1838 és 1852-iki kutatásai. Fellows 1838. és utána beutazta Kis-Á. D.-i partvidékeit, Blaramberg Perzsiát, Uslar a Kaukázust, Texier Labourdonnaye és La Guiche kíséretében Örményországot és Kurdisztánt. A 40-es években az utazások még gyakoriabbakká lettek és pedig:

Kis-Á.-ban utazott 1841—42. Kiepert, 1841. Kotschy, 1844. Jones, 1846. Koch botanikus, 1847. Barth, 1848—53. Csichacsev, 1850—59-ig kizárólag az É.-i részeken Mordtmann, 1852. Langlois, 1853. Kotschy (főképen Ciliciában), 1854. de Pruyssenaere, 1855. Poole, 1858. Barth másodszor, 1859. ismét Kotschy és pedig Cipruson és Cilicián kívül Cappadociában, ahol az Argaeust kutatta át, 1860. Unger egyedül és 1867. Kotschy társaságában, 1865—7. Lejean, aki ezután Perzsián keresztül Indiába ment. Ezentúl egyideig főképen archeológusok keresik föl Kis-Á.-t; 1871. Curtius és Hirschfeld, 1872. Rayet és Thomas, 1874. Favre és Mandrot, a troasi síkságot pedig Schliemann, aki Virchov kíséretében többször is megfordult e helyen. Ciprust fölkeresték 1871. Seiff, 1870. és 1873. Schröder. 1879-ben Tozer és Crowder feljutottak a Kaizarich mellett fekvő Argaeus kialudt vulkánra; 3 héttel később ugyanazt tették Farnsworth, Fowle és Cooper. Archeológiai kutatást végzett 1881. Bischoff és Luschan, 1881—1882. Benndorf, 1884—85. az amerikai Sterrett, 1884. Ramsay Smith társaságában és 1890. Hogarth-tal együtt, 1886. és 1888. Kiepert, akinek társa Schuchardt Kolophon régen keresett romjait 1887. találta meg, másik társa Fabricius pedig a Tmolus-hegységet kutatta át, 1886. Diest, aki Pergamon környékét mérte föl, 1890—91. és 1898. másodszor Munro, Hogarth és Anderson, 1895. Sarre, 1898. a Körte testvérek, Munro, 1888—95. Buresch, 1896. Diest, 1899—1900. Leonhard és 1900. Fitzner. 1886-ban az orosz Elisszejev antropológiai, de Launay, Burkowski (1890) és Schaffer (1890) geológiai, Bornmüller (1889—90) botanikai és dr. Lendl Adolf zoológiai kutatásokat végeztek. 1910. a bécsi Pietschmann örményországi tanulmányútra indult.

Arábia részint klimájánál, részint lakói vakbuzgóságánál fogva csak nehezen közelíthető meg, amiért is az utazók nagyobbára csak a partvidékeket látogatták meg és csak egyeseknek sikerült a félsziget belsejébe is behatolniok. 1843-ban Wrede a hadramauti partokon járt és néhány exkurziót tett Arábia belsejébe oly helyekre is, amelyekhez európai ember azóta sem jutott el. Du Couret a 40-es évek elején nemcsak a partvidékeket járta be, hanem áttérvén az izlamra, a vahabiták országába is benyomult. 1853-ban Burton mohammedánusnak öltözködve meglátogatta Mekkát és Medinát. Palgrave 1862—63. átkelt Arábián, amennyiben a Vörös-tenger felől elindulva Nedzsden és a vahabiták országán keresztül eljutott a Perzsa-öbölig. Pelly 1865. a K.-i partról a vahabiták fővárosába jutott. 1870-ben Halévy archeológiai szempontból fontos utazást tett Hodeidahból Szanán keresztül Nedzsanba. Munzinger ugyanazon időben Hadramautot járta be. 1876-ban Peters fölkereste Omanban Beseir meleg forrásait, Miles pedig Biremát. 1877-ben Doughty mint első európai kereste föl El Hidzsr romvárost. Blunt 1878—79. nejével Damaszkuszból Dzsofba és innen a Nefud sivatagon át Sammarba utazott. Glaser ismételten és 1887—88. harmadszor is beutazta Jement, ami közben számos régi feliratot fedezett föl, 1872. pedig Hadramautban végzett kutatásokat. Az elmult két évtized legfontosabb utazásai a Hirsché (1893) Hadramautban, Benté (1893—94. és 1897) Fadhli és Jafai vidékén, Mülleré (1899) D.-Arábiában és Bury (1909) Közép-Arábiában. 1908—9. Musil Alajos É.-Arábiában kutatott.

Szíria, Palesztina és a Szinai-félsziget. Szíriában a különféle romok közt 1857. Graham, Rey és Delbet, 1858. Wetzstein végeztek kutatásokat. Palesztinát beutazták 1846. Sepp, 1848. Macgregor, 1850. és 1863—4. de Saulcy, 1859. Rey, 1861—1862. Velde; mindkét országot 1842. Wildenbrück, 1848. Benjamin, 1853—54. Maltzan és a Szinai-félszigetet 1854. James Hamilton. 1865-ben kezdte meg Wilson Palesztinában a helymeg-

határozásokat; ehhez csatlakoztak Palmer, Drake, Burton kutatásai. 1869-ben Garovaglio és Vigoni beutazták Coelesyriát és Palesztinának a Jordánon túl fekvő részét. Jelentősek voltak 1873. Steevernek és Condernek kutatásai. Fraas geológus 1875. bejárta Szíriát; Burton vezette 1877—78. a Midian-föld átkutatásával foglalkozó expedíciót. 1877—79-ben Blunt utazott Szíriában, Oliphant a Jordántól K.-re fekvő országban. 1879—80-ban Sachan Mezopotámiában Mosszul és Haleb között ismeretlen utakon is járt és érdekes régi feliratokkal tért vissza. 1880-ban Lortet a Tiberias faunáját tanulmányozta. 1883-ban Huil geológiai tanulmányokat tett. Moritz 1884. és 1885. Damaszkusz és az Eufrat közt, 1885. pedig Közép-Szíriában utazott. Oppenheim 1893. és 1899. Szíriában fontos archeológiai felfedezéseket tett. Palesztinában 1894. Blanckenhorn geol. kutatásokat végzett. Bliss-Macalister Tell-esz-Szafinál (Judeában) egy kánaáni templom romjaira bukkant 1891. Rothpletz a Szinai-félsziget Ny.-i partjait kutatta át. 1908. Blankenhorn a Holt-tenger és a Vadi el Araba környékét kutatta át; 1909. pedig Carruthers Teirra környékén járt.

Az Eufráteszés Tigris környéke. 1840-ben Botta fölfedezte Mosszul mellett az ókori Ninive romjait, amelyeknek átkutatásával később Layard, Place, Grant, Rawlinson és mások foglalkoztak. 1844—52-ben Wagner természettudós utazott Kaukáziában, Örményországban és Kurdisztánban, 1849. Walpole Mezopotámiában és Örményországban. 1853—54-ben Sir William Loftus Khaldeát, Szuszianát és Asszíriát utazta be. Jones 1850. letérképezte a Tigris folyót. Örményországban 1855—56. Seidlitz, 1858. Csihacsev és 1859. Abich mineralógus utaztak. John Taylor 1862. az Eufratesz forrásánál működő vulkánt fedezett föl. Cernik 1872—73. egy építendő vasút érdekében beutazta az Eufrátes és Tigris környékét. Moritz és Koldewey 1887. ásatásokat végeztek D.-i Babilóniában. Neumann geológus 1890. az Eufrát forrásvidékét utazta be. Peters és Haynes amerikaiak az 1888—96-iki időközben a Nippur környékén végzett ásatásokkal meglepő eredményeket értek el. 1898. után Koldawey végzett kutatásokat Babilon romjai közt.

Kaukáziában 1864. Radde kezdte eredményes munkálatait. Glecser-tanulmányokat végeztek Dinnik, Rosszikov (utoljára 1888) és Szmirnov. 1887-ben Masszalszki herceg etnográfiai és botanikai, Bobrirszki gróf pedig archeológiai kutatásokat végzett. 1888-ban Tulatov feljutott a Kaszbekre, Ungern-Sternberg báró pedig az Elbruszra. Kunezov 1888. és 89. a Kaukázus É.-i oldalán, Freshfield, Powell és az olasz Sella testvérek pedig a középső részeken végeztek kutatásokat. Az alpinisták, akik a Kaukázust újabb időkben fölkeresték, voltak: a Sella testvérek 1890, Merzbacher és Purtscheller 1891 és 1892. és hazánkfia Déchy 1897—98. Ugyanezen időben Andrusszov geológiai, Kussznezov pedig botanikai tanulmányokat végzett.

Az Irán-felföldön és pedig Perzsiában 1842—1843. Kotschy időzött, amiközben a Demavendre is feljutott. Perzsiában utaztak ezután Laurens festő 1846., Sir William Loftus 1850., az osztrák Czarnotta 1852. és a porosz expedició Minutoli és Brugsch vezérlete alatt 1860. 1858—59 Khanikov vezérlete alatt egy orosz expedició bejárta Perzsia jórészét és Ny.-i Afganisztánt. 1861-ben és a következő évben tette meg emlékezetes útját Vámbéry Perzsián keresztül Heratba. 1870—72. működött az angol határmegállapító expedició Goldsmid, Smith, Saint John és Beresford Lovett angol tisztek vezérlete alatt Mekran, Szeisztan és Khorasszán perzsa tartományokban és Beludzsisztánban. Ugyanabban az időben (1871—72) tette meg Beludzsisztánra nézve oly fontos útját Bellew az Industól a Tigrisig. A Mesedtől É.-ra és ÉNy.-ra eső hegyesvidéknek, a Deregoz környékének stb. részletesebb ismeretét Napier (1874) és Macgregor (1875) angol tisztek utazásának köszönhetjük. 1874-ben kezdte meg az ásatásokat Busir közelében Dr. Andreas; ugyanabban az időben Tietze osztrák geológus Perzsia É.-i részeit utazta be. 1875-ben Floyer meglátogatta a Ny.-i Beludzsisztánban az addig alig ismert Basakard tartományt és azután Kirmanon, Jezden, Iszpahánon és Kirmansahanon keresztül visszatért Európába. 1875-ben értékes útfelvételeket csinált Perzsiában Houtum-Schindler. 1877-ben Macgregor ezredes beutazta Beludzsisztán É.-i részeit. Az angolok és Afganisztán közt 1878. kitört háborunak köszönhető az utóbbi ország jó részének részletesebb ismerete, amennyiben orosz és angol tisztek a hadjárat közben részletes felméréseket csináltak és Scott feljutott a Szefid-kurban levő Szikarampik nevű magas hegycsúcsra is. 1878-ban az orosz Matvejev Badaksant járta be. Az indiai földfelmérés szolgálatában álló «molla» Kafrisztánt járta be. Perzsiában 1880. Khorasszánt és Daragezt bejárta Stewart, egy osztrák tudományos expedició Polak, Wähner stb. vezérlete alatt 1882. Perzsia Ny.-i részét, Lovett pedig az É.-i részeket. Az orosz-angol bizottság 1884—88 megállapította Afganisztán É.-i határát és az ottani vidékekről részletes térképeket készített. 1884-ben egy angol katonai expedició bejárta K.-i Afganisztánban a Zhob és Bori völgyeit. Griesbach 1887—89 Afganisztán és később Beludzsisztán ásványi kincseit kutatta föl. A 90-es évek végén Mac Mahon és Holdich Afganisztán és Beludzsisztán K.-i határvidékeit, Leontiev és Patrin pedig a beludzsisztáni sivatagot járták be. Dieulafoy 1885. ásatásokat végzett az ókori Susa vidékén, Rees átutazott a Kazvin és Hamadan közt fekvő ismeretlen tájékon. 1886—87-ben geológiai tanulmányokat tett Khorasszánban Bogdanovics, Gore pedig Heratból a Lut-pusztán át Bender-Abbaszba jutott el. Perzsiában még utazásokat végeztek Curzon (1889—91), de Morgan (1897—98), Lykes (1893—1897) és Sarre (1897—98).

Magas-Á. A XIX. sz. régibb tibeti utazói közül a legjelentősebb volt Körösi Csoma Sándor, akinek köszönhető az első pontosabb tibeti nyelvtan és szótár. 1856—58-ban a Schlagintweit-testvérek átkutatták a Küen-lünt. 1866—69 Leitner átkutatta Dardisztánt. Szeverzov 1864—68-ban a Tien-sanban a Szir-darja forrásaig, Osten-Sacken pedig a Tien-san D.-i pereméig nyomult elő, 1870. Matuszovszki és Pavlinov Ny.-i Mongolországban, Palladius Mandzsurián hatolt át, végül Prsevalszkij

első nagy útjában a Gobin át Pekingig és a Kuku-noron át a Jang-ce felső folyásáig jutott. 1873-ban Nain-Szing pundit átkutatta Tibet belsejét Ladaktól a Tengri-norig és Lhasszán át Asszamig. 1876—77-ben Kuropatkin és Wilkens a Tien-san D.-i pereme mentén Karasarig utaztak, Prsevalszkij pedig az Ili és Tarim völgyében a Lob-norig és az Altin-dagig nyomult elő. 1877-ben Potanin átkutatta Mongolország Ny.-i részét és az Altai és Tien-san között kétszer is átkelt a Gobin. Regel 1877. bejárta Kuldzsa vidékét, az Ili-völgyét, a Szaiszan és Ebi tavak környékét és 1879. elérte a K.-i Turkesztánban fekvő Turfant. Prsevalszkij 1879. a Szaiszan és Zaidam vidékén át a Jangce forrásvidékéig hatolt, átkelt a Tanla-hegységen, de mielőtt Lhasszát megláthatta volna, vissza kellett térnie Szining-fuba, ahonnan tovább menve, átkutatta a Hoang-ho forrásvidékét. A 80-as évek végén K. P. pundit a Cang-po folyását követve megállapította, hogy az tulajdonképen a Brahmaputra felső folyása. K.-i Tibetben és Mongolország D.-i részeiben 1878 és 1882 közt nagy utakat tett meg Krisna pundit, aki azután egy évet töltött Lhasszában. Prsevalskij negyedik útjában 1884—1885. Kiakhtából a Hoang-ho forrásaihoz, Zaidam sós pusztához, Tibet É.-i szegélyéhez, azután a Lob-norhoz, onnan Cserchenen át Khotanba és Akszuba, végül a Tien-sanon át visszautazott. 1889-ben Pjevzov ezredes az elhunyt Prsevalszkij nyomdokaiba lépve Khotanon, Kerian a Nija oázison át Tibetbe hatolt be. Potanin a felesége kíséretében 1884—87. beutazta Mongolországot, benyomult Amur tibeti tartományba, ahol még európai ember nem járt, azután a Kuku-nor vidékén a Nan-sanon és a Gobin keresztül visszatért Szibériába. Gram-Grsimailo 1889—90. a keleti Tien-sanban, a Lob-nor vidékén és az Altin-daghban végzett kutatásokat. KNy.-i irányban Á.-n először Younghusband utazott keresztül és pedig Pekingből Khamin, Turfanon, Kasgaron és Kasmiron keresztül Elő-Indiába. 1888-ban Duvergne a Tien-sant, Pamirt és keleti Turkesztánt utazta be. 1889-ben Katanov etnográfiai tanulmányokat végzett a Tien-san K.-i részeiben; Troll Orosz-Turkesztánból Kasgaron és Jarkandon át Indiába jutott; Younghusband pedig a Hindukus és a Karakorum hágóit járta be; végül Bonvalot és az orleánsi herceg Kuldzsából a Tien-sanon át a Lobnorhoz, onnan az Altin-daghon át a Tengri-norhoz utazott, elhaladtak Lhassza mellett, mely előttük zárva maradt és a Tacien-bin és Jünnanon át 1890. Tong-Kingba érkezett. Jadrinzev 1889. és 1890. Clemens acheológus kíséretében beutazta É.-i Mongolországot. 1889-ben Younghusband több hágót átkutatott Kasmirban és Kelet-Turkesztánban. A mult század utolsó évtizedében a kiválóbb utazók voltak: Grum-Grsimailo (1889—91. Tien-sanban, K.-Turkesztánban és a Kukunor környékén), Pjevzov Bogdanovics és Roborovszki társaságában (1890. Kelet-Turkesztánban és Észak-Tibetben), Roborovszki és Koszlov (1893—94 Kelet-Turkesztánban és a Nan-sanban). Legnagyobb eredményeket ért azonban el a svéd Sven Hedin, aki 1894—96., 1899—1902. utazott a Pamirban, Keleti-Turkesztánban és Tibetben feljutott a Mus-tagatára, megfejtette a Lob-nor kérdést és átkelt Magas-A.-n Pekingig. 1905—07-ben tette meg harmadik útját, amikor is Perzsián keresztül jutott Tibetbe és bejárta a Nepáltól É.-ra fekvő ismeretlen vidékeket, különösen az Anti-Himaláját. Fontos utazást végzett Tibetben 1891—92. Bower és Thorrold (Indiából Kinába), 1893—94. Dutreuil de Rhins (Kelet-Turkesztánban és Kelet-Tibetben, ahol megölték). 1893. Littledale a feleségével (Batumból Pekingig) 1897—98 Futterer és Holderer (Tifliszből Kelet-Turkesztánon, a Gobin és Tibet ÉK.-i részén át a Jang-ce forrásvidékéig, azután Kinát Shangai-ig). Mongolországban utazott 1891. Putjata (az In-sanban és a Khinganban), 1895. Chaffanjon etnográfus, 1896. Radlov archeológus (Észak-Mongolország), 1899. Leder zoológus, 1899—901. Koszlov Kelet-Tibetben utazott és ez útját 1907—08. megismételte. 1905—08-ban Szapocsnikov a mongol Altait járta be. 1906—1907-ben Obrucsev a kinai Dzsungáriában utazott. 1906-ban De Lesdain gróf Pekingből a Gobin, a Zaidam sós pusztán, a Jang-ce forrásvidékén, Sigace-n és Giang-cen át Dardzsilingba utazott; Zugmayer átkelt Tibet Ny.-i részén; Tafel a Jang-ce forrásvidékeit járta be. 1906—07-ben Obrucsev átkutatta a kinai Dzsungáriában fekvő Kodzsur, Urkasar, Szemisztai és Dzsair hegységeket, hazánkfia Stein Aurél pedig igen fontos archeológiai kutatásokat végzett Lob-nor környékén és Sza-csou oázisban. 1907—08-ban Merzbacher Dr. Leuchs geológus és Arnulf bajor herceg kíséretében a Tien-san láncaiban végzett kutatásokat; ugyanott végzett üdvös munkát fiatal hazánkfia Prinz is. 1908-ban Dorogosztaiszki zoológiai tanulányokat végzett ÉNy.-i Mongolországban. 1909-ben Laufer Tibetben járt; ugyanabban az évben az Abruzzói herceg a Himalája legmagasabb csúcsára igyekezett feljutni. Igen eredményes utazást tett 1909. a Himalájában T. G. Longstaff, 1906—8. Bhutánban Claude White. 1909. Schultz a Pamiron, Oldenburg pedig Turfánban járt. 1910-ben Sven Hedin a Transz-Himalája ismeretlen hegyláncait kutatta.

Kina. Kinában az első tudományos utazó a XIX. sz.-ban Richthofen volt, aki 1868. és a következő években Kantonból Pekingbe utazott és D.-i Mandzsurián kívül Kina legtöbb tartományát bejárta. 1875-ben Margary Kvei-csoun és Jünnan-on át Bhamoba utazott, de visszatértében meggyilkolták. 1877-ben Baber Sze-csuanban és Jünnanban járt és eközben a független Lolo nevű néptörzsről szerzett érdekes tudósításokat. 1878-ban Morrison Han-Kauból Kantonba ment és a Jang-cetől, Peihohoz; fontosabb volt ez utazásnál a Széchenyi grófé, aki Lóczy és Kreitner kíséretében a Jang-ce mentén utazott, azután a Kuku-norhoz és D. felé Bhamóig jutott. Sokat tettek azonkívül a China Inland Mission tagjai a különböző kinai tartományok megismertetése érdekében. Soltau és Stevenson 1880—81. először jutottak el Bhamo felől a Jang-ce mellett fekvő I-csangba. Colquhoun 1882. Kantonból kiindulva felhajózott a Szi és Jü folyókon, azután Pesze-n, Kaihua-n és a Papien felső, eddig ismeretlen vidékén, meg Talufu-n át Bhamoba utazott. 1877-ben Möllendorf Csili É.-i részeit utazta be. 1882-ben először hatolt be Hainan sziget belsejébe Henry. 1884-ben

a Kina és Korea közti semleges területet beutazta Webster és Ross. 1885—86-ban Bourne bejárta Sze-csuan, Jünnan, Kvang-szi és Kvei-csou tartományokat. 1886-ban Younghusband fölfedezte a Szungari forrásait. 1894—98-ban a francia Monnier K.-Á nagy területeit járta be Koreától Tonkingig. 1897—98-ban bejárta a kinai nagy alföldet hazánkfia, Cholnoky. 1899-ben a belga Fivé beutazta az É.-i tartományokat. A területátengedések és vasúti építési engedélyek szintén jelentékeny mértékben hozzájárultak Kina egyes részeinek pontosabb megismertetéséhez.

Japán és Korea. 1854-ben nyilt meg Japán a fehér bőrűek előtt. Scherzernek és társainak tevékenysége egész K.-A.-ra és így Japánra is kiterjedt. 1859—61. Siebold tanulmányozta Japán flóráját. Sir Rutherford Alcock 1861. de Witt társaságában beutazta Nippont és Kiusziut. 1864-ben Bastian etnológiai tanulmányok céljából Japánban is megfordult. A XIX. sz. második felében Japánban utaztak: Bousquet (1872 óta), Rein (1874—75), Knipping (1875), Drasche geológus (1876), Vojcikov meteorológus (1876), Lyman geológus (1876—78), Kempermann és Naumann (1877 stb.) Venyukov (1878). 1879-ben Naumann vezetése mellett megkezdődött a szigetország fölvétele topográfiai, geológiai és agronomiai szempontból. Ez idő óta maguk a japánok, élén a tokioi földrajzi társasággal, legtöbbet tesznek hazájuk megismertetésére. Korea 1879-ig elzárkózott egészen a világtól; ekkor a japánok szereztek maguknak engedélyt, hogy az országban letelepedhessenek; őket követték az európaiak. 1884-ben Gowland Szöulba és onnan Fu-szanba, Berneoston Szöulból Peng-jangba utazott, Gottsche pedig geológiai tanulmányokat végzett. 1885—87-ben Kalinovszki és Dolatkevics utazták be Koreát; 1888. Varat etnográfiai tanulmányokat tett. Chaillé-Long 1888. Quelpart szigetét látogatta meg, 1889-ben Campbell Észak-Koreát utazta be. Formozán utaztak Thomson (1887), Ibis és Beazely (1875), Corner (1876) és Steere. Mióta Japán Á. félszigeten a lábát megvetette, azóta a japánok azok, akik legtöbbet tesznek Korea megismertetésére.

A *kelet-indiai szigetvilág* megismertetésére legtöbbet tettek a németalföldiek. A XIX. sz. elején a legalaposabb ismerője földünk e részének Crawfurd volt, aki 1811. és a következtekező években Jávában végzett tanulmányokat. Jáva és Szumatra földrajzi és geológiai átkutatására igen sokat tett (1835—49) Junghuhn, úgyszintén Zollinger botanikus (1841—48 és 1856—59). A Szunda- és Molukki-szigeteket 1840 és 1866 közt bejárta Rosenberg. 1848—61-ben utazásokat tett Borneoban, különösen annak É.-i partvidékén Saint John. 1854-ben Borneo, Celebesz és más szigeteken időzött a híres természettudós, Wallace. 1855-ben beutazta Dzsilolot Bernstein, Mathes 1856. Celebeszt, 1857—60-ig a németalföldi szigeteket Briese, 1858. Jávát Stöhr. Mundt-Lauff 1858—69-ig, Semper zoológus pedig 1858—65-ig tartózkodott a Filippi-szigeteken, különösen Manilán. Beccari 1865—68. és 1873. végzett kutatásokat Borneón, Meyer 1870—71. Celebeszen és a Filippi-szigeteken, Stuber 1875. Timoron, Raffray 1876—77. Jáván, Ternatén és Dzsilolon. A nagy hollandi expedició (Schouw, Santwoort, Veth stb.) 1877—1879. átkutatta. Szumatrát, ahol Hagen 1879. fölkereste a Toba-tavat. Etnográfiai tanulmányok végett 1879. Bastian Szumatrán és Jáván járt, Charnay pedig a jávai templom-romokat tanulmányozta. Borneo átkutatásában Dobree, Prettyman, Donop, Walker, Beeston és másokon kívül részt vett hazánkfia, Posevitz Tivadar, kinek Borneóról szóló munkáját az angolok is lefordították a maguk nyelvére. Forbes (1878—83) Ny.-i Jáván, Szumatra D.-i részén, Amboinán, Timorlauton, Burun és Timoron utazott. Riedel megismertette az Aru-szigeteket és 1879. beutazta Timort. 1886-ban Modigliani Niasz szigetén végzett kutatásokat. 1888-ban Wichmann és Weber Florest geológiai és zoológia szempontból kutatták át. Wichmann azután 1889. Szumbaván, Jáván és Rotin is végzett tanulmányokat. 1890-ben Meersburg Flores szigetén, 1894. Willijen Borneo DK.-i részén hatott át. 1893—94-ben a Molengraa-féle tudományos expedició Borneóban működött, Nieuwenhuis pedig a szigeten átutazott, ahol a legszélesebb. Ijzerman 1891. Szumatrán hatolt keresztül. 1896-ban Verbeck és Fennana befejezték Jáva és Madura geológiai fölvételét. Celebeszben 1893—95. a Sarasin-testvérek, 1893—99. pedig Kruijk végeztek kutatásokat. 1909-ben végre Abendanon az egész szigetet bejárta. A kis Szunda-szigeteket 1891. Ten Kate, a Molukki szigeteket 1891—92. Martin, 1893—1894. pedig Kükenthal járta be. A Mentavei-szigeteket 1897. Maass, Christmas szigetét 1897—1898. Andrews, a Maledivákat és Lakkadivákat pedig 1899. Gardiner kutatták át. Végül Hirschy 1907. Borneóban járt. A Filippi-szigeteknek különösen a belseje sokáig nem volt hozzáférhető. Az amerikaiak a szigetek birtokába jutván, rendszeres tudományos kutatásokat végeztetnek rajtok.

Kelet-India. Az angolok hatalmának kiterjesztése után megalakult Kelet-Indiában 1784. a Society Asiatic of Bengal, amely Elő-India ismertetéséhez nagy mértékben hozzájárult; szintúgy a trigonometrikus fölmérések, amelyeket XIX. sz. elején kezdtek meg. Az első tudományos utazók voltak 1812. Moorcraft, aki a felső Indus mellett és Kasmirban járt, 1819. pedig Lahoren, Kasmiron, Peshawaron és Kanduron keresztül Kelet-Turkesztánba utazott. 1818-ban Kasmirban járt Gérard, 1821—22. Kasmirban, Lahorban Kőrösi Csoma, 1830. Pallegoix Sziámban, Wood 1835—1836-ig az Indus mentén és a Kabul vidékén; 1835—36. v. Hügel a Pendzsabban és Kasmirban; Mac Leod 1837. Hátsó-Indiában a Me-kong és Szaluen közt. 1844—48-ban Waugh, a felmérési munkálatok vezetője, a Himalája több csúcsának, a többi közt a Gaurizankárnak is megmérte a magasságát. Sir James Tennent 1845—49. Ceylon szigetén utazott, Hooker botanikus 1847—51. a középső Himalájában, Graul pedig 1849—53. a Koromandel-partokon. 1854—57-ben a Schlagintweit testvérek tettek Elő-Indiában etnográfiai, geológiai, fizikai földrajzi tanulmányokat, 1855—65. pedig Montgomery Kasmirban végzett fontos felméréseket.

Elő-Indiában az 50-es évek végével a tulajdonképeni fölfedező utazások véget értek és kezde-

töket vették a tervszerű ismertetései egész Elő-Indiának és egyes részeinek. A fölfedezések Elő-Indiának csak É.-i részeire szorultak. Godwin-Austen 1860—63. a Ny.-i Himalájában és a Küenlunben járt; Sherwill 1861. a Kancsindzingára jutott föl. Drews 1862-től kezdve több évet töltött Kasmirban. Több pundit Nepalban, Ladakban sőt Tibetben is utazott. Blanford és utána 1878. hazánkfia Déchy tett Szikkimben jelentékenyebb utazást. A «molla» 1873. bejárta az Indus-völgynek addig ismeretlen részét. 1877—78-ban Woodthorpe és Harman angol tisztek Asszam határán végeztek fontos fölméréseket. Ujfalvy 1881—82. a Ny.-i Himalájában végzett etnográfiai kutatásokat. 1888-ban Hartert Asszamban zoológiai, Walther pedig Dél-Indiában és Cejlonban geológiai tanulmányokat tett. 1892-ben Diener geológus a Közép-Himalájában csinált fölvételeket. 1890—91-ben az orosz trónörökös utazta be Elő-Indiát. Geiger pedig 1895—96. Cejlonban járt.

Hátsó-Indiában 1855. Heathcote Yule társaságában mint követ járt Birmában és 1857. az Iravaddi egy szakaszát térképezte le. 1855-ben Sir John Bowring Sziámban utazott. 1858—61-ben Mouhot francia botanikus Hátsó-India K.-i részeit járta be. 1861—62-ben Richthofen, 1881—64. pedig Bastian utazott Hátsó-Indiában. Nagyot lendített a félsziget ismertetésén az a körülmény is, hogy a franciák elfoglalták Kambodzsát. A francia Me-khong-expedició végighaladt a Laok országán. Saunders 1870. egész szép térképét készítette el Közép-Birmának. 1868-ban az angolok, hogy Bhamoból kereskedelmi utat teremtsenek, Dél-Kinába küldték a Bhamo-expediciót, amely egészen Momeinig jutott. 1868—70-ben Cushing hittérítő Rangunból egyszer a Saluentől K.-re fekvő vidékekre, másszor a San-államokba jutott. 1869—1870-ben Stoliczka természettudós a hátsó-indiai angol birtokokat járta be. Jelentékeny eredményeket mutatott föl Dupuis utazása (1870) a Szongka folyó vidékén. 1874—75-ben az orosz Miklucho-Maclay etnográfiai tanulmányokat tett Malakka-félszigeten. 1875—77-ben Harmand orvosnak sikerült átkelni a Me-khong és Kinai-tenger közti vízválasztón. 1879-ben Perakból kiindulva Deane tett érdekes utazásokat a Malakka-félsziget belsejében. 1879—80-ban A—a pundit az Iravaddi felső részét mérte föl. 1880—81-ben Soltau és Stevenson hittérítőknek sikerült Bhamoból Dél-Kinába eljutniok. 1881—87-ben Mac Carthy Sziám jó részét mérte föl. A san-néptörzsek országát 1883—1884. Perucca, 1887—88. Jackson kutatta át. 1884-ben Woodhorpe és Macgregor az Iravaddi forrásvidékét utazták be. 1885-ben Cameron, Swettenham és Woods Pohang szultánságban végeztek kutatásokat. Az angoloknak Birma annexiója 1886. alkalmat szolgáltatott élénk kutatói tevékenység kifejtésére; Gordon fölkereste a mogoki híres rubinbányákat, Woodthorpe fölmérte a Csindvint, az Iravaddi leghosszabb jobboldali mellékfolyóját. 1888-ban Pavie a Me-khong és Tongking közt járható utat fedezett föl. Archeológiai tanulmányokat tettek 1887. Tauptin és Fournereau Kambodzsában és Sziámban. 1888—90-ben etnográfiai ismeretek szerzése végett Rosset a Me-khong és Donnai vidékén, Anrep-Elmpt pedig Kambodzsában és Sziámban utazgatott. 1890—91-ben az Iravaddi forrásfolyóit, a Mehkát és Malit Barwick és Hobday kutatták át. Birmában tanulmányutakat tettek 1891—97. Walker, Needham és Gray; Sziámban és Malakkán 1891—96. Wanington Smyth, 1899. Skeat; a San-államokban 1891. Nötling geológus, 1889—91. Pavie, 1899. Carey; francia Indo-Kinában 1890—91. Capet, 1892—93. Yersin, 1899. Barthélemy és Marsay.

Irodalom. Humboldt, Fragments de géologie et de climatologie asiatiques, Paris 1831; u. a., Asie centrale, Paris 1843; Ritter, Erdkunde v. Asien, Berlin 1832—59; Reclus, Nouvelle Geogr. Univers., 7—9. köt., Paris 1881—84; Temple, Asia, London 1882; Murray, Historical account of discoveries and travels in Asia, Edinburgh 1820; Klaproth, Asia polyglotta, Paris 1823; Kropotkin, The Geology and Geobotany of Asia, G. Z. 1904; Gróf Széchenyi Béla, Kelet-Ázsiai útjának tudományos eredményei, Budapest 1890—97; Lóczy Lajos, Gróf Széchenyi Béla keletázsiai utazásának földrajzi és földtani eredményei, Bpest, 1898; Vámbéry Ármin, Középázsiai utazása, 3. kiad. Bpest 1892.; Zichy Jenő gróf, Kaukázusi és középázsiai utazásai, Oroszországi és keletázsiai expedíciójának beszámolója, Harmadik ázsiai utazása, Bpest 1900; Almásy György, Vándorutam Ázsia szivébe, Bpest 1903; Richthofen, China, Berlin 1877; u. a., Tagebücher aus China, u. o. 1907; De Guignes, Geschichte der Hunnen u. Türken, der Mongols etc., Greisfwald 1768; Przsevalszky N. M., Zajzánból Khámin át Tibetbe és a Sárga folyó forrásvidékére, Budapest 1884; u. a., Kiachtától a Sárga folyó forrásáig, Sankt Petersburg 1888., orosz nyelven; u. a., Reisen in der Mongolei, im Gebiet der Tanguten u. den Wüsten Nord Tibets in den Jahren 1870—73; Pumpelly R., Geological researches in China, Mongolia and Japan, Washington 1866; u. a., Across America and Asia, London 1870; Szevjerczov N., Reisen im Turkestan, Sankt-Petersburg 1873; Musketov, Turkestan, Geologische und orographische Beschreibung, u. o. 1886, orosz nyelven; Moser, Durch Central-Asien, Leipzig 1886; u. a., L'Irrigation en Asie centrale, Paris 1894; Dutreuil du Rhins, La Haute Asie, u. o. 1897; Suess, Das Antlitz der Erde, Leipzig 1885—1901; Ratzel, Völkerkunde, u. o. 1895; Szemenov, Russlands Grenzgebiete, Sibirien, Turkestan, Kaukasien, Sankt-Petersburg 1900; Sven Hedin, Scientific results of a journey in Central Asia, Stockholm 1899—1902; u. a., Transhimalaya, London 1909; u. a. Ázsia szivében, Budapest 1906 (Magyar földrajzi társaság könyvtára); Stein Aurél, Ancient Khotan, Oxford 1907; Hann, Handbuch der Klimatologie, Stuttgart 1897; Sievers, Asien, Leipzig 1904; Fallex et Hentgen, L'Asie au début XX.-e siècle, Paris 1905; Tenney, Geographie of Asia, London, 1904; Keane, Asia, u. o. 1906 és 1909; Passerat, Les pluies de mousoun en Asie, An. G. 1906; Lorentzen, Die mittlere Höhe v. Asien, Kiel 1906; Lyall, Asiatic studies, London 1907; Futterer, Durch Asien, Berlin 1909; Prinz Gusztáv Utazásom belső A.-ban (1910—11., eddig 2 füz.); Prinz utazása (Földr. Közl. 1909.); Baron de Courcel et Deschanel, Les questions actuelles politiques d'étrangère en Asie, Paris 1910. — *Térképek:* D'Anville, Carte de l'Asie, Paris 1751—53, 6 nagy lap; Spruner, Atlas zur Gesch. Asiens, Gotha 1855, 10 lap; Grundemann, Missionsatlas v. Asien, u. o. 1868—70, 28 lap; Johnston, General Map of Asia (1:9.218,000), London 1889; V. Haardt, Übersichtskarte d. ethn. Verhältnisse v. Asien (1:8.000,000), Wien 1887; Carte d'Asie (1:1.000,000), Paris; Serv. géogr. de l'armée, 1900 óta.

Ázsiai állapotok, az elmaradt művelődési és korhadt közigazgatási állapot gúnyos jellemzése; Sennyey Pál báró mondta a képviselőházban, 1872 okt. 7-én. V. ö. *Tóth* B., Szállóigék.

Ázsiai borok. Ázsia azon vidékeit, hol a szőlő megterem, jobbára olyan népek lakják, melyeknek vallása tiltja a borivást, azért azután csak a keresztények és zsidók készítenek némi bort; de ez távolról sem fedezi a szükségletet. Leghíresebb a perzsa sirászi bor, ezenkívül a Szmirna vidékén termő muskotálybort és a palesztinai libanon d'oro és ula-i borokat dicsérik, melyek a délvidéki aszúborok jellegével birnak. A szőlő Ázsiában sokfelé igen jól díszlik, de vagy aszúszőllőt készítenek vagy szörpöt és sorbetet főznek belőle.

Ázsiai kolera, l. *Kolera.*

Ázsiai méhek. Ide tartoznak a közönséges méh *ciprusi* és *kaukázusi* fajtái, továbbá az Apis dorsata, Apis florea és Apis indica. A *ciprusi* méh főleg Ciprus szigetén található, de Dél-Európában is el van terjedve, Dél-Franciaországban, Dél-Olaszországban, Szicilia szigetén, Dalmáciában. Nagyságra és testalkatra nézve az olasz méhhez hasonló, de színe sokkal szebb; szorgalmas gyűjtő, a telet jól kiállja s nem rajzik sokat, de igen ingerlékeny, miért is tenyésztése nagy ügyességet követel. A *kaukázusi* csinos és nagyon szelid, fulánkját úgyszólván nem is használja, de lusta, keveset gyűjt. Az Apis dorsata, florea és indica csupán Ázsiában találhatók; legérdekesebb ezek között az Apis dorsata, melynek két fajtája ismeretes; az egyik sárgaszínű, vadtermészetű, a másik fekete színű, szelidtermészetű állat. Az első magas fák tetejére v. kiálló sziklafejekre nagy lépet épít; ha a bennszülöttek, mézet szedve, bolygatják, a háborgatókat megtámadják, s ha dühösek, az üldözéssel nem akarnak felhagyni, miért is ilyenkor a mézszedők csak csellel birnak a méhek szúrásaitól menekülni. E csel abban áll, hogy az üldözött egy fagallyat vesz kezébe s ezzel bemenekül vm. közeli folyóba s ott alámerül; alámerülés után a gallyat elbocsátja, maga pedig a víz alatt másfelé úszik. A méhek követik az úszó gallyat s így az üldözött megmenekül. Egy ázsiai méh Bambera név alatt ismeretes, de ez is valószínüleg csak az Apis dorsata.

Ázsiai népfajok (l. az *Ázsia* cikkhez csatolt *színes képmellékletet).* Általában három nagy csoportra oszthatók: a fehér bőrű (kaukázusi), a sárgás bőrű (mongol) és a barna bőrű (maláji) emberfajták csoportjaira; ezekhez még az Ázsia déli szélén és szigetein elszórt kicsiny csoportban élő feketés barna negritók sorakoznak. Ázsiának a legkevertebb sajátságú ősbennszülöttei vannak, Ázsiából került elő Európa, Észak-Afrika és az Indiai-óceán, valamint a maláji szigettenger lakossága, némelyek szerint az amerikai bennszülöttek is. (Észak-Amerika eszkimóira nézve az ázsiai eredetet úgyszólva biztosnak vehetjük.) Amint a biblia Ázsiába (Mezopotámiába) helyezi az emberiség bölcsőjét, úgy a tudósok is Ázsiát tekintik az emberi nemzedékek kiinduló helyének. Nagyjában Ázsia bennszülötteit északról délre ekként lehet csoportosítani: 1. északon laknak a sarkköriek (hyperboreusok), 2. ezektől délre a mongol és mongolféle (mongoloid) népségek, 3. az árja népségek és 4. legdélebbre laknak a sötét bőrüek (maláji és negritó népek). L. *Ázsia.*

Ázsiai-Oroszország, l. *Szibíria* és *Transzkaukázia.*

Ázsiai pilulák (p. asiaticae), darabonként 1 mgr. arzénessavat tartalmazó pilulák, melyeknek édesfagyökérpor és bors az alapanyaga.

Ázsiai társaságok, különböző tudományos társaságok, melyek Ázsia föld- és néprajzi viszonyainak, történetének, népei nyelvének, vallásának, irodalmának kutatását tűzték ki feladatul. Ázsia területén kívül kiterjesztik működésüket Európának és Afrikának muzulmán lakosságú területeire is. Legrégibb a párisi *Société Asiatique*, alakult 1821., a keletet tárgyaló műveken kívül kiadja 1823 óta a Journal asiatique-ot. 1823 márc. 19. alakult a *Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland.* 1833 óta kiadja a Journal of the Royal Asiatic Society c. folyóiratot. Indiát ban és Kinában több fiókegyesülete van. A némekeleti társaság 1845. alakult Darmstadtban; üléseit évenkint a filológus nagygyülésekkel kapcsolatban tartja és Zeitschrift c. folyóiratot ád ki. Megindította ezenkívül 1859. az Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes c. folyóiratot. Ezenkívül keleti nyelvészetbe és történelembe vágó munkákat ád ki. Székhelye Halle, ott van könyvtára; folyóiratai Lipcsében jelennek meg. Németalföldön Hágában a *Koninglijke Instituut voor de Taal-Land-en Volkenkunde von Nederlandsch Indie* működik, mely 1853 óta Bijdragen c. folyóiratot, nemkülönben önálló műveket ád ki. Fordításokat ád ki, főleg arab és szanszkrit műveket az *Oriental Translation Fund of Great Britain and Ireland*, mely 1828. alakult. A *Società asiatica italiana* 1887 óta adja ki Giornaleját. 1883 óta áll fenn a *Société Finno-Ongrienne* Helsingforsban. A londoni *Society for Biblical Archeology* kiadványai, Transactions (1872) és Proceedings (1878). Berlinben 1896. alakult meg a *Vorderasiatische Gesellschaft*, mely közleményein kívül 1899 óta kiadja a Der alte Orient c. folyóiratát. 1898-ban ugyancsak Berlinben megalakult a *Deutsche Orientgesellschaft*, melynek az a célja, hogy ásatásokat végeztessen Asziriában, Babilonban és Egyiptomban, melyekről rendszeres jelentéseket ád ki. A berlini *Deutsch-asiatische Gesellschaft* 1891. alakult, 1901 óta Berlinben az Asien c. folyóiratot adja ki. — *Amerikában* 1842. Bostonban alakult meg az *American Oriental Society.* De ázsiai tanulmányokkal és közzétételükkel ázsiai országokban már régebben alapított társulatok is foglalkoznak. Így már 1779. jött létre Batáviában a *Bataviaasch Genootsch ap van Kunsten en Wetenschappen.* Az *Asiatic Society of Bengal* társulatot William Jones 1784. alapította Kalkuttában. Közzétette az Asiatic Researches művet (20 köt., 1788—1832); melyet felváltott a Journal of the A. S. of B. folyóirat. 1846 óta e társulat felügyelete mellett, az indiai kormány költségén jelen meg a Bibliotheca Indica, mely gazdag gyüjteménye a keleti munkák szövegének és fordításának. Hasonló célu a *Turáni-társaság* Budapesten (1910).

Ázsiai testvérek, titkos társaság, mely 1780-ban Ausztriában keletkezett s innen Németországra is kiterjedt; tendenciája és berendezése hasonló a rózsa-keresztesekéhez.

Ázsiai-Törökország, l. *Török birodalom* és *Ázsia.*

Ázsiai tyúkok. Ázsia legnevezetesebb tyúkfajtái: a Kokhinkhina, a Brahmaputra, a maláji s az indiai viador.

Ázsiai vasút, l. *Szibíriai vasút.*

Ázsió *(agio).* A szót némelyek a középkori *aysium-* vagy *ayziumból*, mások az olasz *aggiungere* szóból származtatják. Mai értelmében azt a rendesen százalékokban kifejezett értékkülönbözetet jelenti, amely két pénznemnek, papir- és ércpénznek vagy ezüst- és aranypénznek értéke között a forgalomban mutatkozik. Ha pl. 100

ORSZ. SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

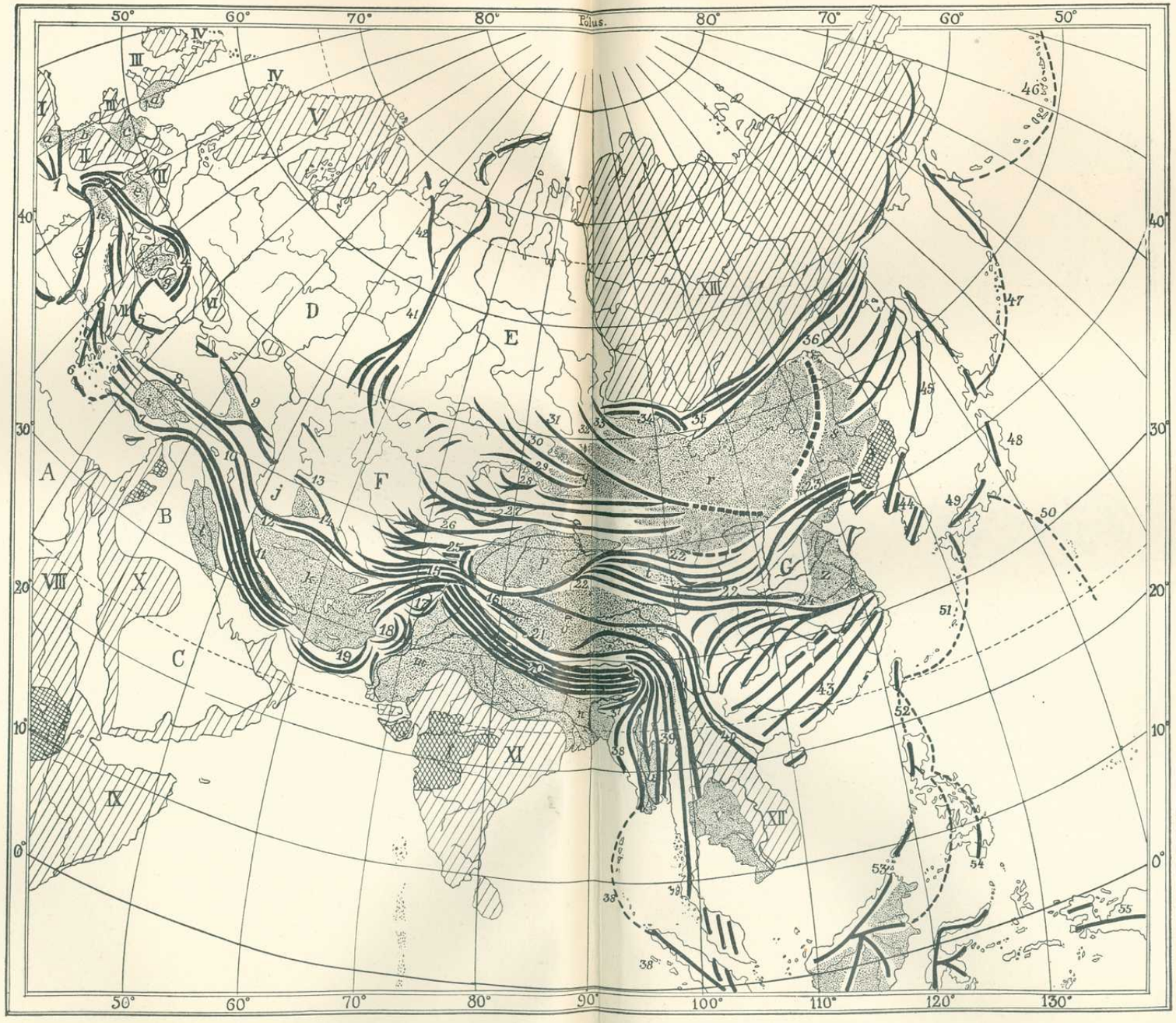
ÁZSIA HEGY- ÉS VÍZRAJZI TÉRKÉPE.

ORSZ. SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

ORSZ. SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

ÁZSIA SZERKEZETI TÉRKÉPE.

Magyarázat.

Osmasszívumok :

I. Ibériai masszívum.
II. Variscusi hegység.
III. Armorikai hg.
IV. Kaledóniai hg.
V. Skandináv. m.
VI. Podoliai plató.
VII. Rhodope hegység.
VIII. Afrika.
IX. Szomáli félsziget
X. Arábiai m.
XI. Indiai m.
XII. Annami m.
XIII. Szibériai őskontinens.

Láva-takarók :

α. Szíriai bazalt.
β. Abesszínia.
γ. Dekkáni trap.
δ. Mandzsuriai bazalt.

Medencék :

a. Aragoniai m.
b. Garonne med.
c. Párisi «
d. Londoni «
e. Bajor «
f. Alföld.
g. Erdélyi med.
h. Lombardiai-velenceiai síkság.
i. Kis-Ázsia.
j. Dél-kaspi m.
k. Iráni med.
l. Mezopotámia.
m. Indus síksága.
n. Ganges «
o. Tibet.
p. Kelet-Turkesztán.
q. Dzungariai m.
r. Gobi sivatag.
s. Daur-alföld.
t. Caidam med.
u. Iravaddi «
v. Mekong «
z. Kinai Nagy Alföld.

Hegyláncok :

1. Pireneusok.
2. Alpok.
3. Apenninok.
4. Kárpátok.
5. Balkán.
6. Dinári Alpok.
7. Taurusz.
8. Pontuszi hg.
9. Kaukázus.
10. Örmény magasföld.
11. Zagrosz.
12. Elbrusz.
13. Nagy Balkán.
14. Kopet dagh.
15 Hindukus, Pamir
16. Karakorum.
17. Szafet Koch.
18. Szulejmán hegység.
19. Beludzsisztáni hegység.
20. Himalaja.
21. Transzhimalaja.
22. Kuen-lün.
23. Észak-Kinai Alpok.
24. Huai-san.
25. Alai.
26. Transz-alai.
27. Tien-san.
28. Dzungáriai Alatau.
29. Tarbagatáj.
30. Dzsingisz-tau.
31. Ektag Altai.
32. Changai.
33. Tannu.
34. Szaján.
35. Bajkal.
36. Jablonovoi.
37 Khaszia.
38. Arakan (Andaman, Nikobar.)
39. Tenasszerim.
40. Tonkingi lánc.
41. Ural.
42. Timan.
43. Szini láncok.
44. Koreai «
45. Amurmenti hegység.
46. Aleuta szigetsor
47. Kurili «
48. Japán «
49. « «
50. Bonin szigetek.
51. Liu-kiu «
52. Filippi «
53. Borneo ív.
54. Celebesz ív.
55. Új Guinea.

«Ázsia» cikkhez.

OR.SZ.SZÉCHÉNYI
KÖNYV-
TÁR

ORSZ. SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

ÁZSIA POLITIKAI TÉRKÉPE.

OSZ. SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

ORSZ. SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

KÖZÉP-ÁZSIA.

Magyarázat:
Brit birtok
Orosz birtok
Francia "
Vasút, csatorna, khinai fal, száraz folyómeder (vadi) szoros, NÉPEK NEVEI
A fővárosok alá vannak húzva.
Magasságok méterekben.
Mérték-1:16 500.000.
0 50 100 200 300 400 500
Kilométer (111·3 = 1 egyenlítői fok)
OROSZ BIRODALOM
KHINAI BIRODALOM
MONGOLORSZÁG
KELETI-TURKESZTÁN
TIBET
BRIT-INDIA
AFGANISZTÁN
BELUDZSISZTÁN
PERZSIA
KASHMIR
NEPÁL
BHUTAN
PUNDZSAB
RAJPUTANA
KASPI-TENGER
ARAB-TENGER
Omani-öböl
Ganges-torkolatai
Keleti hossz. 80 Greenwichtől.

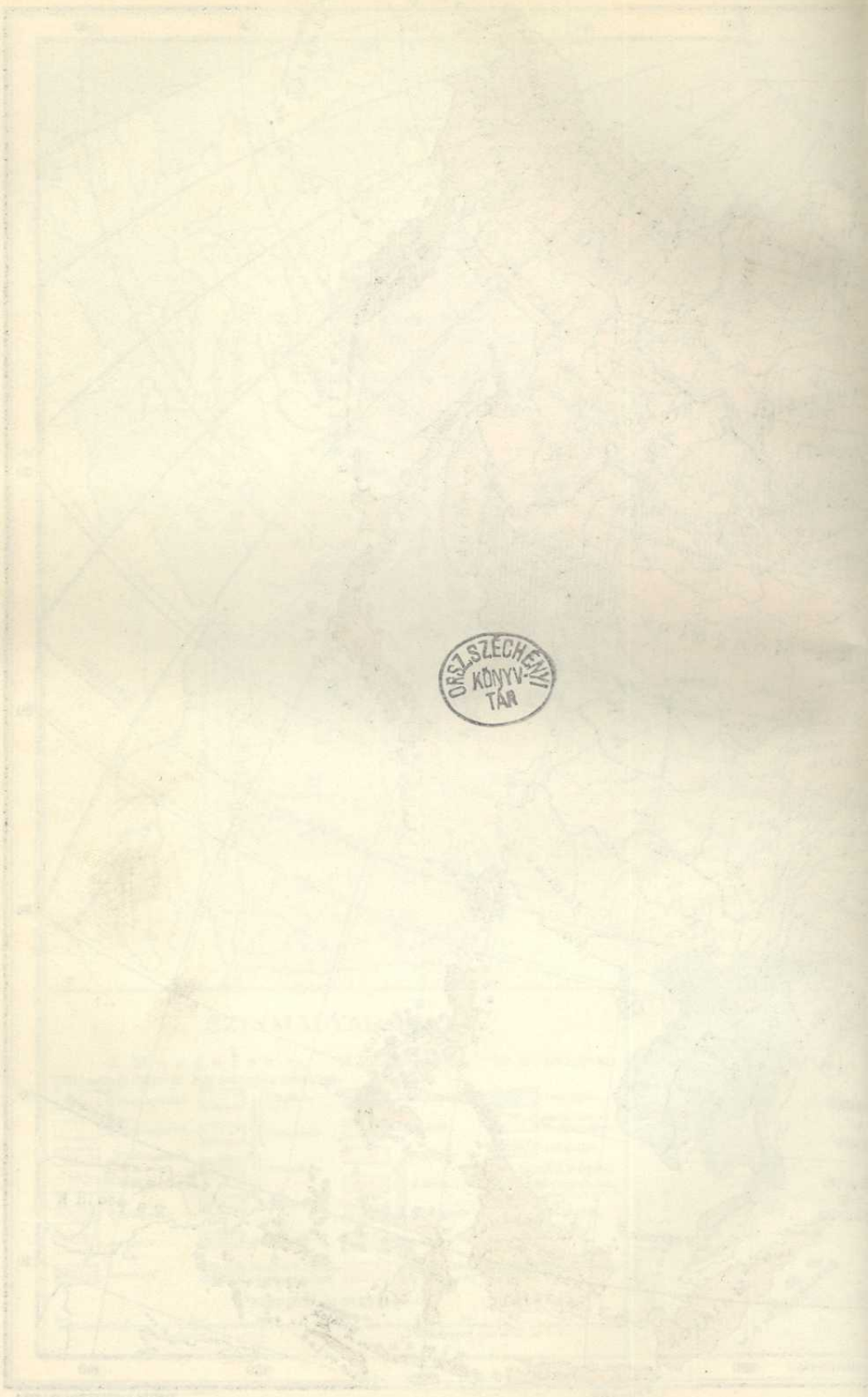
ORSZ. SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

ORSZ. SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

ÁZSIA NÉPRAJZI TÉRKÉPE.

RÉVAI-LEXIKON. RÉVAI-KARTOGRÁFIA.

ORSZ. SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

aranyforintért vagy 100 aranyforint színaranytartalmával egyenlő színtartalmú más aranypénzért(megfelelő számú sovereignért,Napoleondorért stb.) a forgalomban 110—120 ezüst- vagy papírforintot is adnak, akkor azt mondjuk, hogy az aranyforintnak, illetve a neki megfelelő más aranypénznek 10, illetve 20% Á.-ja, az ezüst- v. papírforintnak pedig ugyanakkora *disz-Á.-ja* van (l. o.). Az aranypénznek rendesen százalékokban kifejezett értéktöbbletét *aranyázsiónak* nevezzük. Szemben a meglehetősen állandó értékű aranypénzzel különösen a papirpénz van kitéve nagy értékhullámzásnak. Ez az értékhullámzás annyira mehet, hogy a legnagyobb zavarokat okozza a forgalomban, sőt arra kényszeríti különösen az államot, hogy kibocsátott papírpénzének fizetőerejét hivatalosan is leszállítsa, devalválja (l. *Devalváció*). Minthogy a papirpénz különösen szállításra kényelmesebb mint az ércpénz, előfordul néha az is, hogy a jó fedezettel bíró bankjegynek valami csekély Á.-ja van az ércpénzzel szemben. Tágabb értelemben Á.-nak nevezik azt az értékkülönbözetet is, amely a forgalomban az állandó névértékkel kibocsátott értékpapirok (kötvények, részvények) névértéke és piaci ára vagy árfolyama között mutatkozik. A pl. 100 K névértékű részvénynek 50%-os Á.-ja van, ha a forgalomban 150 K-t is adnak érte. Előállhat természetesen itt is disz-Á., ha az értékpapir piaci ára vagy árfolyama a névértéknél mélyebbre száll le. V. ö. *Földes* Béla, Papirvaluta és Á. (Budapest 1882); u. a., Adalékok a papirpénz történetéhez és statisztikájához (u. o. 1882); *Kovács*, Az agio ingadozásának hatása a kereskedelmi forgalomra (u. o. 1882); *Hertzka*, Währung und Handel (Wien 1876).

Azsiotázs (franc. *agiotage*), a tőzsdén üzérkedőknek azt az eljárását jelenti, amellyel a tőzsdei forgalom tárgyát tevő árúk és értékek árfolyamát felhajtani, vagy leszorítani törekszenek. Az A. lehet jó- és lehet rosszhiszemű. Az ekkép üzérkedők üzérkedésük sikere érdekében hamis hírek terjesztésével és más fondorlatokkal igyekeznek az árfolyamokat felhajtani, illetve lenyomni. A túlhajtott A. igen káros befolyással van az üzlet s a gazdálkodás rendes, egészséges menetére és könnyen idéz fel szélesebb körökre kiható súlyos válságot. A törvényhozás és maga a tőzsde vezetősége is különböző rendszabályokkal lehetően korlátozni törekszik az A. felburjánzását.

Áztatás, az a művelet, amellyel a természetben előfordulé háncsrostok fonóipari célokra alkalmassá válnak. A len és kender például igen erős háncsréteggel bir, de ez a növény farészéhez erősen tapad s azonkívül fölös gumiszerű anyagot és sok *lignint* vagyis könnyen bomló vegyületet is tartalmaz. Hogy a háncsréteg a farétegről leválaszható legyen, az utóbbit törékennyé teszik, s hogy a háncsrost tartósabb legyen, a lignint kioldják belőle az úgynevezett A.-i művelettel, amelynek két főválfaját különböztetik meg, t. i. a *természetest* és *mesterségest*. A természetes Á.-nak többféle módja van: 1. *A harmat-Á.*, ez csak oly helyen alkalmazható, hol nagy mértékű a harmatképződés, s lényegében abban áll, hogy gyepen kiterítjük az áztatandó terményt s addig hagyjuk ott, míg a farészek törékenyekké válnak, s a rostokról könnyen leválnak. Kedvező időjárás esetén ezen Á.-i mód adja a legszebb terményt. 2. *A folyó vízben való Á.*, amelynek lényege az, hogy az áztatandó terményt oly partrészek mentén fektetik a vízbe s terhelik meg kövekkel, hol a víz sekély és lassú folyású. Ezen eljárás jó eredménnyel jár, de mert a korhadás folytán keletkező vegyületek a halakra káros hatásuak, azért ez az eljárás sem ajánlatos. 3. *Az álló vízben való Á.* abban áll, hogy az áztatandó termény oly medencékbe helyeztetik, amelyek vízzel telíthetők s amelyekből a víz lecsapolható. Ezekben a korhasztás a víz lassú hozzáfolyasztásával szabályozható. Ez a leggyakrabban alkalmazott eljárás. Néha lecsapolható medencék helyett mocsarakba rakják az áztatandó terményt. Az ily mocsárvízben való Á. ugyan gyorsan halad, de a termény festődik s a sártól piszkolódik.

A mesterséges Á., v. meleg vízben való Á. lényege, hogy az áztató víz hőfoka 30° C.-nál nagyobb. Minél nagyobb a hőfok, annál gyorsabb az Á., melynek hatályát alkalikus vegyületek hozzáadásával is növelhetjük. A hőfok s alkalikus vegyületek mennyiségének fokozásával az Á. idejét tetszőlegesen csökkenteni lehet, így p. míg a len az álló vízben való Á.-nál 8—14 napot szükségel, addig a mesterséges Á.-nál 2—4 nap alatt, sőt 150° C. fürdőben 1—2 óra alatt befejezhetjük. De a gyorsított Á.-nál könnyen előáll a túl-Á. vagy azon állapot, amidőn már a rostszálak anyaga is oldatik. L. még *Kender* és *Len*.

Áztató, a malátának feldolgozandó gabonafélék vízben való áztatására szolgál, amelyben azok a csirázásra szükséges vízmennyiséget magukba felszívják. Az Á.-k fából, falazatból v. vasból készülnek.

Azték kultura, l. *Aztékok*.

Azték nyelv v. *nahuatl* nyelv (mexikói nyelv), régente egész Közép-Amerikában dívott. Ma is ezt beszéli a mexikói indiánusok nagy része, de a guatemalai helynevek is jobbára azték eredetüek. Ragozó nyelv, de nemcsak hátuljáró ragokkal él, hanem előragokkal is.

Aztékok, Mexikó (Anahuac) indiánus őslakói voltak, mikor az európai hódítók odaérkeztek. A XIII. sz.-ban jöttek le északról Mexikó völgyeibe, hol a toltec-ok roskadó birodalmát megdöntve, a régi kultúra alapjain hatalmas birodalmat alapítottak, melynek fővárosa Tenochtitlán (Mexikó területén) volt. Harcias, bátor nép, mely uralmát a leigázott népek fölött biztosította és a spanyol hódítás idején az Atlanti-oceántól a Csendes-tengerig terjesztette. Az A. *állama* választó királyság volt. Négy nemes ember választotta a királyt az elhunyt uralkodó vérbeli rokonságából. A törvényhozó hatalom a király kezében volt, akit titkos államtanács támogatott tanáccsal. Az esetleges önkénykedést a koronától teljesen független felsőbb biróságok voltak hivatva ellensúlyozni. Voltak az A.-nak irott törvényeik, külön törvényszékei a házassági, adó, katonaügyek intézésére, még a rabszolgák számára is. A nagyobb városokban harcosok voltak elhelyezve s ezek hajtották be a királynak járó adót és dézsmát. E célból kitünő utak és szervezett közigazgatás működött.

Az A. hittek egy láthatatlan istenben, a világegyetem megteremtőjében és urában, kinek neve volt Taotl; 13 főisten és 200 apróbb isten segítette Taotlt a világ kormányzásában. A nép védőistene a rettenetes Hujcilopoctli, a hadisten volt, akinek haragját pompás templomokban emberáldozatokkal csillapították. Túlvilágban háromban hittek az A.: a harcosok paradicsomában; a közönséges paradicsomban, hová a polgári halottak jutottak csendes megelégedettségre s a pokolban, ahol örökös sötétség és kárhozat várja a halhatatlan lelket. Sok volt köztük a pap, kik két kasztra oszlottak. Vallási szertartások közben virágot, gyümölcsöt, állatokat és embereket áldoztak az istenek oltárain. Iskoláik voltak, ahol a papokat nevelték, a csillagok járására, az istenek tanára és históriára oktatván őket. Hieroglif írásuk volt, s így jegyezték fel a tudományokat, törvényeket sokféle festékkel pamutszövetekre, csinosan simított bőrökre. Számvetésök, kalendáriumuk, időszámításuk mutatja, hogy az A. nagyon járatosak voltak matematikában és asztronómiában. Az évet 18 húsznapos hónapra osztották s öt szökőnapjuk volt. Földmívelés, bányászat volt főfoglalkozásuk; az ötvösmesterséghez kitünően értettek, agyag- és faedényeiket tartós és szép színekkel, kiváló ízléssel díszítették; szobraik és épületeik maradványai után ítélve, a művelődésnek magas fokán állottak. A spanyol hódítók mindennek hamarosan véget vetettek. Az A.-nak utódai a mai Mexikó területén elég nagy számmal, mint szegény földművelők élnek, rézbarna színüek, izmosak, fekete hajuak, alacsony homlokuak, nagy fülüek, kiálló szakálltalan pofájuak, kedélyük nyomott, melankolikus. V. ö. *Kingsborough*, The Antiquites of Mexico (London 1831—48, 9 köt.); *Seler*, Historische Hieroglyphen der A. (Berlin 1893); u. a., Gesammelte Abhandlungen zur amerikanischen Sprach- und Altertumskunde (u. o. 1902—08).

Azték tipus. Peru régi lakói közt, az azték népeknél talált koponyaalkotás, melyet ők a gyermeki koponya mesterséges torzításával értek el. Hülyéken gyakran látunk ilyen koponyát, ahol az orr és a lelapult homlok egy síkba esik s a koponya, valamint az agyvelő homloki része alig fejlődött (madárfejü gyermekek).

Azua, város Haiti szigetén, a Bia jobbpartján; 2000 lakossal, ásványvízforrásokkal. A várost Kolumbus Diego alapította 1504.; környékén igen jó lovakat tenyésztenek.

Azuay, l. *Assuay*.

Azul, kerületi székhely Buenos-Ayres argentinai tartományban, az A. hegység É.-i lábánál, az A. folyó és vasút mellett, 8000 lak., akik marhákkal s állati termékekkel élénk kereskedést űznek.

Azulejo, zománcos mázú, eleinte kék (azul), később különböző színüre festett aranyozott agyaglapok (l. az *ábrát)*. Az arabok hazájukból hozták Európába s itt először valószinüleg a cordovai mecsetnél falak és padlók burkolatára használták. A mór ornamentika az A.-ban éri el legnagyobb szín- és vonalpompáját. Az Alhambra minden udvarának és termének A.-burkolata volt, de mindezekből kevés töredék maradt fönn. Spanyolországban, Portugáliában mind a mai napig készítik őket s házak homlokzatának borításához használják.

Azumbre, régi kasztiliai mérték borra és pálinkára = $^1/_8$ cuartilla = 4 cuartillo = 2·017 l.

Azur, égkék szín. Az arab azul-ból jön, mely szintén kék színt jelent.

Azurin, a *szőlészetben* különösen a Peronospora viticola elleni permetezésre használtatik. Tulajdonságai az eau céleste-évei megegyeznek, csupán használata kényelmesebb, amennyiben a használónak nem kell mást tennie, mint az A. anyaoldatot v. jegeceket a gyáros által adott utasítás szerint (rendesen 1 liter anyaoldat v. 1 kg. A. jegec 2 hl. vízben oldatik fel) higítania, s megkapja az eau céleste-et, melynek készítése azonban óvatosságot követel.

Azurit (rézlazur, ásv.), víztartalmú rézkarbonát: $2CuCO_3.Cu(OH)_2$. Rokonásvány a malachittal, mellyel rendesen együtt terem, de rendesen kisebb mennyiségben. Lazurkék, innen a név *lazurit* v. A. Kristályai egyhajlású rendszerbeliek és táblásak v. laposak; míg a malachit kristályokban

Azulejo.

ritka, az A. gyakran terem kristályokban; azonkívül tömötten, földesen vagy mint bekérgezés fordul elő. Jól hasad. K. 3·5—4; fs. 3·7—3·8. Legszebb kristályok Chessyből ismeretesek (Lyon mellett), azért *chessylit*-nek is nevezik. Szépek a hazaiak is Ujmoldováról, Szászkabányáról, Dognácskáról; van továbbá még Urvölgyön, Szomolnokon, Rézbányán, Libetbányán, Dobsinán stb. Nevezetes termőhelyek még Szibíria (Kolyvan, Nisne-Tagilszk), Cornwall (Redruth), Csehország (Zinnwald), Ausztrália (Adelaide mellett Burra-Burra). Mesterségesen is előállították. A régi freskókon az égboltozatnak megzöldülése onnan van, hogy a festékül használt rézlazur víz felvétele folytán malachittá változott át.

Azygia (gör.), nőtlenség, *azygos* a. m. páratlan; az anatómiában a páratlan képletek megjelölésére használják, pl. mint *azygos uvulae*. A *vena azygost* Galenus nem a páratlan volta miatt nevezte el így, hanem azért, mert verőér nem kiséri.

Azygospora (növ.), oly szaporodási, nyugvó sejt, mely párosodás nélkül jött létre. L. *Zygospora*. Előfordul a Conjugatae moszatoknál és a Zygomycetes gombáknál. Keletkezik a párosodás nélkül maradt *aplanogaméta*-ból, l. *Gaméta*.

Azzo, estei őrgróf, l. *Este*.

B.

B, az ábécé második betüje: görög neve *béta*, a héber *béth*-ből, ami tulajdonkép a. m. ház, mert a héber betü alakja házikóhoz hasonlít (ב). Az algebrában *b* az egyenletnek második ismert száma (*a* az első, *c* a harmadik stb.); így mindenféle fölsorolásban a második tagot jelzi. *Rövidítések:*

B v. *b*, a római feliratokon és érmeken a. m. Balbus, bene, bixit (a vixit régi alakja), Brutus stb.; keresztény feliratokon beatus, beata. A pénzeken egyes verőhelyeknek jegye: a régi osztrák pénzeken (1867-ig) Körmöczbánya, a régebbi porosz pénzeken Breslau, a német birodalmi pénzeken 1866-tól Hannover, a régebbi francia pénzeken Rouen (Bb, Strassburg).

Értékpapirokon a sorozatszám mellett a *B* betü a második kibocsátást jelenti.

A német tőzsdei értékpapir-árjegyzéken *B* az árúrovatnak megfelelő Brief rövidítése.

A zenében *B* a. m. Basso; *b* félhanggal, *bb* egész hanggal való mélyebbítés előirása.

Az aerometriában *B* Baumé helyett áll.

Angolországban *B* szokásos rövidítése a bachelor-nak (baccalaureus).

B (hang), lágy, vagyis zöngés ajakmássalhangzó (l. *Mássalhangzók)*, mely nyelvünkben szabályszerüen váltakozik a *p* hanggal, pl. *kapdos* helyett azt mondjuk *kabdos*, viszont *dobtam* h. *doptam* stb. Magánhangzók után eredeti magyar szókban *mb*-ből lett, pl. *eb* eredetileg *emb*, a középfoknak *bb* képzője az ugor alapnyelvben *-mb* volt. Nagy szerepet játszik a *b* hang magyar ikerszók utótagjában: *inog-binog, ákom-bákom* (azelőtt *kákom-bákom), csiga-biga, tarka-barka.*

B, a zenében ma a *h*-nak egy félhanggal való mélyítése. Valamikor ezzel a névvel az alapskála második fokát jelölték meg, azt a hangot amelynek neve most *d* (tehát a régi név szerinti *a b c d e f g* tényleg úgy hangzott, mint ma a *c d e f g a h).* A középkorban sokáig a mai *h*-t is *b*-nek mondták és pedig *b*-durumnak v. *b*-quadratumnak (jele ♮) szemben a tulajdonképeni *b*-vel, amelynek neve *b*-molle vagy *b*-rotundum volt (jele ♭). Innen ered a dur és moll elnevezés. Angolok és hollandusok ma is *b*-nek mondják a *h*-t. Továbbá *b* = basso; ennek rövidítése.

B, a bór kémiai jele.

B. A. a. m. *Baccalaureus Artium*. Angliában *bachelor of Arts*, a legutolsó egyetemi fokozat; továbbá *British America*.

b. a. a. m. *bonis auspiciis* (lat.), szerencsés előjelek közt, jó kilátás mellett.

Ba, a bárium kémiai jele.

Bá', népies rövidítése a *bácsi, bátya* szónak, pl. István bá'.

Bá, az ókori egyiptomiak felfogása szerint az emberi lélek azon elmulhatatlan szellemi ereje, mely a halál beálltának pillanatában elhagyta az ember porhüvelyét és felszállott az üdvözültek birodalmába, hogy ott minden földi nyomorúságtól menten, örömökkel teljes életben legyen része.

Baader, *Franz Xaver von*, ném. kat. bölcsész és teozófus, szül. Münchenben 1765 márc. 27., megh. u. o. 1841 máj. 23. Fiatal korában orvosi tudományokkal, természettannal és bányászattal foglalkozott és Münchenben bányászati hivatalt is viselt. Majd később teljesen a bölcsészeti tudományoknak szentelte magát, különösen misztikus filozófiával, fizikával és teológiával foglalkozván. Nagy tisztelője volt Böhmenek, Aquinói Szt. Tamásnak, s főtörekvése az volt, hogy a hittitkokat az ésszel megértesse s ekkép azokat a természetes igazságok módjára bebizonyítsa. Ez az irány sok hibás állításra vezette őt. 1826-ban az ujonnan alapított müncheni egyetemhez az elméleti teológia tb. tanárává nevezték ki, de e tisztében nem maradhatott meg, mert 1838. egy miniszteri rendelet a világiaknak eltiltotta a vallási előadások tartását. Főbb művei: Über die Extase oder das Verzücktsein der magnetischen Schlafredner (1817); Über den christlichen Begriff der Unsterblichkeit (Würzburg, 1837) stb. Munkáit kiadta tanítványa, Hoffmann Ferenc (16 kötet, 1851—60).

Baagöe, két dán sziget neve, az egyik 7 km. hosszú, 4 km. széles, Zeeland déli végében fekszik; hét falu van rajta. A másik, 3 km. hosszú, 2 km. széles, a Kis-Beltben van, Assens községéhez tartozik.

Baak, község Arnsberg porosz közig. kerületben, a Ruhr mellett, (1905) 2265 lak., szénbányászattal.

Baal (a. m. *úr*), sémi istenség. A zsidókat kivéve valamennyi sémi nép ezen a néven nevezte a maga isteneit. B. tulajdonképen «*az úr*», akinek minden országban más volt a mellékneve (Melkart, Bél, Moloch, Kamós). Tisztelete a legkülönbözőbb módon nyilvánult. Emberáldozatokat is mutattak be neki, egyes helyeken pedig ünnepi lakomáinak elmaradhatatlan vallási kiegészítése volt az áldozók, a papok és papnők egymás közötti, szintúgy az ott tisztelt istent vagy istennőt szimbolizáló oszloppal való fajtalankodása. Oszlopait a hívek csókolták és imádkozás közben tes-

tüket marcangolták, hogy meghallgattassanak. Kultuszhelye különféle magaslatokon állt, míg Astartének különféle ligetekben és a házak tetején ültetett kertekben hódoltak. Különösen tisztelték a föniciai városokban és gyarmataikban. Tyrusban *Melkart* (a város ura) a neve. Egy Málta szigetén talált oszlop fölirata ezekkel a szavakkal kezdődik: *A mi urunknak Melkartnak, Tyrus B.-jának.* A hellas korszakban Melkartot Heraklesszel azonosították. Tényleg mind a kettő napisten. A karthagóiak nevei között nagyon gyakoriak a B.-ok és Melkart összetételei (Hannibal, Hazdrubal, Hamilkar). A B.-kultusz Izraelországban is nagyon elterjedt, különösen a birák korában, később pedig, midőn Acháb, Izrael királya, Izebelt, a tyrusi király leányát feleségül vette, a B.-kultuszt mesterségesen is terjesztették. A IX. sz.-tól kezdve Illés és Elizeus próféták erős küzdelme folytán már gyérebben mutatkozik, de még elég gyakran. A próféták izzó szenvedéllyel lépnek fel ellene, de később Judaországban is terjed és teljesen csak a zsidóknak Babilóniából való visszatérése után szünik meg (a VI. sz.-ban). Izraelországban való nagy elterjedését mutatja a B. szó összetételéből alakult sok helynév (B. Hermon, B. Gad, B. Meon, B. Salisa stb.), amely helyneveket a későbbi korokban megváltoztattak. A bibliában említett B.-ok között legnevezetesebbek: 1. *B. Berit*, aki az emberek közötti megállapodások betartását ellenőrzi; 2. *B. Peor*, kinek kultuszhelye a moabita Peor magaslatán állott, melyet izraeliták is felkerestek; 3. *B. Zebub*, l. *Belzebub*.

Baalat *(úrnő)*, Baalnak megfelelő sémi istennő, melyet a görögök *Baaltis*-szal írnak át. Tiszteletet a kanaáni népeknél és a föniciai gyarmatokban dívott. Híres volt Biblusban (Gebâl) levő szentélye, ahol kultusza erkölcstelen cselekedetekkel volt egybekötve. Lucian a biblusi Baaltist Aphroditének nevezi és azt mondja, hogy szentélyében az Adonis misztériumait szokták ünnepelni, Plutarchos pedig Isis-szel azonosítja Baaltist, ami onnan magyarázható, hogy az ő korában az Isis-kultuszt a Baaltiséval összekeverték. Lényegében azonos Baaltis Astartéval, a sémi holdistennővel. Helyneveket is összetettek a B. szóval.

Baalbek, l. *Bálbek*.

Baal-sem, l. *Chaszidizmus*.

Baaltis, l. *Baalat*.

Baán. Árpádkori magyar személynév, mely valószínüleg egy a szintén használatban volt Baján névvel (ugyanaz, ami a török-tatár: bajan a. m. gazdag, hatalmas). Előfordult a Divék nemzetség tagjai közt, az 1256—75 körül élt Divéki B. a bossányi Bossányi és tőkeújfalusi Ujfalussy-családnak volt ős alapítója.

Baanju (oroszul *Báanja)*, folyó Kamcsatkában, mely 72° C. meleg forrásokból ered.

Baar, 1. igen termékeny vidék, mely részben Württemberg DNy.-i szögletében, részben Baden nagyhercegségben van. B. 650—700 m. közepes magasságú, hullámos felföld, amely a Fekete-erdőt a Sváb-Jurához csatolja. Rajta folyik a Neckar és a Duna Donaueschingentől Tuttlingenig. Területe mintegy 600 km², 50,000 lak., akik földmívelésen kívül különösen szalmafonással, játékórák és faragványok készítésével foglalkoznak. B.-t vagy Para-t már N. Károly idejebeli okiratok is említik. 1282. I. Rudolf király tulajdonába ment át, aki azt a Fürstenberg-családnak adta; ennek tulajdona nagyobbára ma is. — 2. *B.*, község Zug kantonban, a Reuss mellékfolyója, a Lorze és vasút mellett, (1900) 4496 lak., nagy pamutfonóval és papirgyárral.

Baar, ázsiai súlymérték, l. *Bahar*.

Baar, *Hugo*, osztrák festő, szül. Neutitscheinben 1873 márc. 3. Bécsben és Münchenben tanult. Tájképeihez leginkább hazája, Morvaország erdős-hegyes vidékeiről meríti a motivumokat.

Baasa, l. *Básá*.

Baat, súlymérték Kinában és Sziámban =15—16 g.

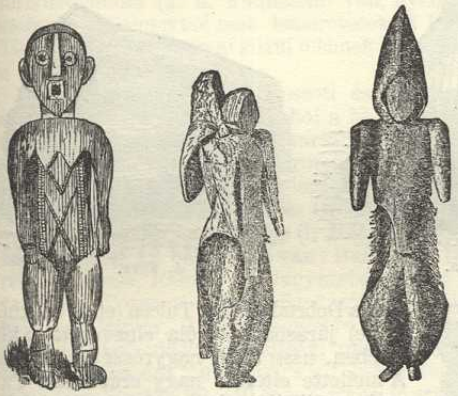
Bab., v. *Babingt.*, növénynevek mellett *Babington* Charles Cardale nevének rövidítése (l. o.).

Bab (növ., *Phaseolus* L., *paszuly, fuszuly*, vagy *fuszulyka)*, a Leguminosae *(Hüvelyesek)* családba tartozó pillangós virágú génusz, melynek 100 faja a két félgömb melegebb tájain él. Felfutó, kapaszkodó egyéves növények, hármas levelekkel, melyeknek hónaljából fürtvirágzat ered. A virág fehér, sárga, viola vagy piros lehet. Egyenes vagy sarlóforma hüvelyükben számos lisztes mag fejlődik. Gazdaságilag a legfontosabb fajok: a *közönséges* (Ph. vulgaris L.) és a *török* vagy *csótán bab* (Ph. multiflorus Wrld.). Az előbbinek, melyet legészakabb termelnek, két alakja van: a *gyalog-* és a *felfutó* bab. A babnak rendkívül sok fajtája, illetve félesége van, különösen a magvak színe sokféle, a tiszta fehértől a feketéig. Legkeresettebb s ezért legáltalánosabban termelt az aprószemű fehér bab. A babot csakis magja végett termelik, melyet kizárólag emberi táplálékul használnak. A babinkább a melegebb éghajlat növénye, jól tűri a szárazságot, de nagyon érzékeny a hideg iránt, a legcsekélyebb dér is megárt neki. Legjobban díszlik a középkötött, meleg s elegendő meszet tartalmazó talajban. Nálunk a szántóföldön ritkán termelik egymagában, hanem tengeri vagy burgonya között. Egymagában termesztve 25—50 cm. sortávolra fészkekben vagy sorokban vetik. Fejlődése közben párszor megkapálják. Ha a hüvelyek nagy része megérett, kinyűvik, s megszáradás után kicsépelik. Kataszteri holdankint 6—13 hl. magot, 3—9 q. szalmát terem; egy hl. mag súlya 78—86 kg.

Kertekben sok fajtáját tenyésztik, melyeket két főcsoportba foglalnak: 1. Karós vagy futó bab, 3 méterig hosszú csavarodó szárakkal, 2. Törpe- vagy bokorbab. Egy hektár területre szükségelt vetőmagmennyiség 140 kg., ugyanilyen terület kb. 24,000 kg. zöldbabot szolgáltat. A magvak 3—4 éven át maradnak csirázó állapotban. Ajánlatosabb fajták: 1. *Bokorbabból:* Vilmos császár, Legkorábbi fehér karólbab, Non plus ultra, Fekete szerecsen bab, Zöld Flageolet, Sárgahüvelyű Flageolet viaszbab, Datolya-viaszbab. 2. *Karóbabból:* Fekete római viaszbab, Aranysárga Mont d'or, Óriás cukorviaszbab. Külön faj a török bab *(Phaseolus multiflorus)*, mely délamerikai honosságú, tűzpiros szép virágai miatt dísznövény is, de fiatal hüvelyeit és ízletes magvait is kedvelik eledelül.

A bab nagy fehérjetartalma miatt igen értékes takarmány, de drágasága miatt a közönséges babot nem szokás etetni, annál gyakrabban a *lóbabot*, mert a borsónál is olcsóbban termeszthető. Bármely háziállattal etethető, de mindig csak kis adagokban darával s egyéb takarmányokkal keverten. Leggyakrabban hidegvérű csikókkal szokás etetni, 1—1½ kg.-ot adva fejenként ésnaponta; úgy ezek, mint más növendékállatok fejlődését gyorsítja, elősegíti. A *sójababot* nálunk kevés helyt termesztik, pedig kitünő hizlaló takarmány.

Báb, 1. *báb* v. *bábu*, *baba* (lat. *puppa*, franc. *poupée*, ném. *Puppe*, *Tocke*), kis gyermekeknek legkedveltebb és legáltalánosabb játékszere; többnyire maga is gyermeket ábrázol. A földkerekség legősibb gyermekmulatsága, melyben a játszókedv fő alkotóeleme: az utánzás ösztönszerű hajlama nyilvánul meg. Mint előiskolája a felnőtt kor életfunkcióinak, ez a becses pedagógiai érték fő oka a fennmaradásának. Kivált leánygyermekek játszanak bábukkal, öntudatlan előkészületképp jövendő anyai és gyermekápolói hivatásukhoz. Ósrégi voltát igazolják az ó-egyiptusi sírokban talált

1. 2. 3.

Primitiv babák.
1. Keletafrikai lendu törzs gyermekelé, 2. és 3. eszkimóbabák.

bábuk, melyek az elhalt gyermekekkel együtt temettettek el; akadnak már közöttük igazi hajfürtökkel és mozgatható tagokkal ellátottak. Görög és római írók szerint a felserdült leány jelképesen azzal búcsuzik gyermekkorától, hogy Aphrodite vagy Venus-templomában ajándékáldozatul felajánlja bábuit. Az ereklyék között Pausanias elefántcsonttal kirakott bábu-bölcsőt is említ, mely az olimpiai Hera-templomnak volt látványossága. Meglepő élethűségüek a mexikói aztékek és perui inkák sírkamráiban talált bábuk. Középeurópai sírleleteknek is gyakori tárgya. Történeti összeállításban leggazdagabb a nürnbergi Germán-Múzeum gyüjteménye, amely tanulságosan szemlélteti, mily hűen utánozták rajtuk a korok és divatok szerint változó gyermekviseletet. Az ősállapotú népek hasonlókép világszerte ismerik: Az eszkimók rozmárfogakból faragják és bundákba öltöztetik (l. az *ábrát*); afrikai népek pálmarostokból csavarják, Kelet-Ázsiában porcellánból és raggatott papiranyagból, Indiában csontból és bronzból készítik. Hazai bábuinkon semmi sem mutatja magyar voltukat; csupa nemzetközi cifraság van rajtuk, többnyire külföldi iparcikkek, amiket pedig népies viseletü vagy régi nemesi ruhájuakkal könnyen ki lehetne szorítani. Nevezetes fajtája a bábunak a föntemlített *mozgóbábu*, melynek testrészei különféle helyzetbe hozhatók s amelyekből még az ókorban kialakult a *táncoló bábu*: fölfüggesztve, az alatta lógó fonalszál hozza mozgásba, vagy a fonalszálak egyes tagokhoz külön hozzáfűzve, fölülről táncoltatják. Ebből származtak a *bábszinházak* (l. o.) vagy *marionnettek* mozgó figurái. Festőművészek modell gyanánt használnak nagyobb méretü, vagy életnagyságú *mozgó babát* (francia neve: mannequin), amelyre a lefestendő ruhát rendezik el a kivánt helyzetbe. Állítólag az első ilyen festőbabát Fra Bartolommeo (1475—1517) alkalmazta.

2. *Báb* (pupa, chrysalis, állat), a rovaroknál az a fejlődésbeli szak, mely az ivarérett állapotot megelőzi. Ilyenkor a rovar nem táplálkozik és többnyire mozdulatlan. Megkülönböztetünk: 1. tonnaalakú bábot (pupa coarcta), midőn a bábot még a lárva utolsó ruhája, bőre is takarván, rajta kívül az egyes végtagokat észrevenninem lehet, pl. ilyen a legyek bábja; 2. fedett v. múmia alakú bábot (p. obtecta), midőn az egyes végtagok észrevehetőleg ugyan, de szorosan a burokhoz feküsznek, pl. a lepkék, bábja, és végül 3. szabad bábot (p. libera), melyen a végtagok szabadon kiállnak, pl. a bogarak bábja. Némely lárva bebábozás előtt még finomabb v. durvább selyemszerü szövetbe is burkolja magát, melyet gubónak nevezünk, pl. a selyemlepke. L. *Átalakulás*.

3. *Báb*-nak hívják a learatott s kévékbe kötött gabona vagy egyéb szálas terménynek szárítás céljából oly módon való összerakását, hogy a vékonyra kötött kévéket kúpalakban felállítják s azokat egy szétterpesztett kévével, a *fejkévével* letakarják. (L. az *1.*, *2.*, *3.*, *4. és 5. ábrát* a tulsó oldalon.) Nedves éghajlatú vidéken a báb alakítása ajánlatosabb, mint a *keresztbe* való rakás. A bábot 6—8 kévéből szokták alakítani.

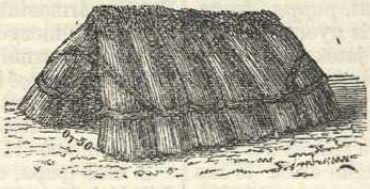
4. *Báb* v. *kúp* a földmunkáknál. Kiásásoknál látható oszlopszerű földkihagyások, amelyek arra szolgálnak, hogy a teljesített földmunkának köbtartalma e kihagyások legfelsőbb pontjait összekötő síkok és ezekből lefelé lemért mélységek által biztosan megállapítható legyen.

5. *Báb* az építészetben, l. *Baluszter*.

Báb (arab) a. m. kapu, ajtó. Mint földrajzi név is előfordul, pl. Báb el Mandeb. Könyveknek egyes fejezeteit is B.-nak nevezik. A török nyelvben főleg összetételekben fordul elő, pl. *B. áli* a. m. magas kapu, a fényes porta; nevezik még *B.-i devlet*-nek is, azaz a birodalom kapujának. *B.-i humajun* a. m. a császári kapu, vagyis az a bejáró kapuja a sztambuli Jeni-szerájnak, mely az Aja-Szófia mögül vezet be a palota belsejébe. Ugyancsak ennek a szerájnak egyik kapuját *B.-i szaádet*-nek, vagyis a boldogság kapujának nevezik. E kapun át vezet ugyanis az út amaz épületrészbe, ahol a próféta köpönyegét (hirka-i szaádet) és kardját őrzik, amely ereklyéket csak esztendőnkint egyszer, a Ramazán-ünnep alkalmával nézi meg a szultán. B.-i szaádetnek nevezik még

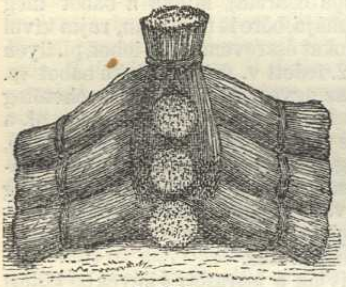
a hárem belsejébe vezető kaput is, és innen a szultán főheréltjének *B.-i szaádet ágászi* (a boldogság kapujának agája) neve, régebben a szultáni testőrség parancsnoka és főudvarmestere. *B.-i szeraszker*-nek hívják a hadügyminisztériumot, vagyis: a hadügyminiszter kapuja.

Baba, 1. *B.* (a. m. *vénasszony*), az északi szlávnépek babonás mesealakja. Vén boszorkány (oroszul: *bába-jagá*), aki erdőkben vagy annak szélein rozzant kunyhóban él; «mozsárba kuporodva, el tud repülni s útja nyomát a levegőben egy maga után húzott seprővel törli el». Néhány vonása közös a magyar népmesék *boszorkányával* (l. o.).

1. ábra.

2. *B.*, török szó, apát, apót jelent, egyúttal megtisztelő címe az öregeknek és szent hírben álló embereknek, főkép derviseknek, pl. *Gül B.* A szent földre zarándoklókat szintén *hádzsi B.*-nak becézik. Anatoliában az atya, szüle szónak is *B.* felel meg.

2. ábra.

3. ábra.

4. ábra.

3. *B.* a. m. kisded; továbbá bábu, l. *Báb.*

4. *B.*, a *tiszai hajósoknál* szokásos kifejezés, egyértelmü a koborafa- v. gugorafával. Az a saját tengelye körül forgatható függélyesen álló hengeralakú faoszlop, mely a fedélzetbe beeresztve, a hajó orrán vagy farán van alkalmazva, s melyet a hajó kikötésénél vagy kukázásnál a kötél rászedésére használnak. Néha a közönséges kötélbakokat is így nevezik.

5. ábra.

Baba, 1. *B.-fok* vagy *Bababurun*, Kis-Ázsiának és egyúttal egész Ázsiának legnyugatibb foka, a keleti hosszúság 26° 4′ alatt. — 2. *B.-Kalesszi*, város a hasonló nevü fok mellett. — 3. *B.*, a Balkánhegység középső szakaszának 1700 m. magas csúcsa. — 4. *B.*, hágó a Hindukus rendszeréhez tartozó Paropamizus láncon, 2150 m. magasságban. — 5. *B.*, szigetcsoport, l. *Uj-Hebridák.*

Bába (ném. *Hebamme, Wehmutter*, lat. *obstetrix*, franc. *sage-femme*), oklevéllel biró nő, ki képesítve van rendes lefolyású szülések önálló vezetésére, a gyermekágyas nők ápolására, tisztántartására s az újszülött gyermek gondozására. Előtanulmányaikat B.-képző intézetekben végzik (l. o.). Kivülök vannak még úgynevezett *cédulás B.-k* is, kiknek a B.-ság gyakorlására jogosítványt, rendszerint csak egy község területére, a vmegyei főorvos ad. Ezek 4—6 hetes tanfolyamokon képeztettek ki valamely vmegyei kórházi osztályon. A B. oklevele vétele előtt esküt tesz, a magyar B.-könyv szerint teendő működését fogadja meg. A B.-k működését a belügyi m. kir. miniszternek a vallás- és közoktatásügyi miniszterrel egyetértőleg kiadott 1902. évi 95,000. számú rendelete szabályozza.

Bába, kisk. Szolnok-Doboka vm. nagyilondai j.-ban (1900) 608 oláh lak.; u. p. és u. t. Galgó.

Bábabukra, a *szivárványnak* (l. o.) a palócoknál divó neve.

Babadag, város Romániában, a Dobrudzsában, Tulcea (ettől 35 km.-nyire) járásban, a róla elnevezett tó közelében, (1889) 3376 nagyrészt bolgár lak. A mellette elterülő nagy erdők fáit Tulceába szállítják, ahol földolgozzák. 1771-ben és 1828-ban az oroszok megostromolták.

Bábafalva, kisk. Sáros vm. tapolyi járásban (1900) 152 tót lak.; u. p. Komlóskeresztes, u. t. Tapolyhanusfalva.

Bábafésü (növ.), l. *Scandix.*

Bábafog a. m. *anyarozs* (l. o.).

Bábafü (növ.), l. *Pimpinella.*

Babagura, hegység, l. *Babiagura.*

Bábaguzsaly (növ.), az Equisetumnak felvidéki népies neve. L. *Zsurló.*

Bábahalma, nagyk. Kis-Küküllő vm. radnóti j.-ban, (1900) 1261 oláh lak., nagy tengeri- és szilvatermeléssel és juhtenyésztéssel; u. p. és u. t. Dicsőszentmárton.

Bábahalom, l. *Baba kámennája.*

Babahoyo (v. *Guayos*), a Guayaquil folyó mellékfolyója Ecuador amerikai köztársaság nyugati részében.

Babai *Ferenc*, jezsuita, szül. Pécsett 1742 márc. 12., megh. 1778 szept. 1. Tanulmányainak végeztével 1773. a nagyszombati hittani könyvtár igaz-

gatója lett. A rend eltöröltetése után esztergomvármegyei pap lett. Katona István történetírónak ösztönzésére latin verseket írt a magyar történet különböző korszakairól.

Babaji v. *bairagi*, indiai aszkéta kaszt; leginkább Bengáliában van elterjedve.

Babakaj, az alsó Duna medrében Galambócz és Lászlóvár közt emelkedő, mintegy 50 m. magas szikla, melyen alul a Duna szorosa kezdődik.

Bábakakas. Az olyan kakas, mely természeti hibájánál fogva v. vénsége miatt párosodni nem tud.

Bábakalács (növ.), l. *Carlina*.

Baba kámennája, orosz elnevezés, magyarul: *kőoszlop*, bálványszobor, amilyeneket Oroszország kelet-európai és északnyugat-ázsiai területén a régi halmok *(mogilák, kurgánok)* tetején találtak. Legismeretesebbek a hajdani Lebedia területén a Dnjepr és Bug folyók közén talált szobrok, tulajdonképen síremlékek kemény mészkőből v. gránitból, melyek sokszor művészi tökéletességet árulnak el féldomború díszítményeikben, bár a szobor maga csak nyersen van kidolgozva. Jóllehet hazánkban számos ilyen régi (prehisztorikus) halom (ú. n. kunhalom) van, ilyen kőszobrok e halmokból nem ismeretesek. A Duna-Tisza közti vidék halmai közül többnek *bábahalom* a neve.

Bábaképző intézet, szülészeti és nőgyógyászati osztállyal biró kórház, hol a bábák oktatásukat nyerik. A tanfolyamok tartama igen különböző, 4 hó—2 év közötti. Bajorországban pl. 4 hó, Elszászban 9 hó, Németország legtöbb helyén 5 hó, Belgium, Hollandia, Olasz- és Oroszországban 2 év, Magyarországon 5 hónap (l. *Bába*). Hazánkban jelenleg 12 bábaképző van: Budapest, Debreczen, Kassa, Kolozsvár, Nagyszeben, Nagy-Várad, Pécs, Pozsony, Szeged, Szekszárd, Szombathely és Ungvár. A tanítás nyelve a magyaron kívül az illető vidék nemzetiségi nyelvén is történik. A bábasági tanfolyamra a fölvételi feltételek a következők: 20—40 éves életkor, jó erkölcs, jó egészség, jártasság az olvasás- és írásban. A vidéki iskolákban állami segítségben is részesülnek azok a tanulók, akik oly községbe településnek, ahol eddigelé okleveles bába nincs.

Babakotó (állat), a koronás indri madagaszkári neve. L. *Indri*.

Bábakönyv, hivatalos tankönyv, melyet a m. kir. belügyminiszterrel egyetértőleg a vallás- és közoktatásügyi minisztérium az 1902. évi 60,000. sz. rendeletével kiadott. E tankönyvet, mint az országos bizottság kiküldöttei dr. Dirner Gusztáv, dr. Kemény Gyula, dr. Mann Jakab és dr. Szabó Dénes bábaképző intézeti igazgatótanárok szerkesztették. A fenti miniszteri rendelet valamennyi bábaképző intézetben ezt tette kötelező tankönyvvé és az országban lakó nemzetiségek nyelvére is lefordíttatta. A bábák ismereteinek ébrentartására dr. Dirner Gusztáv tanár *Bábakalauz* c. lapot is alapított és szerkeszt.

Bábakút, kisk. Bereg vm. felvidéki j.-ban, (1900) 924 rutén lak., u. p. Hátmeg, u. t. Szentmiklós.

Bábapapagály *(Melopsittacus undulatus* Shaw.), l. *Papagály-félék*.

Babarcz, kisk. Baranya vm. mohácsi j.-ban, (1900) 1380 német és magyar lak., igen régi kat. egyházzal és termékeny határral; postahivatal, u. t. Németbóly.

Babarczi-Schwartzer, l. *Schwartzer*.

Babarczszőllős, kisk. Baranya vm. szentlőrinczi j.-ban, (1900) 270 magyar lak., u. p. és u. t. Baksa.

Babarczy, 1. *Antal* báró, az 1847—48-iki országgyülésen a konzervativ párt egyik vezére, szül. 1813 febr. 12. Budán, megh. 1881 jún. 13. Eleinte különböző vármegyei tisztségeket viselt Csongrád vármegyében, utóbb helytartósági titkár és tanácsos lett. Az 1847-iki követválasztásokon Klauzál Gáborral szemben választották meg Csongrádban, konzervativ irányú utasításokkal, melyekben azonban a reformokra nézve is elég kedvező programm foglaltatott. Bár ekkor jött először az országgyülésre, azonnal kész és elsőrangú parlamenti erőnek, de egyúttal kimélet és tekintet nélküli harcosnak mutatkozott. Kossuth is elismerte róla, hogy az értelemnek szép adományával birt, noha minduntalan dialektikai mesterfogásokra ragadtatta magát. Emellett szenvedélyes, bátor ember, kitünő debatter. Mikor az általa védelmezett politikai irány elbukott, az új minisztérium előtt a nemzetőrségi törvény tárgyalása alkalmával néhány konzervativ szellemű helyes észrevételt tett. Utóbb azonban teljesen a reakció karjaiba dobta magát. 1849 elején Windischgrätz seregének császári főkomisszáriusa lett. Az abszolut kormány alatt előkelő hivatalokat viselt, legutoljára a soproni urbariális törvényszék elnöke volt.

2. *B. Imre* báró, az előbbinek öccse, altábornagy, szül. 1819., megh. 1881 dec. 21. Egyike volt az elosztrákosodott magyar születésű katonatiszteknek, ki az 1848—49-iki szabadságharcban mint császári őrnagy harcolt hazája ellen. Nevét egy katonai és politikai jellegű, különben névtelen röpirat tette ismertebbé (Bekenntnisse eines Soldaten, 1850), melyben azt fejtegette, hogy a császári hadsereg a monarchia egyedüli pajzsa és támasza, mint azt a mult (1849) év eseményei igazolták is. Ezért a hadsereg nem jutalmat követel, csakis ama felfogásának érvényesülését, mely minden nemzeti és alkotmányos eszmének nyilvánulása ellen fordul. Nagy önerzettel beszéli el, hogy 1848. Erdélyben a maga részéről mindent elkövetett a magyar, bár törvényes, de kárhozatos kormány rendeleteinek ellensúlyozására. Mint altábornagy s az arcière-testőrség parancsnoka fejezte be katonai pályáját.

3. *B. Imre (István)*, szül. 1774 nov. 5. Szegeden, megh. 1810—15 körül. Csongrád vm.-nek alispánja és orsz. követe volt. Sok szinpadi művet írt és fordított. 1804-ben a szegedi német színészek előadták a németül írt Die seltene Männerkur c. darabját, melyet ő maga magyarul is megírt s a budai társaság Pesten 1807 okt. 14. mutatta be Férjek ritka orvoslása cimen. Irt egy Virginia c. drámát is, melyet 1833. adtak először Szegeden.

Babarét, kisk. Gömör és Kis-Hont vm. rimaszombati j.-ban, (1900) 186 tót lak., u. p. Kőhegy, u. t. Rimabánya.

Babarov, város, l. *Bauerwitz*.

Babar-szigetek *(Babber-szigetek)*, a Németalföldek birtokában levő és Amboina residencyhez

tartozó szigetcsoport a Banda- és Harafura-tengerek közt, a DK.-i szigetek egyik csoportja, 434 km² ter., (1895) 22,531 lak., akik közül Babarra mintegy 8000, Wetanra 2000, Daaira 2600, Marselara 7000, Daweloorra 1350 és Daurára 1000 esik. A szigetek sziklások és kevésbbé termékenyek. A főhely Tepa Babaron, jó kikötővel.

Bábaság, l. *Bába.*

Bábaseprő v. *boszorkányseprő* (növ.), a fa egyes hajtásainak a többitől eltérő kifejlődése. Az ágnak valamely pontján a rendesnél több rügy léphet fel, melyekből külön-külön hajtások támadván, a fának különben normális, lazán szétágazó koronájában kis sűrű bokor v. seprőalak támad (ágbokrosodás, ágtorzonborz) v. pedig mint a jegenyefenyőnek egyik ágából egy hajtás erősen és egyenesen felfelé nő, mindenféle kurta tűk takarják, ezenfelül sűrűn és vízszintesen álló ágacskát hajt (l. az *ábrát).* A B.-t nyirfán, gyertyánfán,

A jegenyefenyő két éves bábaseprője (*a*), amelynek micéliuma tovább terjedve, egy évvel fiatalabb bábaseprőt (*b*) fejlesztett. Az ág a micélium terjedése területén duzzadt.

fűzön, gyümölcsfákon, különösen szilvafán, almafán, sövényfákon, kökényen, eperfán, papirepren, szilfán, hamvas égerfán, koronafán, galagonyán, különféle fenyőn, cseresznyefán, meggyfán stb. látták. A B. több évig is eltart, távolabbról nézve, a fán úgy látszik, mint a fagyöngy bokra, vagyis mintha az a fán élősködő külön növény volna. A nép szerint a boszorkányok ezen lovagolnak. A B. képződésének nem mindig ugyanaz az okozója. A jegenyefenyő B.-jét a *Melampsorella caryophyllacearum* (DC.) Schroeter rozsdagomba idézi elő, amely ennek a fának rákbetegségét is okozza, ezért e fa B.-je gyakran a rákseb helyén fejlődik.

Bábásodás (növ.) alatt különféle kóros állapotokat értenek, így pl. a növények szárának, pl. káposztapalántának kövér föld okozta felpuffadását vagy ellaposodását; a burgonya B.-a az, amikor a növény csak 1—2 gumót terem, míg a többi egészen apró mara d ami a gumók érésének idejében beálló száraz időjárást követő hirtelen nedvesség hatására következik be. Sok burgonyafajta már magában is nagy hajlandóságot mutat B.-ra. A dohány B.-a a rosszul megeredt és tengődő ültetvényeken mutatkozik, amikor a levelek összevissza görbülnek, a dohány pedig elsatnyul.

Bábaszarka (állat), a nagy és kis szürkegébics népies neve. L. *Gébics.*

Bábaszék, kisk. Zólyom vm. zólyomi j.-ban, (1900) 850 tót lak.; u. p. Dobronya, u. t. Korpona.

Bábaszilva v. *éhes szilva* (növ.), az *Exoascus pruni* Fuckel gombától elrontott szilva. Az egészséges szilvától az különbözteti meg, hogy sokkal hosszabb, lapos táskaalakú, majd orsóalakú egyenes vagy görbe,ráncos vagy bibircsós, halványzöld, sárga vagy pirosas, deres; csonthéja nincs, a helyén nagy légtartalmu üres hely van. Ez a hamar vagy sebesen érni látszó gyümölcs a spórák kiképződése után fonnyad, s korán lehull, rosszízű és hasznavehetetlen.

Babat, Gödöllőhöz tartozó puszta, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. gödöllői j.-ban, Besnyő és Zsidó közt, (1900) 120 lak., szép erdőséggel, nagy svájci tehenészettel, majorral; államjószági ispánsággal; u. p. és u. t. Gödöllő.

Bábatanfolyam, l. *Bába* és *Bábaképző intézet.*

Bábavár, 1. *(Bobora)* hegytető Kolozs vm. nádasmenti j.-ban, Magyargorbó mellett, római dombormüvek lelőhelye. — 2. *B.*, régi földerőd Mészkő mellett, Torda-Aranyos vm. tordai j.-ban, Vespasianus és Severus korabeli érmék lelőhelye.

Babay *Kálmán*, ref. lelkész, szül. 1862 dec. 7. Gárdonyban, Fehér vm. Mint végzett teológus 1885. lett segédlelkész, 1888. Mezőkomáromban lelkész. Irodalmi működését 1879. kezdte, sok tárcát írt vidéki és fővárosi lapokba, 1889. pedig az Egyetemes regénytár pályázatán *A Tisza virága* c. regénye figyelmet keltett. Önálló művei: *Szerelmes kisasszonykák* (Veszprém 1887); *Balatonmelléki történetek* (Budapest 1892); *A Viskyleányok* (regényes korrajz, Pápa 1899).

Babbage, *Charles*, angol matematikus és bölcselő, szül. Teignmouth-ban, Devonshireben 1792 dec. 26., megh. Londonban 1871 okt. 20. Cambridgeben a Trinity College-ben végezte tanulmányait, u. o. 1828—39. a matematika tanára volt, azután Londonban élt mint magánzó. Művei közül legnevezetesebb a Tables of logarithms (legújabb kiad. London 1889). Magyarul: *A természetes számok logarithmai* 1-től 108,000-ig. Stereotip harmadik kiadás. Készült Nagy Károly felügyelete alatt (London 1834. A magyar tudós-társaság költségével). A Letter to Sir H. Dawy on the application of machinery to mathematical tables- en egy számológép gondolatát fejti ki, mely egyúttal nyomja is a számokat. Munkáinak száma mintegy 80-ra rúg, ezeknek jegyzéke a *Weld*, History of the Royal Society-ben (Oxford 1848).

Babber-szigetek, l. *Babar-szigetek.*

Babbetegségek, l. *Hüvelyesek betegségei.*

Babbit-fém, az antifrikiciós ötvények közé tartozik. Áll 69% cink, 19% ón, 4% réz, 3% antimón és 5% ólom keverékéből. Használják csapágycsészéknek.

Bábcsiga (állat), l. *Pupa.*

Bábcza, kisk. Szilágy vm. szilágycsehi j.-ban, (1900) 944 oláh lak.; u. p. Bogdánd, u. t. Alsószopor.

Babeau, *Albert Arsène*, francia történetiró, szül. 1835. Cambraiben; harminc évnél tovább volt a troyesi akadémiai társaságnak titkára, majd elnöke. 1901-ben a párisi Académie des sciences morales et politiques tagjául választotta. Számos történelmi tanulmánya jelent meg, főképen a kis-

városok politikai, társadalmi, művészi életéről, nemkülönben a forradalom-korabeli Párisról.

Bábel, l. *Babilon* és *Babilónia*.

Babelkvarc (ásv.), kvarc-pszeudomorfóza fluorit után Beer-Alstonból Devonshireben.

Bab-el-Mandeb (a siralom kapuja), tengerszoros, amely a Vörös-tengert az Adeni-öböllel, illetőleg az Indiai-oceánnal köti össze, Arábia DNy.-i vége és Afrika partjai közt. Perim (l. o.) sziget két részre osztja. E sziget és az arab 264 m. magas Dzsebel Menhali közt van a kis szoros, $3^1/_4$ km., míg a nagy szoros Perim és Rasz Szeian közt több mint 20 km. széles. A Rasz Szeian v. Hemar-esz-Szean előtt egy kis sziklás sziget-csoport terül el, amelyet az angolok the Brothers-nek, az arabok Dzseziret-esz-Szabahnak (7 szigetnek) neveznek. A nagy szoroson mennek át a gőzösök; a kis szoroson az angol postagőzösök járnak. Perim szigetet jelentős fekvése miatt az angolok elfoglalták s erődöt építettek rajta.

Babelon (ejtsd: babl'ón), *Ernest*, francia archeológus, szül. Sarrey-ban (Felső-Marne) 1854. Az école des chartes-ben végezte tanulmányait, azután a párisi nemzeti könyvtár archeológiai osztályának őre lett. Főbb művei: Recherches archéologiques en Tunisie (1886); Catalogue des monnaies grecques de la Bibliothèque nationale (1. köt., 1890). Lenormantnak Histoire ancienne de l'Orient c. ismeretes kézikönyvét megtoldotta (6 kötet, 1881—88); Manuel d'archéologie orientale (Paris 1888); Description histor. et chronologique des monnaies de la république romaine (Paris I. köt. 1885., II. köt. 1888); Le commerce des Arabes dans la Baltique (1890); Les origines de la monnaie (1896); Guide illustré au cabinet des médailles et antiques de la Bibliothèque national (1900); Histoire de la gravure sur gemmes en France (1902). B. a Revue numismatique és a Gazette archéologique-nak is szerkesztője.

Babelsberg, I. Vilmos császár kastélya Potsdam mellett, a Babels- v. Babertsbergen 1835—49. épült az angol XVI. sz.-beli kastélyok mintájára; számos, a császár hadjárataira emlékeztető festmény díszíti; környéke igen szép park.

Babelthouap, l. *Palau-szigetek*.

Bábel tornya v. *babiloni torony*. Móz. I. k. 11. fejezetének elbeszélése szerint Noé utódai, akik még mind egy nyelvet beszéltek, Sineár földjére mentek és ott egy várost meg egy tornyot akartak építeni, amelynek csúcsa az égig érjen. Az Isten azonban meghiusította törekvésüket és megbüntette elbizakodottságukat azáltal, hogy összezavarta nyelvüket, úgy hogy nem értették meg egymást és elszéledtek a földön. Sokan abban a nézetben voltak, hogy a B. alatt a Belus temploma értendő, amely Babilónia leghatalmasabb építményei közé tartozott. Herodotos szerint, aki még látta, négyszögű épület volt, amelynek minden oldala 2 stádium hosszú volt. A közepén állott egy nyolcemeletes torony, amelynek csúcsára lépcsők vezettek föl. Ezt a Belus-templomot sokan azonosították a *Hilla* helységtől 9 km. D.-re fekvő Nimrûd nevű romokkal, amelyeket újabb időben ismételten kikutattak és leírtak. Egy fölirat alapján alapos a föltevés, hogy a romok helyén Borszippa állott.

Babenberg, hatalmas frank család, melynek őse Poppo az ú. n. Grabfelden lakott. Hasonló nevű fia Thüringia őrgrófja lett, azonban Arnulf király 892. megfosztá őt grófságától. Poppo másik fia, Henrik, Páris alatt veszett el 886. a normannok ellen vívott harcban. Ez utóbbinak három fia (Adalbert, Adalhard és Henrik) *Bamberg (B.)* birtokuktól a *B.* nevet vette föl, azonban mindannyian a Konradinusok nemzetségével folytatott ú. n. *B.-i viszályban* vesztek el. Utóbb a család egyik sarja, Luitpold a keleti őrgrófságot (az Ostmarkot, Ausztriát) kapta hűbérül II. Ottó császártól (974). Ez a Luitpold (megh. 994) törzsatyja volt az Ausztria fölött 1246-ig uralkodó fejedelmi családnak. 976—1156-ig őrgrófi, 1156—1246-ig hercegi címet viseltek. Harcias Frigyessel, ki 1246. a Lajta mentén a magyarok ellen vívott csatában elesett, a B.-család kihalt. A B.-család és Árpádházi királyi családunk tagjai három izben kötöttek frigyet. 1132-ben II. Adalbert osztrák őrgróf elvette Hedviget, Álmos kir. herceg leányát (II. v. Vak Béla hugát); 1174. V. Lipót herceg nőül vette Ilonát, II. Géza leányát. 1166-ban pedig Ágnes, II. Henrik herceg leánya neje lett III. István magyar királynak. A Magyarország és a B.-család országa közti politikai összeköttetésekről l. *Alsó-Ausztria*. V. ö. *Krones*, Grundriss d. österr. Gesch. 171. és 198. l.; *Juritsch*, Gesch. der Babenberger und ihrer Länder (Innsbruck 1894).

Babenhausen, 1. község Schwaben bajor kerületben, a Günz és vasút mellett, fűrészmalommal és sörgyárral, (1905) 2093 lak. A Fugger-B. hercegek szép kastélyával és mellette szép parkokkal. — 2. *B.*, város Starkenburg hesseni tartományban, a Gersprenz és vasút mellett, (1905) 2862 lak.

Baber (*Babar*, «az oroszlán»), ázsiai hadvezérek és fejedelmek tiszteletneve. 1. *B. bin Baisankur* (Abul Kazim B. Bahadur szultán, v. B. Mirza), Timur mongol nagymogul dédunokája, szül. 1438 febr. 14. Atyja, Baizanker után csak Dzsordzsan-t örökölte és véres harcok árán szerezte meg 1450. Khorasszan, 1451. pedig Farszisztán trónját. Megh. 1457. Thuszban. — 2. *B. Bin Omár sejk* (Zehir Eddin Mohamed B. szultán), az első nagymogul Indiában, Omár sejk fia, Timur nagymogul sarja, szül. 1483 febr. 15., megh. 1530 dec. 26. 1494-ben lépett Andidzsan trónjára, Fergena országban. Nagy hódításokat tett: elfoglalta Szamarkandot (1500), Kabult, Kandahart (1504). Makacs harcokban alávetette ÉNy.-Indiát és 1526. Delhibe tette át székhelyét. Később Agra-ba tette át udvarát és hatalmát K.-en Bengáliáig, Ny.-on pedig Multanig terjesztette ki. Az egész mohamedán világ legjelesebb uralkodója vala. Életét és tetteit maga írta meg: B.-nameh (B. könyve) című művében, keleti török nyelven. Kiadta Ilminszki, Kazán 1857.; perzsa nyelvre fordította Abd ul Rahim; angolra Leyden és Erskine; franciára Pavet de Courteille (Paris 1871); németre Kaiser. V. ö. Encyl. Britannica III. és *Lane Poole*, Babar (Oxford 1899).

Babérc. Apró bab-, borsónagyságú legömbölyített *barnavaserckonkréció*, mely nedves, párás klímáju vidékeken a talajnedvességből válik ki. Szerkezete legtöbbnyire koncentrikus. Előhegy-

ségeinkben mint diluviális *B.-es agyag* ismeretes. Előfordul még mészkőhegyeink dolina kitöltéseiben, mészkövek repedéseiben bolusszerű vörösagyagban; breccsiás kőzetekben és konglomerátokban vagy édesvizi mésszel kapcsolatosan, mely utóbbi előfordulásokat források tevékenységére kell visszavezetnünk. Végül sík vidékeken a folyók öntésiszapjából, mocsaras területekről is ismeretes a podzolos sós intrazonalis talajú területeken.

Babérfa (növ.), a Lauraceae (Babérfélék) család génusza; 2 faja közül a *L. nobilis* L. (nemes B.) a Földközi-tenger vidékein, a *L. canariensis* Webb. Madeirán és a Kanári-szigeteken honos. Örökzöld fák bőrnemű váltakozó levelekkel, a levelek tövéből eredő nyeles, ernyősen csoportosuló vagy igen kurta-bogas virágzattal, kétlakú vagy hímnős virágokkal s kerülékes csonthéjas gyümölccsel, mely alatt a lepelnek majdnem tányéralakú alja látható. Legnevezetesebb a *nemes B.*, 5—18 m. magas; koronája igen ágas, ága kopasz, sűrűn leveles; levele 6—10 cm. hosszú, hosszas lándzsás vagy tojásdad, bokros, fényes-zöld; virága zöldes- vagy sárgásfehér, gyümölcse egész 2 cm. hosszú, vékonyhúsú, kékesfekete és egymagú. A babér hazája Ázsiának meleg vidéke, Szíriában meg a ciliciai Tauruson nagyon közönséges. Európa mediterrán vidékén eredetileg nem honos, ide a régibb korban ültették, azóta mindenfelé termesztik, sőt Svájcban, Angol-, Skót- és Irországban is félig-meddig elvadult. Hozzánk legközelebb Fiumében (Giardino pubblico) tenyészik a szabadban. Másutt csak díszül tartják, hidegházban teleltetik. Kellemes, fűszeres illatu és ízű leveleit (folia Lauri) régebben orvosságnak használták, ma mint fűszer használatos. Olasz-, Francia- és Spanyolországból jut a kereskedésbe.

Gyümölcse (Bacca Lauri) szárazon zöldesbarna, meglehetős erős kellemetlen zamatos keserű ízű, zsiros fűszeres. Tartalma 0·8% párolgó olaj, 1% kristályosítható, szagtalan és íztelen, elillanó, vízben oldatlan laurin, 12·8% zöld kövér olaj, 26% keményítő stb. A nép gyomorerősítőnek, füstölőnek, valamint baromorvosságnak, elpárolgó olaját (oleum lauri aethereum) krónikus bőrkiütések és férgek ellen használja. Gyümölcséből kifőzés és sajtolás útján különösen a Garda-tónál szép zöld, félig folyékony *babérolajat (oleum laurinum)* is nyernek, mely közönséges hőfoknál szemcsés, zsírnemű állományú, erős fűszeres szagú s *babérstearinsav (laurostearin)* tartalmú. Bedörzsölésre és bebalzsamozásra használják. A lappoknak és szamojédeknek kedvelt izgató és élvezeti szere. A melegebb vidéken a mészárosládát kenik be vele, mert ez az embernek egyáltalában nem kellemetlen szag a legyet elriasztja.

A B.-t vagyis a görögök *Daphné*-ját *Apollon*nak szentelték. Örökzöld, hervadatlan lombja a dicsőség és érdem jelképe volt. Apollon papjai babérkoszorut viseltek, hogy prófétai álmot lássanak, e célból vánkosuk alá is babérlevelet tettek. Az ókorban gyakori balhiedelem volt, hogy a B.-ba a mennykő bele nem üt, ezért *Tiberius* császár, mihelyest zivatar kezdett mutatkozni, fejére babérkoszorut tett. A régiek azt is hitték, hogy a babérlevél élvezete igazmondó és jósló itéletet is kölcsönöz (daphnomanteia), ezért Pythia, midőn a háromlábú jósszékhez ment, babérágakkal volt körülcsavargatva, babérlevelet kellett rágnia, azért Daphnéphagos mellékneve is volt. Ezek folytán a B. Görögországban hamar elterjedt. Babérág lett az énekesek növénye s mint *Corona triumphalis* (l. *Koszoru*) a győztes hadvezér és költő homlokát díszítette. Ezen a réven lett a babérkoszorú később a kitüntetés szimboluma, a doktorrá avatottat is gyümölcsös babérággal koszorúzták s a *baccalaureus* (a. m. babérbogyós) kitüntető szó innen ered. A mai görög nép virágvasárnap a babérágat a templomba viszi.

Babérfűz (növ.), l. *Fűz.*

Babérlevél, l. *Babérfa.*

Babérmeggy (növ.), l. *Prunus.*

Babérolaj, l. *Babérfa.*

Babérstearinsav, l. *Babérfa.*

Babes, 1. *Aurél*, szül. Bécsben 1852. Középiskolai tanulmányait, valamint a műegyetemet Budapesten végezte. Azután tanári képesítést és doktori oklevelet szerzett kémia, fizika és ásványtanból. Majd Heidelbergben *Bunsen* tanár laboratoriumában dolgozott. Egyideig főgimnáziumi tanár volt, majd Bukarestbe hívták a felsőbb gyógyszerész-iskolához, ahol jelenleg is működik.

2. *B Emil*, ügyvéd, szül. Bécsben 1858. A Babes-családnak, melynek érdemei vannak a hazai románság politikai és kulturális életében, egyik munkás tagja. Magyar és román nyelven irt hirlapi cikkeiben, röpiratokban, a *Diagnoza* (magyarul *Argus*, Budapest 1908) c. könyvében mint a magyar-barát és mérsékelt irány képviselője fejti ki eszméit.

3. *B. Viktor*, orvos, egyetemi tanár, szül. 1854. Bécsben. Tanulmányait Bécsben, Budapesten, Berlinben s Párisban végezte s 1881. magántanár volt a budapesti egyetemen. 1882—84-ig Pasteur, Koch és Virchow mellett dolgozott, míg 1886-ben a bukaresti egyetemre hívták meg orvostanárnak. Itt megalapította a bakteriológiai intézetet, melynek ma európai hírneve van. Cornillal együtt 1884. kiadott nagy bakteriológiai kézikönyve a Monthyon-díjat nyerte. Jól ismert feltalálója sok kórbonctani leletnek, melyeket az Atlas de Histologie-ben gyüjtött össze. Kiválóak a bakteriológiában talált felfedezései is, nevezetesen a gümőkórt illetőleg: a baktériumok csatlakozása a gümőkórhoz, antituberkulotikus szérum és alohelemek, a tuberkulózis és lepra, a gümőbacillus topográfiája, a mikrobák társulása, stb. B. sokat foglalkozott a háziállatok parazitáival, a pithyriasis versicolor mikrobáival, fusiform mikrobákkal és a piroplazma mikrobáival, melyeket nevéről «Babesiosák»-nak nevez a tudós világ. B. szerzője több mint 500 tudományos értekezésnek, melyekről a párisi akadémián számolt be, melynek levelező tagja. Magyarul megjelent könyve: *A bakteriológia rövid tankönyve.*

4. *B. Vince*, született Hodony temesvármegyei községben 1822., megh. 1907. Budapesten. Tanulmányait Temesvárott, Szegeden, Karlóczán, Budapesten végezte. Előbb tanfelügyelő volt Krassó, Temes és Torontál vmegyékben, 1849. Bécsben

a birodalmi törvények és kormányrendeletek lapjánál a román szöveg szerkesztője volt, majd 1851. a legfőbb törvény- és semmitőszéknél tanácsosi titkárá nevezték ki; 1863—69. a budapesti kir. tábla ülnöke, majd három izben országgyűlési képviselő volt. A magyar országgyűlésen a Mocsonyiakkal egyetemben megalkotta a román nemzetiségi pártot. B. a román akadémiának is tagja volt, ahol leginkább történelmi értekezéseket tett közzé.

Babes-Ernst-féle testecskék, egyes baktériumok testében előforduló apró szemcsék, amelyek erősebben festődnek, mint a baktérium protoplazmájának többi része. Jelentőségük ismeretlen, de semmi esetre sem spórák. Bizonyos baktériumfajok meghatározására s más baktériumoktól való megkülönböztetésére jól felhasználhatók, így pl. a diftéria-bacillus elkülönítésére is.

Babeuf *(Baboeuf), François Noël*, francia jakobinus szociálista, szül. St.-Quentinben 1764 nov. 23., megh. 1797 máj. 27. Mikor a forradalom kitört, odahagyta kataszteri állását és a forradalom szolgálatába állott. Egy amiensi lapban közölt néhány cikke miatt a kormány Párisba vitette; itt azonban 1790. fölmentették. Később *B. Gracchus* név alatt Le tribun du peuple c. hírlapjában a tömeg- és vagyonközösség uralmát hirdette és a földbirtok új fölosztását követelte. Számos züllött jakobinus társaságában formaszerű összeesküvést szőtt, mely a direktórium megbuktatását célozta. Ezért a direktórium B.-t, Darthét és az összeesküvés több cinkosát 1796 májusban elfogatta és Vendômeban külön törvényszék elé állította, mely őket halálra ítélte. Az ítélet fölolvasása közben B. tört szúrt mellébe, de életben maradt és a nyaktiló alatt végezte életét. V. ö. *Buonarotti* F., Conspiration pour l'égalité, dite de B. (Brüssel 1828, 2 köt.); *Fleury*, Biographie de B. (Paris 1851); *Advielle*, Histoire de Gracchus B. (u. o. 1884, 2 köt.); *Muckle*, Die Geschichte der socialist. Ideen im XIX. Jahrh. (I. köt., Leipzig 1909); *Méric*, Les hommes de révolution. G. B. (Paris 1908).

Babi, kis sziget Timortól É.-ra, Wetter és Kambing szigetek közt.

Bábi *(Bábisták)*, Perzsiában 1844 körül támadt mohammedán szekta, melynek alapítója a Sirázból származó Ali Mohammed (szül. 1820), ki mint a XIX. sz.-ban a siitaság korában keletkezett sejkhi-gyülekezet növendéke, a siita imámok és a mahdi (l. *Siiták)* túlzott misztikus tiszteletében nevelkedett; az imámokat isteni erők hipposztázisainak hitték. E csoport körében tehetsége, rajongó jelleme és ékesszólása miatt nagy tiszteletben részesült. 1835-ben a siiták szent búcsuhelyéről, Kerbeláról, fokozott rajongással tért haza és mindinkább magára vonatkoztatta azokat az emanatisztikus elméleteket, melyekkel lelke a társai körében megtelt. Maga és rajongó hívei *Báb*-nak mondták, azaz a *Kapu*-nak, melyen át a rejtett Mahdi-imám akarata nyilvánul. Majd még tovább menve a világszellem megtestesülésének «a megnyilatkozás pontjának» mondta magát, a legmagasabb igazság testi megjelenésének, csak külsőleg különbözvén, de lényegileg ugyanazonos lévén azokkal, kik régibb világkorszakokban, mint amaz isteni szubstancia (a világszellem) kisugárzásai jelentek meg a földön, Mózessel, Jézussal és a többi prófétákkal. Ali Mohammed, azaz Báb tanításával komoly ellentétbe került az ortodox iszlámmal, melynek hivatalos tanítói, a molláh-k ellen, képmutatásuk és anyagias törekvéseik miatt, mély ellenszenvet táplált. Nem ismervén el Mohammedet legutolsó prófétának, az iszlám tökéletesítését tűzte ki reformátori céljául Írt egy Korán-féle új szent könyvet (Baján) arab nyelven, s számos vallástani iratban részletesen kifejtette tanait. Az iszlám rituális törvényeit, az eledelre vonatkozó korlátokat mellőzi, a tiszta és tisztátalan közötti különbséget eltörli, s a fősúlyt a vallás szellemi és erkölcsi felfogására helyezi. A más vallásuakkal való érintkezés tekintetében szabadelvü álláspontot foglal el. Legfontosabb reformja a nők társadalmi felszabadítása; megszünteti a nők elfátyolozását s megnehezíti a házasság felbontását. A kormány eleinte nem lépett fel túlságos szigorusággal a B.-k ellen, megelégedett azzal, hogy a prófétát őrizet alá helyezte, anélkül azonban, hogy híveivel érintkezését és levelezését megakadályozná. Midőn azonban a B. tan követői a hatóság ellen is engedetlenséget mutattak, Naszreddin-sáh mindjárt trónralépte után (1848) erélyesebben lépett fel a B. szekta hívei ellen, kik Huszein Busrevi vezérlete alatt a hatalom ellen elkeseredett ellenállást fejtettek ki. Az alapító halála után két tanítványára szállt a követők vezetése: Mirzá Jahjára, kit a *Szubhi Ezel* (az örökkévalóság hajnala) és Huszein Alira, kit a *Behá Alláh* (isten ragyogása) néven tiszteltek. A Báb halála után csakhamar az utóbbi igényelte a hívők kizárólagos vezetését, annak mondta magát, kiről az alapító azt hirdette, hogy ő utána mint a világszellem újabb, tökéletesebb manifesztációja fog megjelenni. Oly szerepet tulajdonított maga mellett Bábnak, aminő Ker. Jánosé volt Jézussal szemben. Ez a B.-k közt szakadásra vezetett; *Ezelikre*, kik az első mester tanaihoz ragaszkodtak és *Behâikra*, kiknek prófétája az eredeti B. tanon túlmenve, annak továbbfejlesztését hirdette. A kormány egyre üldözte a felforgató tanok vallóit és fokozta az ellenük alkalmazott szigorúságot, s midőn néhányan 1852. a sah ellen merényletet kíséreltek meg; 40-et közülök nagy kínok közt kivégeztek és azóta a B.-hoz tartozást főbenjáró vételnek nyilvánították. Perzsiából kiüldözve, török földön találtak menedéket, Szubhi Ezel híveivel Famagustában (Cyprus szigetén), Behá a magáéival Akkában. Ez utóbbiak emelkedtek túlsúlyra az előbbiek elenyésző kisebbségével szemben. Behá új alapra helyezte a B. tanait; az iszlámmal való kapcsolását még lazábbá tette; világvallásnak hirdette. Behá halála (1892) után a hivők többsége fiát, a szintén Akkában székelő Abbász Effendit ismerte el vezérének. Idővel az eredeti B. tanok fejlődésének megfelelően a B. név helyett a *behâi* elnevezést használják a hivek. E felekezet tanainak részleteiről tüzetes ismereteket nyerhetünk most az alapító és követőinek értekezései alapján, melynek kéziratait nagy részben a cambridgei és szt.-pétervári könyvtár megszerezte; innen aztán európai kiadásokban is hozzáférhetőkké lettek. Legutóbb a

pétervári akadémia Behá Alláh leveleit is kiadta. V. ö. *Gobineau*, Les religions et les philosophies dans l'Asie centrale (Paris 1865); *Vámbéry*, Vándolársaim és élményeim Perzsiában (Pest 1867); *Huart*, Religion de B. (Paris 1888); *Dreyfuss*, Essai sur le Béhaïsme, son histoire, sa portée sociale (u. o. 1909); *Goldziher*, Vorlesungen über den Islam (Heidelberg 1910)

Babiagura, *Babiagora (Babagura)* a Kárpátok ÉNy.-i homokkőzónájában a Ny.-i Beszkidek (l. o.) egyik csoportja, mely Árva vmegye É.-i határán, részben már Galiciában a polhorai hágótól (809 m.) a Visztulába ömlő Skawa völgyéig, illetőleg a Fekete Árva és Skawa közti podvilki vagy Beszkid hágóig (703 m.) terjed. Az árvai lapályból elég gyorsan emelkedik fel; főgerince a polhorai hágótól az ország határa mentében a Beszkid hegyen (923 m.) át ÉK. felé csap a Madralowáig (1170 m.), innen D. felé hajlított félkörben K. felé fordul egészen a felsőlipniczai és wilcznai völgy közti mély nyeregig (986 m.), innen hosszú háttal ÉK. felé fordulva egészen a Skawa és Bysztra völgy képezte kanyarulatig. A lipniczai nyereg két főcsoportra osztja; a Ny.-iban a Brana (1517 m.) és Szokolica (1367 m.) mellett maga a B. csúcs (1725 m.), a keletiben a Polica (1367 m.) emelkedik legmagasabbra. A B. hegység főgerince meredeken emelkedik, oldalait fenyves, derekát gyalogfenyő fedi, csúcsán csak gyér fű terem az összehalmozódott sziklák közt. D.-i lejtői szelidebbek, É.-i lejtői meredekebbek, völgyei kevéssé lakottak, nehezen járhatók. A polhorai hágótól Ny.-ra az Osszus hegycsoport emelkedik a Pilszkóval (1557 m.) A B. túlnyomóan kárpáti homokkőből áll. A B. (a. m. asszony, nagyanya) szláv istenségtől vette nevét, melyet a pogányok a hegy csúcsán imádtak; napforduló idején a gorálok még ma is tüzet gyujtanak a hegyen s azt hiszik, hogy a boszorkányok ott gyűlnek össze. A hegység legjobban a polhorai fürdőből (D. felől) v. Zawojából (É. felől) mászható meg. Csúcsán 1876. József nádor látogatásának emlékére obeliszket állítottak fel. Ott van hazánk legmagasabb fekvésű meteorologiai megfigyelő állomása is. V. ö. *Wespl* E., *Egy nap a B.-n.* (Magy. Kárpátegy. Évk. V. 234—247.); *Jablonszky* János, *Kirándulás a B.-ra.* (Földr. Közlemények. II. 368—378.); *Matzura* J., Illustrirter Führer durch die Beskiden (Teschen 1891); *Hunfalvy J.*, *A magy. birod. természeti viszonyainak leírása.* I. 172—174.

Babiana *Ker.* (növ.), az Iridaceae (Nősziromfélék) család génusza, délafrikai gumós növények tartoznak ide, melyek az Ixia-val rokonok és ezek módjára tenyésztik is a kertészek. Nevezetesebb fajok pl. *B. villosa* Ker., *B. stricta* Ker., *B. stricta* Ker., *B. tubiflora* Ker., *B. ringens* Ker., *B. sambucina* Ker.

Babić *Ljubomir*, írói nevén *Ksaver Šandor-Gjalski*, a legolvasottabb horvát regényíró, szül. a zagorjei Gredicében 1854 okt. 26. Jogi tanulmányait Zágrábban és Bécsben végezte s a horvát országos kormánynál mint fogalmazó szolgált, de ellenzéki magatartása miatt a tisztviselői pályán nem boldogult. 1906-tól 1910-ig országgyűlési képviselő volt. Az irodalom terén először 1884. lépett fel s azóta számos elbeszélést és regényt írt. B. a horvát elbeszélő irodalomban a realisztikus irány meghonosítója s mindmáig legkiválóbb képviselője. Nevezetesebb művei: Maričon (1884); Gjurgjica Agićena (1889 és 1904); Osvit (1892); Za materinsku riječ (1906), regények; Illustrissimus Batorich (1884); Pod starimi krovovi (1885); Iz varmegjinskih dana (1887); Male pripovijesti (1894); Diljem doma (1899) — elbeszélések.

Babics *Kálmán*, bölcseletdoktor, főgimn. tanár, szül. Szemerén, Győr vmegyében, 1840 jan. 23., megh. Budapesten 1886 okt. 22. A vallás- és közoktatásügyi minisztérium 1869. Poroszországba küldte az ottani népoktatási intézetek tanulmányozása végett. Visszajötte után a fővárosi II. ker. áll. főreáliskolához, innen 1880. az ugyanazon kerületi főgimnáziumhoz tanárrá nevezték ki. Cikkein kívül következő önálló munkákat adta ki: *A néptanodai nevelés-oktatás* vázlatokban (Baja 1870); *Széptan* v. esztétika, a művelt közönség számára (Pozsony 1873); *Logika vagy gondolkodástan* (Budapest 1876); *Tapasztalati lélektan.* (Budapest 1882).

Babicsolás és *bóbicskolás*, Ipolyi (Magy. Mythol. 405.) szerint «sok helyt» a *kuruzslás, varázslás, igézés* népies neve. Ipolyinak az a véleménye, hogy e szó rokona a *babona* kifejezésnek, figyelmet érdemel. Vele a Nyelvtört. Szótárban meglévő *babirkál* (a *babrál* kicsinyítője) és *babosgat* (coloro, beschönigen), sőt talán a *berbitél* ige is egybevethető. Részben azért, mert ezek elseje és második szintén a kuruzslással járó simogatást és kenegetést is jelenti, míg harmadikuk az ugyancsak bűbájos erejünek hitt ráolvasások halk mormolását, suttogását, értelmét foglalja magába.

Babii, egy ókori nép, mely *Ptolemaios* szerint Libia (Észak-Afrika) bensejében lakott.

Babik *József*, kat. áldozópap, egyh. író, szül. Mezőtúron 1862 márc. 8. A teológiát a budapesti egyetemen végezte. Pappá szentelték 1884. 1889-ben az egri tanítóképző intézeten a magyar nyelv és történelem tanára, 1898. u. o. igazgató tanár, 1901. tiszabábolnai lelkész. Irodalmi munkássága: *Kat. vallásos költészetünk a jelen században*, (Budapest 1883); *Ünnepi egyházi beszédek* (Eger 1890); *A magyar katolikus egyházi ének története* (u. o. 1890); *Páter Hiláriusz* (papi adomák gyüjteménye, II. kiadás (u. o. 1892); *Szent László király élete és tettei* (u. o. 1892); *Imák és énekek* (u. o. 1896); *Tanulók zsebkönyve* (u. o. 1897); *Magyarok tündöklő csillaga* (u. o. 1900). Több füzet, számos cikk, nyelvészeti értekezés, prédikáció különböző lapokban és folyóiratokban, költemények.

Bábil, az egykori Babilon (l. o.) város egyik romhalma.

Babilon, az ókori babilóniai birodalom szék- és fővárosa volt. Legrégibb, még a sémitákat megelőző korból származó neve *Din-dur*, utóbb *Tin-tir* volt, vagyis «az élet berke». *Ka-Dingir*-nek, vagyis «Isten kapuja»-nak is nevezték és ebből származott az utóbb általánosan használatos sémi nyelvre való fordítás révén a *Báb-ilu* (Báb = kapu, ilu = isten) szó. Ez a szó a héberenél Bábel, ó-perzsa nyelven Bábirus, görögben Βαβυλών, latinul Babylonia formát öltött. Alapításának története a

mithosz homályába vész. A legrégibb fölirat, amely róla szól, Szargon király idejéből (kb. Kr. e. 3800) való. Csak a Kr. e. második évezred elején emelkedett valódi történelmi jelentőségre, amikor az egyesült Babilónia fővárosává lett. B. területe, mely az Eufrátesz bal oldalán Hilla környékén m. p. a Greenwichtől számított k. h. 44 és 45 foka és az é. sz. 32 és 33 foka közt nyúlik el, Mezopotamia legterjedelmesebb romhalmai közé tartozik. Az egyes romhalmok különböző nevet viselnek. A legészakibb a *Bábil*; ettől délre, a mai Kuäris falutól K.-re emelkedik az *Emdzselibe* halomcsoport, amelynek ÉNy.-i részéből nyúlnak ki az egykori palota romjai, amiért is ezt a helyet a mai arabok «Kaszr»-nak, «kastély»-nak hivják. Az Eufrátesz folyam irányában lefelé haladva, a *Dzsimdzsime* falu mellett fekvő hatalmas, kb. 600 m. hosszú, 400 m. széles és 25 m. magas romhalomhoz jutunk, amelyet Amram ibn Ali-, mozlim szentnek, a hegycsúcs közepén emelkedő sírkupolájáról «*Isan Amran ibn Ali*»-nak neveznek, ettől K.-re emelkedik az «*Isan il-aszvad*»-nak, azaz «fekete domb»-nak nevezett halomcsoport, amelyhez ÉK.-i irányban az «*Isan il-ahamar*», a «vörös halom» sorakozik. Alig öt évtizede, hogy e terület tudományos átkutatását megkísérlették. Igaz, hogy már régebben több ízben igyekeztek B.-t fölkutatni, de e kisérleteknek nem volt tudományos jelentőségük. Az első európai, aki B. romjait meglátogatta és útjáról irott jelentésben számolt be, *Tudelai Benjamin* spanyol rabbi volt. Említendők *Rauwolff* és *Eldred* (előbbi augsburgi orvos, utóbbi angol kereskedő), akik a XVI. sz. vége felé utazták be ezt a vidéket és a Bagdadtól 15 km.-nyire fekvő «Akarkuf» nevű hatalmas téglaépítményben a Biblia említette bábeltornyot vélték látni. A XVII. sz.-ban *Pietro della Valle* járt B.-ban; ő az első, aki egy pár ékirásos jel másolatát küldte Európába és ugyancsak ő hozta magával az első B.-i ékirásos köveket Európába. A XVIII. sz.-ban *Niebuhr* és *Beauchamp*, a XIX. sz. elején pedig *Olivier* természettudós, 1811. az angol Claudius James *Rich* látogatta meg B. romjait és ott különféle topográfiai fölvételeket és kutatásokat végzett, amelyekről a Bécsben 1812. Hammer-Purgstalltól kiadott Mines de l'Orient-ben foglaltattak az első behatóbb jelentések. 1818-ban az angol *Porter* került Hilla környékére; Travels in Georgia, Persia, Armenia, ancient Babylonia . . . c. műve a XIX. sz. elejéből származó munkák egyik legjobbika. 1852-ben egy francia expedició élén *Fresnel* és *Oppert* ment Mezopotámiába, hogy B. város romjait átkutassa és topográfiailag fölvegye. Utóbb *Rawlinson* (1854), továbbá George *Smith* (1873) és Hormuzd *Rassam* (1879) tettek itt kisérleteket és sok tekintetben gyarapították a B.-ról való ismereteket. Néhány év óta a Német Keleti Társaság (Deutsche Orientgesellschaft) igyekszik B. ismeretét előmozdítani és első sorban Hilla környékének óriási romterületére fordította figyelmét. Nemcsak II. Nebukadnécár hatalmas királyi várát tárták föl a gazdagon díszített trónteremmel, hanem sok egyéb leletet is, amely B. politikai és kulturális történetét megvilágítja. Itt emelkedett «*I-sag-íla*», Marduk istennek szentelt ősrégi templom. Az egész épületcsoport több részből állott, amelyeket közös fal vett körül: a középen hétemeletes, lépesőzetes torony, a *Zikúrat* emelkedett; az *Ikua* nevű, részben arannyal, kristállyal és alabástrommal gazdagon díszített szentélyében trónolt Marduk isten; a szentek szentjében, amely a *Parakku* nevet viselte, az év elején, a Zagmukünnepen az istenek összegyültek, hogy Marduk istennek hódolatukat bemutassák. E terem belső falai ezüsttel voltak díszítve és II. Nebukadnécár rakatta ki őket arannyal. A templomnak két nagy udvara és hat kapuja volt. Az Isan Amran nevű romhalom jelöli meg azt a helyet, ahol egykor Marduk híres temploma állott. Az egész építmény legfontosabb részét a *Zikúrat* képezte. B. területén még 43 szentély állott. — B.-t falak vették körül és nyolc kapu szolgált a városba való bemenetelre. Sok ezer éves története folyamán a sorsnak sok csapása érte B. városát. A legszörnyübb gyász és veszedelem a Kr. e. VIII. sz. közepe táján érte a várost. Az asszír hatalom megerősödése folytán az óbabilóniai birodalom teljesen elbukott. Kr. e. 732. megszakadt a nemzeti királyok sora és III. Tiglatpilezer asszír király tette fejére Babilónia koronáját. 689-ben Szanherib asszír király teljesen kifosztotta és elpusztította B.-t. Várait a földdel tették egyenlővé, a templomokat és palotákat lebontották, az istenek szobrait Asszíriába szállították és hogy a várost a teljes pusztulásba döntsék, megrongálták az Eufrátesz folyam töltéseit, aminek következtében a várost a csatornák árjai elöntötték. Hasonlóan járt a város Assurbanipal idejében is. Csak miután Nabopolasszar (Kr. e. 625.) megalapította az új babilóniai birodalmat, lendült föl újra a város. Virágzásának utolsó és legragyogóbb korszaka volt ez. II. Nebukadnécár itteni építészeti tevékenysége majdnem példátlan a történelemben. 539-ben B. Kyros perzsa király kezére került és evvel mindörökre vége is lett dicsőségének. Többszörös felkelések folytán a város elvesztette régi előjogait és tartományi város szinvonalára süllyedt. Isagila-t kirabolták és bezárták, Marduk híres szobrát pedig Susába vitték, úgy hogy már Nagy Sándor idejében romokba volt temetve Marduk hajdani nevezetes szentélye. V. ö. C. *Bezold*, Ninive und Babylon (Monogr. zur Weltgeschichte XVIII.); F. H. *Weissbach*, Das Stadtbild von Babylon (Alte Orient, V. 4, Leipzig 1904); H. *Winckler*, Geschichte der Stadt Babylon (Alte Orient, VI. 1, u. o. 1904); *Mahler* Ede, Babylonia és Assyria (Budapest 1906).

Babilónia, Mezopotámia vagyis az Eufrátesz és Tigrisz folyamok vidékének D.-i része. Az egész terület keskeny alluviális síkság, amelyet délen a Perzsa-öböl határol; hossza körülbelül 450 km. volt, míg szélessége 30 és 150 km. közt ingadozott, területe tehát akkora volt, mint a mai dán királyság. Az eredeti források rendesen a Kingi és Burra v. Sumír és Akkad kettős néven nevezik, az utóbbi név helyett Kardunias néven is; a modern földrajzban az Irak el-Arabi nevet viseli, míg az eredeti arab lakosság El Gezíra-nak, v. Sziget-nek hivja. Több mesterséges csatorna kötötte össze a Tigriszt az Eufrátesszel és nagyban hozzájárult az ország öntözéséhez és megtermékenyítéséhez.

A legnagyobb közülök a Satt el Hai, a legnevezetesebb az Arakhtu-csatorna, mely ÉD.-i irányban keresztezte B.-t. Rendkívül fontos városok egész sora, mindegyike a legnagyobb műveltségnek volt székhelye és központja, virágzott ez ősrégi, talán legrégibb történelmi területen. A legnevezetesebbek: Babilon, Borzippa, Nippúr, Eridu, Sirburla, Larsza, Uruk és Szippar. Ma már romés törmelékhalmokká váltak. B. *lakói* semiták voltak, őslakói azonban sumírok (l. o.). Földmíveléssel foglalkoztak, nagyban űzték a kertészetet és bortermelést is. Emellett nagy súlyt fektettek az iparra és kereskedésre. A legrégibb időben a birodalom két részből állott: Dél- és Észak-B.-ból; csak a Kr. e. XX. sz.-ban sikerült Hammurabi királynak e két országot egy nagy összbirodalommá egyesíteni, mely ezentúl egy jogar és egy korona alá tartozott. B. jogi állam volt; törvénykönyve a híres Hammurabi-féle törvénygyűjtemény (l. o.). De amilyen kifejlett volt az ország igazságszolgáltatása, olyan rossz volt a közigazgatása. A *hadsereg* zsoldosokból állott és különféle csapatnemekre oszlott. A legnehezebb és legfélelmesebb csapat hadiszekerekkel volt ellátva, egyúttal ez volt a legelőkelőbb is és úgyszólván a mi mai lovasságunknak felelt meg. Voltak nehéz fegyverzetü vitézek, akik nemcsak lándzsával és karddal voltak föltegyverkezve, hanem sisakot, pajzsot és páncélt is hordtak. Az íjászok a könnyebb csapatokat alkották. A csapatok fölszerelésének költségeit a király viselte. Külön katonai törvénykönyvük is volt. A *házassági* viszonyokat már a legrégibb idő óta törvényes intézkedések szabályozták; a házasság érvényességének alapvető föltétele a házassági szerződés volt. Szigoruan, halállal büntették a házasságtörést. Nagy gondot fordítottak a *gyermeknevelésre*. Az elemi oktatáshoz tartozott az írásjegyek megtanulása, amit nyelvtani gyakorlatok követtek; a felsőbb tanintézetekben sumír nyelvet tanítottak. Egészen rendszeres módon tanították a rajzot és később a mintázást is, első sorban azonban művelték a mennyiségtant, mértant és csillagászatot. E tudományokban a B.-iak csodálatos jártasságot értek el. Nagy fontosságot tulajdonítottak a gyermekek vallásos nevelésének. A B.-iak *vallása* asztrális vallás volt; hitökben és istentiszteletökben a hold, a nap és csillagok játszották a főszerepet. B. főistene volt Marduk. Az istenek tiszteletére templomokat építettek, amelyekben papok végezték az istentiszteleteket; ez áldozatokból és imádságokból állott. Voltak tömjén-, állat- és italáldozatok. De a szellemekben való hit is nagyon ki volt fejlődve. *Temetkezési szertartásaikról* is van némi tudomásunk. Először is megmosták a hullát, ezután vajjal, mézzel, olajjal és sóval dörzsölték be, majd vászonba burkolták és agyagkoporsóba helyezték. Hogy a sír sötét mélyében való tartózkodás kevésbbé szomorú legyen, étellel és itallal telt ivóedényeket és tálakat is tettek a sírba. Királyok és hozzátartozóik sírjába arany- és ezüsttárgyakat és méltóságukat kifejező jelvényeket helyeztek. Minden halottat hét napig gyászoltak meg hozzátartozóik. A gyász jeléül elszakították ruhájokat, kitépték szakállokat, lenyirták hajokat, késekkel megvagdalták testöket és a földre vetették magokat. A temető a templom kerületén belül terült el. Az *írás* ékírás (l. o.) volt; az *irodalom* meglehetős tág körű volt és a *tudomány* náluk már a fejlődés magas fokát érte el; főleg a mennyiségtan és csillagászat terén mutathattak föl korszakalkotó eredményeket. A csillagászat terén tanítói voltak a földkerekség valamennyi kultúrnépének. A legnagyobb pontossággal kiszámították a csillagok keltének és nyugtának idejét, a hold fázisait, a nap és a fontosabb csillagcsoportok kulminációját, ismerték a nap- és holdfogyatkozások periodikus visszatértét, meg tudták határozni a bolygók és a legnagyobb csillagok heliakus keltének és nyugtának idejét, már korán ismerték a zodiakust s így a tropikus ég csillagképeit is. *Naptáruk* is már a legrégibb időben nagyon rendezett volt és a luniszoláris éven alapult. Az év 12 hónapból állott, amelyek fölváltva 29 és 30 naposak voltak, tehát összesen 354 napból. Hogy ezt a nap pályájával összhangba hozzák, 19-éves ciklust szerkesztettek, amelyen belül 12 év közönséges év volt 354 nappal, hét év azonban, még pedig e ciklus minden 3., 6., 8., 11., 14., 16. és 19. éve 13 hónapból, e szerint 384 napból állott. A hónapok nevei ezek: 1. Niszannu, 2. Airu, 3. Szimannu, 4. Dúzu, 5. Ábu, 6. Ulúlu, 7. Tisrítu, 8. Arakh-samna, 9. Kiszlímu, 10. Tébítu, 11. Sabátu, 12. Adáru; szökőévben még egy II. Adáru volt, ritkábban egy II. Ulúlu. A Kr. e. XIX. sz.-ban ellenséges betörések történtek, amelyek B.-t a legmélyebben megalázták. Ezeket a betöréseket felhasználták a kasszíták, hogy az uralmat magukhoz ragadják és több mint öt évszázadon át uralkodott ez idegen dinasztia B.-ban. E dinasztia egyik legkiválóbb fejedelme Agukakrímí volt. A XVI. sz.-ban B.-nak veszedelmes vetélytársa támadt Asszíriában és a Kr. e. XIII. sz.-ban már egész B.-t elfoglalták az asszírok. Ezzel B. elvesztette világhatalmát és Asszíriának volt kénytelen azt átengedni. 745-ben, III. Tiglatpilezer asszír király trónraléptetésével kezdődött B. teljes leigázásának a korszaka és csak 625. következett be B.-nak az asszír uralom alól való függetlenítése s így új korszak kezdődött Mezopotámia történetében: az új B.-i birodalom története, amelynek megalapítója Nabopolasszar volt. B. hatalma és tekintélye most folyton-folyvást növekedik és II. Nebukadnézár alatt ismét magához ragadta az előázsiai hegemóniát. II. Nebukadnézár halála után gyorsan beállott a hanyatlás és alig 25 évvel később a birodalom sorsa eldőlt. Kyros, a perzsák királya, megostromolta B. fővárosát és 539. Arakh-samna hó 3-án (azaz okt. 7-én) tartotta meg Kyros diadalmas bevonulását Bábelben és B. perzsa tartománnyá lőn. V. ö. C. *Bezold*, Ninive und Babylon (Monogr. z. Weltgeschichte XVIII.); Hugo *Winckler*, Die polit. Entwicklung Babyloniens u. Assyriens (Alte Orient II. 1.); *Mahler* Ede, Babylonia és Assyria (Budapest 1906).

Babilóniai fogság alatt a zsidók történetének azt a korát értjük, amelyet nemzeti voltuk és templomuk elpusztulása után (586) a babiloni számkivetettségben töltöttek. Régi asszír szokás volt, hogy a meghódított tartományok lakosságát a hódító országába vitték és cserébe odavaló embereket telepítettek le a meghódított tartományban.

Igy tettek az asszír királyok Izraelország lakosaival is 722. Az asszír királyoknak ezt az eljárását utánozta Nebukadnécár, babilóni király is. Miután Jójáchin királyt sok előkelő alattvalójával, akik között Ezékiel próféta is volt, 597. Kr. e. Babilóniába vitette, Jójáchin utódja, Cidkijjá, nem okulva elődje sorsán, tovább is Egyiptomnak kegyét kereste és végre föl is lázadt Nebukadnécár ellen. Ekkor Nebukadnécár megjelent seregével Jeruzsálem előtt és 586-ban elfoglalta. Cidkijjá gyermekeit atyjuk szemeláttára megölette, őt magát pedig megvakíttatta és bilincsekre verve vitte el magával; Jeruzsálemet és a templomot fölégette s a nép nagy részét Babilóniába telepítette át. Ezzel kezdődött a B. vagy számkivetés, amely a zsidókra rendkívül tisztító hatással volt. Itt ugyanis a nép nagy része, különösen a gazdagok és előkelők, beleélték magukat a babilóniai viszonyokba, elsajátították az ottani szokásokat, s így beleolvadtak a pogányokba. Volt azonban egy töredék, amely a próféták tanításának megfelelőleg az isten büntetését látta a nagy nemzeti csapásban s ez azután buzgalommal foglalkozott a vallásos irodalom töredékeivel, amelyeket magával hozott s ragaszkodott vallási törvényeihez, amelyek népüket összetartották. Ezékiel és egy ismeretlen próféta, akitől a hatalmas beszédek származnak, amelyek Ezsajás könyvének második részében olvashatók, ezt a buzgalmat és ragaszkodást még jobban élesztették. Mintegy 50 évvel Jeruzsálem pusztulása után Kyros perzsa király legyőzte Nabunaid, utolsó babilóni királyt s amint egy fölirat mondja: «az isteneket visszavitte helyeikre», «újra helyreállította az ő lakhelyeiket». Ugyane fölirat úgy imádkozik: «Mind az istenek, amelyeket városaikba visszavittem, hirdessék minden nap Bél és Nebo előtt az én napjaim hosszuságát, mondják ki az én kegyelmemnek szavát». Ez a fölirat teljesen megfelel a szentírás elbeszélésének, amely arról szól, hogy Kyros visszabocsátotta a zsidókat Palesztinába és megengedte nekik, hogy templomukat újra felépítsék. Az engedéllyel többnyire papok, leviták és a nép vallásosabb része élt, a többiek ott maradtak Babilóniában. 40,000-en fölül volt azok száma, akik visszatértek, de akiknek nagy nehézségekkel kellett küzdeniök, ami közben Aggeus és Zakariás próféták beszédeikkel bátorították őket, úgy hogy a templom 516. föl is épült. Az első templom elpusztulása és a másodiknak felépítése közötti időt (586—516) a 70 évig tartó B.-nak mondják. — *B.*-nak nevezik a római pápák tartózkodását Avignonban, l. *Avignon.*

Babilóniai művészet *(képmelléklettel).* A B., melynek legrégibb korszakát ó-khaldeai művészetnek is nevezik, a Kr e. 3000 év körül veszi kezdetét. Mint Babilónia egész civilizációja, a művészet is az ország D.-i részéből, ennek lakóitól, a *sumiroktól* indult ki. Ez ősi művészet emlékeit a XIX. sz. közepe óta folytatott ásatások tárták föl. Az angol Loftus, Taylor és Rawlinson, a francia Oppert, de Sarzec, De Morgan és Heuzey, az amerikai Hilprecht sorra fedezték föl a régi városok nyomait. A legnevezetesebbek: Szirpurla (a mai Tello helyén), Eridu (Abu-Sarein), Ur (Mukajjar), Uruk (Varka), Nippur (Niffer), Babilon és Borzippa, a mai Hilla, Birsz-Nimrud és El-Kazr romhalmai alatt.

A babilóniai építészet uralkodó anyaga az agyag, melyet vert agyagból, napon szárított v. égetett téglából épített falak előállítására használtak föl, míg a terméskő csak egyes apróbb, díszesebb részletek anyagául szolgált. Az anyag következtében a falak igen nagy vastagsága, aránylag csekély magassága, fejletlen szerkezet, tagoltság és térkiképzés jellemzi az építészeti műveket, noha inkább gyakorlati célra szolgáló kisebb építményeknél (sírboltok, csatornák) az álboltozat, sőt a valódi boltozat is érvényesült. A templomok több, állítólag rendesen 7 emeletes épületek voltak, tömören egymásra helyezett és fölfelé lépcsőzetesen kisebbedő terraszokból alkotva. Az emeletek, melyek mindegyike egy-egy istenségnek volt szentelve és később külön-külön színű mázas téglaburkolattal megkülönböztetve, vidékenkint eltérő alaprajzot mutattak. A sumirok sajátos alkotása volt a templomnak ez a formája, melyet Babilónia és Asszíria sémi lakói átvettek és a sumir civilizáció igényeiről tesz tanuságot a paloták (Gudea király palotája Tellóban) eléggé fejlett alaprajza.

A sumír művészet legrégibb alkotásai, melyek olykor a Kr. e. IV. évezredre is visszamennek, a kőből vésett «pecsétlő hengerek», az ősi mitológia ábrázolásaival, de korán föllép a nagy méretü szobrászat is és a Tellóban talált ülő és álló szobrok (Páris, Louvre), köztük Gudea király szobrai, merevségük mellett is már az emberi test arányainak és formáinak helyes megfigyeléséről, monumentális fölfogásról tanuskodnak, míg a domborművek, köztük Eannadu király híres «keselyüs köve» (keselyük ragadják el a csatában elesettek tagjait) élénken elbeszélők, kifejezők. A babiloni civilizáció legfontosabb emlékei közé tartozik az a világhírű kő, melyen *Hammurabi* (l. o.) király (Kr. e. XX. sz.) domborművü ülő képmása van kifaragva, amint a szippari napistentől átveszi a törvényeket, amelyek — a világ legrégibb törvénykönyve — a kő többi részeire sürün reá vannak vésve (Páris, Louvre).

A sumírok művészetén alapul Mezopotámia sémi népeinek művészete, mely É.-on, az asszíroknál, főleg a Kr. e. IX. és VIII. sz.-ban oly kiváló alkotásokat hoz létre (l. *Asszír művészet),* míg D.-en, Babilóniában, már korábban észlelhető a sémi tipus érvényrejutása a képes ábrázolásokban, de a B. új, rövid virágzása csak Babilóniának az asszír uralom alól való fölszabadulásával (Kr. e. 625) kezdődik, főleg II. Nebukadnécár (Kr. e. 604—562) nagy építészeti tevékenységéhez fűződik és Babilóniának Kyros által való meghódításával (539. Kr. e.) véget ért.

Az asszírok által elpusztított Babilon újjáépítésével Nebukadnécár azt a hatalmas fővárost alkotta meg, melyet Herodotos óta sokszor túlzó magasztalással írtak le a régi tudósítók, de a legújabb kutatások is megállapították a város roppant kiterjedését, falainak mintegy 40 m. vastagságát, úgy hogy hitelt érdemel a régi íróknak az az ismételt állítása, hogy a falon négyesfogat is megfordulhatott. Két királyi palota állott az Eufrátesz két partján egymással szemben; a balparti-

hoz tartozott «Szemirámisz függő kertje», a régi világ hét csodájának egyike — lépcsőzetes terraszos építmény, hasonló szerkezetü, mint Bél isten híres temploma («Bábel tornya»), melyet Herodotos írt le és amely ép úgy, mint Asszíriában, az ősi sumír elemek fönnmaradásáról tesz tanuságot. Babilon csodás, magasztalt épületeiből ormótlan halmok képződtek, melyekből a kutatók ásója a régi fénynek csak kevés bizonyítékát hozta napfényre, de egyes talált töredékek igazolják, hogy e fényűző kor művészetében nagy szerepet játszott az ősi mód szerint téglából épített falaknak bronzzal, domborművel, agyaglapokkal, de főleg szines mázos csempékkel való burkolása, úgy hogy ezekkel ragyogó hatású valóságos mozaikképeket állíthattak elő. Az új birodalom nagyobb számú emlékeinek híján Babilónia művészettörténeti jelentősége főleg a régi, sumír emlékekben rejlik, míg Mezopotámia művészetének a sémi népeknél való továbbfejlődését inkább Asszíriában kereshetjük (l. a *képmellékletet).* V. ö. *Perrot-Chipiez,* Histoire de l'art dans l'antiquité II. (Paris 1884); *Bezold,* Ninive u. Babylon (Monographien zur Weltgeschichte, XVIII); *Mahler,* Babilónia és Assyria (Budapest 1906). *Galgóczy,* A sumir nép művészete (Művészet, 1903).

Babiloni torony, l. *Bábel tornya.*

Babimpe, a bantuk csoportjához tartozó kisebb négertörzs a Zambézi folyó mentén (Dél-Afrika).

Babin, kisk. Árva vm. námesztói j.-ban, (1900) 812 tót lak., u. p. Lokcza, u. t. Árvaváralja.

Babin (orosz), csekélyebb értékű barna macskaprém, többnyire csak bélésnek használják.

Babina greda, adó- és politikai közs. Szerém vm. župánjai j.-ban, (1900) 1388 horvát-szerb lak.; csendőrőrs, postahivatal, u. t. Šamac.

Babina rieka, adóközs. Zágráb vm. kostajnicai j.-ban, (1900) 384 horvát-szerb lak., u. p. Mečenčani, u. t. Majur.

Babindál, kisk. Nyitra vm. nyitrai j.-ban, (1900) 391 magyar és tót lak. Szlávy-féle régi nemesi kúria; u. p. Kalász, u. t. Nagylápos. E helységtől vette elnevezését a B.-család, melyről már a XIII. sz.-ban van említés téve, s mely a XVII. sz. vége felé halt ki.

Babinec, adóközs. Varasd vm. varasdi járásában, (1900) 841 horvát-szerb lakossal, u. p. és u. t. Vinica.

Babinet, *Jacques,* francia fizikus, szül. Lusignanban, Vienne départementban 1794 márc. 5., megh. Párisban 1872 okt. 21. Először tüzértiszt volt. 1814-ben azonban elhagyta a katonai pályát és előbb a matematika tanára lett Fontenay le Comteban, azután a természettant tanította Poitiersban és később Párisban a Collège St.-Louis-on. Megbarátkozva Aragóval és Fresnellel, a meteorológiai és ásványtani fénytan tanulmányozására szánta magát, amely tudomány neki sokat köszönhet. Nevét főleg a róla elnevezett légszivattyúcsap (l. *Légszivattyú),* az elliptikusan polározott fény vizsgálatára szerkesztett *kompenzátora* s a fényelhajlás elméletére vonatkozó *teorémája* tartotta fenn. Nagyobb munkái: Traité élémentaire de la géometrie descriptive (Paris 1850) és Etudes et lectures sur les sciences d'observation (u. o. 1855—1865, 8 köt.).

Babington (ejtsd: bebbingtn), 1. *Anthony,* gazdag és buzgó katolikus angol nemes, a Stuart Mária királynő javára támadt összeesküvés feje. II. Fülöp angol király követe, Mendoza rábirta, hogy összeesküvés útján Erzsébet királynőt meggyilkolja, a fogoly skót királynét kiszabadítsa és az angol trónra emelje. Walsingham angol miniszter azonban B. és Mária elfogott leveleiből tudomást szerzett az összeesküvésről s a döntő pillanatban B.-t és bűntársait elfogatta. B. semmit sem tagadott, a Stuart Máriához intézett leveleket a magáéinak ismerte el és 1586 szept. 20. bátran hajtotta fejét a bárd alá. Hasonló sors érte bűntársait, Savaget, Ballard papot és másokat. A B.-hoz intézett levelek alapján azután Stuart Máriát is halálra ítélték, ámbár váltig azt állította, hogy csakis az ő kiszabadíttatása képezte az összeesküvés célját. A levelezést kiadta *Bresslau* (Sybels Histor. Zeitschrift 52. köt.) és *Sepp* (München 1866). V. ö. Századok 1885. a Stuart Mária irodalmat.

2. *B., Charles Cardale,* angol botanikus, szül. Ludlowban 1808., megh. Cambridgeben 1895 júl. 23. Hosszú időn át Cambridgeben volt a botanika tanára. Művei: Flora Bathoniensis (London 1834, pótlék 1839); Primitiae florae Sarnicae, or an outline of the flora of the Channel Islands (u. o. 1839); Manuel of British botany (3. kiad. u. o. 1881); The British Rubi (1869).

Babingtonia *Lindl.* (növ.), l. *Baeckea* L.

Babingtonit, augit csoportbeli szilikát ásvány, anyaga $(SiO_3)_2(Ca,Fe,Mn)_2.(SiO_3)_3Fe_2$; háromhajlású keskeny, jól hasadó kristályokban v. sugárrostos halmazokban terem; üvegfényű, zöldesfekete, K = 5·5—6. Előfordul gránát és epidottal Arendalon (Norvégia), szienitben Sutherlandon (Skócia), Nassauban, gránit üregeiben Bavenon (Olaszországban).

Babini köztársaság, tréfás egyesület, amelyet egy lengyel nemes, Psonka, Lublin mellett fekvő Babin nevű birtokán 1568. alapított; bolondos módon kinevezett mindenféle tisztségre arra nem való embereket és e kinevezésekről függőpecsétes diplomákat állított ki. A társaság jegyzőkönyvei 1600—1677 közti évekről ránk maradtak.

Babin potok, adóközség Lika-Korbava vm. otocsáni j.-ban, (1900) 1771 horvát-szerb lak., u. p. Vrhovine, u. t. Petrovo selo lička (nyáron: Plitvice).

Babinski-féle tünet, ha a talp csiklandozására a lábujjak kifeszülnek, az agyvelőkéreg működésének hiányára vall (pl. alváskor, narkózisban, bizonyos betegségekben); normális viszonyok között ilyenkor az ujjakat behajlítjuk.

Babioles (franc.) a. m. játékszer; átvitt értelemben irodalmi apróságok, mulattató semmiségek gyüjteménye, könyvcimül használják.

Babire, a bántuk csoportjához tartozó kisebb négertörzs a Luálába folyó mentén (Dél-Afrika).

Babirussa (állat), a sertés-félék (Suidae) családjába tartozó emlősállat. A házi sertéshez nagyon hasonlít; törzse nyulánk, két oldalról csak kevéssé összenyomott; lába hosszú; nyaka nagyon rövid, füle rövid, felálló; bőre és pofája is ráncos; színe piszkos hamvas szürke. A hím felső agyarai feltünően hosszuak és majdnem félkörösen hátra-

BABILÓNIAI MŰVÉSZET.

4

5

4., 5. Gudea király szobrai Tellóból.

1

6

2

1., 2. Khaldeai pecsétlő hengerek.

3

3. Khaldeai kődombormű.

7

6., 7. Szobrokról való fejek Tellóból.

(1., 2. A párisi Le Clercq gyüjteményben; 3—7. a Louvreban.)

felé hajlanak. A nőstény szemfogai rövidek s a felsők alig emelkednek ki egy ujjnyira. Celebesz és néhány szomszédos szigeten (Szulu, Buru, Amboina) él, rendesen mocsaras erdők, ingoványok és tavak közelében csapatosan kóborol. Húsa ízletes, de vadászata meglehetősen veszélyes.

Bábisták, *bábizmus*, l. *Bábi.*

Babisza, l. *Lobisza.*

Babisza, a bantuk keleti csoportjához tartozó négertörzs (Bangveolo és a Nyanza tavak közt, Dél-Afrika), rabszolga- és elefántcsont-kereskedéssel foglalkoznak.

Babits *Mihály*, tanár és író, szül. Szekszárdon, 1883. Budapesten befejezvén filozófiai tanulmányait, tanár lett Baján a ciszterciekénél, majd Szegeden, utóbb Fogarason. Irodalmi művei: *Levelek Írisz koszorújából*, versek (Budapest 1909); *Laodameia*, görögös tragédia; számos prózai dolgozata a Nyugat c. folyóiratban.

Bábjáték, l. *Bábszínház.*

Babka v. *babkó*, csekély értékű réz váltópénz, amelyet II. Lajos király veretett először. Csekély értékénél fogva átment a közmondásba is: «egy B.-t sem ér». L. *Batka.*

Babkirály. Franciaországban, Belgiumban, Németalföldön és Angliában, sőt Németország és a Svájc francia hatás alatt állott vidékein szokásban van *vízkeresztkor* (jan. 6.) az ünnepi ebéd közben egy hagyományos alakú kalácsot az asztalra feladni, melybe egy *babszem* van belesütve. Akire a babszemet magába foglaló szelet jut, az a *babkirály* vagy babkirályné s első dolga, hogy másnembeli uralkodótársat, némely helyütt pedig még egész udvartartást is választ magának. A B. a lakoma korlátlan hatalmú feje, rendelkezéseinek aznap mindenki engedelmeskedni tartozik az asztalnál, kivált amikor iszik, vele együtt mindenkinek ki kell hajtania poharát e szavakkal: «le roi boit (v. la reine boit)», a király (v. a királyné) iszik. Aki ezt elmulasztja, arra valami bohókás büntetést mér a B. Angliában, Belgiumban és Németalföldön e királyt külön e célra szolgáló kártyalapok közül való sorshúzással, az úgynevezett *királylapokkal* választják.

E szokás igen régi eredetű és alighanem a római *Szaturnaliák* egyenes utódja, amelyek szintén a téli napfordulat (dec. 21.) körül tartattak, s ahol szintén szokásban volt a többi ünnepségek és lakmározások mellett *babbal* való sorsolás útján lakomakirályt választani. Egyike ez azoknak a pogánykori szokásoknak, amelyeket ártatlan voltuk és a hagyományban (a családi élettel való szorosabb összefüggésük miatt) erősebb begyökerezettségük következtében a keresztény egyház is megtűrt, csak saját ünnepeivel igyekezett kapcsolatba hozni. A középkorban Ny.-Európa legtöbb székesegyházában vízkereszt előtti napon a káptalan tagjai is választottak maguk közül egy ünnepkirályt. Párisban utóbbi időben a kalácsba babszem helyett cukorbabákat, vagy szintén cukorból alakított kis malacokat sütnek. Königsbergben *Kant Immanuel* bölcsész születése napján (ápr. 22.) választják a B.-t, kinek aztán a legközelebbi emlékünnepélyen az ünnepi beszédet kell tartania. A B. lakomája egyike a németalföldi festőiskola kedveltebb genretárgyainak, melyet Jordaens, Teniers, Steen és más hírnevesebb festők is feldolgoztak.

Babkó, kisközség Trencsén vm. zsolnai j.-ban, (1900) 397 tót lakossal, u. p. Zsolna, u. t. Lietavalucska.

Bablah vagy *bablahhüvely (bambolah, babulla, bali babolah*, indus gubacs), különféle keletindiai *Acacia*-fajnak éretlenül gyűjtött hüvelytermése; többnyire 5—6 cm. hosszú, lapos, cikkes, leginkább összetördelődött, sötét vagy világos barna; rövid földszürkeségű moholy vonja be. Mindegyik cikkjében kerek, barna, sima, igen kemény és izetlen mag van. A hüvely íze nagyon fanyarsavanyú; tartalma 11—16% cserzősav. A B. sárga, barna és fekete festék gyanánt, valamint cserzésre is használatos. A kereskedésben előforduló B. túlnyomó mennyisége az *Acacia arabica* gyűjtőfajtól származik, de más Acacia-fajoktól is nyerik, l. *Acacia.*

Babo, 1. *August Wilhelm*, báró, a klosterneuburgi borászati iskola igazgatója s jeles borászati író, szül. 1827 jan. 28., megh. 1894 okt. 16. Ausztria és Magyarország borászata érdekében kiváló érdemeket szerzett; évtizedeken át kiadta a Weinlaube szaklapot. Legjelesebb munkája: Handbuch des Weinbaues und der Kellerwirtschaft (2 köt., Berlin 1883).

2. *B., Lambert Josef Leopold*, báró, német gazdasági és borászati író, szül. 1790 okt. 26. Mannheimban, megh. 1862 jún. 20. Weinheimben, ahol 1867. emlékszobrot állítottak neki. Népszerű művei közül nevezetesebbek: Der Weinbau nach der Reihenfolge der vorkommenden Arbeiten (4. kiad. Frankfurt 1879); Der Weinstok u. seine Varietäten (1857); Die Hauptgrundsätze des Ackerbaues (4. kiad. 1874); Anleitung zur Bereitung u. Pflege des Weins. (2. kiad. 1879).

Babó (növ.), l. *Bükköny.*

Babócsa, kisközség Somogy vm. barcsi j.-ban a Rinya partján, (1900) 2627 magyar és horvát lak., szép kastéllyal. Lakói földmíveléssel, sertéstenyésztéssel foglalkoznak; van vasút-, táviró- és postaállomása, ipartestülete, hitelszövetkezete. 1531-ben itt országgyűlést kezdtek, melyet Bélavárott folytattak. A most romban heverő vár a török háboruk idején sok viszontagságon ment keresztül; először (1554) Toigon Ozmán török hadvezér ostromolta, s a magyar őrség vigyázatlanságánál fogva el is foglalta; Nádasdy Tamás nádor nagy áldozatok árán visszavette s kiszorította ugyan a törököket, de midőn a győzők bevonultak, az aláásott aknák felrobbantak s a magyarokat a vár romjai alá temették. A várat Báthory András újból felépíttette, megerősíttette s őrséggel látta el, de Szigetvár bevétele után (1566 szept.) ismét a törökök kezébe került. Zrinyi György újra megtámadta s tetemes haderő közeledtére a törökök visszavonultak, de hátrahagyott aknáik mind a várnak, mind a bevonult császári seregnek nem csekély részét megsemmisítették. Ezután a vár még egyszer fölépült s Horváth Miklós parancsnoksága alatt őrséget is kapott, melyet a törökök nevezetesen 1566. eredménytelenül támadtak meg. 1595-ben Zrinyi György tanácsára újraépíttetett és megerősíttetett, de a törökök 1600. a várat Pető Gergely kapitánytól már három

napi ostrom után ismét elfoglalták. 64 évvel utóbb (1664 jan. 25.) Zrinyi Miklós és Hohenlohe visszafoglalta s azóta nem játszik szerepet; a nyugalom azonban csak akkor állott be, midőn a törökök a vmegyéből végkép kiköltöztek. B.-t a Babócsay-család, utóbb a gróf Somssich-család birta. A B.-i bencés rendű apátság a honfoglalás után keletkezett; 1555. Báthory András kezébe jutott, a Báthory-család a török ellen védelmezte, de 1664. IV. Mohamed hatalmába ejtette s lerombolta; az apátsághoz hajdan 30 falu tartozott.

Baboeuf, l. *Babeuf*.

Babol (nőv.) a. m. *bablah* (l. o.).

Bábolna, 1. Banához tartozó puszta Komárom vm. gesztesi j.-ban, (1900) 504 lak., Kisbértől egy órai, a nagyigmándi vasúti állomástól félórai távolságra, posta- és táviró-állomás. A puszta az itt levő állami ménesintézetről nevezetes. A ménest II. József uralkodása alatt 1789. alapították. A birtokot gr. Szápáry Józseftől vásárolták. Kezdetben a mezőhegyesi ménesintézet fióktelepe volt és csak 1806. önállósították. 1816-ban a bécsi főménesparancsnokság rendeletet adott ki, hogy a kancák fedezésére keleti vérű mének használtassanak. A megszabott tenyészirányt szolgálandó, kezdetben magánosoktól és kereskedőktől vettek arab méneket és kancákat. 1836-ban br. Herbert őrnagy Szíriában eredeti arab lovakat vásárolt a ménes részére. Köztük volt Shagya, amelynek vére ma is nagy szerepet játszik országos tenyésztésünkben. 1843-ban br. Herbertet újra kiküldték Arábiába, ahonnét 8 mént és 2 kancát hozott. 1848-ban a bécsi kormány a ménest áthelyezte Grácba, ahonnét az 1850. tért vissza B.-ra. 1852-ben Gottschlig őrnagyot küldték ki Sziriába arab anyagért s ugyanezt a célt szolgálta 1856—7. Brudermann Rezső ezredes expedíciója is, mely 14 mént és 32 kancát hozott. 1870-ben a ménes a magyar kormány kezelésébe ment át, amely a nem minden tekintetben kifogástalan anyagot kiselejteztette és rendeztette. Az osztályozás után maradt anyag lett a ménes mai alapja. 1870-ben 143 anyakancája volt s ez a szám az évek folyamán kb. 200-ra emelkedett. Az évenként ősszel tartott beosztásnál állapítják meg a párosítások rendjét. A méneket $3^1/_2$, a kancákat 4-ik életévükben állítják fel és osztják be. A felállított mének a méntelepek állományába kerülnek; az alkalmatlanok eladatnak vagy mint gazdasági hátas-, igás lovak szolgálnak. Az állami méntelepekhez a B.-i ménesből évente 45—55 mén kerül. Az alkalmas kancák beosztásuk előtt 3000 m.-es síkversenyben próbáltatnak ki. A kancákat részben falka mögött is kipróbálják. A be nem osztott kancákat ősszel Budapesten a Tattersallban elárverezik. A csikókat elválasztáskor bélyegzik s azok apabélyeget, csikószámot, ménesbélyeget kapnak. A ménes célja az arab vér fenntartása s mint ilyen ma az első Európában. Lovai kicsinyek, de szárazak, szívósak, élénkek, kisigényüek, nemesek, jól épültek. Vérfelfrissítés céljából 1870 óta is gyakran történnek importok, így 1876. 9 darab, 1885. 4 darab eredeti mén került a B.-i ménesbe stb. 1885-ben hozták be a híres O-Bajant (fekete mén), amely a fajjelleg fenntartásánál nagy szerepet játszott és számos kiváló mént és kancát nemzett. Ugyancsak 1885. vásárolták Koheilant, amelynek egy félvér mén-ivadéka az 1900. évi párisi kiállításon a Grand Championat-t nyerte el. A törzsmének száma 1910. 13 darab volt, köztük 7 telivér arab és 6 arab-fajtájú. A ménes egész lóállománya rendszerint közel 800 darab. A B.-i ménes katonailag van szervezve; a ménparancsnok 1911. Fadlallah ed Hedad Mihály ezredes. Legénysége kb. 200 főre rúg. Mint a többi állami ménesek, ez is a m. kir. földmívelésügyi minisztérium lótenyésztési osztályának vezetése alatt áll. V. ö. *Podmaniczky* Gyula br., Magyarország állami és magánménesei (Budapest 1903); Gr. *Wrangel*, Ungarns Pferdezucht in Wort und Bild. — 1848 dec. 28. B.-nál heves ütközet volt Görgey és Ottinger császári lovasdandárnok csapatai között.

2. *B.*, kisk. Hunyad vm. algyógyi j.-ban, (1900) 962 oláh lak., u. p. és u. t. Szászváros; határában langyos fürdő és barlang. Ny-i szélén Rápolt felé római település nyomai. Itt vezetett el a római út. 1443-ban a Rápoltiak birtoka. Birtokosai közül a históriában szerepelt Naláczy István előbb Barcsay Ákos híve (Bethlen M. szerint cirakja), Apafi Mihály aludvarmestere, főudvarmestere és meghittje, ki e réven nagy befolyást gyakorolt és szép birtokokat kapott Hunyad s Zaránd vármegyében, 1678. Hunyad-Zaránd főispánja, a dévai vár kapitánya, Bánffy Dénes és Béldi Pál sorsának fő-főtényezője. Késő vénséget érve 1702. halt el s úgy az ő, mint 1688. elhalálozott nejének (toronyfalvi Tornya Borbála) siremléke máig is megvan. Naláczy idejében Apafi fejedelem is gyakori vendége volt B.-nak. Rákóczy György fejedelem is több izben megfordult ott. Naláczy István fia, Lajos, Apafi főasztalnoka, I. Lipót alatt főkormányszéki titkár, 1705-től Hunyad vm. főispánja, szintén ott tartotta udvarát.

3. *B.*, hegy Alparét község határában (Szolnokdoboka vm.). E hegyen gyülekeztek 1437. az elégületlen erdélyi pórok és itt tartották első gyülésüket. Csáky László erdélyi vajda azonban követeiket lefejeztette, az összesereglett népet pedig széjjelverette. A hegy tetején újabban prehisztorikus telep nyomaira bukkantak. V. ö. Erdélyi Múzeum 1908.

Babona, nyelvemlékeink tanusága szerint a *varázs*, *bűbáj*, *bálványimádás* és *eretnekség* szókkal rokonértelmű s utóbb kivált a lat. *superstitio* és ném. *Aberglaube* szavak értelmére lefoglalt szó. Miklosich szerint szláv eredetü s a *bogomilok* (l. o.) ó-szláv *babuni* nevéből származik.

A B., mint a *superstitio*, *Aberglaube* (Überglaube) magyar egyenértéküje, nem határozható meg általánosságban és a vele szoros kölcsönösségben álló *religio* fogalmától elválasztottan. B. mindaz, ami egy bizonyos vallás tanrendszerének határozottan körülírt keretén *túl* e vallás híveinél még e hit tárgya; már akár azért, mivel a pozitiv vallás nem elégíti ki teljesen hitszomjukat, akár pedig azért, mert még egy *régibb* vallásrendszer tökéletesen ki nem irtott maradványai elegyülnek az újnak tanaihoz. E meghatározásból önként következik legelőbb is az, hogy B. lehet ma és egy bizonyos helyen sok olyan dolog, ami régeb-

ben ugyanott, esetleg másutt még ma is a pozitiv hit tárgya. Továbbá az, hogy a B.-nak sehol sincs oly szabad és tág tere, mint a kevéssé szabatosan körülírt tanelvű vallásrendszerekben. Az ókori műveltség két vezérnépénél sem a köz-, sem az egyéni lelkiismeret úgyszólván soha sem volt azzal egészen tisztában, vajjon a hagyományos és bevett vallásos cselekedetek elégségesek-e a tartozó kötelmek teljesítésére. E szüntelen aggodalomban van legtermékenyebb talaja. Vele egyben annak a forrásnak a közelébe jutottunk, amelyből a *fölös hittel* (amint a *superstitio* és *Aberglaube* igazi értelme szerint magyarra fordítható) együtt a köteles és szükséges hit ered.

Élesebb ellentétbe a B.-val kivált az oly vallásrendszerek helyezkednek, amelyek szabatosan körülírt dogmákkal rendelkeznek, másrészt meg az uralomra vergődésüket megelőző vallásrendszer reakció-jelenségeiben ily védekezésre kényszerítő okot és kihívást is látnak. Ilyen helyzetben volt minden egyéb vallásnál nagyobb mértékben a *kereszténység*, amíg elkeseredett harcot kellett vívnia az antik és a többi etnikus vallásrendszerek ellen, amelyek összegét a *pogányság* összefoglaló nevén állítá magával szembe. Ez ellentétből és küzdelemből két fogalom vált ki mind határozottabb körvonalakat öltő alakban. Ezek az *eretnekség* (l. o.) és *babonaság*. Mind az első, mind a második *heterodoxia*, tév-, vagy máshitűség; csakhogy az előbbi ennek tudatosabb alakja, a másik ellenben lappangó és határozatlanabb, ingadozóbb jelleménél fogva is kevésbbé támadott és üldözött faja. Mindezekből kitünik, hogy a B. vizsgálata szorosan összefügg a vallástudomány általános feladataival és el nem választható a vallástörténettől, amellyel a B.-é szüntelen érintkező v. kereszteződő úton halad. A B. összes jelenségei eszerint a *vallástudomány* keretébe tartoznak. Másfelől azonban a népélet vizsgálatával és jelenségei okainak kutatásával foglalkozó tudományok, az *etnográfia* és *etnológia* is jogot tartanak hozzá annyiban, amennyiben a B.-ban kiválóan jellemző népéleti jelenséget látnak s a néplélek egyik legfontosabb és legéletbevágóbb nyilatkozatát, de meg oly momentumok tetemes számát is keresik benne, amelyek a nép irott emlékeknél régibb korának homályos évsorára is világot vetni hivatvák.

Mint legújabban kialakult tudomány: a *néplélektan* is behatóan köteles vele foglalkozni, lévén ennek egyik legfontosabb és érdekesebb fejezetébe: az *összehasonlító mithológiába* tartozó az anyag egész terjedelme. A néplélektan belőle fontos eredményeket von le az ú. n. *csökevények*, *maradványok* révén (Taylor: *survivals*-a, survivances, Überlebsel), amelyek egy már letünt s egész rendszerében feledésbe merült, korábbi vallásformára engednek néha igen világos következtetést vonnunk. Ugyanaz a munka, melyet külföldön már serényen folytatnak, vár hazai néptantudományunkra is, amelynek a B.-k egész anyagát fölgyüjtve, belőle *ősvallásunknak* egyéb forrásokból alig ismert jellemvonására kell következtetéseit levonnia, a rokon népekével összevetnie s így legalább nagy körvonalaiban rekonstruálnia azt a hitvilágot, melyet a hittérítők idejéig a magyarság vallott. Ez egyik irányú eredményen kívül az anyag rendszeres áttanulmányozása rávezet a magyar népi lélek megnyilvánulásainak olyan sajátságaira, amelyekhez ez anyag ismerete nélkül a tudomány sosem férkőzhetnék. Kitünik majd belőle valószinüleg nálunk is, mint már külföldön sokszorosan kitünt, hogy a B.-s alakok, mesék, készítmények, ráolvasások, szertartásos cselekmények stb. egész tömege át meg át van hatva nemzetközi mesetipusok fordulataival, alig értett v. félreértett idegen ceremóniák töredékeivel, melyeknek szövedékéből a legóvatosabb körültekintéssel lehet csak az igazán eredetit, ősit, a magyarságnak valódi magántulajdonát tevő vonásokat kibogozni.

A B.-nak csoportonkint való összefoglalására jó példa az, amelyet nálunk pl. a *Nyelvőrkalauz* szerkesztői alkalmaztak a *Nyelvőr* tíz első évfolyamában elszórt hazai B.-k lajstromozására. Ebben a következő fejezetek alá csoportosítják népünk B.-ját: Állatok. Növények. Ásványok. Természeti jelenségek és tárgyak (vagyis az ú. n. elemek és meteorológiai tünemények). Napok, és pedig: a hét napjai, szentek napjai, egyéb ünnepek. Testrészek és testéleti jelenségek. Gazdasági tárgyak és eszközök (több alosztályzattal). B.-s személyek, ezek sorában kiváló figyelmet érdemlők: a boszorkány, garabonciás diák, halott, kuruzsló, ördög, pap, sárkány, táltos stb., részben tehát képzeleti és természetfölötti lények. Templomi és egyéb bűbájos tárgyak. B.-s számok, színek, az ú. n. «ujság»-ok (pl. új ház, gyümölcs, használati tárgyak stb.). Varázsmondások, ráolvasások

A B. tudományos vizsgálatának ezen leglényegesb vezérelvei után meg kell még emlékeznünk az olyanféle szokásos megkülönböztetésekről, aminő pl. a *vallási* és a *tudományos* B. egymással szembeállítása. E megkülönböztetésnek csak annyiban lehet némi jogosultsága, ha a *vallási* B. nevén a pozitiv vallások tanain és szertartásain élősködő B.-k sajátosabban jellemzett csoportját értik; *tudományos* B.-nak pedig a tudomány leplébe burkolódzó, de a pozitiv tudománnyal már metafizikai törekvéseiknél fogva is összetéveszthetetlen olynemű irányzatokat, minők az *asztrológia*, *alchemia*, *mesmerizmus*, *spiritizmus* stb. (l. ezeket). Ezek egy részének v. éppen semmi köze sincsen a tudományhoz s csak olyan B., mint akármely más; v. amennyiben tudományos magyarázat tárgyául is szolgáló jelenségekhez fűződnek, ezeknek értelmezésében rejlik éppen a B. és a tudományossal ellenkező gondolkodás alaptévedése.

Irodalom. Általános: Résie (Comte de), Histoire et traité des sciences occultes ou examen des croyances populaire sur les êtres surnaturels etc., 2 köt., Paris 1857; Andree, Etnographische Parallelen, Stuttgart 1878; Lenormant, Les sciences occultes en Asie I—II, Paris 1874—75.Meyer C., Der Abergl. des Mittelalters u. d. nächstfolg. Jh., Basel 1884; Lippert, Christenthum, Volksglaube u. Volksbrauch, Berlin 1882; Baring-Gould, Curious myths of the middle-ages, London 1884; Méray, La vie au temps des trouvères, croyences, usages et moeurs intimes des XIe, XIIe et XIIIe siècles. Grimm J., Deutsche Mythol., Liebrecht, Zur Volkskunde, Heilbronn 1879; Wuttke, Der deutsche Volksabergl. der Gegenwart, 2. kiad., Berlin 1879; Schwartz, Der heutige Volksglaube u. das alte Heidenthum etc., 2. kiad., Berlin 1862; Wlislocki Sitte u. Brauch d. Siebenbürger Sachsen, (Samml. gemein verständl. wissensch. Vorträge, Neue Folge B.), Wlislocki, Aus dem Leben der Siebenbürger Rumänen. (Samml. Gemein-

verst. wiss. Vortr., N. F. 81.) Krauss, Sitte u. Brauch d. Südslaven, Wien 1885; u. a., Volksgl. und relig. Brauch d. Südsl., u. o. 1890. Wlislocki, Vom wandernden Zigeunervolke, Hamburg 1890; u. a., Volksglaube u. relig. Brauch der Zigeuner, Münster 1891; u. a., Volksdichtungen der siebenb. u. südungar. Zigeuner, Wien 1890. Votják babonákat és szokásokat Munkácsi Bernát közől Votják népköltészeti hagyományok c. munkájában (Budapest 1887). Lapp néphiedelmeket és szokásokat Halász Ignác a Nyelvtud. Közl. egyes évfolyamaiban, nyelvészeti mutatványai közt elszórtan. Mordvin babonás szokásokat és mythol. töredékeket, nagyobbára orosz források nyomán, Barna Ferdinánd ily tárgyú akad. értekezéseiben.; Lehmann, Aberglaube u. Zauberei. Dán eredetiből ném. ford., Stuttgart 1898. (Magyarra ford. a M. Természettudom. Társulat).

A magyar babonák irodalmából kiválóképen a következők említendők: Bél Mátyás: Notitia Hungariae novae hist. geogr., Wien 1735—42; Szirmay, Not. comit. Zemplin, Ugocsa; u. a., Hungaria in parabolis, Budae 1803; Bartholomaeides, Not. comit. Gömör, Lőcse 1808; Csaplovics, Gemälde von Ungarn, 2 köt., Pest 1829; u. a., Ungarns Vorzeit u. Gegenwart, Pozsony, 1839; Kővári, Erdély régiségei, Pest 1852; Mednyánszky Alajos, Erzählungen, Sagen, Legenden aus d. Vorzeit Ungarns, Pest 1829; Ipolyi, Magya Mythologia, Pest 1854; Varga János, A babonák könyve, Arad, 1877; Kálmány Lajos, Szeged népe I—III, 1882—91. és Koszoruk az Alföld vad virágaiból I—II. 1877—78; A Nyelvőr eddigi 41 kötetében, továbbá az Etnografia és az Etnologische Mitteilungen aus Ungarn évfolyamában. Összefoglalták: Wlislocki, Aus dem Volksleben d. Magyaren c. munkájában, München 1893; Versényi Gy., Babonás napok. (Körmöczb. reálisk. Értesítő 1891/2.) Idevág Versényi Gy. számos cikke folyóiratokban, hírlapokban. L. repertóriumát: Jubiláris gondolatok, Kolozsvár 1905. Ethnogr. Irodalom c. alatt 19—22. l.; Harkányi Ede, Babonák ellen, Bpest 1907.; Komáromy A., Magyarországi boszorkányperek oklevéltára, Bpest 1910.

Babonás napok azok, melyeknek a balhit jó vagy rossz befolyást tulajdonít az emberek cselekedeteire. A B.-ban való hitet már a zsidóknál (Mózes 18. 10) megtaláljuk, és végig megmaradt majd minden kultúrnépnél. A görögök babonás napjait Hesiodos sorolja fel; a rómaiaknál minden az Idusokra következő nap volt szerencsétlen nap, mihez még a halottaknak szánt három nagy szerencsétlen nap: május 7., július 8. és szeptember 8. járult. A germánoknál a hétfő és csütörtök jó, a kedd és péntek rossz napok voltak. A pénteket különben — mindenesetre a keresztény hagyomány befolyása alatt — ma is a legtöbb ember szerencsétlen napnak tartja, melyen semmit sem jó kezdeni. Nálunk is mindig megvolt a B.-ban való hit, melyben Ipolyi az ős-vallási ünneplés emlékeit látja; a máig is fennmaradt B. közt legismertebb a Luca napja (dec. 13), melyen nem jó semmit kezdeni, mert nem készül el; továbbá Szt. György éje, mikor az állatok beszélnek és a gazda meghallja, hogy halálát emlegetik. Ma a B. hite még legtöbb népnél teljes érvényében megvan. V. ö. *Ipolyi*, Magyar Mithológia (Pest 1854); *Sirisaka* András, A babonáról (Pécs 1886); *Versényi* György, B. (Körmöczbányai főreálisk. értesítője 1891—92).

Babonás számok. A számoknak különös tárgytalan volta, elvontsága már ősidők óta valami babonás varázst vont fogalmuk köré. A csillagászszámítások Egyiptomban, Asszír-Babilóniában titokzatos tanoknak tüntek fel, művelői pedig túlvilági hatalmú varázslóknak. Az izraelitáknak 7-es volt a szent számuk (hétkarú gyertyatartó). A B. a görögségben is főkép az asztrológiával voltak kapcsolatban. A köznép babonás számait erősen befolyásolták ama *csíziók* (l. o.) és *álmoskönyvek*, amelyek a misztikus bölcsészet tételeiből vették át a napok és álmok természetével kapcsolatos számokat. Legalsóbb néprétegekben az ősvallásból fönnmaradt babonáknak is megvannak a tipikus számaik; feltünő, hogy főkép az oszthatlan számok (3, 7, 11, 13 stb.) váltak fontosakká. Népek szerint jelentésük más és más; általában mégis a 3 és 11 szerencsés, a 7 és 13 szerencsétlen számok. L. még *Szimbolizmus*.

Babongo, valószinüleg amaz afrikai bennszülött nép, amelyet Lenz *abongo*, Du Chaillu pedig *obongo* néven említ. A név a bantu négerek nyelvén «*nibongo*»-nak hangzik. A B. négerek Afrika belsejének egyik törpe termetü (1·3—1·5 m.) népe, amilyen törpékről Afrika belsejéből már a régi történetírók (*Strabo* stb.) írnak pigmeusz néven. A B. négerek főleg vadászatból élnek.

Babonić-Blagaj *(Blágay)*, történeti nevezetességü család, mely eredetét Boszniából vette. III. Bélától kapta a család a vodicai grófságot s ezen adományt 1218. II. András is megerősítette. Vodicai Babo építette 1249. Blagaj várát, honnan azután a család nevét kapta. Az Anjouk korában a Blagajok Horvátország leghatalmasabb dinasztái közé tartoztak és e korban — az akkori szokáshoz híven — igyekeztek kimutatni családjuk római (latin) eredetét és ennek megfelelően az Ursini nevet kezdték használni. 1512-ben a törökök Blagaj várát s a család nagy kiterjedésü birtokait elfoglalták s a birtokaitól megfosztott család 1545. Krajnába vonult s ott letelepedett. E család utolsó férfiivadéka, Ignác Kázmér, az alsó-krajnai Weissenturnban 1880 márc. 8. halt meg. A család értékes levéltára a magyar kormány közbenjárása folytán örök letétképen a Nemzeti Múzeum levéltárába került 1897 ápr. 18. V. ö. *Thallóczy-Barabás*, Codex Diplomaticus comitum de Blagay (Budapest 1897, M. T. A.).

Bábony, kisk. Kolozs vm. almási j.-ban, (1900) 235 oláh és magyar lak.; u. p. és u. t. Nagyalmás.

Baborak és *baborazka*, cseh táncok, váltakozó ütembeosztással.

Babos. B.-nak nevezzük az olyan szarvasmarhát, amelynek fehér színü testén mogyoró- vagy diónagyságú foltok vannak. A foltok színe szerint megkülönböztetnek piros vagy fekete B.-t.

Babos 1. *Kálmán*, kuriai tanácselnök, szül. 1825 márc. 21., megh. 1892 nov. 8. Tanulmányait a pozsonyi jogakadémián fejezte be, 1861. semmitőzéki biró, 1886. kúriai tanácselnök lett. Irt számos novellát, főbb művei: *A magyar váltó-, kereskedelmi és csődületi törvény* szövegének zsebkiadása (1863), *Uj magyar-francia szótár* (1865 és 1885), *Közhasznú magyarázó szótár* (idegen szavak tára, 3 kiadás).

2. *B. Pál*, iró, B. Kálmánnak bátyja, szül. 1824., megh. 1861. Előbb m. kir. testőr volt Bécsben, majd részt vett a szabadságharcban, aztán visszavonultan élt. Költeményeket és elbeszéléseket irt a szépirodalmi lapokba 1845 és 1853 közt, s fordításokat közölt Dickenstől és ifj. Dumastól (Kaméliás hölgy) stb.

Babosdöbréte (ezelőtt: *Döbréte*), kisk. Zala vm. zalaegerszegi j.-ban, (1900) 660 magyar lak.; u. p. és u. t. Zalaegerszeg.

Bábosodás, burgonyabetegség, l. *Burgonya*.

Babót (ezelőtt: *B.-Ordód*), kisk. Sopron vm. kapuvári j.-ban, (1900) 1800 magyar lak., postahivatallal; u. t. Kapuvár.

Bábrabló (*Calosoma* Weber, állat), a futóbogarak családjába tartozó bogár-nem, melynek hazánkban négy faja él. 1. A *nagy B. (Calosoma sycophanta* L.), 2·4—3 cm. hosszú; teste felül feketéskék, alul fekete; szárnyfedői aranyos-zöldek, többé-kevésbbé rézvörösbe játszók. Előfordul egész Európában, Kis-Ázsiában és Szibériában; hazánkban tölgyesekben és fenyvesekben helyenként gyakori. 2. *A kis fürkész B. (Calosoma inquisitor* L.), felül rézbarna v. rézvörös, az előtor háta és a szárnyfedők oldalszegélye zöld, ritkábban egészen zöldes-rézszínű v. rézbarna, alul zöldeskék; csápja, szájszervei és lábai feketék. Hazánk lomberdeiben, főleg tölgyesekben, május és jún. hónapokban mindenütt előfordul. 3. *Aranypontos B. (Calosoma auropunctatum* Herbst); szárnyfedőin három sor arany- vagy zöldes-aranyszínű gödröcske van; hazánkban a Nagy-Alföldön honos. 4. *Rovátkolt B. (Calosoma reticulatum* Fabr.); az összes B.-fajok közt a legritkább; hazánkban a Vértes hegységben fordul elő. A B.-k nagyon hasznos bogarak, mert nagyban pusztítják a káros rovarokat.

Babrios v. *Babrias*, görög meseköltő a Kr. u. III. sz. elejéről. Születése helye ismeretlen. Aesopus meséit choliambus-mértékbe öntötte át 10 könyvben, természetesen, könnyen folyó s mégis választékos stilusban. Az iskolákban sokat olvasták, általában sokan utánozták. Egy 123 meséből álló kéziratát 1843. Minoides Minas fedezett fel egy athoshegyi kolostorban. (Kiadta *Boissonade*, Paris 1844; *Lachmann*, Berlin 1845.) Később még 95 mesét fedezett föl, de kitünt, hogy ezek hamisítványok. (Kiadta *Lewis*, London 1859.) Teljes kiadást adott jeles kommentárral *Rutherford* (London 1883), *Crusius* (Leipzig 1897). Németre fordította *Hartung* (Leipzig 1858), franciára *Sommer* (1848). V. ö. *Dareste*, Babrius et la Fable Grecque (Revue des deux Mondes, 1846).

Babrozsda, l. *Hüvelyesek betegségei.*

Babsa, kisk. Temes vm. temesrékási j.-ban, (1900) 943 oláh lak.; u. p. Kiszető, u. t. Bálincz.

Babska, adó- és polit. közs. Szerém vm. šidi j.-ban, (1900) 735 horvát, szerb, német és tót lak.; u. p. és u. t. Šid.

Bábsütő, l. *Mézeskalácsos.*

Babszem Jankó v. *Borsszem J.*, *Hüvelyk Matyi* (Zala vmegyében Hőköm illetve Hüőköm), népmeséink egyik legkedveltebb alakja, melynek parányi termetével óriási erőt és ravasz furfangosságot egyesítő csodás természete a róla szóló, többnyire burleszk komikus veszedelemmel járó kalandokból is kitetszik még. Ez arra enged következtetni, hogy e piciny mesehős valamikor előbbkelő helyen állott a róla regélő népek mithológiájában. Magyar neveinek legnagyobb része találkozik más népek analog mesehőseinek neveivel. Így a német *Däumling*, a francia *Petit Poucet*, az angol *Tom Pouce* stb.

A B.-ról szóló mesék az egész földkerekségén el vannak terjedve s mindenütt ugyanazon motivumoknak több vagy kevesebb változatossággal egybefűzött sorozatát mutatják. Ezek főbbjei a következők: meggondolatlanul kiejtett gyermekáhító kívánság, mely szószerint teljesül s ebben a mesehős törpeségének oka; az apró emberke különféle, többnyire nevetséges bajjal járó kalandjai, melyekből vagy óriási erejével, vagy ravaszságával menekül, kivételesen ezen kalandok reá nézve végzetesekké is lesznek; ha nagyobb (rendes emberi termetü) testvérek társaságában lépteti fel a mese hősünket, akkor részben már más mesecsaládba csap át, valamint mindamaz esetekben is, ahol a kis vitéz óriási ereje komolyabb vállalatokban mutatkozik, mert ezek többnyire csak a *Medve Jankó* v. nálunk *Fehérlófia* s a vele rokon mesehősök tetteinek az óriásról ennek végletes ellentétére való átruházásai. Egyike a jellemzőbb motivumoknak a B. egyideig valamely marha (ökör, tehén vagy ló) fülében, olykor pedig beleiben rejtőzése. Még egy vonás szokott hozzájárulni, mely az összehasonlító mithológia némely művelőjét arra a feltevésre indította, hogy kis mesehősünket egyfelől a *göncölszekérről* világszerte elterjedt s szintén feltünő analógiákat mutató népies képzetek egyikével, a nevezett csillagkép hét fényes csillaga mellett látható gyenge fényü csillag (az Alkor, vagy Saidak) *Hajcsár* (nálunk *Kisbéres*, l. o.) nevével hozza kapcsolatba; másfelől pedig a görög *Hermes* gyermekkori kalandjával (melyet az ezen istenségről szóló homéroszi himnusz énekel meg) állítsa párhuzamba az igavonó állat fülében dudorászó vagy fütyörésző legényke alakját. A mi jellemzőbb B.-meséink közül álljanak itt pl. *Arany* László, Ered. népm., 17.; *Gál* gyüjteménye III. kötetének 37. meséje (Kökény Matyi); *Istvánffy* Gyula, Palóc mesék a fonóból c. gyüjteményének 2. meséje. V. ö. *Istvánffy*, Egy török és egy palóc népmese rokonsága, Etnográfia I., 223. és ehhez: *Katona*, Megjegyzések a török-palóc párhuzamra, u. o. 227. és 364.

Bábszínház, a szinpadi ábrázolásoknak és játékoknak ősrégi s még ma sem teljesen kipusztult fajtája, mely mindenütt megvolt a világon s mely abban áll, hogy a drámai cselekményt dróton v. fonálon rángatott, v. bonyolultabb mechanikai készülékkel fölszerelt bábok mimelik, a szöveget pedig a «kulisszák» mögött egy v. több szinész mondja, nem ritkán egy hasbeszélő, aki különböző hangon tudja beszéltetni az apró személyeket. A hinduk éposza, a Mahabharata, már 400 évvel Kr. e. említ mechanikai szerkezettel járó bábukat, Herodot az egyiptomi vándor-B.-akról ír, Xenophon egy Photeinos nevü híres bábjátékost említ. A XVIII. sz. végeig, kivált Olaszországban, teljes művészi virágzását élte a B., a gyermek Goethere Frankfurtban a B.-ban látott Faust-előadás kitörölhetetlen hatással volt s az újabb B.-ak között legnevezetesebb volt George Sandé Nohenban. B. = marionette s ez a név tulajdonképen a Mária kicsinyítése. Az apró Mária-szobrok kivált a misztérium-játékok betiltása után mint mozgó bábuk szerepeltek bizonyos ünnepies alkalmak idején, pl. Mária mennybemenetelének napján s ennek nyomai maradtak meg az úgynevezett karácsonyi betlehemeseknél. Az olaszok pupazzonak nevezik a kézzel mozgatott, fantocciono-nak a mechanikus bábot és burzatinonak a komikus bábut egy Burzatino nevü híres bábjátékos után. Magyarországon a B. az ÉNy.-i vmegyékben ismeretes, ahol még ma is járnak cseh és morva bábjátékosok, a

legkülönbözőbb darabokkal, melyeket tót nyelven adnak elő. A magyar B.-nak ismert alakja a Paprika Jancsi s legújabban Vitéz László, melyekkel a bábjátékosok ma már csak a gyermekvilágot mulattatják. Németországban — kivált Münchenben — legujabban föl akarták támasztani a művészi B.-at, de az erre irányuló kisérletek nem jártak sikerrel. V. ö. Herm. Siegfr. *Rehm*, Das Buch der Marionetten (Berlin). A betlehem-ről, mint marionette-szekrényről l. *Solymossy* Sándor: A betlehem a népminisztériumokban és a dráma történetében. (Egy. Phil. Közl. XIII. k. és különny. Budapest 1889).

Bábtojó legyek (*Pupipara*, állat), a legyek (Diptera) egyik alrendje. Az idetartozó fajok rovarokon és emlősállatokon élősködnek; jellemző reájuk, hogy lárváik az anyaállat méhében annyira kifejlődnek, hogy születésük után mindjárt bebábozódhatnak. Ide tartoznak a *tetülegyek* vagy *csimbék* (*Hippoboscidae*), a denevér és a méh tetülegyei.

Bábu, l. *Báb*.

Babucz, kisk. Kolozs vm. kolozsvári j.-ban, (1900) 347 oláh és magyar lak.; u. p. és u. t. Magyarújfalu.

Babuin (*Papio babuin* Desm., állat), a cerkófmajmok (Cercopithecidae) családjába tartozó majomfaj. Gereznája a test felső oldalán zöldessárga, bizonyos irányból tekintve sárgásbarna, hasa fehér, feje feketés, pofája fehéres sárga, keze barnásszürke. Hímje 1·5 m. hosszú, vállmagassága 60—70 cm. Abesszínia nyugati részén, továbbá Afrika középső és keleti tájain, nemkülönben Kilimandzsáró, Zambézi és Mosambique vidékén honos. Az európai állatkertekben és állatseregletekben ez a leggyakoribb majom; igen tanulékony, ezért könnyen idomítható.

Babujana-szigetek, a Filippi-szigetek egyik csoportja Luzontól É.-ra, vulkánikus eredetüek, hozzátartoznak ahhoz a szigetívhez, amely a Filippi-szigeteket és Formozát összekapcsolja. Nagyobbak: Babujan, Kalayan, Fuga és Camiguin. Ez utóbbitól É.-ra emelkedett ki a Didica vulkán, amely már majdnem 300 m. magas. Nagyon termékeny terület, az Unió birtoka.

Babukić, *Vjekoslav*, horvát író, szül. Pozsegán 1812 jún. 16-án. 1856-ban a zágrábi akadémián a szláv nyelv tanára. Megh. Zágrábban 1875 dec. 20-án. A horvát nyelvtudomány megalapítója és a mai horvát irodalmi nyelv első alapvetője volt. Két nyelvtant és számos nyelvtudományi tanulmányt írt.

Babukr v. *babukur*, a felső Nilus vidékén, körülbelül az é. sz. 5°-nál élő s a babongóktól délre lakó földmívelő és kecsketenyésztő néger nép neve. A B.-ok középtermetüek s állítólag kannibálok. Mint egyáltalán a négerek, hamar elvénülnek s különösen a B. asszonyokon a vénségnek visszataszító jelei már korán mutatkoznak.

Bábur, 1. afrikai és pedig Bornu-tól D.-re lakó néger nép, amely a szebb testalkatú négerekhez tartozik. — 2. *B.*, Afganisztán egyik törzsének a neve.

Bábuzás v. *bábozás* a. m. bábokkal való játszás. L. *Báb*.

Babvetés, l. *Jóslás*.

Baby (ang., ejtsd: bébi) a. m. kis gyermek.

Babylon, l. *Babilon*.

Babymost, Bomst (l. o.) város lengyel neve.

Bac (eredetileg *Bach*), *Sigismond Ferdinand*, osztrák szülőktől származó naturalizált francia rajzoló, szül. Stuttgartban 1859 aug. 15. Torzrajzaival tünt fel 1883. a Vie Parisienneben; fő munkája a L'Amour contemporaine gyüjtemény, mely öt kötetben (1894—1903) a modern asszonyt mutatja be könnyed modorú tollrajzokban. Legutóbb maga illusztrálta útirajzokat adott ki.

Bacau (*Bákau*), az ugyanily nevü kerület (195,194 lak.) székhelye Moldvában, a Bisztrica partján, vasút mellett, (1899) 14,567 lak., szép plébániatemplommal, kolostorral, nyilvános parkkal, papirgyárral és jelentékeny állattenyésztéssel.

Bacca (lat., növ.) a. m. bogyó (l. *Termés*).

Baccae juniperi (növ.), l. *Boróka*.

Baccahiri v. *bakuri* v. *papuri*, Brazilia egyik indiánus törzsének különböző nevei.

Baccalaureus (középkori lat., Bakkalareus, Bakkalarius, Bachalarius; franc. Bachelier, ang. Bachelor) volt az 1215 táján a párisi egyetemen kezdett szokás szerint az a tanuló, aki a triviumot elvégezte, 2 évig az egyetemen valamely magiszter előadásaira járt s a szabályszerű vizsgálaton megállotta helyét. Ez tehát a legalsó akadémiai fok, melyre a beirtaknak kb. $^1/_4$ része jutott el. Ezek ismereteik köréből előadást is tarthattak, de azért tanulók maradtak. Megvan a B. neve a régi angol egyetemeken még ma is; a mai francia B.-ság kb. az érettségi bizonyítvánnyal egyenlő.

B. artis musicae, angol egyetemek által osztott méltóság. Elméleti és gyakorlati zenei tudását kell bizonyos formalitások közt kimutatnia annak, aki pályázik erre a címre. Utóbb a B. folyamodhatik — további haladásáról számot adva — a *doktor* címért.

Baccanaristák, l. *Paccanaristák*.

Baccarat (ejtsd: bákkárá), város Meurthe-et Moselle francia départementban, a Meurthe és vasút mellett, (1906) 6996 lak. 1766-ban alapított kristályüveggyárral, amely e nemben Franciaországban a legkiválóbb helyet foglalja el, fa- és szénkereskedéssel; a XVIII. századból való szép templommal.

Baccarat, kedvelt hazardjáték, mely Franciaországból származott át hozzánk. Whist-kártyával játsszák. L. még *Hazardjátékok*.

Baccarini, *Alfredo*, olasz államférfiú, szül. Russiban, Ravenna mellett 1828 aug. 6., megh. 1890 okt. 2. Mint húsz éves ifjú részt vett az 1848-iki szabadságharcban. A forradalom leveretése után pedig Ravennában élt mint mérnök. 1872-ben az állami folyamszabályozás és vízépítések főigazgatójává tették. 1876-ban képviselőnek választották, 1878., majd pedig 1879—83-ig közmunkaminiszter volt, mely állásban különösen a vasúthálózat kibővítése körül szerzett nagy érdemeket. Visszalépése után Crispi, Cairoli, Nicotera és Zanardellivel az ú. n. pentarkiát alkotta.

Baccelli (ejtsd: bacselli), *Guido*, olasz orvos és államférfiú, szül. Rómában 1832 nov. 25. A Collegio Ghislieriben Páviában és Rómában tanult. 1853-ban avatták orvosdoktorrá, 1855. a római kórházban segédorvos és 1856. a törvényszéki orvostan tanára lett, emellett a növénytant és az

általános kórtant, 1863-tól pedig a belgyógyászatot is tanította. Az olasz királyság kialakulása után 1870. a belgyógyászat rendes egyetemi tanárává nevezték ki. Tudományos munkássága a kórtan és orvoslástan csaknem minden ágára kiterjed, kb. 100 kisebb-nagyobb értekezés dicséri ernyedetlen szorgalmát és kiváló megfigyelőképességét, világhírt mégis a szublimátnak egyes fertőző bajoknál gyógyítás miatt a vérbe való fecskendésével szerezte. Ezen orvosló eljárást az egész földkerekségen B.-féle módszernek nevezik. Orvosi tanulmányai a római váltólázról, a campagna romana egészségessé tételéről méltó elismerést szereztek számára. Politikai működésével is nagy szolgálatokat tett B. hazájának. 1874-ben népképviselő, rövid idő alatt a haladó pártnak vezetője lett. Midőn pártja 1876. kormányra került, felajánlották neki a közoktatásügyi tárcát, mit azonban csak harmadszori meghívásra 1880. fogadott el. Ettől fogva Cairoli és Depretis miniszterelnöksége alatt 1884-ig, majd 1893—96-ig Crispi alatt, 1898—1900-ig Pelloux alatt volt Olaszország közoktatásügyi, 1901. pedig Zanardelli alatt földmívelésügyi minisztere. Minisztersége alatt igen sok fontos törvényjavaslatot készített, nevezetesebbek azok, melyeket az olasz egyetemek reorganizációja és a néptanítók fizetési viszonyai dolgában előterjesztett. Nagy tevékenységet fejtett ki B. a római ásatások keresztülvitelében is, a forum romanumot ő ásatta ki és a Pantheont is ő restauráltatta.

Bacchanalia, ünnep Bacchus tiszteletére, már Etruriában, ahová hazájából, Nagy-Görögországból bevezették, elvesztette komoly jellegét. Titokzatos jellege megkövetelte, hogy éjjel üljék meg s csak nők vehessenek benne részt. Idővel azonban férfiakat is vettek föl, amikor aztán a B. a miszticizmus leple alatt a legféktelenebb kicsapongásokra szolgáltak alkalmul. A följelentést Kr. e. 186. magánboszúból Hispala Fecenia szabadosnő tette. Vallomásából tudjuk, hogy a beavatottak összejövetele egy hóban ötször ismétlődött, még pedig éjjel a Tiberisnél, mely alkalmakkor nők és férfiak a legszemérmetlenebb módon viselték magukat, s minden képzelhető bűntényt, gyilkosságot, házasságtörést, okirathamisítást beszéltek meg. A résztvevők többsége nő volt, kik ép úgy, mint a férfiak, az előkelő osztályhoz tartoztak. A szenátus megdöbbenve hallotta e dolgokat s szigorú vizsgálatot rendelt el. Mintegy 7000 embert talált bűnösnek, egy részüket kivégeztette, a többieket börtönnel büntette s a Bacchus-kultuszt Rómában és egész Olaszországban ellenőrizet alá helyezte. Határozatának szószerinti szövegét birjuk egy 1640. Calabriában talált bronzlapon, melyet a bécsi udvari múzeumban őriznek. B. átvitt értelemben kicsapongó mulatság.

Bacchansok, az ókorban az éji Bacchus-ünnepélyeken résztvevők. Nevük bortól mámorosat, kicsapongót, duhajkodót jelent. A középkor végén és az újkor elején a B. elnevezést a *vagansok* (Goliardok stb.) neve mellett azon vándorló diákokra alkalmazták, kik egyik iskolából a másikba vándoroltak, hogy vagy jobb oktatásban részesüljenek, vagy jobb módjuk legyen.

Bacchiacca, *il,* olasz festő, l. *Ubertini.*

Bacchiadák, uralkodó család Korinthosban, hol a Kr. e. VIII—VII. sz.-ban oligarchikus kormányt tartottak kezükben. Bacchis, Korinthos ősrégi királya ivadékainak tartották magukat és erélyük a városban virágzó ipart és kereskedelmet teremtett. Kr. e. 657. *Kypselos* (l. o.), ki anyja révén rokonuk volt, megdöntötte uralmukat és a város kényura lett.

Bacchiglione (ejtsd: bakkiljone), É.-Olaszország folyója; Tienetől É-ra fekvő dombokon több forrásból ered; Padovánál két csatornázott ágra oszlik, amelyek egyike a Brentába, a másik pedig Chioggiától D-re az Adriai-tenger lagunájába ömlik. Jobbról a Timonchiót, balról a Tesinát és Asticot veszi fel. Hossza 120 km. I. Napoleon korában róla neveztek el egy département-t, melynek székhelye Vicenza volt.

Bacchiusz (gör. bakcheios), antik metrikai képlet, mely egy rövid és két hosszú szótagból áll,

˘ – –

ezért magyar neve: *toborzó*; görög nevét onnan vette, hogy eredetileg Bacchus-himnuszokban alkalmazták. A régi metrika háromtagú verslábnak vette, bár ritmikus értéke többféle, amint vagy a 4. paion, vagy a jambusi dipodia összevonásából keletkezett. Görög költőknél ritka s egész költeményt nem alkot. Sokkal gyakrabban használják a B.-t a latin komédia-költők, kiknél egész *cantica*-k vannak e ritmusban. Külsőleg hasonlít a B.-hoz az a perzsa versmérték, melyben pl. Firdúszi írta nagy hőskölteményét.

Bacchus, l. *Dionysos.*

Bacchylides, l. *Bakchylides.*

Bacciarelli, *Marcello,* olasz festő, szül. Rómában 1731 febr. 16., megh. 1818 jan. 5. Rómában tanult. 1753-ban III. Agost lengyel király Drezdába hívta meg, 1761. Bécsbe ment és ott Mária Terézia és a császári család arcképeit festette meg, 1765. Varsóba költözött és ott élt haláláig. Lengyelország fölosztásáig Poniatovszki Szaniszló király udvari festője volt és nagy befolyást gyakorolt a lengyel festészet kifejlődésére. Rokokó modorban festett nagy dekorativ képei mellett (Varsó, kir. palota és kastély) főleg az uralkodó család és a lengyel főnemesség arcképeinek hosszú sora méltó figyelemre.

Bacciochi (ejtsd: bacsokki), *Felice Pasquale,* Lucca, Piombino, Massa, Carrara és Garfagnana hercege. Szül. Korzikán 1762 máj. 18., megh. 1841 ápr. 28. Az olasz hadseregben szolgált Bonaparte alatt, s miután 1797. ennek hugát, Mária Anna Elizát nőül vette, 1804. szenátor, 1805. pedig Lucca és Piombino hercege lett. Napoleon bukása után számkivetésbe követte nejét, s családjával osztrák felügyelet alatt élt. Neje halála után (1820) Bolognában tartózkodott. Leánya, *Napoleone Eliza,* Camerata grófhoz ment nőül; megh. 1869 febr. 3. V. ö. *Kleinschmidt,* Die Eltern u. Geschwister Napoleon's (1878).

Baccio d'Agnolo, *Baglioni,* olasz építész és faragó, szül. Firenzében 1462 máj. 19., megh. 1543. Eleinte mint műasztalos és faragó működött és utóbb is, midőn már híres építész volt, készített butorokat. E nemben fönnmaradt művei közül a legkiválóbbak a finom intarzia-díszítmé-

nyekkel ellátott széksorok a firenzei S. Maria Novella templom szentélyében (1491—96). 1506 óta több ízben szerepel mint a firenzei székesegyház építésvezetője. 1515-ben X. Leo pápa és 1536. V. Károly császár bevonulása alkalmából B. készítette a pompás diadaliveket (utóbbit fiával, *Giuliano d'Agnolóval* együtt). Építészeti művei közül a leghíresebb a firenzei Palazzo Pandolfini (elkezd. 1520), melynek homlokzatán érdekes újításokat kezdeményezett. Egyéb palotái különösen szép udvaraik és belső elrendezésük által tünnek ki: a Taddei, Ginori, Roselli, Laufredini, stb. paloták Firenzében, a Castellani villa Bellosguardon Firenze mellett.

Baccio della Porta olasz festő, l. *Bartolommeo.*

Bacenis silva, ókori neve Germánia egy nagy kiterjedésű erdejének, némelyek szerint a Harzhegység, mások szerint a thüringiai erdő Ny.-i része.

Bačevac, adóközség Verőcze vmegye, verőczei j.-ban, (1900) 552 horvát-szerb lak.; u. p. Gradina, u. t. Lukač.

Bacfart, *Bacfort,* l. *Bakfark.*

Bach, régi, elterjedt, híres német zenészcsalád Thüringiában, hová a Pozsonyba elszármazott B. *Veit* sütő 1590 táján visszatért; fia, *Hans,* már zenész volt Erfurtban, ennek egyik fia pedig, *Christoph,* Weimarban. Emennek egyik fia, *Ambrosius,* Erfurtból Eisenachba költözött, s itt született fia, *B. Johann Sebastian,* a család leghiresebb tagja, az egész világ zeneművészetének egyik legnagyobb alakja; született 1685 márc. 21., megh. Lipcsében 1750 július 28. Anyját korán, atyját 10-ik évében elveszítvén, bátyjához, Johann Christoph B. ohrdrufi orgonáshoz került, aki ugyan oktatta őt zenére, de eltiltotta attól a gyüjteménytől, mely egyetlen kötetben az akkori legjobb zongorázók legnehezebb műveit tartalmazta; a fiú éjente a holdfény mellett félévig másolta e zeneműveket s végre emlékezetből tudta. 1699 felé bátyja meghalt, s ő Lüneburgban a gimnázium diskant karénekese lett; a jó zenéért rajongva, gyakran gyalogolt át Hamburg, Lübeck, Celle városok templomaiba. 1703-ban Weimarban a herceg zenekarának hegedüse, 1704. Arnstadtban orgonista lett; 1707-ben mühlhauseni, 1708. weimari udvari orgonás. 1717-ben fölvette a keztyűt Marchand francia zongora-virtuóz ellen, ki Drezdából az érdemleges verseny elől megszökött. B. csakhamar elfogadta a műértő Lipót anhaltkötheni herceg meghivását, aki őt mindenben kitüntette 1723-ig, mikor B. a Tamás-iskola (Thomas-Schule) orgonásául és a két főtemplom zeneigazgatójául ment Lipcsébe, hol 1750. megvakulva, szélhűdésben halt meg. Tíz gyermekét veszítette el; de túlélte második neje, 6 fia, 4 leánya. Lángeszű, bámulatos szorgalmú, szerény minta-ember volt, kiváló zenetanító, a német műzene atyja, alapítója s Palestrina, Händel, Gluck, Haydn, Mozart, Beethoven és Wagner R. mellett egyike a zenetudomány és zeneköltészet korszakalkotó hőseinek. Roppant sok műve maradt fenn, de talán ugyanannyi elpusztult; igen sok közte az oratórium, passzió, templomi és világi kántáte, motett, mise; zongora- és zenekari szerzemény; versenymű és ábránd, preludium és fuga, javarészben zongorára, orgonára. Az ellenpontozást csak eszköznek használta B., de abban bámulatos készséget és változatosságot, koncepciót és erőt tanusító művész, nagy mestere a polifonikus fejlesztésnek; zenéje nem nélkülözi a dallamosságot és kifejezést, s komoly tartalma, esztétikai szépsége, mélysége hervadhatatlan dicsőségét teszik. Legfontosabb művei, zongorára: (A jól hangolt zongora) *Das wohltemperirte Clavier.* 48 preludium és fuga, valamennyi hangnemben; az «angol» és «francia» suite-ek; énekművei közül: az öt teljes éven át ismétlés nélkül folyton váltakozó templomi kántáték, istentiszteletre; a *Johannes* és *Matthäuspassziók* (1724. illetőleg 1729-ből), a kedves *Weihnachts-Oratorium* (1734-ből, bensőségteljes hangokkal, szövevényes karénekekkel). A *H*-moll mise (1733) felülmúlja valamennyi művét; gazdag érzés, a jellemzés ereje, a nagyszerüen komponált nehéz karok, szigoruan polifon szerkesztés a főtulajdonai. A *Magnificat* ép oly híres. A XVIII. század vége felé kezdték B.-ot komolyan méltatni; szellemi hagyatékának rendezése és kiadása végett Lipcsében Bach-Gesellschaft alakult 1850., melynek tiszteletreméltó munkásságát az tette lehetővé, hogy Mendelssohn a Máté-passzió 1829. előadásával (Berlinben) megvetette a Bach-kultusz alapját. Bach-egyesület azóta több német városban (B.-Jahrbuch-ot ad ki a lipcsei), de Londonban is alakult, a halhatatlan mester műveinek ápolására. Szobra áll B.-nak a Tamás-iskola előtt és szülővárosában. Kimerítő életrajzát két nagy kötetben Philipp Spitta írta meg (1873—80), műveit újabban J. B. Schweitzer méltatta. Előtte működtek családjából *Johann Christoph* (Henriknek fia), szül. Arnstadtban 1642., megh. Eisenachban 1703. mint régi orgonajátszó; oratóriumot, értékes khorál-előjátékokat írt. Ennek öccse *Joh. Michael* orgonista, szül. 1648., megh. 1694. Arnstadt mellett Gehrenben. Legifjabb leánya, *Maria Barbara,* lett Joh. Sebastian első nejévé, s így *B. Philipp Emanuel* és *Wilhelm Friedemann* anyjává.

B. Sebestyénnek, 11 fia közül 4 szerzett hírnevet mint zenész. Leginkább rászolgált a legidősebb: *Wilhelm Friedemann;* öccse Emanuel szerint apjáéval egyenlő volt a lángelméje. Szül. Weimarban 1710. nov. 22, megh. Berlinben 1784 júl. 1. Atyjától tanult; jogot hallgatott; 1733-ban a drezdai Zsófia-templom orgonása, 1747—64. a hallei Mária-templomé. Zeneigazgatói állását elhagyva, Lipcsében, Braunschweigban, Göttingenben tengődött, hangversenyezve és tanítva. Könnyelmű, iszákos volt. Egyházi zeneművei, orgonafugái, zongoraszonátái és polonaise-ei stb. becsesek. A második fiú, *Karl Philipp Emanuel,* szül. Weimarban 1714 márc. 14., megh. 1788 szept. (némelyek szerint dec. 14. Nagy tehetségét apja a jogra irányította. Tanult Lipcsében és Frankfurtban, de egyszerre félbenhagyta. 1731-ben saját metszésében (amit atyjától tanult) kiadta első művét; kitünően zongorázott s ezt tanítgatta 1738 óta Berlinben; itt II. Frigyes kedvelt kamarazenésze lett, 1767. pedig Hamburgban zeneigazgató. 22 passzió-ja, kantátéi, oratóriumai nem oly becsesek, mint 200-nál több zongoraműve. A korabeli módszereket leírta érdekes két kötetben: Versuch über die wahre Art,

das Klavier zu spielen cím alatt. A zongoratanítás terén ő és atyja korszakot alkottak; maga Haydn azt írja: «minden tudásomat Philipp Em. B.-nak köszönöm». V. ö. Die Auferstehung und Himmelfahrt Jesu. In Musik gesetzt v. Karl Phil. Emanuel Bach. Gesungen in den k. städtischen Theatern in Ofen u. Pest, von *Karl Wilh. Rammler* (év és hely nélkül). A kilencedik fiu, *Joh. Christoph Friedrich*, szül. Lipcsében 1732 jún. 29., megh. 1795 jan. 26. Képzett zeneszerző, *Bückeburgban* a schaumburg-lippei gróf karnagya lett. Egyházi és kamara-zeneműveket írt. Fia *Wilh. Friedr. Ernst* a család utolsó férfitagja, szül. Bückeburgban 1759 máj. 27., megh. Berlinben 1845 dec. 25. Atyjától és «milánói» vagy «angol» nagybátyjától tanult; s mint elismert jó zongora- és orgonajátszó élt Párisban, Mindenben és 1792 óta Berlinben, hol a királyfiakat is oktatta, mint Lujza királyné zongorázója. Kevés ének- vagy zongoraműve jelent meg. A nagy Sebastian 11-ik, utolsó fia, *Joh. Christian*, szül. Lipcsében 1735., megh. Londonban 1782 jan. Igen tehetséges, de működésében, egész életmódjában fölötte könnyelmű volt. Kevés, de szép egyházi művön kivül (fölséges egy «Te Deum»-ja) efemer olasz operákat rögtönzött. 1754 óta *Milano*, 1759 óta *London* volt otthona.

Bach, 1. *Alexander*, báró, osztrák miniszter, szül. Alsó-Ausztriában, Loosdorfban 1813 január 4., megh. Unterwaltersdorfban, Bécsújhely közelében 1893 nov. 13. Atyja, Mihály, tiszttartó és utóbb ügyvéd volt Bécsben. Maga B. előbb a császári kamarai ügyészségnél szolgált, majd atyja halála után (1842) annak irodáját vette át és egyike lett Bécs legkeresettebb ügyvédeinek. Mint a jogi és politikai olvasókör egyik vezetője nagy szerepet vitt a demokrata és a liberális eszmék terjesztésében a bécsi müvelt osztályok között. Része volt azon kérvények szerkesztésében, melyekkel az alsó-ausztriai rendeket elhalmozták és melyek a 48-iki események közvetett előidézői voltak. A márc. 13-iki mozgalom egyik vezetőjeként szerepelt és az elsők egyike volt, akik a Bécsbe érkező magyar követség vezetője, Kossuth Lajos előtt tisztelegtek. Polgártársai beválasztották a községi tanácsba és a júl.-ban összehívott osztrák nemzetgyűlésbe, melynek megnyitása előtt B.-ot júl. 19. a Wessenberg-Doblhof-féle kabinetben igazságügyminiszternek nevezték ki. Rövid idő alatt azonban kitűnt, hogy B., aki idáig a demokrata alkotmányos uralom elveit hangoztatta, az udvar táborához közeledett. Három szempont vezényelte immár miniszteri székében. Mint a monarchia centralisztikus alapon való újjászervezésének híve síkra szállt Magyarországnak önálló államisága és az erre irányuló irányzatok ellen. Mint a fejedelmi jogok erélyes előharcosa azt követelte (és keresztül is vitte), hogy a fejedelem a még csak hozandó alkotmányos törvényekkel szemben vétójoggal rendelkezzen. Végül pedig, hogy a jobbágyok felszabadítása által anyagilag megkárosított földesuraknak az állam kárpótlást nyujtson. Beszédei a közelgő reakció előjeleiként tüntek fel. Az okt. 6. felkelés után állásáról lemondott és Olmützbe, az udvarhoz volt kénytelen menekülni. Schwarzenberg herceg és Stadion belügyminiszter azonban B.-ban multjánál fogva alkalmas eszközt láttak a reakciónak némileg liberálisabb színben való keresztülvitelére és ezért B.-ot egyelőre tárcanélküli miniszter szerepében maguk mellé vették. Stadion sokáig húzódó betegeskedése alatt B. helyettesítette őt a belügyminiszteri munkakörben, annak lemondása után (1849 júl. 28.) maga lett belügyminiszter. Ebben az állásban oly nagy befolyást nyert és oly nagy tevékenységet fejtett ki, hogy az egész abszolut és germanizáló korszakot és rendszert méltán nevezték el *B.-korszaknak*. A forradalom által alapjáig megrendült monarchiát egységes, abszolut és hivatalos állami nyelvre nézve német császársággá akarta átalakitani. E célt már az olmützi oktrojált alkotmány is szolgálta, mely azonban sohasem lépett életbe. 1851 végén teljesen elejtették az októberi alkotmányban is még fellelhető gyönge alkotmányos biztositékokat és látszatot és a demokrácia volt előharcosa immár a leplezetlen, nyers abszolutizmust proklamálta. B. belügyminiszteri uralmának kimagasló pontjai: a sajtószabadság megnyirbálása és szigorú cenzura behozatala; az egyesületi jog megszorítása; új közigazgatás szervezése és a közigazgatás és törvénykezés elválasztása, egy új polgári és büntetőtörvénykönyv életbeléptetése. Hazánkat részekre darabolta és a tkp. anyaország területét 5 kerületre osztotta. Ezek kormányzásában az újjáalakitott cseh és német bürokráciának ügyefogyott, nyelvünket, szokásainkat nem értő, gyakran rosszakaratú tagjaira támaszkodott (l. *Bach-korszak*). A helytartótanácsnak és kerületi főnököknek segítségére voltak a katonai és a csendőri kirendeltség. Most már nemcsak az alkotmány ellen tört a bécsi hatalom, mint egykor II. József korában, hanem a liberális eszmék ellen is és e célból kötötték meg B. és gr. Thun Leó 1855 aug. 18. a konkordátumot. Másrészt tagadhatatlan, hogy a 48-iki vívmányok néhányát a B.-rendszer léptette csak életbe, igy a jobbágyok megváltását, az ősiség megszüntetését, a törvény előtti egyenlőséget, a katonai kötelezettség kiterjesztését. Számos országút épült és a még gyér vasúti hálózatot is terjesztették, de ebben nem a magyar, hanem az osztrák érdekeket és Bécs központi helyzetét tartották szem előtt. Néhány fontos vonalat pedig idegen tőkére biztak, melytől későbbi nemzedékek csak súlyos áldozatok árán birták megváltani azokat. Az 50-es években korlátlannak látszott B. befolyása és a megvásárolt német és francia sajtó nem győzte őt magasztalni. III. Napoleon szócsöve, Granier de Cassagnac (l. o.) B.-ot és Radetzkyt nevezte Ausztria gondviselésszerű megmentőinek. Maguk a magyarok, a liberális németek és a többi nemzetiség szabadelvű elemei tűrték a rendőri, szuronyokra támaszkodó jármot, de nem csüggedtek és jogaikból nem engedtek. Nevezetes, hogy az udvari feudális arisztokrácia sem szivelte B.-ot és nem szünt meg benne az egykori forradalmárt gyűlölni. Mégis nem a belügy, hanem a külügy ingatta meg először a B.-rendszert: a krimi háború, mely Ausztriát volt megmentőjével, Oroszországgal hozta ellentmondásba és igazán kideritette a monarchia elszigeteltségét és tekintélyének hanyatlását. Az 1859. szerencsétlen olasz háború deritette azután ki teljesen a B.-kormány katonai

hiányait és pénzügyi bukását. 8 héttel a solferinói csata után B. beadta lemondását (1859 aug. 21.). Egy ideig még mint követ képviselte a monarchiát a szent széknél, míg a belső politikában felülkerekedő liberális áramlat azt lehetetlenné nem tette. 1867 óta élőhalottként élt alsóausztriai birtokán és csak egyszer, 1891. emlegették még sűrűbben nevét, amidőn Bécsben képviselő-mandátummal kínálták, amelyet azonban tapintatosan visszautasított. Ő róla és rendszeréről senki találóbb és sujtóbb ítéletet nem mondott, mint a döblingi remete. Midőn t. i. B. sajtóbérence a tőle sugalmazott Rückblick-ben a B.-rendszer állítólagos fényes eredményeit próbálta magasztalni, gróf Széchenyi István, a B.-rendszer áldozata, az «Ein Blick auf den anonymen Rückblick»-ben megsemmisítő támadást intézett B. és rendszere ellen.

Irodalom. Meyer Bernhardt (l. o.). Erlebnisse, II.; Helfert b. több rendbeli osztrák történeti munkái (l. o.); újabb művek közül különösen Friedjung, Der Krimkrieg u. die Österreichische Politik, Stuttg. 1907. és Österreich von 1848 bis 1860., I. Wien 1908; Kollmer, Verfassung u. Parlament in Österreich 1848—85., I. Wien 1902; Zwiedinek-Südenhorst, Deutsche Gesch. 1806—71., Stuttg. 1905; Charmatz, Österreichs innere Gesch. 1848—1907., I. 1908.

Magyar munkák (újabbak). A Szilágyi Sándor-féle Millen. magyar történet X. kötete. Ambrózy Lajos b. emlékirataiból. Közli Wertheimer E., Budapesti Szemle 1898; Wirkner (Élményei), Pulszky Fer., b. Fiáth, Frankenburg, Degré, Falk naplói, illetve emlékiratai; Kecskeméthy Aurél naplója, közli Rózsa Miklós, Budapest 1909; Berzeviczy Albert, Régi emlékek. 1853—70., Budapest 1907; id. Szinnyei József, Naplójegyzetek. A B.-korszak, Komáromi Lapok 1909—10. Hentaller Lajos, Az absolutismus 10 első éve, Egyetértés 1905 márc. 3. és okt. 15.; Balla K. cikke, u. o. 1907 márc. 27. A cenzúráról, l. Budapesti Hirlap 1906 márc. 23. és Szilágyi Sándor cikkeit a Vasárnapi Ujság több évfolyamában

2. *B., August Wilhelm* (nem Sebastian B. családjának tagja), szül. Berlinben 1796 okt. 4. megh. u. o. 1869 ápr. 15., mint az egyházi zene kir. intézetének igazgatója, jeles orgonajátszó. «Bonifacius» oratórium és orgonaművek szerzője.

3. *B., Karl von*, gépészmérnök, szül. 1847 márc. 8. Stollbergben, az Érchegységben; 1868-ban segédtanár lett a stuttgarti műegyetemen; 1873—74-ben Angliában, majd egy osztrák gépgyárban volt főmérnök, 1876. egy szász gépgyár igazgatója, 1878. a stuttgarti műegyetem tanára. A szakirodalom terén serény munkásságot fejtett ki, Die Maschinenelemente c. munkája 1881-től 1908-ig 10 kiadást ért meg; főbb művei még: Die Konstruktion der Feuerspritze (Stuttgart 1883); Die Wasserräder (u. o. 1886) Elastizität u. Festigkeit (Berlin 1889—90); Versuche über Widerstandsfähigkeit von Kesselwandungen (1893—1902).

4. *B., Otto*, szül. Bécsben 1833 febr. 9., megh. u. o. 1893 júl. 3. Dalműszerző, 1868—80. a salzburgi Mozarteum igazgatója, azóta a bécsi fogadalmi templom karnagya, írt két operát, szimfóniát, pályanyertes vonósnégyest.

5. *B., Sigismond Ferdinand*, l. *Bac.*

Bacha, nyitrai ispán Kálmán király idejében. 1111-ben, midőn a király a nyitrai várjobbágyok és a zobori apátság közti viszálykodások alkalmából az apátság jogait megvizsgáltatta, 12-ed magával bizonyította, hogy az apátság Szent István kora óta élvezte a Vág vizén szedett vámok harmadát. (*Fejérpataki* L., Kálmán kir. okl., 43., 45. l.) Egy másik *B.* 1146. mint II. Gejza király blastusa (főkomornyikja) említtetik az ország főurai közt. (Árp. új okl., I. 58.)

Bachansok, l. *Bacchansok.*

Bacharach, város Koblenz porosz kerületben a Rajna balpartján, vasút mellett, bortermeléssel, bőr- és lombfűrészgyártással, (1905) 1897 lakossal. Mellette a Rajnának a hajózásra veszélyes sellői voltak, melyeket azonban sziklarepesztésekkel eltávolítottak. Közelében Stahleck vár romjai, amely 1150—1253. a rajnai palotagrófok tulajdona és székhelye volt.

Bacharieh, oázis, l. *Baharie.*

Bachat *Dániel*, ág. hitv. ev. lelkész, szül. Ratkón, Gömör vm., 1840 jún. 18., megh. 1906 ápr. 10. A teológiát Eperjesen és Bécsben végezte. 1873-ban budapesti tót lelkész, 1874. esperes lett. A magyar költők műveinek tót nyelvre fordításáért a Kisfaludy-társaság 1879 jan. 29. levelező tagnak választotta; székfoglalóját Szladkovics András Detván című költeményéről tartotta 1880 jan. 28. 1905 júl 3-án a bányai ág. hitv. ev. egyházkerület püspökének választotta. Önállóan és tót egyházi szaklapokban (pl. Korhubev na Sionu, Zászló a Sionon) jelentek meg egyes egyházi beszédei és vallásos tartalmu költeményei tót nyelven. Azonkívül számos vallásos költeményt fordított németből és lefordította tót nyelvre Mikszáth Lohinai fű-jét. Sajtó alá rendezte Sartorius Dániel Postilláját két kötetben (Budapest 1874) és Diarium biblicum-át (u. o. 1879) és a legújabban megjelent, Czékus István püspök által kiadott Magyar Agenda két kötetét. 1891 szept. 14-én a Luther-Társaság alelnökévé választották.

Bachaumont, *François (le Coigneux)*, francia parlamenti tisztviselő és író, szül. 1624. Párisban, megh. 1702. Tagja volt a fronde-pártnak, csípős epigrammokat írt az udvar ellen. Később feladta tisztviselői állását, hogy kizárólag az élet gyönyöreinek és az irodalomnak élhessen. Számos, ma már elavult apróságot írt; nevét csak egy munka tartotta fenn, amelyet Chapelle-lel együtt írt: Voyage de Chapelle et Bachaumont.

Bache (ejtsd: bács), *Alexander Dallas*, amerikai mérnök, szül. Philadelphiában 1806 júl. 19., megh. Newportban 1867 febr. 17. Franklin Benjámin dédunokája. 1827. a philadelphiai egyetemen a természettudományok tanárává lett; 1836. a Girard-College elnökéül választatott, ezután pedig Európában tanulmányutat tett. 1838—1842-ben Philadelphia iskoláit szervezte. 1843-ban ismét elfoglalta egyetemi tanszékét. Egyidejüleg az Egyesült-Államok kormánya az északamerikai partfölmérések felügyelőjévé nevezte ki. Több tudományos dolgozatot is írt.

Bache (ejtsd: bács), angol zeneművész fitestvérek: 1. *Francis Edward*, szül. Birminghamban 1833 szept. 14., megh. u. o. 1858 aug. 24. Hauptmann és Plaidy tanítványa Lipcsében; bejárta Német- és Olaszországot, Algériát. Zongora-, ének-, vonóshangszerművei vannak, továbbá Rübezahl és Ki milyen (Which is which) c. operái. — 2. *Walter*, szül. u. o. 1842., megh. 1888 márc. 26., az előbb említetteken kívül Moscheles, Richter és Liszt tanítványa. Utóbbitól 1865. tért haza; mint karnagy és zongoraművész az új-német zenei irány apostola.

Bache *Ottó*, dán festő, szül. Roskildében 1839 aug. 21., jelenleg a kopenhágai művészeti akadémia igazgatója, a festészet minden ágát művelte, de főleg mint arc- és genrekép-festő aratott nagy sikereket. Műveinek hosszú sora van dán képtárakban és királyi kastélyokban.

Bache- és Blake-expedició (1872—74), l. *Tengeri tudományos expedíció.*

Bachelet (ejtsd: baslé), *Jean Louis Théodore*, francia történetíró, szül. 1820. Pissy-Pôvilleben (Bas-Seine dép.), megh. 1879 szept. 24. Rouenban. Pályáját Havre-ban kezdte, mint a történelem tanára. Utóbb a roueni felsőbb előkészítő iskola tanára és a város könyvtárosa lett. Művei: Cours d'histoire (1868—75, 3 köt.); Cours d'histoire de France (1871—74, 3 köt.) stb. Dezobry közreműködésével kiadta a Dictionnaire de biographie et d'histoire (9. kiad. 1883, 2 köt.) és a Dictionnaire général des lettres, des beaux arts et des sciences morales et politiques (7. kiadás 1902, 2 köt.) c. műveket.

Bachelier (franc., ejtsd: bas'lié) a. m. baccalaureus (l. o.).

Bachem, 1. *Julius*, német író és politikus, szül. 1845 júl. 12. a Ruhr melletti Mühlheimben. 1873 óta ügyvéd Kölnben, 1876—91. porosz centrumpárti képviselő. Főbb művei: Preussen und die kath. Kirche (5. kiad., Köln 1887); Die bedingte Verurtheilung (1895); Die Parität in Preussen (1899).

2. *B. Karl*, német politikus, szül. Kölnben 1858 szept. 22. 1889 óta képviselő a porosz országgyűlésen s 1890 óta a birodalmi gyűlésen is. Kiváló szónoknak bizonyult és 1904. történt önkéntes lemondásáig a centrum-párt egyik vezére volt.

Bacher, 1. *Simon*, héber költő, szül. Liptószentmiklóson 1823., megh. Budapesten 1891., mint a pesti izraelita hitközség pénztárnoka. B. válogatott héber verseit és műfordításait, amelyek különböző héber folyóiratokban láttak napvilágot, sok hátramaradt kézirattal együtt kiadta a költő fia, B. Vilmos «Saar Simon» címen (Bécs 1894). B. héberre fordított egy füzet verset a legjobb magyar költőkből (Zemiroth haarec, Budapest 1868), ezenkívül számos verset Ludwig August Frankltól és más német költőktől. Lessing Bölcs Nátán-ját ő ültette át a héber irodalomba. B. eredeti neve *Bacharach*, így szerepel héber írásaiban is.

2. *B. Vilmos*, a jelenkori zsidó tudományos irodalomnak egyik legnagyobb mívelője, szül. Liptószentmiklóson 1850 jan. 12. Tanulmányait a bpesti és a boroszlói egyetemen és a boroszlói rabbiszemináriumon végezte. Doktorrá a lipcsei egyetemen avatták. 1877-ben kinevezték a budapesti orsz. rabbiképző intézet tanárává és azóta ez intézetben működik. 1884-ben megindította Bánóczi Józseffel együtt a Magyar-Zsidó Szemlét, melynek hét évig volt társszerkesztője. 1895-től 1900-ig együtt szerkesztette Mezey Ferenccel, majd Bánóczi Józseffel az Izr. Magyar Irodalmi Társulat Évkönyvét. Bloch Mózes nyugalomba vonulása óta B. az országos rabbiképző intézet rektora. Főbb művei: Nizami's Leben u. Werke und der zweite Theil des Nizamischen Alexanderbuches (Leipzig 1871, Robinson S. lefordította angolra); Abraham Ibn Esra' mint grammatikus, adalék a héber nyelvtudomány történetéhez (Budapest 1881 németül Strassburg 1882); Abulvalid Merván Ibn-Ganach élete, munkái ésszentírásmagyarázatának forrásai (Budapest 1885), ugyanez német nyelven (Wien 1885); Sepher Sikkaron Grammatik der hebräischen Sprache von R. Joseph Kimchi (Berlin 1888); Abulwalid Mervan Ibn Ganach szentirásmagyarázatából (Budapest 1889, németül Leipzig 1889); A középkori zsidó vallásbölcsészek szentirásmagyarázata Maimuni előtt (Budapest 1892, németül Strassburg 1892); Die hebräische Sprachwissenschaft von X. bis zum XVI. Jahrh. (Trier 1892); Die jüdische Bibelexegese vom Anfange des X. bis zum Ende des XV. Jahrhunderts (u. o. 1892); Die älteste Terminologie der jüdischen Schriftauslegung (Leipzig 1899); Egy héber-perzsa szótár a tizennegyedik századból (Budapest 1899—1900, németül ugyanakkor Strassburg); Die Agada der Tanaiten und Amoräer (Strassburg 1902); Jeruzsálemi Tanchum szótárából (Budapest 1903, ugyanakkor németül Strassburg); Die exegetische Terminologie der jüdischen Traditionsliteratur (Leipzig 1905); Les Juifs de Perse au XVIIe et au XVIII. siècle (Paris 1907); Két zsidó perzsa költő, Sáhin és Imráni (Budapest 1907—1908, ugyanakkor németül Strassburg); A jémeni zsidók héber és arab költészete (Budapest 1910, ugyanakkor németül Strassburg). Ezenkívül számos kisebb dolgozatot írt zsidó és nem-zsidó magyar, német, angol és francia tudományos folyóiratokba. V. ö. *Blau* L., Bibliographie der Schriften W. B.-s (Frankfurt 1910); B. V. élete és működése (Magyar Zsidó Szemle 1910).

Bacher, *Eduard*, osztrák hirlapíró, a N. Fr. Presse volt főszerkesztője és kiadója, szül. 1846 márc. 7. Postelbergben, Csehországban, megh. 1908 jan. 16. Bécsben. Jogi tanulmányait a prágai német egyetemen kezdte, majd országgyűlési gyorsíró lett; Bécsben mint a Reichsrath revizorgyorsírója a N. Fr. Presse munkatársai közé lépett, ahol teljes mértékben érvényesült hirlapírói tehetsége. 1879-ben Etienne halála után ő lett e lap főszerkesztője s maradt haláláig.

Bacher-hegység Stiriában, a Dráva, Messling, San és Dran között. Egyike azoknak a hatalmas tonalit-erupcióknak, amelyek a K.-Alpok kristályos zónáját és a Dinaridák rendszerét elválasztó Judicaria-Gail törésvonal mentét kisérik. Sokáig a kristályos zónához sorolták, ma azonban tudjuk, hogy tonalit-erupció, amely nagy kiterjedésü metamorfikus udvarral vette körül magát. Legmagasabb csúcsai: a Velka Kappa (1442 m.) és a Cserni Vrh (1543 m.). Magasabb része erdős, alját Stiria legjobb szőllői takarják.

Bach-huszár, l. *Bach-korszak.*

Bachkay *Miklós*, a tekintélyes Guthkeled nemzetség sarja (l. *Bacskai*), zemplénvm.-i nemes, előbb egri prépost, majd szerémi, 1501—3. nyitrai és végül 1503. erdélyi püspök. II. Ulászló diplomáciai kiküldéssel gyakran megbizta kegyeltjét. Mint a magyar király megbizottja, ő irta alá 1501 július havában a francia királlyal, XII. Lajossal a török ellen kötött szövetség okmányát; ugyancsak B. volt a vezérférfia annak a küldöttségnek, mely a meny-

asszony királynét, Candaley Annát, II. Ulászló nejét ünnepélyesen új otthonába kisérte. Sírkövének tanusága szerint 1504. halt meg.

Bach-korszak, Bach Sándor belügyminiszterségének időszaka, 1850—59. Bach arra vállalkozott, hogy a szuronyokra támaszkodó brutális katonai rémuralom eredményeit biztositsa és egy állandó politikai rendszer bélyegével ruházza fel. A cél világosan és határozottan a birodalmi egység teljes keresztülvitele volt az 1849 márc. 4-iki alkotmány alapján. Ez azonban nem történhetett abszolutizmus és németesítés nélkül: csak az önkényes uralom teremthette meg a birodalmi egységet s csak az eredményes germanizálás tarthatta azt fenn. A megvalósítás gyakorlati kivitelére Bach (l. o.), *a barrikádok minisztere* vállalkozott, bár a róla elkeresztelt központosító és abszolutisztikus rendszer nem az ő eszméje volt. Az új rendszerben és a márciusi alkotmányban kétségkívül volt igen érdekes s a tömegek megnyerésére számított demokratikus vonás, noha az alsóbb osztályoknak való kedvezés a *divide et impera* elvére volt visszavezethető, mert ez az elv nemcsak faj és nemzetiség, hanem a társadalmi osztálykülönbségek szerint is meg akarta bontani Magyarország egységét. Az osztályérdek éles hangsúlyozása Bach rendeletében és politikai irataiban szólt a nemességnek, mely a szabadságharc élén állott, a többség érdekeinek figyelembe vétele pedig az imént felszabadított jobbágyságnak, melynek mesterséges izgatása egykori uraival szemben azonban teljesen eredménytelen maradt. A B., bár maga után vont némi közigazgatási és szociális politikai előnyöket, egészben véve szomorú emléket hagyott hátra. Mikor pedig régi hibáihoz a korrupciónak egyre növekedő bűne is járult, az egész apparátus Széchenyi rettenetes hatású bírálatának és a külső politikai kudarcoknak hatása alatt egyszerre összeomlott. E rendszer alkalmazottjait és jobbadán az örökös tartományokból (kiváltkép Cseh- és Morvaországból) importált hivatalnokait, kiket ünnepélyes alkalommal magyar ruhába bujtattak, még az udvar körében is tréfásan *Bach-huszárok*-nak neveztek. Miniszterük bukása után közigazgatási és igazságszolgáltatási működésüknek vége szakadt s részben visszatértek hazájukba, részben végleg itt maradtak és teljesen elmagyarosodtak.

Irodalom. Falk Miksa, Emlékiratai; Kecskeméthy Aurél, Naplójegyzetei; Széchenyi, Ein Blick auf den anonymen Rückblick (Bach hirhedt röpiratának címe; Rückblick auf die jüngste Entwicklungsperiode Ungarns); Tóth Béla, Szállóigék; Beksics Gusztáv, I. Ferenc József és kora (a Millenniumi Történet X. k.); Márki Sándor, I. Ferenc József élete, 1907.

Bachmann *Károly*, magyar festő, szül. 1874. Budapesten. 1890—92-ig a mintarajziskolának volt növendéke, azután Párisban folytatta tanulmányait a Julian-iskolában 1896-ig. Budapesten 1892. állított ki először s képét (Pihenő a csárdában), kedvező fogadtatásban részesitették. Egy másik műve, Az anarchisták, szintén a Műcsarnokban volt látható. Ettől fogva B. egészen a miniatűrfestésre adta magát s ily képekkel vesz részt a budapesti műtárlatokon.

Bachmann, 1. *Adolf*, osztrák történetiró, szül. Kulsamban, Eger mellett, 1849 jan. 27. A prágai egyetemen az osztrák történet rendes tanára. Művei: Georgs von Podiebrad Wahl, Krönung u. Anerkennung (Wien 1876); Böhmen und seine Nachbarländer unter Georg v. Podiebrad 1458—61 (Prag 1878). Fő műve: Deutsche Reichsgeschichte im Zeitalter Friedrichs III. u. Max I. (Leipzig 1884) s köv. Eddig 2 köt. Ezek a munkák hazai történetünkre is fontosak. Újabb munkái: Österreichische Reichs- u. Rechtsgechichte és Geschichte Böhmens (1526-ig) 2 köt. Több rendbeli forrást adott ki a Fontes rerum austriacarum c. gyüjteményében (42., 44. és 46. köt.) A cseh tartománygyűlésen, mint a németek egyik vezére, nagy szerepet játszik.

2. *B., Karl Friedrich*, filozófus (1785—1855). Mint Kant követője Hegel ellen polémizált, kinek előbb követője volt. A Logika rendszer c. műve egy ideig nagy tekintélyű volt.

Bachmut, iparos város Jekaterinoszlav orosz kormányzóságban, a B. és vasút mellett; faggyúkészítéssel, nagy marha-, besózott hús- és gabonavásárokkal; 1888. fölfedezett kénesőbányával, vasúti singyártással; a Donec-szénmedence középpontja; közelében hatalmas sóteleppel, (1897) 19,416 lak.

Bachofen, *Johann Jakob*, német jogtörténész, szül. Baselben 1815 dec. 22., megh. u. o. 1887 nov. 25. Egyideig egyetemi tanár, majd a felebbezési bíróság tagja volt Baselben, később csupán tanulmányainak élt. Főművével: Das Mutterrecht, eine Untersuchung über die Gynäkokratie der alten Welt nach ihrer religiösen und rechtlichen Natur (Stuttgart 1861), úttörője lőn az összehasonlító jogtudománynak. Egyéb munkáiban részint római joggal, részint művelődéstörténettel foglalkozik.

Bachot (franc., ejtsd: basó) a. m. sajka, ladik, révladik; *bachoteur* a. m. révész, ladikos.

Bachovár, kisk. Temes vm. buziásfürdői j.-ban, (1900) 2099 német lak., vasúti és távirdai állomás, posta- és telefonhivatal.

Bachrich *Zsigmond*, magyar születésű hegedűművész, szül. Zsámbokréten 1841 jan. 23.; Böhmnél tanult a bécsi konzervatóriumon 1851—57. Bécsben 12 évig Helmesberger, utóbb Rosé vonósnégyesében s az udv. operában brácsás volt. Művei hegedű- és kamarazeneművek, dalok, 2 operett, 1883. és 1884. a Muzzedin és Heini von Steier c. víg operák és Sakuntala c. ballet. A konzervatórium tanára volt 1899-ig.

Bachritok, az első mameluk fejedelmi család, amely 1260—1382-ig uralkodott Egyiptom, Szíria és Arábiának egy része fölött. A név az arab bachert szótól származik és a. m. folyó. L. *Mamelukok*.

Bach-társaság, l. *Bach* (Johann Sebastian).

Bachtegan, lefolyástalan sóstó Farzisztánban, Perzsia D.-i részében, a Zargosz és Koh-Rud láncai között, 75 km. távolságra Sirasz-tól. Tengerszín feletti magassága 1550 m., hossza kb. 100, szélessége 15—25 km. Több kisebb patak szakad belé. Nyáron legnagyobb része kiszárad, amikor a kivirágzott sót összegyüjti a környék népe.

Bachtiárok, l. *Bakhtjárok*.

Bächtold, *Jakob*, német irodalomtörténetiró szül. Schleitheim svájci faluban 1848 jan.

Heidelbergben, Münchenben, Párisban és Londonban tanult; megh. 1897 aug 8-án Zürichben, hol 1887 óta a német filológia egyetemi tanára volt. Fő műve: Geschichte der deutschen Literatur in der Schweiz (1887—92), az újabbkori irodalomtörténeti művek egyik legjelesbike. Azonkívül írt több irodalomtörténeti monográfiát, pl. Der Minorit Georg König (1874), Hans Salat (1877), és a XVI. sz.-i svájci színműveket (1890—93) 3 köt.; kitünő bevezetésekkel adott ki több svájci írót, pl. Nikolaus Manuelt (1878) és Gottfried Keller levelezését és naplóit (1896, 3 köt.), valamint Goethe Götz és Iphigenia c. drámáit is összes földolgozásaikban. Alapos búvár és vonzó író.

Bachuone, *Arnoldo*, l. *Villanovanus*.

Báchur (héb., a. m. *ifjú, nőtlen*, mai zsidó népnyelven *bócher*), valamely talmudiskola (jesiva) növendéke, ellentétben a *dárdeki*-vel, ki még csak iskolás fiú.

Báchur *Illés*, l. *Levita*.

Bachus. Amerikai szőllő, a Riparia egyik fajtája, melyet James Ricketts magról állított elő. Fürtje tömött, középnagy, bogyói feketék, kéken harmatosak, levesek, sajátos, szokatlan zamattal. Sötét, barnavörös jóformán értéktelen bort ad. Mint alanyfajta sem vált be.

Bacillaria *Gmel.* (növ.), a kovamoszatok génusza. A sejtek pálcika-alakuak (bacillum a. m. pálcika). Négy faja él a tengerben, a sósmocsarakban és az édes vízben.

A *kövült* kovamoszatok: B.-k v. diatomaceák tengeri, félsósvizi és édesvizi üledékekben egyaránt előfordulnak, de más-más nemek és fajok. Néha több méter vastagságú rétege kizárólag B.-k kovavázából áll. A tisztább féleségeket kovaföld, tripoli, hegyi liszt, csiszolópala, ragadóspala, diátomaceás föld stb. néven fejtik s főkép dinamitgyártásnál és csiszolásra használják föl. Anyaguk opál. Fehér, szürkésfehér v. sárgás; könnyű, laza földes v. palás anyag. Hazánkban Gyöngyöspatán, a Hegyalján, Szokolyahután stb. fordul elő; nevezetes a bilini csehországi előfordulás.

Bacillária-föld, l. *Diatoma-föld*.

Bacillaris, bacillus okozta folyamatok jelölésére használt szó.

Bacilliafű (növ.), l. *Crithmum*.

Bacillosis, bacillus okozta betegség.

Bacillum (lat.) a. m. pálcika.

Bacilluria, bacillusoknak kiválasztása a testből a vesén keresztül a vizelettel.

Bacillus, minden pálcaalakú baktérium, l. *Baktérium*. — *B. az anatómiában* a szem látóhártyájának, a retinának pálcikái, melyek a csapokkal együtt a látóideg fényfelfogó végkészülékeit képezik, l. *Látóhártya*. — *B.*, így nevezik azon gyógyszereket tartalmazó vékony viasz-zsírrudacskákat, miket húgycsőbe, sipolyjáratokba szoktak dugni.

Bacillusterjesztők, l. *Baktériumgazdák*.

Bačin, adóközség Zágráb vármegye kostajnicai járásában, (1900) 527 horvát-szerb lak., u. p. és u. t. Dubica.

Bačinci, adóközség és polit. község Szerém vármegye šidi j.-ban, (1900) 1597 horvát-szerb és rutén lak., vasúti állomás, u. p. Kukujevci, u. t. Erdővég.

Baćin dol, adóközség Pozsega vm. újgradiskai j.-ban, (1900) 604 horvát-szerb lak., u. p. és u. t. Cernik.

Bacino (ol., ejtsd: bacsínó), l. *Megvakítás*.

Back (ejtsd: bekk), *George, sir*, angol tengerész, szül. Stockportban 1796 nov. 6., megh. Londonban 1878 jún. 23. Már 1825—26. részt vett Franklin és Richardson utazásaiban. Azért nevezték őt ki 1833. azon expedició vezetőjének, amelyet az elveszettnek vélt Ross kapitány fölkeresésére küldtek ki. Mikor azután hirül vette, hogy Ross kapitány visszakerült Angliába, elhatározta a Jeges-tengerig való előnyomulást, melyet az é. sz. 67° 11′ alatt el is ért. A fölfedezett területet IV. Vilmos-földjének keresztelte és hazája birtokának jelentette ki. 1836-ban újra kiküldték a Hudson- és a Repulse-öblök kikutatására, de hajója a jégben rekedt és csak csekély eredménnyel tért vissza Angliába. — Utleirásai: Narrative of the arctic land expedition to the shores of the mouth of the Great Fish or Back River, and along the shores of the Arctic Ocean, in the years 1833, 1834 and 1835 (London 1836; németül Andree, Leipzig 1836). Továbbá: Narrative of the expedition in H. M. ship Terror (London 1838).

Backer (ang.) a. m. fogadó; sportszó, amely a játékost, a bookmakereknél fogadókat jelenti. A szót gyakran átvitt értelemben is használják, ilyenkor hazardőrt jelent.

Backer, *Jacob Adriaens*, hollandi festő, szül. Harlingenben 1608., megh. 1651 aug. 27. 1632 körül tanítványa volt Rembrandtnak, kinek hatását mutatják B. csoportos és egyes képmásai, az amsterdami polgári árvaház elöljáróiról (1634, az árvaházban); lövészkép (1642, az amsterdami városházban); Johannes Gottenbogaert arcképe (1634, a remonstransok amsterdami templomában); míg mithológiai tárgyú képei erősen modorosak.

Bäcker *József*, orvos, egyetemi magántanár, szül. Budapesten 1863 máj. 1. Orvosi tanulmányait a budapesti egyetemen végezte. 1886-ban avatták orvosdoktorrá. Ezután Kézmárszky tanár szülő és női klinikáján mint tanársegéd működött. Közben az 1891—92-ik tanévet állami ösztöndíjjal Német- és Franciaországban töltötte. 1898-ban *a női betegségek propaedeutikájából* magántanári képesítést nyert. 1899 óta vezető főorvosa az új Szt. János közkórház nőbeteg-osztályának. Szakmájába vágó irodalmi dolgozatai meghaladják az 50-et és hazai és külföldi szaklapokban láttak napvilágot.

Back-Gammon (ang., ejtsd: bekgammön), Angolországban kedvelt játéknem; játékdeszkán kövekkel és kockákkal játsszák.

Backhaus, *Wilhelm*, zongoraművész, szül. Lipcsében 1884 márc. 26. D'Albert tanítványa; 1900 óta hangversenyez, 1905. a Rubinstein-díj nyertese. Manchesterben Brodsky mellett tanárkodik.

Backhaus-féle tej, l. *Gyermektej*.

Backhuysen (ejtsd: Bakhuizen —hajzen), *Ludolf*, hollandi festő, szül. Emdenben 1631 dec. 18., megh. 1708 nov., Allaert van Everdingen és Hendrick Dubbels tanítványa, főleg tengeri képe-

ket festett igen nagy számmal. Nagy elismerésben volt része, noha nem hasonlítható össze e műfaj legkiválóbb mestereivel. Arcképeket is festett és rézkarcokat készített.

Backlund, *Johann Oskar*, csillagász, szül. 1846 ápr. 28. Lenghemben (Svédország). 1895 óta Pulkovában az obszervatórium igazgatója. Főbb munkái: Zur Theorie des Encke'schen Cometen (Petersburg 1881—86); Calculs et recherches sur la comète d'Encke (u. o. 1892—98). Egyéb tanulmányaiban főleg a kisbolygók, a Saturnus holdjai, a precesszió és nutáció elméletével foglalkozik.

Bäcklund, *Albert Victor*, svéd matematikus, szül. 1845 jan. 11. Wäsbyben. 1868-ban a lundi egyetemen magántanár, 1878. a fizika és matematika rk. tanára, 1900-tól rendes tanár. Számos matematikai értekezésén kívül főbb önálló művei: Ur theorien för de solida kropparnes rörelse (Lund 1897); Inledning till theorien för de elektriska strömmarna (u. o. 1898); Elektrodynamik (u. o. 1899).

Backnang, járási székely Neckar württembergi kerületben, a Murr és vasút mellett; gyapjufonókkal és szövőkkel, harisnyakötő gépekkel, (1905) 8327 lak. B. 1825 óta tartozik Württemberghez.

Bačkovica, adóközség Belovár-Kőrös vm. belovári j.-ban, (1900) 484 horvát-szerb lak., u. p. Velika Pisanica, u. t. Grdjevac.

Back river (v. *Nagy-Hal-folyó*), Kanada ÉNy.-i részének folyója, a Sussex-tóból ered; a Pelly, Garry, Beechy stb. tavakat és a Sinclair-falls-t alkotja; lakatlan vidéken foly keresztül a Jeges-tengerbe. Fölfedezője Back angol kapitány volt.

Backstairspassage (ejtsd: bakksztersz—), l. *Szent Vince-öböl*.

Bäckström, *Per Johan Edvard*, svéd költő, szül. Stockholmban 1841 okt. 12., megh. 1886 febr. 12. Főleg mint szinműíró igen tevékeny volt. Nagy tetszéssel fogadott darabjai közül említjük a következőket (magyar címmel): Egy korona; Május elseje; Carina fénye; Az elnyomottak; Éva nővére és a más nyelvekre is fordított főművét: Dagvard Frey (1876).

Backwardation (angol, ejtsd: bekkwardés'n) a. m. deport (l. o.).

Backwoods (ejtsd: bekvúdsz), így nevezték azelőtt É.-Amerikában a műveletlen, vadon vidékeket. A B. lakói, a backwoodsmanek (a. m. erdőntúliak) az első telepesek voltak az indiánus őslakóktól lakott területeken, tehát a civilizáció úttörői.

Bacler d'Albe (ejtsd: baklé dalb), *Louis Albert Ghislain báró*, franc. térképrajzoló és tájképfestő, szül. St.-Polban 1761 okt. 21., megh. Sèvresben 1824 szept. 12. Sok tájképet hagyott hátra. Mint tüzérhadnagy ment a francia sereggel Olaszországba, ahol a háború szinterének térképét katonai célokra 30 lapon készítette el. Műve 1802. jelent meg 54 lapon Carte du théâtre de la guerre en Italie címen. A térképmetszésről emlékiratokat is adott ki, amelyeknek kivonatai a Mémorial topographiqueben találhatók. I. Napoleont minden hadjáratában kisérte és 1813. mint dandártábornok hagyta el a szolgálatot. A száz nap alatt is szerepelt. Legnevezetesebb festményei, az arcolei és rivolii ütközetek képei Versaillesben vannak.

Bac-Ninh, város Tonkingban, a hasonló nevű közig. kerület székhelye, 8000 lak. A Szang-koi folyó partján épült, közel annak deltájához, több fontos közlekedési út kereszteződésénél, ennélfogva fontos sztratégai pont, jókarban tartott citadellával, posta- és táviró-állomással. A franciák 1884. elfoglalták.

Baco, *Roger*, l. *Bacon* (3).

Bacon, működésben levő vulkán Luzon szigetén (l. o.).

Bacon (ejtsd: békn), 1. *Francis*, az újkori gondolkodás egyik vezéralakja, Anglia kancellárja, szül. Londonban 1561 január 22., megh. 1626 április 9. Tizenkét éves korában a cambridgei Trinity college-be lépett és 1575. hagyta el az egyetemet. Miután két évet Franciaországban töltött, 1580. a Gray Innbe lépett, hogy ügyvéddé, majd bírává lehessen, 1595. az alsóház tagja. Ez időben ismerkedik meg Essex gróffal, Erzsébet királyné híres kegyeltjével, kitől 1800 font értékű birtokot kap ajándékba. De midőn később Essex meggondolatlanul egy összeesküvés fejévé lesz, birái közt B. a fővádló szerepét viszi, ugyancsak B.írja meg Essex kivégeztetése után az összeesküvés történetét s bizonyítja az ítélet igazságosságát. 1605-ben B. kiadja első nagyobb művét: Két könyv a tudományok haladásáról, Jakab királynak ajánlva. Barátjaival tudatja, hogy minő célja van művével. Megelégszem, írja, ha derekabb embereket munkára hívok, hasonlóan a harangozóhoz, ki először van talpon, hogy másokat a templomba szólítson. Hosszas sürgetés, megalázkodás és könyörgés után 1607-ben fősollicitorrá, független és gazdag emberré lett, évi jövedelme csaknem 5000 font volt. A tudománynak szenteli ideje java részét, de nem feledi el a hivatali emelkedést sem. 1611-ben koronaügyész lett (Attorney General), 1617-ben főpecsétőr, egy évvel később elnyeri a kancellári címet, fél évre rá a verulami báróét, majd 1620. a viscount of St. Albans-ét. 1620 októberében a Novum Organum lát világot, melyen csaknem harminc évig dolgozott. 1621-ben a lordok háza vádat emelt B. ellen, hogy a patensek osztogatásában rossz tanácsadója a fejedelemnek s hogy pénzt fogadott el a peres felektől. A lordok háza B.-től teljes és kimerítő vallomást követelt s a kancellár be is vallotta, hogy ajándékokat fogadott el, de ítélethozatal után. E vallomás után 40,000 font pénzbírságra s a király tetszéséig tartó fogságra ítélték. Képtelennek nyilvánították minden állami vagy községi hivatalra s egész életére kizárták a parlamentből s az udvar köréből. Két nappal később a király szabadon bocsátotta, elengedte neki a pénzbirságot, megengedte, hogy Londonba visszatérjen (1622); a király 1200 fontnyi nyugdíjat adott neki s 1624. ismét meghívta a lordok házába, ahol B. azonban nem jelent meg. Ezentúl B. minden idejét a tudományoknak szenteli. Meg-megkisérti egy-egy alkalmas pillanatban, hogy a nevén és becsületén esett csorbát kifenje, de fáradozása sikertelen maradt. Egy fizikai kisérlet közben meghülvén, egyheti betegeskedés

után meghalt. B. semmi esetre sem volt tiszta jellem, de tekintetbe veendő, hogy az ajándékok elfogadása akkor az angol tisztviselőknél közönséges dolog volt. Bukását inkább politikai okok idézték elő; nem volt rosszabb másoknál, kiknek semmi bajuk sem esett, de őt szemelték ki áldozatul. A mai kor B. értelmi erejéhez méltó mértéket alkalmaz erkölcsi minőségének megítélésére, de ha a körülményeket nem vesszük tekintetbe, mégis igazságtalanok vagyunk emléke iránt.

B. 1607 körül készült el az Instauratio magna tervével s ez időtől fogva összes tanulmányait e nagy rendszer keretébe illeszti. Régibb dolgozatait és 1605-ben kiadott művét: Két könyv az isteni és emberi tudományok haladásáról, újra átnézi, bővíti és rendszerébe illeszti. Ez utóbbi munka második könyvét nyolc könyvre bővíti s ily alakban ez az Instauratio Magna első része; második része a Novum Organum; harmadik része: Phaenomena Universi; negyedik része: Scala Intellectus; ötödik része: Prodromi; hatodik része: Philosophia secunda. E részek közül B. egyiket sem fejezte be, még a Novum Organum is töredék maradt. Szorosan vett filozófiai művein és természettudományi értekezésein kívül B. másnemű munkákat is írt. Szépirodalmiak: Az Essayk, a Régiek Bölcsesége s egy töredék a Jó és Rossz színeiről, ezenkívül mindenféle gyüjtemények az illemformák és udvariasságokból, elmés történetecskékből, mondákból. Történeti művei közt első helyen áll VII. Henrik története, továbbá Erzsébet királynő emlékezete, Nagy-Britannia történetének kezdete. Van még néhány vallási tárgyú és jogtudományi műve is, ilyenek: Szent elmélkedések, A hitvallomás, A törvény szabályai és A törvény bizonyítékai. Anatomia comparata című munkájában alapját vetette meg a későbbi kórboncolástannak; hangsúlyozta az állatkísérletek és a gyógyszerek metodikus vizsgálatának fontosságát. Higiénikus tekintetben fontosak nézetei a testgyakorlatokról, a mesterséges ásványvizekről és a tápszerek mennyiségéről.

B. filozófiai munkássága nevezetes esemény a tudományos gondolkodás fejlődésében. Egy nagy eszme vonul át minden munkáján, ez eszme dicsősége fűződik nevéhez, bár nem ő valósította meg. Ez eszme szerint első lépés a tudományokban a tények rendszeres, hosszas vizsgálata legyen; míg ez híven és részrehajlatlanul meg nem történt, a tapasztalat és óvatosság minden lehető őrködése mellett, addig minden általánosítástól, merő okoskodásból eredő fölfogástól tartózkodni kell; ily eljárás biztos, sikeres s kutatás közben alig képzelt eredményekre vezet. Erős hit, szenvedély és ihlet hangján hirdette e tant. Amit a Novum Organum tanít a tudományos gondolkodás akadályainak elhárításáról (idola) és az induktiv módszer kritikai alkalmazásáról, ha nem is merőben új, ha B. nem is tudja gyakorlatilag keresztülvinni, mégis a leghatározottabb és azért nagy hatású formulációja a természettudományi gondolkodásnak.

Rabja maradt egész életén át a behatásoknak, melyeket a tudományok állapota s a tudósok szörszálhasogató eljárása az ifjúra tett. A Partus Temporis Masculus gondolatától, hogy kora nagy művét megteremtse, soha sem tudott megválni. Egyetemest, nagyot, a mult hagyományaitól függetlent s a jövőre irányadót akart alkotni. A részletek aprólékosságától elfordult, mert lelkét eltöltötte az «organum», «formula», «clavis», «ars ipsa interpretandi naturam», «filum Labyrinthi» gondolata, mely minden részletet nagy könnyen meg fog igazítani, minden kérdést megfejt, a tehetségek különbségeit ki fogja egyenlíteni, minden homályt eloszlat, úgy hogy mindenki számára egyformán nyitva áll majd az igazság, a boldogulás és jólét útja, vagy a mint az ő korában mondták, eljő a Regnum hominis. A cél képtelen volta B.-t sok hiú kísérletre, merész következtetésekre ragadta, melyeknek a mai tudomány semmi hasznát sem veheti. Másrészről azonban minden iratát oly szellem lengi át, mely minden későbbi kutatásnak és haladásnak éltető elemévé lett. A tudományok jövőjébe vetett rendíthetetlen bizalma, szenvedélyes s mégis gondolat- s eszmeébresztő támadásai a hamis tekintélyek ellen, a tudományok méltóságáról és kötelességeiről táplált erős hite átszállott az utókorra, ösztönül és buzdításul szolgált az utódoknak. Újabban az a képtelen föltevés támadt és talált nem csekély számú hivőre és követőre, hogy Shakespeare műveit nem Shakespeare, hanem B. írta. Miss Delia B., Morgan, Donelly és mások hirdetik és terjesztik nagy fanatizmussal ezt a képtelen föltevést, mely főleg arra támaszkodik, hogy Shakespeare, a műveletlen színész, nem irhatta ezeket a hatalmas műveket, abban a korban pedig hatalmasabb tehetség nem élt, mint B. (l. *Shakespeare*). B. összes műveit kiadták: Blackbourne 1730., Montague 1825. és 1835. s végül a legújabb, de egyszersmind a leggondosabb és legteljesebb kiadást Ellis, Spedding és Heath 1857—1874., tizennégy kötetben.

Irodalom. Spedding, An account of the life and times of Francis B., 2. kötet, London 1878; Remusat, B., sa vie, son temps, sa philosophie et son influence jusqu'à nos jours, troisième édition, Paris 1877; Fischer Kuno, Francis B. u. seine Nachfolger. Entwicklungsgeschichte der Erfahrungsphilosophie, sok kiadásban, a II. Leipzig 1875; Thomas Fowler, B., Church R. W., B., London 1884; Bamberger, Über B. von Verulam, besond. v. medic. Standp. 1885; Barthélemy Saint-Hilaire, Etude sur Fr. B. 1890; Bordin, La phil. de Fr. B. 1889. (pályakoszor. műve a fr. akad.). Magyar nyelven megjelent: Macaulay essaye. Olcsó könyvtár. Erdélyi János egy tanulmánya, Budapesti Szemle, szerk. Csengery, 1861. A Novum Organum fordítása Balog Ármintól a Filozófiai írók tára VII. k., 1885. Némely szembetünőbb hibákról a tudományokkal foglalatoskodásban B. után. (Sopron 1840. Kiss János, Soproni Estvék, 2. füz.)

2. *B., Nicholas*, angol jogtudós és államférfiú, szül. 1509. Chislehurstban, megh. 1579 febr. 20. (Kentshire). Már VIII. Henrik s VI. Eduárd alatt nagy buzgalmat fejtett ki a protestantizmus érdekében. Erzsébet királynő (1558) főpecsétőrnek s 1568. és 1571. azon bizottság tagjának nevezte ki, mely a skótoknak Stuart Mária ellen emelt vádjait vizsgálta meg.

3. *B.* v. *Baco Roger*, szül. 1214. Ilchesterben (Somerset grófság), megh. Oxfordban 1294 jún. 11. Első oktatását Oxfordban nyerte, majd Párisba ment, hol doktorrá avattatott. Független szellemű volt s távolról sem fogadta el végső igazságokként a párisi tanárok tanításait. Ez időtájt lépett a Ferenc-rendbe. Visszatérve Oxfordba, csakhamar kiváló tanár hirére tett szert, kitől mindenki tanulni

akart. Tanulmányainak eredménye azonban összeütközésbe hozta kora általános fölfogásával s minthogy meggyőződéseit leplezetlenül és támadólag hirdette, s a papok erkölcstelen életét nyilvánosan ostorozta, megvonták tőle a tanítás jogát. 1257-ben mint ferencrendi szerzetes ismét Párisba kerül, de a legszigorubb felügyelet alatt kell élnie s nehéz szívvel várja szabadulását a fogságból. Tíz évig kellett várnia, míg ezt elérte, midőn VI. Kelemen jutott a pápai székre, ki azelőtt pápai követ volt Angolországban s mint ilyen közeli viszonyba lépett a híres s merész tudóssal. De sem a pápai pártfogás, sem szabadsága nem tartott sokáig. B. 1267. elhagyta Párist, 1268. Kelemen pápa már elhunyt. Utódjai alatt B. ismét fogságban tölti életét s csak IV. Miklós halála után, 1292. szabadul meg. A csaknem 80 éves aggastyántól már nem kellett félni s valóban teljesen elfeledve, még szerzetestársaitól is elfeledten halt meg. B. a matematika, a fizika, kémia tanulmányozását sürgette s a gyakorlati erkölcstanra helyezett nagy súlyt. Renan B.-t pozitivistának nevezi s e név valóban rá is illik. Korában a «doctor mirabilis» nevet kapta, mert kortársai csodásnak tartották némely fizikai és kémiai kísérleteit. Ő találta föl a nagyítóüvegeket. Műveiben igen érdekes optikai megfigyelések találhatók s a nagyító-üvegekre vonatkozó javaslatai nagyon közel járnak az igazsághoz. Ő volt az első, aki a barnakőről kiválóbb értekezést írt; a puskapor összetételéről is tudomása volt. A fémeket kéneső és kén összetételéből állónak hitte és a bölcsek kövét valóban létező dolognak állította. De Alchymia című könyvében (VII. fejezet) ennek átváltoztató erejét milliószorosra, sőt még ennél is többre becsülte. Igazi jelentősége az európai szellem történetében az, hogy első volt, ki határozottsággal és elszántsággal kikelt a tekintély vak tisztelete ellen s első mutatott rá a tudományos igazságok kutatásának helyes módszerére.

B. igen termékeny író volt, némelyek szerint 300 művet írt; eddig megjelent művei a következők: Opus majus, először Jebb adta ki 1733. Londonban, ez B. főműve; később az Opus minus-t írta, majd egy műbe foglalta az előbbieket s ez az Opus tertium, kiadta Brewer 1859. Londonban. Egyéb művei: Epistola de secretis artis et naturae operibus atque nullitate magiae (Paris 1542); Speculum alchimiae (Nürnberg 1541); Thesaurus chymicus (1603). V. ö. *Siebert*, Roger B., sein Leben und seine Philosophie (1861); *Charles*, Roger B., sa vie, ses ouvrages, ses doctrines (1861); *Schneider*, Roger B. (1873); *Werner*, Die Kosmologie u. allgemeine Naturlehre des Roger B. (1879); és ugyanattól Psychologie, Erkenntniss- u. Wissenschaftslehre des Roger B. (1879).

Bacon-féle készülék, l. *Szobatornázás*.

Bacquehem (ejtsd: bakäm), *Olivier*, marquis, osztrák miniszter, szül. Troppauban 1847 aug. 25-én, mint egy francia emigráns-család sarja és Taaffe miniszterelnök unokaöccse. Jogi tanulmányai befejeztével csakhamar a kultuszminisztérium elnöki titkára lett. Azután kerületi főnök volt Teschenben, majd helytartó-tanácsos Boszniában, s 1882-től Szilézia tartományelnöke, míg végre a Taaffe-kabinetben kereskedelmi miniszter lett 1886 jún. 26. Mint ilyen hazánkkal is érintkezésbe lépett és a Németország-, Olaszország-, Svájc- és Belgiummal kötött kereskedelmi szerződések létrejötte körül (1886—87) érdemeket szerzett. A Windischgrätz-kabinetben (1893—95-ig) belügyminiszter volt, 1895—1898. végéig pedig Stiria helytartója. 1900-ban a közigazgatási bíróság tanácselnökévé, 1908. pedig első elnökévé nevezték ki. Az urakházának tagja. Az osztrák delegációban rendesen B. a külügyi tárca referense.

Bács (*Baach*). Régi magyar személynév, mely egy eredetü B. vármegye nevével. Mint személynevet, a Tornay-család ősei közt találjuk. — *B., bacsa, bacsó* a. m. számadó juhász, juhász-gazda, öreg-juhász (kivált a székelyeknél).

Bács vármegye, l. *Bács-Bodrog* vármegye (története).

Bács, 1. nagyk. Bács-Bodrog vmegye hódsági járásában, a Mosztonga mellett, nagy erdőség közt, (1900) 4336 német, sokác és magyar lakossal, kik jó vörös bort és sok gyümölcsöt termelnek. Csendőrörs, posta és táviró. Van Kapisztránról nev. Szt. Ferencrendi szerzetháza, mely hajdan a templáriusoké volt. Van kaszinója, többféle egyesülete. Ősrégi hely, melyet már a honfoglaló magyarok itt találtak. A vármegye is tőle vette nevét. Az állítólag 1093. alapított s később a kalocsaival egyesített B.-i érsekség (l. o.) alapításának körülményei ismeretlenek. Valószinű, hogy a B.-i és a kalocsai érsekség neve alatt kezdettől fogva ugyanazt kell érteni. B.-on azonban külön székeskáptalan volt. A B.-i ispánság első nyomait III. Béla király alatt (1173—1196.) találjuk; 1267-ben István királyi herceg B.-t a maga várának nevezte. II. Ulászló 1494. a helységet városi rangra emelte, s polgárait a fő- és alispánok törvényhatósága, úgyszintén a vámfizetés alól fölmentette. II. Lajos 1518—19-ben itt országgyűlést tartott. Vára a mohácsi ütközet után török kézre került (1526 okt.), de 1677. visszafoglalták. 1704 jul. 8. II. Rákóczi Ferenc hadai ostrommal bevették s felgyujtották, azóta romokban hever. V. ö. *Iványi* István, Bács-Bodrog vármegye helynévtára III.

2. *B.*, kisk. Kolozs vármegye nádasmenti járásában, (1900) 1278 magyar és oláh lakos; fogyasztási és értékesítési egyesület; vasúti megálló. U. p. és u. t. Kolozsvár. Hozzátartozik Bácstorok (l. o.).

Bácsa, kisk. Győr vm. tószigetcsilizközi j.-ban, (1900) 865 magyar lak., postahivatal és telefonállomás. B. a győri káptalan egyházi nemeseinek régi fészke, kiknek külön széket alakítottak, melynek főispánja a győri nagyprépost volt. A határában levő rom Szent Vid tiszteletére szentelt templom volt és a XVIII. században pusztult el.

Bacsák *György*, magyar festő, szül. 1870. Pozsonyban. Művészeti tanulmányait részben Lotz iskolájában Budapesten, részben Hollósynál Münchenben végezte s Münchenből küldte 1891. első festményét (Erdőrészlet) a budapesti Műcsarnok kiállítására. Azóta visszakerült Budapestre s több művével vett részt a kiállításainkon.

Bácsalmás, nagyk. Bács-Bodrog vm. bácsalmási j.-ban, (1900) 1604 házzal és 9291 lakossal, közte 3297 magyar, 4673 német és 1168 dalmát

és bunyevác, vallásra nézve mind róm. kat.; a járási szolgabiró-hivatal széke, járásbíróság telekkönyvvel, kir. közjegyzőség, csendőrparancsnokság, két takarékpénztár, hitelszövetkezet, kölcsönös biztosítótársaság, téglagyár, gőzmalom, pince- és tejszövetkezet, vasúti állomás, posta- és táviróhivatal. A község már 1432. említtetik, a törökök alatt elpusztult, 1703. kamarai pusztaként említik, utóbb németországi telepesek szállták meg, kivált 1786—87.

Bacsányi, l. *Batsányi*.

Bács-Bodrog *vármegye*. A Duna-Tisza közének, hazánk régi dunáninneni kerületének egyik vm.-je, mely Ny.-on és D.-en a Dunától, K.-en a Tiszától határolva, Baranya, Pest-Pilis-Solt-Kiskun, Csongrád, Torontál, Szerém és Verőcze vármegyék közt, nagy négyszög alakjában terül el. Térfogata (a területén fekvő 4 törvényhat. város nélkül) 8·839 km². Határai csak É.-on nem természetesek. Földje egész kiterjedésében lapályos, hegysége nincs; a lapályból azonban, melynek tengerfeletti magassága a Duna és Tisza mentén 77—93 m., a vm. É.-i felét elfoglaló tágas fennsík emelkedik ki, mely D.-i részében 108—113 m. magas, É. felé észrevétlenül 140—174 méterig emelkedik. Ezen, Telecskának (telecskai dombok) nevezett fennsík meredek párkánnyal emelkedik a lapályból, szélei Bajától Őrszállásig és Sziváczig, innen a Ferenc-csatorna mentén majdnem a Tiszáig húzódnak, megjelölve a határt, ameddig egykor a Duna és a Tisza árjai kalandoztak. E fennsík lapos hátán északnyugat-délkeleti irányban számtalan dombsor s bucka húzódik, helyenként pedig (mint Kossuthfalva, Topolya, Csantavér mellett) a Bácsér ágai mélyednek belé, melyek Szenttamás alatt a Ferenc-csatornába ömlenek. B.-nek a Ferenc-csatornától délre eső része sík; de a Duna és Tisza összeömlésének szögletében a 15 km. hosszú s 6 km. széles titeli fennsík a 77—80 m. magasságú lapályból igen meredek széleivel 129 m.-ig emelkedik ki, mint a pétervárad hegyeknek a Duna árja által elvágott szigete. A Telecska vízben nagyon szegény; jelentékenyebb tava a Palicsi-tó; annál vízdúsabb a mélyebb lapály. A Duna és a Tisza számtalan kanyargásával s ágával elmocsarasította a partvidék nagy részét; részint lecsapolásra, de főleg a közlekedés előmozdítására 1793—1801. Monostorszegtől Tiszaföldvárig a 108 km. hosszú Ferenc-csatorna (l. o.) épült, mely a közép Bácskának soká egyetlen közlekedő eszköze volt; ezt 1856-ban Bezdánig hosszabbították meg, a hetvenes években a baja-bezdáni tápcsatorna, a Kisztapárról Újvidékre vezető Ferenc József öntöző és hajózási csatorna s a még mindig nagy kiterjedésű belvizek levezetésére az időközben hatóságilag alakított belvízlecsapoló társulatok által számos kisebb csatorna s védmű épült; ezáltal termékennyé váltak oly területek, ahol azelőtt mindig vizenyős rét vagy nádas volt. A Duna és Tisza mentén ármentesített, néhány még nem szabályozott belső területen ugyan még terjedelmes belvizes terület van, de az a folyton haladó szabályozási munkák által napról-napra fogy. Nevezetesebb vízerei: a Mosztonga, Kigyós, Bácsér, Csikér, Jegricska és Kőrös. A Duna és Tisza mentén emelkedő gátak óriási beruházásokkal épültek, és ma a bácsi tiszai, a titeli tisza-dunai, a bezdáni, apatini, apatin-szondi, monostorszegi és a gombos-vajszkai ármentesítő társulatok, a közbeeső részek pedig hatósági felügyelettel a községek és birtokosok által gondoztatnak.

Bács-Bodrog vármegye címere.

Éghajlata az Alföld excessziv égaljának jellemvonásait tünteti fel; az évi közepes hőmérséklet Baján 11·3, Újvidéken és Zomborban 11·5° C., a júliusé 22·5, illetve 22·9, a januáré —0·4 és —0·9° C. közt ingadozik; a hőmérséklet abszolut szélsőségei 39·0 és —25° C. A csapadék évi mennyisége a Telecskán és vidékén 573—672 mm., a déli Bácskában, különösen Apatin vidékén és a szerémvármegyei határon a Fruskagora hegység közelléte folytán jóval több (753 mm.). Ásványos kincse B.-nek nincsen; egyetlen fürdője a palicsi nátrontó (l. o.).

Földje általában véve igen termékeny, kivált a D.-i rész kimeríthetetlen termékenységű fekete televényföldje; csupán a Baja, Jánoshalma és Szabadka közti része homokos, lejebb e homok vegyül a Telecska lőszével. A homok azonban igen termő és jó összetételű, mert alatta lősz van, mely mészben, káliban és foszforban eléggé gazdag és kitünő altalajt ad. B. összes termő területe (1895) 833,546 ha., miből szántóföld (1909) 669,921 ha. (ezenkívül ugar 18,331 ha.). Fő terméke a búza, melyet 237,536 ha. területen művelnek, termése (1909) 2.507,154 q. Régóta híres a 80—81 kilós, piros acélos bácskai búza, melynek kitünőségéről B.-t Magyarország tárházának nevezték. Kisebb mértékben termelnek rozsot (6799 ha.), kétszerest (10,282 ha.) és árpát (22,168 ha.), míg zabot (105,811 ha.) nagy mértékben művelnek (termése 1.514,718 q). Nagyarányú továbbá a tengeri termelése, melyből 228,578 ha. területen 5.404,074 q. nőtt. A termés bőségét és a talaj kitünő voltát tanúsítja, hogy egy ha. területen átlag 10—12 q. búza és 24 q. kukorica terem. Említést érdemel még a rizstermelés, melyet Bácskeresztúr és Torzsa közt az öntözésre felhasznált Ferenc József-csatorna mentén jó sikerrel üznek. Fontos a kender (8535 ha.) termelése főleg Apatin körül, némi jelentősége van a cukorrépa, káposzta (Futak), dinnye és komló termelésének is. Takarmányból főleg lucerna, bükköny és takarmányrépa fordul elő. A gazdálkodás azonban nagyon külterjesen folyik, sőt helyenként valóságos rablógazdálkodást üznek, a nép zöme fölötte hátramaradt a mezőgazdaságban és állattenyésztésben. Ehhez hozzájárul, hogy a kivándorlás, mely évenkint 6—10,000 lélekkel csökkenti a népességet, a mezőgazdasági munkaerőt is érezhetően apasztja. A gazdasági élet fejlesztésére szolgál a vármegyei gazdasági egyesület és a gazdaszövetség, továbbá fogyasztó és értékesítő szövetkezetek és tejszövetkezet. A kertek területe 7058 ha., a gyümölcstermelés újabb időben fel-

lendül, híres a szabadkai szercsika- és a jánoshalmi jeges alma; a többi gyümölcsfaj közül csak a kajszinbarack érdemel említést, melynek kivitele is van. Faiskolák mindenfelé vannak, nagyobb szabású mintagyümölcstelep ellenben csak Baján. B. szőllőtermelése, mely azelőtt a kövér talajon dívott, a filloxera pusztításai óta kizárólag a homokra húzódott, ahol ma szépen díszlik és jó borokat ad. B. szőllőterülete most 15,674 ha., legnagyobb a termelés Bácsalmás és Jánoshalma, valamint Szabadka és Baja határában. A legelterjedtebb szőllőfajok a kövidinka, kadarka, olasz rizling, szlankamenka, magyarka, mustos fehér, szerémi zöld és mézes fehér, a csemegeszőllők közül a francia származású piros és fehér gyöngyszőllő (chasselas rouge és blanc) és ennek változatai, továbbá a muskotály és a magyar kecskecsecsű szőllő legkedveltebb. A csemegeszőllő-kereskedés évről-évre fokozódik és kivitele van Budapestre, Bécsbe és a német városokba. A szüret eredménye volt (1909) 132,193 hl. bor és 2098 q. eladott szőllő, összesen 3.374,490 K értékben. A rétek és kaszálók kiterjedése 37,536 ha. Az erdőterület 29,604 ha., ezek részben ártéri, részben lapályi, részben futóhomoki erdők; az ártéri erdőkben a fűz- és nyír-, az ármentes lapályon a tölgy- és gyertyánfa, a futóhomokon a fehér nyár az uralkodó és eredeti fanem, utóbbin későbbi telepítés a fekete és kanadai nyárfa, az akác és nyír; az erdők nagyobbik fele (18,590 ha.) tölgy, a többi más lombfa, a fenyő teljesen hiányzik. Az erdők többnyire a Duna mentén húzódnak el, a lapályt nagy faszegénység jellemzi.

Az **állattenyésztés** meglehetős elhanyagolt volt a legújabb időig, ekkor azonban nagy lendületet vett; az 1895. évi felvétel szerint volt B.-ban (a 4 város nélkül) 123,183 ló, 148,302 szarvasmarha, 913 öszvér és szamár, 245,938 sertés, 193,080 juh, 406 kecske és 1.880,174 drb baromfi. Régebben az állattenyésztés volt a gazdálkodás fő ága; a terület legnagyobb része legelő, erdő s mocsár volt, melyek környékén százezrével legeltek a lovak, marhák, juhok és sertések; az úrbér megszüntetése, a közlegelők felosztása s a tagosítás megkezdése korlátolta a marhatartást; a marha most már nagyrészt istállón nevelkedik, de az állattenyésztés még ma is jelentékeny jövedelmi forrás. Legnagyobb fontosságú a lótenyésztés, mely nemcsak régi jó hírnevét tartotta fenn, hanem minőségben is folyton javul, különösen a kincstári ménekkel folytatott fedeztetés óta. Leginkább angol telivér és félvér fajtákat tenyésztenek, a lovak nemesítésére nagy gondot fordítanak és a bácskai lovak egész Európában híresek; a sokácokéi aprók és kitartók. Nevezetes ménesek vannak Kisszálláson, Pusztairmován és Zobnaticán, állami méncsikónevelőtelep Dunabökényben van. Legjobban díszlik a lótenyésztés a kulai és óbecsei járásban, a külföldi kivitel leginkább innen történik, főleg hintólovakat visznek ki. Legjobb tenyésztők a németek és magyarok. A szarvasmarhatenyésztés elég jelentékeny, bár a legelők felosztattak (ma 75,788 ha.) és a takarmánytermeléssel a nép nem sokat törődik. A D.-i részeken, ahol még vannak fel nem törhető rétek és legelők, leginkább a magyar fajta fehér marhákat tenyésztik; a nyugati fajtákat főleg azóta tenyésztik fokozott mértékben, mióta a tejszövetkezetek szép lendületnek indultak és az állatokat már csak istállókban nevelik. A szarvasmarhalétszám nagyobbik fele magyar erdélyi fajta, több mint egy negyede pirostarka, a többi egyéb tarka marha. A vármegyében 28 vajtermelésre berendezett falusi tejszövetkezet áll fenn, melyek (1909) 5.366,000 l. tejet és 97,000 kg. vajat szállítanak. A sertéstenyésztés igen kiterjedt s a sertések száma újabban erősen emelkedett. A sertéshizlalás minden községben jelentékeny kereseti forrás volt, de a sertésvész fellépése óriási károkat okozott; a tenyésztésben leginkább a mangalica-sertés jön figyelembe, amely a legjobb zsírsertés, de a nyugati marhatanyésztés és a tejtermelés előtérbe lépése óta a yorkshirei hússertés tenyésztése is kezd lábrakapni. A juhtenyésztés évről-évre csökken, leginkább a magyar fésűs és racka juhokat tenyésztik, de tartanak húsjuhokat is. A baromfi jelentékeny kiviteli cikk (főleg a városokban). A halászat a lakosságnak jelentékeny foglalkozása volt, de a mocsarak lecsapolása folytán lényegesen csökkent; fellendítésére alakult a Torontál-bácsi halászati társaság, mely rendszeres haltenyésztést űz. Előtérbe lépett a mesterséges halászat is, főleg a Palicsi-tóban. Rendszeres halgazdaságot folytatnak az újszivácsi és regőczei tógazdaságokban, valamint a bogyáni halásztársulat telepein. Viziszárnyasok mindenfelé nagy számmal vannak. A selyemtenyésztés terén B. az egész országban első helyen áll; 127 községben 28,086 termelő család (1909) 653,737 kg. selyemgubót termelt 1.369,747 korona értékben. 14 helyen van selyemgubó-beváltó állomás, 3 helyen selyemgubó-raktár. Elég jelentékeny a méhtenyésztés is; 128 községben 22,758 kaptár van s a méhtermékek értéke 143,348 K. A vadászat minden fajtája dívik a vármegyében, az ásványország azonban semmi kincset nem szolgáltat.

Népessége elég gyorsan emelkedik; a vármegyének (a 4 törvényhat. város nélkül) 1869-ben 490,322, 1880-ban 510,248, 1890-ben 571,601 és 1900-ban 603,518 polgári (és 402 katonai) lakosa volt; azóta és kivált a kivándorlás folytán gyenge a népesség gyarapodása, úgy hogy 1909. végére csak 638,092-re becsülik a népesség számát. Egy km²-re 68·3 lélek jut, ami a talaj termékeny voltát tekintve nem túlnagy sűrűség. A sűrűség legnagyobb a kulai és újvidéki j.-ban (82), továbbá az apatini (78·0), németpalánkai (74·3) és zentai j.-ban (74·2), ellenben legkisebb a bácsalmási (53·9) és titeli j.-ban (55·2). Anyanyelvre nézve van a lakosok között 245,132 magyar (40·5%), 179,827 német (29·7%), 28,330 tót (4·7%), 282 oláh, 9759 rutén, (1·6%), 319 horvát, 114,715 szerb (19·0%) és 27,027 egyéb. A magyarság a többi nemzetiségek rovására előnyomul s tértfoglal (1890: 38·7, 1900: 40·5%), a szerb elem 23·7%-ról 19·0-ra szállt alá. A magyarság csak az óbecsei j.-ban éri el az abszolut többséget, a vármegye É.-i és K.-i részében egyébként 30 és 50% közt van, D. és Ny. felé erősen csökken és a hódsági és palánkai j.-ban 10%-on alúl marad. A németség a hódsági, kulai és palánkai j.-ban a legerősebb,

nagy számmal él még az apatini, bajai, zombori és újvidéki j.-ban is, a szerb elem a zsablyai j.-ban van nagy többségben (71%) s igen erős még az óbecsei, titeli, palánkai és újvidéki j.-ban. Tótok csak az újvidéki j.-ban élnek nagyobb tömegben, ruténekakulai járás néhány községében. Az egyes nemzetiségek annyira egymás közé vannak ékelve, hogy némely vidéken majdnem minden faluban más-más nyelvű és vallású nép lakik; a nemzetiségek azonban jól megférnek és békésen élnek egymás mellett, a lakók általában több nyelvet értenek, a szerbek legjobban különítik el magukat szokásaikban. Az idegenajkú népességből 67,580 egyén (18·8%) beszéli a magyar nyelvet (1880. csak 11·7%), még pedig a németek közül 22·6, a tótok közül 10·5, a ruténekközül 12·1 és a szerbek közül 11·7%. Az összes népességből 312,463 lélek vagyis 51·7% tud magyarul. Felekezetre nézve van a lakosok között 378,306 r. kat. (62·5%), 10,193 gör. kat., 113,995 gör. kel. (18·8%), 64,823 ág. ev. (10·7%), 24,823 ref. (4·1%), 32 unitárius és 10,596 izr. (1·8%). Ezer lakóra esett 1909-ben 9·2 házasságkötés, 37·9 születés és 26·8 haláleset; a népesség természetes szaporulata 1000 lélekre 11·1. *Foglalkozásra* nézve a népességnek több mint két harmada (70·0%) őstermelő; iparral 14·5, kereskedelemmel és hitellel 2·5, közlekedéssel 1·6% foglalkozik, a közszolgálathoz és szabad foglalkozásokhoz tartozók aránya 2·4%, napszámosok 4·9% és házi cselédek 1·5%. A tényleg kereső népesség 247,722, miből őstermelésre 170,622, iparra 35,377, kereskedelemre és hitelre 5906, közlekedésre 2872 jut; az értelmiségi kereset 5081 egyént foglalkoztat, napszámos van 12,243, tőkés és nyugdíjas 5209, házi cseléd 8398, az eltartottak összes száma 357,669. A lakosság legfontosabb foglalkozási ága a földmívelés és állattenyésztés, kisebb mértékben a szőllőmívelés. Az ipar első sorban a városokban virágzik, de a vármegyében is helyenként eléggé fejlett; nagyobbrészt a mezőgazdasági termények feldolgozásával foglalkozik és ezen árúk félgyártmányokként vándorolnak külföldre, de vannak kész árúk kivitelére dolgozó iparüzemek is, főként a malmok (Kisszállás, Cservenka, Újverbász, Zenta stb.); jelentékenyebb iparágak a kendergyártás (Hódság, Palánka, Szépliget, Újverbász, Apatin, Militics, Szilberek, Újverbász, Újfutak), kötélgyártás (Újfutak stb.), kötőszövőipar (Apatin, Petrőcz), takács- és műszövőipar (Cservenka, Bezdán), selyemipar (Kula, Opalánka), fazekasipar (Bács), cementműkőgyártás (Ujpalánka), téglagyártás (Apatin, Topolya), sodronyfonás (Cservenka, Bulkeszi), rostakészítés (u. o. és Ósóvé), sörgyártás (Apatin, Dunacséb, Kula, Óbecse), olajipar (Torzsa, Újverbász, Zsablya), fürészárúgyártás (Zenta, Újverbász), szeszipar, rizshántolás (Kisztapár) stb. Vízimalmok a Dunán, különösen Apatinnál nagy számmal vannak. Háziiparilag üzik a kenderfonást és szövést (főleg a szerb és bunyevác nők), kosárfonást, hálókötést, tarhonyakészítést (Zenta), selyemtenyésztést (l. fentebb). Ipari szövetkezetek és ipartestületek nagy számmal vannak. A kereskedelem, mely ma szépen virágzik, leginkább nyersterményekkel foglalkozik, ú. m. gabona, kender, állatok, állati termékek, melyek mind kiviteli termékek, amivel szemben fél- és egészgyártmányokat és gyarmatárúkat hoznak be. Virágzó az állatkereskedés, továbbá jelentékeny kiviteli cikkek a zsír, szalonna, tojás (Őrszállás, Verbász), tej, vaj, gyapjú, gabona (élénk kereskedés központja Ujvidék és Magyarkanizsa), liszt, bor, gyümölcs, fa stb.; jelentékeny lóvásárok vannak Kulán, Szenttamáson és Topolyán. A vármegye területén (a 4 törvényhat. város nélkül) 31 ipartestület és 2 betegsegélyző pénztár van. Hitelintézetei 20 bank, 51 takarékpénztár és 132 szövetkezet, összesen 68.062,000 K betéttel az 1909. év végén.

Közlekedési hálózata 1031 km. törvényhatósági út (miből csak 467 km. van kiépítve), 127 km. községi közlekedési út (mind kiépítetlen), 2930 km. közlekedő és 8 km. vasúti hozzájáró út; állami út az egész vmegye területén nincs. Vasúti hálózata igen sűrű; a vasúti vonalak hossza 716·2 km., miből 154·0 km. államvasút és 562·2 km. állami kezelésben levő magánvasút. A fővasúti vonal a m. kir. államvasutak budapest—zimonyi vonala, mely B.-t É.-ról D. felé egész hosszában szeli; ezt a Szeged-Rókus—Dáljai vonal Szabadkánál szeli s ugyaninnen indul ki a Bajára vezető vasút, mely 2 év óta a Dunán át összeköttetést nyert a Dunántúli vasutakkal (Bátaszéknél). Az államvasúti vonalakhoz 5 helyi érdekű vasút csatlakozik, ú. m. a Déldunavidéki h. é. vasút, melynek fővonala Baját Zomboron át Újvidékkel kapcsolja össze, szárnyvonala pedig Bácsfeketehegyről Palánkára vezet, Szépligetnél keresztezve a fővonalt; a Bács-Bodrogvármegyei egyesült helyi érdekű vasút, melynek 4 vonala van (Szabadka—Óbecse; Óbecse—Újvidék; Újvidék—Titel és Szeged—Zenta); a Szabadka—Gombos—Palánkai h. é. vasút, melynek fővonalából az Újgombos—Újpalánkai szárnyvonal indul ki, a Kiskunhalas—Regőczei h. é. vasút és a Zombor—Óbecsei h. é. vasút. A hajózás a Dunán és Tiszán, úgyszintén a Ferencz-csatornán jelentékeny; utóbbi főleg a gabonaszállítás tekintetében fontos. A vármegye területén 124 posta- és 161 távíróhivatal van; a távbeszélő állomások száma 461.

Közművelődése az újabb időben erősen haladt, de még mindig nem kielégítő; a vármegye össznépességének csak 56%-a, és a 6 évnél idősebb népességből is csak 66·9% tud írni-olvasni (1890-ben 57·8%, tehát a haladás jelentékeny), összesen 338,882 lélek; 16,064 gyermek nem jár iskolába. A vármegye területén (a 4 törvényhat. városon kívül) összesen (1909) 794 iskola van, ú. m. 122 kisdedóvó 14,382 növendékkel; 351 mindennapi elemi iskola, 188 általános és 87 gazdasági ismétlő iskola, 26 iparos- és 1 keresk. inasiskola, valamint 12 polgári iskola, mindössze 92,931 tanulóval (ebből 69,885 a mindennapi elemi és 1343 a polgári iskolákban), két gimnázium (községi főgimnázium Zentán és községi algimnázium Újverbászon) 512 tanulóval, 1 gazdasági iskola (Adai földmíveskola) 26 tanulóval és 4 emberbaráti jellegű intézet 79 növendékkel; összesen tehát 794 iskola 107,930 tanulóval. A két középiskolától eltekintve tehát, képzőintézetek és szakiskolák a vármegye területén teljesen hiányoznak, ilyenek csakis a 4 törvényhat. városban vannak.

Közigazgatás. B. vármegye 13 szolgabirói j.-ra oszlik és van benne a területén belül fekvő 4 törvényhatósági városon (Szabadka, Zombor, Újvidék, Baja) kívül 2 rend. tan. város, ú. m.:

Járás	Község száma	Népesség száma	Ebből			Lakóházak száma
			magyar	német	szerb	
Apatini	9	49,374	12,775	24,051	6,175	8,736
Bácsalmási	11	53,438	35,132	12,832	229	9,643
Bajai	13	42,650	17,622	16,752	817	7,883
Hódsági	12	39,727	2,919	21,351	5,167	6,583
Kulai	9	47,230	7,259	27,092	4,269	8,247
Németpalánkai	14	41,179	1,926	23,767	11.394	7.069
Óbecsei	5	51,814	28,905	1,029	21,645	9,329
Titeli	10	25,807	3,479	4,701	17,365	4,815
Topolyai	9	51,837	40,066	7,604	2,665	10,123
Újvidéki	14	54,511	11,800	13,999	11,281	9,490
Zentai	3	28,100	20,881	150	6,947	5,349
Zombori	11	46,620	15,741	24,378	4,065	8,505
Zsablyai	5	27,984	4,759	1,809	19,923	5,316
Magyarkanizsa r. t. v.	1	16,532	16,057	67	396	3,124
Zenta r. t. v.	1	28,588	25,731	245	2,379	5,065
Összesen	127	605,391	245,132	179,827	114,715	109,277

A vármegyében van összesen 2 rend. tan város, 123 nagy- és 2 kisk.; körjegyzőség csak 1 van (Vajszka és Bogyán). A puszták és telepek száma 218. A községek általában véve igen népesek, 1000 lakoson aluli község csak 3 van, 10,000-nél több lakosa (a városokon kívül) 5 községnek van, 5—10,000 lakosa nem kevesebb mint 29-nek. Legnépesebbek; Zenta r. t. v. 28,588, Óbecse 18,865, Magyarkanizsa r. t. v, 16,532, Apatin 13,940, Bácsszenttamás 13,230, Ada 12,112 és Topolya 12,029 lakossal. Az országgyűlésbe B. vármegye 12 képviselőt küld. Székhelye *Zombor*.

Egyházi tekintetben az egész vármegye a kalocsai egyházmegyéhez tartozik s a r. kat. anyaegyházak száma 92; a megye 4 gör. kat. egyháza a zágrábi egyháztartomány alá tartozó kőrösi püspökséghez van beosztva; gör. kel. egyház 63 van s ezek az Újvidéken székelő bácsi püspökséghez tartoznak. Az ág. ev. 28 egyháza a bányai, a reformátusok 13 egyháza a dunamelléki egyházkerülethez van beosztva; izraelita anyakönyvi hivatal 19 van a vármegyében.

Törvénykezési szempontból az egész vmegye a szegedi kir. itélőtábla kerületéhez tartozik; van 3 kir. törvényszéke és 14 kir. járásbirósága, és pedig a szabadkai törvényszék alá a szabadkai, bácsalmási, bajai, topolyai és zentai; az újvidéki törvényszék alá az újvidéki, óbecsei, palánkai, titeli és zsablyai; végül a zombori törvényszék alá a zombori, apatini, hódsági és kulai járásbiróságok tartoznak, amelyek (a szabadkai, újvidéki és zombori kivételével) telekkönyvi ügyekben is mind birói hatáskörrel vannak felruházva. Az egész vármegye a szegedi kir. főügyészséghez, a fehértemplomi bányabirósághoz és szegedi sajtóbirósághoz (a pancsovai törvényszék sajtóbirósági ítélkezése alá tartozó titeli és zsablyai járásbiróságok területének kivételével), pénzügyi birósághoz és közjegyzői kamarához van beosztva; kir. közjegyzői székhelyek Szabadka, Bácsalmás, Baja, Topolya, Zenta, Ujvidék, Óbecse, Palánka, Titel, Zombor, Apatin, Hódság, Kula. A vmegyére illetékes ügyvédi kamara a szabadkai.

Hadügyi szempontból B. vm. a budapesti hadtest parancsnokság területéhez tartozik; hadkiegészítő parancsnokságok Újvidéken (a 6-ik), Zomborban (a 23-ik) és Szabadkán (a 86-ik) székelnek; a honvédség tekintetében a vmegye tiszamenti része a szegedi 5-ik, többi része a szabadkai 6-ik gyalogezredhez tartozik, melyeknek (II.) kerületi parancsnoksága Szegeden székel. A csendőrségi szárnyparancsnokság Zomborban és Újvidéken, szakaszparancsnokságok ugyanott, Zentán és Szabadkán vannak; valamennyi a budapesti kerületi parancsnokság alá van rendelve. B. vármegyének van egyedül az országban szervezett és kitünően beváló községi rendőrsége.

Pénzügyi tekintetben az egész vármegye a zombori pénzügyigazgatóság területét képezi; van 11adóhivatala (Baja, Hódság, Kula, Óbecse, Palánka, Szabadka, Topolya, Titel, Újvidék, Zenta és Zombor) és Topolya kivételével ugyanott letéthivatala, továbbá 4 pénzügyőrsége (Zombor, Baja, Szabadka, Újvidék); Újvidéken fővámhivatal van. *Ipari és kereskedelmi* szempontból B. vm. a szegedi ipar- és kereskedelmi kamara területéhez tartozik; államépítészeti hivatala Zomborban van, közúti és posta-távirdai tekintetben a temesvári kerületi felügyelő, illetve igazgatóság alá van rendelve. *Erdészeti* szempontból a kincstári erdőkre nézve az apatini m. kir. erdőhivatalhoz tartozik, mely alatt a bezdáni (kozarai), apatini és doroszlói erdőgondnokság áll; az állami kezelésbe vett községi erdők kezelésével a bezdáni erdőgondnokság van megbizva. Különben a vármegye a szegedi és újvidéki m. kir. állami erdőhivatalhoz van beosztva, járási erdőgondnokság Szabadkán és Újvidéken van. Baján ménteleposztály van; állategészségügyi tekintetben B. vm. a budapesti felügyelői kerület alá van rendelve. Baján selyemtenyésztési főfelügyelőség van. *Szőllészeti* tekintetben B. a szegedi borászati és szőllészeti kerülethez és a szegedi m. kir. gazdasági felügyelőséghez tartozik; a vmegyére illetékes kultúrmérnöki hivatal Budapesten székel; m. kir. folyammérnöki hivatalok Zomborban és Újvidéken vannak. A vmegyében 106 gyógyszertár, 6 kórház (101 ággyal), 131 orvos, 10 sebész, 426 okleveles bába van.

Története. B. vármegyében az őstelepülés első emlékei a Duna és a Tisza mentén az alluviális üledéknek meglehetősen a tetején találhatók, tehát nyilván az új kőkorszak végső szakából valók. Nevezetesebb kőkori telepek a gombosi, apatini, monostorszegi, adai, zentai, titeli. A bronzkori müveltségnek is számos emléke került napvilágra (szabadkai bronzkincs, sáponyai lelet stb.). A sírleletek tanusága szerint a La-Tène korszakban kelták, a római korszakban a szarmata-jazigok, a népvándorlás korában húnok, germánok, avarok és szlávok lakták e vidéket. A két utóbbi korszakból valók az ú. n. római sáncok és földvárak is. A honfoglalás után a Duna és Tisza közét magyarok szállják meg s később besenyők, kúnok és izmaeliták telepednek hozzájuk. I. István két várszerkezetet létesít e területen: a bodrogit és a bácsit, melyekből az ősi nemzetségi szervezet felbomlása s a várbirtokok szétdarabolása és elidegenítése után a XIII. sz. második felében két vármegye keletkezik: Bodrog és Bács vmegye, amaz

körülbelül a mai Ferenc-csatornától É.-ra, emez D.-re. A Tisza mentének jó része azonban Csongrád vármegyéhez tartozott. Azt a két veszedelmet, mely az Árpádok alatt egyidőre meg-megakasztotta fejlődésnek indult művelődésüket, a kúndúlást (I. László alatt) és a tatárjárást (IV. Béla idejében) nemcsak kiheverték, hanem a következő századok alatt egyre jobban gyarapodtak vagyonosodásban, népesedésben és politikai jelentőségben. Az Anjouk idejében egész csatornarendszer hálózta be területüket s pénzverő hivatal volt Bácsban. A török elől menekülő szerbek már Zsigmond alatt kezdenek beszállingózni s betelepülésük hovatovább nagyobb méreteket ölt. Hatalmas urak Bodrogban a Németujváriak, Hunyadi János, a Garaiak, Ujlakiak és Czoborok, Bácsban a kalocsa-bácsi érsekek, kiknek egyik székhelye Bács városa volt, Kinizsi Pál, Korvin János. Királyaink többször időznek Bács vmegyében s V. László Futakon, II. Lajos két ízben is Bácsban tart országgyűlést.

A XVI. sz. elején újra kettős szerencsétlenség szakad a két vármegyére. 1514-ben Dózsa György hada, melyhez Szilánovics István szerb deszpota is csatlakozott a szerbekkel, rettenetes kegyetlenséggel dúlja fel a nemesség birtokait; 1526. pedig a török martalócok két hét alatt sivataggá teszik az egész vidéket s kiirtják belőle a magyarság fáját. Ki elpusztul, ki földönfutóvá lesz s az elhagyott birtokokba a fekete ember (Cserni Jován) gyülevész népe ül. Buda és Szeged meghódolása után 1542. B. vmegye is török uralom alá kerül s a következő évben a budai pasalik alá tartozó szegedi szandzsákba osztják be. A szegedi szandzsák hat nahijére (járásra) oszlott, melyeknek székhelye Baja, Szabadka, Bács, az elpusztult Czoborszentmihály helyén épülő Zombor, Szeged és Titel voltak. Pétervárad a szerémi szandzsákba osztva külön nahijét alkotott. A terhes szolgáltatások elől a betelepült szerbek tömegesen menekültek feljebb s a hosszú háború (1593—1606), valamint Pálffy Miklós hajduinak pusztításai is egyre apasztották a lakosságot.

A 15 éves felszabadító háború (1683—1697), melyben az 1687 őszén betelepült bunyevácok és a Csernojevics Arzén ipeki pátriárcha vezetése alatt 1690. beköltözött szerbek is részt vettek, megtörte a félhold uralmát és Szavojai Jenő zentai diadala (1697 szept. 11.) felszabadítja B. vármegyét is a török járom alól. B. vármegye visszaállításában gróf Széchenyi Pál kalocsai érsek buzgólkodik. I. Lipót őt nevezi ki bácsi főispánnak s új címerpecsétet adományoz vmegyéjének (1699 dec. 14.). Bodrog területének még emlékét is elmosta a hosszú hódoltság. Új főispánja, gr. Tournon János Henrik találomra Pétervárad-Sáncot (Újvidéket) választja székhelyének és B. vármegye K.-i felét követeli vmegyéje számára. A két vármegye határversengésének azonban hirtelen véget vet II. Rákóczi Ferenc szabadságharca. A kurucok és az udvarral tartó szerbek véres pusztításai újra sivataggá teszik az egész vidéket. Elpusztult B. vármegye levéltára és pecsétadományozó oklevele is. A szatmári béke után gróf Csáky Imre érsek és főispán kérelmére III. Károly az előbbihez hasonló új címer-pecsétet adományoz B. vmegyének (1712 jan. 12.). De felélesztí Bodrog vármegyét is s gróf Nádasdy Pált nevezi ki főispánjává. Ezzel megindul a két vármegye közt a hosszú határpör, melyben két nádori bizottság mond ítéletet (1717 és 1720) s a nádor dönt. Gróf Nádasdy Pál, majd gróf Czobor Márk bodrogi főispánok perújítással élnek a nádor döntése ellen, de újabb ítéletre nem kerül a sor, mert 1729 végével megszüntetik Bodrog vármegyét. Mária Terézia 1746. gróf Draskovich Lipótot s 1759. gróf Grassalkovich Antalt nevezi ki bodrogi főispánnak, de Bodrog vmegye felélesztése nekik sem sikerül. Az 1802. VIII. t.-c. törvényesen és véglegesen egyesíti a két vmegyét.

A vármegye folytonos sürgetésére, főleg a Paulovics Vizárion-féle szerb lázadás hatása alatt az 1741-iki országgyűlés (XXVIII. t.-c.) elrendeli a török hódoltság megszünése után létesített dunai és tiszai határőrvidék helyeinek visszakebelezését, de csak 1751. hajtják teljesen végre. Ekkor alakul a tiszai határőrvidékből (Martonos, Ókanizsa, Zenta, Ada, Mohol, Szenttamás, Bácsföldvár, Turia) a Tiszai Kamarakerület (1794 óta Tiszai Koronakerület). 1750-ben kezdik szervezni a Duna és Tisza szögében a Csajkás-kerületet Titel, Lok, Mosorin, Gardinovác, Vilova és Zsablya községekből, melyekhez 1763. Csatalja, Szentiván, Goszpodince, Csurog, Felső- és Alsó-Kovil, 1800. Gyurgyevó és 1801. Nádalja csatlakozik. A Csajkás-kerületet csak az 1873. XXX. t.-c. csatolta vissza a vármegyéhez.

A Tisza mellékéről elköltöző szerbek helyére s egyéb helyekre Mária Terézia alatt a kamara magyarokat, tótokat, kisoroszokat, morvákat, csehéket és birodalmi németeket telepít. II. József folytatja a telepítéseket; alatta településnek a protestáns német községek a felső Rajna vidékéről. A népesedés nyomában megindul a gazdasági fellendülés is. 1793-ben kezdik építeni a Dunát és Tiszát összekötő Ferenc-csatornát s 1801. fejezik be. Intézkedések történnek a Duna és Tisza vidékének ármentesítésére s a mocsarak lecsapolására is. A mult század reform-mozgalmai nagyobb hullámokat nem vetnek a vármegyében, de a magyar nyelv használatát már 1832. elrendelik nemcsak a közigazgatás és biráskodás terén, hanem az iskolákban és a céheknél is. Az 1848/49-ik évi szabadságharcban véres csaták színhelye Szenttamás, Hegyes, Káty és Mosorin. A világosi fegyverletétel után nov. 18. kiadott császári nyilt parancs B., Torontál, Temes, Krassó vármegyékből és Szerém vm. rumai és illoki kerületéből külön közigazgatási területet alapított Szerb vajdaság és Temesi bánság név alatt, melyet egyenesen a bécsi minisztérium alatt álló tartományi hatóságok igazgattak. A Szerb vajdaságot az 1860 dec. 27. kelt legfelsőbb kézirat oszlatta fel és csatolta vissza az anyaországhoz. Jellemző, hogy az örvendetes eseményt a szerbek együtt ünnepelték a magyarokkal. Az 1867. évi kiegyezés nemcsak a magyar alkotmányt állította helyre, hanem a vármegyének is visszaadta önkormányzatát.

Irodalom. Bács-Bodrog vármegye egyetemes monográfiája, Zombor 1896; B. vármegye (Magyarország vármegyéi és városai), 2 köt., Budapest 1910; Radics György, B. leirása 1883; Rácz Vilmos, B. mezőgazdasági viszonyai 1889; Petrovics Dőme, A zomborvidéki mocsarak (Természettud. Közl. 1883); u. a., A bácskai mocsarak (Term. Közl. 1887; Ba-

dics Ferenc, A Bácska (Osztrák-magyar monarchia irásban és képben. Magyarország, II. köt. 573—618); Dudás Ödön, Bács-Bodrog. Évnegyedes folyóirat a helyi történet, népisme, statisztika és régészet köréből, Pacsér 1878 óta; Steltzer Frigyes, Geschichte der Bácska, Ujvidék 1883; Dudás Gyula, B. régészeti emlékei 1886 és B. vmegye címere (Turul, VIII. évf. 212. l.); a Bács-Bodrogmegyei tört. társulat évkönyvei 1885 óta, Grosschmiedt és Iványi, B. vmegye bibliografiája (e folyóirat 6. kötetében); Iványi István, Szabadka története, 2. köt., Szabadka 1886; Bodrog városa és vára (Századok 1881., 582. l.). Az új Bodrogvármegye története, 1887; Szabadka és vidéke 1848—49-ben, 1887; B. helységei névtárához (Századok 1884, 518. l.), Bács vmegyei régi helynevek (Századok 1889, 325. l.); B. történelmi és földrajzi helynévtára, 1889; Dr. Fröhlich Róbert, Az alsó-bácskai római sáncok (Archaeol. Értesítő 1887); B. vmegyei főispánok (Századok V. 1871. 489, 510); Wertner Mór cikke a B.-megyei tört. társ. évk. 25 évf.; Dudás Gy., Az iskolaügy B.-ban, Zombor 1901.; Téglás G., A Duna és Maros közötti sáncok topografiája és szerkezete (Akad. Értek. 1904); Cziráky Gy., A bácskai földsáncok (Arch. Ért. 1904).

Bács-Bodrog vármegyei egyesült h. é. vasút, az 1889. megnyilt *Bács-Bodrog vármegyei* h. é. v. és az 1899. megnyilt *Óbecse-újvidék-titeli* h. é. v. (engedélyezve az 1898 XXVI. t.-c.-kel) vonalaiból áll. Az engedélyokiratok egyesítését az 1904 XIX. t.-c. engedélyezte. A rendes nyomtávolságú vasút 211·2 km. hosszuságban Bács-Bodrog vm. keleti területét szeli át és vonalaival összeköti: Szabadka—Zenta—Óbecse—Vaskapu—Ujvidék; Szeged-Rókus—Horgos—Zenta; Vaskapu és Titel községeket. Befektetési tőkéje (5.890,000 +7.060,000) 12.950,000 K; üzemét a Máv. látja el, főforgalma kő, fa, szén, gabona, őrlemény.

Bácsbokod (azelőtt *Bikity*), nagyk. Bács-Bodrog vm. bajai j.-ban, (1900) 4244 német, magyar és bunyevác lak.; gőzmalom, vasúti állomás, posta és táviró. A XVI. sz.-ban Bikityre keresztelték, a mohácsi vész után szerbek telepedtek ide.

Bácsborsód, nagyk. Bács-Bodrog vármegye bajai járásában, (1900) 1933 magyar és német lak.; vasúti állomás, posta- és táviró; csendőrőrség; Latinovics-kastély, a fenyves erdőben a család sírboltja.

Bácséri vizi társulat. Alakult 1887. oly célból, hogy a Bács-Bodrog vármegyei Bácsér (Kriva Bara) menti 1515 katasztr. holdnyi vizes területet lecsapolja. Árkainak hosszusága 73·8 km. 1905 végéig befektetett építésköltsége 297,089·70 K. A társulat székhelye Hegyes.

Bacsfa, kisk. Pozsony vm. somorjai j.-ban, (1900) 300 magyar lak.; postahivatal, u. t. Nagylég. Hozzá tartozik Szentantal, híres búcsujáróhely, temploma 1660—74. épült Lippay György és Szelepcsényi György érsekek alatt. A kolostort 1789. eltörölték és magtárnak használták, 1811. ide telepitették a ferencieket. A kriptában az Apponyi-család temetkezett. A községhez tartozik Szentgyörgyúr puszta is, melynek régi templomát 1852. lerombolták.

Bácsfalu *(Bazendorf)*, nagyk. Brassó vmegye hétfalusi j.-ban, (1900) 1973 magyar (csángó) és oláh lak.; a Hétfalu egyike, régi okmányokban Báthfalw, Bachfalu, Villa Abbatis és Bátia név alatt fordul elő; legelőbb bácsok (juhászok) telepedtek oda; a XIV. sz.-ban még nem létezett, 1456. Csernátfalu leányegyháza volt, melytől csak a XIX. sz.-ban vált el. A tömösi szoros bejáratánál fekszik, melyen át élénk fuvarozást üznek Romániába; lakói juhtenyésztéssel és faiparral foglalkoznak; u. p. Türkös, u. t. Hosszúfalu.

Bácsfalva, kisk. Hunyad vm. marosillyei j.-ban, (1900) 508 oláh lak.; u. p. és u. t. Marosillye.

Bácsfeketehegy, nagyk. Bács-Bodrog vm. topolyai j.-ban, (1900) 5545 magyar és német lak.; vasúti állomás, posta- és táviróhivatal, telefon, csendőrőrs, társaskörök, földmívesegylet, téglagyár. 1785-ben 963 lélek telepedett ide Kúnhegyesről; 1849 júl. 9. Vetter és júl. 14. Guyon itt megverte az osztrákokat; ennek emlékére obeliszket állítottak fel.

Bácsföldvár (ezelőtt *Tiszaföldvár*), nagyk. Bács-Bodrog vm. óbecsei j.-ban, a Tisza mellett, (1900) 6609 lak.; közte 3795 magyar és 2739 szerb lak.; takarékpénztár, fogyasztási- és értékesítő egylet, csendőrőrs, vasúti állomás, posta- és táviróhivatal. A községtől É.-ra a Csernabara mocsár mellett 3 őshalom van, ezek egyikén állott földvártól kapta nevét. 1387-ben a Garai-család, 1504. Korvin János birta. Soká koronauradalom volt, 1848. a koronai kerülettel a vármegyébe kebeleztetett. 1848 júl. 19. a szerbek bevették.

Bácsgyulafalva, nagyk. Bács-Bodrog vm. zombori j.-ban, (1900) 2801 magyar lak.; postahivatal, u. t. Kerény.

Bácsi, kisk. Hunyad vm. dévai j.-ban, (1900) 693 oláh és magyar lak.; vasúti állomás és táviró, u. p. Piski p. u. Gör. kel. és kat. templomában régi falképek. A máig is létező Báchi-család ősi birtoka. Báchi István, Thelegdi István alvajda képviseletében 1496. esketést rendez a szomszéd Keresztúr községben arra nézve: hogy Gáspár, néhai Furka Márton fia, Balázs és Lőrinc Furka Miklós fiai mindkét Boos községét birták s okmányaikat a törökök elpusztították. B. a Hunyad vármegyében oly nagy számot tevő elolához tartozó falvak egyike, bár lakosságának majd fele megőrizte ősi magyarságát.

Bácsi érsekség alapításának körülményei ismeretlenek. Öt bácsi érseknek a neve ismeretes; 1093-ból (az év bizonytalan) Fábiáné, 1124—30-ból Gergelyé, 1134-ből Francicáé, 1169-ből Mikóé, 1179-ből Andrásé; ez a kettő azonban máskor kalocsai érseknek írta magát. Valószinű, hogy a bácsi és kalocsai érsekség neve alatt kezdettől fogva egy és ugyanazon főegyházmegyét kell érteni; a zavart az okozta, hogy az érsekek hol bácsi, hol kalocsai székhelyükről nevezték el megyéjüket, aminthogy valóban mind a két városban külön székeskáptalanuk volt. I. Károlynak 1311 febr. 3. okirata már a kalocsait ismerte el főkáptalannak, aminthogy 1179 után sehol sem találkozunk a bácsi érsek megnevezéssel. A Szent Pálról nevezett bácsi káptalan ösmert oklevelei az 1158—1527. évekből valók; maga Bács vára a mai Monostorszeg körül a Mosztonga vize mellett állott s okleveles nyomai Szent László korától 1535-ig terjednek. A bácsi prépostság címét 1738 óta mindig valamely kalocsai kanonok viseli. (A hely története a rá vonatkozó irodalommal együtt Iványi Istvánnál, Bács-Bodrog vmegye helynévtára III.)

Bácsi görög-keleti szerb püspökség. Eredetét homály födi. A XVI. sz. második felében már fennállt s kétségtelenül az e században a törökök elől Magyarországba huzódó szerbek sürü letelepülése tette szükségessé felállítását. Az első ismert bácsi szerb püspök György metropolita volt

1578—79, aki a «Szeged város és bácsi tartomány metropolitája» címet viselte. Székhelye Szeged volt. A Magyarországba vándorolt Csernovics Arzén pátriárcha idejében 1695. a magyarországi szerb egyház új szervezetet kapott; a püspöki székhelyet Szegedről a bogyáni kolostorba tették át. A XVIII. sz. elején a püspökség székhelye Ujvidék lett. Ugyanez időben a nagyvárad-egri püspökség megszüntetésével az egri egyházközséget is a bácsi egyházmegyéhez csatolták s ma is ide tartozik. A püspökség joghatósága alá tartoznak ma az összes Bács-Bodrog vm.-ben levő gör. kel. szerb egyházközségek, nemkülönben a szegedi és egri szerb egyházközségek. Az egyházközségek összes száma 61, melyek négy, az óbecsei, zombori, újvidéki és zsablyai esperességre oszlanak. 1785-ben még 63 egyházközség volt 83,316 hivővel; 1901. a hivők száma 139,298 volt; 1891-től fogva 7399 lélekkel, tehát 5·6%-kal szaporodott. A lelkészi teendőket 4 esperesen kívül 91 lelkész és káplán végzi; 1905. a 128 szerb felekezeti iskolában működött 110 tanító és 66 tanítónő, ezenkívül 22 községi iskolában 23 tanító és 12 tanítónő; a tanulók száma az elemi iskolában 12,904, az ismétlő iskolában 3477 volt. Az összes egyházközségek vagyona (1905) 11.972,328 K 17 f, az általuk kezelt alapítványok összege 2.600,730 korona 36 fillér.

Bacsinszky *András*, munkácsi gör. kat. püspök, szül. 1732 november 14., Benetine ungvármegyei községben, megh. 1809 december 19. Tanulmányait Ungváron kezdte a jezsuitáknál; a bölcseletet és teológiát Nagyszombatban végezte. Fölszenteltetése után Hajdudorogon volt előbb segédlelkész, azután rendes lelkész, később esperes és kevéssel utóbb főesperes. 12 évi működése után kanonok lett. 1770-ben a munkácsi egyházmegye kanonizációja érdekében Bécsbe küldetvén, itten kifejtett sikeres működésének köszönhette, hogy az egyházmegyei papság őt 1772 aug. 5. egyhangulag püspökké választotta. 1777-ben valóságos belső titkos tanácsos lett és 1778. az első volt a munkácsi püspökök között, ki a főrendiházba meghivást kapott. A munkácsi káptalan 1777. Ungvárra költözött át, 1780. maga a püspök is oda költözött, hol a jezsuiták kolostorát székházul, azok templomát székesegyházul, a régi ungvári várat a hozzátartozó belsőségekkel együtt papnevelőintézetül és a káptalan tulajdonául nyerte. Kormányzása utolsó éveiben a papnevelőintézetben már minden tantárgyat latinul adtak elő. 9000 kötetből álló könyvtárt hagyott utódaira. A jenai mineralógiai társaság 1804 május 20. tagjává választotta. Liturgikus ó-szláv nyelven kiadta a szentirást és a kátét. Tiszteletére 1795. Kricsfalusy György, az ungvári gimnáziumban a magyar nyelv tanára, a gör. kat. szentmisét magyarra fordította és neki névnapi ajándékul felajánlotta. Ez a kéziratban maradt munka a görög szertartásu liturgikus irodalom első magyar nyelvű emléke.

Bácsi tiszai ármentesitő társulat, alakult 1846. oly célból, hogy Martonos, Ókanizsa, Adorján, Zenta, Mohol, Ada, Petrovoszelló, Óbecse és Bácsföldvár községek mély területeit az árvizektől megmentse. Később Martonos és Ada községek a társulatból kiléptek, úgy, hogy jelenleg csak 6 község területére terjed ki, melyek a társulat kebelében 5 külön öblözetet alkotnak. Árterülete 17,722 kat. hold 1103 □-öl; töltéseinek hossza 60·704 km.; a töltésekben 1 nyilt és 3 csőzsilip van beépítve; lecsapoló árkainak hossza 50·212 km.; telefonvonalainak hossza 95·700 km.; 1908 végéig befektetett építéstőkéje 3.696,212·93 K. A társulat székhelye Zenta.

Bacska, kisk. Zemplén vm. bodrogközi járásában, (1900) 642 magyak lak.; u. p. és u. t. Bély. Katolikus temploma Árpád-kori építmény, szentélye gótikus.

Bácska, Bács-Bodrog vármegye (l. o.) népies neve.

Bacskafalu, kisk. Nyitra vm. nyitrazsámbokréti j.-ban, (1900) 125 tót és német lak.; a Bacskády-család kúriája a XVII. sz.-ból. A község már a XIII. sz.-ban említtetik; a Bacskády-kúria helyén a XVI. sz. óta kastély állott, melyben Rákóczi Ferenc a teplai ütközet után sebesülve visszavonult; u. p. és u. t. Nagybossány.

Bacskai. Nem tévesztendő össze a Boksa-nembeli Bacskói- vagy Bocskai-családdal, amellyel különben rendesen össze szokták zavarni. (V. ö. *Nagy* I., Magy. csal. I. 83.; *Wertner* M., Magy. nemzets. I. 138.) Ezt a családot a Gutkeled-nembeli András ispán alapította, kinek hasonló nevű fia a XIII. sz. utolsó tizedeiben már Bachkainak nevezte magát. Ennek három fia: *Miklós*, *András* és *László* 1330 körül említtetik. *B. Miklós* II. Ulászló és II. Lajos korában előbb egri prépost, majd erdélyi püspök volt; meghalt 1524., a Gutkeled-nembeliek közös címerével, a három ékkel ellátott síremlékét a dévai muzeumban őrzik. *B. János* 1565. zempléni alispán, 1569. országgyülési követ volt. A család kihalt 1640 körül s utána az Anarcsi *Tegzes*-család, a Gutkeled-nemzetséghez egy a B.-akkal közelebbi vérségben álló ága örökölt. V. ö. *Komáromy* A., Turul 1892, 23. old., *Nagy* I., id. h.

Bácskeresztúr, nagyk. Bács-Bodrog vm. kulai j.-ban, (1900) 849 házzal és 5098 lak. (közte 4826 rutén, 160 magyar és 75 német, hitfelekezetre nézve 4863 gör. kat.), van takarék- és segélyzőegylete, műmalma, posta- és táviróhivatala. A török hódoltság alatt elpusztult.

Bácskertes, nagyk. Bács-Bodrog vm. apatini j.-ban, (1900) 3202 magyar lak., postahivatallal; u. t. Zombor.

Bacskó, kisk. Zemplén vm. gálszécsi j.-ban, (1900) 757 tót és rutén lak., nagy régi kastéllyal; u. p. és u. t. Gálszécs. Ősrégi község, mely már 1321. említtetik. Hajdan várkastélya volt, mely 1688. már romokban hevert; a község egykor Bocskónak neveztetett s 1671-ig a Bocskay-család birtoka volt; miután azonban e család utolsó ivadéka, Bocskay István, a Wesselényi-féle összeesküvésben részt vett, e jószág e családtól elvétetett s Lipót császár Fischer Mihály bárónak adományozta, aki a kastélynak ma is fennálló hátsó részét építette; utódai még ma is birják és innen vették melléknevüket. B.-tól nem messze a régi borostyáni vár omladékai vannak.

Bacsó, kisk. Ung vm. ungvári j.-ban, (1900) 491 rutén és német lak.; u. p. és u. t. Szerednye.

Bacsófalva *(Pocsuvadló)*, kisk. Hont vm. báti j.-ban, (1900) 427 tót lak., közelében szép hegyi tó; u. p. Hegybánya, u. t. Selmeczbánya.

Bácsordas (azelőtt: *Karavukova)*, nagyk. Bács-Bodrog vm. hódsági j.-ban, (1900) 3663 német és magyar lak., posta és táviró, tejszövetkezet és segélyzőegylet.

Bácsszentiván (azelőtt: *Priglevicza-Szentiván)*, nagyk. Bács-Bodrog vm. apatini j.-ban, (1900) 5056 lak. (közte 4812 német és 195 magyar); takarékpénztár, önsegélyzőegylet, ipartársulat, tejszövetkezet, gőzmalom, kenderkikészítés; vasúti állomás, posta- és táviróhivatal.

Bácstelek, Dobollóhoz tartozó népes puszta Háromszék vm. sepsi j.-ban, (1900) 412 lak.; u. p. Bikfalva, u. t. Uzon.

Bácstorok, Bács faluhoz tartozó kőbánya-telep Kolozs vm. nádasmenti j.-ban, mészégető kemencével és az erdélyi róm. kat. státus nagy mészkőbányáival; ugyanitt cementkészítésére alkalmas anyag fordul elő. Közelében őskori telepet találtak. V. ö. *Orosz* A., Erd. Muz. 17.

Bács-torontáli ármentesítő társulat, alakult 1906. oly célból, hogy Bács-Bodrog és Torontál vmegyékben az Óbecse-aracs-péterrévi és Titeli ármentesítő társulatok közötti mély területet az árvizektől megvédje. Árterülete 10,338 kat. hold 1362 □-öl; védőtöltéseinek hossza 17·500 km.; a belső vizeket 43·5 km. hosszú csatornaháló, 1 szivattyú-telep és a töltésekbe beépített 2 vascsőzsilip vezeti le. A társulati telefon hossza 25 km. Az 1908 végéig befektetett építéstőkéje 3.066,028·21 K. Székhelye Óbecse.

Bácstóváros (azelőtt: *Tovarisova)*, nagyk. Bács-Bodrog vm. palánkai j.-ban, (1900) 3918 szerb, német és magyar lak., csendőrőrs, posta- és táviróhivatal.

Bácsújfalu, nagyk. Bács-Bodrog vm. hódsági j.-ban, (1900) 3136 tót és magyar lak., postahivatal; u. t. Paripás.

Bácsújlak (azelőtt: *Bács-Novoszelő)*, nagyk. Bács-Bodrog vm. palánkai j.-ban, a Duna partján, (1900) 1734 német és magyar lak., gőzhajóállomás, Dunaátkelési vállalat, csendőrőrs, posta- és táviróhivatal.

Bacterium, l. *Baktérium.*

Bactris *Jacq.*, a pálmák génusza, melynek 90 faja Amerika tropikus részében, főképen Braziliában honos. Alacsony erdei növények, némelykor áttörhetetlen sűrűséget alkotnak. Viráguk egylakú, gyümölcsük pedig tojásdad, többnyire sötétbarna, csonthéjas és egymagú. A *B. minor* Jacq. vesszeje Uj-Granadából és Nyugat-Indiából mint sétapálca *(tabagó-nád)* jön az európai kereskedésbe. Magvából sárgás, ibolyaillatu zsiradék nyerhető. Európába *pálmaolaj* néven szállítják. A braziliai *B. Maraja* Mart. gyümölcséből bornemű italt sajtolnak. A *B. (Guilielma) speciosa (Mart.)*, indián nevén *piritu, pirijao pupunha*, minden Amazon-melléki indián-kunyhó mellett megtalálható. Keményítőtartalmú gyümölcse gesztenyeszerű táplálék. Magva (graines de Paripous) zsiradékot tartalmaz.

Bačuga, adóközség Zágráb vm. glinai j.-ban, (1900) 968 horvát-szerb lak.; u. p. és u. t. Kraljevčani.

Baculard d'Arnaud (ejtsd: bakülár dárnó), *François Thomas Marie de*, francia író, szül. Párisban 1718., megh. 1805 nov. 8. Verseivel már kora fiatalságában megnyerte Voltaire kegyét s Nagy Frigyes kinevezte irodalmi levelezőjének és utóbb Berlinbe hívta az akadémiába; költeményeiben «Ovid»-jának nevezte és Voltaire utódjának vallotta, miért is emez gúnyos verseket írt B.-ra. Párisba visszatérte után a rémuralom alatt börtönbe vetették s nyomoruságban halt meg. Regényeiben és szomorujátékaiban a komornak, borzalmasnak volt barátja. Csupán Le comte de Comminger-je került színre. Költeményei, Poésies, 1751. jelentek meg 3 kötetben. Magyar fordításban: *Eufemia, vagy a vallás győzedelme.* Szomorú darab, mely frantziából fordíttatott (Pozsony 1783. Nyom. Landerer Mihály). *A szerentsétlen szerelmesek.* Avagy G. Comens. Szomorú darab, mellyet írt d'Arnod. Frantziából ford. báró *Nalátzi* József (Kolosvárott és Szebenben 1793. Nyom. Hochmeister Márton). *Érzékeny mesék.* Fordította frantziából *Harsányi* Sámuel (Sopronyban 1794. Szisz Klára bet.).

Baculites, l. *Ammonitok.*

Baculus (lat.), bot; *B. pastoralis* (episcopalis), a püspökök, apátok pásztorbotja. *B. astronomicus*, l. *Asztronómiai műszerek.*

Baculus in angulo, ergo pluit (lat.) annyi mint bot van a sarokban, tehát esik; olyan következtetésekről mondják, melyek az előzményekkel semmi logikus összefüggésben nincsenek.

Bacup (ejtsd: beköp), gyárváros az angol Lancaster grófságban, szép völgyben; pamutiparral, vas- és rézolvasztókkal, szénbányákkal, malomiparral, (1901) 22,505 lak.

Bacza, kisk. Szolnok-Doboka vm. dési j.-ban, (1900) 843 magyar és oláh lak.; u. p. és u. t. Retteg.

Baczalár, kisk. Hunyad vm. hátszegi j.-ban, (1900) 370 oláh lak.; u. p. és u. t. Russ.

Baczkamadaras, kisk. Maros-Torda vm. marosi alsó j.-ban, (1900) 1090 magyar lak., csendőrőrs; u. p. Székelyvaja, u. t. Nyárádszereda.

Baczon, l. *Kisbaczon, Nagybaczon.*

Baczoni *Lajos*, jogtanár, szül. Háromszék vm.-ben Kisborosnyón 1851 aug. 10., megh. Debreczenben 1902 jan 29. Iskoláit Székelyudvarhelyen, Nagy-Váradon, Sárospatakon tanulta, azután ügyvédi gyakorlatot folytatott, 1885. pedig a debreczeni ref. jogakadémia rendes tanárává választatott. Számos hirlapi cikket írt, amelyek kiválólag tanügyi és egyházpolitikai tartalmuak. 1893 jan.-tól kezdve pedig a megbővített Debrecz. Prot. Lap szerkesztését vette át az addigi szerkesztővel, Csiky Lajos hittanárral, mint társszerkesztő, majd egyedül szerkesztette azt 1897-ig. Önállóan megjelent műve: Alkotmánytan (1894).

Baczúr, kisk. Zólyom vm. zólyomi j.-ban, (1900) 410 tót és horvát lak.; u. p. Osztroluka, u. t. Zólyom.

Bad, Magyarország középkori földrajzában a *Rába* folyó neve.

Badacsony, híres szőllőhegy Zalamegye tapolczai j.-ban, Badacsony-Tomaj és Tördemicz közt, közvetlen a Balaton partján; a 110 m.-nyi lapály-

ból szigetszerűen, minden előhegy nélkül emelkedik, alaprajza szabályos kör, oldalai eleintén enyhébben, majd igen meredekül emelkednek 400 m.-nyi magasságig, ahol tágas plató hirtelen zárja az ekként csonkakúp alakú hegyet. Lejtőinek alsó részét kitünő szőllők, felső meredekebb részeit erdők borítják. Körülbelől 1 km. átmérőjü fensíkjának éles párkányától, ahol 400 m. magasban a Ranolder János veszprémi püspök emelte óriási kőkereszt áll (felséges kilátással a Balatonra), észrevétlenül még 438 m.-ig emelkedik. A hegy alsó lankás része pontusi homokból és agyagból van, meredek lejtőjü tetejét bazalt takarja, amely az alatta levő laza rétegeket a pusztulástól megvédelmezte. A bazalt szép oszlopokban válik el. és helyenkint szeszélyes alakot ölt (Vaskapu). Krátere nincs. A hegyen hajdan pálos-kolostor volt, rendház, egyike a veszprémi püspöki megye első nyolc pálos-kolostorának, mely 1268. alapíttatott; ugyanott van a Szt. Anna és Szt. Donát kápolna is Szent István király egyháza romjaival. A hegy aljában számos szőllőház s a Hableány-szálló, honnan a B. könnyen megmászható. Kisfaludy Sándor emléktáblával megjelölt egykori szőllőlakában (a hegy D.-i oldalában) a Balatoni Szövetség muzeumot rendezett be. A kitünő B.-i bor a hegy déli lejtőin terem. B. kedvelt kiránduló hely (Balaton-fürdő) s gőzhajó-állomás. V. ö. *Jász Géza*, Badacsony és vidéke (Turisták Lapja IV. 304—311).

Badacsonytomaj, nagyk. Zala vm. tapolczai j.-ban, a Balaton partján, (1900) 1653 magyar lak.; vasúti állomás, posta és gőzhajóállomással. A falu közelében a Hableány vendéglő; a szőllők közt Kisfaludy Sándor laka, melyben regéinek egy részét írta. Badacsonytomaj újabban kedvelt nyaraló- és fürdőzőhely.

Badafalva, kisk. Vas vm. szentgotthárdi j.-ban (1900) 760 német lak.; u. p. Nagyfalva, u. t. Gyanafalva. Nevezetes búcsujáróhely, környékén jó borokat termesztenek.

Badagri, helység Afrikában a Rabszolgaparton, Lagos brit gyarmatban, egy laguna mellett, 10,000 lak. Az angolok újabban erődöt építettek mellette.

Bádágur, *badakar* v. *burgher*, a Nilagherry-hegység vidékén lakó nép Kelet-Indiában. A kánár-ok egyik tájszólamát beszéli, földmívelő, arányiag gazdag nép. Az ugyanott lakó todá-k jobbágyaik, kiktől földadót kapnak.

Badajoz (ejtsd: vadahoz), 1. tartomány Spanyolországban, Estremadura D.-i részében, Caceres, Ciudad Real, Cordova, Sevilla Huelva tartományok és Portugália közt. Területe 21,900 km². Lakói nagyobbára állattenyésztők és földmívelők; számuk (1900) 520,246. A tartomány 15 kerületre és 15 ayuntamientora van felosztva. — 2. *B.*, a tartomány fővárosa, a Guadiana balpartján, vasút mellett, a folyón a római időkből való híd vezet át. B. egyike Spanyolország legfontosabb erődeinek; most alsó és felső városra oszlik; utcái elég szabályosak. Székesegyháza, melynek nagyszerű orgonája van, erődszerüen épült. A környéken tenyésztett marhák híresek. A lakosok (1900. 30,899) közt sokan foglalkoznak bőr-, vászon-, kalap-, gyapjuárú- és faience-készítéssel. B. a rómaiak idejében Pax Augusta volt. Mint fontos erőd maga körül gyakran látott csatákat. 1030 óta a mór aftasszida-királyság fővárosa volt, 1235. a keresztények kezébe került. 1658-ban a portugálok és 1705. az angol és holland egyesült hadsereg eredménytelenül ostromolták, 1709. falai alatt a spanyolok a portugálokat megverték. 1801 jún. 6. falai közt kötötték meg a B.-i egyezséget, melyet ezután 3 hónappal később a madridi követett. 1811-ben és 1812. szintén fontos szerepet játszott és az angolok vezére, Wellington csak hosszas ostrom után és nagy veszteségek árán tudta Philippon francia csapatait legyőzni.

Badaksan, Afganisztánnak egy vidéke, a Hindukus főgerince és az Amu-darja között. A Hindukus mellékágai majdnem mind a hóhatár fölé emelkednek s az átjárók nehezen hozzáférhetők. A hóhatáron alul törmelék borítja a hegylejtőket, majd legelő és erdővidék következik. Völgyeinek szépségét, éghajlatának szelidségét és termékenységét már az ókoriak is dicsérték. Lakói tadzsik, özbégekés arabok, siita mohammedánusok, foglalkozásuk földmívelés és állattenyésztés; jelentős a réz, ólom és vasbányászat, azonkívül B. rubinjairól híres. Fővárosa *Faisabad* 1060 m. magasan épült, ma már csak 450—500 házból áll, van 4 mecsetje, hatalmas bazárja; a régi fellegvár rombadőlt.

Badalić *Hugó*, horvát költő, szül. Brodban Sz. m. 1851., megh. Zágrábban 1900. Tanulmányait Zágrábban és Bécsben végezte. Fiumében és Zágrábban volt tanár. Költeményeit a horvát Matica adta ki 1896. Irt elbeszéléseket és becses irodalomtörténeti tanulmányokat is. Kiváló horvát műfordító. Shakespeare Coriolánját és Goethe Faustját mintaszerüen fordította. Zajc Iván zeneszerzőnek Zrinjski című operájához szöveget irt 1876.

Badaló, kisk. Bereg vármegye tiszaháti járásában, (1900) 1055 magyar lak.; u. p. Macsola, u. t. Tarpa.

Badalona (a rómaiak Baetulo-ja), város Barcelona spanyol tartományban, a Földközi-tenger partján, vasút mellett, hajóépítéssel, üveggyártással, cukorfinomítókkal, kémiai gyárral, (1900) 19,240 lak. A közelben fekvő nyaralókat pompás narancsligetek környékezik.

Badam (perzsa nyelven a. m. mandula), keserű mandula, amely Hátsó-Indiában váltópénzül is szolgál kb. $^1/_4$ fillér értékben.

Baddeleyit (*Brazilit*, ásv.), anyaga zirkoniumdioxid, ZrO_2; egyhajlású rendszerbeli üvegfényű, színtelen v. sárgás, barna, fekete színű táblás kristálykákban fordul elő drágakőfövényben Ceylonon, továbbá Jacupiranga és Caldas közelében Braziliában.

Bade, 1. *Josse*, l. *Badius*.

2. *B., Wilhelm*, északsarki utazó, hajóskapitány, mint hajóstiszt 1869. a Germania gőzösön és a Hansa vitorláson részt vett abban az expedicióban, mely Grönland K.-i partjait kutatta. A Hansa elmerülése után annak legénységével egy jégtáblán kétszáz napig vitette magát a 71. szél. foktól a 61. fokig, míg végre csónakon a nyugatgrönlandi dán gyarmatra vergődhetett. Utóbb Rostockban élt nyugalomban s ott halt meg 1903.

Bädeker, l. *Baedeker*.

Badema, Dél-Afrikában a Zambézi folyam mentén lakó békés természetü néger nép. Földmívelésből, vadászatból él.

Baden (l. az *Elszász-Lotharingia* cikkhez csatolt térképen), nagyhercegség a bajor Alsó-frank kerület, Hessen, a bajor Pfalz, Elszász és Svájc (amelyektől a Rajna választja el), tov. Württemberg és Hohenzollern közt, 15,081 km² területtel.

Felszine és vizei. Ny.-i része a kb. 30 km. széles közép-rajnai síkság, beszakadás által keletkezett árok, amelyet a Rajnának és mellékfolyóinak törmeléke töltött ki és amelynek felső takaróját lősz képezi. E síkság K.-i szegélye egy hegysánc. Ezt É.-on Spessartnak hívják; jobbára homokkőből álló középmagasságú (Geiersberg 607 m.) és sűrü erdőkkel takart hegytömeg. A szük Majna-völgy választja el az Odenwaldtól. A D. felé keskenyedő régi palákból és gránitból álló É.-i része gömbölyü kúpokból (pl. a Meliboeus v. Melchen 519 m.), míg a D.-i rész homokkőből áll; benne a legmagasabb csúcs, a Katzenbuckel (628 m.) azonban bazalt. A homokkő-Odenwaldhoz tartozik a Königstuhl nevü kis hegytömeg (566 m.) is, amelyet az előbbitől a Neckar választ el. Hozzája csatlakozik a mészkő és keuper alkotta, lösszel fedett Kraichgau nevü dombos vidék, amelynek folytatása a Fekete-erdő. Ez Ny. felé meredeken, É.-nak és K.-nek szeliden lejtősödik, D.-i részében belenyúlik a Freiburgi-öböl, amely előtt áll a lösszel takart kis vulkán-rom, a Kaiserstuhl (556 m.). É.-i részében homokkő alkotja a táblaalakú magaslatokat (Hornisgrinde 1164 m.). A D.-i magasabb részében régi kristályos kőzetekből állanak a gömbölyü kúpok (Feldberg 1493, Belchen 1413 m.). D.-i része krétalappá törik le, amely a svájci Jurától választja el. É.-i részében a völgyek (Murg, Enz, Nagold) a hegység hossztengelyében feküsznek; középső részében a vizek K. vagy Ny. felé folynak; így a Kinzig és Dreisam. A D.-i rész különösen mély és szük völgyei D. felé nyilnak. A jégkorszak nyomai a Fekete-erdőben is megvannak. A Titi- és Schluch-tavat morenák zárják körül; a Feld- és Mummel-tavak szintén a jégkorszak maradványai. A fentemlített folyókon és tavakon kívül B. vizei a Rajna, a Wutach, a Wehra, Wiese, Kander, Elz, a Kraich, Neckar (Kocher, Jagst, Steinach, Enz, Nagold, Elzenz mellékvizekkel), a Weschnitz és Majna, végül a Duna két forrásvize, a Brege és Brigach. A Boden-tó egy része, különösen az Unter- és az Überlinger-tó szintén Baden kiegészítő része. A Boden-tó közelében van a Mindel- és az Illmen-tó.

Mezőgazdaság és bányászat. B. legtermékenyebb része a rajnai síkság és a Boden-tó környéke, ellenben a Fekete-erdő magasabb részei és az Odenwald terméketlenek. Az egész nagyhercegség földjének csakis 5%-a terméketlen, 39·1%-át erdő borítja, 55·9%-a pedig szántóföld, rét, kert vagy szőllő. A szántóföldek 1.390,900 acre-nyi területet foglalnak el, a szőllők 46,140-et, gesztenyefaültetvények 1359-et, rétek 524,650-et, legelők 106,090-et és az erdők 1.456,870-et (ebből 250,200 az államé, 654,360 a környéké és 49,960 magánosoké. 1908-ban 102,630 acre-on termett búza 64,630 t., 125,550 acre-on rozs 70,520 t., 133,870 acre-on árpa 83,350 t., 178,530 acre-on zab 114,790 t., 217,430 acre-on burgonya 1.042,930 t., 848,840 acre-on széna 1.590,070 t., 18,200 acre-on dohány 14,700 t., 4100 acre-on komló 1720 t., 109,470 acre-on tatárka 77,540 t. A fentieken kívül jelentősebb termékek még a kender közel 750 hektáron, cikória 1180 hektáron mintegy 30,000 t., repce, mák mintegy 1900 hektáron, továbbá a zöldség- és gyümölcstermelés. A bortermelés átlag több mint ½ millió hl.-t tesz ki kb. 13 millió márka értékben. Az állatállomány az utolsó összeirás szerint (1907) 75,842 drb ló, 673,146 drb szarvasmarha, 52,020 drb juh, 558,278 drb sertés és 119,821 drb kecske. A bányászat meglehetősen jelentéktelen. Szenet kb. 4500, cinkércet pedig 3000 tonnát bányásznak. Dürrheim és Rappenau állami sóbányák évenként kb. 30,000 t. sót szolgáltatnak. Annál fontosabbak B. közgazdasági életében az ásványvizek, első sorban Baden-Baden és Badenweiler, továbbá vastartalmú ásványvizek Rippoldsau, Petersthal, Griesbach és Antogastban és a kénes források Langenbrückenben.

Lakosság és ipar. B. lakóinak száma 1905. 2.010,728 (1900. 1.867,944), ezek a négy kerület közt a következőképen oszlanak meg: Constanzban 311,318, Freiburgban 543,305, Karlsruhében 567,397 és Mannheimban 588,708. Vallás szerint volt 1.206,919 róm. kat., 769,866 prot., 7449 egyéb ker. felekezetbeli, 25,893 zsidó és 601 egyéb vallású. A népmozgalom adatai: 1908. a házasságkötések száma volt 15,765; a születéseké 69,058, a haláleseteké pedig 39,600; ez utóbbiak számát a születéseké 29,458-al multák felül. A született gyermekek közt 7·67% volt a törvénytelen. Az iparos foglalkozás, miként az egész német birodalomban, B.-ben is mindig több és több tért foglal el. Legiparosabb városok: Mannheim, Pforzheim, Karlsruhe, Freiburg, Lahr, Ettlingen, Durlach, Offenburg, Konstanz, Heidelberg és Rastatt. Legjelentősebb iparágak a dohány- és szivargyártás Mannheim és Lahr középpontokkal; a szövőipar Freiburg, Ettlingen, Offenburg, Lahr és Konstanz városokban; a gépgyártás Mannheim, Karlsruhe és Pforzheimban; az ékszeripar Pforzheimban nagy export-képességgel; a kémiai ipar Mannheimban és környékén; a papiripar Freiburgban és Ettlingenben; gumi- és kaucsukipar Mannheimban; a kerámiai ipar a Kinzig völgyében; cikóriagyártás Lahrban; illatszer-, fegyvergyártás Karlsruhében; sörgyártás Karlsruhe, Mannheim, Rastattban; sok a gőzfürész a Fekete-erdőben, ahol B. speciális iparága, az órakészítés is virágzik Furtwangen, Lenzkirch, Friberg középpontokkal. A kereskedelmi forgalom szolgálatában állanak a hajózható Rajna, Majna és Neckar folyók. A nagyobb hajók a Rajnán Mannheimig jönnek föl, ahová (1907) 5.180,814 t. árú érkezett és 915,110 t. küldetett el. A vasutak nagyobbára államiak. A vasútépítésbe és felszerelésbe fektetett tőke 727.000,000 márkát tesz ki.

Alkotmány és közigazgatás. B. alkotmányos monarchia, a nagyhercegi hatalom az elsőszülöttség rendje szerint örökölhető; a nők az örökösödésből ki vannak zárva. A végrehajtó hatalmat a nagyherceg gyakorolja; törvényhozói

hatalmát megosztja a két házból álló törvényhozó testülettel (Landtag). A felsőház tagjai a nagyhercegi család nagykorú férfi tagjai, a mediatizált nemesi családok fejei; a róm. kat. érsek; a protestáns egyház prelátusa; 8 olyan tag, akiket a nagyherceg 4 évre nevez ki, 8 olyan tag, akiket a nemesség 4 évre választ; a két egyetem és a technikai főiskola egy-egy képviselője; a kereskedelmi kamarák 3, a mezőgazdasági kamarák 2 és a közlekedési kamara 1 képviselője; a nagyobb városok 2 és a kisebb városok egy polgármester képviselője; végül a kerületi tanácsok 1 képviselője. Az alsóház 73 tagból áll, akik közül 24-et a városi és 49-et a falusi kerületek választanak. Választó minden 25 éven felüli polgár, aki büntetlen előéletü és nem közsegélyből él. A nagyhercegség a német birodalmi szövetségi tanácsba 3 tagot küld és a német birodalmi gyülésbe 14 képviselőt választ. A nagyherceg a végrehajtó hatalmát négy minisztere által gyakorolja; ezek: a bel-, a nagyhercegi és kül-, a pénz- és végül az igazság-, vallás- és közoktatásügyi miniszter. Közigazgatás szempontjából B. 53 kerületre (Amtsbezirk) van felosztva, amelyek fölött a felügyeletet négy tartományi biztos (Landes-Kommissar) gyakorolja. Az állam pénzügyei rendezettek; a budgetet 2—2 évre állapitják meg. Az 1909/10. évi költségvetés a következő bevételeket és kiadásokat állapítja meg:

	Márka
Bevételek:	
Egyenes adók	26.219,680
Közvetett (bor-, sör-, örökösödési stb.) adók	17.768,615
Állami javak és sóbányák	12.589,194
Igazságügy és rendőrség	8.347,915
Államvasutak netto bevétele	21.683,360
Igazságügyi minisztérium	5.944,120
Belügyi «	7.469,925
Pénzügyi «	5.895,817
A birodalom vámbevételeiből	6.507,267
Számvevőszék	260
Összesen	112.426,153
Kiadások:	
Államadósságok kamatai és törlesztése	29.004,404
Civillista	1.815,859
Államtanács	294,435
Külügyminisztérium	321,290
Igazságügy, vallás- és közoktatásügy	28.194,321
Belügyminisztérium	26.250,988
Pénzügy	1.677,586
Számvevőszék	131,803
A jövedelmek beszedésének költségei	18.392,236
Nyugdijak	7.523,924
A birodalomnak beszolgáltatott összeg	9.526,366
Összesen	123.133,212

Az egyedüli államadósság a vasúti kölcsön, amely 1910 jan. 1-én 520.038,437 márkát tett ki.

Vallás és közoktatásügy. A prot. egyház feje a nagyherceg; az egyházat egy szinodus kormányozza és a fő egyházi tanács (Oberkirchenrat) igazgatja. A kat. egyház feje a freiburgi érsek. A róm. kat. egyház (1909) 473,980, az érsekség 10,010 márka, a prot. egyház 288,000, az ókatolikusok 4224 és a zsidók (15 rabbinátusa) 23,000 márka államsegélyt kapnak. Az iskolábajárás kötelező. A nyilvános iskolák számát (1907—8.) a következő táblázat mutatja.

Az iskolák faja	száma	tanító személyzet száma	tanulók száma
Tud. egyetemek (1908. nyári féléy)	2	309	4,904
Műegyetem	1	81	1,501
Képzőművészeti akadémia	1	17	130
Gimnáziumok és progimnáziumok	17	412	5,506
Reálgimnáziumok, reáliskolák és egyéb középiskolák	46	871	12,519
Első leányiskolák	9	258	4,597
Népiskolák	1,709	6,710	348,856
Tanító- és tanítónőképzők	13	120	1,812
Mezőgazdasági-, ipar- és egyéb szakiskolák	243	811	21,674

Irodalom. A különféle hiv. stat. kiadványokon kivül; Heunisch, Das Grossherzogthum B., Heidelberg 1857; Das Grossherzogthum B. in geogr., naturh. stb. Hinsicht, Karlsruhe 1885; O. Kienitz, Landeskunde d. Grossh. B. (Sammlung Göschen 1904); Neue topogr. Karte v. B. 1:25 000.

Története.

A mai B. nagyhercegséget I. Napoleon császár 1803—1806. különböző, ezen időpontig más fejedelmi családok tulajdonát képező területekből alakitotta, *B. állam* történetéről 1803-ig eszerint nem lehet szó. A Zähringeni nemzetségből sarjadzott B.-i őrgrófok és hercegek által szerzett birtokoknak (mint Elszász-, Breisgau-, Pfalz-nak) régente saját külön történetük volt, melyhez a mai B. nagyhercegség multjának kevés köze. Hajdanában a mai B. területén germán törzsek, alamannok (l. o.) tanyáztak. A középkori német császárság megalakulása óta az alamann (v. sváb) hercegi családtól eltekintve, a *Zähringeni nemzetség* vitt itt nagy szerepet, melynek ősi vára a Breisgauban állott. Zähringeni *I. Bertold* III. Henrik császár özvegyétől, Ágnestől 1061. a karintiai hercegséget kapta, amitől azonban IV. Henrik megfosztotta. Az idősb fiától származó ág már 1218. halt ki; míg az ifj. ág ma is virágzik. Ezen ág törzsatyja *I. Hermann*, a veronai őrgrófság ura, aki *hochbergi őrgrófnak* nevezte magát. Fia, *II. Hermann* elsőnek élt 1112 óta a *B.-i őrgróf* címével. Követték *III.* és *IV. Hermann*; utóbbi Rőtszakállú Frigyest a Szentföldre kisérte és ott lelte 1190-ben halálát. Fiaiban: *V.* és *VI. Hermannban* a család újból két ágra oszlott: amattól a *badeni ág*, emettől a *hochbergi ág* sarjadzott. V. Hermann birtokait Durlach-chal növelte. Egyik sarját, a trónkövetelő *Frigyest*, Anjou Károly nápolyi király 1268. Nápolyban lefejeztette. E Frigyesben kihalt az id. ág, míg az ifj. ama *Rudolfban* tovább virágzott, aki az interregnum zavaraiban birtokait szépen kikerekitette. *VI. Rudolf* 1361. a család összes birtokait kezében egyesitette és hercegnek (Fürst) címezte magát, szintúgy *I. Kristóf*, aki azonban a Pragmatica Sanctióban (házitörvény) országát megfontolatlanul újra fiai között felosztotta (1527). *Ezóta B. két őrgrófságra oszlott.* Felső-B. és B. város III. Bernát badeni-badeni őrgróf és utódainak hódolt, míg Alsó-B. és Durlach-nak Ernő, baden-durlachi őrgróf meg sarjai valának urai. B. ezen megoszlása eltartott 1771-ig.

I. *A baden-badeni ág.* Ez ág alapitója, *III. Bernát*, népével együtt áttért a protestáns hitre, de utóda, a kat. hitben nevelt *II. Fülöp*, a protestáns tisztviselőket elűzte. Midőn 1588. nőtlenül meghalt, az egész baden-badeni örökség a hirhedt

Fortunatus Eduard-ra szállt, ki azelőtt spanyol zászló alatt a németalföldiek ellen rablóhadjáratot viselt volt és új fejedelemségében is üldözőbe vette a protestánsokat. Gyermek fia, *Vilmos* csak a Wimpffen melletti csata után (1622) kapta meg a császártól az apai őrgrófságot, melyben igéreteihez képest ismét meghonosította a katolikus vallást és a B.-ben letelepített jezsuitákra bízta az ellenreformáció munkáját. A 30 éves háborúban Vilmos a császári hadseregben szolgált, de 1632. Horn svéd tábornoktól nagy vereséget szenvedett, mire a földönfutó fejedelem 1634-ig Innsbruckban húzta meg magát. Ez évben a nördlingeni diadal hatása alatt B.-t visszakapta. Utóda, unokája *Lajos Vilmos* (1677—1707), korának egyik kiválóbb hőse s egyúttal kitünő fejedelem vala; mindamellett országa roppant sokat szenvedett XIV. Lajos francia rablóhadaitól és elragadt birtokait csak a ryswicki békében nyerte vissza. 1683 óta Lajos Vilmos hazánk földjén tünt ki, részt vett nevezetesen az 1684—1694-iki török hadjáratokban. Legidősebb fia, *Lajos György* (1707—61) az 1714-iki béke értelmében a luxemburgi birtokot is visszakapta. Öccse, *Ágost György*-ben kihalt a baden-badeni ág 1771 okt. 21-én, tartományai pedig a még ma is virágzó baden-durlachi ág birtokába mentek át.

II. *A baden-durlachi ág.* Ez ág alapítója I. Kristóf fentebb említett harmadik fia, *Ernő* volt. Utóda, fia II. Károly, 1555-ben áttért a protestáns hitre, egyúttal pedig felvette a baden-durlachi őrgrófi címet. Legifjabb, testvéreit túlélő fia, *György Frigyes* (1573—1638), aki az egész baden-durlachi őrgrófságot egyesítette jogara alatt, 1622. legidősebb fia, *V. Frigyes* javára leköszönt, hogy buzgó protestáns létére a Téli király érdekében Tilly ellen harcoljon, de a Wimpfen melletti vereség után végleg lemondott és Genfbe bujdosott. Maga B. is keserüen meglakolt: Tilly katonái tüzzel-vassal elpusztították. Természetes tehát, hogy B. 1631. mint megváltót fogadta Gusztáv Adolf svéd királyt. Az elmenekült Frigyes is visszatért országába, de csak fia és utóda, *Frigyes* (1648) kapta vissza véglegesen Baden-Durlachot. Megh. 1659. Ennek fia és utóda, *VI. Frigyes*, annakelőtt svéd tábornok, derék uralkodónak vált be. *VII. Frigyes Magnus* (1677—1700) alatt megkezdődtek a francia rablóhadjáratok, melyek folyamán B. lakossága egy negyedére szállt alá, jóléte megsemmisült és a békekötés (1697) után visszatérő őrgróf lakható kastélyt nem lelt országában. A spanyol örökösödési háborúban VII. Frigyes Magnus újra kénytelen volt Baselbe menekülni, hol 1709. meghalt. Fia és utódja, *III. Károly Vilmos* 1715. alapította Karlsruhet, hová 1724. a kormány székhelyét is áttette. Utóda, unokája *Károly Frigyes* (1738—1811) elpusztult és eladósodott országát új jólétre emelte és felkarolta a tudományt és művészetet. 1771-ben Ágost György őrgróf után Baden-Badent örökölte. B. akkori területe körülbelül 3500 km² volt, a lakosság száma pedig 190,000.

B. nagyhercegség alapítása (1803—6). Károly Frigyes még a francia forradalom kitörését is megélte és országa nemsokára ismét színhelye lett a francia és német birodalmi hadak versengésének. Midőn 1796. Moreau átkelt a Rajnán és Karlsruhet megszállta, Károly Frigyes vele fegyverszünetet kötött (1796 júl. 25.), melyet aug. 25. a párisi béke követett. E békekötés következtében elvesztette a Rajna balpartján levő birtokait és Kehl várát, mely veszteségért azonban az 1803-iki végleges birodalmi béke bőven kárpótolta. Rokona, I. Sándor cár közbenjárása következtében nemcsak Kehlt kapta vissza, hanem a konstanzi, baseli, strassburgi püspökök és 8 apátságnak birtokát kapta kárpótlásul. Azonfelül a *választófejedelmi* méltóságot nyerte. Az új ország területe 7200 km²-re tehető, míg lakossága 495,000-re emelkedett. 1805-ben a választó-fejedelem hadai Napoleon császárt Ausztriába követték; jutalmul a császár B.-t a pozsonyi békekötés után megint megnagyobbította. Ekkor került a Breisgau, Ortenau és Konstanz városa B.-hez (2500 km²), mely alkalommal a választó-fejedelem a zähringeni hercegi címet ismét felvette. 1806 május 5-én pedig Károly Frigyes az ország korlátlan uralkodójának nyilvánította magát. 1806 júl. 12-én a rajnai szövetségbe lépett s arra kötelezte magát, hogy Napoleont 8000-nyi sereggel támogatni fogja. Egyúttal nőül vette Napoleon fogadott leányát, Beauharnais Stefániát. Jutalmul számos birodalmi grófság és lovagbirtok felett területi fennhatóságot kapott, úgy hogy B. területe felszaporodott 15,000 km²-re, s Napoleon engedelmével országa *nagyhercegséggé* lett, melynek immár majdnem 1 millió lakója volt. Károly Frigyes nagyherceg 65 évi uralkodás után, 1811 jún. 10. megh. Utóda, unokája *Károly Lajos Frigyes*, 1813. a lipcsei csata után a Napoleon elleni szövetséghez csatlakozott és 1815. a bécsi kongresszuson a német szövetségbe lépett.

A trónöröksödés rendjének szabályozása. Az alkotmány kivívása. A bécsi kongresszuson Lajos Frigyes ellenezte ugyan a népeknek adandó alkotmányt, de a viszonyok utólag úgy alakultak, hogy a nagyherceg maga tartotta szükségesnek, hogy alkotmánnyal kedveskedjék népének. Ez a bajor örökösödési kérdés megoldásával függött össze. Károly nagyhg. nejétől született fiai egymásután elhaltak. Ez sokféle mende-mondára adott ürügyet; azt mesélték, hogy az egyik herceget kitették és hogy ez a herceg nem más, mint *Hauser Gáspár* (l. o.). Ilyenformán az örökösödésre Károly Frigyesnek második nejétől, Geyersberg Lujza bárónőtől született fiainak, a hochbergi grófoknak nyilt kilátásuk, akiket Károly nagyherceg 1817 okt. 4. kelt elhatározással őrgrófokká nevezett ki, és elismerte törvényes utódainak. E rendelkezés ellen a B. kezén levő Pfalzra igényt emelő *Bajorország* nemcsak óvást emelt, hanem a birodalmi gyűlésen és a bécsi udvarnál is megmozdított minden követ, hogy a hatalmakat a maga igényeinek megnyerje. Bersted badeni miniszter azonban az aacheni kongresszus alkalmával (1818) az orosz császárt megnyerte B. részére, és amennyiben Bajorország nagyobbodását mind Ausztria, mind Poroszország ellenezte, a kongresszus Bajorországnak csupán Steinfels kerületet és két millió forint kárpótlást szavazott meg. Oroszország, Ausztria, Anglia és Poroszország 1819 júl. 10. külön szerződésben is garantálták B. egész terüle-

tét, a hochbergi grófok örökösödési igényeit pedig ünnepélyesen elismerték.

Még a versengés folyamán történt, hogy *Károly* nagyherceg családjának megszilárdítása és a lakosság megnyerése céljából 1818 aug. 22. eléggé szabadelvű *alkotmánnyal* örvendeztette meg B. országot. Az 1818 dec. 8. elhalt Károlyt agg nagybátyja, *Lajos* Ágost Vilmos követte (1818—30), emezt pedig mostohaöccse, *Lipót* (1830—52). Az ő uralmukat belügyi küzdelmek: a liberális ellenzék (Rotteck alatt) s a konzervativ kormány harcai töltötték be. A párisi forradalom kitörésének hire (1848) élénk visszhangot keltett B.-ban. Midőn a Frankfurtban megnyilt *előparlament* a B.-i radikálisok *(Hecker* és *Struve)* csalódására a középúton haladt, Matthys B.-i miniszter pedig Ficklert lázító beszédjei miatt letartóztatta: a radikálisok nyiltan kitűzték a köztársaság zászlaját és Hecker és Struve kiáltványt bocsátottak ki, melyben az összes fegyverképes lakosságot felhívták, hogy ápr. 14. fegyveresen jelenjen meg Donaueschingenben. E kiáltvány hatása azonban nem felelt meg a várakozásnak, mert a köztársasági csapatok a B.-i kormánynak segélyére sietö 8. birodalmi hadtesttől vereséget szenvedtek. De a kudarc nem lohasztotta le a republikánusok reményeit és a frankfurti parlamentbe történt választások eredménye igazolni látszott azokat, amennyiben 19 képviselő közt 12 köztársasági volt. Máj. 11. Rastadtban tényleg katonai lázadás tört ki. Karlsruheban ugyan a kormány máj 13. a katonaságot és a polgári őrséget megeskettette az alkotmányra, de a katonaság nagyobb része ugyanaz nap este szintén fellázadt, mire a nagyherceg családjával Elszászba menekült, a polgárság zöme pedig a Rastadtban székelő országos bizottságra ruházta a közrend fenntartását. E bizottság Brentano elnöklete alatt május 14. Karlsruheba tette át székhelyét és a szintén elmenekült minisztérium helyett kezébe vette a kormány teendőit. A megszökött miniszereket letették, a kamarákat feloszlatták, jún. 10-ére alkotmányozó gyűlést hivtak egybe és az első korosztályt mozgósították. Az ország különböző részeibe kiküldött ügynökök pedig mindent elkövettek, hogy a forradalom a szomszéd országokra is kiterjedjen, sőt Párisba menesztettek követséget segítségért. De míg a mérsékelt Brentano és a radikális Struve pártja a jún 10-én egybegyűlt alkotmányozó gyűlésen egymással viaskodott, a megfutott nagyherceg Poroszországhoz fordult segítségért, melyet ez nyomban meg is küldött. Vilmos porosz régens személyesen vette át a főparancsnokságot, egy másik hesseni segélyhad élén pedig Peuker közelgett.

A radikálisok utóbbit megelőzendők, máj. 30. betörtek Hessenbe, de visszaverettek. És ezzel megfordult a kocka. Három porosz hadoszlop megszállta a Pfalzot és B.-ba szorította vissza a felkelőket. Az országos bizottság helyébe lépett ideiglenes kormány zavarában a lengyel *Mieroslawskira* (l. o.) bizta a fővezérletet, aki jún. 20. Waghäusel mellett állta el a poroszok útját, de teljesen megveretett. Jún. 25-én a poroszok bevonultak Karlsruheba, míg a szétvert felkelő hadsereg a Murg-vonal mögé huzódott, a mozgalom vezérei pedig Svájcba menekültek. A poroszok végül Rastadtot zárták körül, mely erősség 3 heti ostrom után júl. 23. feltétlenül megadta magát, mire a győztes poroszok a 4500 foglyul esett felkelőt azonnal a rögtönitélő bíróság elé állitották.

Erre azután százával végezték ki a fölkelőket és százával küldték őket a fegyházakba. A nagyherceg csak 1849 őszén tért vissza Karlsruheba és 1852 ápr. 24. meghalt. Másodszülött fia: *Frigyes Vilmos Lajos* (I. Frigyes) lett utóda, ki elmebeteg bátyja, Lajos trónörökös helyett mint kormányzó foglalta el a trónt, Mária Lujza Erzsébetet, Vilmos porosz régens (a későbbi német császár) leányát vette nőül, mely házasság révén B. mindinkább Poroszország politikájának medrébe tereltetett. A belügy terén csak a Meysenburg-kormány által kötött konkordátum (1859) talált az országban akadályokra, minek folytán a következő mérsékelt liberális Lamey-Stiebel-kabinet e konkordátumot módosította. A külügy terén Roggenbach külügyminiszter utóda, az Ausztriához szitó *Edelsheim* arra törekedett, hogy a schleswig-holsteini kérdés megoldása a középállamokra bizassék, amit Ausztria is sürgetett, nehogy e kérdés Bismarck kezében hatalmi eszközzé váljék. Ez a politika szerencsétlenül ütött ki. Az 1866-iki háboruban a poroszok a B.-i hadsereget könnyűszerrel visszanyomták, mire az Edelsheim helyébe kinevezett Mathy sietett a régi német szövetségből kilépni és Poroszországgal aug. 17. békét kötni. Vilmos király enyhe föltételeket szabott sógorának, B. területét nem csonkította és beérte a 6 millió forintban megállapított hadisarccal. Azonfelül B. titkos szerződésben védő- és dacszövetséget kötött Poroszországgal. S valóban, midőn az 1870-iki német-francia háború kitört, B. az észak-német szövetséget teljes erejével támogatta.

A nagyherceg és kormánya már az első német diadalok hatása alatt késznek nyilatkozott, hogy belép az észak-német szövetségbe. Jolly és Freydorf miniszterek tehát 1870 okt. havában Versailles-be utaztak és nov. 15. irták alá az észak-német szövetség és B. közötti szövetséget, nov. 2—5. pedig B. nevében Poroszországgal külön katonai egyezményt kötöttek. A katonai szerződés értelmében a B.-i hadsereg elveszítette önálló jellegét és mindenben közvetlen része lett a porosz hadseregnek olyformán, hogy a porosz király lett B.-nek legfőbb hadura. A B.-i hadsereg felvette a 14. porosz hadtest nevét. 1870 végén a B.-i kamarák elfogadták e szerződéseket. Az 1871 márc. 3. megejtett német birodalomgyűlési választásokban a szabadelvü párt győzött. Az ország eszerint a kormánynak szabadelvű és nemzeti politikáját határozottan helybenhagyta. 1871-ben kitiltották a szerzetesrendű papokat az elemi iskolákból. Az 1873 okt. megejtett választásokból 50 szabadelvű, 10 klerikális és 3 néppárti képviselő jutott a kamarába. 1876-ban a Jolly-miniszterium a klerikális párt heves ellenzése dacára keresztülvitte, hogy 153 községben a fennálló felekezeti iskolák felekezet nélküli iskolákká alakíttassanak át. Ez a trjav. csak nehezen ment keresztül és ez okból 1876 őszén Jolly helyébe a simulékony *Turban* lépett, ki 17 évig maradt a kormányon. 1893. *Turban* és *Ellstätter* miniszterek visszaléptek; utódaik let-

tek *Nock* (elnökség) és *Buchenberger* (pénzügy). Az 1897-iki választásokban az ad hoc szövetkezett klerikálisok, demokraták és szocialisták teljesen megverték az eddig többségben volt nemzeti szabadelvűeket és demokrata választási törvényt követeltek. A Nock-kabinet ezt következetesen ellenezte és leszavaztatása dacára is kormányon maradt. Több évi alkotmányválság után a nagyherceg a Nock-kabinetet végre elbocsátotta (1901), Nock utóda, *Brauer*, 1904. a kamarákkal egyetértve megalkotta az új választási törvényt. Az új (1905) választásokban a liberális pártok csekély többséggel győztek. Miniszterelnök jelenleg Dusch, ki a kultusz- és igazságügyi tárcát is kezeli, a külügy és közlekedés br. Marschall von Bieberstein, a pénzügy Becker kezeire van bízva. 1907 szept. az elhalt I. Frigyes nagyherceget II. *Frigyes Vilmos* (szül. 1857 júl. 9.) váltotta fel B. trónján. Miután Hilda nassaui hercegnővel kötött házassága magtalan, rokona, *Miksa* B.-i nagyherceg a trónörökös, aki 1900 júl. 10. óta Mária Lujzát, a Cumberlandi herceg legidősebb leányát bírja nőül, akitől több leánya és 1906 febr. 24. Bertold Frigyes nevű fia született. E figyermek születéséig B. trónjára szerződésileg a kat. Hohenzollern-Sigmaringen hercegi család emelt igényt.

Irodalom. Mone, Quellensammlung der badischen Landesgeschichte, 4 köt., Karlsruhe; Wille-Koch-Winkelmann, Regesten der Pfalzgrafen am Rhein 1240—1400, 1886 köv.; Fester Rikárd, Regesten der Markgrafen von Baden und Hochberg 1050—1515, I. köt., Innsbruck 1892; Sachs, Geschichte der Markgrafschaft Baden, 5 köt., Karlsruhe 1764—1778; Baden, Badische Landsgeschichte, Freiburg 1834, 3. kiad. 1864; Vierordt, Badische Geschichte bis zum Ende des Mittelalters, Tübingen 1865; Weech Fr., Die Zähringer in Baden, Karlsruhe 1881; u. a., Baden von 1738—1830; u. a., Badische Biographien, 4. köt. 1875—1892; u. a., Badische Gesch., Karlsruhe 1890., ez a legjobb kézikönyv; u. a., Gesch. der Badischen Verfassung, 1868; Brambach, Bildnisse zur Gesch. d. badenischen Fürstenhauses, Karlsruhe 1887. Monografiák: Bekk, Die Bewegung in Baden 1848—49, Mannheim 1850; Häusser L., Denkwürdigkeiten zur Gesch. der bad. Revolution, 1851; Friedberg, Der Staat u. die katholische Kirche in Baden seit 1860; Müller L., Badische Landtagsgesch, 1899 s köv. 4 köt.; Chrismar, Genealogie des Gesammthauses B., Gotha 1891; Kienitz, Histor. Karte des Grossherzogtums B., Karlsr. 1868; Wieland, Das Staatsrecht B.-s, Freiburg 1895; Mayer E. H., Badisches Volksleben, Strassburg 1900; Maass, Gesch. der kath. Kirche in B., 1892; Schmidt I., Simultankirchenrecht im Grossh. B., Karlsruhe 1910; Lauers, Gesch. der kath. Kirche in B., Freiburg 1909; Durm, Ochelhäuser u. Wagner, Kunstdenkmäler des Grossh. B. Eddig 7 köt.; Bechreibung von Münzen u. Medaillen des Fürstenhauses u. Landes B. (eddig 3. köt.); Scheyrer, Gesch. der Revolution in B., Darmst. 1910; Holzmann, B.-s Orden und Ehrenzeichen, Wappen stb. 1910. (Díszmunka).

Hazai történetünket érdekli: Röder von Diesburg, Des Markgrafen Ludwig Wilhelm von B. Feldzüge wider die Türken, Karlsruhe 1839—42, 2. köt.; Götz, Berichte Karl Gustav's von Baden-Durlach über den Feldzug 1685—86, megjelent a Történelmi Tár 1887—89. évfolyamában és külön lenyomatban; Schulter Alois, Markgraf Ludwig Wilhelm von Baden und der Reichskrieg gegen Frankreich, 1693—97, 1. köt., Karlsruhe 1892; Götz, Az 1688. évi hadjárat és Nándorfehérvár ostroma, Történelmi Tár, 1890. évf.; Neff W., Ludwig Wilhelm Markgraf von B. und Hochberg, Reichs-Feldmarschall, Gubernator von Raab, Berlin 1892. A B.-i és B.-durlachi gyarmatosok betelepítéséről: Köhl, Die deutschen Sprachinseln in Südungarn, Innsbruck 1903; Gross, Badische Landeskinder in Siebenbürgen. Korrespond. Blatt der siebenbürg. Landeskunde 1889, 12. köt. és Amlacher cikke u. o.

Baden, 1. *B.* (régi magyar néven: Podona, Podony), város, híres fürdőhely és B. ker. kapitányság székhelye, 27 km.-nyire Bécstől, 241 m. magasságban, a Schwechat és vasút mellett, 22,000 lak., szőllőmíveléssel, cseresznyefa-pipaszár és szipkakészítéssel és auto-gyárral. A Bécsi-erdő végső kiágazásai közt szépen fekvő város legszebb épületei a gót plébániatemplom (XV. sz.), a gyógyház, az Arena, az Undine-kút Kassintól (1903), a császár-jubileumi színház, amelyet 1909. Helmer és Fellner építettek, a Rollett-múzeum, amelyben a Gall-féle koponya-gyüjteményt őrzik, a főpiacon a Szt. Háromság-szobor Stanettitől (1718), a városi fürdőház, a Gaming-hegyen a Ferenc József-múzeum érdekes keresztelő- és bérma-érmekkel, a Frigyes főherceg tulajdonában levő Weilburg (1823-ból) és Jenő főherceg villája. Szép sétahelyei a városi park, a Kálvária-hegy és az Alexandrowitsch-féle park. Gyönyörű a közvetlen hozzá csatlakozó Helena-völgy, amelyet a Rauheneck és a Scharfeneck romjai koronáznak és amely fölött a bécsi vízvezeték vezet el. Messzebb fekvő kirándulóhelyek a régi és új Krainerhütte, Heiligenkreuz, ezen túl a Mayerling-kastély és még tovább Klausen-Leopoldsdorf. B. kénes, 1906. konstatált radioaktiv forrásai, számszerint 13, ivóvizül és fürdőül szolgálnak. A leggazdagabb forrás a Römerquelle vagy Ursprung dolomit mészkőből bugyog elő; 34 m. hosszú folyosó vezet egy terjedelmes barlangba, ahol a vizet (naponként 7600 hl.) 6 m. mély üstben fogják föl. A szebb és használtabb fürdők (köszvény, reuma, neuralgia stb. ellen): Engelsbad, Ferdinandsbad, Franzensbad, Herzogbad, Johannesbad, Karolinenbad, Leopoldsbad, Militärbad, Mineralschwimmbad és Theresienbad. Évenként mintegy 30,000 beteg látogatja. A bécsiek mint nyaralóhelyet is szívesen látogatják. B.-t már a rómaiak ismerték Aquae Pannonicae néven. Mátyás király Alsó-Ausztriával együtt 1482. B.-t is elfoglalta. 1529. és 1683-ban a törökök szállották meg és különösen az utóbbi évben majdnem egészen lerombolták. 1812-ben nagy tűzvész pusztította. V. ö. Der Kurort B. bei Wien (Wien 1906); *Wettendorfer*, Der Kurort B. (u. o. 1898); *Schwarz*, Die Heilquellen v. B. (u. o. 1902); *Rollett*, Beiträge zur Chronik der Stadt B. (B. 1880—1900).

2. *B. (Oberbadennek* is hívják), város és fürdőhely Aargau svájci kantonban a Limmat és vasút mellett, 388 m. magasban a tenger szine fölött, (1900) 6100 lak., pamutfonással, elektromos gépgyártással és szőllőmíveléssel. Jelentékenyebb épületei a XV. sz.-ból való városháza, ahol 1714. a spanyol örökösödési háborut befejező B.-i békét Franciaország és a német birodalom megkötötték; a plébániatemplom, amelyben 1526. Oecolampadius és Haller dr. Eckkel vallási vitát folytattak, a Limmaton átvezető födött híd, a Stein nevű vár romjai és a fürdőépületek. 46—48°-os kénes forrásainak száma 19; ezek vizét ivásra, fürdésre, belélegzésre, különösen köszvény, reuma, tüdő- és gégekatarrhus ellen használja évenként mintegy 20,000 fürdővendég. B.-t a rómaiak Aquae Helveticae néven ismerték. A középkorban itt állott a Habsburgok Stein nevű erős vára, amelyet a svájciak 1415. rombadöntöttek. 1780-ig Bern és Zürich katonokhoz tartozott. 1883 óta Aargau része. V. ö. Der Thermalkurort B. (Zürich 1904); *Welti*, Die Urkunden d. Stadtarchivs zu B. (Bern 1896—99, 2 köt.); *Welti* u. *Merz*, Die Stadtrechte v. B. u. Brugg (Aarau 1901).

3. *B. (Baden-Baden)*, B. nagyhercegség ugyanily nevű kerületének (1042 km²) székhelye, Európa egyik leglátogatottabb fürdője, az Oos kellemes völgyében, vasút mellett, (1905) 16,237 lak., fafaragással és cigarettakészítéssel. Régi része amfiteátrumszerüen dombon épült; újabb, pompás hotelekben és gyönyörű villákban gazdag része a domb alján áll. Kiválóbb épületei: a plébániatemplom, amely egy római templom helyén a XV. sz.-ban épült és amelyben a B.-i őrgrófi család 14 tagjának síremléke látható; az ev. templom gót stilusban, az új orosz templom pompás freskókkal; a görög templom aranyozott kupolával, Klenze műve; a Conversationshaus különböző célokra szolgáló pompás termekkel; az ivócsarnok, 85 m. hosszú árkádokon nyugvó épület Götzenberger híres freskóival; a renaissance-stilusban épült nagyszerű Fridrichsbad, az Augustabad; a város fölött az ú. n. «új kastély» a B.-i nagyherceg nyári lakóhelye, amelyet mai alakjában 1689. készíttettek el. B. sétaterei közül a «Promenade» a legszebb és legélénkebb; itt vannak a legszebb kirakatok. Környékén a legkedveltebb sétahelyek a Lilienthaler Allee Aguszta császárné emlékszobrával; ezen vezet át az út a Lichtenthal nevű apáca-zárdához; tov. Hohenbaden, Alteneberstein romjai, a Merkurius-hegy mindegyikén kilátó-toronnyal; Eberstein kastély; a Fremersberg, végül Iffezheim község, ősmert német versenytér, ahol nyaranta (aug.-ban) nagyobbszabású nemzetk. versenyeket rendeznek. Jelentősebb versenyei a Zukunfts-Rennen (kétéveseknek), a Nagy díj (80,000 márka és arany serleg) stb., amelyekben magyar lovak is nem egyszer diadalt arattak. A versenyeket a nemzetközi egylet rendezi. Thermái, több mint 20, 1350 m. mélységből fakadnak, melegek, egy kissé sós ízüek; a főforrás, az Ursprung (24 óra alatt 1750 hl. vizet ad) főképen klórnátrium, klórlithium és klórkalciumból áll; fürdésre, ivásra és befecskendezésre használják, főképen görvély, köszvény, légcsőkatarrhus ellen és a végbél tevékenységének előmozdítására. A fürdővendégek száma, bár játékbankját már 1872. bezárták, évenként megközelíti a 80,000-et. B.-t már a rómaiak ismerték Aquae Aureliae (Civitas Aurelia Aquensis) néven, amelyet Aurelius Alexander Severus császártól kapott; a XII. sz.-ban a zähringi őrgrófok birtokába jutott. 1533-ban a B.-i őrgrófok székhelye lett. 1689-ben a franciák csaknem egészen feldúlták. Mint fürdőhely akkor tett szert nagyobb hírnévre, midőn a francia emigránsok keresték föl nagyobb számmal. V. ö. *Schnars*, B. u. Umgegend (12. kiad. 1907); *Frey*, B. als Kurort (4. kiad. 1906).

Baden-Baden, l. *Baden* (3).

Badeni, 1. *Kasimir*, gróf, osztrák államférfiú, szül. Szurochovóban (Galicia) 1846 okt. 14., megh. Krasneben 1909 júl. 9., bevándorlott olasz család sarja. Krakóban végezte a jogot s azután a galiciai helytartótanácsnál kezdé pályáját. 1888-ban Galicia helytartójává tették, midőn pedig 1895 szept. a koalíciós kabinet (Kielmansegg-minisztérium) megbukott, a császár a németek és a csehek kibékítését, első sorban azonban a Magyarországgal kötött egyezség tiz évre való megújítását a miniszterelnökséggel együtt szept. 30. B.-ra bizta, Az új választási törvényt a birodalmi tanács szláv többsége ugyan elfogadta, de egyéb terveit a háttérbe szorított német ellenzék meghiusítá és különösen az 1897 ápr.-ban kiadott, a cseheknek kedvező nyelvrendeletek ellen kiméletlen harcot folytatott. B. erre 1897 jún. a birodalmi tanácsot elnapolta és rendőri hatalommal igyekezett a cseh-és morvaországi németeket megpuhítani. Midőn B. a kiegyezésnek minden áron való keresztülvitelére törvénytelen eszközök alkalmazásától sem riadt vissza, amilyen a nov. 25. életbe léptetett *Lex Falkenhayn* is volt, és midőn honfitársa, Abrahamovicz elnök a következő napokon a Schönerer-párt s a szocialisták vezérférfiait rendőrökkel hurcoltatta ki a teremből, a németség mindenütt megmozdult és nov. 18. még Bécsben is fenyegető utcai tüntetések voltak, melyek láttára a császár Badenit kabinetjével együtt november 23-án elbocsátotta. Azóta csak a galiciai tartománygyűlésen szólalt fel hébe-korba.

2. *B., Stanislaus*, gróf, az előbbinek öccse, szül. 1850 aug. 9. 1884-ben a galiciai tartománygyűlésbe választották, 1891. pedig az urak házába nevezték ki. 1895-ben, másodízben pedig 1903. Galicia tartományi marsallja lett.

Badenia a neve Németország egyik legnagyobb akadályversenyének, amely évente Mannheimben kerül dülőre. Összdíjazása 50,000 márka és tiszteletdíj. A versenyben, amely handicap-jellegű, úrlovasok lovagolnak.

Badeni agyag, a neogén, illetőleg az alsó miocén második mediterrán emeletének egyik megkülönböztetett fácies-képződménye. A Lajtamészszel egykorú. Kék, finom márgás agyag, igen gazdag kagylókban és foraminiferákban. Nevét a Bécs melletti Badentől kapta. Jó anyag téglagyártásra. Hazánkban is elterjedt.

Badeni borok. Badenben általában közepes minőségű fehér és vörös borok teremnek, de van sok silány minőségű, másrészt azonban olyan finom borok is vannak, melyek Németország legerősebb borai közé tartoznak. Fő szőllőfajok az elbling, ruhlandi, rizling és tramini, valamint a kék burgundi egyik válfaja. Híresebb bortermő helyek: Meersburg, Hagnau, Küssnach, Dangstetten, Kaiserstuhl, Erzingen, Laufen, Müllheim (markgräfler borok), Auggen, Ihringen, Rotweiler, Burkheim, Freiburg, Artenau, Affental (itt terem a híres affentali bor, mely Németország legjobb vörös bora), Zell, Oberkirchen, Murgtal, Weinheim, Hamsbach, Marbach.

Badeni meggyfa (Prunus mahaleb). Fehér szijácsának, de különösen kérgének friss állapotában kellemetlen, de később kumarintól vagy más illó olajtól származó kellemes szaga van. Ezért pipaszáraknak, szipkáknak és sétabotoknak használják. Az alsóausztriai Baden mellett régebben, újabban másfelé is, nálunk Fegyverneken, Esztergom, Nagytapolcsány és Sopron mellett rendszeresen termelik. Kezelése sok gondot kiván.

Badeni-rend, l. *Oroszlánrendek*.

Badeni szerződés (1714 szept. 7.), kiegészítő része az utrechti béke-szerződésnek (l. o.), amelynek határozmányai tizenkét külön szerződésben foglaltatnak.

Badenit, szürkeszínű, fémfényű, szemcsés és rostos tömegekben előforduló arzenid *ásvány* — $(Co,Ni,Fe)_2(As,Bi)_3$ — Romániából (Negulezul-völgy).

Badenoch (ejtsd: beddenoch), a Spey folyó (l. o.) vidéke Skótországban.

Baden-Powell, *Robert*, angol tábornok, szül. Oxfordban 1857 febr. 22. Már 1876. lépett a hadseregbe és India, Afganisztán és Dél-Afrikában szolgált. Kitűnt az asantik elleni háboruban (1895). Résztvett továbbá 1899—90. a búrok elleni háboruban és Mafeking várost 6 hónapig védelmezte. Azután a búr köztársaságokban újjászervezett rendőri csapatok főfelügyelője lett, 1907. pedig Angliába hívták vissza és a yorki hadosztály parancsnokává tették. Ebben az állásban 1908 máj. 4. mondott harcias beszédet, melyben Németországot jelölte meg, mint Anglia természetes versenytársát és legfenyegetőbb ellenfelét.

Badenstedt, közs. Hannover porosz közig. kerületben, Linden vidéke j.-ban, vasút mellett, (1905) 2000 lak.

Badenweiler, község és fürdő Baden nagyhercegség Lörrach kerületében, a Blauen-hegy lábánál, vasút mellett (1900) 652 lak. Mint klimatikus gyógyhely és eléggé látogatott fürdő ismeretes, csinos kórházzal, körülötte parkkal. A Schlossbergen B. kastély romjai láthatók; 1784. római fürdőmaradványokat fedeztek fel benne. V. ö. *Wever*, B. (Berlin 1880).

Bader, *Clarisse*, francia írónő, szül. Strassburgban 1840. A régi korok nőiről írt társadalmi tanulmányokat. La Femme dans l'Inde antique (1864); La Femme grecque (1871); La Femme romaine (1877) és La Femme française dans les temps modernes (1883).

Badge (ejtsd: bedzs), az angol heraldikának különleges sajátsága, a. m. ismertetőjel, célja ugyanaz, mint a mesteralaké vagy címerképé, megkülönböztető jelül szolgál, de azoktól annyiban különbözik, hogy pajzskeret nélkül is használható. Néha ugyanazt a képet mutatja, mint az oromdísz és ezért a kettőt gyakran össze is zavarják, pedig a B. a sisakkal össze nem függ, míg az oromdísz a sisak nélkül el nem képzelhető. A B.-nek régebben két neme volt használatban, az egyiket egyes családok vagy királyok ismertető jeléül használták, a másikat csakis egyes családok használták, hogy különösen tornák alkalmával ne lehessen őket mindjárt felismerni. B.-ül szerepeltek a Lancaster- és Yorkház által használt fehér és piros rózsa, a skót bogáncs, az ir lóhere stb. A legismertebb B. a Walesi herceg által használt hármas strucctoll, amelyről a hagyomány azt tartja, hogy III. Eduárd angol király hasonnevű fia, a fekete herceg nyerte 1346. a Crécy-i csatában János cseh királytól. E hagyománynak azonban nincs alapja, a strucctollas B. 1369. említtetik először. V. ö. *Ströhl*, Beiträge zur Geschichte des B.-s (A bécsi «Adler» cs. k. herald. társ. 1901. Évkönyvében); *Fox-Davies*, A complets guide of Heraldry (London 1909); *Bárczay*, A heraldika kézikönyve (Bpest 1897).

Badia, mintegy 60 község stb. neve Olaszországban, jelentékenyebbek: 1. *B.* de Calavena, közs. Verona tartományban, az egykor német eredetü Tredeci Commune főhelye volt, pompás márvány-bányákkal, (1901) 3017 lak. — 2. *B.* Polesine, járási székhely Rovigo tartományban, az Adige jobbpartján, igen termékeny vidéken, vasút mellett, timáriparral, fémárugyártással, (1901) 6339 lak. — 3. *B.* Tedalda, község Toscanában, a Metauro forrásai közelében, egykor híres apátsággal, (1901) 2875 lak.

Badia y Lablich *(Leblich)*, *Domingo Castillo*, spanyol utazó, szül. 1766. Barcelonában, megh. a mekkai zarándokúton Meseribnél 1818 aug. 30. Ifjú korában a mennyiségtannal, földrajzzal, természettudományokkal, zenével, de kivált az arab nyelvvel foglalkozott. 1801-ben mint a spanyol kormány titkos küldöttje utazott északnyugati Afrikába. Hogy mohammedánusnak mondhassa magát, sajátkezüleg végezte önmagán a körülmetélést. Tangerban *Ali bég* álnév alatt mint a próféta rokona szállt partra; hamis bizonyítványait a pecsétekkel együtt maga gyártotta. A marokkóiak mindenütt nagy hódolattal fogadták és a császár is úgy bánt vele, mintha testvére lett volna. Mivel IV. Károly király restelte volna ezt a rendkivüli hiszékenységet és bizodalmat hálátlan árulással (B.-nak az volt a megbizása, hogy felkelést szervezzen a császár ellen) viszonozni, küldöttjét visszahítta. Visszahivatása után B. Mekkába utazott a zarándokokkal, bejárta északi Afrikát, Görög- és Törökországot meg Szíriát. A legszentebb helyekre is bejutott és mindenütt részt vett az ünnepélyeken. 1807-ben tért vissza Spanyolországba, ahonnan 1814. Franciaországba költözött. Ott adta ki útleirását Voyage d'Ali Bei en Afrique et en Asie (Paris 1818) cím alatt.

Badics *Ferenc*, irodalomtörténeti iró, szül. Székesfehérvárt 1854 aug. 27., középiskoláit ugyanitt és Egerben járta, egyetemi tanulmányait Budapesten végezte. Előbb Ujvidéken volt tanár, majd Bpesten tanított több iskolában, míg 1894. a budapesti I. ker. kat. gimnázium vezetésével bizták meg, mely intézet az ő szervezése mellett vált állami főgimnáziummá; 1898. a tanárképző gyakorló-főgimnázium igazgatójává nevezték ki s mint ilyen kir. tanácsosi címet és főigazgatói rangot nyert. 1890 óta tagja a Közoktatásügyi Tanácsnak. Az akadémia 1894. levelező, 1910. rendes tagjává választotta. Munkái: *Gaal József élete és munkái* (Nemzeti Könyvtár 1881); *Dukai Takács Judit* (a Petőfi-Társaság Koszorujában 1881); *Csokonai* (1883); *Kisfaludy Sándor* (1883) és *Arany János* első teljes életrajza (1884); *Fáy András* életrajza, gazdag korrajzi részletezéssel készült pályanyertes monografiája, mely az akamia könyvkiadóvállalatában jelent meg (1890). Beöthy Zsolttal együtt szerkesztette az Athenaeum ú. n. *Képes Irodalomtörténetét*, mely 1907. 3. kiadásban jelent meg. Sajtó alá rendezte *Gaal József müveit* I—III. (1881); *Bajza József összes munkáit* I—VI. (1900). Széchy Károly halála után az akadémia megbizásából befejezte *Zrinyi Miklós költői műveinek* kiadását (1906); a Magyar Remekirók c. vállalatban kiadta s bevezetésekkel látta el *Gyöngyösi* és *Bajza müveit* egy-egy s *Petőfi müveit* négy kötetben. Irodalmilag különösen jelentékeny *Gyöngyösi Murányi Vénus*-ának az akadémia megbizásából

végzett kritikai kiadása (1909). Legutóbb kiadta *Petőfi összes leveleit* (a Petőfi-könyvtárban 1910). A pedagógiai és tankönyv-irodalom terén is jeentékeny sikerrel működött.

Badigeon (franc., ejtsd: badizoñ). Oltott mészből és kőporból v. okkerből készült festék, melyet falak szinezésére használnak. *Olasz B.* (Mormorillo) a. m. valamely szín hozzáadásával megfestett, mészből és krétából (bécsi fehér) álló vakolat, melyet rétegenkint kennek föl s hogy fényt kapjon, kefélnek és gyapju-ronggyal dörzsölnek.

Badin (franc., ejtsd: badén), a. m. bohó, pajzán; *badinage*, pajzánság, mókázás.

Badinguet (ejtsd: badeñge), annak a kőművesnek a neve, aki 1846. odakölcsönözte a ruháját Napoleon hercegnek (a későbbi császárnak), hogy Hamból megmenekülhessen; emiatt a B. név csúfneve maradt III. Napoleonnak.

Badióták, ladin néptörzs Dél-Tirolban.

Baditz *Ottó*, festő, szül. Tótkereszturon, Sopron vmegyében, 1849 márc. 19. Mint végzett jogász a bécsi képzőművészeti akadémia növendékei közé iratta magát, itt másfél évet töltött, majd Münchenbe ment, hol Dietz növendéke lett. Három évig volt e jeles tanár oldala mellett s aztán önálló műtermet nyitott a bajor fővárosban, hol a magyar nép életéből vett képeivel csakhamar fölkeltette a műbarátok érdeklődését. Első nagyobb műve az *Elitélve* c. olajfestmény volt (1879), melynek Pap Henrik által készített rézkarcát később a Képzőművészeti Társulat küldötte szét tagjainak. A kép börtönbe vitt fiatal lánykát ábrázol s főleg a jellemzés erejével keltett figyelmet. 1882-ben B. is pályázott a vallásalap 500 frtos egyházfestészeti díjára s azt *Karácsony éjjel* c. művével el is nyerte. Egyik legnépszerűbbé vált képét, az *Angyalcsinálók*-at 1885. állította ki Budapesten, ezt a székesfőváros vette meg. Mindezeket a képeket Münchenben festette, de 1890. Budapestre költözött s magával hozta *Kihallgatás* c. festményét, amellyel a Képzőműv. Társulat 500 frtos díját nyerte el. Itthon aztán számos arcképet festett s ezenkívül illusztrációkat is rajzolt. Ez utóbbi nemben legtöbb sikert ért el a Kiss József *Mese a varrógépről* c. költeménye illusztrálásával. Szépműv. Múzeumunkban a *Gyermek álma* c. képe látható, amelyet 1896. festett.

Badius, *Jodocus (Bade Josse)*, párisi könyvnyomtató, szül. a Brüsszel melletti Aschban 1462., megh. Párisban 1535. Szülővárosáról Ascensianusnak is nevezték. 1500 körül alapította meg párisi nyomdáját. Arról nevezetes, hogy az ő nyomtatta könyveken láthatók először az eddig ismert legrégibb könyvnyomtató sajtók ábrái (1507). Ő azokat nyomdászjelvény gyanánt alkalmazta.

Badjinec, adóközs. Belovár-Kőrös vm. čazmai j.-ban, (1900) 474 horvát-szerb lak.; u. t. és u. p. Dubrava.

Badlands (ejtsd: bedlendsz), pusztaság Nebraskában (l. o.).

Badljevina, adóközs. Pozsega vm. pakráczi j.-ban, (1900) 832 horvát-szerb, magyar és cseh lak.; vasúti állomás, postahivatal, u. t. Sirač.

Badminton. A lawn-tennishez hasonló angol labdajáték, nálunk még ismeretlen. Az Angliában meglehetős népszerűségnek örvendő játékhoz az ú. n. toll-labdákat használják, melyeket a tennis-ütőkhöz hasonló, de azoknál kisebb méretü ütőkkel csak röptükben szabad érinteni. A B.-t 14 m. hosszú és 7 m. széles, lawn-tennispályákhoz hasonló beosztású területen játsszák. Szabályai is hasonlítanak az említett játékéhoz, mely fölött az az előnye van, hogy zárt helyen is játszható. Nagy ügyességet, jó szemet és itélőképességet s gyors elhatározást követel.

Bádog. B.-nak v. *fehérlemeznek* nevezik az ónnal v. ón-ólom ötvénnyel bevont vaslemezt. L. *Vaslemez.*

Bádogedények, l. *Vasedények.*

Bádogmegmunkálás, l. *Lemezmegmunkálás.*

Bádognyomat, plakátok stb. fémlemezre nyomtatása. Az egyszínű B.-okat ruganyos anyagból való formáról, a többszínüeket pedig átvivő eljárással nyomatják. A *direkt nyomású* ruganyos forma masszája lehet közönséges hengeranyag, zselatin, kaucsuk v. guttaperka. A *hengeranyagból* való forma készítéséhez első sorban a szedésről vett papirosmatrica szükséges. A *zselatinformát* legkönnyebben galvánozott s hátulján megöntött matricáról készíthetjük. Ha *kaucsukból* való formát készítünk, ajánlatosabb már oldott kaucsukot használni. A *guttaperkából* való forma kézi sajtón készül. A bádogplakátok *több színben* való nyomtatása úgy történik, hogy a szöveg v. kép részleteit előbb a litográfiai kőre átviszik, innen kevés kopállakkal kevert festékkel átnyomó papirosra, erről pedig a bádogra nyomtatják át. A direkt nyomású bádogplakátok könyvnyomó sajtón is nyomtathatók, de a litográfiai sajtón való nyomtatásuk könnyebb. L. *Lemeznyomat.*

Bádogosmunka, egy épületen mindaz a munka, mely vas- és cinkbádogból, ónozott v. cinkezett vasbádogból, ólomlapokból áll. Sokszor a rézbádogból való tárgyak készítését is a bádogos végzi.

Bádok, kisk. Kolozs vm. kolozsvári j.-ban, (1900) 546 oláh és magyar lak., u. p. és u. t. Kolozsborsa.

Bádon, kisk. Szilágy vm. zilahi j.-ban, (1900) 511 oláh lak., u. p. és u. t. Balla.

Badonviller (ejtsd: villé), község Meurthe-et-Moselle francia départementban a Blette mellett, (1906) 2175 lak., kőbányákkal, gyapjufonókkal, posztó- és szeszgyártással.

Badorf, község Köln porosz közig. kerületben, Köln vidéke j.-ban, (1905) 3251 lak., szénbányászattal és brikettgyártással.

Badrinath, a Himalája-hegylánc egyik hegycsoportja Indiában, a gharvali kerületben; öt csúcsa van, amelyek 6672—7024 m. magasságra emelkednek. Gleccserei táplálják az Alaknandafolyót. Lejtőjén 3086 m. magasságban öt, Visnűnak szentelt templom van; az egyik híres búcsujáró-templom, amelyet évente mintegy 50,000 zarándok látogat meg.

Badus, hegy, l. *Szt.-Gotthard.*

Baduvi, a szundai fajhoz tartozó hegyi néptörzs Jáva-sziget Ny.-i részében.

Badzso v. *vaccsur.* Celebesz szigetén és a szomszédos szigeteken lakó nép. Malájí nyelven *orang-laut*-oknak is nevezik. Ugy látszik, hogy

az ősbennszülötteknek a malájiakkal való keveréséből származtak.

Baeckea *L.* (növ., *Babingtonia* L.), a Myrtaceae (Mirtuszfélék) család génusza, melynek mintegy 58 faja néhány kivételével Ausztráliában honos. Cserjék. A *B. camphorosmae* (Lindl.) Lindl. kerti növény. A *B. frutescens* L.-nek, mely Dél-Kinában, Hátsó-Indiában és a Szundaszigeteken van elterjedve, igen erős szagú ágai vannak; ezek ruha közé téve, távoltartják a rovarokat; a batták Borneo szigetén orvosságnak és magzatelhajtó szernek használják.

Baecula, ókori város Hispaniában, a Baetistől (Guadalquivir) É.-ra, ezüstbányák mellett; környékén harcolt Scipio a II. pún háborúban; pontos fekvése ismeretlen.

Baedeker, *Karl*, német könyvkereskedő, szül. Essenben 1801 nov. 3., megh. Koblenzben 1859 okt. 4. Egy még ma is fennálló könyvkereskedés és nyomda tulajdonosának fia. 1827-ben Koblenzben nyitott könyvkereskedést. B. majdnem kizárólag utazási könyvek szerkesztésével és kiadásával foglalkozott s ezek csakhamar annyira elterjedtek, hogy B. európai hírnévre tett szert. Utazási könyvei összeállításánál az angol Murray-féle «handbook»-okat vette ugyan mintául, mindamellett utazási könyvei teljesen eredetieknek mondhatók, mert az adatokat önállóan, személyes tapasztalatok alapján gyüjtötte. Megbízhatóságának s praktikus szerkesztésének tulajdonítható, hogy minden kézikönyve számos kiadásban, francia és angol nyelven is, el van terjedve.

Baehr, *Georg*, német építész, szül. Fürstenwaldében (Szászország) 1666., megh. 1738 márc. 16. Szászországi kisebb protestáns templomok építése után 1722-től építette a drezdai Frauenkirchét, mely eredeti, szellemes alaprajzával és fölépítésével a protestáns templomépítés kiváló, mintaszerű alkotása.

Baehrens, *Emil*, jeles latinista, szül. Bayenthalban, Köln mellett, 1848 szept. 24., megh. Groningenben 1888 szept. 26. Bonnban és Lipcsében tanult, 1873. magántanár lett Jénában, 1877. a latin nyelv és irodalom rendes tanára Groningenben. Buzgó kiadó, zseniális, de merész szövegkritikus. Nevezetesebb kiadásai: Panegyrici latini (Leipzig 1874); Valerius Flaccus (u. o. 1875); Catullus (u. o. 1876—85, 2. köt.); Statius, Tibullus, Propertius. Legérdemesebb: Poetae latini minores (Leipzig 1879—83, 5 köt.). Kiegészítésül: Fragmenta poetarum Romanorum (Leipzig 1886).

Baele v. *ennedi*, nomád néptörzs Afrikában a Csád-tótól ÉK.-re. Számuk mintegy 20,000 főre tehető. Nagy kecske- és juhnyájaik vannak, újabban tevetenyésztéssel is foglalkoznak, mert Vadai és Dar-Fur felé sót szállítanak. A tibbu törzzsel fajilag rokonok, nyelvük pedig a kanuri-val rokon. A különböző missziók hasztalan próbálkoznak a B.-k megtérítésével, mert eddig valamennyien pogányok.

Baelz, *Erwin*, orvostanár Japánban, szül. 1845. Stuttgartban, 1872. Lipcsében avatták orvosdoktorrá. Wunderlich tanár klinikáján volt tanársegéd. 1875-ben Tokióba hívták, hol az orvosi iskolában eleinte az élettant, később a belgyógyászatot, majd a nőorvoslást adta elő. Nagyszámú közlemény dicséri munkásságát; műveiben különösen a japánok antropológiai és patológiai sajátságaival foglalkozott. Egy japán-német orvosi lapot is szerkesztett és adott ki.

Baelz-féle foltok, l. *Mongolfolt*.

Baena, járási székhely Cordova spanyol tartományban, a Marbella pataknál; lótenyésztéssel, élénk gabona- és olajbogyókereskedéssel. (1900) 14,539 lak., az Altamira grófok palotájával, erős várnak és római építményeknek maradványaival.

Baensch, *Friedrich Bernhard Otto*, az Északi- és Keleti-tengert összekötő Vilmos-császár-csatorna építője, szül. Zeitzban 1825 jún. 6., megh. Berlinben 1898 ápr. 7. Eleinte matematikát tanult Halleban, azután az építészeti akadémiát látogatta Berlinben, majd letevén az államvizsgát, 1851. technikai államszolgálatba lépett. Mint építészeti tanácsos Köslinben kikötő-építő munkálatokkal foglalatoskodott. 1871-ben előadó tanácsos a közmunkák minisztériumában, vezette az Elbe-szabályozás munkálatait, a vízépítő munkákat Schleswig-Holsteinban, a Majna-csatornázást, a Felső-Rajna szabályozását, több világító torony építkezését, valamint az 1895. befejezett Északi- és Keleti-tengert összekötő csatorna építését.

Baeotia, l. *Beócia*.

Baer, 1. *Fritz*, német festő, szül. Münchenben 1850 aug. 18. Baisch Hermannak volt tanítványa, de főleg a barbizoni festők hatása alatt fejlődött. Képein nagy erővel adja vissza a bajor fennsík és Alpok hangulatát. Őszi est c. jellegzetes műve a budapesti Szépművészeti Múzeumban látható.

2. *B., Karl Ernst*, zoológus, szül. Piep orosz községben Esztlandban 1792 febr. 28., meghalt Dorpatban 1876 nov. 28. Orvosi tanulmányokat végzett Dorpatban 1814. Németországi tanulmányi utazása közben megismerkedett *Döllinger*-rel, akitől kedvet kapott az állatboncolástanhoz. 1817-ben a königsbergi egyetemen proszektor, 1819. rendkívüli és 1822. rendes tanár lett s megalapította az odavaló állattani múzeumot. 1829-ben Pétervárra hívták meg a cs. akadémia tagjának és az állatboncolástan tanárának. 1830-ban visszatért Königsbergbe, de 1834. megint Pétervárra hívták. 1837-ben a cs. akadémia megbízásából nagyobb szabású tudományos kirándulást vezetett a Lappföldre és Novaja Zemlya felé. Számos dolgozatával az állatboncolás- és főleg az állatfejlődéstant gazdagította s ez utóbbiban halhatatlan érdemeket szerzett magának. Ő fejtette ki teljes alapossággal az állatfejlődéstanban a *csiralevélelméletet*. E téren legfontosabb műve: Über Entwicklungsgeschichte der Thiere, 2. köt. (Königsberg 1828—37). V. ö. *Baer* és *Hausmann*, Aus den Jugendjahren K. E. B.-s (Riga 1909).

Baerenkopf *Ignác*, hittudor, címzetes püspök, szül. Komáromban 1741 júl. 13., megh. 1809 ápr. 19. 1758-ban a jezsuita-rendbe lépett; a bölcseletet Nagyszombatban, a teológiát Bécsben végezvén, itt hittudor lett; tanított Kolozsvárt, Pozsonyban, Pécsett és Nagyszombatban, azután a bécsi, majd a nagyszombati nemes ifjak kollégiumának volt igazgatója. A szerzet fölöszlatása után Illés-

házy István gróf házánál mint nevelő működött. 1783-ban pozsonyi kanonok lett és II. Lipót güssinghegyi c. apáttá nevezte ki. 1795 júl. 14. esztergomi kanonok, 1805 jan. 5. c. püspök, 1808. az életbe lépett pesti központi papnevelő intézet első rektorává neveztetett ki. Több, leginkább egyházjogi munkája maradt, részben kéziratban, melyek Esztergomban vannak. V. ö. *Zelliger A.*, Egyházi írók csarnoka.

Baer-féle törvény. Az É.-i félgömbön D.-ről É.-ra futó folyók (amilyenek pl. a szibériaiak) gyorsabb forgási sebességgel biró víztömegükkel folyton kisebb forgási sebességgel biró szélességek zónáiba jutván, a víz tehetetlenségi momentuma alapján *jobb partjukat mossák alá* és tolják egyre K.-re, a D. felé folyók vize ellenben nagyobb forgási sebességgel biró zónákba kerülvén, ugyancsak a tehetetlenségi momentum alapján elmarad és ennek következtében Ny.-i, *de szintén jobbpartjukat marja.* A D.-i félgömbön a hasonló irányú folyók ugyanazon okokból *balpartjukat* mossák alá. Ezt a jelenséget a geofizikában *Baer* K. E. orosz zoológus után nevezték el B.-nek. A B. érvényesülését kimutatta ezután *Suess E.* a *Dunára vonatkozólag* is, nevezetesen ama szakaszára, mely *Vácz- és Drávafok közt ED.-i irányú.* Ezen a vonalon laza törmelékes kőzetekből álló lerakodásokon folyik a Duna s végig a meredek jobbpartját mossa. V. ö. *E. Suess*, Über den Lauf der Donau, Österreichische Revue, 4. köt. 1863.

Baerle (ejtsd: bárle, lat. *Barlaeus*) *Gáspár*, újlatin költő, szül. 1584 febr. 12. Antwerpenben, megh. 1648 jan. 14. Amsterdamban; teológiát tanult Leydenben, a logika tanára lett, de állását a remonstránsok pártolása miatt elvesztvén, az orvostudományra adta magát s 1631. az amsterdami Athenaeumon a filozófia és ékesszólás tanára lett. Latin költeményei: *Poemata*, megjelentek Amsterdamban 1645—46. s néhány holland költeménye u. o. 1651—53-ban.

Baernreither, *Josef Maria*, osztrák politikus, szül. Prágában 1845 ápr. 12. A prágai kereskedelmi törvényszéknél kezdé pályáját, majd (1880) Bécsbe került az igazságügyminisztériumba. 1873—83. a cseh tartománygyülésnek volt tagja és együttal a német nagybirtokosok kúriájának bizalmi férfia. 1885-ben Egerben ugyanezen kúria a birodalmi tanácsba választotta. 1898 márc. 7. a gróf Thun-féle kabinetben a kereskedelmi tárcát kapta, de midőn Thun gróf teljesen a jobb pártra bízta sorsát, B. 1898 okt. 3. lemondott. Mind a birodalmi tanácsban, mind a cseh tartománygyülésen, nemkülönben az osztrák delegációban a németek egyik vezérférfia. Boszniában tett tanulmányútjáról a Bosnische Eindrücke c. munkájában számolt be (Wien 1898). Irta még: Die englischen Arbeiterverbände und ihr Recht (Tübingen 1886) és Die Grundfragen der sozialen Versicherung in Österreich (Wien 1908). Részt vett az 1909. Rómában megtartott munkásbiztosítási kongresszuson.

Baert, l. *Bart.*

Baertsoen, *Albert*, belga festő, szül. Gentben 1866., hazájának városait, folyó- és tengerpartjait festi, rendesen esti világítás mellett, megkapó melankolikus hangulatban. Legjellegzetesebb műveinek egyike: Est az Escaut-n, 1898. Budapesten állami aranyérmet nyert. Kiváló a párisi Musée du Luxembourgban levő Hóolvadás című képe.

Baetica, az ókori Hispania egyik része, mely nevét a Baetis folyótól vette; K.-en határos volt Hispania Tarraconensissel, Ny.-on és É.-on Lusitaniával, melytől az Anas (Guadiana) folyó völgye választotta el (anélkül, hogy a határvonal a folyóval azonos lett volna); D.-en a gibraltári szoros s egyfelől a Földközi-tenger, másfelől az Atlanti-oceán. B. főrésze volt a Baetis (Guadalquivir) rendkívül termékeny völgye, melyet É. felől a Mons Marianus (Sierra Morena) választ el az Anas völgyétől, ÉK.-ről a castuloi hegység (a Sierra Morena keleti ága) nyúlik B.-ba, a Földközi-tenger mellékén az Ilipula hegység (Sierra Nevada). B. lakossága az ibériai néptörzshöz tartozott, melynek három ága telepedett le itt: K.-en a turdulok, Ny.-on a turdetánok, kik az augustusi felosztás következtében az Anasig B.-hoz, azontúl pedig Lusitaniához tartoztak; D.-en a Sierra Nevadától a gibraltári szorosig a bastulok. Legműveltebbek voltak közöttük a turdetánok. B. fontosabb városai *Gades* (most. Cadix), *Hispalis* (Sevilla), *Corduba* (Cordova), a római helytartónak székhelye, *Astigi* (Ecija), ennek közelében *Munda*, mely Caesar győzelméről nevezetes.

Baetikai hegység v. *Andaluziai Kordillerák* az euráziai hegyrendszerhez tartozó lánchegység Spanyolország DK.-i részében. A Gibraltáron át az Atlasz-hegységgel, a Pityuzokon át pedig az Alpokkal áll összeköttetésben. Belső oldala a Földközi-tenger felé néz, külső oldala összeolvadva a Mezetával, az újkasztiliai fennsík pereme DK. felé nyitott ív alakjában húzódik Gibraltártól a Nao-fokig s az euráziai láncok valamennyi zónája megvan benne. A vulkáni zónát a tengerbe kiugró fokok és apró parti szigetek képviselik, ilyen a Nao-fok, a Gata-fok, a Palos-fok, Valencia előtt egy csomó sziget; eruptivus kőzetek vannak Malaga környékén is. Ezen belül következik a kristályos vonulat, amely kezdődik Malagától Ny.-ra a Sierra de Tolox és a Serrania Ronda láncaival, legmagasabbra emelkedik a Sierra Nevadában, amelynek csúcsa, a Mulhacen, 3481 m. magas. Ettől kezdve gyorsan alacsonyodik s vége szakad a zónának Murciától D.-re. A mészkőzóna első darabja a Gibraltár-szirt, azután a kristályos zónával párhuzamosan haladva Naofoknál végződik. Középső részét harmadkori takaró borítja el, amely a Mezetáról nyúlik át a Kordillerákra. Ebbe a zónába van besüllyedve a granadai medence. Legkívül van a homokkőzóna, amely Tarifa és Cadiz között szélesen indul ki, de azután ez is eltünik a harmadkori takaró alatt. A B. klimája az egész Pyreneusi félszigeten a legmelegebb (Malaga évi közepes hőmérséklete 18·8°C.), a Ny.-i szél főn alakjában, kiszáradva éri, de a tenger felől jövő szelek bő csapadékkal látják el. A növényzet ezért nagyon dús, termelnek szőllőt, narancsot és más déligyümölcsöt, néhol még cukornádat és gyapotot is.

Baetis, az ókori Spanyolország Baetica nevű provinciájának főfolyama, mai neve Guadalquivir.

Baeyer, 1. *Adolf von*, német kémikus, B. tábornok fia. Előbb berlini, később strassburgi, jelenleg müncheni tanár. Szül. Berlinben 1835 okt. 31. Tanárai Bunsen és Kekule voltak. Különösen az organikus kémiát gazdagította kiváló értékü dolgozataival. Rendkívül nagyszámú dolgozati közül fontosabbak: a phtaleinekre, ezzel kapcsolatban az eosin, gallein, cörulein, ma már iparilag előállított festékek előállítására vonatkozó dolgozatai. Az indigókék, indol, oxindol, dioxindol szintézise. Elméleti munkái közül fontosabbak a cis-, transizomeriára, továbbá a benzol szerkezetére vonatkozó elméletei. 1905-ben megkapta a Nobel-díjat.

2. *B., Joseph Jakob*, német geodéta, porosz tábornok, szül. Müggelsheimban 1794 nov. 5., megh. 1885 szept. 11. 1813-ban a háború kitörésekor katonának állt. 1821. a vezérkarba osztatott be szolgálattételre, ahol 1826. már századosi rangot nyert. 1825-ben tanár a berlini katonai iskolán, ahol először matematikát tanított, azután pedig 1832. a geodéziát, amelyet 25 évig, 1857. folytatott. Ez idő alatt alapította meg hírnevét mint elsőrendű geodéta, úgy hogy amidőn 1829. a porosz és orosz háromszöghálózatok egybekapcsolására keleti Poroszországban összekötő háromszögelés foganatosítása határoztatott el, a vezérkar parancsára Bessel csillagász vezetése alatt részt vett mint társ a munkában, amelynek eredményei a Gradmessung in Ostpreussen . . . című, 1838. Berlinben megjelent klasszikus munkában tétettek közzé. 1836-ban őrnagy, 1843. a vezérkar trigonometriai osztályának vezetője, 1858. tábornok és azontúl tisztán tudományának élhetett. Nevezetesebb ezen korbeli munkái: Über die Strahlenbrechung in der Atmosphäre (1860); Über die Grösse und Figur der Erde (Berlin 1861) stb. Ez utóbbi iratában vetette meg alapját legnevezetesebb művének: annak a tudományos szövetkezésnek, amelyet Közép-Európa akkori államai között, a Föld alakjának közvetetlen tudományos meghatározására, 1862. megkötteténie sikerült. Ez a szövetkezés az Európai Fokmérés, amely ma Nemzetközi Földmérés. V. ö. F. R. *Helmert*, Das Königlich preussische geodätische Institut (Berlin, Mayer & Müller 1890); *Astron*, Nachrichten, 112 köt. (Kiel, 1885); Zeitschrift für Vermessungswesen, 14. köt. (Stuttgart 1885).

Baeza, j.-i székhely Jaen spanyolországi tartományban, a Guadalquivirt a Guadalimartól elválasztó Loma de Ubeda nevű hegyháton, vasút közelében, (1909) 14,379 lak., nagy gabona-tárakkal és kitünő borokkal. Említést érdemel székesegyháza és papnevelő intézete, amely egykor egyetem volt. Beatia néven már a rómaiak ismerték; 1228. III. Ferdinánd a móroktól visszafoglalta.

Baffin, *William*, angol hajós, szül. 1584., megh. Ormuz ostrománál 1622 jan. 23. James Hall, Hudson, Thomas, Button, Gibbins és Rylot (1615—16) kapitányok alatt mint kormányos részt vett azokban az utazásokban, amelyek a Davis-szoroson át az északnyugati átjáró fölkeresésére irányultak. 1616-ban az é. sz. 78°-áig, a Smithsundig jutott. Róla nevezték el a hasonnevű sarkvidéki öblöt. Korának legtanultabb hajósai közé tartozott; ő használta föl először a tengeren a Hold járását a hosszaság meghatározására. Feljegyzéseit *Rundall* adta ki teljesen (Voyages towards the North-West, 1849). Hajó-naplóit Sir Clem. *Markham* adta ki: Voyages of William B. címmel (London 1880). Tudományos érdemeit csak a legújabb kor ismerte el.

Baffin-földje, l. *Északi sarkvidék*.

Baffin-öböl (ejtsd: beffin), nagy öböl Grönland és az északsarki szigetek, Baffin-földje, É.-Devon és Ellesmere közt; területe 620,000 km², szélessége 550 km.; D.-en a Davis-szoros vezet ki belőle; É.-on a keskeny Smith-sund, végül Ny. felé a Lancaster- és Jones-sund. Szigetek (Disko stb.) csak a partok közelében vannak. Az angol hajós Baffin hatolt be először az öbölbe 1616.; rendszeresebben Ross John kutatta ki 1818.

Baffo, falu Ciprus szigetének Ny.-i partján, mellette vannak Neopaphos város romjai.

Baffomet, l. *Baphomet*.

Bafing (Baleo), a Szenegál (l. o.) két nagy felső ágának egyike.

Báfiote, a bántukhoz tartozó néger törzs (Loángoban, Afrika Ny.-i partján). A *báfiote* többesszámú alakja: *nifiote*-nek. A B.-ok bőre barna és finom, elpirulásra és elhalaványodásra képes, ami magában véve is érdekes tünemény, annyival feltünőbb náluk, mivel kedélyök változékony, s így az arc színváltozása gyakori. Szép, arányos testalkatuak, fejük ovalalakú, pofacsontjaik ritkán kiállók, valamint állcsontjaik sem előrenyulók, homlokuk erősen domborodott, nagy szemük élénken (sárgálló színben) fénylik, füleik picinyek, csinos alakuak, koromfekete hajuk kurta, csomós, szakálluk gyér, bőrük finom szőrrel van bevonva. Izzadtságuk nem oly kellemetlen szagú, mint más négereké. Testüket díszítik, felső metszőfogaikat kitörik, mellükön és köldökük táján a bőrt tetoválják. A B.-k halászattal, földmíveléssel és kereskedéssel foglalkoznak, a nehezebb munkát az asszonyok végzik, emellett a gyermekek nevelése is egészen az anya dolga. Egyébként a nőnek igen előnyös a helyzete, birtokával nemcsak szabadon rendelkezik, hanem az örökösödés is csak anyai ágon történhetik és pedig csakis a leánygyermekek örökölnek.

Bafira, Trapezunt kisázsiai török vilajet egyik szandzsákjának székvárosa, közel a Kizil-Irmak mocsaras torkolatához. Körülbelül 6000 lakosa túlnyomóan dohánytermeléssel foglalkozik.

Bafukeng, l. *Becsuán*.

Bafulabe, katonai és jelentékeny kereskedelmi állomás és a Kayes—B.-i vasút végpontja a francia Szudánban, a Felső-Szenegál mellett, a Baule és Bafing összefolyásánál. 1879-ben alapították

Bag, nagyk. Pest-Pilis-Solt-Kiskún vm. gödöllői j.-ban, a Galga lapályán, (1900) 2132 magyar lak., igen szép erdőséggel; egy része a gödöllői uradalomhoz tartozik; hozzátartozik az aszódi javító-intézet, l. *Aszód*.

Bag (ang., ejtsd: beg) a. m. zsák, továbbá mérték, különösen gyapjumérték = 120 kg.; rizsből 76·2, cukorból 111·6 v. 124·3 kg.

Baga v. *bagu*, Afrikában (Szenegambia) a Rio-Grande folyó mellett lakó néger nép, testileg erőteljes, szellemileg és erkölcsileg nagyon elmaradt. Teljesen meztelenül járnak és a legváltozatosabb vadházasság (promiscuitas) dívik náluk; a férfiak, ha nem vadásznak, tunyaságban és dorbézolással

töltik idejüket, a nők rizs- és gabonatermeléssel foglalkoznak. Rabjai a babonaságnak; ha valaki meghal, minden holmiját elégetik, mert a hitök szerint az utódok az elhaltnak csupán a szellemi tulajdonságait öröklik.

Bagage (franc., ejtsd: bágázs) a. m. podgyász, málha, katonai értelemben l. *Vonat.*

Bagalkhand, l. *Baghelkand.*

Bagamér, nagyk. Bihar vm. érmihályfalvi j.-ban, (1900) 3025 magyar lak., csendőrörs, posta- és telefonhivatal. Ev. ref. temploma részben a középkorból való, régi egyházi felszerelésekkel. A község Báthory Gábortól, Bethlen Istvántól és Rákóczi Györgytől szabadalomleveleket nyert.

Bagamojo, kerületi székhely és kikötőváros német Kelet-Afrikában, Zanzibar szigetével szemben, a nyugatnak, a nagy tavakhoz járó karavánok kiinduló pontja, (1906) 4980 lak., karavánszerájokkal, egy erőddel, nagy vámházzal, a Wissmann-féle csapatok elesetteinek emlékkövével. Zanzibárral és Daresz-Salammal kábel köti össze. É. felé 1 km.-nyire van a Szent-Lélek-rend atyáinak telepe. 1888-ban a németek elleni fölkelés innen indult ki.

Baganano, a bántukhoz tartozó délafrikai néger nép, melynél régente divatban volt, hogy a holtaknak ital-áldozatot (sört) mutattak be, melyet a sirnak egy nyilásán át a holtnak fejére öntöttek.

Bagaria, az a nyirfakátrány szagú sötétpiros, néha más színű v. fekete bőr, melyet Oroszországban «juft»-nak neveznek. Az oroszok a B.-t ló-, marha-, borju-, kecske-, de legtöbbnyire tehénbőrből készítik. Az orosz B.-bőrt jellemzi a cserzés módja is, amennyiben a cserzésre fűzfacsert, ritkábban nyírfa-, nyárfacsert vagy vörösfenyőkérget használnak. Az eredeti orosz B.-t jellemzi még a barkázó hengerrel rányomott négyzetes szemölcsös barkája is. Oroszországon kívül is készítenek B.-t, de a B. szó ma már nem vonatkozik pusztán csak az igazi, orosz vagy orosz módra gyártott B.-ra, hanem mindenféle növényi cserzésű és nyirfakátrányszagú bőrökre alkalmazzák ezt az elnevezést. A B. sajátságos szaga a nyirfa-kátránytól (deget, Döggert) származik, amelyet a bőr húsoldalába bedörzsölnek. A B.-ból lábbelit, nyerges munkákat és bőrdíszműárukat készítenek.

Bagasse. A cukornád levének kipréselésénél visszamaradt részt nevezik B.-nak. A B.-t részben tüzelőanyagnak, részben pedig papirgyártásra használják fel.

Bagatelle (franc.), csekély jelentőségű dolog, csekélység, úgyszintén jelentéktelen tárgyú jogügy, l. *Kisebb polgári peres ügy.*

Bagathur Szubutaj, Dzsingiz khánnak kezdettől fogva s a mongoloknak 1241-iki magyarországi hadjáratában Batu-nak egyik vezére, kinek a Sajó melletti ütközetben az volt a feladata, hogy átkelve a Sajón, hátban támadja meg a magyarokat.

Bagatino v. *bagattino* (ol. *bagata* a. m. csekélység), régebben velencei váltópénz a. m. $1^1/_2$ fillér.

Bagaudák, rabló gall parasztok voltak, kik Diocletianus uralkodása alatt nyomoruk miatt fellázadtak a római helytartók zsarolásai ellen. Maximianus, kit a császár uralkodótársává tett, 285. elfojtotta ugyan a lázadást, de ez később a IV. és V. sz.-ban még hatalmasabban tört ki. Keresztény írók ama állítása, hogy a B. keresztények voltak és hogy a római császárok bennök a hívőket üldözték, minden valószinüség szerint alaptalan.

Bagázsia, l. *Bagage.*

Bagdad, a hasonló nevű ázsiai török vilajetnek (614,000 lak.) fővárosa a Tigris mindkét partján, Mezopotámiának legnépesebb és legtekintélyesebb városa; lakosainak száma 145,000. Alluviális síkságon épült, 50 m. magasságban a tenger szine fölött. A város újabb és nagyobb része a folyam balpartján áll s a régi rombadőlt B.-dal, ahol a citadella épült, 200 km. hosszú hajóhid köti össze. A körülbelül 14 km. kerületü városban a kalifák mesés épületei mind elpusztultak, csak néhány mecset, torony és három várkapu maradt meg épen. Műemlékei közül legrégibb a Dzsamah-el-Szik-el-Gazel, legszebb pedig a Dzsamah-el-Merdzsamiah mecset pompás arabeszkjeivel. Számos híres és szent arabnak van B.-ban temetkező helye, különösen szép közöttük Zobeidának, Harun-al-Rasid feleségének mauzoleuma. Híres bazárjai hosszú, széles, folyosószerű helyiségek, ahol keletnek és nyugatnak minden árúja feltalálható. Karavánszerájai, nyilvános fürdői nagyon el vannak hanyagolva. Klimája forró, de egészséges (jan. +10·6—jún. 33·8° C.), évi csapadékmennyiség 260 mm. Környékén rizst, árpát, búzát, datolyát, narancsot és más gyümölcsféléket termelnek; a füge és szőllő kevésbbé él meg. Egykori híres iparcikkeiből, ú. m. selyemszövetek, sálok, szattyánbőrök, ékszerek stb. még ma is jelentős kivitele van. De helyzeténél fogva B. elsősorban kereskedőváros, itt kerülnek piacra a perzsiai sálok és szőnyegek, indiai selyem- és gyapjuszövetek és európai fém-, üveg- és porcellánárúk. Növekedett forgalma az utolsó évtizedekben a Konia-B.-Baszra vasútvonal kiépítésével is. Baszrával gőzhajójáratokkal is közlekedik. B.-ot 762—766. El-Manzur, a második abbaszida tette a keleti kalifaság székvárosává. Fénykorát élte 800 körül, Harun-al-Rasid idejében, aki sokat áldozott a város fényének emelésére. Az arab történetírók feljegyzései szerint ebben az időtájban 2 millió lakosa is volt. 1258-ban a mongol Hulagu, 1401. Timur rombolta le a földig. A XVI. és XVII. sz.-ban a perzsák és a törökök vetélkedtek birtokáért, míg végre 1638. IV. Murad foglalta el és azóta török birtok. V. ö. *Rivoyre,* Les vraies Arabes et leur pays. B. et les villes ignorées de l'Euphrat (Paris 1884); *Kremer,* Kulturgeschichte des Orients unter den Kalifen (Wien 1877); *Le Strange,* Baghdad during Abbasid Caliphate (London 1901); *Huart,* Histoire de B. dans les temps modernes (Paris 1901); *Rohrbach,* Um B. und Babylon (Berlin 1909).

Bagdad *(el Refugio),* helység Mexikóban a Rio Grande del Norte torkolatánál, l. *Matamoros.*

Bagdad-vasút. 1889 dec. 23. Konstantinápolyban a török kereskedelemügyi miniszter és az anatóliai vasúttársaság (Société du chemin de fer ottoman d'Anatolie) akkori elnöke Siemens között megegyezés jött létre, hogy a társaság kiépíti a Konia-Bagdad-Baszra vasútvonalat,

egészen a Perzsa-öbölig. A tervezett vasút útvonala Koniánál csatlakozik az anatoliai vasúthoz, a híres kilikiai kapukon az aldanai síkságra jön ki, s innen keletre menve átkel az Eufráteszen és egyenes irányban vezet Mosszulba. Mezopotámiában a Tigris balpartján haladBa gdadig, ezen túl fontosabb állomásai Musseib, Kerbela és Baszra. Mivel ez utóbbi a Satt el Arab zátonyai miatt nem alkalmas végállomás, a fővonal a koveiti-öbölben, Kosimánál ér véget; ez a Perzsa-öböl legjobb kikötője, s a gyöngyhalászok elsőrangú piaca. A tervezett vasút hossza 2400 km., a költségek fedezésére 500 millió márkát szántak. Az építkezések megkezdését Anglia és Oroszország hatalmi féltékenykedése késleltette, akik üzleti érdekeiket védelmezték. Kedvezőbb fogadtatásban részesült a franciáknál, akiknek támogatásával 1903. megindult a munka. A költségekből a német szindikátus elvállal 40%-ot, a francia szintén 40%-ot, a török tőkepénzesek 10%-ot, Ausztria-Magyarország és Svájc 10%-ot. A következő év végén a társaság már át is adta a forgalomnak a Konia-Bugurlu között levő pályát. 1908 jún. 2. kötötték meg az egyezséget a Bugurlu-El Helif 840 km. hosszú pályára nézve, amely útvonal kiépítésének a legnagyobb technikai akadályai vannak. Át kell t. i. emelkednie a Taurusz és Amananszhegyek 1465–874 m. magas hágóin, amelyektől 50 km. távolságra az adanai medence csak 24 m. magas. A szerződés értelmében 1916-ra kell a pályának kiépülnie. A további szakaszok megépítése egyszerűbb, de a Tigris és Eufrátesz síkságán folytonosan védekezni kell az árvizek ellen. A B. mérhetetlen gazdasági jelentőségű, mert szárazföldi összeköttetést létesít a transzkaspi vagy az orenburg-taskendi vasút közvetítésével Európa és India között, amely út 10 nappal rövidebb, mint a Szuezi-csatornán át. Fontos azért is, mert hivatva van a hajdan gazdag, ma pedig lakatlan területeket újra a kultúra hatáskörébe vonni.

Bagehot (ejtsd: bédzshot), *Walter*, angol politikai és társadalomgazdaságtani író, szül. Longportban (Sommersetshire) 1826 febr. 3., megh. Londonban 1877 márc. 24. Életének nagy részét kis szülővárosában töltötte, mint a «sommersetshirei bank»-nak alelnöke. 1860-ban a The Economist c. folyóiratot adta ki. Művei: The English Constitution (1867); Physics and Politics (1872), amelyben az államoknak egymással való versenyére és harcára a Darwin kiválasztási elméletét alkalmazza. Lombard Street (1873, 10. kiadása 1892); Depreciation of Silver és Economic Studies (1880). Ezek közül Lombard Street, mely az angol pénzpiacot igen érdekesen ismerteti, közkézen forog. E munkáját magyar nyelvre is lefordította *Bernát* István (Budapest 1882). B., bár maga is Ricardo tanítványának vallja magát, erősen hangsúlyozza, hogy a Ricardótól felállított elvont törvényeknek csak relativ érvényök van, mert csupán a modern angol társadalom gazdasági törvényei. Halála után jelentek meg többek közt Literary Studies és Essays on parlamentary reform c. művei.

Bageidah v. *Bagida*, kikötőhely Togo németafrikai gyarmatban, kereskedelmi teleppel.

Bagelen, németalföldi kormányzóság Jáva D.-i részén, 3418 km² területtel és kb. 1.500,000 lakossággal. A tenger partja mentén sűrűn lakott, gondosan művelt termékeny föld, belseje jórészt ismeretlen. É.-i részében van a Szindoro (3120 m.), ma is működő vulkán. Fővárosa Purvoredzso.

Bage of foulnes (bánya), keskenyebb-tágasabb, a szénfekvetekben, vagy mellékkőzetükben létező hasadékok, amelyek köröskörül zárva, az éghető bányagázokat igen sűrített állapotban tartalmazzák. Ha a fejtés annyira előrehaladt, hogy e hasadékok megvékonyodott falai a robbanó bányagázok nyomásának többé ellentállani nem képesek, akkor a falak megszakadnak, a gázok a bányában szétterjednek és égő lánggal érintkezve igen heves, következményeikben igen borzasztó robbanásoknak okozói lehetnek.

Baggala, máskép *dau* vagy *dav*, két árbocos, 100–400 tonnás arab vitorlás hajó.

Baggara (arab szó: tehénpásztor), Szudán K.-i vidékén pásztorkodásból élő nubiai törzs, az etiópiai nomádtörzseknek legveszedelmesebb rablói, akik gyorsfutású ökreiken nyargalva, rabló- és hadi kalandokra járnak, mi miatt majdnem folytonosan háboruskodásban élnek. Nőik a táncot felette kedvelik, kicsiny termetüek, igen szépek. *Poncet* szerint mindkét nemű kisdedeket körül szokták metélni.

Bagge, *Selmar*, német zenei író, szül. Koburgban 1823 jún. 30., megh. Baselben 1896 júl. 17. Prágában Weber Dénes, Bécsben Sechter volt tanára. Kisebb-nagyobb zeneműveket szerzett. 1851-ben a bécsi konzervatórium tanára lett; önként mondott le 1855. s folyóiratokat szerkesztett Lipcsében; 1868 óta Baselben zeneiskolát igazgatott; 1873. Lehrbuch der Tonkunst c. zeneelmélete jelent meg. Könyvet írt Schumannról, Weberről, a szonáta, a szimfónia történetéről.

Bagger (holland), kotró, medret mélyítő gép, l. *Kotrógép*.

Bagger, *Carl*, dán költő, szül. 1807 máj. 17., megh. 1846 okt. 25. 1836-tól kezdve Kopenhágában járta az egyetemet, 1826. Odense-be került, hol egy helyi lapot szerkesztett. Ifjusági költeményei a dán költészet gyöngyei közé tartoznak. Frisseség és eredetiség jellemzik verseit, melyek csak némelykor esnek a túlságos pátosz dagályába. Fő műve a Min Broders Levned (fivérem élete), megkapó festmény, melyben voltaképen saját élete viszontagságait írja le. Összegyüjtött munkái (Samlede Vaerker) két kötetben jelentek meg (Kopenhága 1867).

Baggesen, *Jens*, dán költő, szül. 1764 febr. 15., megh. Hamburgban 1826 okt. 3. Középiskoláit Slagelsben, az egyetemet pedig Kopenhágában végezte. 1811-ben Kielben a dán nyelv és irodalom tanára lett; 1814. visszatért Kopenhágába, de a német romantika híres dán követőjével, Öhlenschlägerrel és pártjával folytatott elkeseredett, mégis eredménytelen irodalmi vitája után 1820. megint külföldre utazott. B. Klopstock, Wieland meg Voss nyomdokait követte. Német nyelven írt munkái közül Parthenais oder die Alpenreise című éposza tünik ki. Der vollendete Faust című drámai művében élcesen, de kedélyesen ostorozza korának tudományos és politikai

gyöngeségeit. Dán nyelven írt prózaművei közt A labirinth (1792—93, 2 köt.) a legjelentékenyebb. Költői műveinek kritikai kiadását Poetiske skrifter cím alatt Arland A. rendezte sajtó alá (1889—1899).

Bagging (ang.), zsákhoz való durva jutaszövet; 10 cm.-ként 64 lánc- és 32 vetülékfonallal. Láncfonalának metrikus finomsága 3000, vetülékeé 1670.

Baghalpur, l. *Bhagalpur*.

Baghdad, l. *Bagdad*.

Baghelkand, ügyvivőség az indiai brit Central Provinces-ben, 1.800,000 lakossal. Fő folyója a Szon, legnagyobb vasúti vonala a bombay—dzsabalpur—allahabadi.

Bagheria, város Szicilia szigetén, Palermo tartományban, a pompás Zaffarano-fok lábánál, tenger és vasút mellett; (1901) 18,218 lak., gyönyörű fekvése van; közelében pompás nyaralók épültek.

Bagielle *(bakuelle, B. jaunda* v. *batanga)*, az afrikai törpe népek egyik legutóbb (1906) felfedezett ága a Kamerun hegység erdőségeiben, a német gyarmathatár mentén. Faji kérdésük még nincs eldöntve. *Virchow* ugyan a törpe ősfaj lehetőségét is tagadta, csupán degenerációs tünetnek magyarázta, de azóta több ilyen pygmaeus népet írtak le egymástól távol, termékeny, egészséges vidékeken, hol a degeneráció nem valószínű.

Bagin, l. *Bágyon*.

Baginsky, *Adolf*, német orvos, szül. Ratiborban 1843 máj. 22. Orvosi tanulmányait Berlinben és Bécsben végezte és Berlinben 1866. avatták orvosdoktorrá. Eleinte a berlini városi kórházban volt segédorvos, 1868. a Magdeburg melletti Seehausenban telepedett le, mint gyakorló orvos. 1872-ben visszatért Berlinbe, ahol gyermekgyógyászati poliklinikát nyitott. 1882-ben magántanári képesítést nyert, 1891 óta rendkívüli tanár. 1890-ben Virchowval fertőző gyermekbajosok számára kórházat alapítottak, melyet jelenleg is ő igazgat. B. alapította A. Montival a Centralzeitung für Kinderheilkunde-t 1877., amely 1879. Archiv für Kinderheilkunde-vé alakult át. Mintegy 100 tudományos értekezésén kívül, melyek nagyobbára a gyermekorvoslás körébe vágnak, nagyobb művei: Handbuch der Schulhygienie (1876), 4 kiadást ért; Lehrbuch der Kinderkrankheiten (1882), 6 kiadást ért; Diphtherie und diphth. Croup (1898) a Nothnagel-féle nagy belgyógyászatban.

Bagirmi, egykori mohamedánus néger ország Kelet-Szudánban, Afrikában, a Cad-tó DK.-i végében, az é. sz. 8 és 13°-a közt; 1906 óta Francia-Kongó Ubangi-Sari-Cad nevű kerületéhez tartozik. Területe 50,000 km². Földje sík és alig emelkedik 300 m.-re a tenger szine fölé; csakis K.-i részén vannak emelkedések. A Cadba torkolló Sari folyó végigfoly rajta. Lakói keveréknép; sok köztük a bevándorolt arab. A B.-i nép egyike a legerőteljesebb testalkatú törzseknek, különösen pedig nőik szabályos, magas és izmos termetűek. Mint szövők és nyergesek elég ügyesek. Fővárosa Masszenya. A XVI. sz. végén vette föl B. népe a mohamedánus vallást. A XVIII. sz.-ban Bornu, a XIX, sz. elején pedig Vadai fennhatósága alá került. 1893-ban Rabah foglalta el. 1900-ban a franciák hatalmi körébe került. Részletesebben leírták Barth (Reisen in Nord- und Zentral-Afrika) és Nachtigall.

Bagistana, l. *Biszutun*.

Baglad, kisk. Zala vm. alsólendvai j.-ban, (1900) 281 magyar lak., u. p. Resznek, u. t. Baksa (Zala vm.).

Baglione, *Giovanni*, olasz festő, szül. Rómában 1571., megh. 1644., többnyire nagy dekorativ és oltárképeket festett. Ezeknél jelentékenyebb irott művei közül 1644-ben Rómában megjelent műve: Le vite de' pittori, scultori, architetti ed intagliatori dal pontificato di Gregorio XIII. del 1572 fino a' tempi di Papa Urbano VIII. nel 1642, fontos művészettörténeti forrásmű.

Baglioni, *Baccio d' Agnolo*, olasz építész és szobrász, l. *Baccio d' Agnolo*.

Baglya, l. *Boglya*.

Baglyasalja, kisk. Nógrád vm. füleki j.-ban, (1900) 1828 magyar, tót és német lak.; u. p. és u. t. Salgótarján. Környékén, valamint a szomszédos Karancsalja, Nemti, Mátraszele és Homokterenye vidékén kőszénbányák vannak, melyek az északmagyarországi egyesített kőszénbánya és iparvállalat részvénytársaság tulajdonát képezik. A határában levő Baglyaskővár a tatárjárás után épült; 1310. ura Kacsics II. Péter Csák Máténak adta át. 1317 körül foglalta vissza I. Károly serege. A XV. sz.-ban már elpusztult.

Baglyasaljabányatelep, Baglyasaljához tartozó barnaszénbányatelep Nógrád vm. füleki j.-ban, (1900) 967 lak.

Baglyok *(Strigiformes*, l. *a mellékelt képet)*, a madarak egyik rendje. Látszatra zömök, a valóságban azonban inkább karcsú testüek. Fejük szerfölött nagy, hátul széles, tömötten tollas; szemük előrenéz s néha «fátyollal» van körülvéve, mely sokszor az egész arcra, sőt a torokra is kiterjed; a fátyolt a szem körül sugárszerüen elhelyezkedett tollak alkotják. Fejükön gyakran fülhöz hasonló tollpamat van. Nagy fülnyilásukat merev tollak veszik körül. Csőrük erős, rövid, horgas. Lábuk többnyire egészen a karmokig tollas (gatyás); hatalmas, sarlóalakú hegyes karmokkal ellátott ujjaik száma négy; a három előreálló ujj közül a külső vetélő. Tollazatuk sűrű, puha és nagyon pelyhes. Rendesen odvakban, elhagyott épületekben, de néha földön is fészkelnek. Tojásaik gömbölydedek és tiszta fehér szinüek. A fiókák kezdetben sürü pelyhekkel borítottak, tehetetlenek, úgy hogy szülőik nagyon sokáig gondozzák őket. Nappal az erdő sürüjében, odvakban, romok között elbujva élnek és csak este és éjjel látnak zsákmány után. Repülésük nesztelen, látásuk és hallásuk rendkívül éles. Többnyire egerekkel táplálkoznak, de egyesek a mókust, vakondot, fiatal nyulat, sőt a menyétet, a kisebb madarakat és rovarokat is zsákmányul ejtik. Táplálékukat szőröstül-bőröstül nyelik le; a meg nem emésztett részeket (toll, szőr, csont) egy gomolyban kihányják. Az egész földkerekségen el vannak terjedve. A ma élő ismert fajok száma meghaladja a 320-at. Hazánkból eddig 12 faj ismeretes, melyek két családba tartoznak.

1. *Gyöngybagoly-félék (Strigidae)*. Egyetlen képviselője a *gyöngybagoly (Strix flammea* L.),

melyet latin nevének helytelen fordítása következtében széltében lángbagolynak szokás nevezni. Alapszíne fölül hamvasszürke, az egyes tollak sűrű, szakadozott fehéres vonalkákkal és hegyükön feketén szegett gyöngyfolttal tarkázottak; hasa rozsdavörös, apró fekete foltokkal gyöngyözött; szeme és karmai sötétbarnák; csőre világossárgás. Hossza kb. 32—33, szárnya 27—29, farka 12·5—14 cm. Hazánkban mindenütt gyakori, azonkívül előfordul még egész Európában és Észak-Afrikában. Két színváltozata van; az egyik *sötét*, a másik *világos;* hazánkban az előbbi gyakoribb, de a világos változat is előfordul.

2. *Fülesbagolyfélék (Bubonidae).* Ide tartoznak: *a)* Az *uhu* v. a *nagy fülesbagoly (Bubo bubo* L.), mely a legnagyobb bagolyfajok egyike, 72 cm.-re is megnő; szárnya 44—50, farka 27—31 cm. Teste fölül rozsdasárga, barnásfekete széles hosszsávokkal és keskeny harántcsíkokkal, alul szintén rozsdasárga, mellén hosszukás sávokkal, hasán keskeny harántcsíkokkal mintázott; csőre és karmai feketék. Hazánkban és Európában, K.-re az Ural-hegységig, a nagy erdőségekben mindenütt előfordul. *b)* Az *erdei fülesbagoly (Asio otus* L.). Szinezetét tekintve hasonlít a nagy fülesbagolyhoz, csakhogy világosabb; tetemesen kisebb is nálánál, kb. varjú nagyságú. Fülei feltünően hosszuak. Alapszíne fölül és alul agyagsárga, feketésbarna és fehér foltokkal tarkázva. Hossza 34—36, szárnya 29—31, farka 15—16 cm. Európa és Ázsia legnagyobb részében közönséges; hazánkban is mindenütt előfordul. Nagyon hasonlít hozzá *c) a réti fülesbagoly (Asio accipitrinus* Pall.), feje azonban kisebb, fülei rövidek s csak 2—4 tollból állanak. Hossza 33—36, szárnya 29—31, farka 15—16 cm. Az egész világon mindenütt előfordul, igazi hazája azonban a tundra. Hazánkban az átvonulás idejében nagyon gyakori. *d) Karvaly-bagoly (Surnia ulula* L.). Hosszabb az erdei fülesbagolynál, de karcsubb és kisebb testü. Fölül sötét kávébarna, fejetetején sűrün fehér foltokkal, nyakszirtjén barna folttal; melle és hasa fehér, harántirányú keskeny barna csíkokkal. Hossza 37, szárnya 22·5—24, farka 18—19 cm. Észak-Európában, Észak-Azsiában és Szibériában honos; hazánkban némely évben elvétve fordul elő. *e) Törpe fülesbagoly* v. *füles kuvik (Scops scops* L.). Rigónyi nagyságú, egészben szürke színü, imitt-amott sárgásbarna árnyalattal és olyanféle mustrázattal, aminő a kecskefejő és nyaktekercs tollazatán látható. Csőre és lábujjai szarúszínüek. Hossza kb. 19—21, szárnya 13—15, farka 6—7 cm. Hazánkban mindenütt honos, de rejtett életmódja miatt ritkábban kerül szemünk elé; télre elköltözik. *f) Erdei* v. *macska-bagoly (Syrmium aluco* L.). A varjunál nagyobbnak látszik, de megkoppasztva alig nagyobb nálánál. Fölül barna, szürkével és fehérrel tarkázva; alul fehér, barna széles hosszanti sávokkal és szürkés keskeny harántszalagokkal tarkázva. Két színváltozata van; az egyik barna *(Strix aluco* L.), a másik vörös *(Strix stridula* L.). Hossza 40—42, szárnya 27—29, farka 18 cm. Állandó madár; Európában mindenütt és így hazánkban is gyakori. *g) Uráli bagoly (Syrmium uralense* Pall.). Alapszine szennyes fehér, barna hosszsávokkal tarkázva. Hossza 55—57, szárnya 36—39, farka 29—31 cm. Észak-Európában és Észak-Ázsiában honos. Hazánkba télen rendesen ellátogat, ilyenkor főleg Erdélyben fordul elő. *h) Hóbagoly (Nyctea scandiaca* L.). Alapszíne hófehér; háta barnásfekete pettyekkel, hasa ugyanilyen színü hullámvonalakkal tarkázott. Hossza 60—62, szárnya 40—45, farka 23—24 cm. Az északi félgömb sarki táján fordul elő; ritkán hazánkba is eltéved. A Nemzeti Múzeumban két példányát őrzik; az egyik Ung vm.-ből, a másik Ujszászról való. A hazánkban előforduló B. közül még idetartozik a *gatyás kuvik (Nyctala tengmalmi* Gmel.), a magyarhoni *törpe kuvik (Glaucidium setipes* Friv.) és a *közönsége s kuvik (Athene noctua* Scop.). L. *Kuvik.* V. ö. *Madarász* Gy., Magyarország madarai, Bpest 1899—1903.

Bagnacavallo (ejtsd: banyakavallo), város az olasz Ravenna tartományban, a Senio és Lamone közt, vasút mellett, igen termékeny vidéken, (1901) 15,104 lak., szarvasgombái híresek.

Bagnacavallo, *Bartolommeo Ramenghi da,* olasz festő, szül. Bagnacavallóban 1484., megh. Bolognában 1542. Bolognában Francia tanítványa volt, később Dosso, főleg azonban Rafael hatása alatt állott. Nem ritkán modoros utánzó, de némely műve nincs hiján a nagyszerüségnek. A legismertebb közülök a drezdai képtárban levő Madonna 4 szent társaságában.

Bagnaja, város Viterbo mellett, ettől 4 km.-re ÉK.-re, (1900) 2894 lak., a XV. sz.-ban épült szép Villa Lante Vignolának műve.

Bagnara Calabra (ejtsd: bányárá kálábrá), kikötőváros az olasz Reggio di Calabria tartományban, vasút mellett, nem messze a Messinai-szorostól; szőllőben és olajfákban gazdag vidéken, (1901) 10,137 lak., akik élénk kereskedést üznek. Guiscard Róbert alapította.

Bagnères-de-Bigorre (ejtsd: banyer dő bigorr), város a francia Hautes-Pyrénées départementban, az Adour és vasút mellett, a szép Campan-völgy bejáratánál; nagy márványbányákkal, geológiai és ornitológiai tárgyakban elég gazdag múzeummal, kelmefestéssel, híres trikó-készítéssel, papirgyártással, (1906) 8591 lak. Eredetét, fontosságát már a rómaiak idejében ismeretes ásványvizének köszönheti. 18—51° meleg forrásai, számra nézve mintegy 50, részben só-, részben vastartalmuak. B. középületei meglehetősen egyszerüek, de sétahelyei, különösen a Maintenon-fasor, igen szépek. Környékén érdekes kirándulásokat tehetni: a bédati barlangokhoz, a Mounné-hegyre (1258 m.), a Mont Aigure, a híres Campan-völgybe, a festői Lesponne-i völgybe, a Bleu-tóhoz stb. A rómaiak Aquae Bigerronumnak hívták. V. ö. De la *Garde,* Étude sur les eaux salines-arsenicales de B. (Paris 1873); *Joanne,* Guide aux Pyrenées.

Bagnères-de-Luchon (ejtsd: banyer dő lüsoñ), város és fürdőhely Haute-Garonne francia départementban, a Garonne mellékvizeinek, One és Piquenek összefolyásánál, vasút mellett; réz, ólom, antimon, bizmut és mangánércbányászattal; sör-, csokoládégyárral, (1906) 3357 lak. Ásványvízforrásait már a rómaiak ismerték Aquae Onesiae néven; számuk 54; közülök 49 kén- és 4 vastartalmú; hőmérsékletük 40—60°; különösen bőrbetegségek és

vérszegénység ellen használják. A fürdővendégek száma évenként mintegy 10,000. Kirándulási helyek: az Etigny-, des Platanes és la Pique-fasorok, Montauban-vízesések, Superbagnères, az Arboust-völgy stb. V. ö. *Garrigou*, Monographie de B. (2 köt. 1872—74).

Bagnes (ejtsd: bány), 30 km. hosszú völgy Wallis svájci kantonban; a Dranse foly rajta végig, magas hegyek, a Colon és Combin közt és Martigny alatt a Rhóneba szakad. A völgy (1900) 4062 francia lakójának főhelye Chables. A Dranse jobbpartján van Gétroz glecser, amelynek leszakadó jégtömegei néha-néha a Dranse folyónak útját állják és egész tóvá alakítják. A folyó áttörvén a jégtömegeken, ilyenkor iszonyú pusztításokat visz véghez. Legnagyobbak voltak az 1597-iki és 1818-iki. Ezen utóbbi alkalmával a Dranse 32 m. magas folyóként rohant végig a völgyön és útjában mindent elpusztított; 34 ember veszett el és több mint 500 ház dőlt romba.

Bagneux, 7 francia falu neve. Legjelentékenyebb az, mely a Seine départementban van, 1850 lak., XII. sz.-beli tiszta gót stílusban épült templommal.

Bagni (ejtsd: bányi, a. m. fürdők), több helység neve Olaszországban. Említésre méltók: 1. *B. di Lucca* v. *Corsena*, Lucca tartományban, a Lima és vasút mellett, a XIII. sz. óta ismeretes fürdőhely, mintegy 100 magnézia- s mésztartalmú 31—54° meleg forrással, szép kaszinóval, (1901) 12,150 lak., nyáron nagyon látogatják. — 2. *B. di san Casciano* Toscanában, Siena tartományban, a Bagliánál, (1901) 7580 lak., gyógyforrásait különösen szembajok ellen használják. — 3. *B. di San Giuliano* Pisa tartományban, vasúti állomás a Pisano hegy lábánál, (1901) 20,778 lak., 28—44°-os forrását már a rómaiak is ismerték (Aquae calidae Pisanorum); ezeket reumatizmus és idegbajok ellen most is sűrün használják.

Bagno (ol.; franc. *Bagne*) a. m. fürdő, majd gályarabok, később a kényszermunkára ítéltek börtöne. Eredetileg a konstantinápolyi szerail melletti fürdőket nevezték így és innen ment át az elnevezés a mellettük lévő börtönökre. Franciaországban 1748. Toulonban állították fel a B.-t (1750. Brestben, 1767. Rochefortban), amelybe XIV. Lajos idejében nemcsak súlyos büntettesek, hanem protestánsok és politikailag kifogásolt egyének is kerültek és vállukon megbélyegezve, láncraverve a legalacsonyabb munkát végezték. A forradalom enyhítette és életfogytig tartó kényszermunkának nevezte ezt a büntetést. Napoleon a B.-t deportációra változtatta. Ujabban Olaszországban a hosszabb időre elítéltek szabadban való munkáltatására szolgáló telepet nevezték B.-nak. V. ö. *d'Haussonville*, Les établissements penitentiaires en France et aux colonies (Paris 1875); *Zaccone*, Histoire des bagnes (u. o. 1875).

Bagno, négy helység neve Olaszországban. Legjelentékenyebbek: 1. *B. a Ripoli*, Firenze tartományban, nyaralókkal teleszórt, gyönyörű kerthez hasonló síkságon, az Arno partján, (1901) 16,080 lak. — 2. *B. in Romagna*, Firenze tartományban, a Savio magasan fekvő völgyében (1901) 9399 lak., Bagni di Santa Agnese nevű gyógyforrásokkal, amelyek 41—44° melegek és szénsavas nátrontartalmuak. — 3. *Bagno di Roselle*, lásd *Grosseto*.

Bagnolet (ejtsd: banyole), község Seine francia départementban 3 km.-nyire Pantintől, (1906) 11,770 lak., kőbányákkal, enyvgyártással, zöldségtermeléssel; az Orléansoktól lakott kastély romjaival.

Bagnoli (ejtsd: bányoli), 1. *B. Irpino*, község Avellino olasz tartományban, vasút mellett (1901) 3071 lak. — 2. *B.*, fürdőhely Nápoly tartományban a Pozzuoli-öböl partján, már a rómaiak idejében ismert meleg (46°) ásványvízforrással, fürdőintézettel.

Bagnolles (ejtsd: banyoll), francia fürdőhely Orne département Domfront j.-ban, a Vée völgyében, vasúttal. Kénes vize 26° C. V. ö. *Liesville*, Guide du voyageur à B (Paris 1858).

Bagnols (ejtsd: bányol), 5 francia helység neve; jelentékenyebbek: 1. *B.-les-bains* Lozère départementban, a Lot partján, 500 lak., kénes forrásokkal, melyeket főképen bőrbetegségek ellen használnak; római régiségekkel. Tournel kastély romjaival. V. ö. *Borelli de Serres*, Nouveau guide des malades aux eaux de B. 1866. — 2. *B.-sur-Cèze*, Gard départementban; hatalmas szénmedence középpontja, (1906) 3397 lak., selyemfonókkal, olajkészítéssel, kötél- és kalapgyártással; élénk borkereskedéssel. Közelében a Cèze érdekes zuhataga van.

Bagnorea, nehezen hozzáférhető közs. az olasz Róma tartományban, 9 km.-re a Bolsena-tótól, vulkáni törmeléken, (1901) 4499 lak., kénes forrásokkal.

Bágnun, Szenegambiában földmívelésből és vadászatból élő, békés természetű néger nép. Hajukat befonják, átfúrt fülcimpáikban bambuszpálcikákat viselnek. Fogaikat hegyesre köszörülik. A test szépítésére s a cifrálkodásra nagy gondot fordítanak. A családi élet laza, a válás könnyen megy, de a házasságtörés igen nagy bűn, amelyet halállal vagy tetemes bírsággal büntetnek.

Bagó, dohányzás alatt a pipa fenekén megülepedett s el nem égett zsíros dohány, melyet nálunk a legműveletlenebb néposztály rágicsál, ugyanerre a célra megnyálazott száraz dohányt, a legtöbb esetben pedig szivarcsutkát is használnak. Angliában külön gyártják a rágódohányt, főképen a matrózok élnek vele, akik a hajókon uralkodó szigorú dohányzási tilalom miatt rendszeresen bagóznak.

Bagóca (állat), az egyenesszárnyú rovarok rendjébe tartozó sáskák népies neve. L. *Sáska*.

Bagócsa (állat), l. *Bagócsok*.

Bagócsok *(Oestridae,* állat), a legyek (Diptera) egyik családja, melyre jellemző, hogy az idetartozó fajok szájrészei elcsenevésztek. Lárváik az emlősök (főleg patások) bőre alatt, homloküregében vagy a gyomrában élősködnek. Ide tartozik az ismertebb fajok közül a *lóbagócs* vagy *lóbögöly (Gastrophilus equi* F.), a *juhbögöly (Oestrus ovis* L.) és a *marhabögöly (Hypoderma bovis* Deg.). L. *Lóbagócs, Juhbögöly, Marhabögöly*.

Bagolasáncz, kisk. Somogy vm. csurgói j.-ban, (1900) 929 magyar lak.; u. p. Somogyszentmiklós, u. t. Nagykanizsa.

Bagólégy (állat), a lóbagócs (l. o.) népies neve.

Bagoly (állat), l. *Baglyok*.

Bagolyarany *(Eulendukaten)*, így nevezték azokat a bagolyképpel ellátott aranypénzeket, amelyeket VI. Károly császár alatt (1712–1715) a cseh Eule nevű bányaváros bányáiban nyert aranyból vertek.

Bagolydiák. A református kollégiumokban az első éves filozófusokat nevezték tréfásan B.-nak, kik már némi kiváltságokban részesültek.

Bagolyfalu, kisk. Szilágy vm. krasznai j.-ban, (1900) 336 oláh lak.; u. p. és u. t. Csizér. A Verful Tenului hegyen régi vár alapfalai vannak.

Bagolyfecske (állat), l. *Podargus.*

Bagolyfélék, l. *Baglyok.*

Bagolyfű (növ.), l. *Glaux.*

Bagolyháza, kisk. Bereg vm. alsóvereczkei j.-ban, (1900) 99 rutén lak.; u. p. és u. t. Alsóvereczke.

Bagolyhéja (állat), a kékes réti héja *(Circus cyaneus* L.) elterjedt népies neve. L. *Héja-félék.*

Bagolylepkék *(bagolypillék)*, l. *Éjjeli lepkék.* A lepkék egyik alcsoportja (családja). Nevük onnan ered, hogy e pillék éjjeli állatok és bolyhos, duzzadt mellkasuk a baglyok nagy, tollas fejére emlékeztet. Színezetük is sokszor azonos a baglyokkal (sötét sárgás-barna v. barna, szürke, zöldes-szürke s ezek keveréke). Hernyóik legtöbbnyire szintén éjjeli állatok. Csápjuk fonalas, a hímeké tövében olykor fésüs; szemük nagy. Mellkasukat fedő pikkelyek szőrformájuak, hosszuak. Felső szárnyukat pihenéskor háztető formájára illesztik össze. A felső szárny külső harmada közepe táján majdnem mindig látható egy sötétebb veseformájú folt; némely nemzetségnél (pl. *Plusia)* ezenkívül e helyen még pompás arany-színű foltok és rajzok is vannak. Alsó szárnyuk legtöbbször zord-színű, barna, füstszín-szürke v. világos, fehér, de olykor élénk agyagszín sárga és más színű. Hernyóik legtöbbször csupaszok, símák, zsíros felszínűek és szintén sötét színezetűek, bár akadnak egyesek, amelyek hosszú, pamatszerű szőrrel vannak borítva és színük igen élénk (sárga, zöld) és szebbnél szebb rajzot mutat. Legtöbbször földben készített gubóban bábozódnak be. A lepkék éjjel röpködnek és akkor rakják le petéjüket. Némelyik csak bizonyos növényen él, de legtöbbje sok növénnyel is táplálkozhatik s e réven kártékonnyá is válik, kivált azok, amelyek a gyomokon is élnek s ezekről a termesztett növényeinkre átmennek. Számuk nagy. *Staudinger* és *Rebel* Catal. der Lepidopteren c. művében (1901) 1768 fajt és majdnem 5–600 változatot és eltérést sorol fel. Nálunk a *Fauna Regni Hungariae* szerint (1900) csak 507 faj és mintegy 64 változat és eltérés fordul elő. E szám azóta azonban jelentékenyen emelkedett. E lepke-alcsoport (család) sok nemzetségre oszlik fel s ezekből említjük csak a következőket. A szövő bagolypillék *(Bombycoidae)* közül a *kékfejű bagolypille (Diloba coeruleocephala* L.), amelynek sötétkés-barna felső szárnyán egybefolyó három fehéres-zöld foltja van; szárnyterjedelme 42–44 mm, és szept.-okt.-ben rajzik. Hernyója világos szürkés-zöld, halovány-sárga színű hosszcsíkokkal, felszínén apró szemölcsökkel és rövid és gyér szőrszálakkal; feje kékes, fekete foltos. Tavasszal gyümölcsfáinkon (almafán, de máson is) és kivált a kökénybokrokon igen gyakori, bár legtöbbször csak egyenkint fordul elő. A lóromon *(Rumexen)* élő *Acronycta rumicis* L. pilléje szürkés-barna, apró fekete- és fehér foltocskákkal; szárnyterjedelme 37–48 mm. Hernyója renyhe, igen bundás, mert testét fedő szőre hosszú pamatokból áll. A lósóskáról átvándorol a káposztára s a szamócára is és kárt tehet. A *valódi bagolypillék (Agrotidae)* közül leghirhedtebb a *vetési bagolypille (Agrotis segetum* Schiffm.), amelynek teste, felső szárnya sárgás-barna, az utóbbin sötétebb barna színű rajzokkal. Igen változó színű pille, 48 mm széles szárnnyal. Hernyója földszín-szürke, kissé zöldes, csupasz, zsíros felszínű, hátán három sötét hosszvonallal. Megnőtt korában 50 mm hosszú. A pille egész nyáron rajzik, a hernyó ősszel és nyáron mintegy aratásig igen-igen kártékony. Minden termesztett növényünket bántja, de ősszel leginkább az őszi vetéseket, tavasszal a répát és később a dohányt; emellett azonban meglephet minden növényt. A nép e hernyót *porkukac* és *mocskos pajor* nevén ismeri. Csak éjjel rág és nappal földbe rejtőzik. Érintéskor kövér gyűrű-alakura kunkorodik össze. A pille tojásait legtöbbször a gyomra tojja, de a hernyó a gyom elfogyasztása után, vagy ha azt szántáskor, kapáláskor kiirtják, a termesztett növényre szorul s ezt (a szőllőt is) pusztítja. Befurakodik olykor a gyenge kukorica- és dohányszárba, de a répafélék húsos gyökerébe is. A gazda méltán félhet tőle. A homoki bagoly-pille *(A. praecox* L.) felső szárnya zöldes alapú, barna rajzú, alsó szárnya fehéres-szürke, 44–46 mm széles szárnnyal; hernyója világos-szürke, zöldes, hátán világos-fehér sávval. Nálunk a homoki fiatal szőllőkben gyakori. Szintén a gyomon (folyókán, szulákon, *Convolvulus*-on) él s ennek kikapálása után leeszi a szőllő fiatal hajtását. A felkiáltójegyes bagoly-pille *(A. exclamationis* L.) hasonlít a vetési bagoly-pilléhez, de felső szárnyán egy fekete harántos sáv s egy ék-formájú folt van. Hernyója szintén hasonlít a vetési bagoly-pilléhez. Ez is kártékony. Az *A. pronuba* L. (a németek «anyóká»-ja), nagyobb az előbbieknél (60 mm széles szárnyú), felső szárnya szürkés-barna, világos-szürke foltokkal, a tövében világos-szürke pettyel, alsó szárnya világos narancssárga, feketés-barna széllel. Hernyója 45–50 mm hosszú, felül sárgás-barna, alul világosabb színű, hátán világos és sötét vonalakkal, oldalt a légzőrések hosszában vörös csíkkal. A káposztán, salátán, sárgarépán és burgonyán kívül élhet ősszel és tavasszal a konyha- és díszkerti növényeinken is. A *Mamestra*-k közül leghirhedtebb a *káposzta-bagolypille (M. brassicae* L.), amely sötétbarna színű, felső szárnyát sárga és fekete foltok tarkítják, vesefoltja fehéres, alsó szárnya szürkés-barna; 42–44 mm széles. Hernyója barnás-zöldes színű, hátán sötét, oldalán világos sávokkal, farahegye feltünően lejtős. Noha sok termesztett növényen él, legnagyobb kárt júliustól októberig tehet a fejes- és más káposztában, amelybe befurakodik s abban él. Emiatt a káposzta rothadni kezd és kapja azt a jellemző és kellemetlen bűzt, amely néha a káposzta-földön

már messziről érezhető. A díszkertben is nagy kárt tesz. A közeli rokona, a *M. oleracea* L., feketés-szürke, olykor vörhenyes-barna, fehéres hullámvonallal, sárga vesefolttal és szürkés-fehér kerekfolttal, 37—39 mm széles. Hernyója szürkés-zöld vagy vörhenyes, hátán sötétebb, hasán világosabb színű. A pille májusban repül, a hernyó pedig nyáron át eszi a különféle konyhakerti növényt (salátát, babot, borsót, spárgát, káposztát) s más effélét. A kalászrágó bagoly-pille *(Hadena basilinea* F.) rozsdaszín-barna, nagy kerek- és vesefolttal s a szárnytövéből eredő nagy és fekete csíkkal, 34—36 mm széles. Hernyója szürkés-barna, hátán három fehér vonal van, nyakpajzsa vörhenyes, utolsó testszelvénye az alfele fölött vörös. A hernyó eleinte a vadon termő füveket, később az eredő rozs- és búzakalász puha szemét rágja. Ezzel bekerülhet a gránáriumba és ott eszi a kemény gabonaszemet is. A gyepet rontó bagoly-pillék közül említjük az olajszín-zöld szárnyú *Chareas graminis* L.-t, amely 30—32 mm széles s az *Epineuronia popularis* Fb.-t, amely csokoládészín-barna, sárgás-fehér foltokkal, 38—48 mm széles. Hernyóik olykor nagy számban lerágják a rét s a legelő füvét. Ide tartozik a kisebb termetü *Heliothis dipsaceas* L. is, amelynek pilléje barna, felső szárnya közepén vörhenyes harántsávval, ez utóbbinak belső széle feketés, alsó szárnyán pedig egy nagyobb s egy kisebb fehéres-szürke folttal; 28—35 mm széles; hernyója zöld- vagy rozsdaszín-barna, hátán s oldalán világos oldalakkal. Két nemzedéke van s a júniusban először rajzó pille hernyói olykor igen meglepik nálunk a lent, kendert, tengerit, árpát, tököt. Észak-Amerikában igen kártékony, de előfordul nálunk is a vadrezedán a *H. armigera* Hb. Hernyója barnás-vörös, hátán három zöldes vonallal. Ez Amerikában *army worm* (sereges féreg) néven ismeretes, mert igen nagy számban lepi meg a termesztett növényeket. Az erdőben az erdei fenyőben nagy kárt tesz a fenyő-bagoly-pille *(Panolis griseovariegata* Goeze = *Trachea piniperda* Panz). A vékony testü, zöld színű, fehér és narancsszín-sárga hernyója júniusés júliusban az erdei és fekete fenyő tavaszi zöld hajtásába furakodik, majd összekötözi a fenyő tűit és tövig lerágja azokat. Ezzel igen rongálja a fiatal telepítéseket. Az araszoló-formájú bagoly-pillék közül említendő az igen nagy károkat okozó görögbagoly-pille *(Plusia gamma* L.), amelynek fémes fényben ragyogó szürkés-barna felső szárnya közepén arany- vagy ezüstszínű s a görög γ (gamma) vagy a magyar y-hoz hasonló rajz van. Hernyója zöld színű, hátán fehér vonalakkal, oldalán sárgás sávval, 25—30 mm hosszú. Csak 6 pár lába van (a többi bagolypille-hernyónak 8 pár van) és araszolva jár. Egész esztendőben van pilléje is, de hernyója is. Ez utóbbi legnagyobb számban május második felében és júniusban akad s ekkor felette kártékony, mert minden kapás- és takarmánynövényünkön, de a leveles-gyomokon (csalánon) is él. Különbözik a többi bagolypille-hernyótól abban is, hogy a meglepett növény árnyékos oldalán meghúzódva nappal is rág. A felsorolt bagolypille-fajokon kívül szoktak azonban más bagolypille-fajok is károkat okozni. (Bővebbet l. *Abafi-Aigner*, Magyarország Lepkéi c. művében, Budapest 1907.)

Bagolymoly (állat), l. *Molyok.*

Bagolypapagály *(Stringops habrotilus* Gray, állat), l. *Papagály-félék.*

Bagolysüveg, fekete bárányborból készített sipka, mely a magyar népnek általános téli viselete.

Bagolyvár, Brassó vármegyében, melyet némely szász író állítása szerint a német lovagok még az Árpádok korában emeltek. 1345-ben a tatárok rontották le.

Bagonya, kisk. Zala vm. alsólendvai j.-ban, (1900) 847 vend és magyar lak., u. p. Dobronak, u. t. Belatinc.

Bagos *(Bakos)*. Régi magyar személynév, mely kétségkívül a török Bagis (a. m. szarvas) névvel egyezik s jelentését tekintve, megfelel az Eüzöd és Eüzen neveknek. Mint helynév, a tiszántúli részekben fordul elő.

Bagossy (bagosi és dancsházi). Ősrégi magyar család, mely a Könd vezértől származott Kaplon nemzetségből veszi eredetét. Első ismert őse, András a XIII. sz. első felében élt, ennek fia Ördög Simon 1264. említtetik; Simonnak négy fia volt: Ördög András, a gróf Károlyi-család őse, Endus, Mikó és Péter (1288—1291), kinek a Turulnembeli Széplaki Lőrinc leányától, Annától három fia maradt: Zonga Péter, a Vetéssy-család őse, Márton, a Csomaközy-család őse és János, kitől a B.-család származott. János — úgy látszik — korán elhalt; testvérei még a XIV. sz. közepén is éltek, holott ő neki, midőn 1325. Ördög Simon ivadékai Olcsva, Mike-Csalános, Vetés, Mikekolcsa, Illyéskolcsa és Pete jószágokon osztozkodnak, már csak a fiai, János és Simon említtetnek. Az utóbbi 1325—54 közti időszakban Nagy Simon név alatt jön elő s két fia maradt, Péter és András (1384). Péter fia, Máté, rokonaival B. Mihállyal, Lászlóval és Péterrel 1395. királyi megerősítő levelet kap Bagos községre. B. Péter 1396. Kaplyon, Ömböly, Petri, Vada és Vezend községekben osztozkodik a Károlyi-, Csomaközy- és Vetéssy-családokkal. B. Mihály 1505. a királyi tábla birája a rákosi országgyűlésen. B. Pál 1603—1608. szatmárvármegyei alispán. B. László ugyanaz 1714—1727. és 1734. A család el van ágazva Bihar, Szabolcs, Szatmár, Ugocsa és Zemplén vármegyékben.

Bagota, kisk. Komárom vm. udvardi j.-ban, (1900) 1155 magy. lak., postahivatal; u. t. Ógyalla. B. a Désházyak ősi fészke, most az Ordódyaké.

Bagózás, l. *Bagó.* — B.-nak nevezik továbbá némely ló azon rossz szokását, hogy a félig megrágott falatot pofája és fogsora közt visszatartja. Oka lehet e körülménynek a zápfogak rendellenes kopása, minek folytán sértik a pofa nyákhártyáját; e bajon reszelő-rágatás által lehet segíteni olyan módon, hogy a reszelőt a két fogsor közé dugjuk s azt mintegy 10 percig rágatjuk, esetleg ezen eljárást néhányszor megismételjük.

Bag-pipe, így hívják az angolok a dudát.

Bagradas, folyó, l. *Medzserda.*

Bagratidák, tekintélyes nemes, később fejedelmi család Örményországban és Georgiában. Ősei tulajdonképen beköltözöttek voltak csupán,

de jeles szolgálataik által kiérdemelték az uralkodók kegyét. Évszázadok multak el, Örményország felett az idegen dinasztiáknak (perzsa, parthus, római, bizanci, arab) egész sora letünt már, de a B. tekintélye és befolyása nemcsak fennállott, hanem növekedett is azalatt. Valarsaces király (parthus) adta meg 147. Kr. e. a család fejének, *Bagarat*-nak azt az előjogot, hogy Örményország királyát ők koronázzák meg. A görög, majd az arab uralom idejében már mint helytartók szerepeltek. Marvan kalifa 748. a B.-családból származott Asotot Sahinsah (fejedelmek fejedelme) címmel ruházta fel; ehhez 859 után évi adó kötelezettsége mellett tényleges királyi hatalom csatoltatott. Ettől fogva 1045-ig a B. családja adott uralkodókat Örményországnak. A Georgiában élt B.-k az előbbieknek oldalága. Ez 1424-ig uralkodott Georgiában. Egy másik ág a szomszédos Imeréciában uralkodott 1259—1810-ig, egész az orosz birodalomba való bekebelezésig.

Bagration (ejtsd: — tjon) *Ivanovics Péter* herceg, orosz hadvezér, szül. Kisliarban (Kaukázus), 1765., megh. 1812 szept. 24., egy georgiai fejedelmi család ivadéka. Már 1787—90. kitünt a török háborúban, 1792. és 1794. Szuvarov alatt a lengyel hadjáratokban, 1799-ben Felső-Itáliában és Svájcban, 1807. pedig Eylau és Friedland mellett. 1809-ben megszállotta a svéd Aland-szigeteket, utóbb pedig több török várat kerített hatalmába az Alduna mentén. 1812-ben újra Napoleon ellen küzdött a II. hadtest élén, de a Moszkva partján vívott csatában halálosan megsebesült. Nagy szerepe volt a napoleoni hadjáratokban. Özvegye, Szkavronszkij Katalin grófnő (aki apai ágon I. Katalin cárnő, anyai ágon pedig Potemkin rokona volt), a bécsi kongresszuson és utóbb Párisban fényes szalont tartott; később férjhez ment lord Howden angol tábornokhoz, de akitől nemsokára el is vált. Megh. 1856-ban. Megemlítendő még a B.-családból *B. Romanovics Péter herceg* orosz tábornok (megh. 1876 jan. 28.), aki 1862. Tverj kormányzója volt s az achmatovszki ércbányákban új kőzetet fedezett fel, melyet ő róla *bagrationitnak* (l. o.) neveztek el.

Bagrationit, szilikát *ásvány*, részint ceriumtartalmú *bucklandit* Achmatovszkról (Ural), részint egy ugyanitt előforduló válfaja az *allanitnak*.

Bagrejev-Szperanszkij, *Jelizaveta Mihajlovna*, orosz írónő, l. *Szperanszkij*.

Bagu, l. *Baga*.

Baguette (franc., ejtsd: bagett), vessző; töltő vessző; *B. magique* v. *B. de fée* a. m. varázsvessző. *B. divinatoire*-nak hívták azt a fűzfa-, v. leginkább mogyoróvesszőt, mely a néphit szerint megmutatta a forrás, bánya v. elásott kincs helyét. L. *Varázsvessző*.

Bágy, kisk. Udvarhely vmegyének homoródi j.-ban, (1900) 548 magyar lak.; a közelben fekvő meredek oldalú, kiterjedt hegylaposon a B.-i vár romjai; a belső vár négyszögletü, hozzá két külerőd volt támasztva, sánccal övezve. A várat még a székelyek építették; a XI. sz.-ban a Sándor-család birta.

Bágyadtság, l. *Aszténia*.

Bagyan, kisk. Hont vm. báti j.-ban, (1900) 242 tót lak., u. p. és u. t. Bát.

Bágyes, a Pojana Ruszka hegység legmagasabb csúcsa (1380 m.), Krassó-Szörény vmegyében Nadrágtól K.-re és Lunkánytól D.-re; gyönyörű kilátással. É.-i aljában a Béga ered. Az itteni vasércbányák már mind kimerültek. A B. legkönnyebben Nadrág felől (a Kirloncz-vízfogón át) v. Ruszkicza felől (a Teu urs hágón át) érhető el. V. ö. *Thirring* Gusztáv, Vázlatok a Pojana Ruszka hegységből (Magy. Kárpátegyl. Évk. 1886. XIII. 129—167.).

Bágyog, kisk. Sopron vm. csornai j.-ban, (1900) 716 magyar lak.; vasúti megálló, u. p. Rábaszovát, u. t. Rábapordány.

Bágyon, kisk. Torda-Aranyos vm. tordai j.-ban, (1900) 1508 magyar és oláh lak.; postaállomás, u. t. Torda. Régi temploma van. Egyike volt a régi Aranyosszék ős falvainak; a székely huszárhatárőrezredhez tartozott, melynek lakóira Bukov 1763. ráerőszakolta a fegyvert; Aranyosszék 1651-től 1848-ig 26-szor itt tartotta közgyűléseit, csak 1849 után lett székhelye Felvincz.

Bágyon vagy *Bagin*, ispán, a magyar segédsereg élén 1150 őszén Bosznián keresztül sietett a Mánuel görög császártól megtámadott szerbek segítségére s a Tara folyócska mögött egyesült is velük. A csatában véres párbajt vívott Mánuellel. V. ö. *Pauler* (I. 355—7.). Élt egy B. nevű főúr az utolsó Árpádok idejében is. Ennek fiai föllázadtak I. Károly ellen s Pozsega vármegyét pusztították, de Kazal Pál pozsegai várnagy leverte őket. (*Karácsonyi*, Nemzetségek, I. 416.)

Bahadur *sah*, a 21. és utolsó nagymogul, szül. 1779-ben. 1857 májusban, az ind felkelés idejében, India uralkodójává kiáltották ki a lázadó szipojok. Mindössze csak néhány hónapig uralkodott, mert Delhi elfoglalása után az angolok kezébe került és internálva, felügyelet alatt halt meg Rangunban 1862 nov. 7. Safar név alatt költeményeket is írt.

Bahama, *Great-*, a Bahama-szigetek egyike, 1542 km² ter., (1900) 1780 lak. Zátonyokkal körülfogott partjai miatt csak kis hajók, az ú. n. wrecker-ek keresik föl.

Bahamafa, a pirosfák egy fajtája; l. *Pirosfa*.

Bahama-kacsa (*Anas bahamensis* L.). Egyike a legkisebb és legcsinosabb díszkacsáknak. Tollazata rozsdabarna, sötét rajzolatokkal. Hazája Dél- és Közép-Amerika. Igénytelen állat, tartása semmi nehézséggel nem jár.

Bahama-szigetek (*Lukáji-szigetek*), az angolok birtokában levő szigetcsoport Nyugat-Indiában. 1300 km. hosszuságban húzódnak ENy.-ról DK. felé. Florida-félszigettől a Florida- v. Új-Bahama-szoros, Haititől és Kubától az Ó-Bahama-szoros választja el. É. felé legmesszebb fekszik a Matanilla-zátony, D. felé pedig a Navidad. A szigetek korallépítmények, mészkő-, márga és homokból állanak; 3—4000 m. mély vízből kiálló tengeralatti padok külső, az Atlanti-oceánra néző oldalon emelkednek ki a vízből. Bacotnak (The Bahamas, a scetch. Belfast és London 1869) alapos dolgozata szerint összesen van 29 sziget, melyek közül 10 lakatlan, ezekhez csatlakozik 661 cayes vagyis sziklás szigetecske és 2387 szirt. A hajózást a szigetek közt ez utóbbiak veszélyeztetik. A 14,000 km² területet elfoglaló, tengeralatti Kis-

Bahama-padon van Great-B. (1542 km²), Great- és Little-Abaco (2313 km²). Ezektől D.-re a N. W. Providence-csatornától elválasztva van a Tongue of Ocean és Exuma-sund nevű mélyedések által feltagolt Nagy-Bahama-pad és rajta a következő szigetek: a kettős St. Andros (l. o.), New Providence (218 km²) a kormányzó székhelyével és a fő kikötővel Nassauval, Eleuthera, Cat-, Long-, Great-Exuma-, Bemini-, Great-Isaac-, Conception-sziget. San Salvador vagyis Watling, Rum Cay, Crooked és Acklin, Mariguana, Little- és Great-Inagua, a Caicos- és Turks-szigetek külön-külön padokon épültek föl. A nyilt oceán szélén levők a legmagasabbak (Cat 120, Crooked és Acklin 60, Abaco és Watling 40 m.). A B.-en az éghajlat egyenletes, kellemes és egészséges; a hőmérséklet 16 és 32° közt váltakozik. Az évi esőmennyiség 1057 mm. Pusztító orkánok gyakran keresik föl. Erdőkben nincs hiány; a mahagoni és a masztixfa a legértékesebbek. A vizekben bőven vannak halak; szivacs- és teknősbékahalászata jövedelmező; gyöngyöket és szürke ambrát szintén találni. A narancs, ananász, szizalkender, jamsz, kukorica, pamut bőven megterem. A lakosok száma a Turks-szigeteken kívül (1901) 53,735, az 1908-iki becslés szerint pedig 60,283. A bevitel értéke 1908-ban 369,490 és a kivitelé 183,239 st. font volt; az utóbbinak fő cikkei szivacs (94,161 font), ananász (11,856) és kender (42,627). A születések száma volt (1908) 2020, a haláleseteké 1450. A B. élén egy, Nassauban székelő kormányzó áll, aki mellé egy 9 tagú végrehajtó tanács, egy 9 tagból álló törvényhozó tanács és 29 tagból álló törvényhozó gyűlés van rendelve. A középiskolák száma 4 (mind magániskola) 154 tanulóval. Az állami iskolák száma 46, 5917 tanulóval. A kormányzóság bevételei 1908 - 9-ben 81,862, kiadásai 99,655 st. font.

Kolumbus első fölfedező útjában a B. közül Guanahanit pillantotta meg először. Guanahanit a legtöbben Watlinggel azonosítják. A spanyolok az összes B.-et elfoglalták és Los Cayos-nak (szirteknek) nevezték. Lakosaik csakhamar kivesztek. Később a spanyolok a szigeteket teljesen elhanyagolták. Az angolok első gyarmatukat New Providencen alapították 1629. De csak egy századdal később népesítették be a többi szigeteket is. Azóta az amerikaiak, majd a spanyolok foglalták el rövid időre, míg végre az 1783-iki versailles-i béke végleg az angoloknak juttatta. V. ö. *Stark*, The Bahama Islands (London 1898); *Allen* és *Barbour*, Narrative of a Trip to the Bahamas (Cambridge Mass 1905); *Aspinall*, Pocket Guide to the West Indies (London 1907).

Bahama-szivacs, l. *Szivacs.*

Bahama-zátonyok, l. *Bahama-szigetek.*

Bahar, l. *Behar.*

Bahar (v. *behar, bhar, baar, barre*), súlymérték a keletindiai szigeteken. Nagysága különböző. Atschinban 1 B. = 200 kätti = 192·06 kg. Batáviában a kis B. = 3 pikol = 184·563 kg., a nagy B. = 4½ pikol = 276·844 kg. Cejlon szigetén egyértelmű a kandyval (l. o.); a francia gyarmatokban 1 B. (barre) = 20 maund = 234·96 kg.; Goában 1 B. = 448 arrateis = 205·632 kg.; Mozambique szigetén 1 B. = 20 frazil = 108·86 kg.; Pulo-Pinang szigetén 1 B. = 428 angol avdp. font = 194·14 kg.; Yemenben 1 B. = 15 frehzil = 199·328 kg.

Bahari, Alsó-Egyiptomnak arab elnevezése.

Baharidák a. m. *Bachritok* (l. o.).

Baharie *(Uah el B.*, a. m. É. oázisa), a régiek oasis parva-ja, az egyiptomi oázisok egyike. Fájumtól DNy.-ra 3 napi járás. A meddig a földből fakadó források vize ér, addig terjed a növényzet; a termékek: datolya-pálma, rizs, rozs, búza, durrha, pamut és különböző gyümölcs. Arab lakosságát 5000 főre becsülik. Helységei: Zabu, Mendis, El-Adzsuz, Bauiti és El-Kaszr; ez utóbbi és Zabu a legnépesebbek. Az oázisban meleg (34°) források is fakadnak. El-Kaszr környékén római épületromokat találtak.

Bahavalpur, angol fennhatóság alatt álló fejedelemség Pendzsab tartományban, a Szatledzs és Indus között. Területe 44,700 km², lakossága 720,800. Csak a folyóknak 10—12 km. széles partszegélye művelhető, belseje a Maruszthala (halál hazája) sivatag. Ezt a területet újabban az angolok csatornázással vonják művelés alá. Az indusvölgyi vasút szeli át. Fővárosa Bahavalpur, vasúti állomás a Szatledzs mellett, a folyón 1290 m. hosszú vasúti híd vezet át. Selyemszövőipara és kereskedelme jelentékeny. Lakóinak száma 18,700.

Bahelia, vadászok kasztja Elő-India északi részében.

Bahemba, a bántu-négerek egyik csoportjának neve; l. *Bántu.*

Bahia (spany. és port., ejtsd: baía) a. m. öböl.

Bahia (ejtsd: baía), 1. Brazilia egyik állama az Atlanti-oceán, Sergipe, Pernambuco, Piauhy, Goyaz, Minas Geraes és Espiritu santo közt 426,427 km² ter. (1900) 2.117,956 (néger, portugál, német, olasz, korcs) lak. Egyedüli öble a Todos os Santos. A termékeny 45—75 km. széles parti lapálytól Ny. felé a föld fokozatosan emelkedik a határon levő hegyláncokig (Serra Dois Irmaos, de Piauhy, da Gurgeia, de Tabatinga, do Duro, de S. Domingos, do Parana). A magasabb részeken sok a terméketlen föld (a sertão). A közbenső hegyláncok (Serra do Espinhaço, a gyémántban gazdag S. d. Lavr. Diam., das Almas stb.) középmagasságuak. Fő folyó a S. Francisco; közvetlenül a tengerbe szakadnak: a Vasa Barris, Itapicuru, Paraguassu, a de Contas, Belmonte és Jucurucu. A part melléke meleg és nedves, a sertão-k esőtelenek. A fő termékek: dohány, cukornád, kávé, kakaó, pamut, kukorica. A Ny.-i részeken a főfoglalkozás az állattenyésztés. Gyémántot a Paraguasu forrásvidékén Sincorában bányásznak. Az ipar a braziliai nyers termékeket dolgozza föl; vannak cukorgyárak, rumégetők, pamutfonók és szövők, dohány- és szivargyárak. A külföldi forgalomban B. leginkább nyersterményeket visz ki és iparcikkeket hoz be. A leghosszabb vasúti vonal B. városából a San Franciscónál fekvő Joazeirába visz. — 2. *B.* (São Salvador, Ciudad de São Salvador de Todos os Santos), az ugyanily nevű állam és érsekség székhelye a Minden Szentek öble (Baia de Todos os Santos) K.-i partján, vasút mellett, (1900) 230,000 lak., pamutfonókkal és szövőkkel, szivar-, dohány-, burnót-, kalap-, cipőgyártással, kőcsiszolókkal és

élénk kereskedéssel (amit 9 tengeri hajóstársaság és egy folyamhajózási társaság mozdít elő, amely a Paraguassun Cachoeriáig járatja hajóit), múzeummal, teológiai-, orvosi főiskolával, nyilvános könyvtárral, természetrajzi gyűjteményekkel, színházzal. B. két részből áll: az alsó- (cidade baixa) és a mintegy 60 m. magas platón épült felsővárosból (cidade alta); a kettő közt az út meredek volta miatt kocsikkal csak nagy kerülővel közlekedhetnek, ezért hordszékeket (cadeiras) használnak. Az alsóváros a kereskedelem székhelye; a felsőben, a luxusvárosban a kiválóbb épületek a székesegyház, Brazilia legszebb temploma, amely egészében európai márványból épült, az érseki palota, néhány kolostor, a színház, a kormányzói palota stb. Itt van B. pompás sétahelye, a Passeio publico is. B.-t több erőd (a Monte Serratén, a Gambon, a Santa Maria stb.) védi. A város előtti öblöt kettéválasztja az Itaparica sziget, 18000 lak., kik közül 7000 São Gonzalo városában lakik. 1510-ben Diego Alvarez Correa létesítette itt az első telepet. A város igazi megalapítója azonban 1549. Thoma de Souza, Brazilia akkori kormányzója volt. 1624-ben rövid időre a hollandusok tartották elfoglalva. 1763-ig Braziliának volt a fővárosa.

Bahia Blanca, kikötőváros Argentina köztársaságban a Naposta folyónál; Belgrano kikötővel, 7000 lak. Buenos Airesszel vasút köti össze.

Bahia del Choco (ejtsd: csoko), kikötőváros Kolumbia délamerikai köztársaságban az ugyanoly nevű öböl és a Dagua torkolatánál, (1900) 3990 lak. Panamával és Guayaquillel kábel köti össze.

Bahiafa, l. *Pirosfa.*

Bahia Honda, kikötőhely Kolumbia délamerikai államban Goajire félszigeten. Teljes védettsége miatt Bolivár a partjain akarta létesíteni a délamerikai konfederáció székhelyét.

Bahia-szigetek *(Bai-szigetek, Islas de la Bahia),* a Honduras-foktól mintegy 50 km.-nyire fekvő, Honduras birtokát tevő kis szigetcsoport, amelyben a nagyobbak és lakottak Roatan (600 km², 1000 lak.) Bonaca, vagy Guanaja (20 km. hosszú, 530 lak.), és Utila. Zátonyok veszik körül; D.-i partjaikon néhány jó kikötő van. Sűrű, jobára kókuszdió-erdők borítják sok helyen, egyébütt földjük termékeny. A teknősbékák fogása is jövedelmező. A B. Honduras egyik departamentoja, amelynek székhelye El Progreso Roatanon. 1505-ben IV. útjában Kolumbus fedezte föl őket; Bonacat Isla de Pinosnak keresztelte el. Miután több ízben spanyolok és angolok foglalták el, 1859. végleg Honduras birtokába kerültek.

Bahil *Mátyás,* ág. hitv. ev. lelkész, szül. 1706 febr. 24. Süvetén (Gömör vmegyében). Tanult Wittenbergben és 1730. cserencsényi lelkész-tanító lett. 1734-ben Eperjesre ment tót lelkésznek. 1745-ben börtönbe vetették, mert lefordította cseh nyelvre Cipriannak a pápaság eredetéről és megnövekedéséről szóló művét, 1746 dec. 14. azonban a fogságból megszökött és Poroszországba menekült, ahol is az arnsdorfi, majd a parchvici ev. gyülekezet lelkészévé választotta. Itt adta ki nevezetes emlékiratát (Tristissima ecclesiarum Hungariae protestantium facies) hontalanságáról, hányattatásairól és szenvedéseiről. Megh. Parchvicon 1761 dec. 24. Munkáit részint német vagy latin-német, részint tót nyelven írta. Német művei becses történeti források a magyar ev. egyház történetére nézve. Nevezetesebbek ezek közül: Kurze und zuverlässige Nachricht von dem Zustande der protestantischen Kirche in dem Königreiche Ungarn, mely először 1744., második kiadásban 1746. jelent meg s melyben a magyar reformáció történetét adja kezdettől az ő koráig; Beilage zu der im vorigen Jahre herausgegebenen Nachricht von dem Zustande der Protestanten im KönigreichUngarn (1744); Zuverlässiger Bericht von einer neulich in Ungarn errichteten adeligen Gesellschaft (1745).

Bahira, nesztoriánus barát, akivel, a legenda szerint, Mohammed próféta Mekkából Szíriába való utazása alkalmával Bosztrában érintkezett: tőle tanulta volna bibliai ismereteit. Igazi neve Szergiusz. Bosztrában még ma is mutogatják B. házát és kolostorát. A mohammedánok legendája szerint B. bizonyos jelekről Mohammedben az istentől kiválasztott prófétára ismert.

Bahlingen, község Baden nagyhercegségben, Freiburg kerületben, vasút mellett, (1905) 2160 lak., közelében gyenge kénforrásokkal, gabona- és marhavásárokkal.

Bahman, eredetileg *Vohumanó,* az első az Amsaszpandok (Amesa Szpenta) sorában. Békességet és barátságot terjeszt az emberek között. A meghaltak lelkeit ő fogadja a másvilágon és ő jelöli ki nekik a megillető helyeket. — *B.-Nameh,* epikus költemény, mely Iszfandi jár fiát, B.-t énekli meg.

Bahn, város Stettin porosz közig. kerületben a Thue és vasút mellett, (1905) 2628 lak.

Bahnert *József,* zeneszerző, szül. 1860 dec. 29. Nápolyban. Budapestre Liszt Ferenchez jött, hogy zongoratanulmányaiban tökéletesítse magát, azután itt telepedett meg. Nagyobb szerzeményei: *A csempészek* (előadták a M. Kir. Operaházban 1909), *A granadai völegény,* operette (előadták a Népszínházban 1905).

Bahnsen, *Julius Friedrich August,* német filozófus, szül. 1830-ban, megh. 1881. Mint Schleswig-Holstein szülöttje, 1849. részt vett a dánok elleni harcban, azután Tübingenben folytatta egyetemi tanulmányait. 1858-ban az anklami gimnáziumnak lett tanára, 1862. Lauenburgban, Pommerániában a progimnáziumé. Itt halt meg. Schopenhauer követője, csakhogy ennek alapgondolatait az individualizmus irányában fejleszti. Míg ugyanis Schopenhauer az egyéniséget futó jelenségnek tartotta, úgy hogy valamennyiben a lényeg, t. i. az akarat, azonos, azonegy: addig B. elfogadva az akarat alapelvét, azt tanítja, hogy az akarat annyiféle, ahány az egyéniség, mely e szerint nem futó jelenség, hanem a világ lényegében gyökerező valóság, mely változhatatlan, mint az akarat, intelligibilis jellem, mely minden egyéniség lényege. Erdekesek előadás szempontjából is jellemrajzai és fejtegetései a jellemről szóló műveiben: Beiträge zur Characterologie (két köt. 1867.); Mosaiken und Silhouetten (1877). Vannak általánosabb filoz. művei is: Der Widerspruch im Wissen und Wesen der Welt (két köt. 1880—81); Das Tragische als Weltgesetz und

der Humor als ästhetische Gestalt des Metaphysischen (1877). V. ö. *Hartmann*, Ein Jünger Schopenhauers (az Unsere Zeit című folyóiratban 1876. I.).

Bahnson, *Jesper Jespersen*, dán hadügyminiszter, szül. Taarspgaardban, Viborg mellett, 1827 nov. 18., megh. 1909 aug. 26. Kopenhágában. Mint katonatiszt részt vett az 1849. és 1864-iki dán háborukban. 1879-ben ezredes és egyúttal hadügyminiszteri osztálytanácsos lett. 1884—94. hadügyminiszter s mint ilyen megerősíttette Kopenhágát. 1889-ben tábornoki rangot kapott, a miniszterségről való lemondása után 1897-ig Zeeland parancsnoka volt.

Báhony, kisk. Pozsony vm. szempczi j.-ban, (1900) 742 tót lak., vasúti állomás és postahivatal; u. t. Cziffer. Csúcsíves tornyú és szentélyű templom; emeletes vizivár.

Bahr (arab), tenger; egyéb nagy vizek elnevezésére is használják és a geográfiai nevekben gyakran fordul elő, pl. *B. aszvad* (Fekete-tenger), *B. al-Khazar* (Kaspi-tenger), *B. Lút* (Lót tengere, Holt-tenger), *B. Tabarijja* (Genezareth), *B. el Nil* (Nilus) stb.

Bahr, *Hermann*, osztrák író, szül. Linzben 1863 júl. 19. Bécsben, Grácban, Czernowitzban és Berlinben jogot végzett, majd beutazta Svájcot, Franciaországot, Spanyolországot, Észak-Afrikát, Oroszországot, aztán Berlinben Holz Arnóval és Brahm Ottóval a Freie Bühne c. folyóiratot szerkesztette, 1894. megalapította a *Zeit* c. hetilapot. B. a *Jüngstes Oesterreich* és *Jung-Wien* néven ismert irodalmi csoportok szellemi vezetője. Főbb művei: Die neuen Menschen (színmű, Zürich 1887); Die grosse Sünde szomorujáték (u. o. 1889); Die Mutter (színmű, u. o. 1891); Die Überwindung des Naturalismus (Dresden 1891); Die gute Schule (regény, Berlin 1890); Studien zur Kritik der Moderne (Frankfurt 1894); Renaissance, Neue Studien zur Kritik der Moderne (u. o. 1896); Theater (regény, u. o. 1896); Das Tschaperl (boh., 1897); Der Star (színmű, 1898., magyarul is szinre került); Wiener Theater 1892—1898; Der Athlet (színmű 1900); Wienerinnen (1900); Der Apostel (színmű 1901); Sanna (színmű 1904); Die Andere (színmű 1905); Der arme Narr (1905); Der Faun (vígj. 1906); Die Gelbe Nachtigall (színmű 1907); Die Rahl (reg. 1908); Stimmen des Bluts (elb. 1908); Das Konzert (vígj. 1909, magyarul is szinre került).

Bähr, 1. *Christian*, német filológus, szül. Darmstadtban 1798 jún. 13., megh. Heidelbergben 1872 nov. 29. Élete legnagyobbrészt Heidelbergben folyt le, ahol tanult s 1821 óta rendk., 1826 óta pedig rendes egyetemi tanár volt. Igen sokat írt és munkáit első sorban a gyüjtött anyag gazdagsága, de sokszor előadásának vonzósága is jellemzi. Fő művei: nagy Herodotos-kiadása (1830—35, 4 köt.) és Római irodalomtörténete (először 1828, 4. kiad., 1868—71, 3 köt.), melyhez utóbb hozzácsatolta a keresztény-latin irodalomtörténetet is a Karoling-korszak végéig. Sok kisebb dolgozatot is írt. Említésre méltó, hogy a Heidelberger Jahrbücher c. jeles folyóiratot 1834 óta (előbb Schlosserrel, 1847 óta egyedül) ő szerkesztette.

2. *B., Otto*, német jogtudós, szül. Fuldában 1817., megh. Kasselban 1895 febr. 17. Különféle bíróságoknál működött, míg a lipcsei Reichsgericht szervezésekor u. o. tanácsos lett, de betegsége miatt 1881. állásától megválni kényszerült. A német polgári törvénykönyv tervezetének egyik legalaposabb birálója volt, amelyhez Gegenentwurf zu dem Entwurfe eines bürgerlichen Gesetzbuches c. alatt 1892. megjelent, feltünést keltő ellentervezetet is adott ki, melyben a hivatalos tervezetnek túlzott romanizmusa ellenében a német közönséges jognak kellő érvényt szerezni törekszik, s erélyesen kikel a benne nyilvánuló túlzott doktrinárizmus ellen is. B. hírnevét mint elméleti jogász Die Anerkennung als Verpflichtungsgrund c. művével szerezte meg. Az említetteken kívül számos munkát és kisebb értekezést írt.

Bahraich (ejtsd: bahrecs), a hasonló nevű kerület fővárosa a brit-indiai Ny.-i tartományok faizabadi diviziójában, a Gogra folyó mellett, a patna-B.-i vasút végállomása, 11,000 lak., búcsujáróhely.

Bahr bela-má (a. m. víz nélküli folyó), arab neve egy hosszú völgynek, mely Egyiptomban a Nilustól Ny.-ra, vele egyközüen húzódik; délen a Dakhel oázisig, É.-on a Földközi-tenger közeléig nyúlik. Sicard atyának 1712-iki útja óta a Nilus régi medrének tartották, de Rohlfs 1873. ezt a hipotézist lerontotta.

Bahrdt, *Karl Friedrich*, a legszélsőbb szkeptikus iskolából való német teológus, szül. Bischofswerdában, Szászországban 1741., megh. Hallében 1792 ápr. 23. Már kora ifjuságában több teológiai munkát írt, melyek elárulták szkeptikus irányzatát, mely később nála teljes erejében fejlett ki. Rossz erkölcsi magaviselete s heterodox tanításai miatt távoznia kellett Lipcséből, hol hitszónok, Erfurtból és Giessenből, amely két utóbbi helyen teológiai tanár volt. Lefordította az új-testamentomot is, de e művét oly veszedelmesnek találták, hogy a szerzőt az egyházi felsőbb hatóság letiltotta tanári katedrájáról. B. hitvallása tényleg az egyszerű deizmusban állott s a teológiájának egyik legfőbb tana a csodák elvetése volt. Kételkedni látszott a lélek halhatatlanságának hitében is. Végre még különböző intézetek alapításával próbált szerencsét, aztán korcsmáros lett, de ebben a minőségben is többször megtámadta az ortodoxiát, úgy hogy Magdeburgban egy évre börtönbe is vetették. Itt irta meg önéletrajzát. Egyéb művei közül ismertebbek: A vallásos ediktum (szatirája az 1788. porosz vallásos ediktumnak) és A német unió.

Bahrein-szigetcsoport, a Perzsa-öbölben, nem messze az arábiai El-Haza partjától. Legnagyobb szigetei: a Bahrein v. Szamak, 51 km. hosszú, 16 km. széles, Moharek, Arad, Szifra, Nabi-Szaleh, Jezeyra stb. szigetek, körülbelül 600 km² területtel. Legnagyobb részük termékeny, datolyaültetvényekkel. A lakosság nagyon sürü és kitesz 70,000-et. Fővárosa Manameh, Szamak szigeten, kereskedelmi központ, 25,000 lak., más városok: Moharek 22,000 lak., Budeya és Had. A szigetcsoport angol fennhatóság alatt áll, bennszülött fejedelem kormányozza. Az uralkodócsalád és a városi lakosság szunnita mohamedánus, ez utóbbi

áll arabokból, akik 200 év előtt jöttek ide Nedzsd belsejéből és négerekből. Foglalkoznak földmíveléssel, állattenyésztéssel, híres a bahreini fehér szamár. Elterjedt háziipar a vitorlavászonszövés és a gyékényfonás, de a legfontosabb kereseti forrás a gyöngyhalászat, amely 30,000-nél több embert, többnyire négert, foglalkoztat. A gyöngyhalászat ma is ugyanúgy folyik, amint azt *Edrizi* 700 év előtt leírta. 1861 óta a szigetek angol protektorátus alatt állanak.

Bahr-el-Abiad (fehér folyó), l. *Nilus*.

Bahr-el-Azrek (kék folyó) vagy *Abai*, a Nilus egyik forrásfolyója. Abesszíniában ered, átfolyik a Cana-tavon és Khartumnál egyesül a Bahr-el-Abiaddal.

Bahr-el-Ghazal *(Gazella-folyó)*, több folyó, illetőleg folyómeder Szudánban. A jelentékenyebbek: 1. a Szudánban száraz folyómeder, amely a Cádtóból EK. felé huzódik a Bodele mocsáros részéig. 2. a Bahr-el-Abiad egyik legnagyobb mellékvize, forrásfolyója a Szue, amelybe Ny.-ról beleömlik a Buru és a Bahr-el-Arab, ami után a B. nevet veszi föl. A Buru (amelyet Telgona, Lol v. Bahr el Homr-nak is hívnak és amelyen kisebb gőzösök is fölmehetnek) fölveszi a Pongot (Dzsit v. Kuangot), a Kurut (Tiellt), Szogot, Ragát és Daburát; a Bahr-el-Arab (v. Umbelatcha v. Kir) a Baradát (v. Obot), a Bongot, Reikeit, Jofot, Szerrit, Kheileikát, Kavadukát és a Gotelát; a Szue (v. Dzsur) a Vaut (v. Busszeirit). V. ö. Geographen-Kalender 1908.

Bahr-el-Hule, l. *Merom-tó*.

Bahut (franc., ejtsd: baü), tulajdonképen boltozatos födelü, bőrrel bevont és nagy szögekkel kivert láda. Mostanában minden ládát így hívnak.

Baia, a szudáni négerekhez tartozó néptörzs Kamerunban és a francia Kongóban.

Baiburt, város Erzerum török vilajetben, 1550 m. magasan a tenger szine fölött, az Erzerumból Trapezuntba vezető út mellett. Közelében réz- és ezüstbányák vannak. A középkorban többször megkisérlették a genovaiak, hogy itt kereskedelmi ügynökséget alapíthassanak. Történelmileg II. Mohamed és a turkmének döntő csatájáról (1473) és Paskievics orosz vezérnek (1829 okt. 7.) a törökök fölött való győzelméről nevezetes.

Baich, Baranya vmegye siklósi járásában, Tótfalu község határában. Völgyében pálos társház volt, melyet Miklós comes, a Gyula fia alapított 1281 táján. Az alapító halála után fiai: Gyula mester és Péter, 1283-ban külön oklevélben erősítették meg a mindszentekről nevezett kolostor adománylevelét. A kolostorról a XVI. sz.-ig történik említés; romjai a mult században tüntek el végképen.

Baich (varadiai báró és nemes). Szerb eredetü magyar nemes család. A XVIII. század végén B. János, kit Cservenkovicsnak is hívtak, mitroviczai birtokos és kereskedő volt, s az utolsó török háború alatt (1789—90) nagy szolgálatot tett a közügynek, mely érdeméért 1791 júl. 25-én II. Lipót nemességre emelte. Egyik utódja, *Miklós*, báró, szül. Zimonyban 1822., megh. 1897 aug. 18.; unokája Obrenovics Milosnak, a szerb dinasztia megalapítójának. Tanulmányait Magyarországon, Pápán, Sopronban és Budapesten végezte. Midőn Mihály fejedelmet 1868. Topcsiderben meggyilkolták, örökség útján óriási vagyonra tett szert. Az osztrák bárói címet B. Miklós nyerte, a másodosztályú vaskorona-rend alapján, mellyel jótékonysága elismeréséül 1881. tüntette ki ő felsége. 1884-ben a moraviczai kerületben képviselővé választották. 1895 nov. 17. örökös főrendiházi tagságot nyert, amely unokaöccseire, Milánra és Ivánra is kiterjesztetett. Az ő költségén építették az ujvidéki szerb gimnázium jelenlegi épületét.

Baidar, 12 tatár faluval népesített és a Csernaja forráspatakjaitól öntözött, 17 km. hosszú völgy Krim félszigetén; főhelye B.

Baidhávi, Nászir al-din Abu Sza'id Abdallah; mohammedán dogmatikus és korán-exegeta a XIII. sz.-ban. Tebrizben halt meg 1292. Nagyon el van terjedve Anvár al-tanzil va-aszrár al-ta'vil c. korán-kommentárja; a keleten ezt a művét röviden csak Tefszir al-kádi (a kádi kommentárja) címen emlegetik; kiadta *Fleischer* H. L., B.-i Commentarius in Coranum (Leipzig 1844—48).

Baiersbronn, közs. a württembergi Schwarzwald kerületben, Freudenstadt közelében, vasút mellett, (1905) 6654 lak., vasöntéssel, lenfonással és szövéssel, faiparral, homokkőbányával; mint klimatikus gyógyhelyet is látogatják.

Baïf, *Jean Antoine*, francia költő, a pléiade (l. o.) tagja, szül. 1532. Velencében, megh. Párisban 1589. Mértékes, rímtelen versekkel (vers baïfin) tett próbát, de görög és római drámák fordításával nagyobb sikert aratott. Oeuvres en rimes-jét Marty-Laveaux adta ki (Paris 1885, 3 köt.).

Baigneur (franc., ejtsd: benyőr) a. m. fürdői vendég, fürdőmester v. fürdőintézet tulajdonosa; *baigneuse*, fürdő nő; fürdőház.

Baigneuse (franc., ejtsd: benyőz), a XIX. sz. elején használt szofa, melynek alakja a fürdőkádra emlékeztetett, innen a neve. B.-nek nevezték még az 1800 körül divatos női főkötőket is.

Baignoir (franc., ejtsd: benyoár), fürdőkád, v. a kádalakuan kiugró szinházi páholy.

Baihaut (ejtsd: bai-ó), *Charles*, francia politikus, szül. Párisban 1843 ápr. 2. Egyideig mérnök és vállalkozó volt. 1877-ben képviselőnek választották. A kamarában a mérsékelt köztársasági párthoz csatlakozott. 1886-ban rövid ideig a közmunkákat kezelte, 1888—1889-ig újra a közmunkák minisztere lett a Freycinet-minisztériumban. Neve a Panama-botrány révén lett ismeretesebbé; kitünt, hogy államtitkár és miniszter korában pénzszerzésre használta fel hivatalát és hogy a Panama-társulattól félmillió frankot zsarolt ki. 1893 jan. 9. letartóztatták. Másnap Freycinet miniszter is kénytelen volt lemondani. B.-t 5 évi fogságra és magas pénzbirságra itélték el. L. *Franciaország* és *Panama-társulat*.

Baikal-hegység, így nevezik a Baikal-tó partjain elterülő részeit az Altai hegyrendszerének. L. *Altai-hegység*.

Baikali kozákok, Transzbaikaliában, a kinai határon egy helyettes hetman alatt élnek, akinek székhelye Csita. A lakosság száma 173,000, köztülök 167,000 kozák. A katonaság száma békében 3388, még pedig a gyalogság 2 zászlóaljat, a lovasság 1 ezredet, a tüzérség 2 üteget tesz. Hadi létszám 9756, még pedig 6 zászlóalj gyalog-

ság, 3 lovasezred és 3 üteg tüzérség. A B. tartják fenn a közbiztonságot a Silka folyónak az Amurral való egyesülésétől a Baikal-tó Ny.-i partjáig, őrzik a nercsinszki bányákat és a Kiachtából Pekingbe vivő karavánutat.

Baikalit (ásv.), sötét szennyeszöld színű válfaja a *piroxénnek* a Baikal-tó vidékéről.

Baikal-tó (tatár nyelven *halban gazdag*; a mongolok *Dalai-nor*-nak, Szent-tónak hívják). Ázsiának a Kaspi-tó és Aral-tó után legnagyobb tava, hossza 640 km., szélessége 30—85 km., területe 34·200 km². A tó három külön medencéből áll, amelyek a Kelet-Ázsiára jellemző vetődések mentén helyezkednek el, legsikérebb közülök az É.-i. A tó legnagyobb mélysége 1521 m. és mivel 476 m. magasan van, 1100 m.-rel nyúlik a tenger színe alá s a föld legmélyebb hegyi tava. Egyetlen nagyobb szigete az *Olchon* 625 km². A mindenütt meredek partokat fenyőerdők borítják, csak DK.-en lapályos, ahol a Szelenga folyó építette fel deltáját. É.-ról ömlik a B.-ba a Felső-Angara; lefolyása van a tónak Ny.-on az Alsó-Angara folyóval, azért vize iható és halban gazdag. Különösen sok a vándor lazac (Salmo omul vagy autumnale), amely a Jenisszein és Angarán át a Jeges-tengerről jön le. A tó télen 6 hónapon át be van fagyva, több helyen 1 m. mélyen is, aminek oka a hűvös klimán kívül az is, hogy mély völgyben fekszik. Nagy viharok és hullámverés gyakoriak, de azért a forgalom igen élénk, 1845 óta gőzhajók járják Legnevezetesebb hajóállomások: Bojarszk, Lisztvennicaja, Missovaja és Klujevka. D.-i részén vonul el a szibíriai vasút.

Baikie (ejtsd: béki), *William Balfour*, angol afrikai utazó, szül. Arbroathban, Skótországban, 1825 aug. 27., megh. utazása közben Sierra Leoneban 1864 dec. 12. 1854-ben expediciót vezetett a Nigeren fölfelé a Binue folyóra, hogy tovább kutassa a folyót, amelynek Barth fedezte föl a felső folyását. Utazásának eredménye annak a ténynek megállapítása volt, hogy a nagy Binue folyó (hibásan Csadda) csakugyan a Niger mellékvize. Utleírásának címe: Narrative of an exploring voyage up the rivers Kwora and Binue (London 1856).

Bail (ang., ejtsd: bél), Angliában a biztosíték vagy kezesség, amelyet a letartóztatott szabadon bocsátásakor nyujt arra nézve, hogy idézésre meghatározott helyen és időben meg fog jelenni. Fontos különösen a feltételes elitélés intézményével kapcsolatban.

Bail, *Joseph*, francia festő, szül. Limonestben 1862 jan. 22. Atyjánál, *B. Antoine* festőnél, majd Párisban Gérômenál és Carolus Durannál tanult. Eleinte főleg csendéleteket, utóbb genreképeket festett, melyekben a csendéleti elem nagy szerepet játszik, legújabban előszeretettel meríti tárgyait a beaunei szeretetház életéből. Kiváló, részben igen népszerűvé vált képei: A gazdasszony (Paris 1897, Musée du Luxembourg); Hamupipőke (u. o. 1900, reprodukciók révén nagyon ismert kép); A szolgálók ebédje (1901); A csipkeverő nők (1902); Asztali imádság (1903); Ruhás kamara (1907); Estebéd (1908); A konyha (1910).

Bailadeira (portugál) a. m. táncosnő, l. *Bajadérok*.

Baildon (ejtsd: beldn), város York angol grófságban, West Ridingben az Aire és vasút közelében, (1901) 5797 lak.

Bailen, város, l. *Baylen*.

Bailen hercege, l. *Castaños*.

Bailey (ejtsd: béili), *Philip James*, angol költő, szül. 1816 ápr. 22-én Basfordban, megh. 1902 szept. 6. Nottinghamban. Jogi tanulmányait Glasgowban 1840. fejezte be, de ügyvédi gyakorlatot sohasem folytatott, költői hajlama inkább az irodalom felé vonzotta. Első nagyobb műve a Festus (London 1839), a Faust-monda feldolgozása, nagy tetszést aratott és egyes bírálói Shakespeare és Milton munkái mellé helyezték. E nagy lelkesedés utóbb csökkent. További műveit: The Angel World (1850), The Mystic (1855), The Universal Hymn (1867) a Festus későbbi kiadásaiba beleolvasztotta.

Bailey-Line, l. *Gőzhajózás*.

Bailiff, l. *Baïlo*.

Baill., természetrajzi nevek mellett *Baillon* Henri Ernest francia botanikus nevének rövidítése. L. *Baillon*.

Baillage, a bailli hivatala, vagy hatósági kerülete. L. *Baïlo*.

Baillet-Latour, l. *Latour*.

Bailleu (ejtsd: bailyő), *Paul*, német (porosz) történetíró, szül. Magdeburgban 1853 jan. 21. Göttingenben és Berlinben tanult, 1873—76-ig titkára volt Ranke-nak, majd a porosz állami levéltárba került. Jelenleg a porosz áll. levéltárak másodigazgatója. Főbb levéltári munkái: Preussen u. Frankreich vom 1795—1807 (Leipzig 1881—87, 2 köt.); Briefwechsel König Friedrich Wilhelms III. und der Königin Luise mit Kaiser Alexander I. (u. o. 1900); Talleyrands Briefwechsel mit König Ludwig XIII. (u. o. 1881); Königin Luise (u. o. 1908).

Bailleul (ejtsd: bailyől), 8 francia község neve; köztük legjelentékenyebb *B.* Nord francia départementban, a Lys egyik mellékfolyójánál vasút mellett, (1906) 13,573 lakossal; rokkantak házával, vászonkészítéssel, szappangyártással. Római eredetű hely. *B.* vagy *Belle* a XVIII. század első felében faience-készítő hely. Faienceai a roueniakhoz hasonlítanak. 1830 óta a velencei csipkék stílusában (de vastagabb szálakkal) csipkét is készít.

Bailli (ejtsd: bállyi), a középkorban a francia tartományok hadrakelt nemességének hadnagya (vezére); később közigazgatási s bírói tisztviselő. L. még *Baïlo*.

Bailliatus *(ballia, ballina, ballei)*. A három szerzetesi lovagrend, templáriusok, johanniták és német lovagrend egyes provinciáinak vagy a provinciákban fekvő nagyobb kerületeknek neve. A lovagrendi tartományok élén álló lovag a tartományi mester, a B. élén álló pedig a *bailli* nevet viselte. A bailliatus a johannitáknál perjelségekre, a másik két lovagrendnél komturságokra oszlott.

Baillie (ejtsd: béllyi), 1. *Joanna*, skót költőnő, szül. 1762 szept. 11. Bothwellben, Glasgow mellett, megh. 1851 febr. 23. Hampsteadben. Első jelentősebb munkája: A Series of Plays in which it is attempted to delineate the stronger passions

of the mind, each passion being the subject of a tragedy and a comedy (London 1798), inkább lélektani elemzéseket és moralizáló beszélgetéseket tartalmaz, semmint valódi drámákat. Mindegyiknek tárgya egy-egy érzelem vagy szenvedély, mint pl. a szerelem, gyűlölet, félelem, lelkifurdalás és ezeknek a jellemre való hatása. Legnépszerűbb és legsikerültebb műve De Montfort c. tragédiája, melynek címszerepében a híres John Philip Kemble (1757—1823) aratott nagy sikert. Walter Scotthoz szoros barátság fűzte.

2. *B., Robert*, a polgári háború idejében legkitünőbb és talán egyik legmérsékeltebb tagja a skót preszbiterián papságnak, szül. Glasgowban 1599., megh. u. o. 1662 júl. Mint pap először a teljes passziv engedelmesség tanának volt híve, de csakhamar teljes hévvel belevetette magát a nemzeti ügy áramlatába. 1640-ben pamfletet írt Laud canterbury-i érsek ellen, ezért a skótok többekkel együtt elküldték őt is Londonba, hogy emeljenek vádat a nevezett érsek ellen, mint a kinek erőszakos és zsarnoki intézkedései okozták nagy részben a nemzet és uralkodó közötti ellenségeskedést. 1642-ben visszatért Skóciába és teológiai tanár lett Glasgowban; a következő évben újra Londonba küldötték, hogy vegyen részt a teológusok westminsteri gyűlésén, melyen ő a preszbiterium isteni jogát éppen oly erősen hangoztatta, mint Laud a püspöki rendszerét. I. Károly király kivégeztetése után 1649. követnek küldötték Hollandiába, hogy ajánlja fel II. Károlynak Skócia koronáját. A restauráció után a glasgowi egyetem igazgatója lett s mint ilyen is halt meg. Levelei értékes adalékai ama kor ismeretének.

Baillière (ejtsd: ballyér), *Joseph Baptiste Marie*, francia könyvkereskedő, szül. 1797 nov. 30. Beauvaisban, megh. 1885 nov. 8. Párisban. 1818-ban alapította Párisban könyvkereskedését, mely különösen természettudományi és orvosi munkák kiadásával szerzett nagy érdemet; nevezetes kiadványai Jaccoudnak 40 kötetes Dictionnaire de médicine munkája, továbbá a Bibliothèque Scientifique contemporaine, melyből 113 kötet jelent meg. Később *Émile* és *Henri* fiai is cégtársai lettek; Henri megh. 1905 okt. 6.

Baillon, *Henri Ernest*, francia botanikus, szül. Calaisban 1827 nov. 27., megh. Párisban 1895 júl. 20. Eleinte orvos volt Párisban, azután u. o. a botanika tanára s az orvosi botanikus kert igazgatója lett. Számos cikkéből csak a következőket említjük: Étude générale du groupe des Euphorbiacées (Paris 1858); Monographie des Buxacées et des Stylocérés (u. o. 1859); Histoire des plantes (u. o. 1866—95., 13 köt.). Számos természetes család monográfiáját hozza. Dictionnaire de Botanique (u. o. 1876—1892, 4 köt.); Drake del Castillo-val együtt írta a Histoire naturelle des plantes de Madagascar (1879-től 3 köt.) c. művet. 1860 óta a Párisban megjelenő Adansonia, Recueil périodique d'Observations botanique szerkesztője volt.

Baillot (ejtsd: bályo), *Pierre Marie Francois de Sales*, francia hegedűművész és zeneszerző, szül. Passyban (Páris mellett) 1771 okt. 1., megh. Párisban 1842 szept. 15. Hét éves korában olasz mesternél megkezdett zenei tanulmányait 1780-tól fogva Párisban, 1783-tól fogva egy jótevője révén Rómában folytatta. 1795-ben kinevezték tanárnak az új Conservatoire-ba. Ekkor kezdte meg zeneelméleti tanulmányait Catelnél, Reichánál s Cherubininél. 1802-ben a császári, 1821. a nagy-operai, 1825-ben a királyi zenekar első hegedüse lett. Erőteljes játék, tömör hang, merész, nagyszabású előadás, utólérhetetlen technika voltak művészi erényei. Mint tanárt is nagyrabecsülték. Művei nagyobbára igen nehezek s nagy készültséget igényelnek: 12 étude-je, 24 praeludiuma, 30 áriája változatokkal, vonós kettősei, hármasai, négyesei. Avatott tollra vallanak: Notice sur Grétry (1814) és N. s. Viotti (1825) c. könyvei; kitünőnek elismert iskolája: L'art du violon (1834), fő műve, s ép úgy elterjedt, mint a Rode-dal és Kreutzerrel kiadott: Méthode du violon. Részt vett a Levasseur-Catel-Baudiot-féle Méthode du violoncelle szerkesztésében.

Baillou, Flandriának B. nevű városából származó család. Franciaországban a XIII. sz. óta ismeretesek a B. grófok, kik a XVII. sz.-ban Olaszországba származták át. Az olasz ágból említendő: *Jean, chevalier de B.*, aki 1684-ben Pármában született és 1758 nov. 23. Bécsben meghalt. Farnese Francesco és Antonio hercegek alatt a tüzérség főfelügyelője volt. Antonio halála után a toskánai Mediciek képcsarnokának igazgatója lett Firenzében. I. Ferenc császár megvásárolván B. ásványgyüjteményét, alapját vetette meg a jelenlegi bécsi császári királyi ásvány- és természetrajzi gyüjteménynek. B. lett az intézet első igazgatója. V. ö. *Fitzinger*, Gesch. d. k. k. Naturalien-Kabinets.

Bailloud, *Maurice Camille*, francia tábornok, szül. 1847 okt. 13. Toursban. 1870-ben mint lovastiszt vett részt a háboruban és Sedannál megsebesült. 1888-ban tagja volt a Közép-Ázsiába küldött missziónak, mellyel bejárta a Kaukázust és Örményországot. 1895-ben ezredes lett és a madagaszkári expediciós hadtestnek hadbiztosa. 1898-ban tábornokká és a köztársasági elnök katonai irodájának főnökévé nevezték ki, de már 1900. mint dandárparancsnokot Kinába küldték, ahol a nemzetközi csapatokat vezényelte Pao-Ting-Fu város bevételénél, miáltal megnyitotta az utat Tien-Csinbe. 1901-ben hadosztálytábornok lett s 1906. a 20. (nancyi) hadtest parancsnokságát vette át.

Bailly, *Jean Sylvain*, francia államférfi és csillagász, szül. Párisban 1736 szept. 15., megh. 1793 nov. 12. A nagy forradalom kitörésekor igazgatója volt a királyi képtárnak; megelőzőleg pedig csillagászati munkáival tette nevét ismeretessé. 1789-ben beválasztották az első francia nemzetgyülésbe és ő elnökölt a híres május 20-iki ülésen, amidőn nagy népszerűségre emelkedett. A Bastille bevétele után kinevezték Páris mairjévé, de mert újabb zendülések alkalmával erős kézzel nyult közbe, a jakobinusok meggyülölték, amiért B. lemondott, a magánéletbe vonult és Laplace barátjánál élt Melunben. Itt fogták el a rémuralom vezérei s mint «a nép ellenségét» halálra ítélték. Munkái közül különösen nevezetesek azok, melyek a Jupiter holdjairól szólnak: Essai sur la théorie des satellites de Jupiter (Paris 1766); Recherche de l'équation

du centre de Jupiter etc. (Mém. u. o. 1768); Sur la théorie des satellites de Jupiter (u. o. 1763); Sur le mouvement des noeuds et sur la variation de l'inclinaison des satellites de Jupiter (u. o. 1766); Sur les inégalités de la lumière des satellites de Jupiter etc. (u. o. 1771). Nagyobb munkái: Histoire de l'Astronomie ancienne (Paris 1775); Hist. de l'Astron. moderne (3 köt., u. o. 1778—83); Hist. de l'Astron. indienne et orientale (u. o. 1787); Lettres sur l'origine des sciences et sur celle des peuples de l'Asie (u. o. 1777); Lettres sur l'Atlantide de Platon (London 1779). Halála után jelentek meg emlékiratai: Mémoires d'un témoin de la Révolution (Paris 1804., 3 köt., német. Weylandtól, Leipzig 1805). V. ö. *Nourisson*, Trois révolutionnaires: Turgot, Necker, B. (Paris 1885).

Bailo (ol.), vagy *Bailli*, az egykori velencei köztársaságnak a konstantinápolyi görög, majd török udvarnál levő követe, ki állama alattvalói fölött a legfőbb törvénykezés jogát gyakorolta és hajóiktól magas illetékeket szedett. Így nevezték az aleppói, alexandriai, szmirnai s a keresztény államok tengeri városaiban székelő konzulait is az említett köztársaságnak. *Bailo*, vagy *Bajulos* volt a konstantinápolyi görög császári udvarnál a császári gyermekek főnevelője. *Bailli* címet viseltek a Johannitarend 8 nagy méltóságát viselő tagok, kik együtt a rend titkos tanácsát — Ballivi conventuales — képezték; Angliában a Bailli vagy Bailiff I. Vilmos korától fogva a megye (County) főtisztviselője volt; ma e címmel csak nehány város elöljárója él, és közönségesen a törvényszéki szolgákat értik alatta.

Bailundu, hegyes vidék a portugál Angolagyarmat Benguella kerületében, Ombala, vagy Kambala nevű főhellyel.

Baily (ejtsd: béli), 1. *Edward Hodges*, angol szobrász, szül. Bristolban 1788 márc. 10., megh. 1867 máj. 22. Flaxman tanítványa volt és híven követte mesterének klasszicista irányát. Műveinek legjavát képmások és mellszobrok teszik. Közülök a legismertebbek Nelson óriási szobra, mely a Trafalgar-Squareon az emlékoszlop tetején áll és lord Holland emlékszobra a Westminster-apátságban.

2. *B., Francis*, angol csillagász, szül. Newburyben 1774 ápr. 28., megh. Londonban, mint a Royal Astronomical Society elnöke, 1844 aug. 30. Eredetileg kereskedő volt s csak később adta magát a csillagászatra. Művei: The Catalogues of Ptolemy. Olug Beigh, Tycho Brache, Halley, Hevelius, deduced from the west Authorities (London 1843); Catalogue of stars of the British Association for the advancement of science (u. o. 1845).

Baily-féle csepp *(black drop, schwarzer Tropfen)*, a Venus és Merkurnak a Nap korongja előtt való átvonulásakor észlelhető jelenség, mely a belső érintés pillanatának pontos meghatározását nagyban megnehezíti. Mikor a sötét bolygó-korong a fényes Nap-korong elé kerül, akkor a Napszél és bolygó között sötét, cseppalakra emlékeztető szalag képződik, mely rövid idő mulva eltünik. De akkor a belső érintésnek már vége és a bolygó már jócskán távol áll a Nap szélétől. Ugyanazon jelenség ismétlődik a kilépésnél is. Az 1892-iki német Venus-expediciók ezen jelenséget mesterséges modelleken tanulmányozták, melyeknél a belső érintkezés pillanata pontosan volt megállapítható.

Bain (ejtsd: bén), *Alexander*, skót bölcsész, szül. Aberdeenben 1818., megh. 1903 szept. 18. Szülővárosában tanult s ott kezdte meg tanári működését is, mint az erkölcstan tanára. Később az aberdeeni egyetemen lett a logika tanára. B. a legkiválóbb angol pszichológusok egyike. Alapnézete, hogy szellemi és fizikai folyamatok párhuzamosan haladnak, azaz elválhatatlanok egymástól. Nem tagadja a külön anyagtalan lelket, de létezését sem állítja. Lélektani magyarázatainak alapelve az eszmetársulás (associatio), melyet először Hartley tett a lélektan alapjává. De B. a modern fiziológia vívmányaival kapcsolja össze a régibb pszichológusok elméletét. Művei: The senses and the intellect (először 1855); The emotions and the will (először 1859); On the study of character including an estimate of phrenology (1861); Mental and moral science (először 1868); Logic (1871); Mind and body (1873); Education as a science (1879); John Stuart Mill (1882).

Bainbridge (ejtsd: bembrics), *William*, északamerikai tengernagy, szül. Princetownban New-Jersey államban 1774., megh. Philadelphiában, 1833. 1801-ben Tripolisz ostrománál fogságba került s szabadságát csak 1805. nyerte vissza. Mint a tengerészeti bizottság elnöke kidolgozta az északamerikai hajóhadnál még ma is használatban levő jelzéseket. Életrajzát Harris írta meg (Philadelphia 1837).

Baines (ejtsd: béinsz), 1. *Edward*, angol író és képviselő, szül. Riponban (Yorkshire) 1774 feb. 5., megh. Londonban 1848 aug. 3. Szegény sorsból küzdötte fel magát betüszedőből a Leeds Mercury kiadótulajdonosává és a szabadelvüség egyik fő képviselőjévé. Mint a protestáns dissenterek vezére, az állam és egyház szétválasztását, a gabonatörvények és a gyáritörvényhozás reformját sürgette. Betegeskedése miatt nyilvános működésétől 1841. visszavonult és két év mulva meghalt. Művei közül kiemelendők: History of the Wars of the French Revolution from 1792 to 1815 (London 1818), mely később átdolgozva History of the Reign of George III. (4 köt. u. o. 1820—23) jelent meg. Életrajzát ifjabb fia, Edward írta meg, aki szintén a parlament tagja volt és a History of the Cotton Manufacture in Great Britain (u. o. 1835) c. mű szerzője.

2. *B., Thomas*, angol festő és utazó. 1855—56. részt vett Gregory északausztráliai expediciójában, azután 1858—61. Livingstone-nel a Zambéz vidékén járt és útleírásához képeket készített. 1861—62. Chapmant (l. o.) kisérte a délafrikai pusztaságokon át a Victoria vízeséshez. 1869-ben Nelson mineralógussal a Tati-aranymezőknél és a matabelek földén járt az aranymezők kiaknázása végett. Odautaztában halt meg 1875. Művei: Explorations in South-Western Africa (London 1864); Victoria falls of the Zambesi (1866); Gold regions of South Western Africa (1877).

Baing *(Leucaspius Heck,* állat), a pontyfélék családjába tartozó halnem, melynek egyik faja a *kurta baing* (L. *delineatus* Heckel) hazánkban: a Körösben, a Balatonban, Somogy vmegyében (Buzsák turfás vizeiben), a fehérvármegyei nagy- és kishantosi tavakban, a bácsbodrogvármegyei Kis-

szállás-tóban, a Ciglenica mocsárban fordul elő. Háta zöldesbarna, oldalai és hasa ezüstösek, úszói színtelenek, átlátszók; legfeljebb 9 centiméter nagyra nő.

Baini (ejtsd: bá-íni), *Giuseppe*, apát, olasz egyházi zeneköltő, szül. Rómában 1775 okt. 21., megh. u. o. 1844 máj. 21. 1802-ben bejuttatta a pápai énekkarba mestere s atyai barátja, a Palestrina-stílt híven őrző Gius. Jannaconi, kinek 1817. utóda lett a pápai zenekar karnagyi székén, miután I. Napoleonnak Párisból jött meghivását visszautasította. Szerzeményeiben egészen a XVI. sz. álláspontján áll; az újabb stílt hanyatlásnak tekintette. Ódon zamatu Miserere-jét 1821 óta a Sixtus-kápolna nagyheti ájtatosságain Allegri és *Bai* Miserere-ivel fölváltva éneklik. Valamennyi miséje, motettje stb. 4—12-szólamú műve Palestrina stiljében gyökerezik; a példányképére vonatkozó irodalmat szenvedéllyel gyüjtötte; fő műve: Memorie storico-critiche della vita e delle opere di Giov. Pierluigi da Palestrina (Róma 1828, 2. köt.) ma is jeles forrásmunka. Irt az antik ritmusról is (1820), s éles birálatával leleplezte Marco *Santucci* (1762—1843) kanonok, luccai karnagy középszerü tehetségét.

Bain-marie (franc., ejtsd: bén marí), hosszukás, négyszögletes víztartó cinkből, rézből vagy bádogból, melyet forró vízzel töltenek meg abból a célból, hogy benne az ételeket melegen tartsák, puddingot vagy érdobozokba rakott gyümölcsöt főzzenek benne.

Bains (ejtsd: bén), több francia helység neve. Legjelentékenyebb *B.-les-B. (B.-en Vosges)*, Vosges départementban, a Baignerot (a Saône-nak másodrangú mellékvize) és vasút mellett, pompás XIV. sz.-beli gót kápolnával, (1906) 1750 lak. Gyógyító forrásait, melyek a plombières-iekhez hasonlók, már a rómaiak ismerték; fürdőit 1715. állították helyre; a vizöket ideges bajok és reuma ellen használják.

Baintner *János*, kiváló jogász, egyet. tanár, szül. Liptóújvárott 1815., megh. 1881 aug. 14. Tanulmányait Pesten végezte, hol 1838. ügyvéd, később jogi doktor lett. Több előkelő családnál mint jogi magántanár működött s Andrássy Gyula gróf is tanítványa volt; 1848. pozsonyi akadémiai tanár, a pozsonyi országos főtörvényszéknél tanácsos, majd helytartótanácsos lett; de csakhamar visszatért a tanári pályához, melyhez annyira ragaszkodott, hogy pozsonyi főtörvényszéki tanácsosi minőségében is megtartotta a pozsonyi jogakadémia igazgatói állását. Helytartótanácsosi állásából a pesti egyetem tanszékére lépett, melyet haláláig megtartott. Művei: *Az ausztriai általános magánjog alaptanai* (1868); *A birósági szervezet és peres eljárás köztörvényi polgári ügyekben* (1877). Kiváló érdemei vannak tanügyünk magyarossága körül s mint pozsonyi igazgató kivitte, hogy a magyar tanárok magyar nyelven is tarthassanak előadásokat. Mint helytartótanácsos ő szerkesztette az ő felségéhez intézni szándékolt feliratot, mely a nemzet kívánságait legfelsőbb helyen tolmácsolni akarta. A feliratnak határozott hangja, az alkotmány teljes visszaállításának erélyes sürgetése azonban nem nyerte meg a többségnek tetszését.

Baios, egy Homeros utáni monda szerint Odysseus kormányosa, kinek Baiae-ban van a sírja; innen a város neve.

Bairaktar *Musztafa*, l. *Bájrákdár*.

Bairám, az iszlám két nagy ünnepének neve a törököknél. Az első B.-ot (arabul: 'Id al-fitr, a. m. a böjtszegés ünnepe, törökül *kücsük B.*, *a. m. Kis B.* ünnepe) a ramazán böjthó végével a reá következő savvál hónap elején ünneplik; a nép rendesen három napra nyujtja. Hetven nappal azután Dzulhiddzse hónap 10. ünneplik a nagy ünnepet (al-'id al-kebir), máskép az *áldozás B.-ját* (Kurbán B., arabul: 'Id al-adha, Indiában: Bakr-'Id), mely onnan nyerte a nevét, mert e napon a mohammedán családfők kötelesek juhokat levágatni, melyeknek húsát rendesen a szegényeknek adják. Ez ünnepeknek, mint az iszlám ünnepeinek általán, nincsen állandó helyük a mi naptárunkban. Minthogy a mohammedánok holdévek szerint számítják az időt, és naptárukat nem alkalmazzák interkalációval a napévekhez, ez ünnepek is különböző években különböző évszakokban váltakoznak. Konstantinápolyban ez ünnepek alkalmával a szultán fényes kisérettel vonul valamelyik mecsetbe és nagy ünnepélyes fogadtatást tart.

Baird, *Spencer F.*, amerikai zoológus, szül. Readingben (Pennsylvaniában) 1823 febr. 3., megh. 1887 aug. 19. Woodsholeban (Massachusetts). Előbb a Dickinson-Collegeben tanárkodott, majd 1878. a washingtoni Smithsonian-Institution első titkára lett. Különösen az északamerikai emlősök és madarak tanulmányozásával foglalkozott, utóbbiakról History of the Birds of North-America c. 5 kötetes munkát adott ki (1870—74).

Baireuth, l. *Bayreuth*.

Bairut, szír város, l. *Beirut*.

Baisch, *Hermann*, német festő, szül. Drezdában 1846 júl. 12., megh. 1894 máj. 18. Stuttgartban, majd Párisban, végre Münchenben tanult. A régi mestereken kívül kiváló előszeretettel tanulmányozta az ú. n. «paysage intime» újabb művelőit: maga is ebben a nemben festett képekkel tünt ki, melyeknek motivumait Bajorországból és Hollandiából merítette és többnyire legelő szarvasmarhát alkalmazott staffage gyanánt. A budapesti Szépművészeti Múzeumban is van egy hollandi parasztudvart ábrázoló jellegzetes képe (1885).

Baïse v. *Bayse* (ejtsd: baiz), a Garonne mellékfolyója Dél-Franciaországban, Hautes-Pyrénées départementban a Lannemezan-platón ered mint nagy-B., fölveszi a Baïsollet, később a kis-B.-t; Condom előtt hajózhatóvá lesz, azután fölveszi a Geliset és Port de Pascaunál torkol. Hossza 180 km.

Baiser (franc., ejtsd: bézé), cukrászsütemény, a habos fánk neve Franciaországban.

Baisoire (franc., ejtsd: bezoár), l. *Bajoire*.

Baisse (franc., ejtsd: bessz, a. m. *süllyedés*), a tőzsdei árfolyam hanyatlása. A B. lehet általános, azaz az összes tőzsdei értékekre, v. azok nagy részére kiterjedő, és lehet részleges, azaz csupán egy bizonyos papirra (v. árura), v. a papirok egy osztályára (pl. malomrészvényekre) kiható. A B. ellentéte a *hausse*. *Baissier* az, aki a tőzsdén az árak csökkenésére alapítja operációit (aki *à la baisse* spekulál), azaz elad papirokat v. árut határ-

időre, abban a reményben, hogy később alacsonyabb áron fogja visszavásárolni. A baissier-t *contremineur*-nek is hívják. L. *Contremine*.

Baisy-Thy (ejtsd: bezithi), község Brabant belga tartományban 2 km.-nyire Genapetól, Bouillon Gottfried szülőhelye.

Bai-szigetek, l. *Bahia-szigetek*.

Baiter, *Johann Georg*, német filológus, szül. Zürichben 1801 máj. 31., megh. u. o. mint egyetemi tanár 1877 okt. 10. Főleg a szövegkritikában jeleskedett. Legtöbb kiadását Orellivel (l. o.) szövetkezve szerkesztette; így adták ki Cicero műveit (1826—38); az attikai szónokokat (1839—43, 8 köt., ezeket Sauppéval); Babrius meséit (1845); Plato munkáit (1838—41, 21 köt.) stb. Maga adta ki Isokrates Panegyrikusát (1831) és Lykurgos beszédeit (1834).

Baitylos, így nevezték a szíriai görögök a fetisként tisztelt meteorköveket. A fogalom a nevével együtt keleti eredetű. (V. ö. a *Bet-El* nevű szent kövét Ó-Testam. I. 28, 18). A feniciaiak *abaddir*-nak nevezték. Később B. volt a neve a Delfiben őrzött kőnek is, melyet a monda szerint a megtévesztett Kronos a Zeus-gyermek helyett elnyelt s azután kihányt.

Baj, nagyközs. Komárom vm. tatai j.-ban, (1900) 890 német és magyar lak.; u. p. és u. t. Tata. Lakói jó bort termesztenek. A községben az Esterházy grófok nagy pincét tartanak, melyben 22,600 hektoliter fér el; e pincében van a sok 60—400 hliteres hordón kívül a híres 1205 hektolíteres (2150 akó) hordó is. 1408-ban Zsigmond király Garai Miklós nádornak és testvérének, Jánosnak adományozta; 1745 óta az Esterházy grófoké.

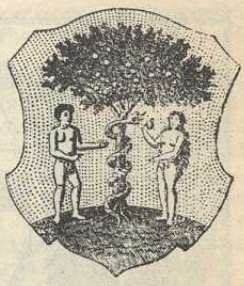
Baj (ejtsd: bái), *Tommaso*, olasz egyházi zeneszerző, szül. Bologna mellett Crevalcuoreban 1650 körül, megh. Rómában 1714 dec. 22., mint pápai énekkarnagy (előbb tenorénekes). A sixtusi kápolnában 5 szólamú Miserere-jét éneklik; művei kéziratban vannak.

Báj v. *kellem* (eszt.). A francia grâce, charme, suavité, a német Anmut, Reiz. Mint ezeknek a szóknak, úgy a B.-nak jelentésében is többféle (főleg kétféle) árnyalatot találunk: 1. B. a mozgás szépsége. B.-os az a mozdulat, mely célját észrevehető erőlködés nélkül, könnyedén, fesztelenül és látszólag teljes szabadsággal, de biztosan éri el. B.-os a rokokó nőies, derüs, szeszélyes, játszi művészete. B.-os a gyermeki naivságnak megnyilvánulása arcban, tekintetben, mozgásban, énekben, beszédben. 2. B.-os, bájoló, bűbájos az érzéki kellemesnek magasabb foka, mely az érzékeket ingerli, elbűvöli. Amennyiben ez a hatás érzéki vágyakat kelt s a tiszta szemlélet köréből kizavar, túlesik az esztétika határain.

Báj, kisk. Szabolcs vm. dadai j.-ban, (1900) 829 magyar lak.; postahivatal, u. t. Tokaj.

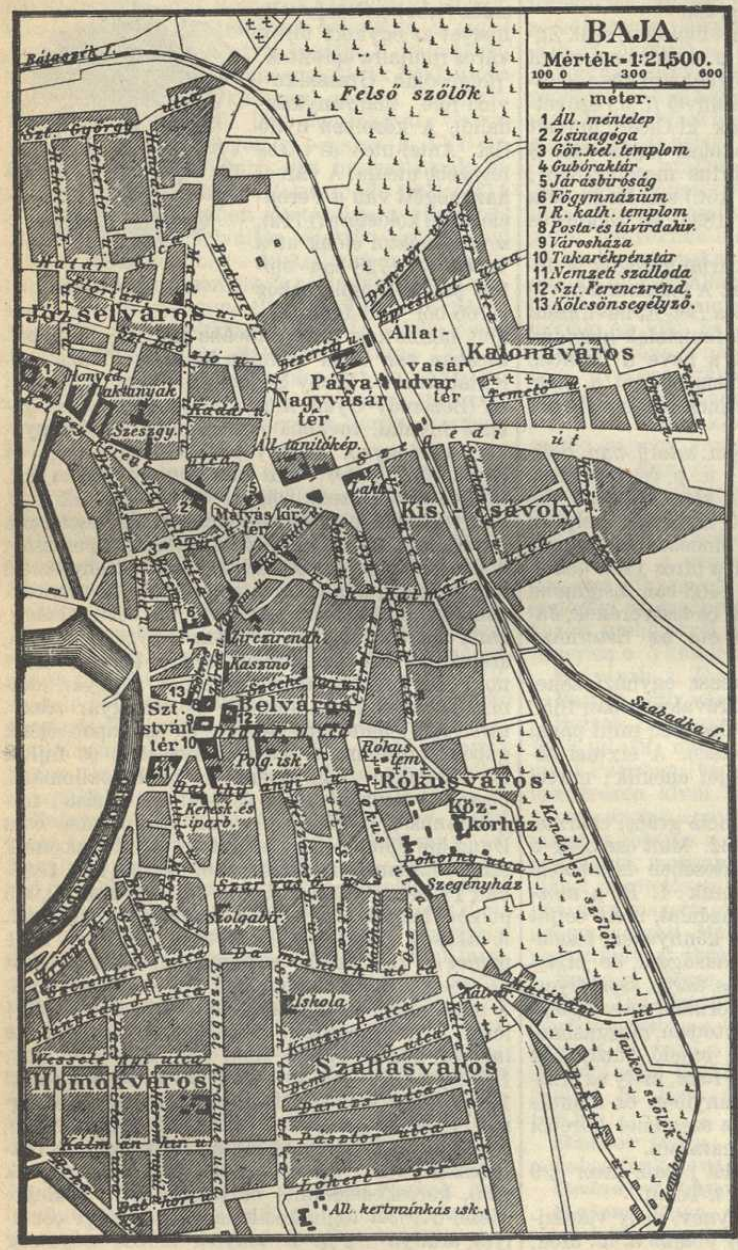
Baja. Régi magyar személynév, mely valószínüleg a török-tatár (csagataj) «baja» a. m. öreg, tekintélyes szóval azonos. *Pauler* Gy. szerint megfelel az erdélyi II. Gyula fia Bua nevének. 1183 körül a Zalok nemzetség egy tagja fordul elő Baya néven. (Turul, 1891, 114. l.).

Baja, törvényhatósági joggal felruházott város Bács-Bodrog vmegye területén, a Dunának hajózható ága, a Sugovicza mellett, újabban szépen fejlődő, szabályosan épített város; központja a négyszögű Szt. István-tér, melynek magaslatáról szép kilátás nyílik a Pandúr-sziget és a Dunántúl erdeire; az itt álló és 1898. megújított városház eredetileg a Grassalkovichok palotája volt, melyet az egykori török város romjaira építettek, (folyosóján Grassalkovich-féle márványkandalló). A közelben nyíló Szt. Antal-utca a város legszebb utcája. A városház mögött van a Ferenciek régi kolostora (1719); a városháztól élénk utca vezet az 1728-ban épített papok templomához (1765-ből való falképekkel), honnan az Eötvös-utcába jutunk; a Vadászutcában van Tóth Kálmán költő szülőháza, emléktáblával; a Zichy Bódog-téren Tóth K. szobra áll (Bezerédy Gyula műve). Baja a járási szolgabirói hivatal, továbbá járásbiróság, telekkönyv, kir. közjegyző, adóhivatal, pénzügyőrség és csendőrőrs széke; van kat. főgimnáziuma, áll. tanitóképzőintézete, polgári és keresk. iskolája, leánynevelő intézete, ferencrendi és ciszterci rendháza, Kapisztrán hittani intézet, esperesség, közkórház elmekórosztállyal, selyemtenyésztési felügyelőség, állami ménteleposztály, 2 takarékpénztár, keresk. és iparbank, az osztr. magy. bank mellékhelyisége, kölcsönsegélyző egyesület, szegedi keresk. és iparbank fiókja, keresk. csarnok, ipartársulat, mezőgazdasági gépgyár, délmagyarországi gyapjuszövő és vattagyár részv. társaság, jelentékeny malom- és szeszipar, élénk gabonaforgalom, ló- és sertésvásárok és fejlett kereskedelem. Van vasúti- és gőzhajóállomása, posta- és táviróhivatala és telefonállomása; forgalmának a B.-bátaszéki vasút megnyitása és a Duna-híd építése nagy lendületet adott. Lakóinak száma lassan emelkedik; 1869-ben 18,169, 1880-ban 19,241, 1890-ben 19,485 és 1900-ban 20,065 polgári lakosa volt, kikhez még 296 katona járul. A lakosok közül 16,308 (80·3%) magyar, 1571 német és 197 szerb, a magyarság tíz év alatt 14,463-ról 16,308-ra, vagyis 11·3%-kal szaporodott. A nem magyar ajkú lakosságnak 81·3%-a (3294 lélek) beszél magyarul. Felekezetre nézve van a lakosok között 17,245 róm. kat., 265 gör. kel., 199 ág. evang, 401 ref. és 2212 izr. Irni-olvasni 12,750 lélek tud, vagyis a 6 éven felüli népességnek 71·4%-a (10 évvel korábban csak 62·9%), Foglalkozásra nézve aránylag legerősebb az iparososztály (32·1%), őstermeléssel a népességnek 19·0, kereskedelemmel és hitellel 8·7, közlekedéssel 5·3%-a foglalkozik; az értelmiségi osztályok aránya 7·2%. A tényleg kereső népesség 9241, miből iparos 3043, őstermelő 1581, kereskedő 680, házi cseléd 1089. Az eltartottak száma 11,120. A lakóházak száma 3165. Határa 8655 ha. A város régi neve Francovilla s régiségéről az is tanuskodik, hogy 1260. már ferencrendi szerzetesek laktak benne. 1472-ben Mátyás király a

Baja város címere.

Czobor-családnak adományozta, de már 1526. elfoglalták a törökök, kik 1687-ig birták, miközben B. majdnem teljesen elpusztult. A törökök elvonulásával a királyi kamara vette birtokba; 1696. B. szabadalomlevelet nyert, megalakultak iparosczéhei és a Duna partján egész halász-, molnár- és hajóstelep keletkezett. 1704. Sándor László, Károlyi S. alvezére, a rácokat erődjeikből itt kiverte, 1708. pedig a kurucok feldúlták, 1739. pestis tizedelte lakosságát, 1751. nagy árvíz pusztította. Mária Terézia alatt gróf Grassalkovich Antal elcserélte kulai uradalmáért. Itt született Jelky András, Mészáros Lázár, Tóth Kálmán, Türr István (l. saját címszavuk alatt). A város mai alakját nagyjából 1840 óta nyerte, amikor a 2000 házat elpusztító tűzvész után újjáépült. V. ö. *Evetovics* János, Képek B. város multjából (B. 1901); *Lemberger* Armin, A B.-i helyi iparkiállítás kalauza (u. o. 1900); Bács-Bodrog vármegye I. (Magyarország vármegyéi és városai) 290—310 l.

Baja, város Moldvában. Miután Milkón az 1278-ban alapított püspökség megszünt, 1414. (v. 1441) új püspökség alapíttatott, mely a kúnok térítését folytatta. A Hunyadi János és Kapisztrán által támogatott minoriták fáradoztak ott legtöbbet. V. ö. *Abraham* Vladimir, Moldva latin püspökségei a XIV. és XV. sz.-ban.

Bája, néger néptörzs Közép-Afrikában, franc. Kongo őserdőségeiben. A tisztásokon apró kunyhókban laknak s némi földmívelést is űznek. A nők magas korona vagy tarajalakú díszítményt formálnak sűrű hajukból.

Bája *István*, Kazinczy-korabeli magyar festő és földesúr Déván, miniatürarcképeket festett, Kazinczy számára pedig megrajzolta Vajdahunyad várát. Kazinczy gyakran s dicsérően emlegeti B. művészetét a 20-as években.

Baja-bátaszéki vasút, 19·4 km. hosszú, összeköti a szabadka-bajai vonal Baja állomását a dombóvár-bátaszéki vonal Bátaszék állomásával. Épült az 1907—09. években, megnyilt 1909. évi aug. 26. Gazdaságilag igen fontos vasútvonal, Magyarország keleti részei javára tetemes útrövidítést eredményez Fiume és Ny.-Európa felé. A vasútvonal egyvágányú elsőrangú fővasútnak épült; legnagyobb építménye a Baja melletti 577 m. hosszú Duna-híd, melynek 4 drb 100 m. nyílású és 3 drb 50 m. nyílású vasszerkezetei két hídfőn és hat pilléren nyugszanak. A Dunamederbe épített pillérek 26 m.-re vannak a Duna nullvízszine, illetőleg 10 m.-re a Duna feneke alá alapozva. A pálya szintje 15·54 m.-el magasabb mint a Duna nullvízszintje. A 100 m. nyílású vasszerkezetek sarló-alakú tartók, melyek felső

és alsó övei parabolikusan felfelé vannak görbítve.

Baja California, l. *Kalifornia*.

Bajada del Parana, v. *B. de Sante-Fé*, l. *Parana*.

Bajader, $1^1/_2$—2 cm. hosszú arab korallokból álló fűzér, melyet keleten öv gyanánt hordanak.

Bajadérok, indiai táncosnők és énekesnők. Nevük eredetileg portugál név (portugál: bailadeira, a. m. táncosnő). Indiában *déva-dászi* (istenek rabszolgálója) a nevük, mert ők az istenek tulajdonai, kiknek tánccal, énekkel és más szolgálatokkal mutatják be hódolatukat. Ős indiai intézmény, mely abból ered, hogy az indiai törvények másodizben való férjhezmenetelt nem ismernek. Mivel pedig ott a gyermekkorbeli házasságkötések, valójában *csak eljegyzések* vannak szokásban, melynek értelmében a szülők mindjárt a születés után eljegyzik a gyermeket egy más nembeli, de nagyjában hasonlókorú gyermekkel, természetes, hogy nagy számban vannak mindkét nemből a már a házasélet megvalósítása előtt társ nélkül maradó, azaz *özvegy gyermekek*, kiket a törvény és szokás mostohasága a házaséletből örökre kizár. Ezekből kerülnek ki női ágon az ú. n. B.-ek vagy táncoslányok. A B.-ek rendébe csak olyan leányt vesznek fel, aki még nincs túl a gyermekkoron, testi fogyatkozás nélkül való és csak azon esetben, ha szülei teljesen lemondanak a templom javára róluk. A B. nem tartozik megőrizni érintetlenségét; viszonyba léphet egy férfival, aki nem alantasabb kasztból való, mint ő. Különben büntetés éri a leányt is, a férfit is, különösen a születendő gyermeket, az újabb, de mindenesetre alsóbb rangú kasztba való osztályozás által. A B.-től született gyermeket a papok tartják, nevelik, a flút rendesen templomi muzsikusnak, a leányt is templomi szolgálatra. B. kétféle van: a fő templomok B.-jei, kivált nagy számban Siva szolgálatában, ezek állandóan a templom mellett laknak (ezek az előkelőbbek) és a vándorló B.-ek, akik szabadon, rendesen muzsikusok kíséretében s nagyobb csoportokba verődve járják az országot, egy idősebb vezetőnő (daja) felügyelete alatt, ezé a haszon, melyet vendégfogadókban és magánosok ünnepein tartott előadások után szereznek, de viszont ez tartozik gondoskodni élelmükről, ruházkodásukról. Az előkelőbb B.-t nagy tisztelet ben részesítik mindenütt.

Bajae, előkelő római fürdőhely a Nápolyi-öböl partján Pozzuoli és Capo Miseno között, a mai Baja helyén; híres volt meleg kénes forrásairól, pompás fekvéséről és környékéről, enyhe éghajlatáról, valamint a környékén volt érdekes helyekről (lukrini tó, Sibylla barlangja, az elysaei mezők, az ősrégi Cumae stb.). Az előkelő rómaiak már Kr. e. 90. tömegesen látogatták e fürdőhelyet s csakhamar villák, paloták és templomok emelkedtek ott. A zajos fürdői életet élénken írja le Seneca (Ep. 51). A római császárok vetekedtek egymással a fényűző építkezésekben s Alexander Severus is pompás palotát építtetett és mesterséges tavakat rendeztetett be itt. Így B. nemcsak a leghiresebb fürdő, hanem az elegáncia és kéjelgés főhelye is volt. A B.-i rakoncátlan fürdői élet közmondásossá vált s Varro, Cicero, Seneca, Propertius és mások élesen kikeltek ellene. A történelemben gyakran említtetik B., itt kötöttek szövetséget Caesar, Pompejus és Crassus a respublika megbuktatására; itt kísérte Nero anyját, Agrippinát arra a hajóra, amelyen ennek meg kellett volna halnia; itt halt meg Hadrianus. A rómaiak nagyszerű építkezéseiből, melyek mélyen a tengerbe nyúltak, csak kevés rom maradt fenn.

Bajai szőllők, Szabadkához tartozó telep Bács-Bodrog vm.-ben, (1900) 1323 lak., vasúti megálló.

Bájáka, a Loango vidékén (az egyenlítő alatt Ny.-Afrika partján) lakó néger nép, mely a többi loango-négereknél világosabb bőrszínű, de tipusa egyébként egészen négertipus. Gyapjas hajukat különös módon fésülik és nyírják, és testüket bedörzsölik a *tanula-fa* vörös porával, amelytől testük vörösbarna színünek látszik; a férfiak egész testüket tetoválják, a nők csak arcukat és halántékukat. Fétis-imádó nép, a főfétise valami állati koponya, melynek *Muiri* a neve. A B. férfi azt hiszi, hogy ellenállhatatlanul uralkodhatik a feleségén s a nőkön, ha szert tehet ilyen Muiri-ra. A B.-k temetés előtt felbontják halottaikat, hogy a *táltos (nganga)* saját szemeivel meggyőződhessék róla, vajjon természetes betegség, v. pedig bűbáj okozta-e halálukat.

Baján. Török-mongol név, melynek jelentése a. m. gazdag, hatalmas, nemes (Vámbéry, Magy. Eredete, 40.). Legemlékezetesebbé tette a nevet az avarok híres kháganja, ki Etele birodalmát felélesztette s az Ennstől a Volgáig, a Balti-tengertől az Al-Dunáig és Száváig parancsolt (l. *Avarok*). Az Árpád-kori magyarságnál szintén használatban volt e név.

Bajánháza, kisk. Ung vm. kaposi j.-ban, (1900) 510 magyar lak., u. t. Nagykapos, u. p. Pálócz.

Bajaszentistván, nagyk. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. kiskőrösi j.-ban, (1900) 3491 magyar, dalmát és német lak., postahivatal, u. t. Baja.

Bajazed, l. *Bajazid* (szultánok).

Bajazid, város Török-Örményországban, az Ararattól 25 km.-re. 1840-ben a földrengés döntötte romba Mahmud pasa pompás palotáját. Közel esik az orosz-perzsa határhoz, azért a történelem folyamán sok döntő csatának volt szintere.

Bajazid (*Bajazed*, arabul *Abu-Jesid*), 1. *I. B.*, a Jildirim (villám) jelzővel, török szultán, I. Murad fia s utóda, szül. 1347., megh. 1403 márc. 8., uralkodott 1389—1403-ig. A rigómezei csatatéren kivívott diadal napján, mely diadal atyja életébe került, szultánná kiáltották ki. Az ifjú B. a Balkán-félszigeti ingadozó keresztény országoknak (Szerbia, Bosznia, Albánia, Bolgárország, Oláhország, a Peloponnesos frank deszpotái és Velence gyarmatjainak) hol megfélemlítését, hol megsarcolását kezdetben vezéreire bízta, míg ő maga a Kis-Ázsiában megingott török tekintély emelése körül fáradozott, amiben siker kísérte. Anatoliának valamennyi apró emirje sorra meghódolt; utolsónak maradt Karamánia emirje, de elvégre az is elbukott. Ezalatt Európában is újabb háborúra került, 1390-ben B. vezérei az évi adóval késedelmező Lazarevics István szerb fejedelmet támadták meg, miközben Firusz bég hadosztálya a szörényi bánságot nyugtalanította, ahol azonban Perényi Mik-

lós bán megszalasztotta, mely sors az 1391. a macsói bánságba tört török csapatokat is érte, akiket Maróthy János és Losonczi István bánok Nagyolaszinál megvertek. (Ez volt a törökök első — részletesebben ismert — megjelenése magyar földön.) 1392 ben Zsigmond király maga indult a felszabadítandó Szerbiába, honnan a törökök a Kevénél vívott ütközet után kivonultak. Más csapatot Maróthy János űzött ki Boszniából. Eközben B. szultán a keletrómai császárság zavarait fordította a maga hasznára. Előbb a trónkövetelő János herceget támogatta Konstantinápoly meglepetésében, majd pedig az agg V. János császár könyörgéseire hajolván, pillanatnyi békét kötött vele, de azért mind tőle, mind utódjától, Manuel császártól szüntelenül a székváros átadását sürgette; mivel pedig ezek B. óhaját nem teljesítették, Konstantinápolyt ostromzár alá vette. 1393-ban véget vetett Bolgárország függetlenségének és Tirnovót, a földönfutó Sisman fővárosát kirabolta és rommá tette. Azután a szomszédos Oláhországba kelt át, melynek ura, Mircse vajda, Brassóba menekült. Zsigmond király a következő tavasszal meg is érkezett Erdély e és a vajdával védő és dacszövetséget kötve, 1395. Mircsét országába visszavezette és Kis-Nikápolyt bevette. De a kortársak érezték, hogy efféle múló sikerekkel a válság nincs megoldva, Zsigmond tehát Kanizsai János érseket Nyugat-Európa udvaraiba küldötte, hogy velük a B. és az ozmánok elleni keresztes háború eszméjét megkedveltesse. Végre 1396. több keresztény fejedelem, élükön Zsigmond királyunk, szövetséget kötött a félhold ellenében és 1396 tavaszán tekintélyes számú lovaghad vonult az Al-Duna felé, melyben francia, lotharingiai, lengyel és német vitézek sorakoztak a magyarokkal. Zsigmond a bolgár Nagy-Nikápolyt vette ostrom alá, míg azonban a keresztes had a várral bajlódott, B. hatalmas serege élén sietve a város alatt termett és merészen nekiment a meglepett keresztényeknek, kiket szept. 28-ikán teljesen levert. (L. *Nikápolyi csata.)* B. beérte a diadallal, az előkelőbb foglyok váltságdíjával s a többiek megöletésével, de bosszuhadjáratot nem indított a keresztény Európa ellen. Ehelyett adófizetővé tette Moreának összes tucatfejedelmeit, végleg juttatta Achája és Athén hercegségét, bevette Argost és azután újra a már 1391 óta majdnem szakadatlanul ostromolt Konstantinápoly alatt termett, midőn az Ázsiában támadt mongol fergeteg Kis-Ázsiába szólította. Angora táján, 1402 júl. 20. ütközött meg *Timur*-ral (l. o.), ki B.-ot legyőzte és foglyul ejtette. A győző eleintén nemeslelkűen bánt a fogoly szultánnal, de egy szökési kísérlet után szigorú őrizet alá helyezte. (Az a hir, mintha B.-et vadállat módjára ketrecbe záratta volna, mesebeszéd.) A hatalmának magaslatáról lezuhant szultán a következő év elején a fogságban meghalt. Utóbb fia, I. Szolimán követte őt a trónon.

2. *II. B.*, 1481—1512-ig török szultán. II. Mohamednek, Konstantinápoly és a görög-keleti birodalom meghódítójának fia, szül. 1446., megh. 1512 máj. 26. Alig hogy 1481. átvette a kormányt, öccsével, Dzsem herceggel gyült meg a baja, ki maga is a trónra vágyódott (l. *Dzsem).* E fegyverrel és diplomáciai cselvetéssel folytatott párbajnak az lett a vége, hogy B. Dzsem-et 1481 jún. 20. Brussza táján megverte és azután Rhodus szigetére a lovagrend szárnyai alá futamította; később pedig a lovagokkal kötött szerződés értelmében Nyugat-Európába vitték, melynek haszonleső fejedelmei a foglyot kézről kézre adták, mígnem valamelyikök Dzsemet megmérgezte. B. uralkodását a háborúk szakadatlan sora tölti be; küzdött ő Lengyelország, Velence, Egyiptom, Perzsia, de leginkább hazánk ellen. Ami Hunyadi Mátyás királyunkkal viselt dolgait illeti, B. először is 1481. Boszniát dúlatta fel pasái által, mely hírre Mátyás, ki Frigyes császárral volt éppen elfoglalva, Kinizsi Pálra bizta a megtorlás feladatát. Kinizsi Rozgonyi László, a Tökölyi testvérek és Vuk szerb deszpota támogatása mellett Iszkender pasa fölött Szendrőnél fényes diadalt aratott és azonfelül Szerbiában is Krusevácig megforgatta diadalmasan fegyvereit. E vereségek után B., ki akkor az Ázsiában kifejlett bonyodalmak elintézésével volt elfoglalva, Mátyás királlyal 1483. öt évre békét kötött. E béke azonban nem volt tartós, mert mintegy 10 ezer mozlim (állítólag B. tudta nélkül) Horvátországon keresztül Krajnába tört; visszatérésök közben azonban Gerebi bán, Gara Péter és Frangepán által az Unna és Száva összefolyásánál levágattak. B. ugyan híven megtartá a békét, sőt 3 évre meg is hosszabbította, de Mátyás halála után a maga hasznára kívánta fordítani a hazánkat dúló pártoskodást, miért is pasái 1492. Nándorfehérvár alatt termettek, melynek kapitánya, Ujlaki, csábító ajánlatait úgy, mint fenyegetéseit visszautasította. B. szultán erre Szabács és Fajcsa alatt próbált szerencsét, de itt sem mosolygott rá a siker. Egy másik, Ali vezérlete alatt álló hadosztályt, mely Erdélyben rabolt, Telegdi István alvajda vert el a Vöröstorony-szoros közelében (1493). Több siker koszoruzta Jakub pasa vállalatait, kit B. 15 ezer emberrel boszuhadjáratra menesztett Karintiába; visszajövet közben ugyan Derencsényi bán, Lábatlan és a Frangepán testvérek Ubdinje táján (a korbáviai grófságban) útját igyekeztek állani Jakub pasának, de vereséget szenvedtek; 5000 magyar és horvát halva maradt a csatatéren. E szerencsétlenségért Kinizsi állott boszut, ki 1493. telén Szendrő vidékén megsarcolta, 1394. tavaszán Belgrádot felmentette az ostrom alól és az év őszén újra Drágfy kíséretében Szerbországba intézett betörést. Utóda, Som József temesi bán követte példáját, Szentgyörgyi pedig feldúlta Bodont. Mindamellett B. II. Ulászló követével, More Péterrel 3 évre megújította a békét, mert Lengyelországot és a Velence birtokában levő Dalmáciát szándékozott megtámadni. II. Ulászló hasztalan fáradozott a szultánt a Moldva és Lengyelország ellen indított háborutól visszatartani; B.-t még az 1498. tényleg megkötött magyar-lengyel-moldva szövetség sem riasztá vissza, a magyar segély pedig csak egyre elmaradt. Más török csapatok ekközben Dalmáciát pusztították, bár Korvin János 1499. az egyikre érzékeny csapást mért Sebenico táján. B. utolsó éveit családi viszályok zavarták: fiai a trónra, sőt Szelim fia életére is tört, minek az lett a vége,

hogy Szelim a békét nehezen tűrő, prédára áhítozó janicsárok segélyével atyját 1512 április elején lemondásra kényszerítette. Az agg szultán ekkor falusi birtokára (Drinápoly közelébe) vonult, hol néhány nap mulva (április 23.) fia parancsára megmérgezték. Még felemlítendő, hogy B. a jogtudományt és költészetet kedvelte és Konstantinápolyt meg Drinápolyt a nevét viselő szép mecsetekkel ékesítette.

Irodalom. Hammer és Zinkeisen ismeretes kézikönyvei Gesch. d. osman. Reichs, I. 216. és I. 270); Jorga, Gesch. des osmanischen Reiches, I. köt. (1909) 266—325. l. és II. köt. 231—316; Jirecek, Gesch. d. Bulgaren, magyarra ford. Mayer R.; Szalay és Horváth, Magy. története (a II. és III. köt.). L. továbbá: Nikápolyi csata és Törökország.

Baja-zombor-újvidéki h. é. v., l. *Délduna-vidéki h. é. v.*

Bajazzo, az olasz *pagliacció*-ból elrontva. Megmagyarosodott alakja: *pojáca*. Az eredeti Pagliajo v. Pagliaccio a nápolyi népbohózat egy maszkja (l. *Álarc*); közhit szerint azért nevezik így, mert régi fehér és kék sávos felsőruhája hasonlít a szalmazsákhoz, valószinübb azonban, hogy attól a szalmával kitömött bábtól nyerte nevét, a melyet hushagyó kedden a nép rivalgása közt körülhordoznak, ütlegelnek, végül elégetnek. Az eredeti B.-t, vagy Pagliacciót nem a színpadról, hanem a közpiacokról ismerték, mint a kötéltáncosok és a cirkuszosok kisérőjét. Általán a tudatlanság és bárgyuság komikumát képviselte. Jelmeze az olasz komédiákban alakult ki s ma is népünnepeken, farsangi bohóskodáson európaszerte egyforma: t. i. bő, fehér, zsákszerű, nyaktól bokáig érő vászonöltözék fönt és lent leszoritva, rajta ökölnyi gombok más színben, a fejen cukorsüveg alakú, kisszélű süveg; az arc belisztezve és kifestve. *B. Loncavallo* egyik pályanyertes dalművének (1892) a címe.

Bajcs, kisk. Komárom vm. udvardi j.-ban, (1900) 1272 magyar lak., az esztergomi érsek nyaralójával, postahivatallal, u. t. Ógyalla. 1849 aug. 3. Klapka a Komáromot körülzáró osztrákokat itt megverte.

Bajcsa, kisk. Zala vm. kanizsai j.-ban, (1900) 464 horvát és magyar lak.; u. p. Szepetnek, u. t. Murakeresztúr. Zrinyi György és Erdődy Tamás 1579. Ali pasát itt legyőzték.

Bajcsi pálos kolostor, l. *Siklós*.

Bajesd, kisk. Hunyad vm. puji j.-ban, (1900) 693 oláh lak., vasúti állomás, táviró, u. p. Fehérvíz. A gör. kath. lakók régi magyar nemesi ivadékokból állnak, kik politikailag is magyaroknak tartják magukat. A kihalt B.-i nemes család székhelye. Eredetileg három nemzet (cognatio) ú. m. Halmagy, Farkas, Vitán. Ezek közül a Farkas-család egyik őse 1440. Hunyadi János alatt kifejtett vitézkedéséért adományt nyert. E család már 1496. a szomszéd Fehérvízről irta magát. A Vitán-család máig él s a vmegye szereplő emberei közt a Farkassal együtt mindig képviselve volt.

Bajfalu, kisk. Szatmár vm. nagybányai j.-ban, (1900) 351 oláh lak.; mésztartalmú kénes forrással és kis fürdővel, melyet leginkább a bányai és erdei munkások használnak; u. p. és u. t. Felsőbánya.

Bajići, község Zágráb vm. károlyvárosi j.-ban, (1900) 52 lak.; u. p. Ribnik, u. t. Károlyváros.

Bájital, szerelmi varázsital, babonás módon készített folyadék, melyről a babonások azt hiszik, hogy aki azt megissza, szerelemre gyullad (l. *Babona* és *Mandragora*).

Bajka, kisk. Bars vm. lévai j.-ban, (1900) 280 magyar lak.; u. p. és u. t. Alsóvárad.

Bajkal-hegység, l. *Altai-hegység*.

Bajkal-tó, l. *Baikal-tó*.

Bájkenőcs, Németországban az akasztófán porladozó tetem koponyáján termett zuzmóból — a latin népeknél pedig a harcban elejtett ellenfél véréből — készített kenőcs, mellyel a középkor babonahite szerint a kardokat legyőzhetetlenekké lehetett varázsolni.

Bajmócska, kisk. Nyitra vm. galgóczi j.-ban, (1900) 889 tót és magyar lak., téglagyár; u. p. Nyitraudvarnok, u. t. Galgócz.

Bajmócz, kisk. Nyitra vm. privigyei j.-ban, a Nyitra völgyében regényesen fekszik, (1900) 1274 tót és magyar lak., postahivatallal; híres várának déli oldalán hévvízforrások (47° C.) fakadnak, melyeknek fürdője a Thurzó grófok idejéből való (márványfoglalata Thurzó Elek műve). A község temploma és plébániája 1112. alapíttatott, a mostani templom a XVI. sz.-ból való. A község kőfallal van körülvéve, melynek régi kapuja még megvan. B. legnagyobb nevezetessége híres *vára*, melyet előbbi birtokosa, gr. Pálffy János 3 millió K költségen saját terve és utasitásai szerint Huber József budapesti műépitész által fényesen megújíttatott, illetve épittetett francia csücsíves izlésben, úgy hogy az most hazánknak egyik legmonumentálisabb épitménye és a külföldi hasontermészetü épitkezésekkel is kiállja a versenyt. A vár mai alakjában az ó- és új várra oszlik; az ó-vár rendetlen sokszöget képez, melyet emeletes épületek környeznek, ezekből emelkedik ki az ötemeletes új-vár, melynek száz szobája fényesen berendezve valóságos múzeuma a nagybecsü műtárgyaknak; híres mesterek (Van Dyck, Borgognone, Orcagna, Mantegna, spanyol és németalföldi mesterek) képei és egyéb műtárgyak nagy értéket képviselnek. A várkápolna 1662. épült, falait stukko díszíti; a vár elrendezése és külső épitkezései is stilszerüen alkalmazkodnak a főépülethez. A kripta bejáróját remek renaissance stílü vasajtó őrzi. — *B. vára* már a honfog lalás idejében fennállott és a hagyomány szerint Bojnik rablólovag épitette; eredetileg a királyé volt. 1301-ben Vencel király Trencsénnel együtt Csák Mátéának adta s ez birta haláláig. 1321-ben Amadé fia Miklós vérontás nélkül visszafoglalta I. Károly részére. Ezután ismét királyi vár volt, s előkelő urak (pl. a Gilétfyek) voltak várnagyai. Mátyás király Korvin Jánosnak adományozta, ki örömest tartózkodott itt, s egy alkalommal, már az atyja halála utáni években, várnagya, Poki Péter meg akarta öletni; a terv azonban idejekorán kiderülvén, Poki várnagy életével fizette meg alávalóságát. Korvin J. halála után a vár ismét a koronára szállott, 1530. Mahomed basa belgrádi várparancsnok sikertelenül ostromolta, de a községet lerombolta. A várat a hozzátartozó uradalommal együtt I. Ferdinánd király Thurzó Eleknek adományozta. 1599-ben Bocskai katonái hiába ostromolták a várat. A

Thurzókról a Pálffyakra szállott, 1637. mint zálog, 1720-tól fogva pedig örökös jogon. 1704-ben Rákóczi hadai 10 hónapig ostromolták a várat, míg végre Bercsényinek megadta magát. A várból gr. Pálffy János végrendelete szerint az uradalommal együtt elsőszülöttségi hitbizomány alakítandó, melynek első haszonélvezője gr. Pálffy Endre. A vár műkincsei múzeumszerüen kezelendők. A vár udvarán pompás hársfa áll, melyet Csák Máté 1301. ültetett; ez alatt tartották az országgyűlést, melyen Mária királyné férje, Zsigmond javára lemondott a trónról. Mátyás király fényes lakomákat, Bocskay István mint választott király országgyűlést tartott alatta, Rákóczi Ferenc is sokszor fordult itt meg.

Bajmóczapáti, kisk. Nyitra vm. privigyei j.-ban, (1900) 656 tót lak., u. p. Bajmócz, u. t. Privigye.

Bajmok, nagyk. Bács-Bodrog vm. bácsalmási j.-ban, (1900) 1502 házzal és 7588 (közte 3599 magyar, 1980 német és 1980 bunyevác), búzatermesztéssel és baromtenyésztéssel foglalkozó lak.; takarékpénztár, leszámitolóbank fiókja, bácskai hitelbank fiókja, kölcs. tűzkárbizt. társaság, géptégla-, cserép- és cementárúgyár, gőzmalmok, élénk gabona- és marhakereskedés, csendőrőrs, vasúti, posta- és táviró-állomás. Határa 10,359 hektár. Már 1462. említtetik, Corvin János birta. Ütközet szinhelye a magyarok és szerbek közt 1849 márc. 5-én. Körülbelül 5000-nyi szerb had indult Ujvidék felől Szabadka megtámadására, abban a reményben, hogy a városban lakó szerbek segítségével elfoglalhatják, de márc. 4-én visszaverettek. Másnap Gaál László alezredes kivonult a városból és összecsapott az ellenséggel, de rövid ágyuzás után kénytelen volt visszavonulni. A szerbek futásnak tartva e mozdulatot, merészen támadtak, mire a magyarok szuronyt szegezve reájuk rontottak, megfutamították őket, és egyéb zsákmánnyal együtt három ágyujokat is elfoglalták. Szabadka azóta ment maradt a szerbek támadásától.

Bajna, nagyk. Esztergom vm. esztergomi j.-ban, (1900) 2359 magyar lak., csendőrőrs, posta- és táviróhivatal. Régi gót izlésű és Szent Béla tiszteletére emelt templomát még 1079. építették. A XIX. sz. első felében gr. Sándor Móric birtoka volt, kinek ott híres ménese, nagy tehenészete és juhászata volt. Jelenleg herceg Metternich-Sándor Paulináé, kinek érdekes kastélya van itt. V. ö. A B.-biai uradalom (Jószágismertetés IV., Budapest 1877).

Bajnay *Gáspár*, XVI. sz.-beli magyar reformátor, énekszerző. A Rothkrepf-gyüjteményben lévő Dávid királyról szóló bibliás énekét, melyet Temesvárott 1549. szerzett, a M. Tud. Akadémia megbizásából Tinódi Sebestyén és kortársai dallamaival együtt Mátrai Gábor adta ki 1859-ben.

Bajnóca (növ.), l. *Filipendula*.

Bajnok. Szláv eredetü szó; az Árpádok korában személynévül is használták nálunk. Így ismerjük Boynoch ispánt 1218-ból (Árp. új okl. I. 162), ugyanezen időből a Vasvár falubeli Boynucot, ki Tecus nevü sógorát hitvesgyilkossággal vádolta meg a szatmári alispán előtt, mint az a Váradi Regestrum (*Endlicher*, Mon. Árp. 709. l. 275. sz.) említi. — *B.*, cím, mely az embersportban a legnagyobb kitüntetés. Újabban nemcsak a szoros értelemben vett sportokban, hanem a játékokban (sakk, billiárd stb.) is használják. Angoloknál *champion*; a németeknél *Meisterschaft*-nak nevezik a B.-ságot. Van klub-, országos- és világ-B.-ság. Nálunk a Magyar Atletikai Club honosította meg; 1875 május 6-án tartott két angol mérföldes síkfutás versenyében Porzsolt Ernő lett a győztes, *B.-jelölt*. A M. A. C. szabályai szerint háromszori győzelem után nyeri el a jelölt a B.-i címet. Az első magyar B. Porzsolt Ernő lett 1876 április 30-án, mikor is az említett versenyt harmadszor nyerte meg 11 p. 55 mp. idő alatt. A B. élethossziglan tiszteletbeli tagja a M. A. C.-nak. Az országos atlétikai B.-ságot a Magyar Atlétikai Szövetség vagy ennek megbízásából valamely szövetségi egyesület rendezi. Az első országos atlétikai B.-ságot 1897. négy-féle versenyre írta ki a M. A. Sz., ma azonban már a birkózáson, vívváson kívül 16-féle atlétikai B.-ságot dönt el évenként, ami a magyar atlétika rohamos fejlődésének eredménye. Az országos B.-ság egy mérkőzéssel dől el és a győzelem évéhez van kötve. Vívásban 1900, birkózásban 1905 óta írja ki a M. A. Sz. a B.-ságot. 1907 óta a *Magyarországi Torna-Egyletek Szövetsége* is rendez B.-i versenyeket, mintacsapat- és egyéni B.-ságokat, nemkülönben B.-i címmel ruházza fel a legkiválóbb versenyzőket a *Magyar Labdarugók Szövetsége*, a *Magyar Uszó Szövetség*, a *Magyar Országos Lawn-tennis Szövetség* is. Külföldön, különösen Angliában s Amerikában a *professzionátusok* is megszerezhetik a B.-i címet, nálunk azonban csak *amatőr*-B.-ok vannak. Gyakran rendeznek mérkőzéseket *világ-B.*-ságért, mikor is bármely nemzet fia részt vehet a versenyben. A professzionátus világ-B.-nak azután folyton résen kell lennie, mert ha kedve kerekedik egy másik professzionátusnak a világ-B.-i címet elnyerni és a költségek fedezésére elegendő pénze is van, kihívja a B.-ot, s ez kénytelen elfogadni a kihívást s védelmezni a címét. Ha a mérkőzésben legyőzi ellenfele, vége dicsőségének s a B.-i cím átszáll a győzőre.

Bajnokfalva (ezelőtt *Bohány*), kisk. Arad vm. borossebesi j.-ban, (1900) 405 oláh lak.; vasúti megálló; u. p. és u. t. Dézna.

Bajnok libuc (*Pavoncella pugnax* Cuv., állat), l. *Cankó*.

Bajocco (olasz), korábbi időben a pápai állam réz váltópénze, amelynek súlya 12 g., értéke kb. 5 fillér. Nevezték soldónak és bologninónak is. A sziciliai B. = 2 grana, valamivel kisebb értékü. Vertek egész, fél (mezzo-B.) és dupla (due bajocchi) darabokat, VI. Pius pápa idejében pedig ezeken felül még $2^1/_2$ és 5 B.-t tartalmazó darabokat. 1 B. = $^1/_5$ grosso = $^1/_{10}$ paolo = $^1/_{20}$ papetto = $^1/_{30}$ testone = $^1/_{100}$ scudo = 5 quatrino.

Bajocien, a geológiában a középső júrának, a doggernek alsó emelete. Bayeux franciaországi város után van elnevezve, hol ezek a rétegek tipusosan vannak kifejlődve.

Bajoire (franc., ejtsd: bazsoár), olyan érem, melyen több fej van akként elrendezve, hogy csak az egyik látható egészen oldalnézetben, a többiek

mögötte egy irányban vannak, úgy hogy ez az egy fej nagyobb részüket elfödi. E szó eredeti alakja állítólag *baisoire* (bezoár), ami azt jelenti, hogy csók-érem.

Bájolás, a Miklosich szerint szláv eredetü *báj* (magia, fascinatio) szó származéka, amely többnyire a *ráolvasással* (incantatio) járó *varázslás* értelmében használatos nyelvemlékeinkben. Vele egyértelmű az összetett *bűbájolás* v. *bűvölés-bájolás* szó; valamivel szükebb fogalomkörű a *megbájolás* v. *megbűvölés* (fascinatio), vagyis varázs-szerekkel, különösen pedig szemmel való B. A B.-t gyakorlónak neve *bájos* (bávos), *bűbájos*, *bűvös-bájos*.

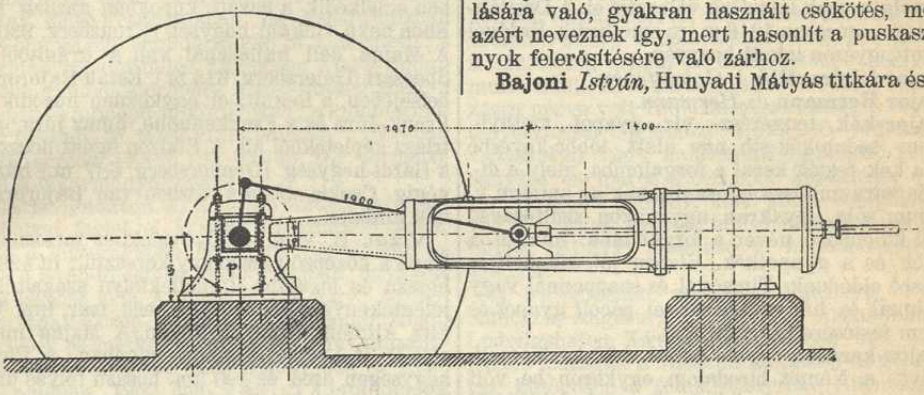
Bájombe, *bájumbe*, csak újabb idők óta ismert afrikai nép, a bántu négerek keleti ágából. A négerek tipusától több tekintetben eltérő testsajátságuak; arcélük igen finom, ajkaik vékonyak, nem duzzadtak, állcsontjaik sem kiállók, bőrszínük sötét bronzszínű, középtermetüek, nyulánk testüek. Férfi és nő egyaránt ágyékkötényt visel, a felső testet meztelenül hagyják és csak a fejedelmek és az előkelők hordanak felső ruhát. Meztelen karjaikon a férfiak vaskarikákat, a nők sárgarézkarikákat hordanak. A nők tetoválják a testüket, a férfiak nem.

Bajonett (franc.), magyarul szurony, puskára tűzhető tőr, nyárs vagy kétélü egyenes kardféle szálfegyver, amely valószinüleg Bayonne francia várostól kapta nevét, ahol 1662. az első szuronyokat gyártották. L. *Szurony*.

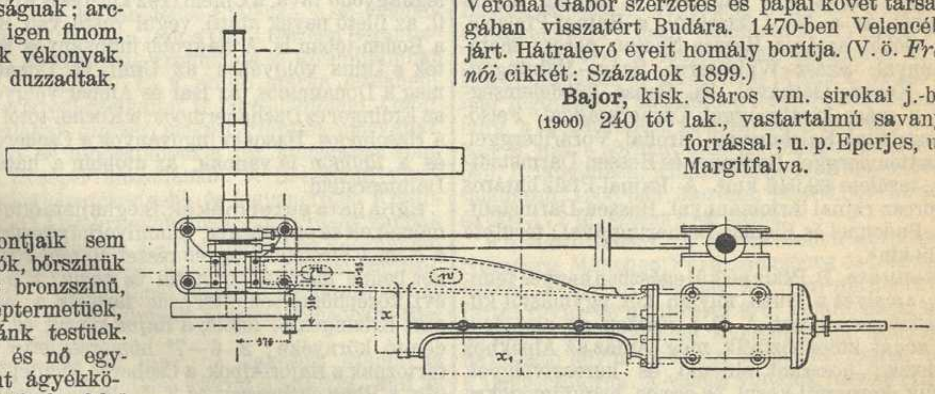
Bajonett-vezeték, a gőzgépek és az ehhez hasonló gépek keresztfejének egyenes irányú vezetésére való géprész. Azon része, melyben a keresztfej mozog hengereken, ki van esztergályozva és a főtengely-csapágy egy hosszú szuronyalaku karral van hozzákapcsolva. Nevét a katonapuskák szuronyához hasonló alakjáról kapta. Egy B. alakját Haedor rajza után az alábbi *1.* és *2. ábra* mutatja.

Bajonett-zár, a csövek hosszanti összekapcsolására való, gyakran használt csőkötés, melyet azért neveznek így, mert hasonlít a puskaszuronyok felerősítésére való zárhoz.

Bajoni *István*, Hunyadi Mátyás titkára és diplomatája, Békés és Bihar vármegyében birtokos nemes család sarja. A ferrarai és bolognai egyetemen járt, hogy a jogtudományra készüljön. Visszatérvén, Váradon, majd Pécsett kanonoki javadalmakat, Sárospatakon plébániát kapott, Vitéz pártfogása mellett pedig Mátyás király udvarában alkalmazást nyert. Mint a király titkára kétszer járt Rómában követtül. 1469-ben Veronai Gábor szerzetes és pápai követ társaságában visszatért Budára. 1470-ben Velencében járt. Hátralevő éveit homály borítja. (V. ö. *Fraknói* cikkét: Századok 1899.)

1. ábra. Bajonett-vezeték stabil gőzgépekhez (oldalnézete).

2. ábra. Bajonett-vezeték stabil gőzgépekhez (felülnézete).

Bajor, kisk. Sáros vm. sirokai j.-ban, (1900) 240 tót lak., vastartalmú savanyuforrással; u. p. Eperjes, u. t. Margitfalva.

Bajor-Alpok, így nevezik a Keleti Alpok mészkőzónájának Bajorország területére eső részét. L. *Bajorország* és *Alpok*.

Bajor borok. Bajorország legnagyobb és legkiválóbb borvidéke a Rajnapfalz, azután következik Franken és végre a Bodeni-tó vidéke. Legelterjedtebb szőllőfaja a szilváni, finomabb bort ad azonban a rizling és a piros tramini. Terem itt sok közönséges asztali bor, de terem nagyon finom csemegebor is. Fő bortermőhelyek: Dei-

desheim, Forst, Königsbach, Ruppertsberg, Wachenheim, Haardt, Dürkheim, Deckenheim, Würzburg, Kitzingen, Spielberg, Hammelburg, Tauberzell, Klingenberg. Főkép Würzburgból kerül sok bor (Steinwein) eredeti, csutoraalakú (ú. n. Bocksbeutel) palackokban forgalomba.

Bajor-erdő, a cseh ősmasszivumhoz tartozó, lekopott hegység Bajorország keleti részében, a Naab, Regen, Ilz és Duna völgye között. Szerkezetileg a Cseh-erdőnek folytatása, amelytől a Regen völgye csak látszólag választja el. A Dreitannenriegel csúcsban 1216 m.-re emelkedik. Erdővel borított, gyéren lakott hegység.

Bajor fehérszőllő, l. *Gohérfehér*.

Bajor Hermann, l. *Hermann*.

Bajor-kék, tengerész-, víz-, gyapot-, methyl-, selyem-, sedan-kék stb. név alatt, többé-kevésbé tiszta kék festék kerül a forgalomba, mely a di-, tri- és tetraszulfósavasrosanilinnek az ammon v. nátrium sója. Gyakran ugyanazon szulfósavsó kerül különböző néven a forgalomba, mint pl. a vízkék és a gyapotkék. Vízben jól, alkoholban kevésbé oldódnak. Timsóval és szappannal vagy tanninnal és hánytatóborkővel pácolt gyapot és selyem festésére használják.

Bajor-kerület, egyike annak a 10 kerületnek, amelyre a Német birodalom egykoron be volt osztva; magában foglalta a Bajor hercegséget, Felső-Pfalzot, Salzburg érsekséget, Freising, Regensburg, Passau püspökségeket, Sternstein, Ortenburg stb. grófságokat. Területe 1805. még 45,150 km² volt. Ma nagyobbára Bajorország alkotó része.

Bajor koronarend, l. *Koronarendek*.

Bajor nyelvjárások, l. *Német nyelv*.

Bajorország (lásd *a mellékelt térképet*), királyság a Német birodalom D.-i részében; két részből áll; a K.-i nagyobb, a Rajnán inneni részből és a Ny.-i kisebből, a Rajnai-Pfalzból. Az előbbi határos Hessen-Nassau porosz tartománnyal, Szász-Weimarral, Szász-Meiningennel, Koburg-Gothával, ifj. Reuss fejedelemséggel, a szász királysággal, Csehországgal, Felső-Ausztriával, Salzburggal, Tirollal, Vorarlberggel, Württemberggel, Badennel és Hessen-Darmstadttal; területe 69,942 km². A Rajnai-Pfalz határos a porosz rajnai tartománnyal, Hessen-Darmstadttal, Badennel és Elszász-Lotharingiával; területe 5928 km².

Felülete. B. Pfalz nélkül egészben hegyes fennsík, amelyet a Duna folyam két, egymástól különböző részre oszt. A D.-i részben az alpi és a sík zónát különböztetik meg. Amaz az Alpokhoz tartozik; hosszant elnyuló és keresztvölgyek szelik keresztül-kasul és egyes hegytömegekre osztják, ezek: a Boden-tó és a Lech közt az Allgaui-Alpok, a Lech és Inn közt a Bajor-Alpok (a Német birodalom legmagasabb hegycsúcsával, a Zugspitzevel, 2960 m.) és az Inn és Salzach közt a Salzburgi-Alpok. A sík zóna a Sváb-bajor fennsík; az Iller, Inn és Salzach közt terül el; közép magassága 500 m. Három részt különböztetünk meg benne: a felső síkokat, azaz a tavak vidékét (650—975 m.), a középső síkokat (400—600 m.), köztük a Lechmezőt és az alacsony vidékeket, melyek a Dunáig nyulnak. Az egész fennsík harmadkori képződmény, amelyet sok helyen törmelékes alluvium, ingoványok és turfa-rétegek takarnak. Az ÉK.-i határon emelkedik a sűrű erdőkkel borított Cseherdőnek (legmagasabb csúcsa: a Gross-Arber, 1538 m.) gneiszból álló gerince, amely DNy.-i részével, a Regensburg és Passau közt elterülő szelidebb lejtőjű Bajor-erdővel a Dunáig ér (legmagasabb csúcsa az Arber, 1458 m.). Az ÉK.-i szögletben van a gránitból álló Fichtel-hegység (Schneeberg 1060 m.), ezzel szemben az ÉNy.-i szögletben emelkedik a bazalt kúpokban gazdag Hohe Rhön nevű vulkáni hegység (Kreuzberg, 930 m.). A Majna déli hajlásánál van a gránitból álló Spessart (Geiersberg, 615 m.). Észak-Bajorország belsejében, a Regnitz-el egyközüen huzódik el a Frank-Júra és a Frankenhöhe, amaz júra, emez triasz képletekből áll. A Pfalzon egész hosszában a Hardt-hegység (Donnersberg, 687 m.) húzódik végig. Csakis ebben a részben van Bajorországnak alföldje.

Vizei. B. vizei 4 folyóvidékhez tartoznak. A Duna a középső részén foly keresztül; itt 420 km. hosszú és legalább 40 mellékfolyó szakad belé; jelentékenyebbek: az Iller, Lech, Isar, Inn, Wörnitz, Altmühl, Naab és Regen. A Majna medencéje B. É.-i részét foglalja magában; a Fichtel-hegységen ered és 490 km. hosszú folyás után a Rajnába szakad. A Dunával a Lajos-csatorna (l. o.) köti össze. Az Elbébe folyik a thüringiai Saale és az Eger; a Weserbe a Fulda és Ulster. A Pfalz vizei: a Lauter, Speyerbach, Isenach, a Vlies, a Rajnának első- vagy másodrangú mellékfolyói. Jellemzők B. alpi vidékeire nézve a tavak és ingoványok, valószínüleg egykor összefüggő víztömeg maradványai. Az Isar medencéjéhez tartoznak: az Ammer- és Würm-, a Walchen-, Kochel-, Tegern- és Schlier-tó. Az Inn-medencéhez tartozik B. legnagyobb tava, a Chiem (192 km²) és a Königsee (l. az illető nevek alatt), végül része van B.-nak a Boden-tóban is. A nagyobb ingoványos területek a Duna völgyében: az Ulmi- és Donauried, meg a Donaumoos, az Isar és Amper völgyében: az Erdinger és Dachauermoos; a Kochel-tótól E.-ra a Haselmoos. Hasonló ingoványok a Cseherdőben és a Rhönön is vannak, az utóbbin a hatalmas Dammersfeld.

Éghajlata és termékek. B. éghajlata általában mérsékelt és egészséges, valamivel hűvösebb, mint a Német birodalom egyéb részei. Három zónát lehet benne megkülönböztetni és pedig: 1. 9—10° évi középhőmérséklettel; ide tartozik a Majnapart Kitzingentől lefelé, a Rajna-síkság és a Boden-tó környéke; 2. 6—7° hőmérséklettel; ide tartoznak a Bajor-Alpok, a Cseherdő, Fichtel-hegység, a Rhön és Spessart és 3. 7—9°-kal, amely alá B. többi része esik. Esőhiány a termékenységnek soha nem áll útjában; a talaj is nagyrészt megmívelhető és ezért B. a Német birodalom országai közt egyike azoknak, amelyek mezőgazdasági termékekkel leginkább vannak megáldva. B. egész területéből (7·5 millió ha.) szántóföld- és kertre esik 40·1%, rétre 17%, legelőre 3·1%, szőllőkre 0·3% és erdőkre 32·5%. 1908-ban 707,606 acre-on, főképen Alsó- és Felső-B.-ban 481,605 m. t. búz termett, 1.392,390 acre-on leginkább ugyanazokban a kerületekben 902,849 m. t. rozs: 892,370

acre-on főképen Alsó-B.-ban és Alsó-Frankoniában 625,629 m. t. árpa; 1.226,500 acre-on leginkább a D.-i részeken 770,354 m. t. zab; 891,980 acre-on Pfalzban, Felső-Pfalzban és Alsó-Frankoniában 4.940,627 t. burgonya; 3.187,880 acre-on 6.477,905 m. t. széna. Ezenkívül jelentékeny a bortermelés Felső-Pfalzban, a Fichtel-hegységben és a bajor fennsíkon; a kendertermelés a bajor fennsíkon, a komlótermelés Közép-Frankoniában (különösen Nürnberg és Spalt környékén), Felső- és Alsó-B.-ban, Felső-Frankoniában és Felső-Pfalzban (1908-ban 56,690 acre-on 14,226 m. t. termett); a takarmányrépatermelés, különösen Alsó-Frankoniában; gyümölcstermelés Alsó-Frankoniában, a Pfalzban és a Boden-tó környékén; a szőllőtermelés Pfalzban és Alsó-Frankoniában (1908-ban 54,425 acreon 14.426,790 gallon bor termett), végül a takarmánytermelés.

Állattenyésztés. Az állattenyésztés ágai közül első helyet foglal el a szarvasmarhatenyésztés, amely a legvirágzóbb Felső- és Alsó-B.-ban, továbbá a Sváb-földön és Felső-Pfalzban, ugyanott van a legtöbb ló is. A juhok száma fogy; legtöbbet tartanak Közép-, Felső- és Alsó-Frankoniában. A sertések és kecskék száma növekszik; amazokból legtöbbet olvastak össze Alsó-B.-ban és Alsó-Frankoniában. 1907 dec. 2-án az állatállomány volt: 392,091 drb ló, 3.725,430 drb szarvasmarha, 735,113 drb juh, 2.056,222 drb sertés és 308,150 drb kecske. A méhtenyésztésre legnagyobb gondot Felső-B. fordít. A folyók és tavak halakban, az erdők vadakban elég gazdagok.

Bányászat. Legfontosabb bányatermék a szén, vasérc, grafit és a só. Szenet (1908-ban 2.123,000 t.) főképen a Pfalzban, Felső-Frankoniában és Felső-B.-ban bányásznak; vasércet (1908-ban 278,787 t.) Felső-Pfalzban és Felső-Frankoniában, grafitot Alsó-B.-ban, Felső-Pfalzban, Alsó-Frankoniában és Pfalzban; sót a DK.-i részben Berchtesgaden, Reichenhall, Traunstein és Rosenheimban (1908-ban 47,587 t., 2 millió márka értékben). Ezeken kívül szolgáltat B. porcellánföldet, különféle palákat, gipszet, meszet, gránitot, márványt, csiszoló- és litográfkőveket (ez utóbbiakat Solnhofen Közép-Frankoniában). A B.-i ásványvizek közt a legjelentékenyebb és legismertebb Kissingen (l. o.) Alsó-Frankoniában; sósforrások vannak Berchtesgadenben, Reichenhallban és Rosenheimban; kénes források Kreuthban és Kainzenbadban stb.; jódtartalmú források Heilbrunnban és Tölzben; vastartalmuak Alexandersbadban, Stebenben stb.

Lakosság és ipar. A lakosok száma az 1905-iki népszámlálás szerint 6.524,372, ami az egyes kerületek szerint a következőképen oszlik meg:

A kerület neve	Területe km²-ben	A lakosok száma		Szaporodás %-ban
		1900	1905	
Felső-Bajorország	16,725	1.323,888	1.414,224	6·8
Alsó- «	10,745	677,706	707,367	4·4
Pfalz	5,928	831,678	885,833	6·5
Felső-Pfalz	9,665	554,321	574,693	3·7
Felső-Frankonia	6,999	608,122	637,700	4·9
Közép- «	7,583	815,895	868,846	6·5
Alsó- «	8,402	650,766	682,532	4·9
Svábföld	9.825	713,681	753,177	5·5

Ezek közt volt nemre nézve 3.196,647 férfi és 3.327,725 nő (1000 férfire esik 1041 nő), vallásra nézve 4.608,469 róm. kat., 1.844,699 protestáns, 55,341 zsidó; 3512 ó-katolikus, 3301 mennonita, 225 anglikán, 933 gör. kat., 852 irvingista, 108 anabaptista, 1667 metodista, 2893 szabad keresztény, 634 egyéb keresztény stb., az idegenek (nem a német birodalomból valók) száma 118,790, akiknek nagy többsége az osztrák-magyar monarchiából való. A népmozgalom adatai 1908. házasságkötések száma 50,442, születéseké 232,397 (halva született 6447), a haláleseteké 146,179; eszerint a születések száma a haláleseteket 86,218-cal multa felül. Kivándorolt (1909) 1999. Foglalkozásra nézve volt 1907. mezőgazdasággal és állattenyésztéssel foglalkozó 1.677,980, erdészettel, vadászattal vagy halászattal foglalkozó 19,968, bányász és iparos 1.020,203, kereskedő, vasutas és hajós 358,181, ház körül szolgálattevő 155,291, orvos, ügyvéd, tanító, mérnök vagy hivatalnok 181,371, magánzó v. foglalkozásnélküli 424,354.

A legiparosabb városok: Nürnberg, Fürth, München, Augsburg, Würzburg, Aschaffenburg, Ludwigshafen, Zweibrücken, Speyer stb. A fontosabb iparágak a vasárúk készítése és gépgyártás, különösen a fémjátékszereké Nürnbergben és Fürthben; tudományos műszerek készítése München, Nürnberg, Fürth és Augsburgban; hegedükészítés Mittenwaldban és az orgonagyártás Öttingenben; állami fegyvergyár van Ambergben. Nagy téglagyárak vannak München körül; porcellán- és kőedénygyárak Nymphenburgban. A legnagyobb kémiai gyárak München, Heufeld és Nürnbergben találhatók. Virágzó a faipar, amelynek nyersanyagát maga az ország szolgáltatja. A papírgyártás központja München, Dachau, Pasing, Miesbach, Augsburg, Kempten, Nürnberg és Regensburg; nagy lendületnek örvend a bőripar is, amelyet a fentemlített városokon kívül Schweinfurtban és Passauban is űznek. A szövőipar leginkább a Svábföldön terjedt el és itt Augsburg a középpontja. Legfontosabb iparága azonban B.-nak a söripar, amelyet főképen Münchenben, Erlangenben, Kulmbachban és Nürnbergben találhatni. 1908-ban összesen 18.482,847 hl. sört és 204,177 hl. szeszt gyártottak.

Kereskedelem. A kereskedelem gócpontjai Nürnberg, München, Fürth, Augsburg és Ludwigshafen. A kivitel főcikkei sör, bor, nürnbergi és fürthi rövid- és norinbergi árú, komló, litográfiai kő stb. A kereskedelem szolgálatában állanak a hajózható folyók: a Duna, Majna és Rajna, tov. a Lajos-csatorna. A vasúti vonalak hossza (1908) 7670 km., ebből 3718 állami. A posta-, telegráf- és telefon-kiadások (1908) 4.763,262 és a bevételek 6.212,032 márkára rúgtak. A telegráfvonalak hossza 13,818 angol mérföld.

Alkotmány és közigazgatás. A bajor királyság a férfi-ágban az elsőszülöttség rendje szerint örökölhető. A királynak róm. katolikusnak kell lennie. A király törvényhozói jogát megosztja a parlamenttel, amely felső- és alsóházból áll. A felsőház, vagyis a Reichsräte háza jelenleg áll 19 kir. hercegből, 2 róm. kat. érsekből, 16 mediatizált család fejéből, 31 örökösödés révén jogosult

tagból, 1 róm. kat. püspöktől, a protestáns Oberconsistorium elnökéből és 17 a király által kinevezett tagból; ezeknek száma azonban az örökös tagok száma $^1/_3$-ánál több nem lehet. Az alsóház választott tagokból áll. Az 1906 ápr. 6-iki törvény szerint a választás közvetlen és titkos. Választási joggal bir minden legalább 25 éves polgár, aki legalább egy évig egyenes adót fizetett. Az alsóház tagjainak száma 163; legalább minden 3. évben kell összehivatnia. A végrehajtó hatalmat a király miniszterei által gyakorolja; a minisztériumok a királyi házi és külügyi, az igazságügyi, belügyi, vallás- és közoktatásügyi, a pénzügyi és hadügyi minisztériumok. A végrehajtó hatalom kezelésében a király tanácsadója az államtanács, Staatsrat, amely egy királyi hercegen és a miniszstereken kívül 11 tagból áll. Közigazgatás szempontjából az ország 8 kerületre (Regierungsbezirke, l. fentebb névszerint) oszlik, amelyek élén a kinevezett kerületi elnök (Regierungspräsident) áll. A községek autonomok, de állami felügyelet alatt állanak. Hadügyi tekintetben B.-nak némi önállósága van. Béke idején a bajor király a főparancsnok; háború idején azonban a német császár. Béke idején saját hadserege, valamint az erődítmények költségeit Bajorország viseli. A bajor hadsereg 3 hadtestre oszlik; ezek székhelyei München, Würzburg és Nürnberg. Béke idején a hadsereg 66—68,000 főből áll. Az ország pénzügyei rendezettek. Az 1908—1909. évre szóló budget tételei a következők:

	Márkákban
Bevétel:	
Egyenes adók	46.000,000
Bélyegek, illetékek stb.	26.451,100
Közvetett adók és vámok	48.847,680
Vasút, posta, bányászat stb.	330.356,839
Állami jószágok	60.484,410
Különfélék	6.789,340
Visszafizetés a birodalomtól	21.060,800
Összesen	639.990,169
Kiadás:	
Államadósság	68.072,285
Civillista	5.402,475
Külügyek	1.538,258
Közlekedésügy	4,874
Igazságügy	24.587,174
Belügy	33.735,044
Pénzügy	9.874,445
Vallás- és közoktatásügy	39.061,777
Nyug- és kegydíjak	26.102,270
A birodalmi kiadások	36.699,381
Állami kezelési költségek	286.888,385
Egyebek és országgyűlés	98.028,575
Összesen	639.990.169

Közoktatás. Az iskolakötelezettség általános; a besorozott újoncok közül alig 0·01% analfabéta. A népiskolák száma (1905—6) 7434, a tanítóké 16,420, az iskolás gyermekeké 958,037, a költségek 52.680,000 márka. A gimnáziumok száma 42, a progimnáziumoké 44, a reálgimnáziumoké 4 és a reáliskoláké 55, összesen 32,365 tanítvánnyal, akik közül a gimnáziumokra 16,045, a reáliskolákra 12,259 esik. Technikai főiskola Münchenben van (1907—8) 70 tanárral, 2339 hallgatóval. A bajor egyetemeken az 1909—10. téli félévben volt és pedig Münchenben 256 tanár, 177 hallgató a teológiai fakultáson, 1762 a jogin, 2276 az orvosin és 2322 a bölcseletin; Würzburgban 100 tanár, 86 hallgató a teológiai, 297 a jogi, 686 az orvosi és 355 a bölcsészeti fakultáson; Erlangenben 102 tanár, 139 hallgató a teológiai, 248 a jogi, 432 az orvosi és 302 a bölcseleti faklutáson. Szakiskolák és pedig gazdasági szakiskolák a müncheni műegyetem gazdasági osztálya, a mezőgazdasági és sörgyártási akadémia Weihenstephanban, 6 kerületi és 446 továbbképző gazdasági iskola; 4 középiparískola stb. Egyéb kiválóbb kulturális intézmények az állatorvosi főiskola, a tudományos akadémia és a képzőművészeti akadémia, valamennyi Münchenben.

Irodalom. A hivatalos statisztikai kiadványokon kívül: Koestler, Handbuch zur Gebiets- und Ortskunde des Königreichs Bayern, München 1895; Piloty, Die Verfassungskunde des Königreichs Bayern, u. o. 1895; Pohl, Handbuch der Staats und Verwaltungsrecht f. d. Königreich Bayern, u. o. 1900; Götz, Landeskunde von Bayern (Sammlung Göschen), 1904.

Története. Római és germán korszak.

B. őslakói kelta törzsek voltak, mint a vindelikok, akiket *Augustus* római császár vezérei: Drusus és Tiberius Kr. e. 15. leigáztak. A győzők az új tartományt eleintén *Vindeliciának* nevezték; a már akkoriban is virágzó városok közül Bregenz (Brigantium), Passau városának ú. n. Inn-negyede (Bojodurum), a rómaiak által alapított gyarmatok közül pedig Augsburg (Augusta Vindelicorum), Regensburg (Regina Castra) és Passau (Castra Batava) említendők. A tartomány szabálytalan négyszög alakjában az Alpok É.-i szegélyétől egészen a Dunáig, az Inn- és a Boden-tóig terjedt. A rómaiak Vindeliciát a tőle D.-re fekvő *Raetiá*-hoz csatolták és megkülönböztetésül Raetia secundanak nevezték. A római műveltségnek azonban ez országban is véget vetettek a népvándorlás viharai.

Népvándorlás. A bajorok eredete.

A dunamenti országok az É. felől D.-nek iparkodó germán népek útvonalába estek. A rómaiaktól elhagyott területen 488 és 520 között a markomannok és quádok foglalták el magukat, kik Csehországból (Bojohaemum) vándoroltak be és előbbi hazájukról a *bajuvarii*, «bajorok» nevet kapták.

A bajuvárok népe Ny.-ra csak a Lechig, az alemannok földjéig terjeszkedhetett, DK.-i irányban ellenben a mostani osztrák alpesi tartományokat is megszállta. 568 körül a bajorok már hercegeknek engedelmeskedtek, akik azonban némiképen az ausztráziai frank királyoktól függtek. Ekkor az *Agilolfingok* herc. családja (l. o.) uralkodott a bajorokon. Garibald herc. halála után (590) a bajor nagyok rokonát, *I. Taszilót* emelték a hercegi székre, aki az avarok ellen indított hadjáratban seregestül elveszett. Fia, *II. Garibald* idején (630) kapták a bajorok Dagobert frank királytól legrégibb törvénykönyvüket és ez időben érkeztek hozzájuk az első keresztény hittérítők is, kiket *I. Theodo* korában Szt. Emmeram követett. A keresztény hitre tért II. Theodo unokáját, Hugibert herceget Martell Károly (l. o.) 728. legyőzte. Utóda, *Odilo* nőül vette Martell Károly leányát és felszabadult

kissé nyomasztó helyzetéből, de 743. sógorai, Kis Pipin és Karlmann a Lechmezőn elfogták. A győzők B.-nak a Dunától É.-ra fekvő részeit «Nordgau» néven Frankországhoz csatolták. Odilo idejére esik Szt. Bonifáciusnak hittérítő működése és a passaui, freisingeni, salzburgi és regensburgi püspökségnek alapítása. Odilo-t hat éves fia, *III. Tasziló* követte a trónon (748—88), kit nagybátyja, Kis Pipin frank háznagy 757. hódolatra kényszerített. Midőn pedig Tasziló, önérzetes neje, a longobard Liutgard nógatására 787. a bizanci és longobard udvarral szövetkezve, sőt még az avarok segélyére is számítva, újból fegyvert fogott: Nagy Károly frank király legyőzte és hatalmát még jobban megnyirbálta. Harmadizben megkisérlett felkelés után pedig Károly Taszilót 788. saját bajor nemesei és papjai által halálra ítéltette, de kegyelemből kolostorba záratta. Tasziló herceg kénytelen volt végképen lemondani országáról. *B.* ekkor *frank tartománnyá lett.* 788 óta a Karolingok német ága uralkodott B. fölött, utoljára *Arnulf* császár (a honfoglaló Árpád szövetségese), kit 889. kiskorú fia, Gyermek Lajos követett a trónon, kinek uralkodása alatt az ismételve betörő magyarok B.-ot kétségbeejtették. 907. pl. a bajor hadsereget teljesen tönkreverték és az országot tűzzel-vassal pusztították.

Bajorország saját hercegei alatt.

Gyermek Lajossal kihalt Németországban a Karolingok férfiága (911) és *ezentúl B.-nak megint saját hercegei voltak.* Első hercegük, *Gonosz* v. *II. Arnulf* ugyan I. Henrik királynak hűséget esküdött, de azzal a feltétellel, hogy felségjogait továbbra is gyakorolhatja. Dacos fiát, Eberhardot (937—938) I. Ottó császár űzte ki az országból és Arnulf fivérét, Berchtoldot (938—948) helyezte a hercegi székbe, ennek halála után pedig saját öcscsét, I. Henriket. 955. Augsburg mellett (a Lechmezőn) az I. Ottó császár alatt álló birodalmi hadsereg leverte a magyarokat. (L. *Augsburgi csata.)* I. Henriket a következő hercegek követték: Civakodó II. Henrik (955—977), Gizella magyar királyné, Szt. István feleségének atyja, továbbá: Sváb Ottó (977—982); III. Henrik (983—985); ismét II. Henrik (985—995); IV. Henrik (995—1004); V. Henrik (1004—1026); VI. Henrik (1027—1040); VII. Henrik (1040—1047); I. Konrád (1049—1053); VIII. Henrik (1056—1056); II. Konrád (1056); II.v. Nordheimi Ottó (1061—1070). Ennek letétele után I. Welf neveztetett ki herceggé (1070—1101), ki IV. Henrik császár ellen fellázadt. Utána fia, II. Welf (1101—1120) s ezután öccse, Fekete (IX.) Henrik következett, kinek utódja fia, Kevély (X.) Henrik volt (1126—1138). Ennek uralkodása alatt kezdődtek a Welfek és Staufok között a versengések, melyek X. Henrik letételével végződtek. III. Konrád császár ekkor B.-ot babenbergi I. Lipótra (1139—1141) bízta, kit öccse, XI. Jasomirgott Henrik (1141—1156) követett. De Rőtszakállú Frigyes császár visszaadta B.-t 1156. Kevély Henrik fiának, XII. v. Oroszlán Henriknek, aki Münchent alapította, de utóbb engedetlensége miatt megfosztatott B.-tól, melyet 1180. *Ottó* wittelsbachi őrgróf kapott hűbérül.

A bajor hercegség a Wittelsbach-család birtokában.

Wittelsbachi Ottó, a most uralkodó család ősatyja, megh. 1183.; fia *Kehlheimi Lajos,* hűbér gyanánt a rajnai Pfalz-ot nyerte (1214). Utóda, *II. Ottó,* a *«fenséges»* idején (1231—53) az országot a pápákkal való viszály következtében párttusák dúlták. II. Ottó halála után fiai: *Szigorú Lajos* és *Henrik* 1255. megosztották egymás közt a hercegséget. Lajos hasonnevű ifjabb fiát, *II. Lajost* (l. o.) 1314. a választófejedelmek egy része német királynak választotta, de versenytársa, Szép Frigyes osztrák herceg sokáig elvitatta tőle a koronát. Végre Frigyes, noha Károly Róbert magyar király is segítette, a Mühlfeld mellett vívott csatában (1322) vereséget szenvedett és foglyul esett. Lajos uralkodása alatt B. nagyban haladt előre. Új törvénykönyvet alkotott, München városának új kiváltságokat osztogatott és megszerezte 1340. Alsó-B.-ot. Lajos fiai tilalma dacára mégis megosztakoztak a gazdag örökségben és azóta a wittelsbachi birtokok több évtizeden át több ág közt voltak megosztva. Csak *I V. Albert* egyesítette ujra az oszthatatlannak kijelentett bajor tartományokat (1506) és az elsőszülöttségi jogot iktatta törvénybe. Fiai: IV. Vilmos és Lajos mindamellett egy ideig közösen uralkodtak. Mindketten ellenségei valának az elterjedő reformációnak és IV. Vilmos hívta az első jezsuitákat Németországba (1541). A két herceg azonfelül a Habsburg-háznak, V. Károly császárnak és testvérének Ferdinánd magyar királynak ellenfeleit, így Szapolyai Jánost támogatták *Ferdinánd* ellen. IV. Vilmos fia *Nagylelkü V. Albert* (1550—1579) támogatta a tudományokat és a művészetet. Az ő fia, *V.* v. *Jámbor Vilmos* (1579—1597) báb volt a jezsuiták kezében. Ennek fia, I. *Miksa* (1597—1651), szintén a jezsuiták hitbuzgó tanítványa, türelmetlenségével és Donauwörth birodalmi város elfoglalásával hozzájárult, hogy Németország *Unio* és *Liga* néven két ellenséges táborra bomlott. Mikor a 30 éves háború kitört, fontos szolgálatokat tett ifjukori barátjának, II. *Ferdinánd* császárnak; a cseh felkelés elnyomására átengedte neki saját seregét és Tilly vezérét. Csakhogy ennek fejében Felső-Ausztriát, 1623. pedig az átokkal sujtott Pfalzi Frigyes birtokát, Pfalzot és a választófejedelmi méltóságot követelte zálogul. A vesztfáliai békekötésben ez utóbbit és a Felső-Pfalzot meg is tartotta. Országa különben a háború alatt sokat szenvedett a svédektől és franciáktól.

Bajorország mint választófejedelemség.

Miksa fia és utóda, *Ferdinánd Mária* (1651—79) behegesztette a háború okozta sebeket. Utóda, *II. Miksa Emánuel* (1679—1726) hadi dicsőségre vágyakozott s ezzel a hajlamával nagy szerencsétlenségbe döntötte B.-ot. Igaz, hogy a *«kék király»* Bécs felmentése, hazánkban pedig Budavár visszafoglalása, a mohácsi diadal és Nándorfehérvár visszavívása által nagy érdemeket szerzett. De B. jólétét e költséges vállalatok által alapjában megingatta, a *spanyol örökösödési háborúban* pedig (l. o.) országát a bukás szélére sodorta. A höchstädti csata (1704) után külföldre kellett menekülnie. E háborúval párhuzamosan XIV. Lajos

francia király még egy ellenséget támasztott Lipót császár és királynak: II. Rákóczi Ferencet. Rákóczinak az a terve azonban, hogy felajánlja Miksa fejedelemnek a magyar koronát, dugába dőlt. Csak az utrechti béke után térhetett vissza Miksa feldúlt országába. 1726-ban fia, *Albrecht Károly* követte a trónon, ki 1740. az országot újból háborúba keverte. Ámbár I. József császár leányával, Mária Amáliával kötött eljegyzése alkalmával a VI. Károly által kiadott *Pragmatica Sanctio*-t jogérvényesnek ismerte volt el: Károly halála után, hivatkozással egy V. Albrecht és Anna (I. Ferdinánd leánya) közötti elavult szerződésre, hadat üzent Mária Teréziának (l. *Osztrák örökösödési háború*). A franciákkal szövetkezve, megszállotta Felső-Ausztriát és Csehországot, sőt 1742. a választófejedelmek VII. Károly néven német császárnak is választották. Ugyanekkor azonban elvesztette B.-ot, melyet az osztrákok, illetőleg a magyar felkelő hadak elleptek és megsarcoltak. Fia és utóda, *III. Miksa József*, a füsseni különbéke folytán (1745 ápr. 22.) visszakapta Ausztriától országát, minek fejében elismerte a Pragmatica Sanctiót. Minthogy gyermekei nem voltak, megújította *Károly Tivadar* pfalzi választófejedelemmel a régebbi örökösödési szerződéseket.

Midőn azután a wittelsbachi bajor ág 1777 dec. 30. Miksa Józseffel kihalt, e szerződések értelmében *Károly Tivadar* pfalzi és rajnai választófejedelem lett B. választófejedelme, miáltal Pfalz 450 évi különválás után ismét visszakerült B.-hoz. Ekkor azonban Ausztria emelt váratlanul igényeket az örökség harmadrészére. Károly Tivadar, kinek törvényes gyermekei nem voltak, 1778 jan. 3-án elismerte Ausztria valamennyi igényét. Nem úgy Károly zweibrückeni herceg, ki mint legközelebbi oldalági rokon, B.-nak ily földarabolásába bele nem egyezett és II. Frigyes porosz királyhoz fordult segítségért. Minthogy József császár most sem engedett, kitört a *bajor örökösödési háború* (l. o.), melynek azonban 1779 márc. 7. csakhamar fegyverszünet, május 13. pedig a Teschenben kötött béke véget vetett, még mielőtt jóformán vérontásra került volna a dolog. B. megmaradt egységes országnak, az Inn-negyedet azonban át kellett engednie Ausztriának.

Bajorország a francia forradalom és I. Napoleon korában.

A francia forradalmi háborúkban a Pfalz elejétől kezdve sokat szenvedett, 1796. pedig maga B. lett a háború színhelye. Míg Jourdan Felső-Pfalzban Károly osztrák főherceg ellen küzdött, Moreau hadserege Münchenig és Ingolstadtig nyomult. Károly Tivadar ekkor Szászországba menekült, miniszterei pedig fegyverszünetet kötöttek Moreauval, melynek értelmében B. egyidőre ismét felszabadult. Károly Tivadart rokona, *IV. (I.) Miksa József* zweibrückeni herceg követte (1799–1825), aki Montgelas miniszter szavára hajolt. 1800 júniusban Moreau újból elárasztotta B.-ot és Hohenlindennél legyőzte az osztrákokat. Az 1801. Lunevilleben kötött béke véget vetett a háborúnak. B. elveszté ugyan az egész rajnai Pfalzot, Zweibrücken és Jülich hercegségeket (11,000 km², 694,000 lak.), de 1803. a würzburgi, bambergi, augsburgi és freisingeni püspökségek, a passaui és eichstädti püspökségek egy része, 12 apátság és 15 birodalmi város odaitélése folytán veszteségeért bő kárpótlást kapott (18,000 km², 900,000 lak.) 1805-ben az osztrák-francia háborúban B. Napoleont segítette, minek jutalmául Miksa a pozsonyi békében Würzburg helyett egész Tirolt, Vorarlberget, Passau és Eichstädt többi részét, Augsburgot és Lindaut (5500 km² helyett összesen 32,000 km² 1.028,000 lak.) kapta, sőt I. Napoleon hű szövetségesét (1806 január 1.) a *királyi méltósággal* is megjutalmazta. Ámde Miksa királynak a rajnai szövetséghez kellett csatlakoznia (1806 július 12.). Napoleon azonfelül arra az igéretre is kötelezte, hogy valamennyi háborújában 30,000 katonával segíteni fogja. B. rövid idő mulva az ansbachi őrgrófsággal és Nürnberggel nagyobbodott, úgy hogy az ország területe 91,000 km²-re emelkedett, a lakosság pedig 3.231,000 főre. B. volt a rajnai szövetség leghatalmasabb állama, de mégis csak hűbérese volt Napoleonnak, ki a nemzeti mozgalmat itt is kíméletlenül elnyomta (l. *Palm*).

1808 május 1-én az új királyság demokrata, sőt radikális alkotmányt kapott, mely azonban csak holt betü maradt. 1809-ban a Franciaország s Ausztria közti háború s a Tirolban és Vorarlbergben kitört fölkelés ismét igénybevette az ország erejét. Az 1809 okt. 14-iki bécsi béke új területváltozást okozott. B. Dél-Tirolt Franciaországnak, Ulm várát pedig Württembergnek engedte át; ezek helyett azonban megkapta Salzburg fejedelemséget, Berchtesgadent, az Inn-negyedet és a Hausruck-negyednek egy részét, 1810. pedig a bayreuthi őrgrófságot, összesen 75.000 lak. 1812-ben 30,000 katonát kellett I. Napoleonnal az orosz jeges pusztákba menesztenie, novemberben pedig 10,000 tartalékost Poroszországba küldenie. E hadseregeknek 1813 tavaszán csak jelentéktelen romjai tértek vissza B.-ba. Miksa József még az 1813-iki nyári csatákban is segítette pártfogóját, de elvégül mégis meghökkenvén a szövetségesek diadalain, a lipcsei csata előtt elpártolt I. Napoleontól és a riedi szerződésben (1813 okt. 8.) a szövetséges hatalmakkal szemben B. területi épségének és szuverénitásának biztosítása mellett kötelezte magát, hogy Franciaország ellen 36,000 katonát állít. Okt. 14. a király hadat üzent a visszavonuló Napoleonnak, ki azonban Wrede tábornok lesben álló hadtestét Hanau mellett széjjelverte. A bécsi kongresszuson B. mint független, szuverén állam szerepelt. Az 1814 máj. 30-iki párisi béke értelmében Tirolt és Vorarlberget visszaadta Ausztriának, amiért egyelőre Würzburgot és Aschaffenburgot kapta cserébe. 1816 ápr. 14-én pedig a Rajna mindkét partján kapott nagyobb területet. B. területe kitett immár 81,000 km²-t, lakosainak száma pedig 3.377,000-re rúgott.

Bajorország haladása 1848-ig.

IV. Miksa József a maradi Montgelas elbocsátása után szabadelvű irányban vezette B.-ot, sőt a király 1818 május 26. alkotmányt oktrojált népére, behozta a két kamarás rendszert, kimondta a közteherviselés elvét, a törvény előtti egyenlőséget és vallásszabadságot. 1825 okt. 13. nagyreményű fia,

ORSZ. SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

BAJORORSZÁG ÉS WÜRTTEMBERG.

RÉVAI-LEXIKON

RÉVAI-KARTOGRAFIA.

ORSZ. SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

I. Lajos követte őt a trónon, aki nevét arany betükkel véste be a művészettörténet lapjaira és München műemlékek hajlékává és egyúttal (1826) egyetem székhelyévé tette. A mellett eltörölte a cenzurát. 1832-ben Ottó, I. Lajos király másodszülött fia, foglalta el Görögország trónját. Ez új viszonyból azonban sok teher háramlott B.-ra. A király ugyanis elrendelte, hogy egyelőre 3500 bajor katona kisérje el Ottót, kit egyúttal pénzbeli áldozatokkal is kellett támogatni. 1834-ben fogtak hozzá a Lajos-csatorna ásatásához és 1835. nyilt meg a Nürnberg-Fürth között épített vasút, az első vasút német földön. Az 1837-iki országgyülés viszályba keveredett a királlyal, ki erre az elbocsátott Öttingen-Wallerstein herceg helyébe az ultramontán *Abel* minisztert nevezte ki. Abel az országot 10 évig teljesen Metternich és a befogadott jezsuiták szellemében kormányozta és a cenzurát legott megint behozta. A második kamara 1845—46. a leghevesebb támadásokat intézte Abel és a szerzetesrendek ellen, de az Abel-kabinet még sem emiatt bukott meg, hanem azért, mert megharagudott reá *Lola Montez* spanyol táncosnő, Lajos király mindenható kedvese. Midőn Abel és társai a táncosnő eltávolítását követelték a királytól, ez ehelyett 1847 febr. 17-én a minisztereket bocsátotta el és a protestáns, egyébiránt bürokrata *Maurer* államtanácsosra bízta a kormányt. Maurer a király kivánatára aláírta ugyan azt a rendeletet, mely által Lola Montez a Landshut grófnő rangját és címét kapta, de ennek hírére Münchenben, különösen az egyetemi diákok, tüntetéseket rendeztek, melyeket a kormány alig birt elnyomni. 1848 nov. 27. a király a Maurer-minisztériumot is elbocsátotta s az új minisztérium élére most újból a népszerű *Öttingen-Wallerstein* herceg került, ki Berks államtanácsost, Lola Montez kegyeltjét fogadta maga mellé belügyminiszternek. A táncosnő tolakodó magaviseletén és állami ügyekbe való beavatkozásán végre a máskülönben békés müncheniek annyira megbotránkoztak, hogy 1849 febr. 10. és 11-én zavargások törtek ki. A király Lola Montezt erre Münchenből eltávolította, de a lakosság Berks miniszter elbocsáttatását is követelte. Midőn azonban megtudták, hogy Lola márc. 8. és 9-ike közti éjjel ismét Münchenben időzött s hogy a király Öttingen-Wallerstein herceget elbocsátotta, s midőn hire járt a berlini és bécsi forradalom kitörésének, újra kezdődtek a zavargások, melyek folytán Lajos király márc. 20. fia, Miksa javára lemondott.

II. Miksa. 1848—1864.

II. Miksa másnap megesküdött az alkotmányra, s márc. 22-én trónbeszéddel nyitotta meg a kamarákat. Bünbocsánatot hirdetett a politikai elítéltek számára és több liberális törvényjavaslatot helyezett kilátásba, melyek közt a sajtószabadság, az esküdtszéki intézmény behozatala, a földtehermentesítés és a választási törvény módosítása voltak a legfontosabbak. Ugyanekkor a Bray és Lerchenfeld-féle felelős minisztérium vette át az ügyek vezetését. Az előterjesztett törvényjavaslatokat mindkét kamara versengő gyorsasággal tárgyalta le, de a frankfurti nemzetgyűlésbe is küldtek képviselőket. Nemsokára azonban e minisztérium is az abszolutisztikus politika lejtőjére lépett és a Frankfurtban hozott birodalmi törvényekkel szemben merő partikularisztikus álláspontra helyezkedett. Az 1849 jan. összehívott második kamara kimondta, hogy B. a német nemzetgyűlés által hozott alkotmányos alapjogokat elfogadja és az egységes, oszthatatlan Németország szervezése mellett nyilatkozott; de a porosz király német császárrá való jelöltségét ellenezte. A kormány, mely az első határozatot nem helyeselte, nemsokára visszalépett és az új, *von der Pfordten*-féle kabinet közvetítő szerepet kezdett játszani Poroszország és Ausztria közt. Pfordten báró április 23. jegyzéket intézett a birodalmi gyűléshez és a német kormányokhoz, melyben a birodalmi alkotmányt elvetette, a császárválasztás ellen tiltakozott és azt javasolta, hogy új német államszövetséget alakítsanak (Ausztria bennmaradásával), a szövetség vezetését pedig egy elnökségre bízzák, melyben a középállamok majd felváltják egymást. Trializmus-alapra akarta tehát a német szövetséget fektetni. Az ország nagyobb városai tiltakoztak a kormány programmja ellen, elismerték a birodalmi alkotmányt és a radikális agitátorok által felizgatott Pfalzban kitört a lázadás, melyet azonban a segítségül hivott 20 ezer porosz könnyű szerrel levert. A reakció még javában dühöngött, midőn a minisztérium új választásokat írt ki, melyekből az ellenzék — az ostromállapot folytán — csak megtizedelve került ki. Szept. 10-én tartott trónbeszédében Miksa király világosan kifejtette, hogy nem hajlandó csatlakozni a porosz politikához, hanem Ausztriával és Württemberggel együtt a volt Bund helyreállítására fog törekedni. A kormány továbbá helyeselte a frankfurti szövetségi tanácsnak azt a határozatát, mely Schleswig-Holstein népét ismét kiszolgáltatta a dánoknak; helyeselte azt is, hogy a zsarnok fejedelmük ellen felkelt kurhesseni nép ellen többek közt bajor csapatok is küldessenek. A kamara poroszfaló többsége helybenhagyta e vértagadó és nemzetietlen rendszabályokat. A belügy terén B. sem tudta magát kiszabadítani az 1848—49. szabadságharc nyomában járó reakció bilincseiből. Egyesegyedül a tudományos élet terén haladt B. előre, ami elsősorban a Münchenbe hivott v. önként ott megtelepedett tudósok és művészek érdeme. Midőn a kamara 1855. az új büntető- és rendőri törvényjavaslatot nagyon is megnyirbálta és az ellenzéki előadót (Weiss tanárt) másodelnökének választotta, a kormány a kamarát feloszlatta. Csakhogy az új országgyülés 1859 jan. 26. Weisst megint alelnöknek választotta. A kormány most már nem merte feloszlatni a kamarát, mert az európai látóhatáron felhők tornyosultak. Máskülönben hajlandó volt Ausztriát az olaszok és franciák ellen támogatni és e célból kölcsönre szorult. De mert e kölcsön körül véleményeltérések mutatkoztak, a király a kamarát márc. 25. feloszlatta. Mindamellett Miksa király meggyőződött róla, hogy az eddigi módszerrel többé nem boldogulhat. 1859 márc. 27. elbocsátotta a Pfordten-minisztériumot és *Schrenck* báróra bízta a kormányt. Az új minisztérium 1862. több fontos reformot léptetett életbe s eltörülte a kis

lutrit. Az 1863-iki frankfurti fejedelmi gyűlésen a bajor király választott, mint a legelső közepes hatalmu német ország ura, Ferenc József császár megnyitó beszédére. Egy évvel később, 1864 márc. 14., Miksa király váratlanul meghalt.

II. Lajos, 1864—1886.

II. Miksa fia és utóda, trónraléptekor még csak 17 éves volt. Ábrándos és romantikus hajlamaihoz képest ifjuságától fogva rajongott a zenéért, az irodalomért s a szépművészetekért, de a nyilvánosságtól mind jobban elzárkózott. (L. *II. Lajos.*) Az ő passziv magatartásában és szeszélyeiben rejlik egyrészt az oka annak, hogy B. a német nemzetnek most bekövetkezett világraszóló átalakulásában nagyobb szerepet nem játszott. Schrenck báró, ki a vámpolitikai kérdésben sehogyan sem tudott egyezségre lépni Poroszországgal, 1864 okt. lemondott s a külügyi minisztériumot von der Pfordten vette át, ki a poroszfrancia vámszerződéshez hozzájárult. Máskülönben is engedett Bismarcknak, aki ekkor már megnyerte volt Ausztriát Schleswig-Holsteinnak közös erővel való megszállására és Frigyes herceg jogigényeinek mellőzésére. B. a szövetséges gyűlésen tiltakozott ugyan az ellen, hogy a két nagyhatalom vegye Schleswig-Holsteint birtokába és Frigyes herceg igényeit pártolta. De a szövetségi gyűlés 1865 márc. csekély többséggel B. indítványát elvetette. Emiatt igen feszült lett a viszony Poroszország és B. közt és előre volt látható, hogy ha Holstein miatt Ausztria és Poroszország közt kenyértörésre kerül a sor, B. semmiesetre sem tart Poroszországgal.

Bismarck ugyan ismételten iparkodott csábító igéretekkel B.-ot a porosz táborba csalogatni, v. legalább semleges magatartásra birni, de von der Pfordten nem csatlakozhatott Poroszországhoz, mert a bajor nép nagy többsége gyülölte Poroszországot; különben is biztosra vették, hogy Poroszország Ausztriával szemben a rövidebbet fogja húzni. Ausztria felszólítására 1866 márc. 16. B. tényleg megkezdte hadi készületeit és jún. 10. mozgósított és midőn Ausztria június 1. a német Bundra bízta a schleswig-holsteini kérdés megoldását, jún. 11. pedig ugyancsak a Bundtól segítséget kért Poroszország ellen: B. jún. 14. a szövetségi gyűlésen megszavazta az egész német hadsereg mozgósítását, a porosz hadtestek kivételével, és ugyanaz nap megkötötte Ausztriával az olmützi szerződést, mely B. területi épségét biztosította. A máj. 27. elhangzó trónbeszéd utalt a helyzet komolyságára és 31,512,000 frt rendkívüli hitelt kért; programmként a béke fönntartását tűzte ki célul, a béke megszegése esetére pedig a német szövetség jogainak és B. önállóságának megvédelmezését. A kamarák jún. 18. megszavazták a kért hadi hitelt és a király lelkesítő kiáltványt intézett népéhez. A bajor hadsereg élére Károly herceget, a király 70 éves nagybátyját állitották, táborkari főnöke von der Tann tábornok lett. A Bamberg és Schweinfurt körül összpontosított hadsereg létszáma 50,000 főre rúgott. Eleintén a poroszoktól szorongatott hannoveri sereget készültek támogatni. De Károly herceg tétlenül veszteglett és habozásával csak siettette a közös ügy romlását. Vogel von Falkenstein és Manteuffel porosz tábornokok a bajor hadosztályokat júl. 4—28-ig több ízben megverték és a Majnavonal mögé szorították vissza. (L. *Német-osztrák háború.*) E kudarcok után von der Pfordten júl. 22. Berlinben megkötötte a békeszerződést, melynek értelmében B. 551 km² területi veszteségen kívül 30 millió forint hadi kárpótlást fizetett Poroszországnak. Ugyanekkor Bismarck B.-gal titkos védő és dacszövetséget létesített.

A háború gyászos vége alapjában megváltoztatta a közvéleményt. Voltak ugyan olyanok is, kik árulást emlegettek, de a többség a hibás politikában látta a baj forrását és felhagyott a Poroszország ellen táplált gyűlölettel. A hangulat változása alatt az augusztus 27. egybegyült kamarák helybenhagyták a Poroszországgal kötött békeszerződést és a hadi kárpótlást, von der Pfordten pedig beadta lemondását. Utóda *Hohenlohe-Schillingsfürst Klodvig* herceg lett, akinek kinevezése új érát jelzett, amennyiben e kinevezés arról tett tanuságot, hogy a kormány őszintén közeledni óhajt Poroszországhoz. Ennek megfelelően Hohenlohe aláírta az új vámegyleti szerződéseket, melyeket a második kamara okt. 22. 117 szavazattal 17 ellenében elfogadott. Az első kamara, a partikularizmus oszlopa, ellenezte ugyan a dolgot, de Bismarck kereken kijelentette, hogy okt. 31-én felmondja az 1865-iki vámegyleti szerződéseket, ha a kamara addig az új vámegyleti szerződést el nem fogadja. E fenyegetésre az első kamara is helybenhagyta a szerződéseket.

Amikor az országgyűlést újra megnyitották, a kormány új iskolai törvényjavaslatot terjesztett a kamarák elé, mely a papság befolyását az oktatásügyre lényegesen megszorította. Mihelyest a (partikularista és klerikális) «patrioták» erről értesültek, hevesen tiltakoztak a törvényjavaslat ellen. A második kamara a törvényt 1869 febr. ugyan elfogadta, de az első kamara a papság érdekében annyi módosítást tett a javaslaton, hogy a második kamara megsokalta. Elvégül a javaslat megbukott.

Az 1869 máj. 20-iki országgyűlési képviselőválasztásokból 72 szabadelvű és 72 klerikális képviselő került szembe, mire a kormány a nem életképes kamarát feloszlatta. Az új választásokban 80 klerikális és csak 64 szabadelvű képviselő jutott mandátumhoz. Erre a Hohenlohe-minisztérium nov. 26-án beadta lemondását. II. Lajos király azonban Hohenlohe-t maradásra kényszerítette és így csak Gresser és Hörmann, a közoktatás és belügy vezetője vált ki a minisztériumból. Az első kamara így is bizalmatlanságot szavazott a minisztériumnak, és erre a király Hohenlohe herceg lemondását elfogadta és gróf Bray-t, a bécsi bajor követet nevezte ki miniszterelnöknek.

Maga II. Lajos király szavához híven Bismarckkal tartott; kitünt ez fényesen az 1870. évi nagy francia háború kitörésekor. A francia kormány ugyan, tekintettel a bajor kamara poroszellenes többségére, azt remélte, hogy B. legalább semleges marad, de keservesen csalódott. A júl. 15. kimondott hadüzenet hirére Lajos király elrendelte az egész bajor hadsereg mozgósítását és a kamarák a hadi szükségletek fedezésére némi vita

után 18.260,000 forintot szavaztak meg. Júl. 20. a berlini bajor követ tudatta gróf Bismarckkal, hogy Franciaország hadüzenete és a német terület ellen intézett támadása folytán a bajor kormány a szövetségi szerződés alapján mint Poroszország szövetségese szintén részt akar venni a Franciaország elleni háborúban. Vilmos porosz király táviratilag értesítette Lajos bajor királyt, hogy a bajor hadsereg vezetését fiára, a porosz trónörökösre bízza, aki júl. 27. Münchenbe érkezett, ahol rendkivüli lelkesedéssel fogadták. Tann és Hartmann tábornokok vezérlete alatt a bajor hadak (III. német hadtest) a Rajnán szerencsésen átkelve, részt vettek a weissenburgi, a wörthi, a sedáni, Páris előtti és orléansi csatákban. E győzelmek megérlelték B. csatlakozását az északnémet szövetséghez, melyet 1870 nov. 23. Versaillesben aláirtak. E szerződés értelmében B. tagjává lett az újonnan alapítandó Német birodalomnak, melyben azonban annyiban foglal el kivételes állást, amennyiben jövőre is saját követei által képviselteti magát külföldi udvaroknál. Az első kamara a Német birodalommal kötött szerződéseket 1870 dec. 30. 37 szavazattal 3 ellenében, a képviselőkamara pedig 1871 jan. 21. 102 szavazattal 48 ellenében elfogadta.

Bajorország 1870 óta.

Az első német birodalmi parlamentbe B. 48 képviselőt küldött, köztük csak 19 partikularistát; ámbár az új bajor kamrában az utóbbiak sokkal több szavazattal rendelkeztek. A belügy terén a vatikáni zsinat határozatai nagy mozgalmat idéztek föl B.-ban. Döllinger (l. o.) egyetemi tanár és az első kamarának tagja 1870 jan. előzetesen is kikelt a pápa csalhatatlanságáról szóló dogma ellen. 6 nappal a dogma kihirdetése után pedig a müncheni egyetem 44 tanára és magántanára tiltakozott e dogma ellen. Növelte a bajt, hogy a müncheni érsek, a regensburgi és bambergi püspökök a dogmát a kormány engedélye nélkül kihirdették és hogy a müncheni érsek fölhívta az egyetem hittudományi karának tanárait, hogy ismerjék el a zsinat határozatait. A kar 9 tanára közül 6 aláirta e nyilatkozatot, 3 (Döllinger, Friedrich és Silbernagel) azonban ettől vonakodott. Erre az egyetemi tanács dec. 24. azt határozta, hogy a nyilatkozat aláiróit megrója és az ügyet Lutz közoktatásügyi miniszter tudomására hozza. A vita mind nagyobb mérveket öltött és végre az *ó-katolicizmus* megalapítására vezetett (l. o.).

Midőn az érsek Döllinger és Friedrich tanárokat egyházi átokkal sujtotta, az egyetem amazt rektorrá, emezt az egyetemi tanács tagjává választotta. A főpapság továbbá közös beadványban védekezett az ellen a vád ellen, hogy ki akarta játszani a *placetum regium*-ot. Magában a kormányban azonban meghasonlás támadt, Bray gróf és néhány társa nem akart energikusan fellépni a főpapsággal szemben, mások, köztük Lutz, az állam felsőbbségének érdekében energikus rendszabályokat sürgettek. Ebből miniszterválság lett; Bray gróf júl. 22-én lemondott, aug. 21. pedig új minisztérium alakult *Pfretschner* elnöklete alatt, melyben Lutz megmaradt. Aug. 27. a kabinet kijelentette, hogy nem fogja üldözni az ó-katolikusokat, a szövetségi tanácsban pedig oly törvényjavaslatot nyujtott be, mely szigoruan eltiltá az egyházi szószékről való izgatást.

A birodalommal való viszony a 70-es évek elején barátságosabban alakult, mint a berlini körök remélték. B. oly birodalmi törvényeket is elfogadott, melyeknek befogadására szerződésileg nem volt kényszeríthető, így a jezsuiták kiutasításáról szóló törvényt. A közoktatás terén a kormány rendeletek útján szaporította a felekezetnélküli elemi iskolák számát, 1873. pedig kimondta, hogy ezentúl az állam engedelme és felügyelete nélkül iskolát alapítani és fenntartani nem szabad. Az egyre növekedő klerikális többség erélyesebben követelte a gyülölt Lutz távozását, de II. Lajos egyelőre nem engedett. 1878-ban felbomlott a többség. A mérsékeltebb tagok, az úgynevezett «kormányképes frakció», Jörg és Freytag vezérsége alatt elvált a kiméletlen alsó papság («Hetzkapläne») és Sigl lapszerkesztő által vezérelt szélső párttól, mely az ősi bajor szabadság és dicsőség cége alatt szidta a poroszokat, a birodalmi adókat, a hadügy terheit és Lutz felekezeti politikáját. 1878 elején Lutz elsimította a kúriával a püspökségek betöltése miatt kitört viszályt és XIII. Leó a király által müncheni érsekké kinevezett Streichele-t és a többi püspököket megerősítette. Az 1880 jan. 7. megnyílt országgyülés küszöbén *Lutz* vállalta el Pfretzschner utódaként a miniszterelnökséget (1880—90), kivel a klerikális többség többnyire újjat huzott. 1881. behozták a titkos szavazást és felemelték a választókörök számát 47-ről 63-ra, a képviselők számát pedig 156-ról 159-re. Elhatározták továbbá a felekezet nélküli iskolák eltörlését, megtagadták a rendelkezési alapot, sürgették a kötelező polgári házasság eltörlését. 1882. pedig elvetették a dohány-monopóliumot. A minisztériumot négyszer szavazták le egymásután, de azért megmaradt hivatalában. 1884-ben megszületett az első szocialista törvény: megszavazták a munkások betegsegélyző egyesületéről szóló törvényt. Az 1886-ik évi ülésszak folyamában az első kamara elvetett több klerikális irányzatú indítványt, melyet a második kamara elfogadott. Ez év tavaszán II. Lajos fokozódó elmebetegsége és katasztrófája vonta az egész világ figyelmét B.-ra. II. Lajos régóta kerülte a nyilvánosságot és csak költséges építkezéseinek meg szenvedélyeinek élt; saját rokonait éppen úgy kerülte, mint tanácsosait és végre üldözési mániába esvén, néhány inas, lovászmester meg testőr társaságában töltötte idejét. A katasztrófát a pénzügyi válság siettette. Tündérpalotáinak építése, berendezése és egyéb szeszélyei rengeteg pénzt nyeltek el, elannyira, hogy adósságai 4.231,044 márka évi civillistája dacára 13½ millió márkával terhelték meg a kir. pénztárt. Midőn néhány türelmetlen hitelező a királyt beperelte, ez irásban meghagyta b. Riedel pénzügyminiszternek, hogy törvényt terjesszen a kamarák elé a kir. pénztár segélyezése érdekében. De a minisztérium a kamarák elnökeivel és a királyi család számottevő tagjaival folytatott értekezés után máj. 5. elhatározta, hogy a király kérését nem teljesíti. Crailsheim miniszter, Törring-Jettenbach és Holstein gr. Neuschwanstein várában június 9.

adták tudtára e határozatot a királynak, ki e miatt oly nagy haragra lobbant, hogy a követeket elfogatta és halálra ítélte, a letett miniszterek helyébe pedig inasait nevezte ki. E hirekre Münchenből orvosokat és csendőröket küldtek ki Neuschwansteinbe, Gudden főorvos pedig hivatalosan kijelentette, hogy Lajos régóta elmebeteg. E jelentés alapján a minisztertanács a királyt a kormányra képtelennek nyilvánította és gyámság alá helyezte, az alkotmány értelmében pedig kormányzóságot léptetett életbe. Minthogy Ottó herceg, a király egyetlen testvéröccse, 1875 óta szintén elmebeteg volt, a kormányzó hatalmat Lajos király nagybátyjára, *Luitpold* hercegre ruházták. Crailsheim és Gudden orvos a királyt Neuschwanstein várából ugyanezen a napon, jún. 10., a Starnbergi tó partján levő Berg kastélyba kisérték. A király látszólag megnyugodott sorsában; de jún. 13. az esti séta közben a tóba ugrott és amikor Gudden orvos utána vetette magát, hogy megmentse, őt is magával ragadta a mélységbe. E szörnyű esemény után Luitpold herceg jún. 14. proklamációban adta tudtára a bajor népnek, hogy mint Ottó király helyettese immár kénytelen elvállalni a kormányzó-hatalmat.

Bajorország Luitpold herceg kormányzósága alatt.

(1886 jún. 14. óta mostanig.)

A jún. 15. és 17. egybehivott kamarák tudomásul vették a kormányzóság felállítását és a Luitpold herceg számára kért évi fizetést (342,875 márkát) egyhangulag megszavazták. Luitpold régens pedig jún. 28. esküt tett az alkotmányra. A kormányhatalom egyelőre Lutz és társainál maradt. 1887-ben a patrioták, kik magukat ezentúl centrumpártiaknak nevezték, a kisebbség padjaira szorultak, de azért 1888. mégis elérték azt, hogy a kormány a vallást az érettségi vizsga kötelező tantárgyává tette, a kispapokat pedig a katonai szolgálat alól felszabadította. 1890-ben az ó-katolikusokat kilépett katolikusoknak jelentette ki. Az 1890 februári birodalmi választások nagy izgalom közt zajlottak le. A választások ban 33 centrumpárti, 9 szabadelvű, 2 német haladópárti, 1 konzervativ és 3 szociáldemokrata (Vollmer, Birk és Grillenberger) győzött. A régóta betegeskedő Lutz erre máj. 31. beadta lemondását (megh. szept. 3.). A régensherceg a prot. Crailsheim grófot nevezte ki miniszterelnökké, kultuszminiszterré pedig bizalmas emberét, Müller rendőrfőnököt.

Az 1893-iki bajor képviselőválasztásokban a centrum 73, a liberálisok 68, a gazdák 9, a szociáldemokraták pedig 5 mandátumot nyertek. Ez utóbbi párt azonnal a választójog kiterjesztését és a titkos és közvetlen választás behozatalát követelte, mely indítvánnyal azonban kisebbségben maradt. A kisebb, független gazdaszövetségek otthagyták a centrumot és egyesületeik a nagy bajor parasztegyesületben tömörültek össze. 1899-ben befejezték a kamarák az adóreformot. Az 1899 aug. lezajlott választásokban a szövetkezett centrum és a szocialisták legyőzték a szabadelvű nemzeti pártot. Szept. 28. nyitotta meg a régens az új országgyűlést. 1902-ben kormány és kamarák az új *választási reform* alapelveiben állapodtak meg. Majd *Landmann* közoktatási miniszter állása rendült meg; *Podewils-Dürniz*, az eddigi bécsi követ lett utóda. Midőn a centrum az új müncheni múzeum felszerelésére sztkséges költségek megszavazását megtagadta, *II. Vilmos* császár Luitpold régenshez 1902 aug. 10. intézett táviratában a régensnek a sztkséges összeget a sajátjából rendelkezésére bocsátotta. Luitpold régens szintén táviratilag fejezte ki köszönetét a császárnak, de hozzátette, hogy egy bajor főúr az összeget máris felajánlotta, a centrum-párti sajtó pedig visszautasította a császár beavatkozását. A poroszellenes hangulat ezóta egyre erősbödött és az 1903. évi birodalmi választásokban is kifejezésre jutott, melyekben a nemzeti liberális és nagynémet pártok vereséget szenvedtek. Erre a miniszterelnök és a külügy vezetője, *Crailsheim* febr. 17. lemondott. A herceg-régens *Podewils-Dürniz* bárót nevezte ki utódává, kit a közoktatás élén Wehner pótolt, míg Riedel pénzügyminiszter helyébe Pfaff, Asch hadügyminiszter helyébe pedig Horn lépett, és új közlekedési minisztériumot szerveztek. A belügyi tárcát gr. Feilitzsch vállalta el. Az új Podewils-kabinet mindenekelőtt *a választási reformról* szóló a képviselőház által előzetesen helyeselt tvjavaslatot (1903 okt. 3.) terjesztette elő.

E javaslat 77 választókerületben és 163 képviselőben állapodott meg és a közvetlen, titkos, irásos szavazást fogadta el. A liberálisok azonban a parasztpárttal nem értettek egyet a reform részleteivel és miután az ad hoc szövetkezett centrum és a szociálisták a szükséges kétharmad-többséggel nem rendelkeztek, a várva várt reform 9 napi heves vita után 1904 febr. 28. megbukott. Maga a kormány nem vett részt a vitában, de kevéssel utóbb a választókerületeket újra kikerekitette, ill. számukat 63-ról 77-re emelte; a képviselők számához ellenben nem nyúlt. Az 1905. évi választásokban a centrum 123, a liberálisok 23, a parasztpárt 21 és a szociálisták 12 mandátumot nyertek. Soha ekkora többséggel a konzervativ pártok nem rendelkeztek. Életbevágó reformok mindamellett a pártok torzsalkodása miatt nem létesültek. Nem oldották meg azt a kényes kérdést sem, vajjon nem kellene-e a régens-herceget királyi hatalommal felruházni (amit egyébként maga a régens is ellenzett). 1907-ben felemelték a tisztviselők fizetését, módosították az adótörvényt, törvényeket hoztak — a szociális irányzat hatása alatt — a kisiparosok érdekében. A liberális és szociálista ellenzék különösen a tanszabadságba ütköző rendeletei és egyes egyetemi karok és tanárok megrendszabályozása miatt keltek ki Wehner miniszter ellen, míg a centrum vezérei, Orterer (kamara-elnök), Heim és Pichler Wehnert védelmezték. A müncheni egyetemi tanács is bátran szembeszállt korlátlannak képzelt felügyeleti jogra áhitozó miniszterével: 1909-ben a második kamra a szociálisták indítványára az 1885. Oroszországgal kötött kiadatási szerződés felmondását Podewils miniszterelnök határozott ellenmondása dacára egyhangulag elfogadta. Sok történt a bajor folyók hajózhatózása terén, mely körül különösen *Lajos herceg* fára-

dozott. Első sorban a Majnának Offenbachtól Aschaffenburgig való csatornázását sürgette. 1910 jún. 6. pedig a Regensburg mellett óriási költséggel épített téli dunai kikötőt ünnepélyesen fölavatta.

Irodalom. Kutfőgyűjtemények. Monumenta Boica (kiadja a müncheni akadémia). Die Chroniken der bairischen Städte, u. o.; Quellen u. Erörterungen zur bayr. u. deutsch. Geschichte, München; Aventinus művei (l. o.); Reizler, Gesch. Baierns (eddig 4 köt.); Schreiber, Geschichte Baierns, 2 köt.; Schwan, Illustr. Gesch. Baierns, I. 1890 (díszmunka); Döberl, Entwicklungsgesch. Baierns, I. 1908, 2. kiad; Ebner, Bilderatlas zur Gesch. Baierns, 2. kiad. Nürnberg 1910. — *Jelesebb speciális munkák:* Heigel és Riezler, Das Herzogthum Baiern unter Heinrich dem Löwen, 1867; Heigel, Die Wittelsbacher, 1880; u. a., Aus drei Jahrhunderten, 1881; Neue histor. Vorträge und Aufsätze, 1883; Quellen u. Abhandlungen, 1884, új foly. 1891; Döllinger, Das Haus Wittelsbach und seine Bedeutung in der deutschen Geschichte (Akademische Vorträge I.); Erhardt, Kriegsgesch. von Baiern, Franken etc.; Wittmann, Die Pfalzgrafen der Baiern; Seydel M., Bayr. Kirchen-Staatsrecht, 1892; Gesch. der Erziehung der Wittelsbacher bis 1750 (Monum. Germaniae Paedagogica, 1892); Stieve, Kurfürst Maximilian I. v. Baiern; u. a., Der Kampf um Donauwörth; u. a., Wittelsbacher Briefe (eddig 3 köt.); Scholl Károly, Die Jesuiten in Baiern, 1892; Sicherer, Staat u. Kirche in Baiern von 1799—1821; Max Lerchenfeld, Die baier. Verfassung und die Karlsbader Beschlüsse. Aus den Papieren des gewesenen baier. Staatsministers M. Lerchenfeld, 1887 (hazánkat is érdeklő mű, szerző jelen volt az 1840. országgyülésen); Lerchenfeld, Geschichte Baierns unter Maximilian I., 1854; Heigel, Ludwig I. von Baiern; u. a., Ludwig II. von Baiern, 1893. Lásd egyébiránt az egyes fejedelmeket. — *Egyéb segédmunkák:* Spruner, Histor. Atlas von Bayern; Stauber, Landeskunde von Baiern, 2. kiad. 1892; Gebsattel Fr., Das Placetrecht des Königs von Baiern, 1892; Gängler, Beitr. zur Rechtgesch. Baierns (eddig 3 köt.); Sagenschatz des Baiernlandes. 1892 s köv.; Riehl B., Kunsthistor. Wanderungen durch Baiern; Pecht Fr., Gesch. der Münchner Kunst im 19. Jahrhundert; Sieghardt, Gesch. der bildenden Künste in Baiern; Bezold Guszt. és Riehl B., Die Kunstdenkmäler Baierns vom XI. bis zum XVIII. Jahrhdt, München, I. köt., 1892, eddig 10 köt.; Gesch. des bayrischen Heeres (hivatalos munka), 1901 s köv., eddig 3 köt.; Theilhaber, 100 Jahre bayr. Wahlrechtsentwicklung, 1908; Michelssohn, Die bayr. Grossindustrie u. ihre Entwicklung, 1909; Ruville, Baiern und die Wiederaufrichtung des Deutschen Reichs, Berlin 1909; Müller K., Baiern im J. 1866, München 1910.

Hazai vonatkozásuak: az augsburgi és mühldorfi csatákra vonatkozó irodalom (l. e címszók alatt); a Szapolyai és bajor hercegek közötti összeköttetésről l. Horváth, Magyarország története, VI. köt., 512. l.; II. Miksa Emánuelnak hazánkban kivívott diadalairól a fentebb id. monografiákat és Villars tábornok mémoirejait (kiad. Vogué 1888. 2 köt.), Villars tudvalevően Miksa táborában tartózkodott; Staudinger, Das kgl. baier. Infanterie-Regiment Nr. 2., 2. köt., 1888, ez ezred részt vett a mohácsi diadalban; Heigel, Die Verhandlungen Rákóczys mit Max Emanuel II. von Baiern, Histor. Vorträge und Studien, 3 kötet, 1887; Horváth Jenő, A bajor választófejedelem levele Nádasdy Ferenchez, Hadtört. közlem., 1890. 280 l.; Schwicker J. H., Magyarország és a bajor örökösödési háború, Századok, 1878; Wertheimer, Stadion gr. jelentései Ausztria és Bajorország viszonyáról, 1807—1809; Fricke G., Der bayrische Feldmarschall Alessandro Marchese Maffei. Zur Gesch. des Türkenkriegs, Berlin 1891; Standinger K., Gesch. des kurbayerischen Heeres, hazánkra vonatkozik a II. köt., mely a török hadjáratot tárgyalja.

Bajor örökösödési háború. E háború Bajorország birtoklása fölött folyt 1778—79. Ausztria és Poroszország között. Kitörésének oka a következő: Az idősebb wittelsbachi ág III. Miksa József választófejedelemmel 1777 dec. 30. kihalt és Bajorországnak a sulzbachi ágból származott pfalzi Károly Tivadar választófejedelemre kellett volna szállani. De a kicsapongó és pazar életmódhoz szokott Károly Tivadar, kinek azonfelül nem voltak törvényes örökösei, 1778 jan. 3. egyezséget kötött II. József német császárral, mely szerint Zsigmond császárnak 1426. kelt — kétes becsü — hűbér-levele alapján az egész Alsó-Bajorország, a sváb földön fekvő mindelheimi uradalom és több, Felső-Pfalzban fekvő cseh hűbérbirtok Ausztriára volt szállandó, mely viszont Károly Tivadarnak a Bajorország többi részeire való igényeit elismerte. József császár ugyanis Bajorországban keresett kárpótlást Szilézia elveszett birtokáért. Ámde II. Frigyes poroszkirály Ausztriának Dél-Németországban való elhatalmasodását nem nézhette közönyösen. Arra birta tehát pfalz-zweibrückeni Károly herceget (Károly Tivadar esetleges örökösét), hogy Bajorországnak ilynemű megcsonkítása ellen tiltakozzék. Minthogy a diplomáciai alkudozások célhoz nem vezettek, II. Frigyes 1778 július havában betört Csehországba, ahová a bécsi udvar Laudon és Lascy vezérlete alatt némi osztrák hadat menesztett. Az egész hadjárat azonban tulajdonképen jelentéktelen csetepatékra szorítkozott és élelmiszerek megszerzése körül forgott, amiért a katonák e háborut tréfásan *burgonya-háborunak* nevezték el. A tél beálltával a poroszok megint visszavonultak s ezalatt a békét óhajtó Mária Terézia II. Katalin cárnő közbenjárásával megkötötte a *tescheni békét* 1779 máj. 13. Ausztria megkapta ugyan az Inn negyedet Braunauval együtt, de viszont lemondott Bajorországra támasztott igényeiről; elismerte továbbá Poroszországot Ansbach és Bayreuth őrgrófságok örökösének. — Midőn II. József az osztrák Németalföldért szerette volna Bajorországot kicserélni, Károly Tivadar beleegyezett ebbe a cserébe, de II. Frigyes ezúttal is meghiusította Ausztria törekvéseit, s 1785. a *német fejedelmi szövetséget* (Deutscher Fürstenbund) alakította Ausztriával szemben.

Irodalom. Vollständige Sammlung der Staatsschriften zum Behuf der bayrischen Geschichte nach Absterben des Kurfürst Maximilians III., Frankfurt 1778; Reimann, Geschichte des bayrischen Erbfolgekriegs, Leipzig 1869; Arneth, Geschichte Maria Theresias, IX. köt.: Schwicker J. H., A bajor örökösödési háború, Századok 1878, 789 l.; Ranke, Der Deutsche Fürstenbund; Unzer, Der Friede von Teschen, Kiel 1903.

Bajor-tenger, l. *Chiem-tó.*

Bajorvágás, kisk. Sáros vm. felsőtárczai j.-ban, (1900) 739 rutén lak.; u. p. Darócz, u. t. Paloncza.

Bajót, nagyk. Esztergom vm. esztergomi j.-ban, (1900) 1248 magyar lak.; u. p. és u. t. Nyergesújfalu. Esztergomtól délnyugatra fekvő várát 1241 után a Nagymartoni (más néven Bajóti-) család építtette. Nem sokáig állott fenn, mert 1310—15 közt Csák Máté és vezérei: Csák István és Hontpázmány Pető bevették és széthányták, mert I. Károly emberei voltak benne. Ugyanekkor Hontpázmány Pető a király legjobb lovait is elhajtotta, s azért a király őt jószágvesztésre ítélte. A XIV. sz. második felében az Osli nemzetség birtoka volt, később a Kanizsaiaké. A mohácsi vész után a törökök elpusztították. (Knauz. Monum. Strigoniensia. II. 737. Fejér. Cod. Dipl. VI/3. 601). B.-hoz tartozik Péliföldszentkereszt búcsujáróhely, ahol egykor a templomosok rendháza állott. Az Öregkőhegyen régi vár romjai vannak, állítólag Benedek vajda (Bánkbán) építtette a XII. sz. végén és a Rákóczi-korban pusztult el.

Bajovárok, v. *bajuvárok,* l. *Bajorország* (tört.).

Bájrák, török szó, mely zászlót, a mohamedán harci zászlót jelenti. A B. elnevezés csak a kisebb fajtájú zászlót illeti, mert a nagyobbat szándzsák-nak nevezik. Rendesen zöld vagy vörös

színű, rajta van a félhold és csillag (áj-jildiz) jelvénye. A zászlótartónak *B.-dár* a neve. Zrinyi, kinek műveiben e szó gyakran fordul elő, többnyire *bajrakta* néven említi.

Bajrákdár (a. m. zászlótartó; helytelenül *Bairaktar*) *Musztafa*, török nagyvezir, szül. 1755., megh. 1808 nov. 14. Mint ruszcsuki pasa szerencsével harcolt az oroszok ellen (1806). Ekkor történt, hogy a janicsárok III. Szelim szultánt letették és helyébe IV. Musztafát emelték a trónra (1807). B. sietve Konstantinápolyban termett hadseregével és Musztafa helyébe ennek testvérét, II. Mahmudot emelte a trónra (1808 júl. 28.), miután a janicsárok Szelimet időközben meggyilkolták Mint nagyvezir a janicsárok megsemmisítésére törekedett; midőn emiatt a janicsárok 1808 nov. 14. megtámadták és lángba borították a szerájt, B. IV. Musztafát megfojtatta s fejét odadobta a lázadóknak, magát pedig az épülettel együtt a levegőbe röpítette.

Bajsa, nagyk. Bács-Bodrog vm. topolyai j.-ban, (1900) 3755 magyar, tót és szerb lak., postahivatallal; u. t. Topolya.

Bajta, kisk. Hont vm. szobi j.-ban, (1900) 580 magyar lak.; u. p. és u. t. Garamkövesd. Már 1295.előfordul, mint az esztergomi érsek birtoka. A török háborúk alatt Esztergom ostroma alatt német katonaság elpusztította; az ostrom megszüntével a lakosság újra megszállta, de 1595. megint olaszok, a következő évben pedig a Hatvan ostromáról visszatérő németek pusztították el.

Bajtársi lopás, ha valamely katona bajtársát meglopja; ez a katonai büntető törvénykönyv szerint sokkal szigorubb elbirálás alá esik, mint a közönséges lopás.

Bajthay *Antal* báró, *B. István* nógrádvmegyei táblabiró, később pestvmegyei alispán fia, szül. 1717 dec. 14., megh. 1773 jan. 15. Előbb mint kegyesrendi szerzetes a tanári pályán működött, majd mostoha atyjának, Grassalkovics Antalnak befolyása következtében a kegyesrendiek provinciálisa, végre erdélyi püspök és báró lett. 1749 máj. 13-án Buda várának romjaiból való felépítése alkalmával az alapkő ünnepélyes letételénél B. püspök tartott jeles beszédet, mellyel nemcsak a nagy közönség, hanem az udvar figyelmét is magára vonta. Árnyékot vet nevére 1762. évi működése, midőn a bécsi kormány amaz alkotmányellenes tervének, hogy a székelyekből rendes határőrök alakíttassanak, segédkezet nyujtott s egyike volt azoknak, kik a mádéfalvi szörnyű eseményt előidézték s a székely nép ezrével történt kivándorlását okozták. Tudományával és hűségével oly bizalmat szerzett magának a királynőnél, hogy ez vele több fontos állami ügyben levelet váltott. Jóllehet buzgó kat. főpap volt, tiszteletben tartotta a protestáns egyház jogait is. Az ő idejére esik a nagyszebeni Mária Terézia fiárvaház alapítása. Tizenkét évi püspöki működés után 1772. lemondott a püspökségről.V. ö. *Temesváry* János, Öt erdélyi püspök rangemelése (Erdélyi Múzeum 1910. évf.).

Bájú, azaz «ember», így nevezik magukat a nikobári szigetek (Indiai-oceán) lakói. Lásd *Nikobárok*.

Bajuda, vidék az egyiptomi Szudánban, az é. sz. 14°—18° közt. Három oldalát a Nilus határolja. ÉNy.-i része hegyes, hellyel-közzel 1100 m. magasságig emelkedik; a Mokattam-vádi szeli át, völgyeiben sok a vad, jó a legelő a nomád kababisarabok teve-, kecske- és juhnyájainak.

Bajus *(de Bay) Mihály*, teológus és Jansenius előhirnöke, szül. 1513. Melun-ben (Hennegau), megh. 1589 szept. 16. Löwenben. 1544-ben a bölcsészet, 1552. az exegezis tanára volt Löwenben, 1578. egyetemi kancellár. A skolasztika ellen küzdött, de ez csak ürügyül szolgált arra, hogy az ősállapotról, a kegyelemről és a szabadságról való téves tanításait leplezze, amelyek 1563. jelentek meg nyomtatásban: De libero arbitrio justitia, justificatione, sacrificio címek alatt. Midőn V. Pius 1567-iki bullájával névemlítés nélkül B. 79 tételét elítélte, B. és társai majd a tételek hitelességét, majd a bulla valódiságát vonták kétségbe és az utóbbinak hatását önkényes vesszőelhelyezésekkel igyekeztek meggyengíteni. Hírnévre tett szert az ú. n. Comma Pianum: «Quas quidem sententias . . . quamquam nonnulla aliquo pactu sustineri *possent*, in rigore et proprio verborum sensu ab assertoribus *intento* haereticos, erroneos. damnamus. A possent szó után elhagyták a vesszőt és csak az intento szó után helyezték el, amivel az egész szöveg tartalma előnyükre változott. XIII. Gergely azonban (1579) véget vetett üzelmeiknek, mire B. engedelmesen vetette magát alá és az egyházzal kibékülve halt meg. V. ö. *Ripalda*, De ente supernaturali (Köln 1648); *Duchesne*, Hist. du Bajanism (Donai 1731); *Linsenmann* (1867); J. *Pohle*, Dogmat. (1902—1903).

Bajusz. A férfinemnek, kivételesen a nőknek, az ifjukorba való lépés alkalmával a felső ajkán képződött szőre (l. o.). A magyart nem annyira erős növésű és sűrű, mint inkább hosszú, merev B. jellemezte, melyhez annál szívesebben ragaszkodott, minél inkább fenyegetve látta a nyugati szokás által. Utóbb a B., mint a nemzeti jelleghez való szívós ragaszkodás külső kifejezője, az ausztriai elnyomó törekvésekkel szemben demonstráció eszközévé lett. Följegyezték, hogy II. Mátyás a nyilt lázadásban levő magyarok rokonszenvét megnyerni akarva, B.-t, szakállt eresztett.

A *növénytanban* különböző szálas része a növényeknek, pl. a szőllő v. a dinnye kacskaringója (l. o.); a búzakalász szálkája, s erről a hosszuszálkás búzafajt *B.-os búzának* is nevezik; B. a boglárkafélék némely génuszának maradandó pelyhes bibeszála, pl. a kökörcsiné, iszalagé, B.-nak nevezik a kukorica selymét is.

Bajuszfű (növ.), l. *Crypsis*.

Bajuszos búza, l. *Búza*.

Bajuszosmadár-félék *(Capitonidae*, állat), a harkályok *(Piciformes)* egyik családja. Nevüket onnan kapták, hogy orrlyukait többnyire előrenyúló sörték veszik körül. A legkisebb fajok ökörszemnagyságuak, a legnagyobbak a mi gerléinkre emlékeztetnek. Ausztrália kivételével a forró égöv vidékein mindenütt előfordulnak; gyümölcsökkel és rovarokkal táplálkoznak. Ide tartozik a *sárgatorkú bajszika (Megalaema haematocephala* P. L. S. Müll.), mely főleg Indiában honos; a *nagy bajszika (Megalaema grandis* v. d. Hoev.

Kinában található; a *gyöngymadár (Trachyphonus margitatus* Rüpp.) Észak-Afrikában, a *vörösfejű bajuszosmadár (Capito erythrocephalus* Gray) pedig Guayanában él.

Bajuszpázsit (növ.), l. *Eragrostis.*

Bajuszpedrő. Viasz, zsír és velencei terpentin összeolvasztása és keverése útján kapott — eredetileg magyar — kozmetikus készítmény. Viaszt fehéret vagy sárgát használnak. A zsír helyett esetleg vajat v. olajat, a terpentin helyett kopaivabalzsamot v. damár-gyantát alkalmaznak. A B.-t illóolajakkal s perubalzsammal szagosítják. Különféle színüre megfestve árulják. Nálunk a *tiszaujlaki B.* a legismertebb. Az ú. n. *magyar B.* úgy készül, hogy viasz, gumi, szappan-por és víz keverékét enyhén melegítik és a megolvadt tömeget a kihülésig folytonosan kevergetik, hogy a viasz igen apró csöppecskékre oszoljék szét. A *B.*-nek ezt a fajtáját zárt edényekben kell tartani, mert a levegőn kiszárad és megkeményedik.

Bajuszvirág (növ.), l. *Epipogon.*

Bajuvarii, a bajoroknak régi neve, mely először a VI. sz.-beli Jordanesnél fordul elő; l. *Bajorország* (története).

Bajvívás *(perdöntő),* az istenítéleteknek (ordáliák) egyik faja, amely a középkorban legtovább maradt fenn a perbeli bizonyításnál, mint döntő bizonyítási eszköz. A B. ősrégi intézmény, amelyet az emberi művelődés első kezdeteinél már megtalálunk: az ököljog korában, amidőn az emberek (az egy nemzetséghez tartozók) folytonos harca döntött el majd minden vitás vagy sérelmes kérdést. Csak a művelődés előbbrehaladásával szorították a párviadalt a peres kérdések eldöntésére és szabályozták egész menetét, mint istenítéleti bizonyítási eszközt. Így lett a B.-ból próba, amelynél a felek Isten ítéletére bízzák ügyüket, mert meg vannak győződve, hogy az istenség közbelépésével fogja kimutatni az igazságot. Hazánkban a B.-t először az aranybulla említi (1222. XII. t. c.), hol már mint szokásban lévő intézmény szerepel. Ettől kezdve mind gyakrabban fordul elő emlékeinkben, a XIV. és XV. sz.-ban az istenítéleteknek nálunk egyedüli formája. Eleinte a B.-t a biró magától is megítélhette nagyobb bűncselekményeknél, később (az Anjou-kor után) csak a peres felek megegyezésével lehetett helye. Előbb nemcsak a felsőbb bíróságoknál (nádori, országbirói stb.), hanem az alsóbbaknál (vmegyei, városi, községi is) lehetett használni a B.-t. Leghamarabb a városi polgárok küszöbölték ki; a község kérésükre mentesítette őket a B. alól, úgy hogy a XIV. sz. vége felé a polgárság pereiben már nem használják, úgyszintén az úri hatóság alá került jobbágyságnál sem. A B. a birónak a felekhez intézett felhivásával v. pedig igen gyakran az egyik félnek a másikhoz intézett kihivásával, amelynek jele facövek vagy pálca volt és ennek elfogadásával lett perdöntő bizonyítási eszközzé. Ha a kihivó fél személyesen akarta vívni a bajt, akkor ő maga nyujtotta a cöveket át az ellenfélnek, ha helyettesíttetni akarta magát, akkor bajnoka vitte a cöveket az ellenfél bajvívójának. Ha az ellenfél visszautasította a kihivást, akkor ezzel megnehezítette a bizonyításnál perbeli helyzetét. A biró határozta meg a B. feltételeit: így meghatározta, hogy személyes legyen-e (csak súlyos bűnesetnél), vagy bajnokok útján történjék. Nem vívhatták személyesen a bajt papok, nők és zsidók. A bajnok (pugil) tetemes bérért válialkozott a B.-ra. Egyházi és világi testületeknek, a királyi kincstárnak állandóan szegődött bajvivói voltak. Nálunk nem volt ez a foglalkozás megvetett, mint külföldön; előfordult az is, hogy a bajnok nemességet nyert. Különbséget tettek ujonc és gyakorlott bajnok közt; a biró határozta meg a per állásához képest a bajvivónak ezt a minőségét. A bajnok kitűzött bére különböző volt, aszerint, amint győzött vagy elbukott. Az áruló bajnok súlyosan bűnhődött. A B. lehetett lovas vagy gyalog: a felsőbb bíróságok (nádori, országbirói, tárnokmesteri) a lovas B.-t szokták megítélni. Az ítélet meghatározta a használandó fegyverzetet is. A gyalog B.-t botokkal kellett vívni; a lovas B.-ra lovon és vitézi fegyverzettel (vért, pajzs, lándzsa, kard, esetleg bolgár bunkó) kellett megjelenni. Kivételesen (p. o. felségsértés esetén) vívták csupasz ingben és csak egy kardnak használásával a B.-t (nudum duellum). A biró határozta meg, hogy a B.-t élethalálra vívják vagy a lovagi küzdelem szabályai szerint bekövetkezett legyőzetésig. Az előbbire nálunk nem ismerünk esetet. A birói ítéletben volt meghatározva a B. ideje és helye is. Oly bíróságoknál (pl. a kir. Kúriánál), ahol gyakran fordult elő a B., e célra bajtért tartanak fenn (ilyen volt pl. Budán is). A lovas B.-t mindig a kir. Kúria bajterén vívták. A B. úgy vette kezdetét, hogy a küzdők a bajtéren megjelenve, ott sátraikba vonultak; majd lovaikat, fegyvereiket a biró megvizsgálta; a bajnok haját lenyírták. Aki esti harangszóig lóra nem ült, pervesztes lett. A küzdelemben az egész megállapított fegyverzetet lehetett használni tetszés szerint; legyőzött volt az, aki megadta magát vagy akit lefegyvereztek, a küzdőtérről leszorítottak. Ezt is a biró (előfordult, hogy maga a király) állapította meg. Amelyik fél a kitűzött időben a bajtéren nem jelent meg, pervesztes lett. A B. perdöntő ereje abban állott, hogy a legyőzött ügyét elvesztette és rendszerint örökös hallgatásra ítélték, amelynek megszegése súlyos büntetést vont maga után. A B. használatát a rendes peres eljárásban Mátyás király szüntette meg (1486. XVIII.). A megszüntetésre azt hozza fel okul, hogy a királyi ítélőszéken egyházi személyek (püspökök) biráskodnak és így nem illő, hogy B.-t ítéljenek meg. Az egyház ugyanis folyton küzdött a B. ellen és kárhoztatta annak használatát. Mátyás törvénye arra is hivatkozik, hogy a bajnokok árulásai miatt is el kellett törölni. Ezentúl a B.-t kivételesen az udvari lovagi bíróság és csakis ez ítélhette meg oly esetben, midőn minden bizonyíték hiányzott és a panaszos hitére és becsületére támaszkodva kellett eljárni. Ha becstelenítő szavak miatt ítélték meg és a fél szavait megtagadva, magát ellenfelének kiszolgáltatta, akkor mint elbukott, becsületét vesztette. Erdélyben ilyen becsületsértési esetben még a XVI. sz.-ban is lehetett az egyik fél ajánlatára B.-t rendezni. A rendes peres eljárásból kizárva és különösen becsületbeli ügyekre szorítva, a B. nálunk is, úgy mint

Európában mindenütt, lassankint megszünik perdöntő bizonyítási eszköz lenni és a társadalmi élet terén marad fenn mint párbaj (l. o.), a lovagias ügyek elintézésének módja. V. ö. *Hajnik* J., Magy. birósági szervezet és perjog (Bpest 1899); *Botka* T., De duellis Hungarorum etc. (Pest 1829); *Pesty* T., A perdöntő B.-ok története Magyarországon (u. o. 1864); *Patetta* F., Le ordalie (1890).

Bajza, 1. *József*, költő, kritikus és publicista, szül. Szücsiben (Heves vm.) 1804 jan. 31., megh. Pesten 1858 márc. 3. Szülei evang. vallású birtokos nemes emberek voltak. A gimnáziumot Gyöngyösön és Pesten járta, azután jogot végzett a pesti egyetemen (1823-ig) és Pozsonyban (1824). Jelen volt mint követi írnok a nevezetes 1825—27-iki országgyülésen, melynek végeztével Pestre tért vissza, a kir. táblánál jegyzőnek esküdött fel és 1829. tavaszán ügyvédi oklevelet nyert; de ügyvédi gyakorlatot nem folytatott, hanem írói pályára lépett. Korán levelezésbe került Kazinczyval és megismerkedett Virággal, de csakhamar Kisfaludy Károlyhoz csatlakozott és körének belső tagja lett ifjúkori barátjával, Toldy Ferenccel együtt. Az 1823-iki *Aurorában* mint dalköltő lépett fel és melankólikus szerelmi dalai a 20-as évek évkönyveiben jelentékeny hatást tettek. 1825-től kezdve férfiasabb hangokat ütött meg; szabadságdalai és hazafias versei Vörösmartyéi mellett is hatottak. Elméletileg is sokat tanult, a német költők és kritikusok és Kölcsey műveiből. Első elméleti dolgozata, *Az epigramma theoriája* (1828), vitába keverte Szentmiklóssy Alajos neves epigramm-költővel s B. e vitában félelmes polémikusnak bizonyult be s maga is tudatára ébredt kritikai erejének. 1830-tól, Kisfaludy K. halála évétől nagyszabású tevékenységet fejtett ki. Költészete ekkor jutott el legtermékenyebb és legérettebb korszakához. Megindította drámairodalmunk emelésére a *Külföldi Játékszint*; megalapította az első rendszeres kritikai organumot, a *Kritikai Lapokat* (1830—36); átvette az *Aurora* szerkesztését s folytatta 1836-ig. Tollharcai fontos elvi kérdéseket tisztáztak: *a Conversationslexikoni pörben* (l. o.) (1830) Döbrentey és köre és gr. Dessewffy József ellen az irodalmi lelkiismeretesség és az írói függetlenség elvét védelmezte a születési tekintély ellen. Az *Aurora-pörben* az írói tulajdonjog kérdését ő fejtegette nálunk először. Akkoriban formátlanságba süllyedt történetirásunkon is lendíteni akart néhány jelesen megírt történelmi tanulmánnyal (Kohári, Coriolán stb.), s írt regényeket is, ezek azonban nem jelentek meg. Az akadémia 1831. lev., 1832. rendes tagjává választotta. Verseinek első gyüjteménye 1835. jelent meg (másodszor arcképével 1847). Írói hatásának tetőpontjára akkor emelkedett, mikor Vörösmartyval és Toldyval együtt (Triumvirátus) 1837. megindította az Athenaeum c. szépirodalmi hetilapot és kritikai melléklapját a Figyelmezőt (a vállalat 1843. szünt meg). A kettős lap szerkesztősége olyan irodalmi tribunált alkotott, amelynek tekintélye példátlan irodalmunkban. Minden fiatal író itt igyekezett bemutatkozni. Itt lépett föl először Tompa, Petőfi, Gyulai is. Itt adta ki B. szinikritikáit, melyek drámairásunkra is, színészetünkre is jelentékeny hatással voltak. Általán a szinügyre B.-nak nagy gondja volt s a Nemzeti Szinház igazgatását két ízben is reábizták. A fiatalabb kritikusok nagyrésze B.-t választotta példaképül. Az 1840-es évek közepe felé B. szépirodalmi működése háttérbe szorult; ekkor már a Petőfi költészete ragyogott fel, melynek sikerét B. is előmozdította. Ő, ki mint kritikus is inkább publicista volt, mindinkább a politikai irodalom terére lépett át. Ekkoriban írt költeményei politikai tartalmuak s 1847. az Ellenzéki kör megbizásából a kor legjelesebb íróinak közreműködésével az *Ellenőr* c. politikai almanachot adta ki. 1848-ban egyenesen politikai hirlapíróvá lett. Mikor Kossuthot miniszterré nevezték ki, B. vette át a Kossuth Hirlapja c. politikai napilap szerkesztését. Világos után Vörösmartyval Szatmárban, majd Hevesben bujdosott, míg Haynau bukásával vissza nem térhetett Pestre. Ekkor jelentek meg *Összegyüjtött munkái* (2 köt., Pest 1851), s írt még pár végletesen keserű hazafias költeményt. A nemzeti katasztrófa és a bujdosás annyira feldúlta idegrendszerét, hogy 1851 vége felé az elmekór tünetei jelentkeztek rajta s lassú pusztulással közeledett vége felé. Születése 100-ik évfordulóját a Kisfaludy-társaság Beöthy Zs. elnöki megnyitójával és Négyesy L. emlékbeszédével ünnepelte (1904 ápr.). *Verseit* 4. kiadásban Toldy bocsájtotta közre 1857-ben. *Összegyüjtött munkáinak* 2-ik kiadását ugyanő gondozta 1861., 6 köt. Teljes kritikai (3-ik) kiadásuk Badics Ferenc szerkesztésében jelent meg 6 köt., tüzetes életrajzzal és jegyzetekkel (1901). Egy-egy B.-kötetet a Magyar Remekírók és a Remekírók képes könyvtára is adott Badics F. (1904), illetőleg Négyesy L. szerkesztésében (1909). B. a magyar kritikának Kölcsey után az igazi rendszeresítője. Jeles képzettségű és jóizlésű kritikus volt; sok ismeretet és jóizlést terjesztett s bátorságával és őszinteségével nagy szolgálatot tett az irodalomnak. Önismeretet, elvszerüséget, felelősségérzetet sürgetett és irodalmi elvvé tette a jellemet. Kérlelhetetlenül üldözte az áltekintélyeket és a hivatlanokat. Nagy mértékben tisztogatta irodalmi életünket és előkészítette a szellemeket Petőfi hatásának befogadására. Mint lírai költő is jelentékeny. Iskolája, melyet bizonyos lágyság és elvont finomkodás jellemez, mindaddig virágzott, míg Petőfi új eszmékkel és formákkal nem lépett fel. V. ö. fentieken kívül *Toldy* Emlékbeszédeit, *Beöthy* Irodalomtörténeteit, *Péterfy* Jenő tanulmányait és ifj. *Bajza* József dolgozatait 1908 óta. Az akadémiánál 1909. pályázat járt le B. életrajzára.

2. *B. Jenő*, B. József költő fia, szül. 1840., megh. 1863. Költeményeinek szomorú hangulata testi betegségének, valamint az atyja elmebetegsége miatt támadt búskomorságának hatását tükrözteti. Eredeti költeményei mellett, amelyek 1860—1863. jelentek meg a lapokban, lefordította Goethe több költeményét és Az ifjú Werther keserveit. Jelentékenyebb *Zách Felicián* c. tragédiája, melyet halála után Zilahy Károly adott ki (Pest 1864).

3. *B. Lenke*, B. József költő leánya, l. *Beniczkyné-Bajza Lenke*.

4. *B. József*, szül. 1885 jan. 31. Fugyivásárhelyen, Bihar vm.; apai nagyapja, B. János, test-

véröccse volt B. Józsefnek, a költőnek. 1906-ban a budapesti egyetemen bölcsészetdoktori, 1907. tanári oklevelet nyert. 1906-ban a Nemzeti Múzeum könyvtárának lett tisztviselője, hol 1910. segédőrré nevezték ki. Önállóan megjelent művei: *A kuruc elbeszélő költészet* (1906); *Petőfi István versei* (1910). Számos értekezést, bírálatot stb. írt folyóiratokba; jelentősebb tanulmányai: *Kisfaludy Sándor és a nyelvújítás; B. József és a nyelvújítás; B. József mint történetíró; B. József költői nyelvéről; Petőfi költői nyelvéről* stb.

5. *B. József Ignác*, tót író, szül. 1755 márc. 5. Predméren (Trencsén vm.), megh. Pozsonyban 1836 dec. 1-én; teológiát tanult Bécsben; r. kat. lelkész volt Alsódombón és Üzbégen, végül pozsonyi kanonok lett. Sorrend szerint ő tekinthető első tót írónak, mert ő használta először a cseh helyett a tót nyelvet az irodalomban határozott terv szerint, de különös irataiban a cseh nyelvbe oltotta a tótot «ő a cseh nyelvet eltótosítani és a tótot elcsehesíteni törekedett». Főbb művei: René mládenca príhody a skušenosti (Az ifjú René történt dolgai és tapasztalatai, Pozsony 1783, fordítás); Obrana najblahosl. panni božej rodički Marie (A bold. istenanyának Sz. Máriának védelme, u. o. 1791); Nečo o epigrammatech (2 füz., Valami az epigrammokról, u. o. 1794); Veselé účinky a rečeni (Víg történetek és beszélgetések, u. o. 1795); Príkladi ze svateho písma (Példák a szentírásból, u. o. 1813).

Bak, 1. hímnemű *állatot* jelent, szorosabb értelemben azonban csak a kecske, zerge és őzféle állatoknál nevezik a hímet baknak, beszélnek kecskebakról, vagy bakkecskéről, őzbakról stb. Ugyanily értelemben használják a nemi ösztön nyilvánulásának kifejezésére a *bakzás* szót.

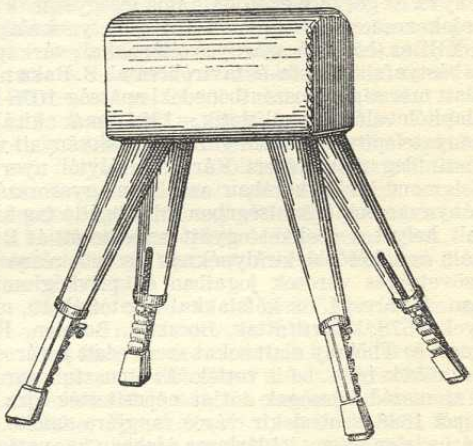
2. *Bak*, az *építészetben* általában olyan, alátámasztásra vagy teheremelésre szolgáló, fából vagy más anyagból való alkotmány, amelynek szerkezetére jellemzők a függőleges vagy csekély hajlással álló *lábak* s az általuk tartott s velük szilárdan összekötött vízszintes *gerenda*. Legismertebb formája a fából való, hordozható közönséges *kőmíves-bak*, amelyet az építkezéseknél ideiglenes állás készítésére használnak. Más célokra vasból is szerkesztik, s nem is mindig hordozható, hanem helyhez kötött, vagy esetleg kereken járó.

3. *Bak* (vasút), *a) ütköző-bak*. Csonkán végződő vasúti vágány elzárására szolgáló szerkezet. Rendszerint a kocsik ütközőinek magasságában elhelyezett fagerendák, sínek v. ütközők alkotják az elzáró szerkezetet. *b) Állító-bak*. A vonatközlekedés biztosítására szolgáló emeltyűs készülék, melylyel vasúti váltók és jelzők egymással összefüggésben, a vonatközlekedés által kívánt feltételeknek megfelelőleg központilag állíttatnak.

4. *Bak, kötélbak*. A hajó fedélzetén v. peremén függélyesen kiálló oszlopok, melyekhez a kikötővagy vontatóköteleket erősítik. Fahajókon fából, vashajókon gyakran öntött vasból v. hengeralakulag összeszögecselt vaslemezből van.

5. *Bak*, a *szőllőmívelésnél* «bakmetszés» néven fordul elő. Lényege abban áll, hogy a kész tőkefejen lehetőleg 4 ú. n. szarv vagy sarok képeztetik a metszés által. A szarvakból kinőtt hajtások 2—3 szemes csapra metszetnek vissza. A következő évi metszésnél minden szarvon a felső szemből előtört hajtások a csaprészlettel együtt lemetszetnek és a legalsó erőteljes hajtás lesz 2—3 szemre megmetszve. A metszés a következő évben hasonló módon folytatódik. A szarvak idővel annyira felmagasodnak, hogy a téli befedés nehézkessé válik, miért is idővel minden felmagasodott szarv tőből levágandó és helyébe a tőkefejből előtörő fattyúhajtásból új szarv képeztetik.

6. *Bak, tornaszer* úgy az egyleti, mint az iskolai tornázásban. Főleg ugrási gyakorlatokra s a lótornázás előgyakorlatainak végzésére szolgál. Kezdetleges alakja egy 55—60 cm. hosszú, 35—40 cm. vastag, négy lábon nyugvó fatönk volt. Most ugyanilyen méretü párnázott deszkaláda, mely bőrrel, ritkán zsákvászonnal van bevonva. Lábai beül üresek; ezen üregekbe tolhatók a vendéglábak, melyek a szer emelésére, magasabbra tételére szolgálnak. A vendéglábak vagy rugókkal vagy rajtuk keresztül dugott szögekkel

Bak.

rögzíthetők a kívánt magasságon. A bakon végezhető gyakorlatok testképzés szempontjából igen fontosak, mert nemcsak az izmokat fejlesztik, de növelik nagy mértékben az ügyességet is, határozott, gyors és bátor működést követelvén a tornásztól. Gyakorlatai két csoportba oszthatók, az egyikbe tartoznak magán a szeren végzendő felülések, feltérdelések és egyéb támaszban végezhető gyakorlatok, melyek mintegy előkészítői a lógyakorlatoknak; másikba az átugrások, a bak főgyakorlatai sorolhatók.

7. *Bak*, büntetésnem, l. *Gúzs*.

Bak, kisk. Zala vm. zalaegerszegi j.-ban, (1900) 1243 magyar lak.; vasúti állomás, posta- és táviróhivatal.

Bak *(Capricornus)*, 1. az állatöv tizedik 270°—300° hosszuságig terjedő jele (♑), és 2. a 300°—326° rektaszcenzió és 9—28° D.-i deklináció között elterülő csillagkép, mely mintegy 70 szabad szemmel látható csillagot tartalmaz.

Bak, Anamban nagyon finom tartalmú ezüstrúd; nen-bak = 390·5 g. = K 84·30. 1830 óta horgannyal ötvözött érmek is vannak forgalom-

lomban; ezek neve tam-bak-tron, súlya 27 g., finomsága 0·707, értéke K 4·10.

Bak., növénynév mellett *Baker* John Gilbert angol botanikus (l. o.) nevének rövidítése.

Baka, népies nyelven a sorgyalogsághoz tartozó katona; tulajdonképen a régibb *bakancsos* elnevezés rövidítése. Ez az elnevezés a XVIII. sz. elején keletkezett, amikor a magyar gyalogosok többé nem bocskort viseltek, hanem bakancsot kaptak.

Baka (növ.), l. *Typha*.

Baka, kisk. Pozsony vm. dunaszerdahelyi j.-ban, (1900) 822 magyar lak., postahivatal; u. t. Bős. Temploma már 1274. említtetik.

Bakabánya *(Pukkanz)*, nagyk., azelőtt sz. kir. bányaváros Hont vm. báti j.-ban, (1900) 3318 tót és magyar lak., erdőgondnoksággal, tégla- és cserépgyárral. Selmeczbányától 2 órányira, ipariskolával; aknái, melyekben egykor sok aranyat és ezüstöt találtak, most már kimerültek; kén- és vasrészekből álló ásványos vize kellemes ízű, golyva és görvély ellen hathatós gyógyszer. Van érdekes csúcsíves temploma (1510), melynek alapja a XIII. sz.-ból való, szárnyas oltárokkal; várkapui és bástyafalai. Posta- és táviróhivatal. B. Baka név alatt már a garamszentbenedeki apátság 1075-iki alapítólevelében említtetik; 1321. már királyi bányatelepítvény volt s városi jogosítványait valószínüleg már Róbert Károly királytól nyerte. Zsigmond király korában az alsó-magyarországi bányavárosok szövetségében mint önálló tag foglalt helyet s ezekkel együtt engedtetett át Borbála és a későbbi királynéknak és lett részes a szövetséges városok jogaiban és privilégiumaiban. A várost 1569. kőfalakkal kerítették be, melyek 1578. kijavíttattak. Bocskay, Bethlen, Rákóczi és Thököly alatt sokat szenvedett e város s a törökök 1664. be is vették. Az elpusztult várost a szomszéd községek tótjai népesítették újra. I. Lipót 1686. szabad kir. város rangjára emelte. A város jelentékeny kádáripara újabban hanyatlott. V. ö. *Wenzel* Gusztáv, Magyarország bányászatának kritikai története (Budapest 1880).

Bakacs *Tamás*, l. *Bakócz*.

Bakács-család (Szent-györgy-völgyi báró.) A XVIII. sz. közepén kihalt magyar bárói család, mely már a XIII. sz. végén Zala vármegyében birtokos nemes család volt. Első kimutatható őse 1314-ben említtetik Bakoch fia Tamás személyében. A család leszármazása Benedek fiától Sandrintól (Sándor), ki 1525. királyi adományul kapja Uzd, Patala és Füred helységeket, szakadatlanul lehozható. Sandrin 1526. részt vett a szerencsétlen mohácsi ütközetben, hol Lindvai Bánffy János nádornak, ki alól a lovát kilőtték, saját lovát engedte át, hogy meneküljön. Bánffy ezért Bakácsnak Baltavárt adta ajándékba. Sandrin maga török fogságba esett, de már 1530. kiszabadult. 1532-ben János király őt nemességre emelte s címerében az a jelenet van feltüntetve, midőn nagyatyja a nádort saját lovára felszállani segíti. Fia Sándor a keszthelyi főkapitányságot viselte és érdemeiért 1622. nemességmegerősítést, 1625. pedig bárói rangot nyert. Jelen volt az 1625-iki országgyűlésen, onnan küldték Szalavár, Egervár és Nempthi erődítésének felügyeletére. Nejétől, Rumy Katalintól született Sándor, ki részt vett 1686. Budavár visszafoglalásának ostromában. Fiaiban a család férfiágon 1734-ben kihalt. Leányági leszármazás utján a családdal rokonságba került a Vizeki Tallián és a Galánthai Bessenyey család is, utóbbinak egyik tagja, Bessenyey Ferenc vezérőrnagy 1910. királyi engedelemmel családnevét, előnevét és címerét a B. család nevével, előnevével és címerével egyesítette s magyar báróságot nyerve, a báró Szentgyörgyvölgyi és Galánthai Bakach-Bessenyey nevet viseli. V. ö. *Boncz* Ö., A Szentgyörgyvölgyi Bakoch család (Turul 1899); *Noszlopy* T., A Bakoch-Bessenyey család ősei (u. o. 1910).

Bakács-család címere.

Bakacsin (olasz eredetü szó: *boccaccino)*, fekete, egyáltalán sötétszínü vászon, mellyel különösen a koporsót szokták bevonni.

Bakairi, karaib törzs Brazilia belsejében, Mato Grosso fennsíkján, a Singu folyó forrásterületén. A törzs keleti és nyugati csoportra oszlik. A nyugati törzset, mely keresztény, *indios mansos* (szelid indusok) néven a braziliaiak e század huszas éveitől fogva ösmerik. A keleti törzset ellenben, mely *indios bravos* (vad indusok) néven ismeretes, csak 1881. födözte fel *K. von den Steinen*. V. ö. Die Bakaïrisprache (Zweite Schingu-Expedition 1887—1888, Leipzig 1892).

Bakalahari, a becsuánok (l. o.) Ny.-i ága. *Balala* v. *balperic* néven is leírt, a kalatrazi térségeken elszórtan élő keveréknépek, melyek magvát ugyancsak a becsuánok adják.

Bákálái v. *Bákélé*, a bántu nyelvcsoporthoz tartozó afrikai nép az Ogove folyó (Guinea) mentén.

Bakamező, kisk. Krassó-Szörény vm. marosi j.-ban, (1900) 652 oláh lak., u. p. és u. t. Birkis.

Bakancs (előbb *bokancs)*, a magyar gyalogos által viselt, a lábfejen összefüzött s a *boka* fölé érő lábbeli, mely Erdélyben már a XVII. sz.-ban az úri osztály viselete volt, a XVIII. sz. óta pedig a magyar gyalogság lábbelije lett. — *Bakancsos*, a magyar sorgyalogsághoz tartozó katona; l. *Baka*.

Bakar, l. *Buccari*.

Bakarac, adók. Modrus-Fiume vm. sušaki j.-ban, (1900) 359 horvát-szerb lak., u. p. és u. t. Kraljevica.

Bakarasz v. *bakaraszt*, a rendes, vagyis a kifeszített hüvelyk- és kisujjal mért arasznál kisebb, melyet a hüvelyk- és a mutatóujjal mérünk; régente *előarasztnak* is mondották.

Bakarasznyi, a *Babszem Jankó* vagy *Hüvelyk Matyi* (l. o.) stb. neveken ismertebb mesealak egyik neve, mely e piciny mesehös termetének *kisebb*, ú. n. *bakaraszra* (l. ezt) szabja a magasságát. E névvel és a benne kifejezett mérettel legközelebbről egyező a cseh *Pidimužik* (a. m. arasznyi emberke) nevü rokon mesealak. V. ö. *Ipolyi*, Magy. Mythologia 113 s 575.

Bakargandzs, az indiai brit Bengál provincia egyik kerülete. Földje a Ganges és Bramaputra alluviális síksága; a számtalan hajózható mellékág mocsarassá, egészségtelenné teszi a különben nagyon termékeny területet. Székvárosa Bariszal, 15.000 lakossal.

Bakaselyem (növ.), l. *Typha.*

Bakaszenes (azelőtt: *Uhliszkó)*, Bakabányához tartozó külutca Hont vm. báti j.-ban, (1900) 608 lak.

Bakator, egyike a legkiválóbb magyar szőllőfajtáknak, mely főképen az Ermelléken van elterjedve; innen átszármazott a Dunántúlra (kivált Badacsonyba), Erdélybe s az ország egyéb borvidékeire is. Az Ermellékén eredeti, ott keletkezett, magyar szőllőfajtának tartják, de valószinű, hogy a XVI. sz.-ban Nápoly vidékéről hozták hazánkba. Ezt bizonyítja különben a neve is, mely az olasz *bacca d'oro* (aranybogyó) kifejezésből ered. Tőkéje középerős, venyigéje erős, levelei középnagyok, ötkarélyuak, vörös erekkel s gyapjas alsó lappal. Fürtje nagy, hengeridomú, laza; bogyói gömbölyüek, néha kissé hosszukások, kékesvörösek, kék harmattal. A bogyó héja vastag, tartalma húsos. Középérésű, kitünő bor- és csemegeszőllő. Hosszú metszést kiván. — *B. bor.* Kitünő zamatú zöldesbe játszó sárgásszínű savanykás pecsenyebor, melyet főképen az Ermelléken termesztenek s a B. szőllőnek más fajoktól elkülönítve való szűrése által állítanak elő. A B. bort sok helyen rövidítve *bakar*-nak nevezik.

Bakau, l. *Bacau.*

Bakay *Nándor*, volt szegedi nagyiparos (kötélgyáros), szül. Újszegeden 1833 okt. 15., megh. 1902 jan. Az 1848-iki szabadságharcban mint nemzetőr vett részt. Az ötvenes évektől fogva az aktiv politikába mint több hirlap rendes munkatársa és vezércikkirója, majd mint a Tiszavidék szerkesztője folyt be, de tevékenységének fő gondja mindig a magyar ipar emelése volt. Az 1872. iparosgyülésen jelentékeny szerepe volt; kezdeményezője s szervezője (végrehajtó bizottsági elnöke) volt az 1876. szegedi általános kiállításnak; ezután a szegedi első kerület mint képviselőjét a parlamentbe küldte; ő volt az első iparos képviselő Magyarországon. Az 1879-iki árvíz tönkretette vagyonát. Gyárát részvénytársaság vette át. Eleinte e gyár igazgatója volt, később megvált ez állásától s az 1890. szervezett szegedi kereskedelmi és iparkamara másodtitkára lett.

Bakchiadák, korinthosi uralkodó család. Uralmuk a monarchiáról a köztársaságra való átmenetet képviseli, amennyiben kb. 100 évig (az antik kronológia szerint 747—657. Kr. e.) e családból került ki az államnak *évenként* változó feje. Állítólagos névadó ősük Bakchis. Kypselos vetett véget uralmuknak, melyet gyarmatosítások s a kereskedelem emelése által tettek emlékezetessé.

Bakchos, l. *Dionysos.*

Bakchylides, görög lirikus, a keosi Simonides unokaöccse és földije a Kr. e. V. sz. elején. Nagybátyjával együtt a szirakuzai Hieron udvaránál, később számkivetésben Peloponnesosban élt. A dór kardalnak sokféle faját művelte s az alexandriai kritikusok előtt nagy becsben állott, Horatiusra is hatott. Műveiből csak gyér töredékek voltak ismeretesek 1896-ig; ekkor egy egyiptomi papiruszon, mely a British Museumba jutott, 14 győzelmi énekét (epinikion) és 6 ditirambusát csaknem hiánytalanul fölfedezték. Kiadta *Kenyon* (London 1897); *Blass* (Leipzig 1898); *Jurenka*, német fordítással (Wien 1898); *Jebb* (Cambridge 1905) teljes apparátussal, angol prózai fordítással. Görögül és magyarul *Hegedüs* István (Budapest, Akadémia 1903). B. nem vetekedhetik nagy kortársával, Pindarosszal, de azért kedves elbeszélő, mestere a festői leírásnak, ügyesen bánik az egyszerübb formákkal s kiérdemli a «keosi csalogány» nevet. Egyik másik ditirambusa (pl. Theseus) mintegy átmenet a kardalból a drámába s így ennek kifejlésére világot vet.

Bakcsiszáráj (a. m. kerti palota), város Krim félsziget déli részében, Tauria orosz kormányzóságban, a Csuruk patak által öntözött keskeny, festői völgyben. Mielőtt az oroszok elfoglalták, a tatár khánok székvárosa volt. Rendetlenül épült házakból áll, kivéve leghosszabb úgynevezett főutcáját; ebben vannak a kereskedő-boltok és itt laknak a mesteremberek: a timárok, nyergesek, kovácsok stb. A lakosok (1897 12,955) túlnyomóan tatárok és zsidók; ez utóbbiak külön, Csufut-Kaleh városában, B.-tól 2 km.-re laknak. A tatár khánok egykori palotája kertek között fekszik; Abd ul Szahab Girei építtette; festett üvegablakaival, fényes színű, szőllővel befuttatott falaival, fürdőivel, aranyozott plafonos nagy termeivel, szellős folyosóival egyesíti magában mindazt, amit a keleti ember szépnek és fenségesnek tart. Egyéb épületei közül legnevezetesebb a Dzsuma-Dzsámi nevű mecsetje.

Bakcsó (állat), az éji gém *(Nycticorax nycticorax* L.) népies neve (l. *Gém-félék*).

Bakdúc, az ácsszerkezetekben ferde támasz, mely pl. a feszítőbakban a feszítő gerendát, a dült szelemen-födélszékben a szelement támasztja meg.

Bake, *Jan*, hollandi nyelvtudós, szül. Leydenben 1787., megh. u. o. 1864. 1814-ben a leydeni egyetem rendkívüli, 1817. rendes tanára lett a görög és római irodalomból, 1857-ben nyugalomba vonult. Tudományos munkálkodása által főleg Cicero iratainak kritikáját mozdította elő.

Bakel, erődítményekkel ellátott község Szenegál francia gyarmatban, a Szenegál balpartján, mintegy 2000 lak.; a négerek kunyhói a síkságon vannak, a négyszögletes erőd sziklás halmon áll; környéke termékeny, de egészségtelen. B. fontos kereskedelmi hely, mert innen indulnak ki a karaván utak Guidimakha és Kaarta, Bambuk és Banda felé. Júniustól októberig rendes gőzhajójáratok vannak St. Louis és B. közt.

Bákélé, l. *Bákálái.*

Baker, *Mount*, kialudt vulkán a Cascade-hegységben, Észak-Amerikában, 3300 m.

Baker, 1. *Benjamin*, angol mérnök, szül. 1840. megh. 1907 máj. 19. Londonban. Számos nagyszabású művei közül legnevezetesebbek a Forth hidja, melyet John Fowler társaságában épített és a Nilus asszuáni nagy zárógátja. 1890-ben nemességet nyert. Több tudományos társulat választotta tagjául.

2. *B., John Gilbert*, angol botanikus és geológus, szül. Guisboroughban, York angol grófságban,

1834 jan. 13. Előbb a kewi királyi botanikuskert herbáriumának segédőre volt, majd a London Hospitalban a növénytan előadója, a Seemans Journal of Botany társszerkesztője, s a nagy London Botanical Exchange Club titkára lett. 1890 óta a kewi növénykert herbáriumának őre. Művei közül megemlítendők: Systema Iridacearum (1877); Flora of the English lake district (1885); Handbook of the Amaryllideae etc (1888); of the Bromeliaceae (1890); of the Irideae (1892). Ezeken kívül igen sok növénygénuszt, különösen kerti virágokat (Aquilegia) dolgozott fel az angol botanikai folyóiratokban.

3. *B., Samuel White, sir,* korunk egyik legmerészebb és legszerencsésebb utazója; szül. Thorngroveban Worcestershireben 1821 jún 21., megh. 1893 dec. 30. sanfordorleighi birtokán, Newton Abbot mellett (Devonshire). Mint kitünő lövő 1845. elefántra vadászni Cejlonba utazott, ahol, mint leírásából kitünik, a népéletnek is figyelmes szemlélője volt. Két útleirása The rifle and hound és Eigtyears' wanderings in Ceylon cím alatt jelent meg (Lond. 1855, új kiad. 1874.). Részt vett a várnai vasútvonal építésében, aztán budapesti születésű nejével együtt elindult a Nilus forrásainak fölkeresésére. 1862-ben három bárkájával Khartumból a Niluson fölfelé Gondokoróba hajózott, ahol 1863 febr. közepén találkozott Speke-kel és Granttal. Ők látták az Ukerevét és követték egy darabon a lefolyását is. Latukán meg Unyoron át 1864 márc. 16. el is érte a Mvutan tavat, amelyet ő *Albert Nyanzának* keresztelt el. Megtalálta azt a pontot is, ahol az Ukereve lefolyása beleömlik, de azt nem deríthette ki, hogy a Fehér-Nilus csakugyan az Albert Nyanza lefolyása-e. Útleirásának címe: The Albert Nyanza (London 1866, ném. Jena 1867). A rabszolgavadászatok borzadalmait megismerve, 1868. tervezetet nyujtott át az egyiptomi alkirálynak, hogy miképen lehetne a Nilus vidékét elfoglalni a tavakig, elnyomni a rabszolgavadászatot és meghonosítani a tisztességes kereskedelmet. Az alkirály elfogadta tervezetét és rábizta végrehajtását. B. 1870. indult el Khartumból kis seregével és rendkívüli fáradalmak után 1871 ápr. 15. elérte Gondokorót. Ott megvetette alapját *Izmaila*-nak és azután egyaránt küzdve a rabszolgakereskedőkkel, meg a bennszülöttekkel, az é. sz. 2°-áig nyomult elő. Erre vonatkozó útleírása Ismaila (London 1874, 2 kötet). 1879-ben fél évet töltött Ciprus szigetén. (Cyprus as I saw it in 1879., London 1879, ném. Leipz. 1880). V. ö. *Muray* és *Withe*, Sir Samuel B. (London 1895). Neje (családi nevét nem ismerjük), férjét fáradságos útjain elkisérte, s életét is két izben megmentette.

4. *B., Valentine (Baker pasa),* angol tiszt és utazó, szül. 1827 ápr. 1., megh. 1887 nov. 17. Sámuel White B. öccse. 1848-ban lépett az ind hadseregbe, 1842—53. részt vett a kaffer s 1855. a krimi háborúban. Lóháton beutazta Perzsiát meg Afganisztánt; ez utazásáról könyvet is írt. (Clouds in the East, 2. kiad. 1878). Aztán török szolgálatba szegődött és részt vett az orosz-török háborúban. 1879-ben kiadta The war in Bulgaria c. könyvét (2 köt.). Nemsokára Törökországot is odahagyta és az egyiptomi hadseregbe lépett, hol kinevezték pasának s azt a feladatot bízták reá, hogy a mahdi követőitől hódítsa vissza Szudánt. De midőn Tokar várának felszabadítására indult, a felkelők megverték. Erre visszatért Angliába. Egyiptomban halt meg, utazás közben. Művei az említetteken kívül: The British cavalry (1858); Our national defences (1860). V. ö. Lloyd *Sanders,* Celebrities of the century (86. lap).

Baker-City (ejtsd: beker szitti), város Oregon amerikai államban, a Powder és vasút mellett, (1900) 6663 lak., gabonavásárokkal; közelében (11 km.-re) vannak a rock-hollowi aranybányák.

Bakerit, kaliforniai ásvány, hidro-kalcium-boroszilikát, $8CaO.5B_2O_3.6SiO_2.6H_2O$; kompakt tömegekben mázolatlan porcellánhoz hasonlít, fehérszínű, némi tengerzöld árnyalattal.

Baker pasa, l. *Baker* (Valentine).

Bakersfield (ejtsd: bekerszfild), város Kalifornia amerikai államban, vasút mellett, (1900) 4836 lak., petroleumforrásokkal.

Bakewell (ejtsd: bekwell), város Derby angol grófságban, a Wye partján, (1901) 2850 lak., márványköszörülőkkel, gyapotfonókkal és vasgyárakkal. ÉK.-re 3 km.-re van *Chatsworth,* a devonshirei herceg kastélya, ahol Stuart Mária 13 évig volt fogságban, pompás parkkal, gazdag gyüjteményekkel; a versaillesiakhoz hasonló vízművekkel, és ugyancsak 3 km.-re DK. felé Haddon Hall (l. o.).

Bakfark, 1. (*Backfark, Bacfart, Bacfort,* mások szerint *Gnaevius, Graef*) *Bálint,* erdélyi szász eredetü zeneszerző és lantművész, szül. 1507., (Wenrich tanusága szerint Mühlbachban vagyis Szászsebesen), megh. Padovában 1576 aug. 13. Többnyire külföldön s leginkább Lengyelországban tartózkodott; 1570. Miksa császár meghivására Bécsbe ment, de maradása sehol sem volt; 1570-ben hazatért Erdélybe s János Zsigmond fejedelemtől birtokadományt kapott. Két munkája maradt fönn: Premier livre de tabulature de lutte (Paris 1564). Bakfarci Valentini Greffi Pannonii Harmoniarum musicarum in usum testudinis factorum (Tomus 1. Cracoviae 1565—96). Ez utóbbi munkáját Zsigmond Ágost lengyel királynak ajánlotta. A Theathrum Musicum c. 1571. megjelent lant-táblázat-gyüjteményben is van B. hazánkfiának két műve. V. ö. *Bartalus* István: Ujabb adalékok a magyar zene történelméhez, Budapesti Közlöny 1870. 11. sz.

2. *B. János,* híres magyar lantvirtuóz, alkalmasint fia az előbbinek. Élt és szerepelt a XVI. sz. végén. Besard Thesaurus harmonicus cimü művében (1603) lantra irt két szerzeménye is van.

Bakfis (ném.), a serdülő leányok tréfás elnevezése. A magyarban süldő-leány kifejezéssel akarták helyettesíteni, de a nyelvszokás nem kapta fel. Eredetét a fiatal, rántani való (backen) halaktól vehette.

Bakfű (növ.), több fűnemü génusz magyar neve, pl. *Stachys, Tragopogon* stb.

Bakhát. Hazánkban ősszel be szokták takarni földdel a szőllőtőkét, hogy megóvják a téli fagyoktól. Tavasszal azután elhuzzák e földet a tőkéről, még pedig a tőkesorok közé eső, a sorok irányával párhuzamosan haladó gerincekbe; e gerinceket mondják B.-nak.

Bakhátla, a becsuánok nyugati ágához tartozó néger nép, mely vasiparáról híres Dél-Afrikában, ők látják el vasszerszámokkal az egyes néger törzseket.

Bakhtisna (Jézus szolgája), szíriai család. Tagjai a görög és arab orvostudomány körül szereztek érdemet. Éltek 750—900-ig Kr. u.

Bakhtjárok, kurd-perzsa nomád néptörzs, mely Lurisztánban és a Kárun folyam vidékén tanyázik, ezért nagy-lurok néven is szerepel. 1850 óta saját törzsfőnöke alatt él, bár a megerősítés joga a perzsa sahot illeti, akinek évi adót fizet. Nyelve az új perzsával közel rokon kurd nyelv egyik szójárása. Vendégszerető, mint a legtöbb nomád nép, de azért a rablást és fosztogatást sem veti meg. Mohamed hitét csak szinleg követi és sok régi szokást őrizett meg a pogány korból. A B. száma a rokon kis-lurokkal együtt mintegy 50 ezer családra tehető. Az 1908/9. perzsa forradalom alatt a jelenlegi főnök, Szardar-Asszad, a felkelő seregek élén váratlanul megtámadta Teherántól és a sahot lemondásra kényszerítette. L. *Perzsia* (története).

Bakhuizen van den Brink (ejtsd: —hájz'n), *Reimer Cornelis*, németalföldi történetíró, szül. Amsterdamban 1809 febr. 28., megh. 1865 júl. 15. A XVI. és XVII. sz.-ra, különösen pedig Orániai Vilmos korára vonatkozó dolgozatait (Studiën en schetsen) 1860. kezdette összegyüjteni (4 köt.). Több művét Thiele adta ki (Haag 1876—77).

Bakhuyzen van de Sande, *Hendricus Gerardus*, németalföldi csillagász, szül. Hágában 1838 ápr. 2. 1872 óta a lejdeni egyetem tanára és az ottani csillagvizsgáló igazgatója. Több geodéziai munkálaton kívül különösen Schröter Areographische Beiträge zur Kenntniss des Mars (Lejden 1873) és a lejdeni obszervatórium évkönyveinek kiadása által szerzett érdemeket.

Báki, teljes névvel: Molláh Abdul-Báki, a legkiválóbb török lirikus; szül. 1526., megh. 1599. Többféle magas hivatalt viselt, és versgyüjteménye (törökül díván), mai nap is mint a legelőkelőbb lirai költeménykötet ismeretes. A nagy Szulejmán idejében élt, aki rendkívüli tisztelője volt a költészet eme szultánjának. A perzsa Gülü-bülbül című költeményes munkát is átdolgozta, mely kéziratban a mi akadémiánk könyvtárában is megvan. V. ö. *Hammer-Purgstall*, Baki's, des grössten türkischen Lyrikers Diwan (Wien 1825).

Bakić, adóközség Verőcze vm. slatinai j.-ban, (1900) 1015 horvát, szerb és magyar lak.; u. p. és u. t. Slatina.

Bakics (más néven *Bakith)-család*, II. Lajos alatt 1522. jött Magyarországba. Midőn II. Lajos Szerbiában hadakozott, hat B.-testvér állt melléje. A király ezért magyar nemességgel és a somogyvm.-i Lak helységgel ajándékozta meg őket.

Bakics *Péter*, l. *Forgách* (Zsuzsánna).

Bakin, *Kyokutei*, eredetileg *Takizava Kai*, termékeny és híres japán regényíró, szül. 1767 jun. 9. Tukujavában, megh. 1848 nov. 6. Tizenöt éves korában egy orvoshoz állt be tanulónak, de innen megszökött és Kyoden irónál talált menedéket, aki fölismerte tehetséget. 1787-ben adta ki első művét, egy epigrammgyüjteményt; 1790-ben lépett föl első elbeszélő művével, de kezdetben kevés sikerrel. 1840-ben megvakult, de azért haláláig szorgalmasan dolgozott. Népszerűségét történeti regényei alapították meg. Ő maga főművének a megvakulása előtt írt Hakkenden fantasztikus regényt tartotta. Javított több kinai regényt is és sok japán népmondát gyüjtött. Műveinek száma meghaladja a 220 kötetet.

Bakis, eredetileg a Kr. e. VIII—VI. sz.-beli görög próféták közneve, csakhamar tulajdonnévként szerepelt a hagyományban. Az V—IV. sz.-ban számos jóslat forgott közkézen, melyet a köztudat egy B. nevű prófétától származtatott (gyüjteményük: Göttling, Opuscula Acad. 203). Utóbb három Bakis nevű ősi prófétáról regélt a hagyomány. Goethe 32 sejtelmes jellegű epigrammát Weissagungen des Bakis címen egyesített.

Bakk *Endre* (szentkatolnai), vizaknai plébános, szül. Szentkatolnán, Háromszék vmegyében 1841 okt. 11., megh. 1906 márc. 23. 1875 óta plébános volt Vizaknán, 1899 máj. 15. főesperes, 1904 okt. 12. tb. kanonok. Cikkei, melyek helyrajzi és enciklopedikus tartalmuak, különböző erdélyrészi lapokban jelentek meg. Munkái: *Az 1848—49. szabadságharc alatti események Vizaknán* (Budapest 1880); *A Bak- és Jancsó-család története* (u. o. 1883. A szerző arcképével és életrajzi adataival); *Az 1848. év végétől 1854. év végéig kötél és golyó által kivégzetteknek emlékezete* (Kolozsvár 1893); *Kézdivásárhely és az ottani Jancsó családok* (Kézdivásárhely 1895). Kéziratban maradt utána Vizakna monográfiája, mely a városi tanács birtokában van.

Bakkahiri, l. *Baccahiri*.

Bakker-Korff, *Alexander Hugo*, hollandi festő, szül. Hágában 1824 aug. 31., megh. 1882 jan. 28. Hágában, majd Antwerpenben tanult és kisméretü, igen finom kivitelű képeivel, melyek tárgyát nagyrészt a XIX. sz. elejének polgári életéből merítette, oly nagy sikert aratott, hogy «hollandi Meissonier»-nek nevezték el. A legismertebb képe *A románc* (1869).

Baklétra (ném. *Spalierleiter*), kétkarú és kétágú létra, melynek felső keskenyebb végei vascsuklók által vannak összefoglalva; alsó végei többnyire szélesebbek s így a szétterpesztett létrának kellő állékonyságot adnak. Készítik e létra-alakot 4 méternél nagyobb magasságokra is olyképen, hogy mindegyik ága 2—3 létrarészből áll, melyek egymáson vezetékben elcsúsztatva, a létra meghosszabbítására szolgálnak; az egyes részek ezen állásukban azután a fokok közé benyúló vashorgok által rögzíthetők. Ily magasságnál azonban támrudak is alkalmazandók, melyek a létrának oldalt való eldülését megakadályozzák.

Baknyereg (tiszti B.), a rendesnél nagyobb nyereg, amelynek alapzata meg van hosszabbítva; különböző kapcsolói vannak a szerszám-előrész, a köpönyeg stb. megerősítésére.

Bakó, l. *Hóhér*.

Bakó, kisk. Nógrád vm. balassagyarmati j.-ban, (1900) 125 magyar és tót lak., u. p. Szügy, u. t. Mohora.

Bakó, 1. *László* (hetei), színész, szül. 1872 nov. 21. Debreczenben. 1895 óta a Nemzeti Színház

tagja. Főbb szerepei: Adám, Coriolanus s különböző népszínművek legényalakjai.

2. *B. Sándor*, orvos, egyetemi magántanár, szül. Nagyenyeden 1852. Orvosi tanulmányait a budapesti egyetemen végezte és 1877. avatták orvosdoktorrá. Ekkor Kovács József sebészeti klinikájára ment, ahol mint gyakornok, majd mint tanársegéd 1883-ig működött. Ezután a Kovács-Sebestyén Endre-féle ösztöndíjjal külföldi tanulmányútra ment, 1884. pedig a székesfővárosi Szt. János közkórházba rendelő orvossá nevezték ki. 1885-ben az urológiából magántanári képesítést nyert. 1898 óta osztályos főorvos az új Szt. János-kórház neurikus osztályán. Megalakulása óta tagja az igazságügyi orvosi tanácsnak, itt szerzett érdemei elismeréséül 1907. a kir. tanácsosi címet kapta. Irodalmi értekezései és közleményei főleg az urológia körébe vágnak és a hazai, német és angol szaklapokban jelentek meg.

Bakócz *Tamás*, bibornok, esztergomi érsek. Régibb irodalmunkban gyakran Bakacs v. Bakocs, újabban Bakács néven említve; helytelenül, mert az egykori okiratokban mindig Bakolcz vagy B. a neve. — B. Tamás szül. Erdődön 1442., megh. 1521 jún. 15.; atyja a Drágfi nemzetség jobbágya volt. B. Bálint, tételi prépost, testvérbátyja volt B. Tamásnak, ki szintén a papi pályára lépvén, annak pártfogása alatt haladt előre s halála után B. Tamás nyerte el a tételi prépostságot. Mint Mátyás király kedves embere és királyi titkár 1486. győri püspökké lett, s már királyi tanácsos, ami modern szóval az államtanácsos fogalmának felel meg. 1490-ben II. Ulászló kancellárja, 1497. elnyeri az egri püspökséget, a leggazdagabb magyar püspöki javadalmat. Ugyancsak 1497. cserére birván Estei Hippolyt bibornokot, esztergomi érsekké, Magyarország primásává emelkedett, s három év mulva, Velence közbenjárására bibornokká, tíz év mulva konstantinápolyi patriarchává neveztetett ki. Ő volt az egyetlen magyar ember, ki komolyan szóban forgott, hogy a pápai székbe emeltessék. II. Gyula pápa halála után, 1513. maga is Rómában tartózkodván, fejedelmi pompa kifejtésével és ügyességével sokat fáradozott, hogy jelöltsége sikert érjen el. Ez azonban elmaradt, s ő ugyanazon év végén mint pápai legátus jött vissza hazájába. Magával hozta X. Leó pápának a török ellen keresztes háborút hirdető bulláját. Ezt az országtanácsban felolvastatván, bár a béke Szelimmel már meg volt kötve 3 évre, nagy szavakkal ajánlotta a keresztes hadjárat kihirdetését, egyszersmind igérvén, hogy a háborút maga fogja intézni, s alkalmas vezérről is gondoskodik. A keresztes háború 1514 ápr. 16. csakugyan kihirdettetett, s rövid időn pórlázadássá fajulván, lángba borította az egész országot. Eszerint közvetve ő idézte elő a Dózsa-féle pórlázadást s emiatt élte végéiglen sok szemrehányás és keserüség érte. Fényűző hajlamai szintén komoly következményekkel jártak. Hogy pazarlásait fedezhesse, számos más javadalmai mellé még a milkóviai püspökséget is egyesítette az esztergomi érsekséggel; egyúttal a szászok esperességét is maga alá vetette, hogy azok jövedelmes tizedjére is szert tegyen. A szász papságnak ezen újítás miatti elégedetlensége nemsokára egyik jelentékeny oka lőn a reformáció gyors elterjedésének a szászok között. II. Ulászló 1516. bekövetkezett halálával B. befolyása igen meggyöngült az udvarnál, ő maga köszvénytől gyötörve elbetegesedett, s lassan-lassan egészen visszavonult az állami ügyektől. 1519-ben szélhüdés érte. Monográfiát írt róla *Fraknói* Vilmos, 1889. (Megjelent a Történelmi Életrajzok V. kötetében.) V. ö. *Kenczler*, a B.-oltár Esztergomban (Arch. Ért. 1908).

Bakócza, kisk. Baranya vm. hegyháti j.-ban, (1900) 910 magyar és német lak., csendőrőrs, vasúti állomás, posta- és táviróhivatal.

Bakody, 1. *József*, orvos, a hasonszenvi gyógymód első meghonosítója Magyarországon. Született Mosonyban 1791., megh. 1852. Orvosi tevékenységének nagy részét Győrben fejtette ki, ahol az 1831-iki nagy kolera idejében *arzéngyógykezelési módjával* nagy feltünést keltett nemcsak nálunk, hanem külföldön is. Megjelent munkája után több németországi orvos kereste fel B.-t. 1835-ben több pesti család meghivására Budapestre költözött, ahol 1852. bekövetkezett haláláig gyakorló orvos volt. Halálát a kinin-opiummal való, saját magán végzett kisérlet idézte elő.

2. *B. Tivadar József*, az előbbinek fia, egyetemi rendk. tanár, szül. Győrben 1825. Orvosi tanulmányait csak 1850. kezdte meg, előbb jogot és bölcsészetet tanult, majd résztvett a szabadságharcban. Görgey főhadiszállásán mint kapitány működött és később irodalmilag is felszólalt egykori fővezére mellett. Bécsben lett doktorrá 1854. Több külföldi egyetemnek látogatása után Lembergben telepedett meg s atyjának nyomain haladva, a hasonszenvi gyógyításnak lett híve. Lembergben a természet-gyógytan magántanárává képesítették. 1861-ben visszatért Magyarországba s itt különösen a tornázás ügyét karolta föl melegen. A hasonszenvi orvos-egylet s a magyarországi biológiai társulat részben neki köszönheti létesülését. 1873 óta a budapesti egyetemen a hasonszenvi különös kór- és gyógytan ny. rendk. tanára, a Bethesda kórháznak s a budapesti közkórház hasonszenvi osztályának főorvosa. Fontosabb művei: *A hasonszenvészet jogigényei* (Budapest 1868); *A hurutos tüdőlob kórszövettanilag tekintve* (u. o. 1874); Eine psychologisch-philosophische Reflexion (u. o. 1876); Zur Reform der medicinischen Therapie (Berlin 1882); Hahnemann redivivus (Leipzig 1883); *A karyomitosis és a biologikus orvosszeri gyógytan alapelve* (Budapest 1884). 1897-ben nyugalomba vonult, a király érdemei elismeréséül a III. oszt. vaskoronarenddel tüntette ki. — Fia *B. Árpád*, orvosdoktor, szül. Budapesten 1858., megh. u. o. 1887. A párisi, londoni és edinburgi egyetemekről írt értekezései megjelentek a Gyógyászatban. Munkája: *A tudomány szabadsága a modern államban* (Virchow Rudolf beszéde, Budapest 1878).

Bakoko, több törzsből álló népfaj Kamerun német-afrikai gyarmatban.

Bakónak, kisk. Zala vm. alsólendvai j.-ban, (1900) 237 vend lak.; u. p. Dobronak, u. t. Belatincz.

Bakongo, a bántukhoz tartozó néger törzs az alsó Kongo mellett.

Bakonszeg, nagyk. Bihar vm. sárréti j.-ban, (1900) 1617 magyar lak.

Bakony, hazánk dunántúli részének legnagyobb kiterjedésű hegysége s a Magyar középhegység legdélibb tagja; Veszprém, Zala és Fehér vmegyében terül el a Zala széles völgylapályától ÉK.-re a moóri horpadásig s a Balaton medencéjétől ÉNy. felé a Rába síkságáig. Határai ÉNy. és D. felé határozottak, K. felé a móri völgy választja el a Vértestől. Egész kiterjedése DNy.—ÉK.-i irányban 110 km., szélessége ÉNy.—DK.-i irányban 30—50 km. Nem nagyon tömeges hegység s függélyes emelkedése nagy kiterjedéséhez képest nem nagy; legmagasabb tetői a Kőröshegy (713 m.) és a Somhegy (653 m.), de relativ emelkedése a Balaton víztükréhez (106 m.) és a Rába lapályához (120—140 m.) képest jelentékeny. A hegység töredezett plató, leginkább másodkori rétegekből felépítve, a melyek nagyon kis mértékben vannak gyűrve, hanem nyugodtan, töredezett táblákban feküsznek. A táblák magassága nem egyforma. A patakvölgyek mélyen bevágódtak s darabokra bontják. Igazi csúcsai nincsenek, hanem csak felmeredő hátai. A hegy anyagában sok a mészkő, azért a karsztos jelenség is gyakori. Délnyugoti részét bazalterupciók ékesítik. Lejtőit sok helyen elsimította a lösz.

1. *Déli B.* A B. két fő része D.-ire és É.-ira osztható; a kettő közt a határt a Séd és Torna völgyhorpadása, vagyis a székesfehérvár—veszprém—devecseri országút jelzi; ez két darabra oszlik. Déli darabja a veszprémi és nagyvázsonyi plató, a mely meredeken esik le a Balatonra. Felszine nem egyenletes, magasabb pontjai a Péterhegy (320 m.), a Rontóhegy (430 m.), a Nagy Gella (419 m.), Hideghegy (397 m.) és Halomhegy (399 m.); a másik a veszprém—nagyvázsonyi országút horpadásán túl jóval magasabbra emelkedik, benne a Kabhegy (610 m.) és Agártető (513 m.) hatalmas bazaltkúpja, a Csepelhegy (438 m.), a Mögszeg (511 m.), Őrszeg (464 m.) és Üstiszeg (537 m.) emelkedik. Általában véve vizekben egyik sem bővelkedik. Legszebb a Badacsony (l. o.) csoportja, általában véve a magánosan, meredek kúpok gyanánt a lapályból felemelkedő Badacsony, Szentgyörgy-hegy, Gulácsi hegy, Tóti hegy, Csobáncz, Hegyesd és Haláp, melyek mind a tapolczai lapály körül csoportosulnak s hazánk legérdekesebb természeti tüneményei közé tartoznak. Az említett hegyek legtöbbjének lejtőin szőllőt művelnek, felső részeit erdő borítja. A tapolczai lapályon túl Ny. felé a B. legnyugatibb csoportja emelkedik, különválva a hegység többi részétől; ebben a Tátika (413 m.), Rezi (426 m.) és Kovácsi-hegy a legjelentékenyebb. E csoport nyulványai Keszthelyig terjeszkednek. Odább É. felé a Somlyó és Ságh a B. tömegétől egészen különválva a rónából emelkedik ki. A B. e részének vizei D. felé a Balatonba ömlenek (Héviz, Rezi és Lesenczi patak, Kapolcsi víz vagy Eger), az É.-on eredők (Torna, Marczal, Kigyós) a Rábába sietnek.

2. *Északi B.* Ez a B. legmagasabb tetőit egyesíti magában s 3 részre oszlik, ú. m.: Tési, Zirczi és Bakonybéli platóra. A Tési plató Moha és Bodajk vidékéről DNy. felé a veszprém—zirczi országútig terjed, a Séd és Csurgó völgyei közt, főbb tetői a Sárberek (436 m.) és Köveshegy (575 m.). A Zirczi plató a Gaja és Czuha völgye közt terül el s a Czuha völgy hasadéka által tünik ki; magassága nem haladja meg a 494 m.-t. A B. legmagasabb tetői a Bakonybéli hegycsoportban vannak, ú. m. a Kőröshegy (713 m.), mely az egész hegység legmagasabb emelkedése, a Somhegy (653 m.), a Feketehegy (648 m.) és Papod (646 m.). A B. ezen része folyóvizekben is gazdagabb; benne ered a Gaja, Séd, Czuha, Bakonyér, Gerencze, Tapolcza, Bittva és Hajagos; a két első a Sárvíz csatorna útján a Dunába, a Bakonyér a felső Dunába (Gönyőnél), a többi a Rábába ömlik. A zirczi és bakonybéli platóhoz csatlakozó dombsorok Komárom és Győr vmegyébe is áthuzódnak, ott a Szentmártoni dombcsoportot (l. o.) és a Sokoróalját alkotják.

Ámbár a B. legnagyobb erdőségeink egyike, népessége meglehetősen sűrű; völgyeiben s lejtőin, valamint téresebb laposain sok község fekszik s a műveltség magas (Zircz, Bakonybél). Azóta, hogy vasutak több irányban szelik, a B. rengetegeibe is beköltözött a nyugati művelődés; ipartelepek keletkeztek (herendi porcellángyár, ajkai kőszénbánya, városlődi kőedénygyár stb.), a fakereskedés fellendült s a hajdan hirhedt rablóvilág örökre letünt benne. A B. kiterjedt erdőségei közt földmívelés alá vetett területeket is találunk, habár nagyobbára csak zabot, hajdinát és burgonyát termesztenek; azonkívül a gyümölcstenyésztés is jelentékeny, különösen Bakonybél táján. A B. erdőségei túlnyomóan bükkösök, de cser és nyír is előfordul bennök; fenyő csak a zirczi határban; az erdőkben makk és gubacs bőven van, azért sertéstenyésztésre nagyon alkalmasak. Vadakban is bővelkednek s nevezetesen sok a borz, menyét, sün, pele, mókus, szarvas és őz. Vizi madarak a Marczal bozótjaiban fordulnak elő; a nagyobb madár (sasfélék) ritkább, de van harkály, szarka stb. A B. fő közlekedő ere a magyar áll. vasutak székesfehérvár—czelldömölki vonala, melyből É. felé Komárom és Győr, D.-i irányban Lepsény, Balatonfüred és Tapolcza felé ágaznak ki szárnyvonalak; ezenkívül a B. É.-i tövében a bánhida—pápai vonal, D.-i tövében a balatonmelléki vasút húzódik végig, úgy hogy a B.-t ma már a vasúti vonalak eléggé sűrű hálózata vonja be. Ezekhez több jelentékeny országút is járul, úgy hogy a közlekedés minden irányban lehetővé van téve. Ennek hatása alatt a czuhai szép völgyben fekvő Bakonyszentlászló községben nyaralótelep létesítése indult meg.

A B.-t már a rómaiak is ismerték és lakták, erre mutat az itt talált sok sírkert, cserép, fegyver, oltár és beírt réztábla. Úgy Árpádházbeli, mint vegyes korszakbeli királyaink gyakran vadásztak itt, nevezetesen Mátyás király, kinek egy kalandját is megörökítette a monda. A hegyek ormain és környékén később várak emelkedtek (a cseszneki, ugodi, döbrentei, pápai, devecseri, essegvári, pécsölyi, vázsonyi, csékuti, Podmaniczky, csiklini, helykői és bátorkői), az erdők közt zárdák keletkeztek (a lövöldi, vázsonyi, csatkai, tálódi és porvai), prépostságok (örsi, rátóti, hantai) és apátságok (bakonybéli, veszprémvölgyi, zirczi, jásdi). A mohácsi csata után a bakonyi várak gyakori

küzdelmeknek voltak szinhelyei, és a B. vidéke lassankint annyira elpusztult, hogy a hagyomány szerint csak az igen félreeső s elrejtett Dudaron, Csatáron, Cseszneken és Tésen maradt meg néhány lakos. A vidék népesítésére tótok és németek hivattak be, sőt még a Rajna vidékéről is jöttek gyarmatosok. Zircztől K. felé majdnem a tatai határig leginkább tótok telepedtek le, sőt az azóta megmagyarosodott Bakonybél szintén egészen tót telepítvény volt. A lakosság, az üveghuták és kőbányák munkásait kivéve, jobbadán igen egyszerű szerszámok készítésével foglalkozott. A herendi porcellán európai hirű lett, szintúgy a bakonyi tapló, melyből még Angliába is visznek ki.

Geológiai szempontból a B. *rögös* hegység és összetétele nagyon hasonlít az Alpokéhoz. Ugyanis sztratigráfiai formációi, valamint azok paleontológiai zárványai annyira egyeznek, hogy *Hauer* Ferenc mult századbeli hírneves geológus mondása szerint a B. az Alpok kicsinyméretü kópiája. Hegyszerkezetük azonban már különböző. Igaz ugyan, hogy *Suess* Ede, korunk legnagyobb geológusa azt mondja, hogy a B. is egyoldaluan emelt lánchegység, mint a többi alpesi redő, de ezt az elméletet az újabb geológiai fölvételek határozottan megcáfolták. *Lóczy* Lajos és *Schafarzik* Ferenc már 1898. bebizonyították, hogy sem a Magyar Középhegységnek, sem a Kis Kárpátoknak nincs meg a lánchegység-jellegük, tehát ezek az Alpok hegyrendszeréhez nem tartozhatnak, hanem határozott rögös hegységek. Az egész B.-hegység egy hosszukás, DNy.-ról ÉK.-nek helyezkedő és számos részletre szakadt rög, amelynek DK.-i részét régibb mezozoós, míg ÉNy.-i felét inkább fiatalabb mezozoós és kainozoós lerakodások alkotják. Az egész rögöt széltében-hosszában törésvonalak hálózzák be. A hosszantfutók iránya párhuzamos a rög hosszabb átmérőjével, tehát ÉK.-DNy.-i; míg a harántrepedések iránya azokra merőleges vagyis ÉNy.-DK.-i. A felttinőbb hosszirányú hasadások a következők: a balatonmenti, a litéri,az öskü—veszprémi, a papodaljai, továbbá a Csernye, Zirez, Ajka mellett húzódó törések. A B.-hegységnek határán végül a keszthely—szőllősi s másrészt a székesfehérvár—kisbéri törésvonalak húzódnak. Ezek közül a balatonmenti törés az, amelynek mentén a legrégibb B.-i szintájak a felszinre kerültek: nevezetesen a paleozoós fillitek és konglomerátumok. Az Alsóörs és Lovas mellett levő homokkövek és konglomerátumok a permi korszakban képződtek. Ezekre települ azután az alsó triaszkorú homokkő, amelynek tarka rétegeiben a Balaton ÉNy.-i partján számos jellemző kövületet találni. A homokkövekre sötét bitumenes mészkövek következnek, amelyeknek fossziliáit már *Böckh* János részletesen leírta. A felső triasz rétegeit szürke mészkövek, az ú. n. füredi meszek, majd dolomitok alkotják, telve a *Megalodus* nevű kagylók fejnagyságú kövületeivel, amikből száz meg százszámra kerültek elő a szebbnél szebb példányok. A raetiai képződmény az ú. n. dachsteini mészkőből áll. A liaszképződmények a B.-ban már csekélyebb mérvben fejlődtek ki s nagyon is szaggatott foltokban. Többnyire szarukövés meszek és brachiopodás vörös színű mészkövek képében találjuk az alsó liaszrétegeket. A középső liaszt főkép a cefalopodás mészkövek jellemzik, ugyancsak sok ammonita került elő a veszprémvármegyei Csernye határában a felső liaszkorú mészkőből is. A barna jura rétegei is megvannak a B.-ban az alsó és felső dogger mészköveiben, míg a felső júrát a *Terebratula dyphia* tartalmú vörös és fehér mészkövek jellemzik. A krétaképződmény a B.-ban nagyon el van terjedve és pedig foraminiferás agyaggal kezdődik, amelyet bakonybéli pipaagyag néven ismerünk. A középső kréta márgás rétegeket mutat, míg a felső kréta félig sósvizi rétegekből áll, amelyek Ajka vidékén számos széntelepet is tartalmaznak. Mintegy 25 széntelep van ezen a vidéken, de közülök csak 2 telepet érdemes művelni. A harmadkori képződmények sem hiányzanak a B.-ban, így megvannak az eocén Nummulites tartalmú rétegei, különösen Oszlop vidékén hatalmas padokban, továbbá az alsó oligocén-rétegek Szápár és Csernye vidékén. A paleogén-rétegeket különösen a szénre történt furások több helyütt konstatálták a B.-ban. A neogén üledékek is elterjedvék, így a miocén- vagy mediterrán-emeletet főkép kavicsok alkotják, míg a pliocén-emeletet a homokos rétegek jellemzik. Ezekben a pontusi vagy pannóniai homokos rétegekben temérdek kövület van, a B.-nak úgy a D.-i, mint az É.-i peremén. Legismertebb közöttük a *Congeria ungula-caprae* nevű kagyló,amelyet a tihanyi gyermekek kecskeköröm néven árulgatnak a balatoni kirándulóknak. A pontusi tenger abráziójának tartja *Lóczy* tanár a Balaton-felvidék fennsíkjának keletkezését, sőt még a tömelléki 35—40 m. magas terraszok lenyesetését is. Sajátságos tájképi szépséget adnak a B.-nak azok a vulkánikus eredetü bazalthegyek, amelyek egyrészt a Balaton mellékét, másrészt a B. É.-i oldalát kisérik. Ezekben könnyen felismerhetjük a törési rendszerek irányába sorakozó, egykori magános vulkánokat, amelyek a pontusi időtől kezdve talán egész a diluviumig működtek. Legszebb bazalthegyek a Somlyó, a a Hegyesd, a Szentgyörgy és a Badacsony s igen érdekesek a tihanyi és sittkei bazalttufa-hegyek is. Tihanyon a vulkánikus tufa-takarón kívül több mint száz egykori geizir, kovasavas és meszes hőforrás kúpocskája látszik. Ezek a tufa- és forráskő-takarók védték meg a szigethegyeket az elmosatástól. Ezeknek köszönhetjük tehát a boglári, a fonyódi, a tihanyi hegykúpokat: a balatoni halásznép őrszemeit.

Irodalom. Rómer Flóris, a B. természetrajzi és régészeti vázlata, Győr 1860; I. Kerner, Der Bakonyerwald, Abhandlungen des zool.-botan. Vereins in Wien, 1856; Kardos I. és Simalya F., A Balaton, Kaposvár 1909; sajtó alatt: Lóczy L. szerkesztésével, A Balaton tudományos tanulmányozásának eredményei, I. 1911.

Bakonya, 1. kisk. Hunyad vm. algyógyi j.-ban, (1900) 546 magyar lak.; u. p. és u. t. Algyógy. Algyógytól É.-ra a Bozesnél szétváló hármas völgyrendszer legkeletibb ágában rejtőzködik e kis helység. A hasonló nevű patakhoz simuló mészszirtek a falu mögött összeszorulva, a nép által *Blidar* (tál) néven emlegetett regényes szorost képezik. A mészsziklák repedéseiben rudas kalcit s apró odvak találhatók. — 2. *B.*, kisk. Baranya vm. szentlőrinczi j.-ban, (1900) 546 magyar lak.; u. p. Kővágószőllős, u. t. Pellérd.

Bakonybánk (azelőtt: *Bánk)*, kisk. Veszprém vm. zirczi j.-ban, (1900) 591 magyar lak., posta- és táviróhivatallal.

Bakonybél, kisk. Veszprém vm. zirczi j.-ban, a Bakony közepén, keskeny, kies völgyben, a Somhegy tövén, (1900) 1532 magyarajkú lak., postával, u. t. Zircz. B. határa igen bérces és kevéssé termékeny. — *B. bencés apátságát* Günthernek, a thüringiai grófból szerzetessé lett szentéletű férfiúnak ösztönzésére Szt. István alapította a Bakony belsejében a bencések számára. Az 1037-ről keltezett adománylevél azonban újabban *(Karácsonyi,* Szt. István oklevelei, 134—146. l.) 1230 után készült hamisításnak bizonyult. Ebben a regényes vadonban kezdette meg elmélkedéseit Szt. Gellért is. Az apátság jószágairól és jövedelmeiről már 1135—1171-ből fönnmaradt egy igen érdekes összeírás. IX. Gergely pápa megerősítvén birtokaiban és jószágaiban az apátságot, megengedte, hogy apátja főpapi díszben misézhessen és gyűrűt hordhasson. Az apátság a hiteles helyek közé tartozott. 1648 óta apátjait a pannonhalmi főapátság szerzetesei közül választják. II. József 1787. eltörülte, I. Ferenc azonban helyreállította ez apátságot.

Bakonycsernye (azelőtt: *Csernye)*, kisközség Veszprém vm. zirczi j.-ban, (1900) 2185 tót és magyar lak.; postahivatal, u. t. Bodajk.

Bakonyér, patak, ered a Bakonyban, a veszprémvmegyei Péterd közelében, Ny., majd ÉNy. felé folyik s Koronczó alatt a Marczalba ömlik.

Bakonygyepes (azelőtt: *Gyepes)*, kisközség Veszprém vm. devecseri j.-ban, (1900) 296 magyar lak.; postahivatal, u. t. Ajka.

Bakonygyirót (azelőtt: *Gyirót)*, kisk. Veszprém vm. zirczi j.-ban, (1900) 557 ném. és magy. lak.; vasúti megálló; u. p. Bakonyszentlászló, u. t. Varsány.

Bakonyi, 1. *Imre*, tábornok, szül. Léván 1768., megh. 1845. Az 1787-iki török háborúban mint hadapród vett részt; 1788. hadnagy lett; 1789. Belgrád ostrománál nagyon kitüntette magát: ő volt az első, ki megmászta a vár bástyáját és megnyitotta a kaput az ostromlók előtt, ahogy ezt Laudon is kiemelte napi parancsában. A francia háborúkban is fokról-fokra emelkedett s azok közé tartozott, akik minden balsorsban megtartották a magyar vitézség régi jó hírét. Különösen kitünt a neumarkti csatában (1809), hol kiérdemelte a Mária Terézia-rendet, mely bárói rangot hozott neki. A béke helyreálltával altábornagy lett és 1832 óta mint Komárom vára parancsnoka működött. V. ö. *Wurzbach,* Biogr. Lexikon.

2. *B. Károly* (szigetszentmiklósi), szül. 1839. Szigetszentmiklóson, megh. 1910. Szegeden. Kezdetben a 6. számú közös gyalogezredben szolgált főhadnagyi rangig s mint ilyen részt vett az 1859-iki olasz háborúban. Azután az 1864-iki slezvig-holsteini és az 1866-iki porosz hadjáratot is végig harcolta, amidőn Königsbergben fogságot is szenvedett. 1869-ben lépett át a honvédséghez, ahol nemsokára a honvédelmi minisztériumba, majd a Ludovika Akadémiába került a hadseregszervezés tanárának. Később a nagyváradi 4. honvédgyalogezred, majd 1891. a szegedi 45. honvéd gyalogdandár parancsnoka lett, honnan 1896. címzetes altábornagyi ranggal nyugalomba vonult. Tanári működése közben megírta a Ludovika Akadémián tankönyvül használt Hadseregszervezet-ét, nyugdíjas korában pedig Herczeg Ferencnek több művét németre fordította.

3. *B. Károly*, író, miniszteri titkár, szül. 1873 júl. 29. Nagy-Váradon. Első önálló műve *Laci kisasszony* c. elbeszéléskötete volt; ezt követték szinpadi művei: *Kun László* tört. tragédia, szinre került a Nemzeti szinházban; ő irta a szövegét a népszerű *Bob herceg, János vitéz, Tatárjárás* operetteknek, mely utóbbit a nagyobb osztrák és német szinpadokon is nagy tetszéssel mutatták be; továbbá a *Rákóczi* daljátékot és az *Obsitost.* Ezek közt kitünik költőiségével János vitéz, mint önálló alkotás is, mely csak alakjait és a mese vázát vette Petőfi remek naiv-eposzából. Kisebb elbeszélései és tárcacikkei különböző lapokban jelentek meg.

4. *B. Samu*, orsz. képv., ügyvéd, szül. 1862. Debreczenben. 1888. letevén az ügyvédi vizsgálatot, Debreczenben telepedett le, ahol rövid idő alatt mint kiváló védőügyvéd tett szert hírre. A város közéletében tevékeny részt vett. A Csokonai-körnek megalakulása óta főtitkára. 1901. Debreczen városának egyik kerülete függetlenségi programmal orsz. képviselőül választotta; azóta minden választáson ő nyerte a többséget. Mint képviselő, ügyvédi irodáját Budapestre helyezte át. 1909. a Justh-párthoz csatlakozott s annak egyik vezérszónoka a képviselőházban.

5. *B. Sándor* báró, szül. 1805 okt. 29-én; megh. 1851 aug. 15. Tanulmányait a bécsi katonai intézetben befejezvén, mint hadapród a hadseregbe lépett. 1825-ben főhadnagy volt s három év mulva kapitányi, 1836. őrnagyi, 1844. pedig alezredesi rangra emelték. 1848 ápr. 29. a 2. számú gyalogezred ezredesévé lett s ugyanez évben hontvmegyei táblabiróvá választották. A szabadságharc B.-t Pozsonyban találta, hol ezrede helyőrségen volt. A magyar kormány ezredével a bácsi hadsereghez küldte a rácok ellen. Eleintén teljes odaadással szolgálta a nemzeti ügyet s különösen 1848 aug. 19. Szenttamásnál tüntette ki magát, hol gyalog, karddal kezében vezette rohamra ezredét. Vitézi érdemeiért a honvédelmi bizottmány okt. 30. vezérőrnaggyá nevezte ki. De midőn a nemzet a dinasztiával nyilt harcban állt, noha B. az utóbbinak hűségére tért, a csász. hadi törvényszék ezredesi ranggal ideiglenesen nyugalmazta s a szabadságharc bukása után még ezredesi rangjától is megfosztotta.

Bakonyi sertés, még o század elején nagyon el volt terjedve a dunántúli vmegyékben, de később a mangalica részint kiszorította, részint keresztezték vele; tiszta vérben ma már főképen csak Győr, Veszprém és Zala vármegyében található. Középnagy rőtfekete, vagy szürkésfekete színű, pontyhátú, hosszúlábú, lassan fejlődő, nehezen hízó és kevéssé szapora, de élénk, edzett, mozgékony és ízletes húst és szalonnát adó sertés.

Bakonyjákó (azelőtt: *Jákó)*, kisk. Veszprém vm. pápai j.-ban, (1900) 1759 magyar lak.; postahivatal, u. t. Városlőd.

Bakonykoppány (azelőtt: *Koppány)*, kisk. Veszprém vm. pápai j.-ban, (1900) 465 német és magyar lak.; u. p. és u. t. Francziavágás.

Bakonykúti, kisk. Fejér vm. móri j.-ban, (1900) 396 német és magyar lak.; u. p. Isztimér, u. t. Várpalota.

Bakonymagyarszentkirály, l. *Magyarszentkirály.*

Bakonymagyarszombathely, l. *Magyarszombathely.*

Bakonynána, kisk. Veszprém vm. zirczi j.-ban, (1900) 1117 német és magyar lak.; postahivatal, u. t. Zircz.

Bakonyoszlop (azelőtt: *Oszlop)*, kisközség Veszprém vm. zirczi j.-ban, (1900) 969 német és magyar lak.: postahivatal, u. t. Zircz.

Bakonypeterd (azelőtt: *Peterd)*, kisk. Veszprém vm. zirczi j.-ban, (1900) 562 német és magyar lak.; u. p. Veszprémvarsány, u. t. Varsány.

Bakonypölöske (azelőtt: *Pölöske)*, kisközség Veszprém vm. devecseri j.-ban, 1900) 695 magyar lak.; u. p. Noszlop, u. t. Devecser.

Bakonyság, kisk. Veszprém vm. pápai j.-ban, (1900) 405 magyar lak.; u. p. Csót, u. t. Pápateszér.

Bakonysárkány, nagyk. Fejér vm. móri j.-ban, (1900) 974 német és magyar lak.; vasúti állomás, postahivatal, u. t. Kisbér.

Bakonyszegi u. a. ami *Bakaraszny* (l. o.). V. ö. *Ipolyi*, Magy. Myth. 575.

Bakonyszentiván, kisk. Veszprém vm. pápai j.-ban, (1900) 546 magyar és német lak.; u. p. és u. t. Pápateszér.

Bakonyszentkirály (azelőtt *Bakonynémetszentkirály)*, kisk. Veszprém vm. zirczi j.-ban, (1900) 222 német és magyar lak.; u. p. Magyarszentkirály, u. t. Bakonyszentlászló.

Bakonyszentlászló, kisk. Veszprém vm. zirczi j.-ban, (1900) 1446 magyar és német lak.; vasúti állomás, posta- és táviróhivatal.

Bakonyszombathely (azelőtt *Bakonynémetszombathely)*, kisk. Veszprém vm. zirczi j.-ban, (1900) 399 német és magyar lak.; vasúti állomás, táviróhivatal, u. p. Bakonymagyarszombathely.

Bakonytamási, nagyk. Veszprém vm. pápai j.-ban, (1900) 1034 magyar lak.; van tejszövetkezete, vasúti megállója, u. p. Gicz-Hathalom.

Bakonyújvár *(Podmaniczkyvár)*, régi vár a Bakonyban, Pápához közel, melynek ma már csak némi romjai látszanak. A XVI. sz. első felében e várnak ura, Podmaniczky János, előbb Szapolyainak, azután pedig Ferdinándnak a pártján volt s az utóbbitól kegyelmet kapott. A vár valóságos rablófészek volt, melytől különösen a bakonybéli apátság sokat szenvedett, míg végre Podmaniczky János és Rafael megadta magát; a vár ezután elpusztult; kulcsát emlékül a pannonhalmi régiségtárban őrzik.

Bakos *(osgyáni)*. Régi magyar család, mely a Géza fejedelem korában sváb földről beköltözött Hunt vagy Cuntius és Pázmán vagy Poznanus vitézektől származott Hunt-Pázmán nemzetség egyik elágazása a Jánoky-, Leszenyey-, Osgyány-, Miklós- és Zsaluzsányi-családokkal együtt. E családok közös őse leszenyei és kovárszegi Lampert ispán 1244. említtetik; Lampertnek négy fia volt: Vajday, Welk, Hunth és Péter, kik 1266. a helmeci és korponai polgárokkal birtokaik határa fölött egyezkednek. Péter fiai, Károly és Márton 1294. Harmacz, Asszó és Velesz nevű birtokaikat eladják a Rátolt nembeli Leusták fia, Lorántnak, de ugyanez évben ugyancsak ezeket a birtokokat Geynnel és Gyarmattal együtt unokatestvérük, Ders fiának, Tamásnak engedik át; 1320. unokatestvéreikkel együtt az említett Loránt nádornak s fiainak gömör vmegyei Harmacz nevű közös birtokukat újolag eladják. Károly és Márton fiai az Osgyáni nevet veszik fel; Károlynak két fia volt: Bogus és Tamás, kik közül 1348. csak Bogus volt életben, Tamásnak pedig egy István nevű fia említtetik. Bogus fia, Miklós 1358. fordul elő, tőle származik az osgyáni Bakos-család. — *B. Pál* 1457. tokaji várnagy volt. Vele egy időben élt *B. Antal*, Mátyás korában nándorfehérvári kapitány, kinek unokája, *B. János* 1505. Hont vmegye követe a rákosi országgyűlésen, majd pedig tokaji és dobronyai várkapitány. *B. Orbán* 1549. a rablófészek hírében álló szitnyai várban a hajduk kapitánya volt; midőn Salm a várat ostrom alá fogta, egy szerencsétlen kirohanás után szabad elmenetel föltétele alatt a várkapitánnyal együtt Szitnyát föladta. Ifjabb *B. János* 1583. gömörvmegyei alispán volt s még 1607. is élt, így tehát hasonnevű apja nem lehetett egy személy a föntebb említett B. Jánossal. Két fia maradt: István (megh. 1630.) nagykállói várparancsnok és Gábor (szül. 1607., megh. 1666.), ki fiatal korát Bethlen Gábor udvarában töltötte s előbb füleki alkapitány, majd Rákóczi alatt ónodi, később pedig a királyiaknál szendrői kapitány volt; fiai István és Mózes előtte halván el, 1666 június 5. sírba vitte az osgyáni B.-családot. Eltemettetett a csetneki evang. templomban. Ugyanott látható epitáfiuma (képével). V. ö. *Wertner* M., Magyar nemzetségek (II. 56., 57); *Nagy* I., Magyarorsz. családai (I. 105).

Bakosmalom, l. *Szélmalom.*

Bakoss *Tibor*, festő, szül. 1868 ápr. 12. Nagykőrösön, ott végezte a középiskolákat, művészeti tanulmányait pedig a budapesti Mintarajziskolán fejezte be. Rajztanár lett Sümegen, Nagykőrösön és a debreczeni ref. kollégiumban. Debreczenben jelentékeny szerepe volt az odavaló Műpártoló Egyesület föllendítésében, amelynek most is igazgatója. Főkép akvarellfestéssel foglalkozik és 1895 óta rendesen résztvesz műtárlatainkon ily művekkel.

Bakostörék, kisk. Gömör- és Kis-Hont vm. rimaszombati j.-ban, (1900) 410 tót és magyar lak.; u. p. Rimaráhó, u. t. Rimaszombat.

Bakov, város Münchengrätz cseh ker. kapitányságban, az Iser és vasút mellett, (1900) 2572 lak., gyümölcstermeléssel.

Bakovár, közs., l. *Bachóvár.*

Bakpata *(meredek pata)*, olyan alakulása a ló patájának, melynél a fokfal a vízszintes vonallal 60°-nál nagyobb szöget alkot. Oldalról nézve az ily patán a fokfal igen meredeknek, egyes esetekben majdnem függőlegesnek látszik és ilyenkor a sarokfal majdnem olyan magas lehet, mint az előbbi. Ennek megfelelőleg a talp kelleténél domborúbb, járáskor pedig a fokfal sokkal erősebben kopik, mint a sarokfalak. Kifejlődik minden olyan esetben, amidőn az átlépés bármi okból (inlob, csánkpók, vérfolt, stb.) akadályozott vagy fájdalmas, amennyiben ilyenkor a fokfal erő-

sebb kopása mellett a kevésbbé megterhelt sarokfalak meghosszabbodnak; végül hibás vasalás, a fokfal túlságos megrövidítése szintén előidézi e hibás alakulást. A hibás pataalakulás az alapbántalom gyógyításával és célszerű vasalással fokozatosan megjavítható.

Baksa *nemzetség*. A régi magyar nemzetségek egyike, mely a mondai Micz bántól származott (l. *Mick bán*). Az újabb vélemény szerint a B. nemzetség a Bogát-Radvány nemmel együtt szláv eredetű, mások a Taksony korabeli volgamelléki izmaelita Boktutól származtatják. A nemzetség első ismert őse az 1269. említett Simon, kinek hat fia volt: B., kitől a Szerdahelyi-, Tamás, kitől az Eszényi-, Dénes, kitől a Bocskay- és Agócsy-, Detre, kitől a Gál-Szécsy-, György, kitől a Soóvári-Soós- és Simon, kitől a Csapy-család származott. Simonnak egy testvérét is ismerjük, Mezra-t, kinek fiától Póstól a Kendy-, Kelemesy- és Pósváraljai-családok veszik eredetüket. A nemzetség ősi birtoka a Heves vmegyében fekvő Csehi, de 1271-től kezdve folytonosan a Bodrogközön vagy ennek közelében birtokolnak. Politikai szerepet a család V. Istvántól kezdve játszott; különösen kivált tagjai közül IV. László idejében György mester, a Soóvári-Soós-család őse. Részt vett a morvamezei ütközetben és a hódtavi csatában, továbbá ő vezette vissza Leskó krakói herceget 1285. házájába. Ő építtette 1285—86. Tarkő várát, melyben sikerrel harcolt a tatárok ellen, úgy hogy öneki köszönhető, hogy a tatárok újabbi támadása elől Magyarország megmenekedett. A nemzetség később I. Károly pártjára állott, de már 1316 után nem igen léptek ki a közéleti szereplés terére. Tamás 1334—35. részt vett a szerb háboruban, László pedig a nápolyi hadjáratban harcolt vitézül. A nemzetség tagjai közül György mesternek és Simonnak leszármazottjai, Soós Miklós és Csapy András 1418. külön-külön címert kapnak Zsigmond királytól. A kettő közül a Soós-címer őrizte meg a B. nemzetség címerét, amely kék pajzsban két kifelé görbülő arany kosszarv, sisakdísze vörösruhás női törzs, fejére illesztett kosszarvakkal. A nemzetség birtokai Heves, Szabolcs, Ung, Abauj, Zemplén stb. vármegyékben feküdtek. A birtokokat a nemzetség 1329-ig osztály nélkül birtokolta, kivéve a sóvári birtokot, mely egyedül a Soós-családot illette, 1329. azután a nemzetség tagjai megosztoztak az ősi birtokokon, ami aztán perlekedésre adott okot a Bocskay-család részéről, mely 1352. indult meg és három évi folyamat után újabb egyezségre vezetett. V. ö. *Karácsonyi-Csoma*, A magyar nemzetségek (Budapest 1900 skk. I. és III., 2 köt.); *Wertner*, A magyar nemzetségek (I. köt.); *Karácsonyi*, A B. nemzetség eredete (Turul 1909. évf.); *Wertner* Mórnak a Turulban megjelent különböző nemzetségtörténelmi tanulmányait és *Soós* E., A B. nemzetség címere (Turul 1902. évf., ahol a nemzetség elágazását feltüntető tábla is megjelent).

Baksa, kisk. Baranya vm. szentlőrinczi j.-ban, (1900) 683 magyar lak.; csendőrőrs, postahivatal és telefonállomás.

Baksafalva, kisk. Vas vm. németújvári j.-ban, (1900) 1344 német lak.; u. p. és u. t. Szentelek.

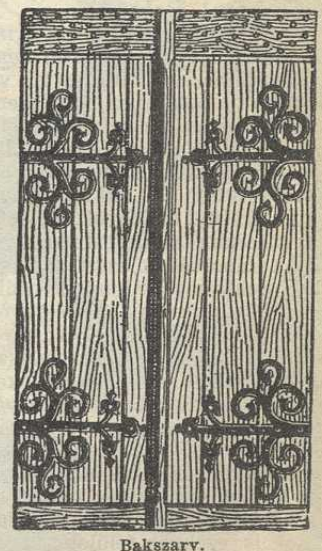
Baksahagyma (növ.), a vöröshagyma fajtája, melynek ernyős virágzata tövében hagymák képződnek; l. *Hagyma*.

Baksay *Sándor*, a dunamelléki ref. egyházkerület püspöke, író, szül. Baranya vármegyében, Nagypeterden 1832 júl 28. Atyja, B. László, tanító, anyja Földváry Róza volt. A gimnáziumot Csurgón, a teológiai tanfolyamot Kecskeméten végezte, hol egy évig mint segédtanár a bölcsészet történetét tanította; innét a halasi gimnáziumhoz ment tanárnak; 1862. a csanádi, majd a kunszentmiklósi egyház hívta meg lelkészévé; 1878. a solti ref. egyházmegye főesperesévé lett; 1904. pedig a dunamelléki ref. egyházkerület püspökévé választatott. 1908 óta a főrendiház tagja. Kálvin János születésének 1900. évi négyszázados jubileumi ünnepélyei alkalmával a genfi egyetem *honoris causa* teol. doktori rangra emelte. 1872. a Kisfaludy-társaság, 1884. a Magyar Tudományos Akadémia levelező, 1903. rendes, 1910. tiszteleti tagjává választotta. Halasi tanár korában fordította magyarra *Lucanus Pharsaliáját*, melyet az akadémia a Kelemen József apát által kitüzött pályadíjjal tüntetett ki. Elbeszéléseit, *Szederindák* (Bpest 1891, 2. kiadás, 1905); *Gyalogösvény* (2 köt., u. o. 1896), a kritika kiváló kedvezéssel méltányolta s irodalmi eseményszámba vette. Számos egyéb elbeszélései és tárcacikkei (Király futása, Károli Gáspár levelei) a Vasárnapi Ujságban és a Budapesti Hirlapban jelentek meg. További műve *Az Iliász hat első éneke* (Budapest 1897), melyet, eltérően a hagyománytól, alexandrinusokban fordított, amit kedvező meglepetéssel fogadott úgy a Kisfaludy-társaság, mint az akadémia, hol székét a *Hajók katalogusával* foglalta el. Utóbbi műve: *Dáma* (történeti korkép, Kimnach László rajzaival (1898). Egyházirodalmi műveiből (halotti emlékbeszédek, ezek között *Rudolf királyfi* felett) mintegy 15 füzet jelent meg.

Baksis v. *bakhsis* (perzs. ajándék), keleten mindenféle ajándék, de különösen valamely szolgálat fejében nyujtott «borravaló».

Bakszakáll (növ.), l. *Tragopogon*.

Bakszarv, az ajtópánt egy sajátságos fajtája, mely különösen a román- és csúcsíveskori épületek ajtóin fordul elő. A hosszú pánt szétágazó cikornyás kacsaival betakarja a szárny nagy részét, rendkívül szilárddá teszi s azonkívül olcsó szerrel díszes külsőt is ad neki (l. az *ábrát*). Hiresek e nemben pl. a párisi Notre-Dame ajtói.

Bakszarv.

Bakszemkék, hazai, főleg Pécs környékén elterjedt szőllőfajta. Fürtje nagy, tömött, gömbölyű, rövidnyelü; bogyói laposak, feketék. Későn érő, rövid metszést kivánó fajta; bora gyenge, savanyú.

Bakta, kisk. Abauj-Torna vm. szikszói j.-ban, (1900) 633 magyar lak., postahiv.; u. t. Forró-Encs.

Bakter, a német *Wächter* (őr) szó szláv közvetítés útján való kölcsönvétele, a magyarban 1. kiválóan *éjjeli őr* jelentéssel. Mint ilyen a B. a hagyományos mederben mozgó népélet egyik jellemző alakja. A vidékenkint csekélyebb változatokkal majdnem mindenütt ugyanazon lényegesb elemekből álló *B.-kiáltások*, vagy *kurjantázok* a *folklore* (l. o.) alkotórészei s a népnyelvhagyományok gyüjtője és vizsgálója előtt nem egészen érdektelenek. A B. hagyományos alakjától, népviseleti változatait nem tekintve, amint falvainkés kisebb városainkban még ma is divik, nem igen választható el alabárd-forma ócska fegyvere, lámpása, esetleg tülke és hű kutyája. Kenetteljes kurjantásai az illető éjjeli óra kikiáltásán kivül rendesen a tüzre és vízre való vigyázatot ajánlják a gazda figyelmébe s ezután valami áhitatos áldás-mondókával végződnek. — 2. *B.-nek* nevezi a magyar nép a sátoros cigányokkal közelebbről ismerős vidékeken az ismeretes tolvajbabona azon fétisét, amelyet az összehasonlító hagyománytanban «*grumus merdae*» címszó alatt szokás tárgyalni. L. o. és *Hennil.* — 3. *B.*, l. *Vasúti őr.*

Bakteriaemia (lat.) a. m. baktériumvérüség, oly állapot, mikor a vérben baktériumok találhatók, l. *Pyaemia, Septikaemia.*

Baktericid, baktériumölő, pusztító. A test normális nedveinek, a vérnek is vannak ilyen tulajdonságai.

Bakteriológia, a baktériumokkal foglalkozó tudomány, l. *Baktérium.*

Bakteriolysis. A baktériumok feloldása. A testünkben keletkező baktériumoldóanyagok, ú. n. *bakteriolysinek* a test egyik védekezési módját nyujtják a baktériumokkal szemben.

Baktérium (gör. *baktérion, botocska, pálcácska*, l. *a mellékelt színes képet*). A B.-ok szabad szemmel nem látható, nagyon kicsi, ezredmilliméterekkel (0·001 mm. = 1 mikron, jelzése μ) mérhető egysejtü növényi élőlények. Klorofilljük nincs, szénsavat asszimilálni nem tudnak, egyszerüen hasadás útján szaporodnak, ezért másképen hasadó gombáknak, Schizomycetáknak nevezik. Alakjuk szerint megkülönböztetünk többé-kevésbbé gömbalakokat, *kokkuszokat*, amelyek egyenkint v. párosával (diplokokkusz), láncokban (streptokokkusz) v. fürtös halmazokban (staphylokokkusz) fordulnak elő; pálcaalakuakat, *bacillusokat* és végül csavaros, dugóhuzószerű formákat, *spirillumokat.* Régebben a B. szót szükebb értelemben a rövid pálcaalakú bacillusok megnevezésére használták; ma tágabb értelemben gyüjtő elnevezése az összes hasadó gombáknak. Vannak élénken mozgó B.-ok is, ezeknek felületét finom ostorszálak, ciliák borítják különféle elhelyezésben (l. *a képmellékleten 12a).* Már 1683. Leuwenhoek látott és lerajzolt B.-okat a fogakról levakart törmelékben. Gleichen (1778), Müller O. F. (1786), Ehrenberg (1838) még az állatvilághoz sorozták. Naegeli (1849) már a hasadó gombák, Schyzomyceták neve alatt tárgyalja, Perty (1852), Hallier (1866), Cohn Ferdinand bebizonyították növényi természetüket. Cohn alakjuk szerint rendszerbe szedte a B.-okat és biológiai hatás szerint alfajokra osztotta; de Bary (1884) a fejlődés menetében mutatkozó differenciákat deklarálta a beosztás egyik főelvének.

A B.-ok szaporodása igen egyszerű: ha bizonyos hosszúságra, nagyságra megnőnek, harántúl kettéhasadnak. Előnyös táplálkozási feltételek mellett minden 30 percben, azaz félóránkint ismétlődhet az osztódás, hasadás. Ha kiindulunk egyetlen B.-ból, félóra mulva kettő, 1 óra mulva 4, másfél óra mulva 8, a második óra végén 16, a harmadik óra végén 64 B.-unk lesz. Ha ezen számitást tovább vezetjük, akkor látjuk be, hogy milyen hihetetlen gyors a B.-ok szaporodása. Már az 5-ik óra végén kb. 1000, a tizedik óra végén kb. 1.000,000 lesz a B.-ok száma; 3 nap alatt 47 trillió fejlődnék $7^1/_2$ millió kg. súllyal.

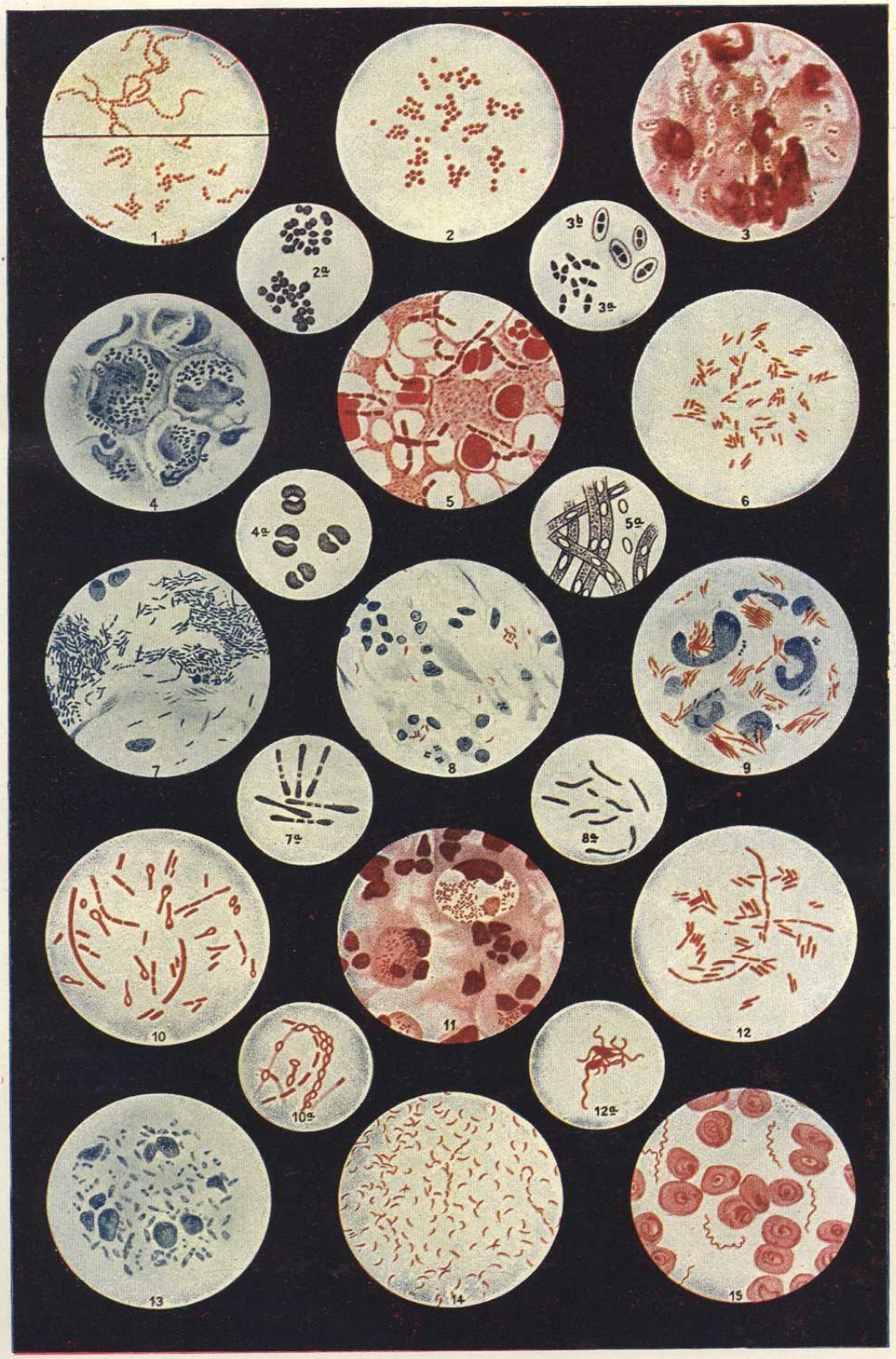
A valóságban e hatalmas fejlődés nem érhető el, mert már jóval előbb a keletkező B.-tömegek annyira megrontják a táplálkozás feltételeit, hogy a növekedés és szaporodás lehetetlenné válik; de az említett példa eléggé megvilágítja, hogy adott esetben az emberbe beléjutott B.-ok mily hihetetlen gyorsasággal áraszthatják el millióikkal az ember vérét, testét.

Sok B.-nál, ha a táplálkozási feltételek nagyon kedvezőtlenekké válnak, ú. n. spórák (sporosz gör. mag) keletkeznek (5a, 10, 10a). Egyes B.ok testében igen erősen fénytörő ovális testecske képződik erős burokkal, ez a spóra; néha az egész B., néha csak egy része alakul át spórává. A spórák az élő világ eddig ismert legellenállóbb képződései: a szárazságot éveken át tűrik, 100° C. fölé eső hőmérsékletek sem ölik meg; ha kedvező feltételek közé kerülnek, újra hasadással tovább szaporodó B.-ok csiráznak ki belőlük.

Vannak B.-ok, amelyeknek alakjuk mindig ugyanaz, de találtak olyanokat is, amelyek a fejlődés különböző fokán és változó körülmények között változó alakot (pleiomorfizmust) mutatnak.

Az élő világ általános törvényei természetesen a B.-okra is állanak. Teljesen hibásak voltak azok a nézetek, hogy a B.-ok élettelen szerves anyagokból keletkeznek v. hogy egyik B.-faj, amely pl. a kolerát okozza, idővel tifuszt vagy pestist fog okozni. Éppen úgy, mint soha búzát másból, mint búzából nem láttunk fejlődni — úgy minden B. hasonlóból fejlődik; ami összes tapasztalataink azt igazolják, hogy minden élő lény — tartozzék akár a növény-, akár az állatvilághoz, legyen a legprimitivebb vagy legbonyolultabb szerkezetü, mindig csak hasonlótól származik. Fontos ezt tudni, mert ahol nincs kolera-B., ott nincs mit félnünk a kolerától, mert az semmi körülmények között magától, szervetlen vagy szerves nem élő vegyületekből soha, de sohasem fog keletkezni. Az «omne vivum e vivo» élve láthatatlan, ezredmilliméteres jószágokra is éppen úgy áll, mint a legmagasabb élőlényekre. Valaha a föld keletkezése és lehülése során lehettek korszakok, amikor a szervetlen világból kifejlődött a szerves, majd az élővilág, de ezen ősi fejlődés módozatait nem ismerjük. És éppen úgy, mint soha búzából mást,

BAKTÉRIUMOK.

„Baktérium“ cikkhez. — II. k.

mint búzát fejlődni nem láttunk, ez a tétel áll a legapróbb növényekre, a B.-ra is. Éppen oly nevetséges volna a tifuszbacillusról azt hinni, hogy idővel — nem tudom, mondjuk — pl. influenzabacillussá alakulhat át, mint azt állítani, hogy idők folyamán a búzából kukorica lesz. A fajok állandóságának törvénye teljes szigorúsággal áll a B.-okra is.

A közönség hajlandó a B.-okat állatoknak tekinteni. Hangsúlyozzuk, hogy azok a növényvilágba tartoznak; ha ezt szem előtt tartjuk, sok dolgot megértünk, ami talán hihetetlennek látszik előttünk.

Éppen úgy, mint a növényi magvak évekig elheverhetnek száraz helyen — anélkül, hogy mutatnák az életet, de ha megfelelő viszonyok közé kerülnek, kicsíráznak — hasonlóképen van ez a B.-okkal. Herbáriumban 60 évig heverő mimosamagvak megfelelő viszonyok között kikeltek, kicsíráztak. A B.-ok is, egyik rövidebb, másik hosszabb ideig, esetleg egyes fajták évekig heverhetnek anélkül, hogy élő mivoltukat elárulnák és ha váratlanul megfelelő viszonyok közé kerülnek, hihetetlen gyorsan elterjednek, rövid időn belül milliókra szaporodnak. A magasabb növények magjainak kicsirázásához megfelelő talaj, nedvesség, meleg, levegő és napfény kell: ezek a csirázás fő feltételei. A B.-ok fejlődéséhez éppen úgy kell talaj, nedvesség, meleg — a levegővel és fénnyel szemben azonban már mások az igényeik. A fényt igen sok B. nem kívánja, teljesen sötétben is fejlődnek — sőt sokakra a direkt napfény káros, egyenesen pusztító hatású. A levegő, azaz az oxigén (O_2) szükségiet szempontjából a B.-ok, mint azt már Pasteur kimutatta, két nagy csoportra oszthatók: olyanokra, amelyek csak oxigén jelenlétében fejlődnek, *aerobok* és olyanokra, amelyek csak oxigén nélkül fejlődnek, *anaerobok*. Ezen obligat aerob v. anaerob B.-okon kívül, amelyekre tehát kötelező az O_2 jelenléte v. hiánya, vannak átmeneti, fakultativ fajok, amelyek O_2 mellett is, de anélkül is tudnak fejlődni, szaporodni. A meleg szempontjából minden B. bizonyos hőmérséklet mellett fejlődik legjobban, ez az optimum hőmérséklet. Az optimumtól akár lefelé, akár felfelé haladunk, eljutunk olyan temperaturához, amelynél megáll a fejlődés; ezek a temperaturaminimumok és maximumok. A két határ között megvan a lehetőség a B.-ok fejlődésére. A két határ tágassága és helye azonban B.-fajták szerint más és más. Lassú, fokozatos átszoktatással e határok eltolhatók, ugyanaz a B.-fajta változott viszonyokra átnevelhető.

A növényi magvak csirázásának általános fő feltételeitől eltekintve azt tapasztaljuk, hogy a kicsirázott növény kellő boldogulása, előnyös fejlődése, meghonosodása és megmaradása sok egyéb finomabb feltételtől függ. Hiába van a föld kerekén mindenütt talaj, levegő, víz, fény, meleg, nem minden növény érvényesül mindenütt; sok minden ismert és ismeretlen tényező szabja meg, hogy egyik megél a sziklákon, a másik a mocsárban, az egyik a délszaki forróságot szereti, a másik a havasok hüvös levegőjét stb. Ugyanezt látjuk a B.-oknál. Az egyik megél valamely állatban, azt beteggé teszi, más állatban pedig nem fejlődik. Szöveteinek eltérő kemizmusa, a szerkezetnek mikroszkópos különbségei szabják meg, hogy a belénk jutott B. bizonyos szövetterületeken vígan szaporodik, másokat pedig érintetlenül hagy. Minden B.-nak megvan a maga életmódja, megvannak az ő kedvenc helyei, ahol pompásan fejlődik, viszont másutt tengődik, nyomorog. Életképes B.-ok vagy spóráik anélkül, hogy fejlődnének, mindenfelé heverhetnek — más kérdés az, hogy melyik B. hol tenyészik, hol virul. Valamikor azt hitték, hogy minden B csak szerves anyagokon tud megélni, újabban ez megdőlt, úgy hogy a megélhetés szempontjából a B.-okat három nagy biológiai csoportba osztjuk:

I. Szervetlen anyagokat feldolgozó (prototroph) B.-ok: salétrom-, nitrogén-, kén- és vas-B.-ok stb. (l. a megfelelő címszók alatt).

II. Szerves anyagon élő (metatroph) B.-ok, amelyek erjedést, rothadást, korhadást stb. okoznak (l. a megfelélő címszók alatt); másképen saprophyták.

III. Élő egyénben élő (paratroph) B.-ok, azaz paraziták.

Az obligát-paraziták csak élő egyénben tenyésznek.

A csoportok nem élesek, átmeneteket mutatnak.

A B.-ok mindenfelé föltalálhatók, amint a következő adatok mutatják:

1. *Ételekben:* 1 cm^3 frissen fejt tejben 9000—20,000, búzalisztben 16,000—20,000, 1 g. friss vajban v. sajtban 6—20 millió, húsban 3—12 millió B. van.

2. *Levegőben:* 10 literben a szabadban 1—5, Párisban 35, Londonban 100, betegszobában 30—110; 2000 méter magasságban nincs B. A Spitzbergákon 21,600 l. levegőben 2—3 csirát találtak.

A kilehelt levegőben nincs B., benn tapad az orrban, szájban stb., pedig városi ember óránkint kb. 1000—5000 B.-ot lehel be.

3. *Az utcán fekvő porban:* Freiburgban 1 g.-ban 24,000—2.000,000 B.-ot találtak, 5—17 fajtát. Az utcák rendszeres öntözése a B.-számot óriásilag megnöveli.

4. *Talajban* 20—50 cm. mélységben van legtöbb, 3—5 m. mélységben már nincs B. Szántóföldnek gazdag B.-flórája van.

5. *Vízben:* Flügge adatai szerint cm^3-ként a tiszta vízvezeték- v. forrásvízben 2—50, a szivattyús kútvízben 100—500, folyók szűrt vizében 6000—20,000 B. található. A budapesti káposztásmegyeri vízmű vize 1905 óta cm^3-ként átlag 40 B.-t tartalmaz és így a legtisztább vizek közé tartozik.

6. *Emberben és állatokban:* Az ember bőre, felső hámrétegei mindig B.-tartalmuak; a szájnak külön B.-flórája van és minden egészséges ember vastagbelében millió szám találjuk a B.-okat, hiszen naponta pár gramm B.-tömeget ürítünk ki a bélsárral.

Látjuk tehát, hogy a B.-ok mennyire el vannak terjedve mindenütt és mily óriási számban fordulnak elő. Fölösleges azonban ettől megijednünk, mert a B.-oknak csak egy része betegségokozó, a legnagyobb részük ártalmatlan. Éppen úgy, mint vannak ehető és mérges gombák, túlzás nélkül beszélhetünk ehető és káros B.-okról.

Aki aludt tejet, yoghurtot, kefirt, sajtokat, vajat stb. eszik, millió számra fogyasztja a B.-okat. A tej megsavanyodását, az aludt tejet B.-ok csinálják (bacillus acidi lactici). Ilyen nagymennyiségű tej-B. bevitele által esetleg a vastagbél B.-flórájának előnyös megváltozását hozhatjuk létre stb. Nekünk csak a betegséget okozó B.-ok bejutása ellen kell védekeznünk, ezt pedig csak akkor tehetjük eredményesen, ha pontosan ismerjük az utakat és módokat, hogy honnan és hogyan jutnak belénk az egyes B.-fajták; mert az utak és módok igen sokfélék és egymástól nagyon eltérők. Pl. a veszettség harapás útján terjed; az egyiptomi szembetegség szemről szemre lesz átoltva, áttörölve. A kolerát megesszük; a váltólázat, maláriát (igaz, hogy ezt nem B.-ok okozzák) bizonyos szúnyogfajták oltják belénk. A pestist patkányok és egerek hordják széjjel; a visszatérő lázat rovarok terjesztik stb. E pár példa eléggé megvilágítja, hogy a B.-ok ellen való védekezést nem lehet közös kaptafa szerint elintézni. Lehetnek ugyan bizonyos általános szabályok, de ezeken kívül minden egyes betegséggel szemben külön intézkedéseket is kell tennünk, hogyha azt akarjuk, hogy ne lépjen fel járványszerűleg. Mellékesen felemlíthetjük, hogy nem minden fertőző betegséget okoznak B.-ok, amennyiben vannak más növényi és állati paraziták is. Vannak határozottan infekciózus jellegű betegségek, amelyeknek még mindig nem ismerjük a mikroorganizmusait; ide tartozik a himlő, veszettség stb.

Az általános B.-pusztításnak vagy dezinfekciónak módszerei: 1. főzés; 2. gőzzel való sterilizálás; 3. pasteurizálás; 4. kémiai szerekkel való dezinficiálás; 5. mechanikai módszerek, kefe, szűrőrendszerek stb., l. részletesen *Dezinfekció*.

A B.-ok különböző utakon jutnak az emberi testbe: vagy a bőrön át, vagy a légző szerkezeten keresztül, vagy a tápláló csatornán át stb. Vannak esetek, mikor a bevándorlási kapu egészséges marad s távolabbi helyeken lépnek fel B. okozta beteges elváltozások. A kiváltott betegség lehet lokális és általános. A betegség létrejötte és intenzitása mindenesetre két tényezőtől függ:

1. a bejutott B. mennyiségétől, életképességétől és támadó készségétől, amint mondani szoktuk: virulenciájától;

2. az illető egyén hajlamától (dispozició) és ellenállóképességétől.

E bonyolult kérdésben egyszerű morfológiai okoskodással nem jutunk semmire, itt két élőlénynek, az embernek és B.-nak kemizmusa, anyagcseréje ütközik meg egymással. A B. az emberben és az ember a B.-ban fog sajátos biológiai reakciókat kiváltani és ezektől fog függni, hogy a két fél közül melyik diadalmaskodik, megbirkózik-e a szervezet az infekcióval vagy nem. Ezen gondolatmenetből új fejezete keletkezett a bakteriológiának, l. *Immunitás, Serologia*.

Nem lesz érdektelen megemlékezni azon vizsgálati módszerekről, amelyekkel az ezredmm.-es kicsi B.-okat felfedezték és amelyekkel a kísérleti bakteriológia biztos alapját lerakták. Három fő eszköze: a mikroszkóp, a baktériumok tenyésztése és az állatkísérletek.

1. Az Abbé fizikus által rekonstruált Zeiss apochromát mikroszkópok (l. *Mikroszkóp)* túllépték a 3000-szeres nagyítást; láthatóvá teszik az $^1/_4$ mikront, szóval a milliméter ezredrészeinek tört részeit. A Zsigmondy-Siedentopf-féle ultra-mikroszkópok (l. *Mikroszkóp)* — bár az alak felismerése nélkül — de sejtetik velünk és észrevehetővé teszik előnyös körülmények között a milliméter milliomod részeit is. Ezen eszközök alkalmasak arra, hogy valahol a B.-okat felkeressük és láthatóvá tegyük. Vizsgálhatjuk vele a B.-okat elevenen, ú. n. függőcseppben vagy festett állapotban, szövetmetszeteken v. üvegre szétkent rászárított készítményeken (l. *Szövettani módszerek).* A függőcseppben való vizsgálat lehetővé teszi, hogy óraszám figyeljük meg a B.-ok viselkedését; láthatjuk mozgásukat, szaporodásukat, pl. lépfenénél a fonalak keletkezését, esetleg spóraképzést, sőt különféle folyadékok hatását is ellenőrizhetjük. A B.-ok jól festhetők különféle anilinfestékekkel; különböző fajok nem egyformán viselkednek a különféle festékekkel szemben. Az eltérő viselkedés annyira jellemző sokszor, hogy alakra nagyon hasonló B.-ok megkülönböztetésére alkalmas módszert nyujt. Ilyen fontos megkülönböztető jel az is, ha valamely B. Gram szerint festődik (= G +) v. nem festődik (= G —), l. *Gram-festés*.

2. A B.-ok tenyésztése egyike a bakteriológiai kutatás legfontosabb módszereinek, ezzel váltak a B.-ok a kísérletezés biztos eszközeivé. A tenyésztés módszereinek tökéletesítésével mintegy varázsütésre nő naggyá pár évtized alatt e tudomány. Pasteur volt az, aki 10 évi kutatás után 1867 körül arra az eredményre jut, hogy «nincs erjedés mikroorganizmusok nélkül és minden egyes erjedést meghatározott B.-fajta okoz». Az erjedések vizsgálata kapcsán megszokták a B.-ok tenyésztését folyadékokban Ennek nagy hátránya volt egyrészt, hogy sokkal nehezebb a B.-ok életmódját megfigyelni; másrészt a tiszta kultúrák előállítása bizonytalan. Ha a folyadék többféle B.-ot tartalmazott, nehéz volt azokat egymástól elkülöníteni.

Kétfélekép igyekeztek ezen segíteni, a B.-okat tartalmazó folyadék kis részét új tiszta csiramentes kifőzött folyadékba oltották át s az újraoltást addig ismételték, míg a keresett B. túlsúlyra vergődött, vagy addig higították ismételten a folyadékot, míg annak egy cseppjében csak egy B. maradt s így jutottak tiszta B.-kultúrához. *A tenyésztés e bizonytalanságát teljesen kiküszöbölte a Koch-féle zselatina-módszer.*

Legcélszerűbb egy példával a zselatina-módszert megvilágítani. Hogyan határozzuk meg egy csepp vízvezetéki vízben azt, hogy hány darab és hány fajta B. van benne. Lapos, lefödhető csészébe zselatina (merev kocsonya) réteget öntünk, ezt előzetesen csészéstül együtt jól kifőzzük, hogy minden eleven B. stb. kipusztuljon belőle. Most a zselatinához egy csepp vízvezetéki vizet adunk. A zselatinát felmelegítve megvárjuk, míg a csepp víz egyenletesen eloszlik benne s azután hagyjuk a zselatinát kihülni, megmerevedni. Az átlátszó kocsonyában minden egyes B. más és más helyre került, s most már nem keveredhetnek egymás-

sal, mert a merevedő zselatina megfogta őket. Persze mi a megfogott B.-okból semmit sem látunk, de 3—4—7 nap mulva minden egyes B. annyira felszaporodik, hogy szabad szemmel látható szürke, sárgás stb. foltok fogják elárulni az egyes B.-ok helyét. Minden folt tiszta tenyészet, tiszta kultúra, mert egyetlen B.-ból lett. E foltokból át lehet őket egyenkint tiszta zselatinába oltani és tovább tenyészteni. Ma már a zselatinán kivül egész sora ismeretes a különféle mesterséges merev táptalajoknak, amelyeken a különféle B.-okat tenyészteni szokták.

Beláthatatlan fontosságú volt e módszer, játszva lehetett B.-keverékekből az egyes fajtákat elkülöníteni, egymástól izolálni s a tiszta kultúrákat előállitani; amellett könnyű volt megtalálni a B.-okat olyan helyeken is, ahol azelőtt hiába keresték mikroszkóppal. Analog az eset azzal, mikor egy mélyen felásott kert földjébe elszórok 3—4 búzamagot s elkeverem fölötte a földet; ki tudná azt ott megtalálni — de ha bevárom, míg kinő belőle a méteres búzaszál, játszva lehet megmutatni a helyet is, hogy hol feküdtek a búzamagvak. Sajnos, némely B. csak az élő testben él és nem tűri a mesterséges táptalajt, azon nem fejlődik és igy ezen módszerrel nem található meg.

3. Az állatkisérletek alkalmasak arra, hogy a festéssel, tenyésztéssel feltalált és izolált B.-kultúrák hatását vizsgáljuk, t. i. hogy állatba beoltva miként betegszik meg az állat, milyen betegséget kap, mekkora dózist bir el stb. Az állatkisérletek arra is alkalmasak, hogy azokat a reakciókat megfigyeljük, amelyek az állatban, vérében stb. létrejönnek, melyekkel az állat a B.-okkal szemben védekezik.

Természettudományi szigorusággal csak akkor vehetjük beigazoltnak, hogy bizonyos B.-faj okoz valamely betegséget, ha azt az illető betegségnél a beteg helyeken minden esetben kimutatjuk a mikroszkóppal, ha az illetőből a tenyésztés módszereivel a látott B.-ot tisztán tudjuk kitenyészteni s ha tiszta kultúrát beoltva valamely állatba, ugyanazt a betegséget tudjuk előidézni. E hármas postulatum dönti el, hogy melyik baktérium milyen betegséget okoz. Igy sikerült pl. minden tüdővészes köpetében a tuberkulózis bacillusát megtalálni; a köpetből azt tisztára kitenyészteni és tengerimalacba a tiszta kultúrát beoltva azt tuberkulózussá tenni. A tengerimalac halála után a boncoláskor a beteg helyeken újra megtalálták a tuberkulózis bacillusát, sőt újra kitenyésztették azt.

Lássuk a nevezetesebb emberi betegséget okozó B.-okat.

Az összeállításban az évszám és név a felfedezésre vonatkozik.

G+=Gram festést (l. ott) adja, G—=Gram festést nem adja.

I. *Patogén kokkuszok*, ezek között első helyen kell felemliteni a gennyedést okozó (pyogen) kokkuszok két főfajtáját a *staphylokokkuszokat* és *streptokokkuszokat*; ezek különösen az emberre veszedelmesek, t. i. az állatok gennyedésre sokkal kevésbé hajlamosak. A genyedésre való hajlam az emberek között is egyének szerint nagyon változó.

1. *Staphylokokkusz pyogenes* három változata ismert, *aureus, albus* és *citreus (2. ábra)*. (1880. Billroth, Klebs, Koch, Ogston, Pasteur, Rosenbach.) Szőllőfürtszerű halmazokban fordul elő, innen a neve (staphyle = szőllő) G +. Ezred mm.-nél kisebb golyócskák. A bőrön gennyes pattanásokat, keléseket, ú. n. furunkulusokat okoz, amelyeknek veszedelmesebb formái a karbunkulusok. Okozza a körömgenyedéseket (panaritium), esetleg nyirokcsomóknak elgennyedését, amikor gennyes üregek, tályogok keletkezhetnek. Igen heves csontvelőgyuladásokat (osteomyelitis) és a szív belső hártyájának súlyos megbetegedését (endokarditis) hozhatja létre.

2. *Streptokokkusz pyogenes (1. ábra)* (streptos, gör. nyaklánc) gyöngysorokhoz hasonló 2—50 tagú láncokban fordul elő. G +. Az előbb említett szerzők fedezték fel. Okozza az orbáncot (erysipelas) vagy a bőrnek deszkaszerű gennyes, fibrinosus gyuladását, amely tályogképződésre kevésbbé hajlamos (phlegmone). Nagy szerepevan súlyos garat- és mandulagyuladásoknál, a gyermekágyi láznál. Nagy mennyiségben kerülhet a vérbe és ilyenkor gennyes áttevéseket találhatunk a legkülönbözőbb szövetekben (gennyvérüség, pyaemia); sőt az ember súlyos vérmérgezését is okozhatja.

3. *Gonokokkusz (4., 4a ábra)* (1879. Neisser) okozza a húgycső, hólyag, hüvely stb. kankós megbetegedését. G —. A friss kankós gennyben nagy mennyiségben találjuk. Mindig párosával, ú. n. diplokokkusz alakjában fordul elő. A nők meddőségének nagy százalékát kankós megbetegedések okozzák, l. *Kankó, Gonorrhoea.*

4. *Meningokokkusz* (1887. Weichselbaum), G—. Okozza a járványos agyhártyagyuladást, azaz nyakszirtmerevedést. Látszólag egészséges emberek terjesztik az orrváladékukkal. A betegség orrinfekciónak az eredménye, l. *Agyhártyagyuladás, Meningitis.*

5. *Pneumokokkusz (3., 3a. ábra)* (1883—84. Friedländer, Fränkel, Weichselbaum) szintén diplokokkusz, de G+. A kokkuszok nem gömbölyűek, hanem hegyes gyertyalánghoz hasonlóak. A tipikus tüdőgyuladás okozói, l. *Tüdőgyuladás, Pneumonia.*

6. A máltai lázat is külön kokkuszok okozzák.

II. *Patogén bacillusok.*

7. *Pneumobacillus Friedländer*, tüdőgyuladás okaként szerepelhet.

8. *Skleromabacillus* (1886. Fritsch, Paltauf), sajátságos orrbetegséget okoz, l. *Rhinoskleroma.*

9. *Lépfenebacillus (5. ábra)* (B. anthracis, 1886. Koch, Pasteur) G+. Fejlődése közben fonalakat alkot, spóraképző; igen ellenálló spóráit használják sterilizáló eljárások kipróbálására. A lépfene szarvasmarhabetegség; az ember lépfenés állatoktól inficiálódik. Rongyszedők betegsége, l. *Lépfene.*

10. *Tetanusbacillus (10. ábra)* (1884. Nikolaier Kitasato) G+. Mozgékony bacillus, spóraképző anaerob. Talajban fordul elő, sárinfekciónak az eredménye; mezitlábjáróknál, földmunkásoknál fordul elő, l. *Tetanus.*

11. *Influenzabacillus (11. ábra)* (1892. Pfeiffer) G—. Nem mozog. Törpebacillus, kokkuszok-

kal összetéveszthető. A járványos influenzát és következményeit okozza. L. *Influenza.*

12. *Pestisbacillus (13. ábra),* (1894. Yersin, Kitasato), szintén igen kicsiny, polimorf, változó alakot mutató, nem mozgó B. G—. Patkányok és egerek roppant érzékenyek a betegséggel szemben s nagy szerepük van a pestis, a «fekete halál» járványának terjesztésében. L. *Pestis.*

13. *Tifuszbacillus (12., 12a. ábra)* (1884. Gaffky) élénken mozgó ostorszálakkal sűrűn fedett vaskos bacillus. G—. Víz és tej stb. útján terjed, a hastifusz oka (l. o.).

14. *Kolibacillus* (1884. Escherich) gyengén mozgó ostorszálakkal ritkábban ellátott B. G—. Minden embernek a vastag belében normális körülmények között nagy számmal tenyészik. Adott esetekben az epecsatorna, epehólyag megbetegedését stb. hozhatja létre.

15. *Dizentéria bacillusa* (1898. Shiga), l. *Vérhas.*

16. *Lágyfekély bacillusa* (Unna-Ducrey). L. *Sanker.*

17. *Diftériabacillus* (1884. Löffler). Nem mozgó bacillusok; G+. A torok-diftériát okozza (l. o.).

18. *Takonykór bacillusa (6. ábra)* (B. mallei Löffler-Schütz). G—. Nem mozgó vékony pálcák; tulajdonképen a lovak betegsége a takonykór, de ezektől az ember is elkaphatja. Kocsisoknál előfordul. L. *Takonykór.*

19. *Tuberkulózisbacillus (8., 8a. ábra)* (1882. Koch) G+. Négyféle tipusa ismeretes, az emberé, szarvasmarháé, madaraké (tyúk, fácán, galamb, papagály stb.) és a halaké. Embernél a tüdővész, csonttuberkulózis, stb. okozója. L. *Tuberkulózis.*

20. *Leprabacillus (9. ábra)* (1887.), a bélpoklosság (l. o.) okozója.

III. *Patogén spirillumok.* A rövidebbeket vibrióknak, a hosszabbakat spirochetáknak nevezik.

21. *Kolera-spirillum,* v. vibrio; *(14. ábra)* (1884. Koch), élénken mozgó egy ostorszálas vibrió. G—. Az ázsiai kolerát okozza. L. *Kolera.*

22. *Az Obermeier-féle spirocheta (15. ábra)* (1873. Obermeier), a febris recurrens, a visszatérő láz okozója. Rovarok, kullancsok terjesztik. G—.

23. *Spirocheta pallida* (1905. Schaudinn, Hoffmann) a sziflisz okozója. E két utóbbi spirocheta lehet, hogy nem a B.-ok közé tartozik, újabban vitatják, hogy állati természetűek volnának.

B.-ok okozzák a sertésvészt, tyúkkolerát, sertésorbáncot és még más állatbetegségeket.

A B.-ok, azonkívül, hogy betegséget okoznak, óriási szerepet visznek a természet háztartásában; mondhatjuk, hogy a B.-ok munkáján alapszik az egész szerves világ élete. A B.-ok egészítik ki körré azt a láncot, amelyet az élő szervezetek egymással képeznek, s melyeknek együttélése, — symbiosisa azon körfolyamaton alapszik, amelyet az anyagok bennök végeznek. Minden szerves anyagot a B.-ok alakítanak át a növények által felhasználható formába, a növények által átalakított anyagból élnek az állati szervezetek; az állati és növényi szervezetek produktumán élősködnek a B.-ok. Ezért a B.-oknak óriási mezőgazdasági jelentőségük is van (l. *Talaj, Trágyázás*).

Az irodalom óriási volta miatt nem lehet még a legkiválóbb műveket sem felsorolnunk; csak két igen jó könyvet említünk meg: *C. Günther,* Bacteriologie (VI. kiad. 1906, Leipzig); *Kolle-Hetsch,* Die exp. Bakt. u. d. Infektionskrankh. (2. kiad. 1908). Ezekben megtalálható az egész irodalom.

Baktériumgazdák (ném. *Bacillenträger)* v. *bacillusszállítók, terjesztők,* azok az egyének, akik teljesen egészségesek és mégis nagymennyiségű *betegségokozó baktériumot hordoznak magukban.* Vannak pl. egyének, akiknek valamikor tifuszuk volt és utána hónapokig, állítólag évekig tele van a székük tifuszbacillusokkal. Az illetők teljesen egészségesek s a velök érintkezők megkapják a tifuszt. Az ilyen B. öntudatlanul a legveszedelmesebb terjesztői a betegségnek; egy tifuszgazda pl. ha mint alkalmazott valamely nagy tejgazdaságba kerül, beolthatja a bacillust a tejkezelőgépekbe s így hirtelen fellépő egész tifuszjárványnak lehet okozója. A járványos nyakszirtmerevedés terjesztésében is, úgy látszik, nagy szerep jut egészséges B.-nak, akiknek orrában és garatmandulájában a betegséget okozó ú. n. meningokokkuszok tenyésznek.

Baktériumos mézgásodás (növ.), l. *Mézgásodás.*

Bakteriuria (gör. *bakterion,* pálca, mint a legapróbb, rendesen pálcika- és gömbalakú élőlények gyüjtőfogalma, *ure,* vizelet). Baktériumok igen nagy mennyisége által felhősen megzavart vizelet, mely egyéb kóros alkotórészeket látszólag nem tartalmaz. A tiszta pohárban felfogott vizelet állásközben nem tisztul meg, annak dacára, hogy üledék képződik, hasonlít a megtört borhoz. A húgy- és ivarszervek (l. o.) egyes szakaszainak lappangó és még baktériumtartalmú gyuladásait kisérő állapot. Bizonyos belső gyógyszerek adagolása által könnyen kedvezően befolyásolható, végleg azonban csak az említett lobos gócok gyógyulásával, ill. gyógyításával szűnik meg, azaz szüntethető meg.

Bakteroid szövet, a Bacillus radicicola *(Rhizobium leguminosarum)* által a pillangós virágú növények gyökerein létrehozott gumócskák azon szövetének régi keletű neve, amely szövet vereslő sejtcsoportból áll; ezekből nyomás alatt tejszerű zavaros nedv ömlik ki, a sejttartalmat alkotó pálcikaalakok tömege.

Baktiárok, l. *Bakhtjárok.*

Baktoform, gyantaszappanokból álló olajsűrű dezinficiens, mit 1—2% vizes oldatban használnak.

Baktria (v. *Baktriane),* az óperzsa birodalom egyik legészakibb tartománya az Oxus középső folyása mentén; fővárosa *Baktra* (ma Balch), a Baktrusnak, az Oxus egyik mellékfolyójának partján. E kitünő lótenyésztő vidék kezdetben nemzeti királyok alatt volt, később a perzsa királyság igen fontos ÉK.-i része, melynek szatrapái nagyobbrészt királyi hercegek voltak és meglehetősen függetlenek. Innen terjedt el Zoroaszter vallása és szent könyve, az ó-B.-i nyelven irt Aveszta. Nagy Sándor birodalmához is tartozott; halála után természeti fekvése következtében Diodotos helytartó izgatására elszakadt a Seleukidák birodalmától és külön görög nemzetiségű királyoknak hódolt (Kr. e. 256), kik hatalmukat 180 körül még az indusmenti országokra is kiterjesztették. A parthusok hatalmának növekedése és szkitha

betörések B. önállóságának véget vetettek (Kr. e. 165 körül). Amennyire történeti forrásaink B.-ról szólnak, a Kr. u. I. sz.-ban a birodalom nagy részén a parthus eredetü Gudopheres uralkodott; Kr. u. 200-ig a «turuska» v. indo-szkitha dinasztia volt a vidék ura, majd a fehér hunnok foglalták el, ezeket azonban a görög kultúra e végpontján a Sassanidák és altáji turkok kiirtották. A Sassanidák bukása után (642) az ország az arab kalifátushoz tartozott, a X. sz.-tól kezdve különböző török és mongol dinasztiákhoz, azután az afgánokhoz. A «Seibani» nevü bokharai uralkodóház (1500—1599) B.-t jelölte ki a trónörökös székhelyének, szintúgy az Asztrachanidák (1599—1785), akiktől az afgán Timur sah elfoglalta (1773—1793). A bokharai özbég fejedelem, Mir Ma'aszûm, visszafoglalta, s azóta B. majd Bokharához, majd Kabulhoz tartozik. Az utolsó évtizedekben néhány tudós (Gérard, Burnes, Honigberger, Keramat Ali) beutazta az országot, megvizsgálták régiségeit, összegyüjtötték régi pénzeit, melyeken részben görög, részben indus a felirat. B. emlékei közt legfeltünőbb az ú. n. *tope*, egy érdekes, a római toronyalakú sírokhoz hasonló kőépítmény, talán siremlék, talán Buddha tiszteletének emlékei. Az ország szélén, a Kabultól ÉK.-re eső síkságon és egy dombláncolaton mesterséges emelkedések hosszú sorát lehet látni napon szárított vályogból alkotva, s a falak vastagsága legalább 17 l. volt. V. ö. *Wilson*, Ariana antiqua (London 1841); *Sallet*, Die Nachfolger Alexanders des Gr. in B. und Indien (Berlin 1879); *Lassen*, Indische Altertumskunde.

Baktrilla, gúnyneve a hamis trillának, nevezetesen *egy* hang folytonos, mekegésszerü kilökésének, ahelyett, hogy két hang egyenletes fürgeséggel váltakoznék.

Baktüttös, kisk. Zala vm. novaji j.-ban, (1900) 590 magyar lak.; u. p. Bak, u. t. Tófej.

Baku, 1. orosz kormányzóság a Kaspi-tenger partján; nagyobbára nem független vagy perzsa fennhatóság alatt álló tartományokból (Talis, Sirván, Seki Kuba khánságokból) keletkezett, amelyeket az 1813. gulisztáni szerződés biztosított Oroszországnak. 1867. újra alakították (1859-ig neve: Semakha volt). Határai: a Kaspi-tenger, Dagesztán, Jelizabetpol kormányzóság és Perzsia. Területe 39,300 km². A Kaukázus középső lánca és ennek kiágazásai borítják É.-on és középső részét; D.-en a Sirinkum és a Mugan-steppe terül el; magasabb hegycsúcsok: a Sach-dagh (4252 m.), Baba-dagh. (3037), Dibrar (2210). Vizei a Kur és ennek mellékvizei: az Arasz és Bulgari. Klimája egyes részeiben a magasság szerint különböző. Legmelegebb a Kur környéke. Termékek: buza, rozs, sáfrány, gyapot, rizs, különféle gyümölcsök, főképen szőllő. Az állattenyésztés is sok embert foglalkoztat, köztük sok nomádot. Virágzó a halászat is. Legtöbb jövedelmet a kőolajforrások hajtanak. A (1909) 891,300 lakos között legtöbb a siita mohamedánus, a perzsa, tatár és turkomán; továbbá örmény és orosz. A hat kerület: B., Kuba, Lenkoran, Semakha, Gokcsaj és Dzsevat.

2. *B.*, az ugyanily nevü kormányzóság és kerület székhelye Apseron-félsziget D.-i részén, a Kaspi-tenger patján, vasút mellett, (1900) 179,133 tatár, örmény, orosz, perzsa és zsidó lak. A város D.-i része (Bajilov Missz) az európai negyed, itt van a kormányzó palotája, az admiralitás, kaszárnyák, Cicianow orosz herceg emlékszobra; az É.-i rész (Cserni Gorod) a petróleumipar középpontja, szük, piszkos utcákkal. A város melletti dombon van a tüzérségi arzenál (I. Abbasz mecsetnek épittette) és II. Abbasz egykoron nagyszerü palotájának romjai. A petróleumiparon kívül jelentékeny a malomipar (11 gőzmalom), kénsav-, dohánygyártás, ehhez járul egy nagy mechanikai műhely és hajógyár. A már régóta ismeretes nafta-források a város közelében Balakhani, Szabuncsi, Romani és Bibi-Ejbat falvaknál fakadnak. Az egész nafta-területet 6000 ha.-ra becsülik, amiből eddig csak 500 ha.-t bányásznak. A naftabányászat ezelőtt monopólium volt a kormány kezében; jelenleg a Nobel testvéreké és a Rothschildoké. Az évi termelés értéke volt 1906-ban 454·9, 1907-ben 479·5 és 1908-ban 467·1 millió angol font. Szurakhani falu mellett a nagyszerü B.-i örök tüzek, a földből kiömlő égő gázok (bányagáz, CH_4), amelyek a parszik különös tiszteletének tárgyai; mellettök tüzimádó-kolostor épült. B. a VIII. sz.-ban az araboké, később a sirváni khánoké, a XVI. sz.-tól kezdve pedig a perzsáké volt. 1806 óta végleg az oroszoké. 1902-ben nagy földrengés pusztította. 1903-ban pedig a petróleumforrások gyuladtak meg. Az akkori kárt 30 millió rubelre becsülik. V. ö. *Marvin*, The region of the eternal fire (új kiadás London 1891).

Bakuba, afrikai négertörzs a Kongo mellékén, a d. sz. 4—6° és a k. h. 20—22° között, a Luala tolyó középfolyásánál. Tudatos törzsi szervezet alatt, rendezett tiszta falvakban jólétben élnek s őstermelés mellett iparral foglalkoznak.

Bakuelle, l. *Bagielle*.

Bakufu, a japánoknál a főhadparancsnok sátrát jelenti; eredeti jelentése a. m. a kárpit mögött. Ezzel jelezték 1868-ig, a sogun-kormányzat bukásáig (l. *Japán*, története) a fennállott kormányrendszert.

Bakulometria (lat., gör.), távolságoknak és magasságoknak pálcák segítségével való mérése szögmérő eszközök nélkül. Ez az eljárás nem pontos, de mert gyorsan célhoz vezet, elég jól használható oly tárgyak (pl. tornyok, fák, stb.) magasság-meghatározására, melyeknek lábához férhet a megfigyelő. Ha szemünket a lemérendő tárgy lábától ismert távolságra lehetőleg közel a földhöz illesztjük és a tárggyal lehetőleg párhuzamos pálcát a szem és a tárgy látóvonalában betüzetünk úgy, hogy a pálca és a lemérendő tárgy csúcsa egymást fedje, akkor a tárgy és pálca, valamint ezeknek a szemtől való távolsága két hasonló háromszöget képez, melyben a tárgy magassága úgy áll a pálcához, mint annak távolsága a szemtől a pálca távolságához. Kényelmesebb a pálca és a tárgy árnyékának hosszát megmérni. Régente, szögmérő műszerek hiányában, az asztronómiában is csupán B.-s módszerekkel mérték a szögeket trimetrummal v. a Jakab-botjával. L. *Asztronómiai műszerek*.

Bakumu, nagy néger néptörzs a keleti Kongo-medencében, a felső Kongo és a nagy afrikai árok tavai közt.

Bakundu, több törzsből álló bántu néger nép Kamerunban, mintegy 90 helységet alkotnak.

Bakunin *Mihály*, orosz agitátor, szül. Torzsokban, a tverji kormányzóságban, 1814., megh. Bernben 1876 júl. 1. Tipikus alakja és egyik előkelőbb képviselője annak a folytonosan lappangó forradalmi áramlatnak, melyet általában és közönségesen nihilizmus (l. o.) néven ismerünk. Tanult, felvilágosult ember, akit nemcsak szenvedély, hanem meggyőződés vezetett az agitátori tevékenységben. Előbb a pétervári tiszti iskolát végezte, kis ideig mint tisztjelölt szolgált is a hadseregben, majd apai nemesi birtokára ment s 1838—40-ig bölcsészeti tanulmányokkal foglalkozott. 1841-ben Berlinbe ment. Ezek után *Elizard* álnév alatt irogatott a Deutsche Jahrbücherbe s 1842. Drezdában telepedett meg; de az orosz kormány álneve dacára följedezte őt s üldözőbe vette. Párisba ment, ott sok jeles emberrel megismerkedett, de Oroszország kérelmére kiutasították. Az orosz kormány 10,000 ezüst rubelt tűzött ki a fejére s ő kénytelen volt Brüsszelbe menekülni; majd részt vett Berlinben a márciusi zavargásokban s 1848. a prágai szláv kongresszuson, mindenütt agitálva. Az 1849. Drezdában kitört forradalomban tevékeny részt vett s tagja volt a forradalmi kormánynak; később innen a kormánnyal együtt Chemnitzbe menekült, itt azonban elfogták s előbb Drezdába, majd Königsteinba hurcolták és halálra ítélték. A halálos ítéletet azonban nem hajtották rajta végre, hanem élethossziglan tartó fogságbüntetésre változtatták. Majd kiszolgáltatták Ausztriának s az olmüci hadi törvényszék felségárulás címén ismét halálra ítélte; de ezt a büntetést is halálig tartó fogságra változtatták. Ennyi viszontagság után az osztrák kormány utoljára is kiszolgáltatta őt Oroszországnak. Szibíriába kényszermunkára hurcolták, de utóbb a kényszermunka alól felmentetvén, mint egyszerű száműzött telepedett meg az Amur-vidéken. Innen sikerült neki családja visszahagyásával egy amerikai hajón Japánba szökni, s Kalifornián át Angliába menvén, újra kezdte agitációit. Összeköttetésbe lépett Herzen Sándorral, a hírneves orosz publicistával, aki szintén Londonban lakott, s ezzel együtt a Kolokol (Harang) című folyóiratot szerkesztette. — B. rendkívül szenvedélyes és türelmetlen ember lévén, terveivel legtöbbször a szélsőségekig ment s e miatt elvbarátai is visszahuzódtak tőle. Elöregedvén, utolsó napjait Genfben, Locarnóban és Bernben töltötte, ahol meg is halt. Főmunkája a *Goszudarsztvennosztyi Anarchija* (Államiság és anarchia); kisebb műveinek gyűjteménye és levelezése halála után jelentek meg: Fédéralisme, socialisme et antithéologisme; Lettres sur le patriotisme; Dieu et l'État (Paris 1895); Sozialpolitischer Briefwechsel mit A. Herzen und Ogarjov, herausg. v. Dragomanov (Stuttgart 1895). V. ö. *Laveleye* E., B., a világfölforgatók apostola (Bpest 1880).

Bákunja, a bántu négerek népcsaládjának nyugati ágához tartozó nép neve.

Bakuri, l. *Baccahiri*.

Bakvéna, a becsuánok egyik törzse, mely arról híres, hogy már régóta (az európaiakkal való érintkezésök előtt) ismerte a himlőoltást, csakhogy a B.-k nem tehénnyirkot, hanem bizonyos állati hulladékrészt ojtottak a homlok bőrébe, amit maiglan is gyakorolnak. L. *Becsuánok*.

Bákviri (magyarul: cserjés, csalitos ember), a Kamerun-hegységben lakó világosabb testszínű afrikai bennszülött nép neve.

Bakzás, l. *Bak*.

Bal, ellentéte a *jobb*, az emberi v. állati test páros tagjai vagy szervei közül az, amely a szív oldalán van; minthogy a balkéz rendszerint ügyetlenebb, tehát közfelfogás szerint rosszabb a jobbnál, átvitt értelemben a *bal* rosszat, kedvezőtlent is jelent, mint pl. balhit, balsors, baleset, baljóslat stb.

Bál v. *táncvigalom* (ol. *ballo*, a «ballare» táncolni szóból), nagyobbszámú társaság mindkét nemű tagjainak találkozója ünnepies táncra. Hosszabb tartamú, fényesebb és szigorubb etikettű, mint a rendes *táncmulatság* (franc. *thé dansant*). Újabbkori keletkezésű; az ó- és középkorban a nők zárkózottabb társasélete miatt ismeretlen; akkoriban a táncoknak inkább vallásos szinezetük volt. A művészi, mutatványos tánc a XIV. sz.-ban olasz szinpadokon jelen meg először s még sokáig v. magán v. páros tánc formájában mutatványként él tovább. Legkorábbi bálok a XII. Lajos tiszteletére Milanóban, majd 1385. VI. Károly és Bajor Izabella nászának alkalmából Amiensben rendezett nyilvános, nagy táncmulatságok voltak. A nőknek táncra alkalmatlan, feszes ruházatán Medici Katalin változtatott, de a könnyű, kivágott ruhához védekezésül divatba hozza az olasz eredetű *álarc* viselést (bals en masques). A mai bál divatossá és szokásossá XIV. Lajos alatt válik s 2 század alatt elterjed Európa összes udvari ünnepségein. Ezek is mind feszes ceremóniák között folytak le, az arisztokrácia utánozta (első általuk rendezett bál 1715. bal de l'Opéra). Újabban mindenütt engedett feszességéből. A rendes jogcím: a «jótékony cél» alkalmat adott a polgári elemnek is, hogy ezeken részt vehessenek. Míg régen a szinpadi eredetre utaló egyes és páros táncok lejttettek mutatóba, ma a tömegtánc a szokásos.

Bál *(Ballen)* a. m. csomag, kötés, számoló-egység papirosra és más árúkra. 1 bál papiros ma = 10 rizsma = 100 konc = 1000 füzet = 10,000 ív (régebben = 10 rizsma = 200 konc, 1 konc pedig irópapirosból 24, nyomtató-papirosból 25 ív). 1 bál levélpapiros = 10 rizsma = 400 konc = 9600 negyedrétü v. 19,200 nyolcadrétü ív. 1 bál posztóra néhol 10, máshol 12 véget, 1 bál bőrre 20 kötést, bagariabőrből pedig 220 darabot számítanak. Németalföldön a bál mint kereskedelmi súlyegység (= 95·25 kg.) van elfogadva. 1 bál gyapot súlya amerikai árúból kb. 197 kg., keletindiaiból 170, braziliaiból csak 70 kg., egyiptomiból kb. 270 kg., más fajtából kb. 77 kg. 1 bál fahéj Cejlon szigetén = 100 angol font = 45·359 kg.

Bala, kisk. Maros-Torda vm. marosi felső j.-ban, (1900) 1179 oláh és magyar lak.; u. p. és u. t. Mezőörményes.

Bala, 1. helység Merioneth angol grófságban, Észak-Walesben, az ugyanilyen nevű tó partján, (1901) 1544 lak., az independensek és metodisták egy-egy szemináriumával, vaj- és sajtkereskedéssel.

Vidéke természetes szépségekben igen gazdag. — 2. *B. Llyn*, Wales legnagyobb tava, 20 km. kerületü. Tegidnek vagy Plemblemerenek is hívják. A Dee folyik rajta keresztül.

Bala *Vince*, Hunyadi János bizalmas embere, váczi püspök. Titkára, majd tanácsosa volt Hunyadinak, akinek a váradi és gyulafehérvári kanonoki jövedelmet köszönhette. Miután Bereg vmegyében mint főispán működött, 1450. püspökké tették. Harcias ember létére Hunyadi Jánost több hadi vállalatában támogatta. V. ö. *Décsényi* Gy., Kutatások a római Datariá-ban, Századok, 27. köt.

Bálaám, l. *Bileám*.

Balabac, a Filippi-szigetek (l. o.) egyike; 358 km². Kikötőhelye Cape Melville.

Balabanov, *Marko*, bolgár politikus és író, szül. 1837. Kliszurában. A jogot Párisban végezte és mint ügyvéd Konstantinápolyban működött. Konstantinápolyban 1874 Viek (század) c. alatt politikai lapot indított. Később Balgarszki Knyizsnici c. alatt kéthetenként megjelenő folyóiratot szerkesztett. A bulgáriai török vérengzések után Londonban és Párisban a kormányoknál és a sajtóban a hatalmak intervencióját igyekezett kieszközölni. A török-orosz háború után a tirnovói nemzetgyűlés tagja és a konzervativ párt vezére lett. 1882-ben az államtanács alelnöke, 1883—84-ig külügyminiszter volt. Politikai munkákat írt és több francia könyvet fordított bolgár nyelvre.

Balade, kikötő Új-Kaledonia (l. o.) francia gyarmaton.

Baladin, a legrégibb francia szinházak bohócainak volt a neve. Ezek a legnépszerübbek voltak a XV—XVI. sz.-ban. Erkölcstelen néma játékaik és táncaik miatt a B.-eket utóbb az egyház kiközösítette.

Balaena (állat), l. *Cetek*.

Balaeniceps *Gould* (állat), a gázlómadarak (Pelargoherodii) csoportjába tartozó afrikai madárnem. L. *Papucscsőrű madár*.

Balaenidae (állat), a halcsontos cetek *(Mystacoceti)* egyik családja. L. *Cetek*.

Balaenopterinae (*barázdás bálnák*, állat), a bálna-félék egyik alcsaládja. L. *Cetek*.

Balafánt, magyar fehérszemü szőllőfajta, mely Tokaj-hegyaljáról származik. Fürtje vállas vagy hengeridomú, tömött; bogyói nagyok, hosszukásak, vastaghéjuak, levesesek; a bogyó héja igen fanyar. Érése késői; rövid metszés mellett jól terem. Bora tartós és megérve tüzes.

Balafre (franc., ejtsd: balafr) a. m. sebhely, forradás (az arcon); *Le Balafré*, Guise Ferenc herceg mellékneve, l. *Guise*.

Balaganszk, Irkutszk szibériai kormányzóság hasonló nevü kerületének székhelye az Angara balpartján, 1300 lakossal.

Balaghat, az indiai brit Central-Provinces egyik tartományának kerülete, 400,000 hindu lak. Területén vasércet, antimont és aranyat találnak. Fővárosa Burha.

Balaguer (ejtsd: balager), kerületi székhely Lerida spanyol tartományban, a Segre partján, (1900) 4938 lak. D.-i végében kezdődik a Llanos de Urgel nevü síkság. A spanyol örökösödési háborúban 1703. III. Károly elfoglalta, de 1711. V. Fülöp győzelme után újra elhagyta.

Balaguer, *Victor*, híres spanyol-katalán költő, történetiró és államférfi, szül. Barcelonában 1824 dec. 11., megh. 1901 jan. 14. Madridban. Jogot tanult, de arról lemondva, a múzsa és politika szolgálatába szegődött. A katalán irodalom újjászületésének egyik legkiválóbb előharcosa s mint ilyen megindítója és serkentője annak a mozgalomnak, amely a barcelonai virágjátékok (Jochs Florals) felújítását tűzte ki célul. Katalán hazafias, vallásos és szerelmi költeményeivel nagy sikert és kitüntetéseket aratott. Történeti drámái (Los Pirineos, La sombra de Cesar stb.) a maguk idejében szintén feltünést keltettek, sőt az első Fastenrath fordításában németül is megjelent. Történelmi művei közül ma is haszonnal forgathatók: Estudios históricos y politicos (1876); Historia de Cataluña (1886—89, 11 köt.) és főleg Historia politica y literaria de los trovadoros. Összes művei több mint 30 köt. tesznek ki. A «montserrati trubadur» politikai szereplésében a haladó és liberális párthoz tartozott. Szenátorrá történt kinevezéséig Villanueva y Geltrú városnak volt állandó képviselője. Mint tengerészeti miniszter alapította a gyarmati múzeumot (1887). Összes vagyonát a villanuevai múzeum-könyvtárra hagyta, melyet ugyancsak ő teremtett meg. Magyarra Körösi Albin fordított költeményeiből.

Balahisszár, a kisázsiai Angora tartományban levő Pessinus város romjainak neve. Leghíresebb műemlékei Kybele-temploma, az akropolisz, szinház és hippodromosz.

Balais (franc., ejtsd: bálé, *balasrubin*), drágakő, nem egyéb mint rózsavörös *spinell*.

Balajt, kisk. Borsod vm. szendrői j.-ban, (1900) 584 magyar lak., u. p. és u. t. Edelény. Határában aranyrégiségeket találtak.

Balajthy, 1. *Máté*, szül. Jászapátiban 1732., halálának éve bizonytalan. Papi pályára lépett; Bécsben Helltől csillagászatot tanult; 1761. Egerben mint a matematika tanára működött s egyszersmind a csillagvizsgáló igazgatója volt; később kunszentmiklósi plébános és címzetes kanonok. Fő műve: *Institutiones arithmeticae* (Agriae 1765).

2. *B., Robert*, színész, szül. 1860. Bécsben. 1910-ben a bécsi Burg-szinház előrendü tagja lett. Erőteljes, realisztikus alakok ábrázolására ma a németek egyik legismertebb színésze.

Bálák, Cippórnak fia, a moabiták királya, aki Mózes IV. könyvének elbeszélése szerint elhítta Bileámot, egy pogány prófétát, hogy megátkozza az izraelitákat; de Bileám kénytelen volt az átok helyett áldást mondani reájuk. Az elbeszélésnek tendenciája: bemutatni a pogányoknak az izraelitáktól való félelmét s hirdetni isten népének nagy dicsőségét, amely még a pogány prófétát is áldásra kényszeríti.

Balakhani, l. *Baku*.

Balakhna, j.-i székhely Nizsnij-Novgorod orosz kormányzóságban a Volga partján. (1897) 5037 lak., földmíveléssel, téglaégetővel.

Balákirjev, *Milij Alexejevics*, orosz zeneszerző, szül. Nizsnij-Novgorodban 1837 jan. 2., megh. 1910 máj. 28. Szent-Pétervárott. Az új orosz zenei

iskola egyik feje. Miután 1855. nagy sikerrel hangversenyzett Szt.-Pétervárott mint zongoravirtuóz, ugyanott ingyenes zene-iskolát alapított, melyet 1872-ig vezetett; rendezte az orosz zeneegylet hangversenyeit s a cári énekkar igazgatója lett. Művei nagyobb részét orosz és cseh témákra irt nyitányok, zongoraszerzemények, dalok stb. teszik. Átírta két zongorára Beethoven quartettjeit is. Orosz népdalgyüjteménye (1866) nevezetes.

Balaklava, kis város és kikötő Krim-félsziget déli részén, az orosz Tauria kormányzóságban, (1897) 1274 nagyobbára görög lak. Kikötőjét magas hegyek környékezik s bár benne a víz mindig csöndes, nagyobb hajók horgonyzó helyéül még sem alkalmas. B.-tól Ny.-ra van a Szt.-György kolostor. Állítólag ennek helyén volt Artemisnek temploma, melyben Iphigeneia papnősködött. B. kikötőjét már az ókoriak ismerték Portus Symbolorum néven. A középkorban a genovaiak tartották megszállva s Bella Calanak hivták. 1475. a tatárok foglalták el; 1783. Oroszország birtokába került s 1854. a krimi háborúban B. mellett az angolok és oroszok közt heves összeütközés történt, mely az előbbiek vereségével végződött.

Bálála v. *bákáláhári* (magyarul pusztabeli), a délafrikai káláhári pusztákon tengődő, testileg és lelkileg elsenyvedt kibrahó-nép.

Balalajka, népies pengető hangszer, mely Oroszországban van elterjedve. A gitárhoz hasonlít; két, három bélhúr van rajta (két húr ugyanegy hangot ad, a harmadik az alsó quintre van hangolva).

Balalény, kisközség Bihar vm. vaskohi j.-ban, (1900) 313 oláh lak., u. p. és u. t. Szudrics.

Balambangan, 1. sziget Borneótól É.-ra, amelyen az angolok több izben (1769. és 1803.) megkisérlettek hadi állomást szervezni, B. Szulu maláji királyság része. — 2. *B., Blambangan* vagy *Banjuvangi*, város Java sziget DK.-i csúcsán, 16,198 lak., fontos kikötő, kereskedelme igen élénk, az Európát Ausztráliával összekötő táviróvonal állomása.

Balambér *(Balamir)*. A húnok első ismert királya, akit azonban egyedül csak Jornandes említ (De rebus Geticis, 24. fej.). Az ő vezérlete alatt keltek át a húnok 374. a Volgán s először a Don melléki pusztaságon tanyázó alánokra ütöttek és csekély ellentállás után ezeket magukkal ragadva, a Don és Dnyeper közti keleti gótokat támadták meg, kiknek agg királya, Hermanarikh (l. o.) hasztalanul akarta feltartani a népek ezen viharát, megveretett s fájdalmában megölte magát; az a sokféle nép pedig, melyet hosszú uralkodása alatt a Dontól a Dnyeperig s a Feketetengertől a Balti-tengerig uralma alá hajtott, meghódolt a húnoknak. Ezután a nyugati gótokra került a sor; ezek a Dnyeper mögé vonultak Athanarikh királyukkal, de egy csapat hún, átgázolva a folyón, egy éjjel fölverte a gót tábort s maga Athanarikh is alig tudott menekülni. Rövid időre leforgása alatt B. a Volgától az Al-Dunáig mindent meghódított s az Al-Duna mellékén ütötte fel sátorát.

Balan, *don Pietro*, olasz történetíró; szül. Esteben 1840 szept. 3. Az egyházi pályára lépve, egy ideig katolikus lapokat szerkesztett. 1879-ben vatikáni levéltáros lett, 1883-ban elhagyta állását, hogy kizárólag történetírói munkásságának éljen. Műveiben erős katolikus szellem nyilvánul. A legfontosabbak: I precursori del razionalismo fino a Lutero, Pio IX., la Chiesa e la rivoluzione, Storia di Gregorio IX e de' suoi tempi, Storia d'Italia (7 kötet), La politica di Clemente VII., Clemente VII. e l'Italia de' suoi tempi.

Balánbánya, Csíkszentdomokoshoz tartozó telep s élénk bányahely Csík vm. felcsíki j.-ban, regényes fekvésben az Olt mellett, mely innen nem messze ered; (1900) 316 magyar lak. A fölötte elterülő hegység (Balánhavas), mely az országban a legtöbb rezet szolgáltatja, csak 1818. évben telepíttetett be a csíkszentdomokosi bányaigazgatóság által; évenként 700 métermázsa kitünő minőségü rézérc kerül napfényre; a bányákból kifolyó cementvízből a rezet ócska vas behelyezése által nyerik. A bányák az első erdélyi rézbányatársulat tulajdonai. U. p. és u. t. Csíkszentdomokos.

Balance, l. *Egyensúly*.

Balancé (franc., ejtsd: balañszé, ném. *Schwebeschritt*), lebegő tánclépés, mely pl. a francia négyesben is gyakran előfordul, hol mindannyiszor a «fordulót» (tour de main) előzi meg.

Balance-dock v. *balance-medence* a. m. úszó dock vagy úszó medence, l. *Dock*.

Balance-kormány, l. *Kormány*.

Balancier (franc., ejtsd: balanszié), nagy emeltyű, mely vízszintes tengely körül himbálódik. Az erő felvételére szolgál, úgy hogy azt egyik végével felveszi, a másiknál pedig a kellő fokozásban kisebbítve vagy nagyobbítva átadja. Ha kivételesen arra szolgál, hogy valamely gépen váltakozó irányban mozgó tömeget a másik ágára akasztott hasonló súlyú tömeggel ellensúlyozzon, akkor neve ellensulyozó B. A gőzgépeken eleinte a B. segélyével alakították át a dugattyú váltakozó irányú egyenes mozgását a főtengely forgatását előidéző forgó mozgássá. Ilyen gőzgépeket még ma is találunk, különösen bányákban a bányavizek szivatytyúzására. Ezen gépeket az olyanokkal szemben, melyeken az erőt a dugattyúruddal kapcsolatban álló hajtórúd adja át a forgattyúnak, *balanciergőzgépeknek* nevezik. Ilyenek voltak a Newcomen által készített első gőzgép és a Watt által tökéletesített Watt-féle gépek.

Balanciroz a. m. egyensúlyoz, egyensúlyban tart, majdnem labilis (esékeny) egyensúlyban levő tárgyat. B. pl. a kötéltáncos azáltal, hogy tagjainak a kezében tartott tárgyaknak mozgatásával testének súlypontját mindig függőlegesen a kötél felett tartja.

Balander, lapos, egyárbocos hajó Hollandiában.

Balanidae, a kacslábú rákok (Cirripedia) rendjében, a fedősök (Operculata) csoportjából való állatcsalád, melynél a rák-jelleg annyira elmosódott, hogy *Cuvier* sem ismerte föl és rokonságukat a puhatestüek (Mollusca) közt kereste, amiben mészhéjaik, melyek némely fajon nagyon hasonlítanak a kagylóhéjhoz, könnyen félrevezethették, Mintegy 71 élő faja ismeretes 7 nemből, s ezek mind tengeriek. L. *Kacslakú rákok*.

Balaninus, l. *Mogyoróbogár*.

Balanitis (görög *balanosz: makk*), makkgyúladás. A férfi-hímtag végét képező ú. n. makk

bőrének lobosodása. Mint önálló bántalom nem igen észlelhető; rendesen a makk és az azt fedő előbőr együttes bántalma gyanánt, mint *balanoposthitis* fordul elő és ezen testrészek hiányos tisztogatása, különálló fertőzése folytán erőltetett közösülés stb. után, vagy mint általános húgyszervi fertőző bántalmak következményes megbetegedése, leginkább a kankós fertőzés szövődményeként. Tisztogatás és enyhe fertőtlenítő szerek alkalmazása mellett könnyen gyógyul, elhanyagolt esetekben néha a beálló nagyfokú duzzadás (fitymaszükület, l. o.) miatt műtét szükséges.

Balanoglossus (állat), a makkos férgeknek *(Enteropneusta)* egyik neme. Fajai egytől-egyig a tengerben élnek. L. *Makkos férgek.*

Balanophoraceae (növ.), a kétszikűek családja, melynek 40 faja főkép tropikus erdők és szavannák lakója, ahol számos faj különböző fák gyökerén élősködik. Többnyire gumószerű rhizomájuk nyúlványokkal függ össze a gazda növény gyökereivel. Sok keményítőt v. viaszszerű balanophorint tartalmaznak. Apró virágaik fejecskeszerű vagy torzsavirágzatban vagy fürtben állnak, mely a rhizomából tör elő. Egyes génuszok (*Balanophora, Langsdorffia, Thonningia*) gyantaszerű anyaguknál fogva hasznosak. A B.-t Európában csak a Korzikán és Spanyolországban előforduló *Cynomorium coccineum* L. képviseli.

Balanoposthitis, l. *Balanitis.*

Balantidium coli *Malmst.* (állat), a csillós ázalékállatok *(Ciliata)* egyik faja. Teste gömbölyű v. tojásforma; nagy magja (macronucleus) vesealakú, olykor ovális, kis magja (micronucleus) gömbölyű. A házi sertés és olykor az ember vastagbelében fordul elő. A búvárok egy része szerint emberben a *B.* súlyos bélnyálkahártyagyuladást, súlyos lefolyású hasmenést okoz.

Bálántok, nyugatafrikai szudán-néger törzs, Senegambiában, a Kasamanze és Geba folyók között. Sötét bőrűek, középtermetűek és erőteljes testalkatuak; végtagjaik aránytalanul véznák; orruk nem annyira belapított, mint a többi négereké; homlokuk erősen hátrafutó; kicsiny és fénylő szemeik vérengző tekintetet kölcsönöznek amugy is vad kifejezésű arcuknak. A férfiak gyapotból készült nadrágot hordanak, a nők csupán ágyékkötényt. Nagy ökörcsordáik vannak, de ökörhúst mégis csak halotti torokon esznek. A férfiak a pálmabort mindenek fölött kedvelik.

Balanus, a kacslábú rákok *(Cirripedia)* rendjében, a fedősök (Operculata) csoportjából a Balanidae-családnak egyik neme, amelynek fajai a tengerpartokon a sziklákra, továbbá kagylókra és rákokra telepedve élnek. Mintegy 50 faja ismeretes. Az Európa körül elterülő tengerekből is ismerjük nehány fáját, ilyenek pl. a *B. tintinnabulum L., B. improvisus* Darw. és *B. crenatus* Brug. A cetek különböző fajain más-más B.-faj telepszik meg.

Balanza, egy neme a sziciliai partokon található kétárbocos hajóknak.

Bala-Rámá, a hindu hitregében Vaszu Deva és Rohini fia, Krisna idősebb testvére, ki Visnu 8-ik átváltozása volt.

Balard (ejtsd: —lár), *Antoine Jérôme,* francia vegyész, szül. Montpellierben 1802 szept. 30., megh. Párisban 1876 márc. 30. Kezdetben gyógyszerész volt, később a vegytan tanára a Faculté des Sciences és a Collège de France intézetekben. Ő a bróm felfedezője.

Balart, *Federico,* spanyol költő, szül. 1831 okt. 22. Priegó-ban, Murcia tartományban, megh. 1905 ápr. 12. Madridban, mint a Teatro Español művészeti igazgatója. Költői hírnevét elhunyt hitveséről szóló, mély érzésből fakadó s a miszticizmus kedves ködébe burkolt versgyüjteményével alapította meg, mely 1895. Dolores cím alatt jelent meg. Horizontes c. könyvét is kedvezően fogadták.

Balaruc-les-Bains (ejtsd: bálárük-le-beñ), fürdőhely Hérault francia départementban, Thau parti tó ÉK.-i végében, vasút mellett, (1906) 751 lak. és már a rómaiak korában ismeretes 50° hőmérsékletü sós forrásokkal, fürdőintézettel.

Balás, Nagygájhoz tartozó népes puszta Torontál vm. bánlaki j.-ban, (1900) 498 lak.

Balás, 1. *Ágoston,* régi magyar énekgyüjtő, székely származású ferencrendi szerzetes, a hittan és bölcsészet tanára és hitszónok, kiadta a csíki ferencrendiek énekes könyvét: *Cantionale Catholicum, avagy régi és új deák és magyar áhitatos énekek* c. alatt 1681. és 1685. *A ker. katolikusok egyházi énekes könyvét* 1719. Csiksomlyón, sok javítással.

2. *B. Árpád* (sipeki), gazdasági iró, szül. Oraviczabányán, Krassó-Szörény vármegyében, 1840 szept. 1., megh. Budapesten 1905 máj. 2. Kiképeztetését a bécsi műegyetemen, a magyaróvári gazdasági felsőbb tanintézeten s a selmeczbányai erdészeti akadémián nyerte. Tanulmányainak befejeztével gazdatiszti állást vállalt, aztán a keszthelyi első magyar tannyelvű, akkor orsz. gazdászati és erdészeti felsőbb tanintézet tanára és 1874-től fogva igazgatója volt. Később kir. tanácsosi címmel a magyaróvári gazdasági akadémia igazgatói állására helyeztetett át. 1897-ben megvált a magyaróvári gazdasági akadémia igazgatóságától és Budapesten a mezőgazdasági múzeum igazgatását vette át. Szaklapokban megjelent számos dolgozatain kívül főbb művei: *Magyarországi fontosabb vadontermő és meghonosodott fák és cserjék leirása* (Selmeczbánya 1870); *Általános és különleges növénytermelés alapvonalai* (Budapest 1876); *Rétmívelés és legelőkezelés alapelvei* (u. o. 1876); *Általános és különleges mezőgazd. növénytermelés.* Hensch Á. közreműködésével (2 kötet, Magyaróvár 1888. és 1889). Továbbá *Magyarország szakoktatási intézményei* (Magyaróvár 1896) c. emlékkönyvet szerkesztette.

3. *B. Elemér* (baróthi), büntetőjogász, szül. Szamosújvárt 1870 ápr. 14. 1891 óta a bíróságnál működött Kolozsvárt, Nagy-Váradon, majd Budapesten, ahol 1905 óta kir. ügyész. 1905-ben a kolozsvári egyetemen a büntetőjogból magántanárrá habilitálták. Nevezetesebb munkái: *A halálbüntetésről* (Budapest 1900); *Büntetőjogi reformtörekvések* (u. o. 1901); *A feltételes elitélés kérdése és hazai jogviszonyaink* (u. o. 1902); *A villamos erőszolgáltatás büntetőjogi védelméről* (u. o. 1902); *A sajtótörvény reformjának főbb kérdései* (u. o. 1909); *A magyar büntetőjog tankönyve* (u. o. 1910).

4. *B. György*, cs. és kir. altábornagy, katonai iró, szül. Márpatakon (Csík vm.) 1854 máj. 1. A brassói gimnáziumból 1864. a kamenitzi cs. kir. katonai nevelőintézetbe, 1871. a bécsi műszaki katonai akadémiába lépett. 1875-ben hadnaggyá nevezték ki a 2. hadmérnöki ezredben; 1885. századossá lépett elő. 1886-ban a m. kir. honvédség tényleges állományába helyezték át s a Ludovika-akadémiába osztották be, ahol 1895 szept. 31-ig mint parancsnok helyettes és a törzstiszti tanfolyam tanára működött. Ezután gyorsan emelkedett: 1897. ezredessé, 1901 végén a 77. honvéd gyalog-dandár parancsnokává, majd vezérőrnaggyá, budapesti kerületi parancsnokká és 1908 máj. 1. altábornaggyá nevezték ki. Több magasrangú katonai rendjel tulajdonosa. B. irodalmi téren is jelentékeny munkásságot fejtett ki. Cikkei a Ludovika Akadémia Közlönyében jelentek meg, amelynek 1888—90. szerkesztője volt. Önállóan megjelent munkái: *Alsóbb földmértan* (1891); *Az 1866. évi osztrák-porosz háború* (1894); továbbá *Ersekújvár várépítészeti rendszere és katonai szerepe.*

5. *B. Károly* (sipeki), nemzetgazdasági iró, szül. Balassagyarmaton 1877 jan. 4. Előbb birósági, majd vmegyei szolgálatban volt, 1906. a kassai jogakadémián a nemzetgazdaságtan, pénzügytan és pénzügyi jog tanára lett. 1908-ban a budapesti egyetemen a nemzetgazdaságtanból magántanárrá habilitálták. 1909-ben megalakította a Kassai Magyar Társadalomtudományi Egyesületet. A különböző folyóiratokban megjelent számos értekezésén kívül önálló művei: *A népesedés* (Budapest 1905); *A nemzetközi fizetési mérleg problémájához* (u. o. 1909); *Kivándorlásunk és visszavándorlásunk* (Kassa 1908).

6. *B. Lajos* (sipeki), rozsnyói püspök, szül. 1855 aug. 2. a nógrádvmegyei Becskén. 1879-ben pappá szenteltetvén, miután több helyen segédlelkész volt, 1882. Váczra rendelték ki karkaplánnak, 1885. püspöki szertartó, később szentszéki jegyző és levéltáros, 1889. püspöki titkár lett. 1895-ben váczi székesegyházi kanonokká nevezték ki, Schuster Konstantin püspök oldalkanonokjául választotta és irodaigazgatóvá tette. 1900-ban pápai prelátusi méltóságot nyert; 1904. a papnevelő intézet kormányzója lett. 1905 okt. 17. a király rozsnyói püspökké nevezte ki s u. a. év dec. 21. Rómában maga X. Pius pápa szentelte püspökké.

Balasev (vagy *Balasov*), kerületi székhely Szaratov orosz kormányzóságban, a Khoper balpartján (amely innen kezdve hajózható), vasút mellett, (1897) 12,160 lak., gabona- és faggyukereskedéssel.

Balásfi *Tamás*, pécsi püspök, szül. Kolozsvárt 1580 dec. 3., megh. Pozsonyban 1625 márc. 10. Az ellenreformáció irodalmának egyik leghevesebb vérű, szertelenségekre hajló képviselője. 1607-ben 27 éves korában győri őrkanonok, 1613. boszniai c. püspök, majd szalavári apát és kapornaki prépost, 1618. pozsonyi prépost és egyúttal 1621-től váczi, 1622-től pécsi püspök lett. Irodalmi művei közül legismertebb a *Csepreghi iskola*. V. ö. *Zelliger* A., Egyházi Irók Csarnoka.

Balásházy, 1. *János* (balásházi), gazdasági iró, szül. Sátoraljaújhelyen, Zemplén vmegyében 1797 márc. 6., megh. Debreczenben 1857 nov. 19. Iskoláit szülőföldjén, Sárospatakon és Lőcsén, a jogot Kassán végezte. Keszthelyen a Georgikonban gazdaságot tanult. Ezután gazdálkodással foglalkozott. 1820-ban Pestre helyezte át lakását és ügyvéd lett; majd egy ideig Zemplén vm.-t szolgálta, de 1836. zempléni birtokát eladta, Debreczenbe költözött és Vay Ábrahám gróf jószágigazgatója lett. A Magyar Tudományos Akadémia 1820. rendes tagjává választotta. Különböző folyóiratokban megjelent számos cikkein kívül főbb munkái: *Az okos gazda, vagy gazdasági tudomány* (Pest 1830, 2. kiadása 1833); *A háztartás és mezei gazdaság tudománya* (Debreczen 1838—1839, 2. köt.). Több munkája kéziratban maradt fönn.

2. *B. Péter*, családi nevén *Evva* Sári, irónő, *Evva* Lajos (l. o.) leánya, szül. Budapesten 1886 szept. 7. Serdülő éveinek egy részét atyja nógrádvmegyei birtokán töltötte, ahol magánúton végezte gimnáziumi tanulmányait, azután a budapesti egyetem hallgatója lett. Önállóan megjelent művei: *Növérek*, *Gloria* és *Egy kis leány gondolatai*, elbeszélések (1907); *Szent Borbála*, regény (1910); *Forrongások*, regény (1911).

Balasov, l. *Balasev*.

Balas-rubin, l. *Balais*.

Balassa (gyarmati gróf és báró). A legrégibb magyar családok egyike, melyről azonban nem tudjuk biztosan, hogy melyik nemzetségből veszi eredetét. A Kathisz nemzetségből való származásához kétség fér, ép igy nem bizonyítható, hogy a család a Pilis nemzetségből származik, csak az bizonyos, hogy a Pilis nemzetségből származó Demeter comes rokonságban volt a B.-családdal. A család valószinüleg a XII. század vége felé telepedett meg hazánkban, talán Cseh- vagy Lengyelországból vándorolva be. A családi levéltár adatai szerint a család első okmányilag bizonyítható őse Detre királyi prokurátor volt, ki II. Endre királynak 1229-iki oklevelében fordul elő először. Ez évben adományozza neki a király a Borsod vármegyében fekvő, Borsod várához tartozó Zymhud birtokot. Detréről ez évnél régibb adatunk nincsen. A család a XIII. század első évtizedeiben Liptóban is birtokolt, ahol 1233. Detre comes ifjabb fia, Miklós, II. Endrétől Újfalu birtokot nyeri adományképen. Birtokolt továbbá a család ez időben Nógrád és Hont vm.-ékben is, itteni birtokaira Detre comes 1236. IV. Bélától új adományt kap. 1246-ban IV. Béla Detre fiának Miklósnak Liptó vmegyében fekvő Újfalu és Palugya birtokait elcseréli a Hont vm.-ében fekvő Gyarmat birtokkal, amelytől a család előnevét vette. E birtokra 1374. Lajos király a családnak új adománylevelet állított ki. A XIII. sz.-ban a család tagjai közül Detre fia

Balassa-család címere.

Miklós a zólyomi főispáni méltóságot viselte, Detre testvére Mihály 1254. említtetik zólyomi főispánnak, míg Detre ugyanez évben szepesi főispánnak mondatik. A család másik ősi fészkét, Kékkő várát alkalmasint a XIII. sz. végén, v. a XIV. sz. elején kapta, mert I. Károly király 1321. Biter utódainak Kékkő, Gyarmat, Szucsán, Várna, Buddin, Lietava és Hricsóra új adományt ad. 1341 körül említtetik a család először a kékkői előnévvel, azontúl a család felváltva a Gyarmati és Kékkői előnévvel él. A család 1561 B. Menyhért személyében bárói rangot nyert, 1664. pedig br. B. Bálint és utódai grófi rangot nyertek, de a családnak ez ága már Bálint fiában kihalt; ép így kihalt br. B. Pál gömöri főispán ága, amely Pál személyében 1721. emeltetett grófi rangra. Báró B. Ferenc (l. alább) 1772. nyert grófi rangot, ez az ágazat 1807. halt ki. A család nemesi ágából 1721. bárói rangot nyert László utódai tartották fenn a bárói ágat egész a XIX. sz. végéig, a magszakadás ágon B. Sándor bárónak 1899 jún 2. bekövetkezett elhunytával állt be. Bátyjának, Istvánnak leánya, Emma, Ragályi Ferenchez ment nőül, kire legfelsőbb elhatározással apósa bárói rangja átruháztatott és engedélyt nyert, hogy a két család nevét egyesítve (Ragályi-Balassa) viselhesse. A család ősi címere, amely a későbbi rangemelések alkalmával is lényegében megmaradt az 1664-iki oklevél szerint: vörös mezőben köralakban hajlott, farkát szájában tartó arany-vörös arany szárnyas sárkánnyal körülvett szemközt forduló fekete bölényfej. Sisakdísz szemközt forduló koronás fekete sas, ballábával hegyével fölfelé nyilat, jobbjában kivont kardot tart, takaró mindkét oldalról arany-fekete. Rajzunk a család 1772-iki grófi címerét mutatja.

A XIV. sz. közepén a család már-már kihalóban volt, mikor *Balás* újra megalapította. Róla neveztetett Ipolygyarmat Balás-, utóbb Balassagyarmatnak. *B. László* királyi udvarnok volt, állítólag ötször nősült, de gyermekei csak Littvai Fruzinától maradtak. *B. Ferenc* 1492. szörényi, 1504. horvátországi bán. Utóbbi méltóságot azonban nem sokáig viselhette, mert az országgyűlés, azzal az indokolással, hogy Horvátországban birtokai nem lévén, annak bánja sem lehet, megfosztotta őt méltóságától. Mohácsnál II. Lajos király mellett vitézül harcolva esett el. *B. Zsigmond*, elfoglalván a tapolczai apátság és az egri püspökség birtokait, haláláig zaklatásoknak volt kitéve. A XVI. sz.-tól kezdve a család mindinkább előkelőbb szerepet játszik hazánk történelmében. *B. Imre*, Szapolyai János híve, ki őt 1534. Majláth Istvánnal együtt erdélyi vajdává nevezte ki, kapzsisággal vádoltatván, 1540. Majláthtal együtt fellázadt Szapolyai ellen; ezért a tordai országgyűlésen felségsértőnek mondták ki, halálra ítélték, Almás, Léta és Diód várait pedig elkobozták. Minthogy azonban Szapolyai még ugyanazon évben meghalt, B. elkerülte a büntetést és folytatta garázdálkodásait. Jóllehet Izabellának esküdött hűséget, mégis Ferdinánd pártjához csatlakozott, ki 1544. erdélyi főkapitánnyá tette. Megh. 1550. Testvére, *Menyhért*, előbb Szapolyai pártján állott s Hont vmegye főispánja volt, később Ferdinánd híve s 1552. a kir. hadak kapitánya lett. Féktelen, rakoncátlankodó természetű főur, ki mind Ferdinánd, mind Izabella pártjának sok dolgot adott. Alig esküdött ugyanis hűséget Ferdinándnak, már is Izabellához szegődött, majd ismét Ferdinánd pártjához állott, kinek végre 1561-től állandó híve lőn. Hűségéért Ferdinánd bárói rangra emelte és Tasnád, Szatmár és Nagybánya várával ajándékozta meg. Ettől fogva Ferdinánd vezérének, Svendi Lázárnak, jobbkeze volt s ennek oldalán többször tüntette ki magát a törökök és erdélyiek elleni hadjáratokban. Mikor 1564. B. Hegyalja ellen ment, Szatmáron hagyott nejét, Thurzó Annát István és Boldizsár fiaival és leányával együtt Báthori István váradi kapitány foglyul ejtette. E fölötti bánatukban neje és leánya nemsokára meghaltak. B. meghalt Bécsben 1568 febr. 9. Róla szól a *Balassi Mennihárt árultatásáról, melliel el szakada az Magyar orszagi masodic valaztot Janos kiraltul.* (Abrudbánya 1569, kiadta Karádi Pál, alföldi szuperintendens.) Második fia, *István*, 1570. kiszabadulván Báthori fogságából, Miksa király híve lett, kitől több birtokot kapott. Detrekőn nyomdát állíttatott s itt kezdék nyomatni 1584. Bornemissza Péter egyházi beszédeit. *B. János* már fiatal korában híressé lett Francesco de Lasso spanyol vitézzel vívott párbajáról, melyben hatalmas és kérkedő ellenfelét legyőzte. 1550. Szolnok várának kapitánya, 1555. pedig a főlkelő nemesség vezére és a bányavárosok kapitánya lett. 1562. már Hont és Zólyom megyék főispánja s mint ilyen Széchény várát vette ostrom alá, de kezén sebet kapván, az ostrommal felhagyott, 1569. rokonával, Dobó Istvánnal együtt pörbe fogták, amiért Szapolyai János Zsigmondot Miksa ellen támadásra hívta fel. Börtönbe vetették, ahonnan kiszabadult. 1572. az országgyűlés közbenjárására kegyelmet kapván, 1574. királyi főajtónálló és a felebbezési ügyek vizsgálója lett. 1575. Kékkő várát elfoglalták a törökök. Egy évvel rá meghalt.

1. *B.* (másképen *Balassy*) *Bálint*, gyarmathi és kékkői báró, az első nagy magyar lírikus. Születésének helye ismeretlen, ideje 1551., megh. Esztergomban 1594 máj. 26. Első nevelője édesanyja volt, Sulyok Anna, a protestantizmusnak buzgó «dajkája»; de hatást gyakorolt szellemi fejlődésére Bornemisza Péter is, a reformáció termékeny tollú írója, ki 1557—64 és 1565—73 között a család udvari papja volt. B. humanisztikus és bibliás képzésben részesült, azonban tanítója, úgy látszik, írói hajlamait szintén ápolta. Erre vall, hogy első irodalmi kísérlete Bornemisza mentorságával van kapcsolatban. Tudvalevő dolog, hogy a költő atyját, B. Jánost 1569. az udvar Kenderessy István vádaskodására elfogatta. A főúr szökéssel menekült és miután egyideig Lengyelországban tartózkodott, kékkői várában őrködött a saját és családja biztonságán. A nevelő udvari pap és növendéke e nehéz napokban a bánatos szülők vigasztalására egy kis könyvet bocsátottak közre: *Bock Mihály* német író *Würz Gärtlein vor die Krancken Seelen* c. iratának fordítását (*Betegh Lelkeknek való fwues kertecijke*, Krakó 1572); ugyanazt a könyvet, amelyet Bornemisza utóbb a Négy könyvecske a keresztyéni hitnek tudományáról című munkájában (Sempte 1577) némi toldásokkal saját neve alatt

is kiadott. Végre 1572. megszüntették B. János ellen a pert s a bárót az ugyanazon évi koronázó gyűlésen s a következő esztendei koronázó ünnepeken Bálinttal együtt kegyelmével halmozta el a király. Eger várába költözött, hogy a hadi pályán szolgáljon a hazának. Azonban egri napjainak nem valamely vitézi jeles cselekedet, hanem egy szerelmi viszony kölcsönöz különös fontosságot: B.-nak Losonczy Anna iránt való szerelme, amely a fiatal embert voltaképen költővé avatta.

Valószínű, hogy B. már régebbről ismerte Losonczy Annát, aki a temesvári hősnek leánya volt és a század 60-as éveinek végén anyjával együtt a nógrádi Somoskőben, B.-ék kékkői és divényi várának környékén lakott, s nem lehetetlen, hogy a fiatalok vonzalmat is éreztek egymás iránt. Azonban Anna 1567 tavaszán férjhez ment Ungnád Kristófhoz, a későbbi egri kapitányhoz és urával 1570 óta Egerben élte világát. Most, hogy ismét találkoztak, B. tüzes szerelemre lobbant az asszony iránt, aki — egyelőre — ellenállott féktelen kívánságainak. B. dacos haragjában (1575) 200 aranyért felcsapott Békesi Gáspár katonájának s hadba indult Báthory István ellen. A csapat az erdélyi határon tönkre ment, Bálintot is agyba vágta egy hadi szolga, úgy hogy Báthory kezébe került. A fejedelem azonban kegyelmébe fogadta, B. víg életet élt a gyulafehérvári udvarban, melynek szépei közül Bebek Juditot, Csáky Borbálát, Morgai Katát meg is énekelte, Hagymásy Kristófné szívében pedig mélyebb érzelmeket ébresztett. Közben a porta, melynek a B.-k elég kárt okoztak, kiadását követelte; de sem Báthory István, sem utóda, Kristóf nem volt rábírható, hogy magát a nemzet előtt szégyenbe keverje; és mikor a török követelődzése mind sürgetőbbé vált, Kristóf a foglyot István udvarába, Lengyelországba küldötte. B. ebben az útjában jut Sárospatakra, ahol a ma is jól ismert Gombos-kertben, ha igaz (v. ö. Irod.Tört. Közl. 1895, 192.) lefordítja Aeneas Sylvius elbeszélését, *De duobus amantibus, Euryalo et Lucretia* (1577). Krakóban ismét vidám napok és újabb futó szerelmi lángolások vártak reá. Azonban már az 1577-iki nyáron itthon van, hogy nemrég meghalt atyja emlékét holmi hűtlenségi gyanusításoktól megtisztítsa. Közben rokonai szerették volna a liptói főkapitány leányával, Krusith Ilonával összeházasítani; de a terv füstbe ment. Viszont Bálint 1578 febr. 2-án Pozsonyban Rudolfnak hűséget esküdött s a király egyidejüleg 50 lovas kapitányává nevezte ki Egerbe. Ekkép ismét visszatérhetett Ungnádné körébe. A régi viszony újra föléledt, s mikor Ungnád az év végén Horvátországba költözött, feleségét pedig egyelőre Egerben hagyta, úgylátszik Anna nem birt többé a szerelem indulatával, legalább B. diadalmasan énekli, hogy Anna «neki adta magát».

A költő mindössze 1582-ig maradt Egerben és ez idő alatt többször találkozott a birtokainak kezelése végett haza-haza rándult asszonnyal. 1582-ben azonban újra otthagyta a végvári életet, amelyet inkább mulatozásra, adósságcsinálásra, semmint komoly katonai ambiciók kielégítésére használt volt, s 1584 dec. 25. feleségül vette unokatestvérét, özv. Várday Mihálynét, Dobó Krisztinát. Ez a házasság nagy bajokba keverte. B. már előbb is többször összeütközött a törvénnyel, s most házassága révén előbbi bűneit vérfertőzéssel és újabb hatalmaskodással tetézte. Az esküvő színhelyévé u. i. Sárospatakot választották, melynek Dobó Krisztina örökség jogán harmados birtokosa volt, s B. a várost az esküvő után hirtelen elfoglalta. A következmények nyomon követték őket. Dobó Ferenc abban a reményben, hogy Krisztina örökségét magának kaparíthatja, sietett a kettős bűnt följelenteni. A pörök megindultak; B. minden tőle kitelhetőt elkövetett; jóakaróit sorra megkérte, hogy az országgyűlésen (1587 nov. 1.) fogadják oltalmukba; sőt 1586 elején a kat. vallásra tért. De csak ellenségei kezébe adott újabb fegyvert, most már a pápa és az esztergomi szentszék előtt is bepörölték, hogy török hiten él, fiát török módra Musztafának nevezi. S a csapások gyorsan követték egymást. Krisztina még az országgyűlés előtt faképnél hagyta; az esztergomi szentszék semmisnek mondotta ki házasságát és törvénytelennek gyermekét. Egyedül Rudolf király volt kegyelmes iránta. 1588 febr. 8. a B. ellen folyó pereket felsőbb parancsra megszüntették; mi több, a «császár» a vagyonából kikopott embert ismét vitézei közé fogadta és Újvárba rendelte. A költő újra élhette világát. 1588 végén meghalt Ungnád Kristóf s ez ismét reménnyel tölti el. Azt gondolja: «nagy úr leszek, ha egyébképen nem is, a férfiasságom után». Újra megkisérlette, hogy Annához közeledjék, ekkor írta hozzá legszebb szerelmi dalait, a Julia-ciklust, de hiába, Losonczy Anna nem bocsátotta meg neki, hogy Krisztináért «elverte magától», s kezét 1589 végén gróf Forgách Zsigmondnak nyujtotta.

B. nem várta be ezt a nyilvános kudarcot; bújában, szégyenében még az ősz elején kibujdosott Lengyelországba. A krakói víg élet kigyógyította bánatából, sőt, mint Caelia-dalai mutatják, második Júlia-Annája is akadt. Másrészt ügyesbajos dolgai szintén sarkalták, így történt, hogy már 1591 végétől haza-hazalátogatott. 1594-ben részt vett Esztergom ostromában és máj. 19-én a rohamban halálosan megsebesült. Végső óráiban tanítványa, Rimay János és egy jezsuita gyóntató, Dobokay Sándor vigasztalták. Irodalmi hagyatékát szintén reájuk bízta és hívő megnyugvással fejezte be pályáját.

Holttestét Újvárra, innen Hibbére vitték, ahol csontjai jelenleg is pihennek. Arcképét a B.-k alsóhrabóczi családi képtára őrizte meg s először a Vasárnapi Ujság (1897), majd a Szilágyi-féle millennáris történelem közölte. Költői munkáinak első s egyúttal teljes és hiteles kiadását Rimay János tervezte, azonban a tervből nem lett semmi. B. verseinek mindössze 1631-től kezdve jelennek meg kiadásai, melyekben a költő művei Rimay munkáival együtt látnak napvilágot; de ezek csupán 26 vallásos énekét tartalmazzák. Az első teljesebb B.-kiadást Szilády Áron bocsátotta közre 1879., ama kódex alapján, melyet a M. Történeti Társulat 1874-iki zólyommegyei kirándulásakor Deák Farkas a Radvánszkyak radványi kastélyában fölfedezett és a költőnek «inasa», Hartyáni Imre másolt, úgylátszik, B. kezirat.iról.

Jelenleg B.-nak a már említett *Füves kertecskén* kívül következő művei ismeretesek: 1. *Euriálusnac és Lucretiánac szép historiáia* (Első kiad. Kolozsvár 1592); 2. Egy drámának nyomt. töredéke (a Nemzeti Múzeumban); 3. *Campianvs Edmondnac* Jesvs neve alat vitezkedet theologusnak . . . *Tiz Magiarul irot okai:* Kikben azt aggia tuttokra az Angliai tudós Academicusoknac, my vitte őtet arra hogy egiedül az eghéz Angliában lakozo Calvinistaknac . . . bayt méért legien küldeni. Viennae Austriae, MDCVII. (A fordítást befejezte és kiadta Dobokay Sándor); 4. *Lírai költemények.*

B. mint ember renaissance-természet volt, mint költő igazi lirikus. Szilaj, féktelen szenvedélyek habjain hánykódó, vagy mélységes bűntudatában vergődő lélek kiált műveiből, a költői kifejezésnek annyi erejével s szépségével, hogy Kisfaludy Károly és Csokonai föllépéseig mint dalköltőt nálunk senki el nem érte. Par excellence hazafias költeményei nincsenek; a hazáról egyenesen mindössze híres búcsúéneke emlékezik; de van pár vitézi költeménye s azok jellemzően mutatják a XVI. sz. daliájának sajátos lelki világát s erkölcsi eszményeit. A vallásos lírában a korabeli protestáns költészettel tartott; az uralkodó elem nála is az ember végtelen nyomorának érzése és mint amannak, neki is megvannak zsoltár-átdolgozásai. Csakhogy messze meghaladta kortársait: nem merült didaxisba és dogmatizálásba s a líra kereteiben valóságos lírát nyujtott. Legértékesebbek mégis B.-nak szerelmi költeményei s ezek közül is a Losonczy Annához intézettek, különösen a *Júlia-dalok*, a boldogtalanságnak, búsongó epekedésnek, végnélküli panasznak és esdeklésnek sokáig páratlanul állt megnyilatkozásai. Azt mondják, hogy a költőre szerelmi énekeinek alkotása közben idegen (lengyel, török, oláh, német) dalokon kívül a magyar virágénekek is hatással voltak, s igaz is, hogy bennük a későbbi magyar népköltésnek több kedvelt motivuma megtalálható; egészen bizonyos azonban, hogy egy pár humanista költőnek, jelesül Marullusnak és Angerianusnak számos versét fölhasználta. B. mindegyiktől fordított egy pár darabot, de fordításait jóval meghaladja ama költeményeinek száma, melyekben Marullusnak s még inkább Angerianusnak egy-egy, vagy két versezete van átalakítva, líraibbá téve, B. viszonyaihoz alkalmazva és általán egyéniségébe olvasztva. Sajátos versformája a B.-stófa (3+3a, 3+3a, 4+3b; 3+3c, 3+3c, 4+3b; 3+3d, 3+3d, 4+3b), melyet a költő a régebbi, három 3+3+3+3+4+3 sorú és aaa rímelésű versszakból alakított.

2. *B. Bálint* gróf, királyi tanácsos, honti főispán, majd a kir. tábla birája, szül. 1626. v. 1631., megh. 1684. Részt vett a törökök ellen több ütközetben. Több lírai költeménye, egy szinműve s *Átok* c. nagyobb költeménye maradt ránk, melyekben azonban nem árul el valami különösebb költői tehetséget. A színműben ifjukorát allegorizálja, az *Átok*-ban pedig hevesen s éppen nem választékos nyelven fakad ki rokonai ellen, kikkel folytonos viszálykodásban élt.

3. *B. Ferenc*, 1756. kir. kamarás, majd többféle tisztség viselése után 1785. Horvát- és Dalmátország bánja és főkapitánya. Kiváló készültségű férfiú, ki tanulmányait a bécsi Teréziánumban végezte s kit úgy Mária Terézia, mint II. József kegyének számos jelével kitüntetett. Mária Teréziának belső meghitt embere volt, aki a királynéra nagy befolyással bírt. Mint József híve Horvátországban oly törvényellenesen uralkodott s úgy megsértette az ország jogait és konstitucióját, hogy egyformán magára vonta a magyarok és a horvátok gyűlöletét. Horvát báni állásától megválva, tovább is élvezte az uralkodó kegyét, aki fontosabb kormányzati ügyekben tanácsát és véleményét mindig kikérte, sőt az osztrák népek kormányzatában előfordult fontosabb ügyekben is élt tanácsával. Meghalt 1807., s vele kihalt a család grófi ága. Még mint a Teréziánum növendéke adta ki munkáját: Casulae St. Stephani regis Hungariae vera imago et expositio (Bécs 1754). Egy kézirati munkáját is őrzi a Nemzeti Múzeum kézirattára. Cime: Elaboratum de insurrectione Hungariae Josepho II. imp. anno 1789. V. ö. *Marczali*, Az 1790/91. országgyűlés (Budapest 1907).

4. *B. Imre*, Pest, Pilis és Solt vmegyék főispánja s mint magát egy 1669-ben kelt levélben nevezi, szentelt vitéz (eques auratus). Nyugtalan vére folytonos kihágásokra serkenté. Kihágásainak következménye az lett, hogy jószágaitól, melyeket a király azután Zichy Istvánnak adott, megfosztatott. B. ekkor Erdélybe menekült s elveszett birtokainak visszafoglalását kisérlette meg, de hasztalanul. Sok hányattatás után 1683. Tályán meghalt. Róla irják, hogy Dévényben 6 hónap alatt 4 bástyával megerősített s magas falakkal körülvett házat építtetett, melynek egyik ablakából állítólag feleségét letaszította. Naplót hagyott hátra, mely 84 ívrét oldalon többnyire jószágai kormányzására vonatkozó jegyzeteket, panaszleveleket és folyamodványokat tartalmaz. Vége hiányzik. E naplót sajátkezüleg irta s a Nemzeti Múzeum irattárában őriztetik.

5. *B. Zsigmond*, kir. kamarás, Nógrád vm. főispánja. Tanult, világlátott ember, kinek három szónoki munkája maradt ránk. 1609-ben az országgyűlés mint követet Sziléziába küldte. 1619-ben a megrongált Kékkő várát építteté újra; 1620. fentemlített szónoklatait adta ki. Neje Zborovszky Samu lengyel herceg leánya volt. 1585. Krakóban tartott fényes menyegzőjén a lengyel király is részt vett. Megh. 1623.

Balassa, 1. *Ármin* dr., ügyvéd és író, szül. 1861 aug. 4. Hódmező-Vásárhelyen. 1889-ben lett ügyvéd s azóta Szegeden működik, ahol 1902 okt. megindította s máig szerkeszti a *Szeged és Vidéke* c. napilapot. Önállóan megjelent irodalmi művei közül említendők: *Szegény Laci* (népszinmű, Szeged 1887); *A cégér* (népszinmű, u. o. 1893); *Parasztszivek* (néptragédia, u. o. 1899); *A szegedi színészet államosítása érdekében* (közgyűlési beszéd, u. o. 1896); *Klopitól Bokányiig* (politikai eszmetöredékek, u. o. 1909).

2. *B. János*, európai hírű magyar sebész, budapesti egyetemi tanár, szül. Sárszentlőrinczen (Tolna vármegyében) 1814 máj. 5., megh. Budapesten 1868 dec. 19. Orvosi tanulmányait Budapesten és Bécsben végezte s utóbbi helyen 1838-ban nyert orvos- és sebészdoktori oklevelet. Egy ideig még

az ottani közkórházban mint másodorvos és mint helyettes főorvos működött. 1843-ban kinevezték Budapestre a sebészet rendes tanárává. Tanszékének elfoglalása előtt hosszabb külföldi utazást tett, különösen Párisban tartózkodott huzamosabban. Tagja volt a magyar tudományos akadémiának és számos külföldi tudós társaságnak. Az egyetemi műtőintézet felállítása, a magyar orvosi könyvkiadó társulat létrejötte főleg az ő érdeme. Nagyszámú irodalmi dolgozatai a sebészet csaknem minden ágával foglalkoznak. B. korának legkiválóbb sebésze volt, ki az általa feltalált műtétek egész sorozatával gazdagította a sebészeti tudományt. Nagyobb munkái: *Gyakorlati sebészet; A hassérvekről; Képlőműtétek;* kisebb munkáit *Janny* Gyula tanár gyüjtötte össze.

3. *B. Jenő*, színész, szül. Jászárokszálláson 1859 máj. 30. Tagja a Vígszínháznak (1896 óta), igazgatója és tanára az Országos Színészegyesület iskolájának. Komikai és drámai apaszerepeket játszik.

4. *B. József* dr., nyelvész-író, szül. 1864 febr. 11. Baján. Az egyetemet Budapesten végezte. 1896 óta a budapesti VIII. ker. áll. főgimnázium tanára. Számos értekezést írt magyar és német nyelvészeti folyóiratokban, német-magyar nyelvtant szerkesztett Palóczy Lipóttal, német-magyar szótárt Simonyi Zsigmonddal. Önálló művei: *A fonetika elemei* (1886); *A magyar nyelvjárások osztályozása és jellemzése* (térképpel, 1891); *A magyar hangtan* (1895); *A magyar nyelv* (1899, 2. kiad. 1909); *Magyar fonetika* (1904); *Kis magyar hangtan* (1905); *Kurze Darstellung des ungarischen Lautsystems* (Phonetische Studien VI). Ezen kívül több jó iskolai nyelvtant írt kereskedelmi és középiskolák számára.

Balassagyarmat, nagyk. Nógrád vm. B.-i j.-ban, az Ipoly mellett, (1900) 899 házzal és 8580 lak. (köztük 7971 magyar, 134 német, 448 tót; 4524 róm. kat., 1759 ág. ev., 304 ref., 2057 izr.); Nógrád vm. székhelye, kir. törvényszék, tkv.-vel, ügyészség, adó-, tanfelügyelő-, szolgabirói székhely, közjegyzőség, illetékkiszabási és államépítészeti hivatallal, ügyvédi kamara és pénzügyőrbiztosi állomás, áll. főgimnázium, angol kisasszonyok nevelőintézete, Mária Valéria közkórház, kaszinó és számos egylet; szép megye- és fogház. Van itt ipartestület, takarékpénztár, népbank, takarék- és hitelintézet. Asztalos és szűcsipara jelentékeny. Vasúti állomás, posta- és táviróhivatallal, telefonállomás. A török hadjáratok idején vára is volt, melynek csekély romjai még ma is láthatók az Ipoly mellett. Azidőben még Nagy- vagy Ipolygyarmat volt az elnevezése, s csak miután a vár a Balassa-családé lett királyi adományképen, nyerte mostani elnevezését. A várat 1552. Ali budai pasa elfoglalta; 1626. itt (mások szerint Hidasgyarmaton, Párkány mellett) kötteték meg a béke II. Ferdinánd és a törökök közt. 1849 júl. 8. itt vívott ütközetet Pöltenberg magyar tábornok Anrep orosz tábornokkal. V. ö. *Nagy* Iván, B. (1894).

Balassa-strófa, l. *Balassa* (Bálint 1.).

Balassi *Bálint*, l. *Balassa* (Bálint 1.).

Balássy *Ferenc*, történetbúvár, szül. Bethlenfalván, Udvarhelyszékben 1821 dec. 9., megh. 1896 okt. 4. Makláron. 1845-ben pappá szentelték, aztán több helyütt lelkész volt, míg végre maklári plébános lett. Mint ilyent azután esperesnek s később tiszteletbeli kanonoknak nevezték ki. A Magy. Tudományos Akadémia 1872. levelező tagjának választotta. 1892-től fogva az egri egyházmegye *Történelmi adatok* c. históriai folyóiratát szerkesztette. Számos munkái közül nevezetesebbek: *Az egri egyházmegye alakulása* (Eger 1865); *Adalék a Rákóczi-forradalom történetéhez* (Magy. Tört. Tár. 1867); *Az egri vár 1687-iki feladásának alkupontjai s a törökök maradékai Egerben* (Akad. kiadv. 1874); *Ludányi Tamás egri püspök* (Akad. kiadv. 1877); *Az egri egyházmegye régi főesperességei* és a vatikáni levéltárból kiadott pápai tizedrovatnak a régi püspöki megyére vonatkozó bejegyzései (Vatikáni okirattár. Szerk. Ortvay Tivadar) stb. stb. Halála után jelent meg *Hevesvármegye története* (I. k. Eger 1897).

Balástya, Szegedhez tartozó puszta Csongrád vm.-ben, (1900) 1751 magyar lak.; u. p. Szeged, u. t. Kistelek.

Balásy *Dénes*, tanár, szül. Bethlenfalván, Udvarhely vm. 1854., nemes székely szülőktől. 1885 óta polg., majd felső keresk. iskolai tanár Budapesten. Önálló művei: *Nyelv nemzetiség, nemzet* (műveltségtörténeti és kultúrpolitikai tanulmány, I. k. Budapest 1893); *A székelyek alkotmányának históriája* (fordítás németből *Connert* János után, I. k., Székelyudvarhely 1907).

Balaszor, fővárosa és legfontosabb kikötője Bengál indiai brit tartománynak, 21,000 lak. 1641-ben alapíthattak itt először az angolok kereskedelmi ügynökséget. Többször elfoglalták tőlük a portugállok és hollandok, mígnem 1803 óta ismét angol birtok.

Balaszor, fahéncsből készült kendő Kelet-Indiában.

Bálát, Sztambul egyik külvárosának a neve, az arany-szarv sztambuli oldalán. Lakossága tulnyomóan spanyol zsidókból áll, akik a Kuzkundzsuk es Hászköj nevű külvárosokon kívül legnagyobb számban itt telepedtek meg. Egy régi időkből fennmaradt kapu vezet e városrészbe, melyet mai napig is B.-kapuszunak, vagyis B.-kapujának neveznek. Ezzel a névvel kezdődik egy sztambuli népdal, mely a spanyol zsidók beszédét gunyolja ki.

Balata (növ.), a kaucsuk- és guttaperkához hasonló anyag, mely leginkább a Guyanában s az Antillákon tenyésző *Mimusops Balata (Sapota Mülleri;* B.-fa, szurinami szapotillfa, Bullet-tree) nevű fának a beszáradt tejnedve, melyet *ballota* és *sève du ballota* néven is említenek. Melegítés alkalmával a guttaperkához hasonló illatot áraszt; bőrnemű, szivós, rendkívül hajlékony és rugalmas, mint a guttaperka. 49°-ra hevítve gyúrható, 149°-on folyós lesz. Gépszíjnak és cipőtalpnak, a sebészetben, fogtömésre és a villamosság elszigetelésére használják. Jelentékeny kereskedelmi cikk, melyet leginkább az angol és újabban a német iparban alkalmaznak s melyből közel 300,000 kg.-ot visznek ki Guyanából. A tejnedvet különféle módon nyerik vagy; a ledöntött fákat vízszintes helyzetben állványra helyezik és a több helyen

bevágott kéregből kifolyó tejnedvet edényekbe felfogják, vagy újabban kézi présekkel szorítják ki a tejnedvet a fa kérgéből. Egy középtermetü fa egyszerre 3–6 kg. B.-t szolgáltat. A tiszta B. pirosas-fehér, szürke vagy vörösbarna és izetlen. Hazájában fája *Bullet-tree wood, B. rouge* néven építő anyagul szolgál. L. még *Mimusops*.

Balaton (l. a *mellékelt térképet*), nagy, sekély tó a dunántúli dombvidéknek azon a lapályán, amely a Bakony és a somogyi harmadkori halmok közt nyúlik el NyDNy.—KÉK.-i irányban. Három vármegye, Somogy, Veszprém és Zala osztozik területén. A dunántúli dombvidékből a Bakony és Vértes, meg a Buda-Gerecse-hegység szigetszerüen emelkedik ki, össze-vissza törve. A törésvonalak részben NyDNy.—KÉK.-i részében ÉD.-i, illetve ÉÉNy.—DDK.-i irányuak. Ezek az utóbbi, majdnem meridionális irányú vetődések okozzák azt, hogy Somogyban és Zalában a fő völgyek mind mereven ÉD.-i irányuak s bennük a vízválasztó bizonytalan, amint pl. a Zalát a Murával összekötő, Nagykanizsa mellett húzódó Princzipális-csatorna völgye mutatja. A Zala zegzugos futását, a B.-ba Somogy felől torkoló völgyeknek a Kapos felé való bizonytalan vízválasztását ez a tünemény okozza. Székesfehérvár felé a vetődések lassan ÉÉNy.—DDK.-i irányuvá fordulnak (Sárvíz-csatorna, Vaáli-völgy stb.), s még a budai hegyekben is a legjellemzőbb vonalakat szolgáltatják (Ördögárok völgye a Hüvös-völgytől a Vérmezőn át; Solymári-völgy stb.). Ezek mind kisebb rangú törések. Sokkal nagyobbak a NyDNy.—KÉK.-i irányuak, amelyek közül a legfontosabb éppen az, amely a Bakony D.-i határát szabja meg a B. É.-i partján, azután a Sárréten keresztül a Zámolyi-völgylapály É.-i határának tart s a Vértes ennek mentén emelkedik ki. Ehhez közel fut egy másik ilyen vetődés, amely a Boglári Várhegy vidékén, majd a Tihanyon, a Polgárdi-hegyeken át a Velenczei-tó É.-i partjának tart. Ezt a vonalat kisebbszerű vulkáni jelenségek jellemzik (Fonyódi-hegy, Boglári Várhegy, Tihany, eruptivus kőzetek Velenczétől É.-ra). A meridionális vetődések közül leghatalmasabbak azok, amelyek Tapolcza vidékét lesülyesztették s a tapolczai síkságnak, meg a somogyi Nagy-Bereknek voltak okozói. Ezeket a töréseket is vulkánosság jellemzi.

A Bakony a B. partján végighúzódó ú. n. B.-parti hegységgel együtt a pliocén tengerből szigetet gyanánt emelkedett ki. A pliocén tengerből az ú. n. pontusi v. pannóniai rétegek rakódtak le. Ezek homokból és agyagból vannak s ezekből a rétegekből van a somogyi és zalai halomvidék. Jól látni őket a kenesei magas partokon. A pliocén tenger lassan kiédesedett, foszlányokra bomlott és kiszáradt, helyét a pontusi rétegek tetején csúnya sivatag foglalta el. Az előbb említett vetődések fejlődése ekkor még mindig tartott s a fenn jellemzett ÉD.-i irányú völgyek jöttek létre. A pliocén végén azonban más erő is szerepre jutott, t. i. a szél, amely nagy tömegekben pusztította el a laza pontusi rétegeket s azok csak ott maradtak meg, ahol valami védelmezte őket. A pliocén végén törtek ki a B.-parti bazalt-vulkánok s ezeknek lávája részben a Bakony kemény mészkő és dolomit-kőzeteire, részben a laza pontusi homokra és agyagra ömlött.

Ahol a lapos láva-lepény megvédte a homokot a szél ellen, ott az csonkakúpalakú hegyekben (Badacsony, Szentgyörgy, Somlyó stb.) megmeredt, mint óriási földpiramis. Lávaömlés védte meg a homokból és agyagból álló fonyódi hegyet is a szél pusztítása ellen. A kemény kőzetekre telepedett vulkánok közül legnagyobbak a Kab-hegy, meg az Agártető. A vulkánosság utolsó tünményei a tapolczai és a hévvizi melegforrások, meg a sok szénsavas forrás a tó É.-i partjain. A szél munkája különösen nagy volt a Bakony D.-i lábánál, ahol valóságos mély gödröket vájt ki, amelyeket megtöltött néha-néha a víz. Igy születhetett meg lassan-lassan a B. A diluviumban jóval mélyebb volt a medencéje, de valószínüleg gyakran volt teljesen száraz és sokszor lefolyástalan. A mélyebb víz hullámverése hatalmasan megtámadta a partokat s a lemart anyagot elteregette a mélyebb medencerészekben. Ma már nagyon fel van töltve a tó a bele hulló porral, a partokról belemosott anyaggal stb.

Keletkezése következtében partjai nagyon változatosak. K.-i végén az Alföld síkja éri el a tavat Kenesénél. A vízszintes pontusi rétegek itt, részben a diluviális lösszel takarva, függélyes, 60—80 m. magas falakkal szakadnak le a tóra. Ebbe a meredek falba vágódik bele a szép aligai szakadék. A D.-i parton Siófok felé lealacsonyodik a pontusi plató s helyet ad a siófoki régi öblönek, melyet nagy turzások (lido, Nehrung) választanak el a tó nyilt tükrétől. Ezen az öblön át folyik le most a tó vize a mesterségesen nyitva tartott Sió-csatornán, amelyet, ha magára hagynánk, gyorsan elzárná a parti homokturzás. A D.-i parton ÉD.-i irányú halomgerincek és köztük levő széles völgyek váltakozva érik a tó partját. Valamikor mindegyik völgybe belenyúlt öböl gyanánt a tó, de mindegyiket elzárták a parti turzások s *berekké* alakították a régi öblöt (laguna, Haff). Legnagyobb ilyen berkek a boglári, meg a fonyódi Nagy-Berek, amelyeknek mocsaras, ingoványos földjén most tőzeget vágnak. A legnagyobb turzások Fonyód és Keresztúr közt húzódnak végig a parton, ezen vannak az újonnan létesített szép szőllőültetvények (Mária-telep stb.). A tó DNy.-i szögletében torkollik legnagyobb mellékfolyója, a Zala (l. o.), amely lassanként egészen feliszapolta a Kis-B.-t, meg még korábban a zalavári tavat, amelynek hajózható tó jellegéről biztos tudomásunk van a középkor elejéről. A Kis-B. nádas mocsárrengeteggé lett, majd lassankint kaszálók foglalják el a régi tó helyét.

Az É.-i part sokkal változatosabb. Keszthely és Balatongyörök közt a keszthelyi hegység mészkő és dolomit magaslatai érnek ki a tóig. A régi pontusi rétegek magasan eltakarták a hegy lábát, de elpusztultak, csak a szentmihályi Kápolna-hegy maradt meg tanunak belőlük. Balatongyörökön túl a tapolczai süllyedés következik, gyönyörű vulkáni hegyeivel, amelyek közül a szigligeti Várhegy halomcsoportja, meg a Badacsony egészen a tó partján vannak; a Szentgyörgy, Csobáncz, Gulács, Tóti-hegy, Haláp stb. messzebb a tó partjától, izoláltan emelkednek ki a tapolczai síkságból.

Badacsonyon túl egyhangúbb a partvidék. A nagyvázsonyi és veszprémi platók meredek lejtővel esnek le a tóra. A platóba két medence van besülyedve a tó közelében, az egyik a köveskállai medence, amelynek szépsége híres, a másik a pécsöli medence, szintén nagyon termékeny. Ezentúl azonban csak szűk völgyek rovátkolják be a 100—200 m. magas platóperemet s ezekben sokszor szép sziklarészletek kínálnak alkalmas kiránduló helyeket (füredi, arácsi, csopaki, lovasi stb. völgy).

A veszprémi plató meredek pereme előtt 3—4 km. széles, lankásan lejtő terület nyúlik le a B.-ig, amelyen szép gyümölcsösök és szőllők közt temérdek nyaraló épül. Valóságos magyar Riviera ez, B.-Füredtől egész Almádiig.

Az É.-i partról előugró Tihany-félsziget olyanforma jelenség, mint a Badacsony, csakhogy a pontusi rétegeket nem bazaltláva, hanem sárvulkánok kavicsos tufája védte meg, aztán meg valami 110 szökő melegforrás (gejzir) kemény kőzetű kúpja (l. *Tihany*). A pontusi rétegekből mossa ki a tó vize a fosszilis Congeria-kagyló kemény sarok-darabjait s ezeket nevezi a nép kecskekörmöknek.

A tó mai területe a katonai 1 : 75,000 mértékű térképek szerint a Kis-B. nélkül 598·2 km² (Cholnoky mérése szerint, míg a Vízrajzi Osztály mérése szerint 591 km²), tehát nagyobb minden alpi tónál. Hossza mintegy 70 km., legnagyobb szélessége 12 km., szélessége közepesen mintegy 8 km., de helyenként 5—6 km.-re, Tihany és Szántód közt pedig 2·5 km.-re összeszorul. Mélysége igen csekély, közepesen majdnem pontosan 3 méter, közepes vízállás idején, amikor a tó vízszine a Vízrajzi Osztály meghatározása szerint 104·52 m. magasan van a tenger szine felett. A katonai térképeken a magas víz szine és partja van feltüntetve, kerekszámban 106 m. a t. sz. f.

A tó vizét a bele hulló esőből, meg a belefolyó patakokból kapja. A Zala maga annyi vizet hoz a tóba, mint a többi patak együttvéve. A tó fenekén források nincsenek.

A tó mélysége nagyon egyenletes. K.-i felében az É.-i partról egyenesen lejt D. felé s körülbelül szélességének $^1/_4$ részényi távolságában a D.-i parttól éri el legnagyobb normális mélységét, 4—5 métert. Néhány km.-re a D.-i parttól egyszerre nagyon sekély lesz, alig 1—1·5 m. s ez a tó alatti párkány szolgál a D.-i part kitűnő fürdőhelyéül. Körülbelül ugyanilyenek a viszonyok a Ny.-i félben is. Kivételes hely csak a Tihany és Szántód közti szorulat, ahol Tihany-félsziget D.-i csúcsa előtt közvetlenül hosszú, árokszerű mélyedés nyúlik végig, amelynek legmélyebb helye 11·5 m. Ez a tó legmélyebb pontja. (A régibb irodalomba Fényes Statisztikájának sajtóhibája miatt került a 45 m.-ről szóló adat, aki láb helyett ölet jelzett.) A partok mentén, sajnos, a víz annyira sekély, hogy ez a gőzhajózást nehezíti s mindenütt hosszú töltéseket vagy hídakat kell építeni a mélyvíz felé.

A tó vize rendesen tavasszal megárad, őszre pedig leapad. Évi ingadozása majdnem egy métert tesz ki. Ezenkívül még periódusosan is vannak nagyobb és kisebb vízállásai. Ezen a kellemetlen ingadozáson próbáltak segíteni a Sió-csatornával, illetőleg a Sió-zsilippel, de a csatornának nincs elég esése, amiatt nem lehet sokat segíteni vele. A tó vízszíningadozásai miatt rendesen a zsilipet okolják, pedig az alig tehet róla, mert száraz esztendőkben akárhogy elzárják is, a tó erősen leapad a nagy párolgás miatt; nedves esztendőben pedig, bár a zsilip kinyitásával elárasztják az egész Sió-völgyet, nem sokat tudnak apasztani, mert ilyenkor sem tud a csatorna mp.-enként 20 köbméternél többet levezetni, míg egyedül a Zala árvize mp.-enként 100 m³-t is szállíthat.

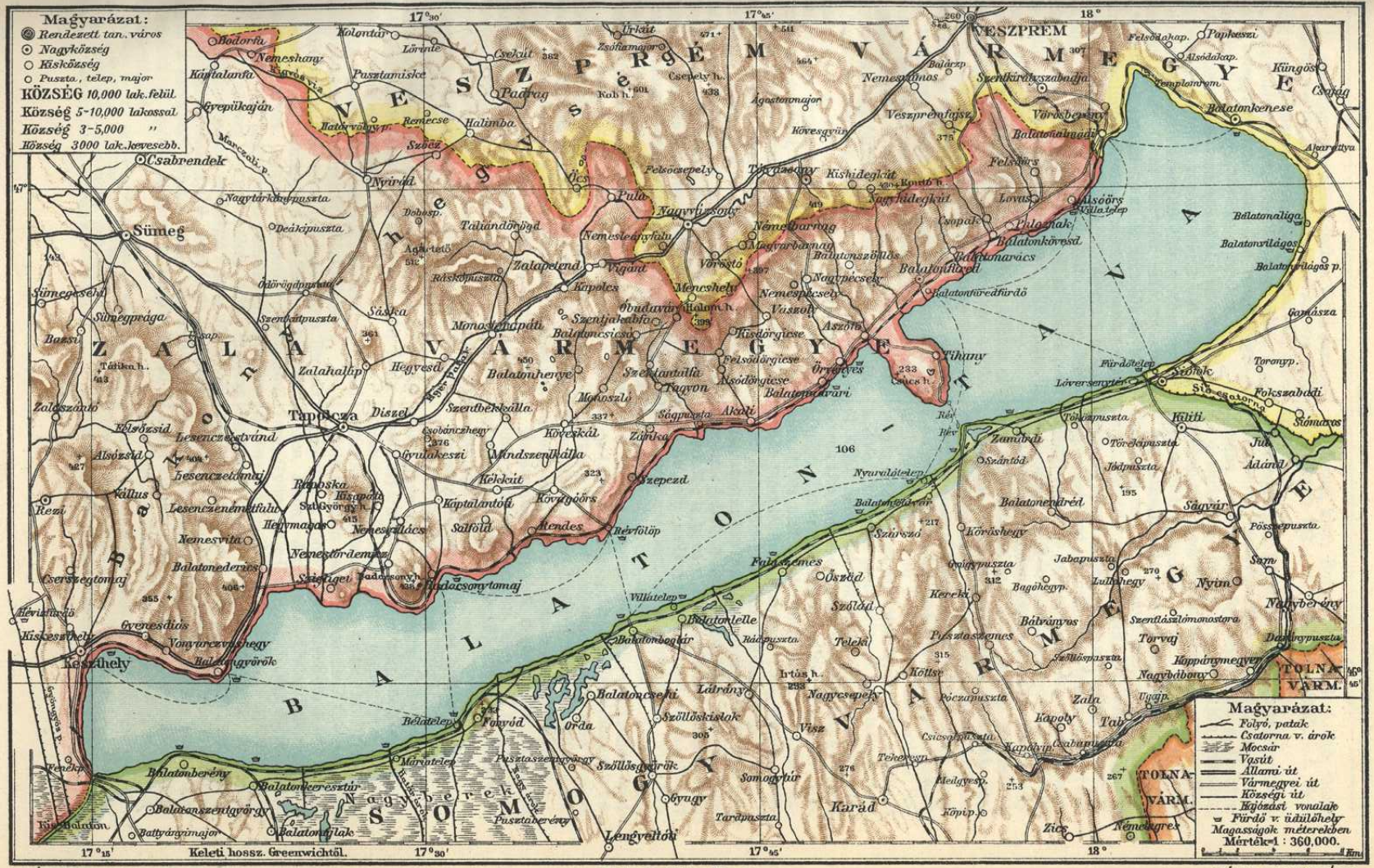
A víz felszínét a szél erős hullámzásba hozza s mivel az É.-i szél szokott az erős és uralkodó lenni, azért a D.-i partokon sokkal erősebb a hullámverés. Ez építette azokat a homokturzásokat, amelyek a D.-i part vonalát egészen kiegyenesítették. Az É.-i parton ilyen kevés van, hanem ehelyett sok a nádas, amely különösen az öblöket lepi el. A tó sekélysége miatt 7 m.-nél hosszabb és 1—1·5 m.-nél magasabb hullámok nem keletkeznek, de ezek vihar idején meredekek, tarajoznak s azért a kis hajókra nézve veszedelmesek. Szél nélkül a tó nem hullámzik, a tó «háborgása» szél nélkül a mesék közé tartozik.

A tó vizében a szél áramlásokat is támaszt, a felszinen a tarajzó hullámokkal magával ragadja a vizet s emiatt a hullámverte parton duzzadás keletkezik, míg azon a parton, amelyen a szél a tóra lépett, apadás áll be. Lenn a mélyben ellenáramlat fut s ez mélyítette ki a tihany-szántódi szorulatot s ez okozott sokszor veszedelmet. Ha a szél elült, a tó vize szabályos himbálásokat végez (Seiche), amelyek közül a tó egész hosszára kiterjedő szabályos ingás 12 óra hosszat tart.

A tó vizének *hőmérséklete* gyorsan változik az időjárás szerint s rendesen csak kevés különbség van a felszini és mélyebb rétegek hőmérséklete közt. A felszín hőmérséklete júliusban felemelkedik 26° C.-ra is, de rendesen csak 20—23°, míg télen befagyhat s a víz fenékig 0° hőmérsékletű lesz. A tó nem minden évben fagy be, néha pedig a jég a $^1/_2$ m. vastagságot is meghaladja. A *jégpáncél* derült, hideg időben 0° alá lehűl mélyen, összehúzódik s ilyenkor hatalmas durrogás közt repedezik össze. Ilyenkor biztosan járhatunk a tó jegén. A fő repedések a tóba rajzolható legnagyobb körök mentén támadnak s ezentúl a nappali felmelegedéssel és éjjeli lehűléssel ezeken a vonalakon nagy torlaszok, ú. n. *turolások* támadnak. Ezek aztán lágy időben szétolvadnak s helyükön keletkezik a *rianás*, amelyet tévesen képzeltek úgy, hogy hirtelen nagy dörrenéssel keletkezik. A rianás széles, nyilt vízszalag, amely nagy veszélyt rejt a tapasztalatlan utasra nézve. A jeget rendesen az északi szél szokta kiverni a déli partra, amikor ott az építményekben nagy kárt tehet.

A tó fenekén általában vastag, laza iszap fekszik, amely dús spongilla-tű tartalma miatt a bőrt irritálja s azért csúzos bántalmakban hasznosnak mondják a vele való bedörzsölést. A lágy iszap hőmérséklete nyáron rendesen alacsonyabb, mint a vizé, télen pedig melegebb. A D.-i parton finom homok van a tó fenekén, azért a fürdés itt sokkal kellemesebb.

BALATON és KÖRNYÉKE.

ORSZ. SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

A tó vize nagyban különbözik a többi európai tó vizétől, mert a B. vize higított ásványvíz, még pedig szulfátokban elég gazdag, szénsavas, alkális, alkáliföldfémes víz. Ennek az az oka, hogy a tó a belegyülő víznek csak kis részét veszti el lefolyással, legnagyobb része elpárolog.

A tó vizének átlátszósága az alpi tavakéhoz képest csekély, a fehér korong már 1·5 m. mélységben mindig eltünik szemünk elől. A víz színe halványzöld, télen jóval tisztább, mint nyáron. A tó felszínének színjátéka az ég színétől, a víz felszínének hullámzásától és a szemlélőnek a naphoz és a hullámok irányához képest elfoglalt állásától függ. Derült időben, erős hullámzáskor sötétkék, nyugodt időben az ég színét tükrözi s csak ha sötét felhők borítják az eget, akkor látszik meg a víz saját, zöldes színe.

A B.-ban temérdek mikroszkópikus állat és növény él, partjain a nád, káka és szittyó, a sekélyebb vizen a hinár telepszik meg nagy tömegekben. Halban azelőtt igen gazdag volt, de aztán megfogyatkozott a rablógazdaság miatt. Ma a B.-i halászati részvénytársaság, amely egységes kezelésbe vette a tavat, újra benépesíteni igyekezik nagy fáradsággal. Legfontosabb hala a fogas, a süllőnek nagyobb faja, a harcsa, a ponty, meg az apró, de jó ízű garda (kardos). A halászat az egységes kezelés óta sokat vesztett romanticizmusából, de jövedelmezőbb lett.

A nép foglalkozása a tó partján az utóbbi időkben lényegesen megváltozott. Azelőtt majdnem kizárólag halászatból és bortermelésből élt, de a halászatot elvették, a szőllők nagy részben kipusztultak. Ehelyett a M. Földr. Társ. B.-Bizottságának s az újabb időben alakult B.-Szövetségnek a gazdasági érdekekre is kiterjedő működése óta a B. fürdészete fejlődött ki hatalmas mértékben s különösen a D.-i partnak azelőtt majdnem teljesen elhagyatott homokos vidékein ma már majdnem szakadatlan villasor ékeskedik Aligától Berényig. Siófok, Földvár, Szemes, Lelle, Boglár, Fonyód és B.-Berény a legjelentősebb fürdőhelyek itt. Keszthely is gyors fellendülésnek indult, az É.-i parton Meszes-Györök (ma B.-györök), Badacsony, Révfülöp, Szepezd, B.-füred, Csopak, Alsóörs és Almádi szintén erős fellendülésben vannak. Az É.-i part fejlődését nagyban elősegítette a B.-parti vasút, amely Veszprém felé is kiágazik. A tó vizén a hajózás élénk, de az árúforgalom még csekély, ehhez a Siónak hajócsatornává való átalakítása volna szükséges.

A B.-t már a rómaiak szabályozták, a római zsilip romjai Siófok mellett előkerültek.

Újabb szabályozó tervekről csak Mária Terézia idejéből tudunk, amikor Krieger Sámuel készített lecsapoló tervet. Azután különféle társulatok alakultak, de a szabályozás nem mondható sikerültnek. A tó nem lesz tartós életü. A Kis-B. gyors feliszapolása félelmet gerjesztő s most már a Zala deltája majd a keszthelyi B.-részt fogja feltölteni, aztán a levegőből folyton hulló por, a patakok hordalékával együtt egészen ki fogják tölteni a tó medencéjét.

Irodalom. A B. tudományos tanulmányozásának eredményei. Kiadja a M. Földrajzi Társaság B.-bizottsága. Ez az egész kis könyvtárat kitevő kiadvány tartalmaz teljes irodalmi összeállítást is dr. Sziklay Jánostól.

Balaton, kisk. Borsod vm. ózdi j.-ban, (1900) 914 magyar lak.; u. p. Borsodnádasd, u. t. Bélapátfalva.

Balatonaliga, Balatonfőkajárhoz tartozó telep és fürdőhely Veszprém vm. enyingi j.-ban, vasúti állomás, táviró, postaügynökség. B. a Balaton ÉK.-i sarkában, meredek part alján fekszik. Újabban sok fürdővendég látogatja; van szállodája és több nyaralója.

Balatonalmádi (előbb: *Almádi*), kisk. és fürdő Veszprém vm. veszprémi j.-ban, a Balaton partján, (1900) 424 magyar lak. Újabban felkapott fürdő- és nyaralótelep, mely a Balaton legkedveltebb helyei közé tartozik. Van fürdőrészvénytársasága, vasúti és gőzhajó-állomása, posta és telefonállomása, 1903 óta Kossuth Lajos szobra (Holló Barnabástól). Hajdan bencés-kolostor volt itt, mely már 1227. létezett és a XVI. sz.-ban pusztult el.

Balaton anyavíz-szabályozó társulat. Első megalakulása 1842. történt Balatonmelléki Somogy vármegyei társulat címmel oly célból, hogy a Balaton vizét a Sió-csatorna segítségével lejebb szállítsa s ezzel a tó D.-i részén Zamárditól Sávolyig elterülő 26,820 katasztr. holdnyi területet a Balaton vizétől mentesítse. A társulat nem érte el célját, mert a siófoki zsilip oly kisméretü volt, hogy rajta nedves években nem lehetett a tó vizét a kellő nivóra lebocsátani. 1888. a társulat újra alakult és mai címét vette föl. A Sió-zsilip nagyobb méretekkel újra épült. 1905 végéig befektetett építéstőkéje 425,622·56 K.

Balatonarács (azelőtt: *Arács*), kisk. Zala vm. tapolczai j.-ban, a Balaton partján, (1900) 612 magyar lak.; u. p. és u. t. Balatonfüred fürdő. Igen régi helység, melyet még I. Endre adományozott a tihanyi apátságnak. A Tamás- és Péterhegy közt nyíló völgyben emelkedő dombon, most kőfejtő, hajdan kolostor állott; Benedekrendü apátsága 1187 körül alapíttatott, Barátlakásnak nevezik s a balatonfüredi vendégek kirándulóhelye. Nevezetes szeretetházáról is (balatonfüredi Sz. néven), melyet néhai Molnár Aladár alapított.

Balatonberény, kisk. Somogy vm. marczalii j.-ban, a Balaton partján, (1900) 1341 magyar lak., fürdőteleppel, csendőrőrssel; vasúti megálló, posta- és táviróhivatal.

Balaton-bizottság, teljes nevén *A Magyar Földrajzi társaság B.-a*, a Földrajzi társaság választmánya által 1891 márc. 7-én Lóczy Lajos indítványára alakított bizottság, melynek célja a Balatonnak, Közép-Európa legnagyobb tavának tudományos kutatása és a kutatás eredményeinek irodalmi műben való közzététele. A bizottság első tagjai voltak Lóczy Lajos elnöklete alatt: Borbás Vince, Daday Jenő, Entz Géza, Fenyvessy Ferenc, György Aladár, Herman Ottó, Jankó János, Ilosvay Lajos, Istvánffy Gyula, Konkoly-Thege Miklós, Kvassay Jenő, Márki Sándor, Staub Móric, Sziklay János. Lóczy Lajos mint elnök két évtizeden át vezette a munkálatok befejezéséig az összes kutatásokat és szerkesztette a gazdag tartalmú kiadványokat. Később a munkálatok körének terjedéséhez képest a bizottságot új munkatársakkal kiegészítették. A munkálatok eredményeit három óriási kötet foglalja össze *A Balaton tudományos tanulmányozásának eredménye* cí-

men, mely magyar és német, részben angol és latin szöveggel is megjelent s nagyban felkeltette a külföld tudományos köreinek figyelmét, a külföldi tudományos kritika pedig kiváló elismeréssel fogadta. A kiadványokat a földmívelési kormány, az Akadémia, Veszprém vmegye, Semsey Andor és br. Hornig Károly veszprémi püspök külön segéllyel támogatták. A kiadványok a Balaton és vidékének fizikai földrajzát, biológiáját, állat- és növényföldrajzát, társadalmi és történeti földrajzát tárgyalják, számos magyarázó illusztrációval és térképekkel. Főbb munkatársai az említetteken kívül még Bogdánfy Ödön, Cholnoky Jenő, Laczkó Dezső, Lovassy Sándor, Vángel Jenő, br. Eötvös Loránt, Békefi Remig, Boleman István, Kuzsinszky Bálint, Sáringer János és még sokan hazaiak és külföldiek. A B.-ból nőtt ki az *Alföldi bizottság*, mely az egész nagy középdunamelléki rónaságot teszi tanulmány tárgyává és segítséget talál a horvát-szlavonországi, boszniai és szerbiai, hasonló célra alakult s a Magyar Földrajzi társaság által sugalt szövetkezetekben.

Balatonboglár (azelőtt *Boglár*), fejlődő kisk. Somogy vm. lengyeltóti j.-ban, a Balaton partján, (1900) 1054 magyar lak. Van látogatott Balatonfürdője, gyógyszertára, takarékpénztára és önsegélyző egylete, csendőrőrse, vasúti- és gőzhajóállomása, posta- és táviróhivatala, telefonállomása, élénk gabonakereskedelme. A község fölötti Kopasz- vagy Várdombon hajdani földvár nyomai látszanak.

Balatonbozsok, kisk. Veszprém vm. enyingi j.-ban, (1900) 560 magyar lak.; u. p. és u. t. Enying.

Balatoncsehi, kisk. Somogy vm. lengyeltóti j.-ban, (1900) 677 magyar lak.; u. p. Balatonboglár, u. t. Szőllősgyörök.

Balatoncsicsó, kisk. Zala vm. tapolczai j.-ban, (1900) 533 német és magyar lak.; u. p. Szentantalfa, u. t. Köveskálla.

Balatonederics, kisk. Zala vm. tapolczai j.-ban, (1900) 1169 magyar lak.; vasúti állomás, posta- és táviróhivatal.

Balatonendréd, kisk. Somogy vm. tabi j.-ban, (1900) 1768 magyar lakossal; postahivatallal, u. t. Szántód.

Balatonfőkajár, nagyk. Veszprém vm. enyingi j.-ban, (1900) 1832 magyar lak.; van fogyasztási és értékesítő szövetkezete, mézkiviteli vállalata, vasúti állomása, posta- és táviróhivatala. Hozzátartoznak *Balatonaliga* és *Balatonvilágos* fürdőtelepek.

Balatonföldvár, Köröshegyhez tartozó fürdőtelep Somogy vm. tabi j.-ban, a Balaton partján, (1900) 135 magyar lak. A tó meredek falán levő régi kelta földvár sáncai alatt gróf Széchenyi Viktor, ki a lejtőt már a mult század hetvenes éveiben befásította, 1893—96. fürdőtelepet létesített, mely 1904. részvénytársaság kezébe ment át s azóta is tovább fejlesztve, ma a Balaton egyik legszebb és legelőkelőbb fürdő- és nyaralótelepe. Díszes épületei részint a dombtetőn, részint a tavat szegélyző keskeny lapályon és a korzó mentén feküsznek s a szállókkal együtt néhány száz szobát foglalnak magukban. Van vasúti állomása, gőzhajóállomása, kikötője és mólója, posta- és távirdája, a Magy. Atlétikai Klub háza, fürdőháza, vízvezetéke, villamos világítása, csatornázása, szép erdeje és jól gondozott úthálózata s minden kényelmi és közegészségügyi berendezés, mely előkelő fürdő kelléke. Látogatottsága évenként mintegy másfélezer vendég (közte 1100 állandó). 1907-ben leplezték le gr. Széchenyi Imre szobrát (Radnai Bélától).

Balatonfüred, nagyk. Zala vm. B.-i j.-ban, (1900) 1809 magyar lak.; a járási szolgabirói hivatal széke, van járásbirósága, csendőrőrse, vasúti és gőzhajóállomása, posta- és táviróhivatala, földmíves- és vincellérképezdével összekötött szeretetháza. Hozzátartozik a híres balatoni fürdő, *Savanyúvíz*, mely a községtől DK.-re negyedórányira, közvetlen a Balaton partján 135 m. magasságban fekszik. A fürdő úgy szép fekvésénél, mint gyógyító erejénél fogva hazánk elsőrendű fürdői közé tartozik. A fürdő számos nagyszabású épületeiben s csinos nyaralóiban 900 szoba áll a fürdővendégek rendelkezésére, kiknek száma 1909-ben 5713 volt (közte 2478 állandó). Felkeresik nemcsak a balatoni fürdőért, melynek erős hullámcsapásai és iszaptartalma a tengeri fürdőre emlékeztetnek, hanem egyszerű savanyúvize miatt is (Ferenc József forrás), melynek vegyelemzése a következő: 1 liter vízben van Heller Flórián szerint:

	Gramm.
Kénsavas nátrium	0.785
Klórnátrium	0.091
Szénsavas nátrium	0.108
« mész	0.829
« magnézium	0.040
« vas	0.011
Timföld	0.003
Kovasav	0.014
Szerves anyag	0.385
Összesen	2.266
Szabad szénsav	1207.2 cm³.

Azonkívül sikerrel alkalmazzák a savó- és a szőllőgyógymódot. B. éghajlata meleg, miért is a legkellemesebb tartózkodás tavaszra esik, nyáron az erdő hiánya nagyon érezhető. Fürdői helyiségének berendezése jeles; van tófürdője, fürdőháza (melyben a savanyúvizet melegítve használják), hideg lobogófürdője, gőzfürdője, iszapfürdője; újabban nap- és légfürdőket és szénsavas fürdőket is alkalmaznak. A közönség szórakoztatására a gyógycsarnok és színház szolgál; nagy kiterjedésű a szép park, a sétatéren Kisfaludy Sándor szobra áll (gr. Vay Miklóstól) és a díszes Deák-sétány. A Stefánia yachtegyletnek gyára és kikötője van itt. B. tulajdonosa a pannonhalmi Szt. Benedek-rendi apátság. V. ö. *Jalsovics* Aladár, *A B.-i gyógyhely és kirándulási helyei* (Budapest 1878); K. *Orzovensky*, Bad Füred am Plattensee (Pest 1866); H. *Mangold*, Der Kurort Füred am Plattensee (Wien 1878); u. a., Führer durch B. (Budapest 1882); *Boleman*, A Balatonparti fürdők és üdülőhelyek leírása. (A Balaton tudományos tanulmányozásának eredményei, III. köt. 4 rész, 1900).

Balatongyörök, kisk. Zala vm. keszthelyi j.-ban, (1900) 768 magyar lak.; a Balaton partján; van vasúti és gőzhajóállomása, nyaralótelepe, u. p. és u. t. Vonyarczvashegy.

Balatonhenye, kisk. Zala vm. tapolczai j.-ban, (1900) 674 magyar lak.; postaügynökség, u. t. Köveskálla.

Balatoni héring (állat), a sugár kardos (*Pelecus cultratus* L.) népies neve. L. *Sugár kardos.*

Balatonites, l. *Ammonitok.*

Balaton keleti bozótlecsapoló társulat. Alakult 1864. oly célból, hogy Buzsák, Lengyeltóti községek, Berény és Berseny puszták határában levő 5299 katasztr. hold terjedelmű mély területet (bozót) lecsapoljon. Készített 36·342 km. hosszú árkot, 5 nagyobb és 16 kisebb zsilipet. 1905 végéig 55,105·38 K-t fektetett be a munkálatokba. A siker nem teljes, mert a Balaton magas vízálláskor a területet elönti. Tervben van a lecsapolás olyan berendezése, hogy a tó nagyvize alkalmával gőzszivattyúval emeljék ki a terület belső vizét.

Balatonkenese (azelőtt *Kenese*), nagyk. Veszprém vm. enyingi j.-ban, a Balaton partján, (1900) 1617 magyar lak.; kedvelt nyaraló- és fürdőhely, van vasúti és gőzhajóállomása, posta- és telefonhivatala.

Balatonkeresztúr, kisk. Somogy vm. marczali j.-ban, a Balaton partján, (1900) 1242 magyar lak.; van Balatonfürdője, vasúti állomása, posta- és távirdahivatala.

Balatonkövesd, kisk. Zala vm. tapolczai j.-ban, (1900) 274 magyar lak.; u. p. Csopak, u. t. Balatonfüred fürdő.

Balatonlelle (azelőtt *Lelle*), kisk. Somogy vm. lengyeltóti j.-ban, (1900) 1185 magyar lak.; vasúti áll. posta- és táviróhivatal; újabban a Balaton látogatott nyaralóhelyeinek egyike, kiterjedt nyaralóteleppel, áll. gyermekmenedékhellyel.

Balatonmagyaród, kisk. Zala vm. kanizsai j.-ban, (1900) 1334 magyar lak.; postaügynökség, u. t. Komárváros.

Balatonmelléki dombvidék, *l. Dunántúli dombvidék.*

Balaton nyugati bozótlecsapoló társulat. Alakult 1864. oly célból, hogy Tótszentpál, Varjaskér, Balatonkeresztúr, Táska és Buzsák községek határában levő 18,581 katasztr. hold terjedelmű mély területet (bozót) lecsapoljon, mivel a Balaton anyavízszabályozó társulat a tó vizét lejebb szállítván, e terület a víz alól kikerült. Csatornáinak hossza 50·620 km. 1905 végéig munkálataiba 124,241·42 K-át fektetett be. A lecsapolás még nem teljes; újabb tervek készültek a siker érdekében.

Balatonszentgyörgy, kisk. Somogy vm. marczali j.-ban, (1900) 1424 magyar lak., a déli vasút állomása, melytől itt a keszthely—ukki, türjei és somogyszobi h. é. vasutak kiágaznak; van posta- és táviróhivatala.

Balatonszentgyörgy—somogyszobi h. é. v., l. *Somogyvármegyei egyesült h. é. v.*

Balatonszőllős, kisk. Zala vm. tapolczai j.-ban, (1900) 405 magyar lak., u. p. és u. t. Balatonfüred.

Balatontavi gőzhajózás megteremtése érdekében a negyvenes évek elején már mozgalom indult meg az érdekelt Zala, Somogy és Veszprém vmegyék közönsége körében s a terv megvalósítását Széchenyi István gróf vette pártfogásába 1846. *Balatoni gőzhajózás* c. röpiratával, melyben első sorban az érdekelt vmegyék közönségét, de egyben az «összes drága földieket» is buzdítá az alakulandó részvénytársaság 150 pengőforintos részvényeinek megvételére. A Balaton gőzhajózási társaság még abban az évben létrejött, a magyar helytartótanácstól 55 évre, azaz 1901-ig kapván engedélyt személy- és árúszállításra, már 1847. a «Kisfaludy» nevű gőzhajót, melynek 40 lóerejű gépe Londonban, teste s felszerelése az óbudai hajógyárban készült, üzembe helyezték. Ez a társaság 1887-ig állott fenn, ekkor azonban önmagától összeomlott, sem pénze, sem hitele nem lévén a megrokkant gőzhajó helyreállítására. Ekkor Baross Gábor kereskedelemügyi miniszter karolta fel a balatoni gőzhajózás ügyét s a társaság alakítására szövetkezett Esterházy Mihály gróf, Nádasdy Ferenc gróf, Szarvasi Sándor és társaik kezdeményezését hathatósan támogatván, már 1888. megalakult a «Balatontavi gőzhajózási részvénytársaság», 1889. évi jan. 1-től számítandó 50 évre, 400 drb 200 forintos részvény (80,000 frt alaptőke) kibocsátásával. Az alaptőke időközben már kétszeresére emeltetett. A vállalatot, a vele kapcsolatos fontos közgazdasági érdekek helyes méltánylásával, úgy az érdekelt vármegyék, mint maga a kormány is évenként tetemes összeggel segélyezik. A gőzhajójáratokat Siófok és Balatonfüred (Almádi, Kenese) között egy, a kor igényének megfelelő kerekes gőzössel, mely teljesen Ujpesten készült, 1889. kezdették meg. Ez idő szerint (1910) a társaságnak a már említett kerekes gőzösön kívül még 3 csavargőzöse van, összesen 720 indik. lóerővel és 260 tonna befogadási képességgel s a hajózásra alkalmas évszakban, egyelőre máj. 1-től okt. 30-ig, egyfelől Siófok-Balatonfüred-Tihany-Balatonföldvár, továbbá Almádi-Kenese, másfelől Boglár-Révfülöp-Badacsony és Keszthely között, a vasúti közlekedéssel kapcsolatosan rendes járatokat tart fenn; azonkívül hetenként többször a Balaton két végső pontja, Kenese és Keszthely között kirándulási járatokat rendez. A vállalat teherszállítással is foglalkozik s évi teljesítménye 900 ezer tonna km. körül mozog. Gőzhajói (2 csavargőzös 130 lóerővel) vannak még a Balatonon a Balatonhalászati részvénytársaságnak, amely 1899. létesült s első sorban a halászati üzlet a célja, de gőzhajóival alkalmi szállításokat is vállal.

Balatonudvari, kisk. Zala vm. tapolczai j.-ban, (1900) 245 magyar lak., u. p. és u. t. Aszófő.

Balatonujlak, kisk. Somogy vmegye marczali j.-ban, (1900) 1005 magyar lak., vasúti megálló, u. p. és u. t. Balatonkeresztur.

Balatonvidék borászata. A borvidékek beosztása szerint két borvidéket, nevezetesen a badacsonyit és a balatonmellékit, foglalja magában. A badacsonyi borvidékhez tartoznak Zala vármegye tapolczai és balatonfüredi járásai, továbbá Balatongyörök és Keszthely községek, a balatonmelléki borvidék Zala vármegye többi részére, Veszprém vármegyéből a veszprémi, enyingi és devecseri, Somogy vármegyéből a lengyeltóti-i, a tabi és marczali-i járásokra terjed ki. Főbb bortermő helyei: Badacsony, Révfülöp, Dörgicse, Csopak, Köveskál stb. Szőllőfajtái a rakszőllő, melyet itt világosnak hívnak, juhfark, mézes fehér, olasz rizling, furmint, fehér szőllő, oportó, kék frankos és kadarka. Többnyire fehér borokat termelnek, vörös borokat inkább csak a nagyobb birtokosok. Fehér boraik igen jó asztali borok, kitünőbb fekvésekben pl. Badacsony stb. tüzes pecsenyeborok. A badacsonyi kéknyelű és auvergnas hires pecsenye-, sőt csemegeborok. Badacsonyban kedvező években aszu is terem. A balatonvidéki borokat különösen Steierországba és Svájcba viszik.

Balatonvidéki vasút. A Máv.-nak nagyobbára a Balaton-tó É.-i partja mentén elhúzodó vonala, Veszprémbe vezető elágazással. Kiinduló pontja a Fejér- és Tolnavmegyei h. é. vasutak Börgönd állomása, amelytől Ny.-i irányban haladva, a Déli Vaspályát Szabadbattyán állomáson keresztezve és a Győr-Veszprém-Dombóvár h. é. vasutat Csajág mellett áthidalva, Akarattya pusztán a Balaton É.-i partjához ér. Azontúl a tó partját csekély távolságban követi, a Badacsony-hegyet megkerülvén, északnak fordul és Tapolcza állomáson a Dunántúli h. é. vasutakhoz csatlakozik. Nevezetesebb állomásai: Polgárdi, Kenese és Balatonalmádi-Fürdőhely; továbbá Alsóörs, Balatonfüred, Aszófő-Tihany, Dörgicse-Akali, Zánka-Köveskálla, Kővágóörs-Révfülöp, Badacsonytomaj-Nemestördemicz. Almádi és Alsóörs állomások közt van a 16 km. hosszúságú, rendes nyomtávolságú szárnyvonal elágazása, amely tetemes emelkedésekkel, a kies Vödörvölgyön keresztül a Győr-Veszprém-Dombóvári h. é. v. veszprémi állomásáig vezet. A B. személyforgalma csak nyáron, a balatoni nyaralási időszakban számottevő. Árúforgalmának nevezetesebb cikkei bor, szőllő, bazalt és mészkő. A B. megnyitása óta a Balaton É.-i partján fekvő nyaralótelepek fejlődése már is észrevehető lendületet vett.

Balatonvilágos, l. *Balatonfőkajár.*

Balatro (lat.) a. m. élősködő, élősdi.

Balavásár *(Balauser, Bladenmark),* kisk. Kisküküllő vmegye erzsébetvárosi j.-ban, (1900) 871

magyar és oláh lak., kitünő bor- és gyümölcstermeléssel. Hajdan gr. Korniss-féle birtok volt. Van vasúti állomása, posta- és táviróhivatata.

Balavat, asszír város, ahol az angol Hormuzd Rassam ráakadt a pompás bronzkapukra, amelyeknek domborművei II. Salmanasszar uralkodása első kilenc évének történetét kimerítő módon ábrázolják és most a Brit. Mus. legértékesebb gyüjteményeihez tartoznak.

Balázs, kisk. Zólyom vm. beszterczebányai j.-ban, (1900) 258 tót lak., u. p. és u. t. Zólyomlipcse.

Balázs, *szent*, püspök és vértanú, Arméniának Sebaste városában született; szülei előkelő keresztények voltak, kik flukat gondos nevelésben részesítették. Példás élete következtében a keresztények között oly általános tiszteletben állott, hogy csakhamar püspökükké tették. Híveinek hosszas és sürgető kérelmére az üldözések idején Egeus hegyének egy barlangjába menekült, ahol csupán a vadállatok társaságában imádság, böjt és ájtatos elmélkedés között töltötte idejét. Elfogták s 316. lefejezték. B. Emlékét febr. 3. üli meg az egyház, amely napon az ú. n. *B.-áldást* is szokta osztani. Annak emlékezetére ugyanis, hogy B. egy gyermeket, ki a torkában akadt halszálkától fuldoklott, annak álla alá két égő gyertyának keresztalakban való tartásával és imádságával gyógyította meg, hasonló módon esedezik Istenhez, hogy hiveit Szt. B. püspök és vértanú közbenjárására minden torokbajtól mentse meg.

Balázs, 1. *Béla*, tanár, író, családi nevén *Bauer* Herbert, szül. Szegeden 1884 aug. 4. Miután Budapesten befejezte egyetemi tanulmányait, állami ösztöndíjjal Berlinbe és Párisba ment. Több folyóirat és hirlap munkatársa. Művei: *Halálesztetika* (Budapest 1907); *Doktor Szélpál Margit* (dráma, (1909); *A vándor énekel* (versek, 1910); *A csend* (novellák, 1911).

2. *Frigyes*, író, szül. Rimaszombatban 1834 márc. 6., megh. 1879 júl. 17. 1859-ben lépett föl az irodalomban *Utóhangok* verskötetével. A XIX. sz. hatvanas éveiben hosszabb ideig szerkesztette a Hölgyfutár c. szépirodalmi lapot. Több elbeszélő műve jelent meg: *Ibolyacsokor*, *Szerelmi pikantériák* stb. Néhány szinművet is irt, köztük a *Pusztáik fia*, *A falu bolondja* népszinműveket. Később Torontál vmegye főjegyzőjévé, majd a nagybecskereki kerület orsz. képviselőjévé választották; ő indította meg és szerkesztette haláláig a Torontál c. politikai lapot.

3. *B. Kálmán*, cigányprimás, szül. Sátoraljaújhelyen (Zemplén) 1835., megh. 1899. 1846-ban került a fővárosba, hol a nemzeti zenedében alapos oktatásban részesült. A szabadságharcban számos csatában vett részt. Az 1850-es években zenetársulatot szervezett s több évet töltött a külföldön. 1886-ban Amerikában tett körutat. Számos magyar nótát és népdalt, tánc-zenét szerzett. A hires Boka Károly veje lévén, szépen, régies egyszerüséggel játszott.

4. *B. Sándor*, beszély- és szinműíró, szül. Kolozsvárott 1830 dec. 26., megh. 1887 aug. 1. Részt vett a szabadságharcban, melynek lezajlása után Pesten a mérnöki tanfolyamot hallgatta, szivesebben foglalkozott azonban Dumas, de különösen az angol humoristák, Dickens és Thackeray műveivel; ez utóbbitól fordított is később víg elbeszéléseket, melyek a Kisfaludy-társaság kiadásában jelentek meg Művei: *Beszélyek* (2 köt., 1855); *Tükördarabok* (2 köt., 1865); *Víg elbeszélések* (1878); *Tarka képek* (2 köt., 1880). Irt egy hosszabb regényt is; *A visszatért fecske* (megjelent az Ország Tükrében); s vígjátékai: *Az égben*; *Mért nem házasodik meg a sógor*, stb. többször sikert arattak.

Balázsáldás v. *balázsolás*, l. *Balázs* (szent).

Balázsd, kisk. Temes vm. buziásfürdői j.-ban, (1900) 528 oláh lak., u. p. és u. t. Niczkifalva.

Balazsér, kisk. Bereg vm. tiszaháti j.-ban, (1900) 617 magyar lak., u. p. Nagybégány, u. t. Beregszász.

Balázsfa, kisk. Pozsony vm. dunaszerdahelyi j.-ban, (1900) 218 magyar lak., u. p. és u. t. Dunaszerdahely. A hozzátartozó Enyed pusztán csinos úrilak, szeszgyár és finomító.

Balázsfalu, kisk. Turócz vm. mosóczzniói j.-ban, (1900) 92 tót lak.; u. p. Ivánkófalu, u. t. Mosócz.

Balázsfalva falu (Blasendorf, Blázsszár), kisk. Alsó-Fehér vm. B.-i j.-ban, (1900) 1144 oláh és magyar lak.

Balázsfalva város (Blasendorf, Blázsorás), nagyk. Alsó-Fehér vm. B.-i j.-ban a Kis- és Nagy-Küküllő egybeömlésénél, (1900) 2122 oláh és magyar lak., a gyulafehérvár-fogarasi gör. kat. román érsek-metropolita, a B.-i esperesség, szentszék, káptalan, továbbá szolgabirói hivatal, járásbiróság, telekkönyv, adóhivatal, csendőrőrs székhelye; fő piacán áll az 1747. épült háromtornyú nagy székesegyház, vele szemben a díszes érseki palota, a káptalan, papnevelő-intézet, tanítóképző és főgimnázium épületei; van itt továbbá Bazil-rendi zárda s csinos kertben az érseki kastély, melyben hajdan Apafi Mihály fejedelem gyakran tartózkodott. B. élénk hely, van két takarékpénztára, hitelszövetkezete, mezőgazdasági szeszgyára, jelentékeny marhavásárai s nagy forgalma és kereskedése. Van vasúti állomása, posta- és táviróhivatala. B.-t néhány szomszédfaluval együtt Zsigmond király megmentőjének baróti Cséry Balázsnak ajándékozta, ki után különböző családok birták, míg végre Apafi halálával a kincstárra szállt. Később III. Károly a fogarasi gör. kat. püspöknek adományozta a B.-i uradalmat s mint ilyen szállott a jelenlegi érsekségre. 1687 julius 4. itt irták alá Erdély visszahódolását az erdélyrészi követek Lotharingiai Károly herceggel (Transactio lotharingica). A község és a vasúti állomás közötti téren (Campu libertate) zendült fel az oláhság 1848. a magyar alkotmány ellen. B. ma is az erdélyi oláhok különös politikai tevékenységének központja.

Balázsháza, kisk. Szilágy vm. tasnádi j.-ban, (1900) 337 oláh és magyar lak.; u. p. Magyarcsaholy, u. t. Tasnád.

Balázsi, 1. kisk. Sáros vm. topolyi j.-ban, (1900) 136 tót lak.; u. p. és u. t. Tapolyhanusfalva. — 2. *B.*, Fülöpszálláshoz tartozó népes puszta Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. kunszentmártoni j.-ban, (1900) 480 lak.

Balázsjárás, l. *Gergelyjárás*.

Balázsolás a. m. Balázsáldás, l. *Balázs* (szent).

Balázspuszta, Szabadszálláshoz tartozó puszta Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. kunszentmiklósi j.-ban, (1900) 423 lak.

Balásszeg, kisk. Szolnok-Doboka vm. magyarláposi j.-ban, (1900) 82 oláh lak.; u. p. és u. t. Kápolnokmonostor.

Balázstelke (Klein-Blasendorf, Bleselu), nagyk. Kis-Küküllő vm. dicsőszentmártoni j.-ban, (1900) 1661 oláh, német és magyar lak., gr. Haller Jenő mintagazdaságával; van posta- és telefonállomása.

Balázsvágás, kisk. Sáros vm. felsőtárczai j.-ban, (1900) 1195 rutén és tót lak.; u. p. és u. t. Berzevicze.

Balb., növénynevek mellett Balbis Giovanni Baptista, Torinóban a botanika tanára (1765—1831) nevének rövidítése (Flora Taurinensis, Torino 806, Flora Lyonnaise, Lyon 1828—35, 3 köt.).

Bálbek (a görögök Heliopolisa), néhány száz kunyhóból álló szegényes falu Közép-Szíriában, azon széles völgy közepén, melyet az ókorban Coele-Syriának (ma Bekak) neveztek, az Anti-Libanon alján, 1172 m. magasban. 3 km. hosszú fal veszi körül, rajta kis patak foly keresztül. Hatalmas romjai teszik hiressé, amelyeket falak vesznek körül. E romok: A nagy-templom vagy a Nap temploma, amelynek csak alapfalai és 6 kolosszális oszlopa maradt fenn; a kis-templom vagy Jupiter-temploma, óriási épületmaradvány, amely 227 m. hosszú és 117 m. széles, fennáll még gazdagon ékesített, korintusi stilusban készült cellája, azonkívül a déli oldalán 4, a nyugatin 2, az északi oldalon 9 és a keletin 2 oszlop; végre a kerek-templom, amelyből 4 oszlop maradt fenn s amelyet görög templommá alakítottak. E templommaradványok Antoninus Pius korából valók. Ezeken kívül fennmaradtak még: a derékszögű s hatszögű körfal, a nekropolisz, az akropolisz stb. Valamennyit az óriási méretek és az ornamentáció rendkivüli gazdagsága jellemzi. B.-ről már az egyiptomi és asszíriai hadi jelentések is tesznek említést. A görögök Heliopolisnak hitták; Augustus római gyarmattá tette. Omár kalifa vezére Abu Obeida 636-ban elfoglalta. A ker. háboruk idejében többször cserélt urat. 1170-ben földrengés, 1260. a mongolok, 1401. Timur hadai pusztították. V. ö. *Wood* és *Dawkins*, The ruins of B. (Lond. 1757; új kiad. 1827.); *Frauberger*, Die Akropolis v. B. (Frankf. 1891, 22 táblával).

Balbi, 1. *Adriano*, olasz földrajzi iró és statisztikus, szül. Velencében 1782., megh. Páduában 1848. Nagy feltünést keltett Prospetto politico-geografico dello stato attuale del globo (Velence 1808) című művével. Mint a velencei fővámhivatal tisztviselője irta meg a Compendio di geografia universale című művét. 1820. családi ügyekben Portugáliában utazván, ott a királyi levéltárakban gyüjtötte az anyagot Essai statistique sur le royaume de Portugal et d'Algarve című munkájához (Paris 1822, 2 köt.), amely a portugál irodalomról és művészetről sok, másutt nem található adatot tartalmaz. 1821—32. Párisban élt, ahol Atlas ethnographique du globe, ou classification des peuples anciens et modernes d'après leurs langues című művét irta meg (Paris 1826). Legelterjedtebb munkái: Abrégé de géographie (3. kiad. 1850; aném. Heiderich-féle 8. kiad. Bécs 1893). Magyar nyelvre *Czirbusz* Géza dr. dolgozta át hat kötetben.

2. *B., Eugenio*, az előbbinek fia, szül. Firenzében 1812., megh. Páviában 1884. mint a földrajz tanára az ottani egyetemen. Atyjának hátrahagyott műveit Scritti geografici cím alatt adta ki (Torino 1841—42, 5 köt.). Saját művei: Gea, ossia la terra descritta (Triest 1854—67, 7 köt.) és Saggio di geografia (Milano 1868).

3. *B. (Balbus), Jeromos* (családi néven *Acellini*), korának egyik legkiválóbb humanistája, szül. Velencében, megh. 1530 nov. 11. Tanulmányait, Rómában kezdte IV. Pál pápa hírneves tanárának, Pomponius Laetusnak és Ripának vezetése mellett és Padovában végezte. Főleg a jogban, ékesszólásban és költészetben tünt ki. 1485-ben Párisba ment, hol 1489. a humaniorák egyetemi tanárává nevezték ki. Párisban nagy hírnévre emelkedett, mint *rhetor gloriosus*; de kötekedő, vitatkozó természetével magára haragította tanártársait, kik néhány sikamlós tárgyú verse miatt őt erkölcstelennek, istentagadónak és hitetlennek nyilvánították. B. végre is kénytelen volt Párisból menekülni s Magyarországba jött, hol Vitéz János veszprémi püspök vendége volt. 1493-ban a bécsi egyetem hívta meg tanárának. Tagja lett a Sodalitas Danubiana-nak, melynek elnöke Vitéz János volt. 1498 végén Magyarországba jött azzal a szándékkal, hogy itt végleg letelepszik, azonban a Vértes táján rablók támadták meg, kik megfosztották minden pénzétől és félholtra verve hagyták az úton. Mindezt ő maga irja meg Elegia hodoeporicon-jában. Visszatérve Bécsbe, megismerkedett Schlechta Jánossal, Ulászló csehországi titkárával, akinek sikerült kieszközölnie, hogy B. 1498. a prágai egyetemen a jog- és széptudományok tanárává kineveztessék. 1501-ben ismét Magyarországba jött s itt a papi pályára lépve, 1510. kanonok, 1513. váczi prépost, két év mulva pedig egri őrkanonok lett. Eközben Ulászló király gyermekeinek: Lajosnak és Annának nevelője lett s a király bizalmas embere, ki őt Szakmáry György kancellár ajánlatára diplomáciai küldetésekre is felhasználta. 1515-ben Innsbruckban járt Miksa császárnál. II. Lajos trónraléptekor nagy furfanggal sikerült neki megszerezni a stubnicai prépostságot. 1518-ban Zsigmond lengyel királynak Bona hercegnővel való esküvőjén ő képviselte az ország nádorát. Ugyanebben az évben II. Lajos az augsburgi birodalmi gyülésre küldte, hol a törökök elleni harcra buzdított s a német császárt a magyarországi pártviszályok lecsillapításában való közreműködésre akarta megnyerni. Képviselte Magyarországot Aachenben, mikor Károlyt 1520 okt. 23. császárrá koronázták, s még abban az évben elkisérte Lajos nővérét, Annát Innsbruckba, hogy őt Ferdinánd osztrák herceggel, Mária osztrák hercegnőt pedig Lajos számára eljegyezze. 1521-ben a törökök gyors előrenyomulásától tartva, a ráruházott pozsonyi prépostságot bérbe adta s Bécsbe menekült, hol Ferdinánd nagyon szívesen fogadta, s előbb az itélőszék tagjává, majd gurki püspökké nevezte ki. 1523-ban Ferdinánd Rómába küldte, hogy szövetséget léte-

sítsen a fejedelmek közt a reformáció és a törökök ellen. 1524-ben újra Budán járt, memorandumot dolgozva ki az érsek számára a cseh eretnekek megtérítése tárgyában. Innen ismét visszatért Rómába s hátralevő éveinek jó részét mint VII. Kelemen pápa prelátusa és K.-Európa politikai ügyeiben tanácsadója, ott töltötte. 1530-ban részt vett Bolognában V. Károly koronázásán s megírta De coronatione című művét, mely újabb kellemetlenségekbe sodorta. Műveinek legteljesebb gyüjteményét Retzer József adta: H. Balbi opera poetica ac politico-moralia (Wien 1791—92, 2 köt.). Főbb művei: De civili et bellica fortitudine; De Turcorum origine; De pace inter christianos principes iucunda (1526).

Balbin, *Bohuslav*, jezsuita, cseh történetíró, szül. Königgrätzben 1621 dec. 3., meg. Prágában 1688 nov. 29. Cseh- és Morvaország különböző helyein volt az ékesszólás és költészettan tanára, műveit latinul írta, de a cseh nyelv lelkes szószólója. Munkái: Epitome historica rerum Bohemicarum (Prag 1670—77); Miscellanea historica Bohemiae, 1679-től kezdve, egyes részek csak jóval a szerző halála után láthattak napvilágot, így p. o. a Bohemia docta című 1776—80-ig. A cseh nyelv tüzes védelme is, amely a szláv újjászületés legismertebb termékeinek egyike, csak 1775. jelent meg nyomtatásban: Dissertatio apologetica pro lingua slavonica, praecipue bohemica, cseh fordításban 1869-ben.

Balbina, *szent*, római szűz és vértanú, Quirinus tribunnak, a későbbi vértanunak leánya, kit Szt. Sándor 119. körül családostul és sok más fogollyal együtt megkeresztelt. Megh. 130 körül. Ünnepét már régóta ülik március 31-én.

Balbinus, *Caelius Calvinus*, művelt és előkelő szenátor, két ízben konzul és helytartó, a szenátus által a két Gordianus halála után (238) Clodius Pupienus Maximusszal együtt császárrá nevezteteti ki az Itália ellen vonuló Maximinus Thraxszal szemben, de három hónap mulva a lázongó katonaság a szenátus e kinevezetteit a capitoliumi játékok idején (júl.) megölte.

Balbis, *Giovanni Baptista*, l. *Balb.*

Balbo, *Cesare*, olasz államférfiú és író, szül. Torinóban 1789 nov. 21-én, megh. 1853 jun. 3-án. Politikai téren már 17 éves korában kezdett működni, amikor Napoleon a régi nemes családok ivadékait, különösen az ifjakat megnyerni iparkodván, őt is az államtanács auditorává nevezte ki; később, Napoleon olaszországi hadjáratai alatt nagy szerep jutott neki az új olasz tartományok igazgatása körül. 1824-ben visszavonult a politikai pályáról és ez időtől fogva egész 1847-ig az irodalomnak élt, mint egyik legelőkelőbb tagja annak az írói gárdának, mely az 1820—50 közti években Olaszország újjászületésén munkálkodott. Mazzini és Gioberti iratai mellett az ő Speranze d'Italia c. könyvének volt legnagyobb hatása nemzetére. Azt vitatta benne, hogy az olasz államok konfederációja lehetetlen mindaddig, míg az ország nagy része idegenek kezében van; az olaszoknak egyelőre csak egy célt szabad maguk elé tűzniök: a függetlenítést az idegen hatalmak alól. Ezen kívül nevezetesebb művei: Quattro novelle narrate da un maestro di scuola, Traduzione di Tacito, Storia d'Italia sotto i barbari, Vita e Lettere del conte Carlo Vidna, Studj sulla guerra d'indipendenza della Spagna e del Portogallo. 1847 márc. 16-ától jul. 28-áig feje volt a legelső piemonti alkotmányos minisztériumnak és lemondása után is több ízben vállalt a piemonti kormánytól politikai missziót.

Balboa, *Vasco Nuñez de*, spanyol hódító, szül. Jeres de Badajozban 1475., megh. Santa Mariaban 1517. 1510. Santo Domingóban Francisco de Enrico expedíciójához csatlakozott, amely Darienba indult. Ott egy felkelés következtében az új gyarmat fejévé lett. Miután az aranyországnak hírét hallotta, 1513-ban délnyugat felé fölfedezőutra indult és rendkívüli fáradalmak után szept. 15-én a Panama-földszorosnak egyik hegycsúcsáról a Csendes-tengert pillantotta meg. A partot a spanyol király számára birtokba vette; tetténck jutalmául a fölfedezett tenger admirálisának nevezték ki. Azonban udvari cselszövények következtében igen rövid idő mulva Pedrarias Davilára bízták az elfoglalt új ország kormányzását, aki B.-t lefejeztette.

Balbriggan (ejtsd: belbriggn), kikötőváros Leinster ir tartományban, Dublin grófságban a Drogheda-öböl déli végében, tengeri fürdővel, világító toronnyal, (1901) 2236 lak., hires harisnyakötőkkel és musszelin-himzőkkel.

Balbuena, *don Bernardo de*, spanyol költő, szül. Valdepeñasban (Mancha) 1568-ban, megh. 1627-ben. Ifju korában Mexikóba került, ott végezte teológiai tanulmányait. Bár közben többször meglátogatta spanyol hazáját, élete legnagyobb részét mégis Jamaika szigetén tölté, hol egyházi javadalma volt, 1620-tól kezdve pedig haláláig Puerto Rico szigetén, melynek püspöke volt. Főművei: El siglo de oro (Az arany század, félig prózában, félig versben írt pásztornovella); La grandeza mejicana (Mexikó nagysága 1609., e város költői leirása); végre: El Bernardo o la Victoria de Roncesvalles, mely nem kevesebb, mint 45,000 versben Bernardo del Carpio spanyol nemzeti hős történetét énekli meg (Madrid 1624).

Balbus, 1. *Lucius Cornelius*, a hispániai Gadesből származó és Rómában letelepedett föniciai kereskedő. Pompeius pártfogásával római polgárjogot nyert és midőn ezt vitássá tették, Cicero Kr. e. 56 védőbeszédet tartott (pro Balbo) érdekében. Később Caesar benső barátja és bankárja lett, ki gyakran volt Rómában hivatalos helyettese, ha a diktátor távol volt.

2. *B., M. Nonius*, két előkelő római (apa és fiú) neve, kiknek Herculaneumban talált, márványból való lovasszobrai a nápolyi múzeumban láthatók.

Balbus, l. *Balbi Jeromos.*

Balby with Hexthorpe, város Angolország Yorkshire grófságában, 3 km.-re DNy.-ra Doncastertől, téglagyártással, (1901) 6781 lak.

Bălcescu (ejtsd: balcseszku) *Miklós*, román író, szül. Bukarestben 1819., megh. Palermóban 1852. Részt vett az 1848-iki mozgalmakban. Először Erdélybe jött s a mócok vezérével, Jancuval lépett összeköttetésbe, majd Pesten és Debreczenben járt, hogy kibékítse Kossuthot a románsággal. A magyar-román egyesülésnek egyik legbuzgóbb híve lévén, az

volt a terve, hogy fellázítsa Moldvát és Havasalföldet s hátba kapják az oroszt. Terve azonban nem sikerült. Művei: Istoria Romînilor sub Mihaiŭ Viteazul; Miscarea Romînilor din Ardeal în 1848 (Az erdélyi románok mozgalmai 1848.) stb. B. halálakor írta Alexandri gyönyörű ódáját, melyben a szánűzetésben meghalt barátot s nagy hazafit siratja.

Balch (Dareios ékírásos emlékeiben *Bhahtrisz*, a Zendavesztában *Bakdhi*, a görögöknél *Baktra*), Ázsiának egyik legrégibb városa Afganisztán É.-i részében, a B. v. Dehar folyó mellett, amelynek vízét a város környékén a számtalan csatorna annyira megapasztja, hogy az 50 km. távolságban levő Amu-Darját nem éri el. Lakói afgánok és tadzsikok, számúk 15,000, selyemszövéssel és földmíveléssel foglalkoznak. Baktrát Zoroaszter szülővárosának tartják, már Herodotosz szerint is hatalmas város volt, itt tartotta udvarát Cyrus. Nagy Sándor halála után Baktria fővárosa, később elfoglalták a skythák, párthusok; 705. az arabok kezére került, akik az arab tudomány és művészet központjává tették. A XII. sz.-ban érte el hatalmának tetőpontját. A XIII. sz.-ban Dzsingisz khán teljesen romba döntötte. Hajdani hatalmas arab stílusú épületei közül csak egy bazár és egy mecset maradt meg.

Bal champêtre (franc., ejtsd: —sámpétr), mulatság a szabadban, kerti mulatság, falusi táncmulatság, majális.

Balchan, két hegylánc Ázsiában, a Kaspi-tó mentén, l. *Bolch-Balkán*.

Balchas-tó, l. *Balkas-tó*.

Balck, *William*, porosz vezérkari alezredes, szül. 1858 okt. 19. Osnabrückben. Egyike a legjelesebb újabbkori porosz katonai íróknak; legnevezetesebb munkája a most negyedik kiadásban megjelenő, 6 kötetes «Taktik»-ája.

Balcon (franc., ejtsd: —koñ) a. m. erkély.

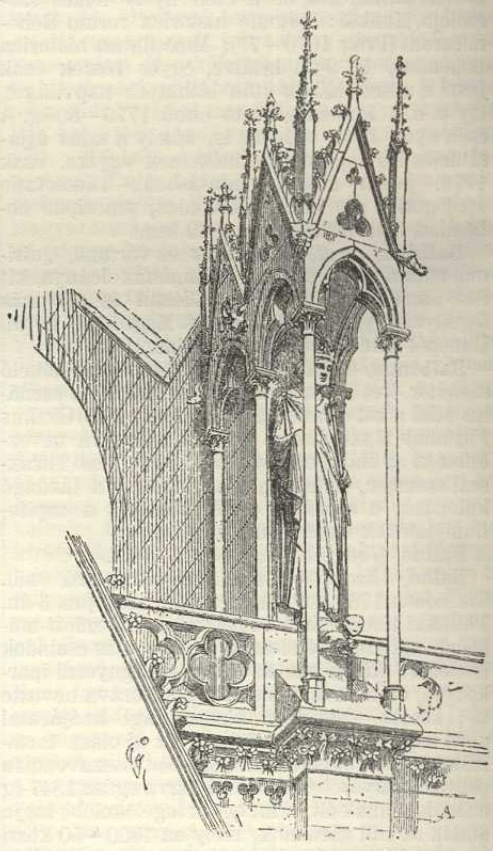
Balcsik, város Bulgáriában, a Fekete-tenger mellett, jó kikötővel, Várnától 30 km.-nyire, kopár sziklafalak által alkotott fennsíkon, (1893) 5137 török, bolgár, tatár és görög lakossal. Terjedelmes árúrakodók, sajt- és gabonakivitel, élénk marhavásárok.

Báld, kisk. Kolozs vm. nagysármási j.-ban, (1900) 663 oláh és magyar lak., vasúti állomás, posta- és távíró.

Baldacci *(Baldácsy)*, 1. *Antal* báró, I. Ferenc császár és király bizalmas híve, szül. 1762., megh. 1841. Elnémetesedett oláh család sarjadéka, ki hivatalnoki pályáján különböző osztrák tartományi kancelláriáknál működött. Az 1811-iki nagy pénzválság és devalváció idején becsületessége és pontosságáért az uralkodó a számvevőszék elnökévé nevezte ki, utóbb pedig — az utolsó napoleoni hadjáratra — a katonai *generális commissio* ügyei élén állott. Konzervatív érzületéért, mely erős reakciós hajlandósággal és egy beamter igénytelen becsületességével párosult, uralkodója mindvégig bizalmával tüntette ki.

2. *B. Manó* báró (némai), 1848. honvédtábornok, szül. 1807., megh. 1892. Osztrák katonatiszti családból leszármazottja volt, ki azonban anyai részről (Thoroczkay Borbála grófnő) az erdélyi mágnáscsaládokkal állt rokonságban. Tanulmányait a wiener-neustadti katonai akadémiában végezte; 1827-ben mint hadnagy a cs. és kir. gyalogezredeknél kezdte pályáját. 1846-ban alezredes, 1848. a kolozsvári gyalogezred (51.) parancsnoka, és az 1848-i zavarokban habozás nélkül állott a magyar felelős kormány, majd a honvédelmi bizottmány pártjára, mely őt a nemzetőrség szervezésével bízta meg, utóbb az összes erdélyrészi magyar hadak élére állította és tábornokká nevezte ki. 1848 decemberében csatát vesztett a császáriak ellen és Kolozsvárt is feladta. 1849 jan. 5. fogságba került; a császári haditörvényszék előbb ezredesi rangjában nyugalmazta, később azonban a fölkelésben való részvétel miatt két évi várfogságra ítélte és katonai rangjától is megfosztotta. Olmützi fogságában halt meg.

Baldachin (franc.: *baldaquin*), díszes menynyezet, királyi trónusok, szószékek, ágyak stb. felett; oszlopokon nyugszik, vagy a falhoz van erősítve. B.-nak hívják azt a négy rúdon hordott, legtöbbször vízszintes ernyőt is, melyet nagyobb ünnepélyek alkalmával fejedelmi személyek fölé tartanak; amikor a B. nehéz selyem-, brokát- vagy bársonyszövetből készül. Nálunk most majdnem kizárólag a kat. egyház használja körmenetek alkalmával s akkor a szentséget vivő pap megy alatta. Szó és szokás a keletről származik, ahol az

Baldachin-díszítés a roueni székesegyházban.

uralkodók és más előkelő személyiségek részint méltóságuk jeléül, részint a napsugarak elleni védekezés céljából ritkán mennek ki B. nélkül, mely esetben azt gyakran az alattvalók főbbjei viszik.— Az emlékszerű építészet is igen gyakran alkalmazza a B.-t, a csúcsíves és a korai renaissance-stíl (különösen a francia) szobrok fölött oszlopokon (templomok és termek belsejében), tornyokon, külső támasztó pillérek koronázására stb. (L. az *ábrát*, mely a roueni székesegyház támasztóívének díszítése.) A szabadon álló oltároknak a mennyezetét, mely 4 oszlopon nyugszik, ciboriumnak is nevezik. Az ilyen oltármennyezetek a kereszténység első századaiban dívtak és rendesen márványból készültek, l. *Ciborium*.

Baldácsy-alapítvány. Báró Baldácsy *(Baldacci)* Antal róm. kat. főúr, országgyűlési képviselő 1876 okt. 19. kelt végrendeletével s annak 1877 máj. 20. kelt toldalékával a magyarországi protestáns egyházaknak örökös tulajdonul hagyott több mint 8000 holdnyi földbirtokot mindennemű járulékaival együtt. Ez alapítvány az örökhagyónak 1878. bekövetkezett halála után tényleg a hazai protest. egyházra szállott, s ez az alapítványi birtokokat kikerekítendő, ezekhez az alapítvány jövedelmeiből törlesztendő kölcsönösszegen még 3000 holdat vásárolt. Az alapítvány kezelésével egy jószágigazgató van megbízva, a felügyeletet pedig egy 22 tagú bizottság gyakorolja, melybe mind az öt ev. és mind az öt ref. kerület, úgyszintén az unitárius vallásközség egy egyházi és egy világi tagot választ.

Baldamus, *August Karl Eduard*, német ornitológus, szül. Gierslebenben 1812 ápr. 18-án, megh. 1893 okt. 31. Wolfenbüttelben. Berlinben teológiát tanult, házi nevelő és később gimnáziumi tanár volt Köthenben, ahol Naumann buzdítására az ornitológia művelésére adta magát. Az ő kezdeményezésére alakult meg 1850. a német ornitológiai társulat. 1842 óta több ornitológiai utazást tett, beutazta az alsó Dunát, a Bánátot s a Kárpátokat. Blasius társaságában befejezte Naumann Naturgeschichte der Vögel Deutschlands c. munkáját és 1849—58. kiadta a Naumannia című madártani folyóiratot. Ezenkívül több madártani művet írt. Különösen a madarak szaporodását s a fészeképítés és költés módját tanulmányozta.

Baldasseroni, *Giovanni*, toscanai konzervativ államférfi, szül. Livornóban 1790., megh. 1876 okt. 19. 1845 óta toscanai pénzügyminiszter és szenátor is volt, de az 1848 júl. 30-iki köztársasági demonstráció következtében pártjával együtt megbukott, mire II. Lipót nagyherceghez Gaetába távozott, 1849 máj. 24. az újonnan alakított konzervativ kormány élére állva, 1850. Bécsben járt a nagyherceggel s onnan hozta magával az ú. n. toscanai szeptemberi törvényeket, melyek az alkotmányt bizonytalan időre felfüggesztették s a sajtószabadságot megszorították. 1852-ben ősszel merényletet követtek el ellene. Az 1859. szabadságmozgalom küszöbén kénytelen volt lemondani. Megírta II. Lipót nagyherceg életrajzát (Firenze 1871).

Balde *Jakab*, új-latin költő, szül. Ensisheimban (Elszász) 1604 jan. 4., megh. Neuburgban (Pfalz) 1668 aug. 9. 1624-ben jezsuita lett, 1628. a retorika tanára Innsbruckban, 1635. Ingolstadtban, 1654. udvari prédikátor Neuburgban. Új-latin költeményei (Lyricorum libri IV. Epodon liber unus, Sylvae lyricae, majd Opera omnia, 8 köt., München 1729. és *Carmina Mariana*, Neisse 1848) megalapították hírnevét. Urania victrix című költeményéért VII. Sándor pápától aranyérmet kapott. Ódáiból többet lefordított Herder. V. ö. *Romeis* J. B. u. seine Dichtungen (Neuburg 1868); *Heinrich* Gusztáv, német irod. tört. I. (Budapest 1886).

Baldegg, község Luzern svájci kantonban a B.-i tó déli végében. A tó 5 km. hosszú, $^1/_2$ km. széles; lefolyása a Baldagger Aa.

Baldenburg, város Marienwerder porosz közig. kerületben, a halban gazdag B.-i vagy Bölzig-tó partján, vasút mellett (1905) 2511 lak., gőzfűrészszel és hordókészítéssel.

Baldenheim, helység Elszászban, Schlettstadt közelében, jelentékeny népvándorláskori sírmezővel; gazdag leletei közül híressé vált a strassburgi múzeumba került B.-i sisak.

Balder, l. *Baldr*.

Baldi, *Bernardino*, guastallai apát, olasz költő, és prózaíró, szül. 1553 jún. 5. Urbinóban, megh. 1617 okt. 10. ugyanott. Sok nyelven tudott s a többi közt egy magyar-olasz szójegyzéket írt össze; ezt Simonyi Ernő fedezte föl Nápolyban s Toldy F. adta ki. (Adalékok a régi magyar irod. történetéhez 1870). De később Simonyi Zsigmond kimutatta, hogy B. szótára csak Verancsics ötnyelvű szótárának hibákkal teljes kivonata, tehát egyáltalán semmi értéke sincs nyelvünk történetére.

Baldingera *Mey. et Schreb.* (növ.), l. *Phalaris*.

Baldinucci (ejtsd: baldinucscsi), *Filippo*, olasz műtörténeti író, szül. Firenzében 1624., megh. ugyanott 1696 jan. 1. Fő munkája egy terjedelmes életrajzi gyüjtemény, mely 1681—1728. jelent meg Firenzében a következő címmel: Notizie de' professori del disegno da Cimabue in qua (1670-ig), mint kiegészítő része a Vasari-féle gyüjteménynek.

Baldissera, *Antonio*, olasz tábornok, szül. az akkoriban a velencei királysághoz tartozó Udinéban 1838 máj. 27., ahol atyja osztrák tisztviselő volt. A bécsujhelyi akadémián szerezte hadnagyi rangját. 1859-ben és 1866-ban Szárdinia ellen harcolt és három rendjellel lett kitüntetve. A velencei királyság átengedése után B. az olasz hadseregbe lépett át s 1879. őrnaggyá lett. 1887—88-ban az eritreai gyarmatban dandárt vezényelt. A hadjárat befejeztével visszamaradt Masszauában és a gyarmat területét Kerennel és Aszmarával nagyobbította (1889 jún.—aug.). 1889 végén visszahívták Itáliába s mint hadosztályparancsnokot alkalmazták. Midőn 1896 febr. az abesszíniai csatatérről rossz hirek érkeztek és Baratieri tábornok Aduánál Meneliktől vereséget szenvedett, a kormány febr. 22. az erélyéről ismeretes B.-t küldötte mint Baratieri utódát a négus ellen, de az 1897. Adisz-Abedában kötött béke csakhamar véget vetett a további hadakozásnak. Az Adigratba szorult olasz csapatokat mindamellett felszabadította volt. 1890-ben kinevezték szenátorrá.

Baldo, hegycsoport Dél-Tirol és Itália határán, a Garda-tó és az Adige völgye között. A Dinari-

dák rendszeréhez tartozik, legmagasabb csúcsai, a Cima di Val Dritta v. Monte-Maggiore (2218 m.) és a Monte-Laste, szép kilátóhelyek. Szép márványt bányásznak belőle.

Baldócz, kisk. Szepes vm. szepesváraljai j.-ban, Szepesváraljától $^3/_4$ órányira, (1900) 160 tót lak.; szerény berendezésű fürdőjében 15 vendég- és 13 fürdőszoba van. A Deák- és fürdőforrás a szulfátos savanyuvizekhez tartozik; az utóbbi nagy glaubersó-tartalma által tünik ki, a Deák-forrás pedig nemcsak üdítő italul szolgál, hanem a légutak és bélcsatorna hurutos bántalmai s vérhiányos bajok ellen is sikerrel használják. Tulajdonosa dr. Szántó Miksa. U. p. és u. t. Szepesváralja.

Baldohn, fürdőhely Oroszország kurföldi kormányzóságának Bauszke kerületében, vasút mellett, kénes forrásokkal.

Baldóver (héber), tolvajnyelven az, aki a lopásokra az alkalmat kikutatja.

Báldovin, kisk. Hunyad vm. kőrösbányai j.-ban, (1900) 243 oláh lak.; u. p. és u. t. Körösbánya.

Baldovinetti, *Alessio,* olasz festő, szül. Firenzében 1425 okt. 14., megh. 1499 aug. 23. A XV. sz. kisérletező, kutató firenzei művészei közé tartozik. Igen csekély számmal fönnmaradt hiteles művei, első sorban a firenzei S. Annunziata templom előcsarnokában levő freskója (Jézus születése, 1460 kör.) erős realista törekvéséről tesznek tanuságot. Mint mozaikkészítő a firenzei baptisterium régi mozaikjait javította és elismert tekintély volt e téren.

Baldr (ó-skandináv: *baldr,* angolszász: *bealdor,* a. m. úr), a skandináv mithológia egyik alakja. B. Odin és Frigg fia s a szép Nanna férje. B. az ázok legjobbika, szép mint a legfehérebb virág, mindenki dicséri. Egyszer megálmodja kora halálát s elmondja álmát az isteneknek. Ezek tanácsot tartanak, mikép lehetne őt megóvni a veszedelemtől. Frigg mindent megesket: a tüzet és vizet, vasat és minden fémet, köveket és fákat, állatokat és betegségeket, hogy nem fogják bántani B.-t. Erre az istenek játékba fognak: a vesztőhelyre állítják B.-t, céloznak rá, ütik, verik, ő azonban sértetlen marad. Ez boszantja Lokit; vén asszony képében elmegy Frigghez s kicsalja tőle a titkot, hogy a fagyöngy, melyet Frigg tulságos fiatalnak tartott, nincs esküvel megkötve. Loki elviszi a fagyöngyöt, odaadja a vak Hodrnak, ez ráveti B.-re, aki szörnyet hal. Az ázok gyászba borulnak. Hermodr ki akarja váltani B.-t Hel országából, de a holtak istennője csak úgy akarja őt kiadni, ha a föld minden lénye megsiratja. Erre nemcsak az élők, hanem a föld, a kövek s a fák is könnyeket hullatnak, csak egy óriásnő (állítólag Loki) vonakodik: «maradjon a pokolban, ami a pokolé». B. ekkép Helnél kénytelen maradni. — B. nyári istenség, talán Odinnak, mint nyáristennek önállóvá lett különalakulása; vetélytársa és ellensége Hodr (Saxonál: Hotherus) téli démon, aki ősszel legyőzi B.-t. Mások szerint (pl. R. M. *Meyer,* Altgermanische Religionsgeschichte, Leipzig 1910) B. eredetileg a fénylő napvilág istene volt. A napfény esti eltünését és hajnali visszatérését jelenti, hogy a tündöklő hőst megölik s aztán (az eredeti monda szerint) újból életre keltik. Izland szigetén a B. monda tudákos szinezetet nyert, a korai halállal kimult istennek egyes vonásai ott Apollonra, sőt Krisztusra emlékeztetnek. A B. név előfordul a német irodalom egyik régi emlékében, a merseburgi varázsigék egyikében is. V. ö. *Losch,* B. und der weisse Hirsch (Stuttgart 1892); *Kauffmann,* Balder, Mythus und Sage nach ihren dichterischen und religiösen Elementen untersucht (Strassburg 1902).

Baldrián (növ.), l. *Valeriana.*

Baldriánéter, l. *Valeriánasav.*

Baldriánolaj, l. *Valeriánaolaj.*

Baldriánsav a. m. *valeriánasav* (l. o.).

Baldriántinktura a. m. *valeriánatinktura,* l. *Tinktura.*

Balduin. *Jeruzsálemi királyok.* 1. *I. B.,* jeruzsálemi király, boulognei Eustach fia, Bouillon Gottfried hercegnek (és jeruzsálemi királynak) legifjabb öccse. Részt vett az első keresztes hadjáratban; de Szíriában elvált a derékhadtól és Edesszában telepedett le, melynek fejedelme, Thoro őt utódának fogadta, Thoro megöletése után csakugyan reá szállott a trón. Bátyja, Gottfried halála után (1100) ő lett annak utóda a jeruzsálemi trónon, dacára, hogy a patriárcha és Tankréd jelöltségét ellenezték. A királyság terjedelmét különösen a tengerparton Accon, Beirut és Szidon elfoglalásával tágította. Megh. 1118.

2. *II. B.,* az előbbinek unokaöccse, szintén részt vett az I. keresztes hadjáratban és 1097. edesszai gróf lett. 1118. pedig I. B. utóda a jeruzsálemi királyi széken. Aggkora dacára sokat harcolt a szeldcsuki törökökkel, kiktől Tirust is elhódította, 1123. azonban a hitetlenek foglyul ejtették és csak nagy váltságdíjért bocsátották ismét szabadon. Megh. 1131 aug. 21. Utódja veje lett: Anjoui Fulko.

3. *III. B.,* 1143—62-ig jeruzsálemi király, az előbbinek unokája, Fulko fia, szül. 1129., megh. Tripoliszban 1168 febr. 10. Atyja halála után (1143) előbb nagyravágyó anyja, Melisenda királynő a kormánytól távoltartá, de midőn híre járt, hogy a fontos Edessza Nureddin damaszkusi emir hatalmába esett: B. 1152. maga ragadta meg a kormány gyeplőit. Bátran síkra szállt a hitetlenek ellen: 1153. elfoglalta tőlük Aszkalont; 1158. Nureddint győzte le Tiberiasnál és ugyanez évben nőül vette Teodorát, Manuel bizanci császár unokahugát, mely házasság révén a görögök szövetségesei lettek. A tripoliszi gróf házi orvosa állítólag megmérgezte. Ő volt az utolsó vitéz és igazságos jeruzsálemi király.

4. *IV. B.,* I. Amalrich király fia, 1174. lépett a trónra. Gyógyíthatatlan betegsége miatt tripoliszi Raymond grófra bízta mint főkapitányra a kormányt; megh. 1185.

5. *V. B.,* az előbbinek unokaöccse és utóda, montferrati Vilmos fia, 1185. foglalta el mint hatéves gyermek a trónt, de már 1186 nyarán meghalt. Egy évvel később Szaladin szultán a jeruzsálemi királyságnak véget vetett. V. ö. A *Keresztes háboruk* alatt idézett műveket, különösen *Kugler, Röhricht* és *Prutz* munkáit. A vitás kronológiára nézve lásd *Archer* cikkét: On the accession dates of the early kings of Jerusalem (English historical Review-ben 1889 89—115 l.).

6. *I. B., latin* (bizanci) *császár*, szül. 1171. Valenciennesben, VIII. B. flandriai gróf fia. 1204-ben részt vett a 4. keresztes hadjáratban, amidőn a keresztes vitézek őt Konstantinápoly elfoglalása után császárnak választották. (L. *Latin császárság.*) 1205 ápr. 14. azonban a Drinápoly táján vivott csatában János bolgár király fogságába esett és többé ki sem szabadult. Halálának évét nem ismerjük.

7. *II. B.*, az utolsó latin császár 1228—61., II. Courtenay Péter császárnak és hennegaui Jankának legifjabb fia, szül. 1217. B. herceg korában Nyugat-Európában segélyhadat toborzott, melyet azután 1239. Magyarországon keresztül a Balkán-félszigetre vezetett, mely alkalommal IV. Béla király vendégszeretetében volt része. IV. Béla sógora, II. Asen bolgár cár, hasonlóan át engedte vonulni B.-t országán. B. uralkodása nem volt szerencsés; elvégül 1237. latin császárrá lett. Eleintén briennei János címzetes jeruzsálemi király gyámsága alatt állott. Palaeologus Mihály 1261. a tróntól megfosztotta. Hasztalanul könyörgött B. Európa fejedelmei udvarában segélyért. Megh. 1273.; egyetlen fia, Fülöp, élt ugyan a császári címmel, de atyja örökét nem nyerte többé vissza. V. ö. a latin császárság alatt idéz. műveket: kül. *Hopf* és *Hertzberg* munkáit.

Balduin, 1. luxemburgi gróf és trieri érsek, szül. 1285., megh. Trierben 1354 jan. 21. Egyetemi tanulmányait Párisban végezte, 22 éves korában, 1307-ben már trieri érsekké választották. Mint választófejedelem keresztülvitte testvérének, Luxemburgi Henriknek német királlyá választását. 1308-ban Olaszországba is elkisérte s pénzzel meg fegyveres erővel egyaránt segítette. VII. Henrik korai elhunyta után élénk részt vett bajor Lajos megválasztatásában, kinek hétszer sietett segélyére, így 1322., Mühldorf mellett is, amely hűség fejében B. bő területi jutalmat kapott a Rajna mentén. Midőn Lajos a szentszékkel meghasonlott, B. egy ideig semleges magatartást tanusított. De midőn 1320. a mainzi káptalan egyhangulag őt kivánta érseknek és XXII. János pápa mégis mást nevezett ki e főpapi székre, B. újra Lajos mellé állott és aláírta a rhensei határozatot. Nemsokára azonban lemondott Mainzról, kibékült a pápával és Lajos versenytársát, IV. Károlyt juttatta a trónra. Triernek nem volt B.-nál erélyesebb és nagyobb tekintélyű érseke. Az általa gyüjtött okleveleket könyvfestők által művészien díszíttette; ezen Codex B.-i Trevirensis-képeit *Irmer* adta ki a Die Romfahrt Kaiser Heinrichs VII. c. díszmunkában (Berlin 1881). B. életrajzát megírták *Dominicus* (Koblenz 1863); *Priesack* (Göttinga 1899) és *Vogt*, Die Reichspolitik des Erzb. B. (Gotha 1901).

2. *B. Tamás*, 1184—1191. canterbury-i érsek, megelőzőleg cisztercita apát. I. Rikárdot 1190. elkisérte a Szentföldre, hol Ptolomais ostrománál meghalt.

3. *B.* v. *Baudon*, l. *Cornuti Balduin.*

Balduin-féle foszfor, l. *Bolognai világító kő.*

Baldung, *Hans (Grien)*, német festő, szül. Weyersheimben 1480 körül, megh. 1545. Valószinüleg Dürer műhelyében tanult, mindenesetre az ő hatása alatt fejlődött. Élete nagy részét Strassburgban töltötte. Legkiválóbb, nagyszerű műve a freiburgi székesegyház szárnyas főoltára (1516). Ezenkívül említendők: Krisztus siratása (1512, London, National Gallery); A halál és a nő (1517, Basel, képtár): Krisztus mint kertész (1539, darmstadti múzeum) stb. A budapesti Szépművészeti Múzeumban Ádámot és Évát ábrázoló életnagyságú két képén kívül különösen jellemző festménye egy szép Madonna-kép, eredetileg oltárszárny. A fantasztikus elem, mely festményein is föllép, még jobban érvényre jut sok fa- és néhány rézmetszetén, valamint gondos kivitelű rajzain. B. sok tervet készített üvegfestményekhez is, főleg a freiburgi székesegyház számára. Festményeit és rajzait *Térey* Gábor adta ki és ismertette behatóan.

Baldus *de Ubaldis (Baldeschi)*, jogtudós, szül. Perugiában 1327., megh. Paviában 1400. Bartolusnak tanítványa. Jogtanár volt Bolognában, Perugiában, Pisában, Firenzében, Padovában, Paviában, nagyobb kommentárt írt a Pandektákhoz.

Baldwin, *James Mark*, filozófus, szül. 1861 jan. 12-én Columbiában; tanulmányait Princetonban és németországi egyetemeken végezte; különböző amerikai egyetemeken tanította a filozófiát, jelenleg Baltimoreban, a John Hopkins egyetemen a filozófia és lélektan tanára. Termékeny író, ki főleg a logika és lélektan terén szerzett érdemeket. Fő művei: egy filozófiai enciklopédia, mely Dictionary of philosophy and psychology címen három kötetben jelent meg (1901—1904); Handbook of psychology (2 köt., 1891—92); Mental development in the child and the race (3. kiad. 1906); Social and ethical interpretations in mental development (4 köt., 1904, a két utóbbi német fordításban is megjelent); Thought and thinks or Genetic logic (2 köt., 1906—1908, német kiadásban is megjelent 1908—1910). A fejlődés gondolatának új kifejezését és alkalmazását találjuk filozófiájában.

Bale (ejtsd: bél), *John*, ir püspök, a legelső angol reformátorok egyike, szül. Suffolkban 1495. megh. 1563. A norwichi karmelita zárdában, majd a Jesus-collegeben Cambridgeben tanult. Tanulmányai bevégeztével csakhamar a reformációhoz csatlakozott, amiért Flandriába kellett menekülnie. Nyolc évi flandriai tartózkodás után visszatért Angliába; VI. Eduárd 1522. ossory-i püspökké nevezte ki, de ennek halála után távoznia kellett Hollandiába és Svájcba, s csak Mária királynő halála után térhetett vissza. Drámái közül ismertebbek a Gods promises; a túlheves hangú Temptation of our Lord és a Kynge Johan, melyet csak újabban találtak meg. Prózai munkái közül említendő: Illustrium maioris Britanniae scriptorum summarium.

Baleárok (Islas Baleares), Spanyolországhoz tartozó szigetcsoport a Földközi-tengerben, Spanyolország K.-i partjai közelében, amelytől átlag 200 km.-re van; tagjai: Mallorca, Menorca, Cabrera, Dragonera, Conejera (l. ezeket). Nagyobbára hegyek takarják; ennek dacára termékenyek; fő termékek a búzán kívül: narancs, olajfa, mandola és szőllő; a házi állatok közül leginkább sertéseket tenyésztenek. A lakosság spanyolul, de külön nyelvjárást beszél, amelyet mallorquinonak hivnak. A B. a Pityuzákkal együtt egy tartományt alkotnak és 5 partidora oszlanak. Területük: 5014 km², (1900) 311,649 lak. Fővárosuk: Palma, Mallorca szigeten. A B.-at már a feniciaiak és görögök is ismerték; ez utóbbiaktól kapták

nevöket (ballein a. m. hajítani, parittyával hajítani, tehát parittyások). A II. púni háború befejeztéig karthagói uralom alatt állottak. 123-ban Kr. e. Aulus Caecilius Metellus Róma uralma alá hajtotta. A nyugat-római birodalom megdőlése után gyakran cseréltek urat (vandalok, nyugati gótok, kelet-rómaiak, pisaiak, arabok). I. Aragoniai Jakab (1228—32) az araboktól elvette; ennek utódai alatt 1276 óta El reyno de Mallorca néven külön királysággá lett. 1713—1783. angol uralom alatt állottak. V. ö. *Salvator* Lajos főherceg: Die B. in Wort u. Bild geschildert (Leipzig 1860—90); ismertetése *Berecz* Antaltól: Földr. Közl. (1889); *Fraize*, Skizzen v. d. Balearischen Inseln (Leipzig 1899); *Vuillier*, Les Iles Oubliées (Paris 1893); *Wood*, Letters from Majorca (London 1900).

Balek, eredetileg ügyefogyott ember, aki mástól kizsebelteti magát; ma már tágabbkörű fogalom, s B.-nek mondják a naiv, jószívű optimista embert, aki túlbuzgóságában bárkitől felhasználtatja magát. Állítólag a török *balik*, «hal» szóból ered, melyet az oroszok «stockfisch» értelemben használnak. («Baleket fogni».) L. *Balik*.

Balekcímtár. Élelmes címirodák kilesik az egyes egyének gyöngéit és ezen alapon címtárakat készítenek. Összeállítják pl., hogy kik játszanak következetesen az osztálysorsjátékon, ki fogad el jótékonysági sorsjegyeket, ki pártol minden nemzetiségi mozgalmat stb. Az ilyen címtárakat nevezik azután B.-nak.

Balen, *Hendrik van*, flamand festő, szül. Antwerpenben 1575., megh. 1632 júl. 17. Adam van Noort tanítványa, az olasz művészet hatása alatt bibliai, mithológiai és allegóriai képeket festett, többnyire kis méretben, fára v. rézre. Későbbi műveire nagy hatást gyakorolt egykori tanítványa, Van Dyck, kit olykor erősen megközelített. pl. az antwerpeni Szt. Jakab-templomban levő három szép képén. A budapesti Szépművészeti Múzeumban van a kereskedelmet dicsőítő képe; u. o. fiának *Jan van B.*-nak (1611—54) képe: Menekülés Egyiptomba.

Balenzano, *Nicola*, olasz államférfiú, szül. 1848 jan. 29. 1886-ban Bariban képviselőnek választották. Miután 1898. rövid ideig pénzügyminisztériumi államtitkár volt, 1892—93. a közmunka tárcáját kezelte Zanardelli kabinetjében. 1901 óta szenátor.

Baleo, l. *Bafing*.

Baleset, az embernek épségi, egészségi v. elmebeli — mulékony v. tartós — megkárosodása, esetleg halála, amely rendszerint valamely meglepetésszerüen fellépő külső behatás eredménye. Az egyén testi károsodása és az ebből következő anyagi veszteség nemzetgazdaságilag közügy lévén, az államnak és társadalomnak kötelessége gondoskodni a B.-ek elleni védekezésről. Ennek eszközei: *a)* preventiv intézkedések megtétele (l. *Balesetelhárítás*), *b)* az első segítségnyujtás (l. *Mentésügy*) és *c)* B.-eseknek biztosítása (l. *Biztosítás*). *Orvosi* szempontból a B.-ek több csoportba osztályozhatók: vérzések, sérülések, sebesülések, mérgezések, törések és ficamodások stb. (l. a megfelelő címszavakat). Az orvostudománynak ezekkel foglalkozó része a *B.-i orvostan*. — Minden B. az esetleg fennforgó büntetendő cselekmény v. mulasztás kinyomozása végett a rendőrségnek bejelentendő. Az üzemi B.-ek a munkás-B.-biztosításról szóló 1907. XIX. t.-c. értelmében a kártalanítás szempontjából külön vizsgálat tárgyát képezik.

Ipari B., amely az ipari alkalmazottat munkája közben éri. Hazánkban az ipari B.-ek bejelentésének kényszerét először az 1893. XXVIII. t.-c. 7. §-a mondta ki azzal, hogy a munkaadó az ipartelepen előfordult minden balesetet, a B. megtörténtét követő 48 óra alatt az illetékes iparfelügyelőnek bejelenteni köteles. Ettől az időtől kezdve az iparfelügyelők jelentései, majd 1900 óta a kereskedelemügyi m. kir. minisztérium részéről kiadott ipari B.-statisztika ad számot a B.-ekről. Az 1907. XIX. t.-c. alapján 1907 júl. 1. óta az Állami Munkásbiztosító Hivatal adja ki évenként az ipari B.-statisztikát. A legutóbbi (1907) adatok szerint 1907. volt a magyar szentkorona országa területén:

gyáripari B.	20,444
kisipari «	2,193
	22,637

Az egyes iparágakat tekintve (gyáripar és kisipar):

	Abszolut számokban	Százalékokban
Vas- és fémipar	3,642	16·09
Gépgyártás és közlekedési eszközök gyártása	6,340	28·01
Kő-, föld-, agyag és üvegipar	1,482	6·55
Fa- és csontipar	2,956	13·06
Bőr-, sörte-, szőr-, toll- stb. ipar	607	2·68
Fonó- és szövőipar	667	2·95
Ruházati ipar	412	1·82
Papirosipar	444	1·96
Élelmezési és élvezeti cikkek gyártása	2,549	11·26
Vegyészeti ipar	1,327	5·86
Építőipar	1,969	8·70
Sokszorosító- és müipar	242	1·06
Összesen	22,637	100·00

A B. által okozott munkaképtelenség tartamát a következő adatok tüntetik fel:

	Abszolut számokban	Százalékokban
4—5 napi (munkaképtelenséget okozott)	4,107	18·14
6—8 « (munkaképtelenséget okozott)	4,644	20·52
9—14 « (munkaképtelenséget okozott)	5,200	22·97
3—4 heti (munkaképtelenséget okozott)	5,098	22·52
1—2 havi (munkaképtelenséget okozott)	2,336	10·45
3—4 « (munkaképtelenséget okozott)	474	2·09
¼ hónál hosszabb (munkaképtelenséget okozott)	96	0·42
Állandó részleges (munkaképtelenséget okozott)	241	1·06
Állandó teljes (munkaképtelenséget okozott)	20	0·09
Halálos sérülést okozott	241	1·06
Ismeretlen fokú sérülést okozott	150	0·68
Összesen	22,637	100·00

A baleset neme:	Abszolut számokban	Százalékokban
Égés, vagy robbanás	1,608	7·10
Vágás	5,799	25·62
Zúzódás	12,819	56·63
Törés	659	2·91
Mérgezés	20	0·09
Megfulladás	11	0·05
Idegen test a szemben	517	2·28
Rándulás, ficamodás	627	2·77
Egyéb ok	545	2·41
Ismeretlen ok	32	0·14
Összesen	22,637	100·00

A *mezőgazdasági* B.-statisztikát hazánkban 1900 óta gyűjti az Országos Gazdasági Munkás- és Cselédsegélypénztár, azonban csak saját tagjaira nézve. Az országos statisztikai hivatalnak az egész mezőgazdasági népességre vonatkozólag gyűjtött adatai az ország közállapotairól évenként kiadott kormányjelentés Földmívelésügy fejezetében jelennek meg. A legutóbbi jelentés szerint a magyar szent korona országaiban 1909. mezőgazdasági B.-et szenvedett 10,661 férfi és 423 nő, összesen 11,084 egyén. A sérülések közül könnyű 1921, súlyos 8833, halálos 287, ismeretlen fokú 43.

Vasúti B. alatt a közlekedő vonatoknál és tolatásoknál a járóművek mozgása közben személyeket és tárgyakat ért sérüléseket, ill. rongálásokat értjük. Főbb csoportjai: *a)* összeütközések, *b)* kisiklások, *c)* horzsolások és *d)* elgázolások. A 3 első csoportba tartozók a nagyobb B.-ek, amelyeknél személyek rendszerint tömegesebben sérülnek meg és amelyeknél az anyagi kár is jelentékenyebb. Az elgázolások a kisebb B.-ek, mert ezeknél rendszerint csak egy személy sérül meg. Illusztrálásul itt adjuk a német vasútegylet kötelékébe tartozó német, osztrák és magyar vasutak utolsó B.-statisztikáját:

A vasút megjelölése	Összeütközések és horzsolások	Összeütközéseknél és horzsolásoknál előforduló halálesetek és sérülések	Kisiklások	Kisiklásoknál előforduló halálesetek és sérülések	Elgázolások és egyéb balesetek és sérülések	Elgázolásoknál és egyéb balesetneknél előforduló halálesetek és sérülések
Német vasutak	308	419	463	163	2748	2797
Osztrák vasutak	302	497	393	109	2010	1990
Magyar vasutak	111	148	157	407	582	619

A B.-ek főbb okai: *a)* mulasztás a vasúti személyzet részéről, *b)* a B.-et szenvedett személy saját vigyázatlansága (az elgázolások legnagyobb része erre vezethető vissza), *c)* a pályán vagy a járóműveken előforduló hiányosságok, *d)* elemi események.

Balesetbiztosítás, l. *Biztosítás.*

Balesetelhárítás. Az 1893. XXVIII. t.-c. általánosságban intézkedik a B.-ról, valamint a gyári alkalmazottak életének, testi épségének és egészségének megóvásáról. Fenti t.-c. szerint köteles a munkaadó: azokon a helyeken, ahol az alkalmazottat leesés vagy valamely tárgy lehullása folytán baleset érheti, korlátokat illetve védőkészülékeket alkalmazni, mélyedéseket kitölteni, fogaskerekeket, hajtóerőközvetítőket beburkolni vagy bekeríteni, veszedelmes munkagépeken védőkészüléket alkalmazni, közlőműveket, szíjakat különös gonddal kezeltetni, felvonógépeket csakis a hatóságilag megállapított mérvben megterhelni, azokra biztossági fogókészülékeket szereltetni, lámpákat úgy elhelyezni, hogy a tűzveszély ne növeltessék, könnyen hozzáférhető kijárásokat alkalmazni, tűzoltó eszközöket használatra készen tartani, a gyári helyiségeket szellőzni, jól világítani és tisztán tartani, a mérges anyagokkal dolgozó munkásokat respirátorokkal ellátni, a nagymérvű porfejlesztő üzemekben pedig exhaustorokat alkalmazni. A kereskedelemügyi minisztert pedig felhatalmazza a törvény, hogy különleges iparágak különleges viszonyaihoz alkalmazkodó B.-i rendeleteket adhasson ki. Az ipartelepen alkalmazottak kötelesek a munkaadó B.-i rendeleteihez alkalmazkodni. A törvény intézkedéseinek megtartását az iparfelügyelők őrizik ellen, akik a B. tekintetében a munkaadónak díjmentesen tanáccsal és útbaigazítással is tartoznak szolgálni. A baleseteket a munkaadó a kerületi iparfelügyelőnek bejelenteni tartozik, aki a baleset okát és következményeit megvizsgálja.

Franciaországban az üzem-baleset elleni biztosság és egészségügy szempontjából való ellenőrzést az 1890 júl. 8-iki, 1892 nov. 2-iki, 1893 júl. 12-iki, 1900 márc. 30-iki, 1900 dec. 29-iki és 1903 júl. 21-iki törvények rendelik el. *Németországban* az 1884 júl. 6-iki törvény értelmében az ipari szövetkezetek (Berufsgenossenschaften) B.-i szabályokat adhatnak ki, amelyek megtartását saját műszaki felügyelőjükkel ellenőriztetik, akik a B.-i szabályok be nem tartása esetén úgy a munkaadót, mint a munkást pénzbírsággal sujthatják. Az ipari szövetkezet műszaki felügyelője az iparfelügyelő rendelkezéseivel ellenkezően nem intézkedhetik. *Ausztriában* a biztosító intézet az iparfelügyelő tapasztalata alapján, megkeresheti az elsőfokú közigazgatósági hatóságot B.-ra vonatkozó óvóintézkedések elrendelésére.

Baleset elleni védekezés, l. *Balesetelhárítás, Balesetügyi kiállítás* és *Társadalmi Múzeum.*

Baleseti orvostan, l. *Baleset.*

Balesetügyi kiállítás. Az 1907. XVII. (munkásbiztosítási) t.-c. életbeléptetése alkalmából a magyar munkaadók szervezetei a kormány részvételével 1907 szept. 8-tól nov. 15-ig Budapesten a városligeti iparcsarnokban Nemzetközi balesetügyi, iparegészségügyi és munkásjóléti kiállítást rendeztek, melyen a külföldről Ausztria, Németország, Franciaország, Olaszország, Svédország, Hollandia és az Egyesült-Államok vettek részt. A kiállított tárgyak egyrészt a nagyobb vállalatok munkásjóléti intézményeit, másrészt az egyes gépgyárak által gyártott balesetelhárító készülékeket mutatták be. Állandó B.-a van nálunk a Társadalmi Múzeumnak (Budapest, V., Mária Valéria-utca 12).

Külföldön a Társadalmi Múzeumhoz hasonló, iparegészségügyi és munkásvédelmi múzeumok a védőkészülékek mintáinak és egészségügyi berendezések modeljeinek vagy terveinek kiállításával, vizsgálatával szolgálják a baleset elleni védekezést. *Párisban* ilyen a Museé de Prévention des Accidents du travail (Conservatoire des Arts et Métiers, Galerie Vaucanson). Alakult Engel-Doltus kezdeményezésére, megnyilt 1905 dec. *Németországban:* Berlinben (Charlottenburg) Ständige Ausstellung für Unfallverhütung u. Arbeiterwohlfart (1903); Münchenben: Arbeiter-Museum (1900). *Ausztriában:* Gewerbehygienisches Museum (Bécs 1883). *Svédországban* a Föreningen för

Arbetares-Kydd Stockholm (Munkásjóléti egyesület) tart fennt állandó kiállítást.

Balestarius (lat.), íjász.

Balestrieri, *Lionello*, olasz festő, szül. Cetonában 1874., Domenico Morelli tanítványa. 1897-ben Párisba költözött és az ottani művészélet hatása alatt főleg a *bohème* köréből merítette festményeinek tárgyát. Mimi halála c. képe (1898) után festette meg Beethoven c. művét, mely az 1900. évi párisi világkiállításon óriási sikert aratott és azóta reprodukciókban az egész világon elterjedt. Következő ismertebb művei: Domenico Morelli utolsó napjai (1903); Chopin-triptychon (1905); Sörház a Montmartreon (1905); A költő felesége (1906—07); Hanyatlás (1907). Valamennyit erős pszichológiai kifejezés és lendületes, megvesztegető előadás jellemzi. Pompásak színes rézkarcai, többnyire párisi hangulatok.

Baléta, l. *Balita.*

Balf (másként *Wolfs*), kisk. Sopron vm. soproni j.-ban, (1900) 1087 német és magyar lak., jó borral s nevezetes gyümölcstermeléssel. Említésre méltó hideg kénes savanyúvízforrásai 13·7 s 16·2° C. hőmérsékletüek s a tagok gyengeségei ellen mint fürdő sikerrel használtatnak. Van azonkívül savanyu- és lithiumvízforrása is. A vendégek befogadására több épülete van, s a soproniaknak és a környéken lakó népnek kedvenc mulatóhelye; újabban a tulajdonos (Wosinski István dr.) a modern igényeknek megfelelőleg berendezte. Van 100 ágyra berendezett munkásszanatóriuma és epileptikusok gyógyító és nevelő intézete. A fürdő már a rómaiak korában ismeretes volt és Bella Lajos meg is találta a rómaiak által használt gyógyforrást (Arch. Ért. 20.). Van vasúti állomása, postahivatala és postatakarékpénztára.

Balf., növénynevek mellett *Balfour* John Hutton (l. o.) nevének rövidítése.

Balfe, *Michel William* (helyesebben *Balph*), angol zeneszerző, szül. Dublinben v. Limerikben (Irország) 1808 máj. 15., megh. a hetfordshire-i Romney apátságban 1870 okt. 20. Korán lett ügyes hegedüs, sőt zenekarvezető. Rómában ellenpontozást, Milanóban éneket tanult, 1848 táján nőül vette *Rosen* pesti karnagy énekesnő-leányát *Linát* (megh. London 1888 jún. 8., kitől 1837. született leánya: *Viktória*, megh. Madridban 1871. szintén énekesnő, Garcia tanítványa), ki nem egy operájának főszerepét alkotta meg. Sikereinek egy részét a híres Malibran Máriának köszönhette. Mintegy 20 operát írt, komolyabb művészi törekvés nélkül, a 30-as évek könnyed, félig olasz, félig francia stílusában, mely a mulatni vágyó közönségnek sokáig tetszett is (a Cigánynő, 1843 stb.).

Balfél (ném. *Backbord*, ol. *sinistra*, franc. *bâbord*, ang. *port*). A hajót hossztengelye két egyenlő részre osztja és arccal előre fordulva, a balkéz felé eső részt a hajósok B.-nek nevezik. Ezen elnevezés megkülönböztetésül is szolgál mindazon tárgyaknál, melyek egyforma alakkal, hasonló rendeltetéssel és minőséggel birnak és többszörösen találhatók a hajón, mely esetben a kérdéses tárgy nevéhez annak elhelyezésére való tekintettel még a B. vagy kormányfél (jobboldal) szó is hozzácsatolandó.

Balfour (ejtsd: balfor), 1. *Arthur James*, angol államférfiú, szül. 1848 júl. 25., a harmadik Salisbury marquis unokaöccse. Etoni és cambridge-i tanulmányai bevégzésével 1874. a parlamentbe választották. A konzervativ párt zászlaját követte s Salisbury marquis második miniszterségében 1886 júl. skót államtitkár lett. 1887-ben pedig ir államtitkár, mely minőségben az alkotmány felfüggesztése és szigorú intézkedések által iparkodott az ir válságot orvosolni. 1891—92-ben a kincsár első lordja és a kormánypárt vezére volt az alsóházban. Midőn 1892 aug. 12. az alsóház a Salisbury-minisztériumnak bizalmatlanságot szavazott, B. is lemondani kényszerült. Ezóta még kiméletlenebb harcot folytatott Gladstone és kárhoztatott Home Rule politikája ellen. Gladstone bukása után belépett Salisbury harmadik kabinetjébe, ez izben mint pénzügyminiszter. Salisbury visszalépése után pedig (1902 júl. 11.) ő lett a miniszterelnök. A konzervativ pártnak Chamberlain okozta bomlása következtében B. hatalma is megrendült, az 1906 jan. választásokban pártja kisebbségbe került, ő maga pedig csak pótválasztás útján, a londoni City-ben jutott mandátumhoz. Azóta újra az alsóház konzervativ ellenzékének vezére, előbb (1908 ápr.-ig) a wigh Campbell-Bannerman, azóta pedig az Asquith-kabinettel szemben. Megjelent tőle: Essays and adresses (1895); The foundations of belief (1895); Economic notes on insular free trade (1903); Trade reform (1904). V. ö. *Concha* Győző, Egy angol miniszter a keresztény hitről (Budapesti Szemle 1896 febr.); *Alderson* B., A. J. Balfour, the Man and his Work (London 1903). — Öccse, *B. Gerald William*, szül. 1853. 1886—92-ben bátyjának magántitkára volt, 1895. képviselő lett és nemsokára rá kinevezték Irország alállamtitkárává. 1900—1906-ig kereskedelmi miniszter volt.

2. *B., Francis M.*, zoológus, született Whittinghamban, Skóciában, 1851 nov. 10., megh. Svájcban 1882 júl. 19. Cambridgeben az állattant tanulta s itt 1875. magántanár, 1882. pedig rendes tanár lett. Vizsgálataival különösen az állatfejlődéstani ismereteket gazdagította. Kisebb dolgozatai mellett megirta a Treatise on comparative embryologie c. nagy munkáját 2 kötetben, amely *Vetter* fordításában németül is megjelent.

3. *B., John Hutton*, irországi botanikus, szül. Edinburghban 1808 szept. 1., megh. u. o. mint a botanika tanára 1884 febr. 11. Nevezetesebb művei: Manuel of Botany (Glasgow 1849, az utolsó kiad. 1875); The plants of the Bible (u. o. 1857 és 1885); Botany and religion (4. kiad. 1882); Introduction to the study of palaeontological botany (1872); Elements of botany (3. kiad. 1876) stb.

Balfour of Burleigh (ejtsd: belfőr ov bőrli), *Alexander Hugh Bruce* lord, angol konzervativ államférfiú, szül. Skóciában 1849 jan. 13. Oxfordban tanult, majd a felsőháznak lett tagja. 1887—1888-ban Viktória királynő kamarásaként működött; 1892 aug. a kereskedelmi tárcát kapta, 1895 jún. skót államtitkár Salisbury harmadik kabinetjében. 1903 szept. állásáról lemondott.

Balfrus, l. *Barferus.*

Balgaság. Annyi mint esztelenség, főleg a gyakorlati élet és tevékenység körében. A balgának

ítéletei visszások, cselekedetei fonákok, haszontalanok, az észszerűség minden követelményével ellenkezők. Míg a balga tettei az értelem hibájából erednek, a bohó önként, tudva mond, vagy követ el B.-okat. Az ártalmatlan B. a nevetségesnek s a komikumnak egyik fő faja s a vígjátékban s a bohózatban gazdag alkalmazásra talál.

Balga Tamás, magyar népmesei alak. Amolyan férfi Hamupipőke, mint a német Grindkopf és a finn Tuhkamo. A magyar B. mese azért érdekes nagyon, mert úgy hazai, mint külföldi változatainak nagyobb részénél jóval teljesebb és tele van rendkívül becses néphitbeli vonatkozásokkal és jelentős mozzanatokkal. (Legteljesebb szövegét *Gaál* György adja: Magyar népmese-gyüjtemény I. köt. 23—50.)

Balha, l. *Bolha*.

Balhari, kerület és város Indiában, l. *Bellari*.

Balhé, tolvajnyelven lármát jelent, amit akár a kárvallott üt, akár a tolvajfogó. Használják Budapesten a csődület kifejezésére is.

Bali, a hindu szentkönyvek, brahmanák szerint egy aszurának azaz démonnak neve, a későbbi epos-költészetben a daitják (démonok) mesés királya, akinek, mint a hitrege tanít, sikerült Indrát legyőzve az eget és földet hatalmába kerítenie; de Visnu törpe alakban jött hozzá és tőle annyi földet kért, amennyit három lépéssel bejárhat. B. ráállt kérésére, ekkor Visnu isteni alakot öltve, három lépéssel bejárta az eget, a levegőt és a földet, úgy hogy B.-nak csak az alvilág maradt; ez a törpévé változás volt Visnunak 5-ik avatárája vagy megtestesülése.

Bali, a Kis-Szunda szigetek egyike Jáva és Lombok szigetek között, hollandus birtok. Területe a körülötte fekvő apró szigetekkel együtt 5808 km². Felépítés, klima, flóra és fauna tekintetében Jáva keleti részéhez hasonlít. Legmagasabb hegye a *Gunung Agung* tűzhányó. Igen termékeny, fő termékei a rizs, gyapot, dohány. Lombok szigetével együtt egy kormányzóság, 10,500 km² területtel, amelynek 524,000 lakója (1905) van; a bennszülött bali néptörzs rokona a jávainak, nyelve is csak kevéssé különbözik azétól. A brahma vallás és a vele járó kasztrendszer ma is fennáll, habár a szomszédos szigetek lakói túlnyomóan mohamedánusok. B. 8 szövetséges fejedelemségből áll, a fejedelmek magukat radzsah néven nevezik. — 1840-ben tették meg a hollandusok az első kísérletet a sziget elfoglalására, de csak 1849. sikerült kemény küzdelem után a fejedelmeket hódolásra és a hollandus fennhatóság elismerésére birni. Fő helye Buleleng az É.-i parton, igen élénk kereskedő város és jó kikötő.

Bali, szudán-néger törzs ÉNy.-i Kamerunban, önálló szultán uralma alatt, ki a német hódítókkal szerződéses viszonyban van (1890). V. ö. *Zintgraff*, Nordkamerun (Berlin 1895) és *Hutter*, Wanderungen in Kamerun.

Báli, *Jahja pasa oglu B.*, előbb boszniai, 1521. szendrői és belgrádi szandzsákbég. Részt vett Belgrád elfoglalásában s a mohácsi csatában, hol a magyar sereg megkerülése volt a feladata, melyet ép akkor támadott meg hátban, midőn a ruméliai török sereg már hátrálni kezdett, úgy hogy némelyek neki tulajdonították a győzelmet.

Balia *Sámuel* (felsőszilvási), kir. tanácsos, az erdélyi kir. táblának bírája. Szül. 1744., meghalt 1796. Munkája: *Erdélyország közönséges nemzeti törvényeinek első része* (1791).

Baliburg, Kamerun német gyarmat egykori állomása. 1890-ben Zintgraff alapította, 1893. feloszlatták.

Balics *Lajos*, teol. doktor, címz. apát és püspöki helynök Győrött. Szül. Lövőn, Sopron vármegyében 1856 febr. 8. Középiskoláit Sopronban és Győrött, a teológiát Bécsben, a Pázmány-intézetben végezte. 1879-ben szentelték pappá és előbb mint káplán működött Tatán; azután több éven át a győri nagyobb papnevelő intézet tanulmányi felügyelője, majd teológiai tanár, később nagyczenki plébános és szentszéki tanácsos, 1902. pdig győri kanonok lett. A Szent-István-Társulat tudományos és irodalmi osztályának és a budapesti egyetem hittudományi karának bekebelezett tagja. Művei: *A róm. katolikus egyház története Magyarországon* (I., II. kötet 3 részben, Bpest 1885—90); *A kereszténység története hazánk mai területén a magyarok letelepedéséig* (Bpest 1901).

Balik, törökösen mélyhangú *i*-vel kiejtve, halat jelent. Innen *B. pazar* halvásár és egy térség neve Konstantinápolyban, ahol halat árulnak. A nyelvészek az európai balek (l. o.) szót is ebből származtatják. *B.-emini* volt a neve annak a hivatalnoknak, aki a halbérlet élén állott. *B.-háne*, halház, halelárusító hely, és egyúttal a neve annak a deszkaháznak is, mely a szeráj tengerre néző falai mögött volt és amelynek az volt a rendeltetése, hogy előtte vetettek horgonyt azok a hajók, melyek a szeráj száműzötteit rendeltetésök helyére szállították.

Balikeszri, város Kis-Ázsiában, Brusszától DNy.-ra 13,000 lak. Itt tartják minden év augusztusában Kelet legnagyobb vásárait. Közelében 48° C. hőmérsékletű ásványvízforrások vannak.

Balikli, avagy török kiejtéssel *Balikli*, egy görög-keleti klastrom neve Konstantinápoly közelében. Maga a szó halast jelent, mert a klastrom belsejében egy szent forrás (ájázma) van, melyben egy legendaszerű szent hal úszkál. Még a bizánci időkben történt, amidőn Muhamed Konstantinápoly falait ostromolta, hogy e helyen bizánci papok halat sütöttek. Egyszerre csak meglepik őket a hírrel, hogy Sztambult elfoglalták a törökök. A papok nem adnak a szóknak hitelt és egyikük azt mondja, hogy úgy nem hiszi el e mesét, aminthogy ez a félig sült hal ki nem ugrik a serpenyőjéből. És ime a hal egyet rázkódik és beleugrik egy közeli forrásba, ahol még mai nap is benne úszkál. Azóta szentnek tekintik e forrást, klastromot építettek fölibe és minden esztendő tavaszán kizarándokol hozzá a török főváros keresztény lakossága, hogy megnézze a halat és testi szenvedéseire gyógyulást találjon. Mert csodatevő e hal, és aki belenézett a forrásba és megpillantotta a halat, az menten kigyógyul a bajából.

Balin (*Blicca* Heck.), a pontyfélék családjához tartozó halnem; teste lapított, bajusza nincs, torokfogai két sorban állanak. Hazánkban egy faja ismeretes, az *ezüstös B.* (*Bl. björkna* L.); háta

barnás, kékesbe játszó, oldalai acélosak, alul ezüstösek; sörényei és kormányúszója szürkések. Folyókban és tavakban található: 25—30 cm. hosszú, súlya legfölebb 1 kg.

Balinac, adók. Zágráb vm. glinai j.-ban, (1900) 658 horvát-szerb lak.; u. p. Maja, u. t. Glina.

Bálincz, kisk. Krassó-Szörény vm. bégai j.-ban, (1900) 915 oláh és német lak.; szolgabirói székhely, posta-, táviró- és telefonhivatallal, fürészmalommal. Környékén a Béga mentén a kincstárnak óriási kiterjedésü tölgyesei vannak, melyek telepitések céljából letarolás alá kerülnek. V. ö. *Divald Béla*, A B.-i tölgyesekről (Erdészeti Lapok 1892, 617—624).

Balingen, járási székhely Schwarzwald württembergi kerületben az Eyach és vasút mellett, Hohenzollern hercegség határa közelében, (1905) 3630 lak., trikó-szövéssel, gazdasági gépgyárral, cipőgyárral. Ulrik württembergi herceg emlékszobrával; kénes ásványvízforrással.

Balinháló, két tükörháló közé fogott finom lehésből való, vagyis háromsoros, mintegy 70 m. hosszú húzóháló, melyet önfogásra használnak.

Balinka, nagyk. Fejér vm. mori j.-ban, (1900) 684 német és magyar lak.; u. p. és u. t. Bodajk.

Bálint *szentek*, 1. *B.*, áldozópap és vértanú, II. Claudius császár alatt. Emléknap febr. 14. — 2. *B.*, vértanú a III. században, Interamna (ma Terni) olasz város püspöke. Emléknap febr. 14. — 3. *B.*, passaui püspök és a két Raetia első apostola. Megh. 472 körül. Előbb szerzetes és apát volt valamelyik kolostorban Merán (Mois) környékén. Emléknapjai jan. 7. (halálnapja) és aug. 4. (csontjainak áthozatala). V. ö. *Hirschl*, Der hl. Valentin etc. (Mainz 1889).

Bálint *(Valentinus) pápa*, II. Jenő utódja. Pápává választották 827 aug. havában. A Liber Pontificalis szerint csak negyven napig ült a pápai trónon (szept. végéig v. okt. elejéig).

Bálint, 1. bíboros és pécsi püspök a XIV. sz.-ban, megh. 1408 nov. 19. A Szentemágocs nembeli előkelő Alsáni családból származott s előbb esztergomi kanonok és királyi alkancellár, 1374. pécsi püspök s mint ilyen úgy egyházi, mint állami ügyekben nagy tevékenységet fejtett ki. Mint Nagy Lajos király követe Pál zágrábi püspökkel egyetemben Torinóban megállapította a Velencével kötendő béke föltételeit. Velencében fogadták a köztársaság fejedelmének és tanácsának a béke megtartására vonatkozó esküjét s magukkal vitték az első remetének, Szt. Pálnak testét, melyet a köztársaság Lajosnak küldött. Még ugyanabban az évben Rómába küldték, hogy durazzói Károly herceget Orbán pápa kegyébe ajánlja s a pápának Kelemen ellenpápa ellen királya nevében segélyt igérjen. A pápa Károlyt nápolyi királynak jelentette ki, B.-ot pedig bíborossá nevezte ki. Zsigmond király 1407. őt és András spalatói érseket Rómába küldötte, hogy a pápától a török ellen segítséget kérjenek s az egyház békéjét zavaró szakadás megszüntetéséről tanácskozzanak. XII. Gergely felszólította a keresztény nemzeteket, hogy Zsigmondot szent törekvésében a török ellen segítsék, de a szakadás megszüntetésére ezúttal semmi sem történt. B. útközben súlyosan megbetegedett s haza vitetvén magát, Pécsett meghalt. V. ö. *Koller*, Historia Episcopatus Quinque-Ecclesiensis (III. 138 s köv. old.); *Karcselich*, Historia Episcopatus Zagrabiensis (II. 62 s köv. old.); *Timon*, Purpura Pannonica (12 s köv. old.); *Szvorényi*, Purpura Pannonica (7 s köv. old.); *Theiner*, Monum. Hist. Hung. Eccl. (II. 157 s köv. old.); életrajzát megirta *Áldássy* Antal, a M. Tört. Életrajzokban.

2. *B.* (Valentinus), ferencrendi szerzetes, ki mint Husz János híve, az inkvizició elől 1436 és 39 közt a Péterváradi melletti Kamenicból Moldvába menekült és itt társával, Tamással, magyarra fordította az ó- és újszövetségi Szentirást. Ennek töredékeit három kódex tartotta fönn: a bécsi, müncheni és Apor-kódex. Kiadatott a Régi M. Nyelvemlékek I. és III. kötetében (1838, 1842) és újabban a Nyelvemléktár I. és VIII. köt. (Bpest, 1874, 1879.) Volf György bevezetésével. V. ö. *Toldy*, M. Nemz. Irod. Tört. (1851, I. 175. és 1878 kiadás).

Bálint, 1. *Gábor* (szentkatolnai), nyelvész, egyetemi tanár, szül. Szentkatolnán (Háromszék vm.) 1844 márc. 4-én. Már tanuló korában nagy nyelvtehetséget árult el. Tanult Bécsben, Pesten (jobbadán török nyelveket) s a helyszinén tanulmányozta a kazáni tatár, a kalmuk, a kalkha-mongol nyelveket. Hosszabb ideig élt Törökországban és Athénben. Részt vett Széchenyi Béla gróf keletázsiai expediciójában (v. ö. *Széchenyi* B., Kelet-ázsiai Utazása, 3. köt.). 1897-ben a kolozsvári egyetemen az ural-altáji összehasonlító nyelvészet r. tanárává nevezték ki. Legnevezetesebbek *Kazáni tatár nyelvtanulmányai* (szöveg, szótár, nyelvtan, Budapest 1876); mandzsu és burját-mongol nyelvjárási tanulmányai.

2. *B. Gyula*, müfordító, szül. Csikkozmáson 1824., megh. Kolozsvárt 1894 nov. 20. Mint ferencrendi szerzetes 1851. tábori pap lett. Több hadjáratban részt vett, Schleswig-Holsteinban tábori főpap volt; 1871. nyugalomba vonult és haláláig Kolozsvárt élt. Fordított Schillerből és Horatiusból s lefordította Beck Károly Jadwiga-ját (Pest 1864) és Phaedrus ezópusi meséit (Kolozsvár 1876). Legnevezetesebbek Dante és Tasso-fordításai; amabból mutatványokat közölt (6 éneke a Magyarorsz. és Nagyvilágban), *A megszabadított Jeruzsálem* pedig önállóan is megjelent (Bécs 1863); mindkettőt az izlés ellenére rimes hexameterben fordította, amazt terzinában, ezt párrímmel. Mesterkélt és fárasztó verselése miatt az eredetinek számtalan szép részlete elvész.

3. *B. Imre*, közgazdasági iró, szül. 1873. Budapesten. Gazdasági politikai értekezései 1891 óta magyar és külföldi folyóiratokban sürün jelentek meg. 1896-tól a magyar gazdaszövetség megbizásából a szövetség hivatalos közlönyét szerkesztette. 1900-ban a kereskedelemügyi miniszterium által újonnan szervezett szaktudósítói (kereskedelmi attasé) állások egyikére, Konstantinápolyba nevezték ki. Innen visszatérvén, a m. kir. kereskedelmi múzeum aligazgatójává nevezték ki, s mint ilyet 1910. berendelték a kereskedelemügyi miniszteriumba. Művei: *Megjegyzések a biztositási törvénytervezetre* (1895); *Aukciók és vásárok* (1895); *Vám- és kereskedelmi szövetségünk Ausztriával* (1895); *Valuta, bimetallizmus* (1896); *Kereskedelmi szerződéseink megújitása* (1898);

Gazdasági politikánk multja és jövője (1898); *Záloglevelekről* (1899); *Kivitelünk Törökországba* (1905); *Keleti képek* (1908); *Kiviteli árúk csomagolása* (1910). Munkatársa e Lexikonnak is.

4. *B. Rezső*, orvos, egyetemi magántanár, szül. Budapesten 1874 okt. 22. A budapesti egyetemen tanult és 1897. avatták orvos-doktorrá. Még ugyanezen évben br. Korányi Frigyes tanár klinikájának kötelékébe lépett, ahol most is működik. 1910-ben magántanári képesítést nyert. Irodalmi dolgozatai főleg. a *szív és idegrendszer* megbetegedéseinek kérdéseivel foglalkoznak; munkái magyar és német szaklapokban jelentek meg s e Lexikonnak is munkatársa.

5. *B. Sándor*. zoológus, szül. Kolozsvárt 1860 jan. 8. Tanulmányait a kolozsvári egyetemen végezte, ahol 1887—1890-ig az állat- és összehasonlító bonctani tanszék mellett tanársegéd volt. 1890-ben az erdélyi országos múzeum állattárához őrsegédnek választották s e minőségben különösen Erdély faunájának összegyűjtésén fáradozott. 1891-ben az Erdélyi Múzeum-egylet segélyével külföldi utat tett. 1901-ben a budapesti M. Kir. Központi Szőlészeti Kisérleti Állomás és Ampelológiai-intézet növénybiológiai osztályához osztályvezetőnek neveztetett ki. Művei többnyire az Orvos-természettudományi Értesítőben, továbbá az Ampelológiai-intézet évkönyveiben és a Zeitschr. f. wiss. Mikroskopie-ban jelentek meg.

6. *B. Zoltán*, építész, szül. Nagy-Váradon 1871. Tanulmányait Budapesten végezte és itt nyerte el 1892. az építészeti oklevelet is. *Az ezredévi kiállítás architekturája* c. díszművét (1897) egyidejüleg németül (Wien, A. Schroll & Co.) adta ki. 1897-ben *Jámbor* Lajos építésszel lépett társaságba. Együttes működésükkel a lipótvárosi zsidótemplom pályázatán a második, majd ugyanezen épület szűkebb pályázatán az első díjat nyerték el. Az 1900-iki párisi nemzetközi kiállításon az ő terveik nyomán épült Magyarország kiállítási palotája, amelyet a jury a «grand prix»-vel tüntetett ki. Ezután is több izben nyertek pályázaton első díjat és a vidéken számos középület készül terveik szerint; legutóbb Hajdú vmegye debreczeni székházát, valamint az állami számvevőszék budapesti palotáját építik.

Bálint. Szőllő, más nevei: Aprófehér, Aprofer és Abruz. Vannak, kik azonosnak tartják a B.-ot a Budai zölddel s a következő nevekkel is ismertetik: Kleinweiss, Zelenka. Hazánkban mindenütt elterjedt, valószinüleg Magyarádról eredő fehérszemű szőllőfajta. Fürtje ágas, laza; bogyói középnagyok, gömbölyüek, zöldessárgák, barna pettyekkel. Középérésü; hosszú művelést kíván. Bora fűzöld színű, zamatos.

Balintang-csatorna, tengerszoros, mely a Filippi-szigetekhez tartozó *Babujána*-szigeteket (l. o.) elválasztja a *Batan*-szigetektől.

Bálintfalu, kisk. Turócz vm. szentmártonblatniczai j.-ban, (1900) 68 tót lak., u. p. Pribócz, u. t. Rákópribócz.

Bálintitt (tövisi), erdélyi nemes család, mely Nagy Lajostól származtatja bárságát. Állítólag a király egyik hadvezére, Nagy Bálint a nápolyi hadjárat alatt az olaszoktól megtámadott magyar sereg segítségére sietett. A katonák — láttára — «Bálint itt!» felkiáltással újult erővel folytatták a harcot és megverték az ellenséget. Ebből azt következtetik, hogy Bálint híres vitéz volt, kit a király bárósággal jutalmazott és az esemény emlékére B. névvel ruházott fel. Ez az előadás egy 1349-iki oklevélen alapszik ugyan, de arról Jerney a Tudományos Gyüjtemény 1835. évi folyamában kimutatta, hogy hamisítvány. A család mindamellett régi. Első kimutatható őse B. István, 1528. Solymos és Lippa várak kapitánya. A család tagjai a XVI. sz.-tól fogva előkelő hivatalokat viseltek Erdélyben. A család 1742 ápr. 2. B. György és fiai István és Zsigmond személyében Mária Terézia által bárói rangra emeltetett. B. János irodalmilag is működött. 1784. jelent meg Kodrus c. szomorújátéka Korneck után németből fordítva. A család ma is él, birtokai Maros-Torda és Beszterce vmegyében feküdtek.

Bálint napja (febr. 14.), a házasságorákulumoknak és szerelmi varázsnak (l. o.) kedvező napok egyike Olaszországban, különösen Sziciliában, Angliában és Skótországban, továbbá Belgium- és Franciaországban, sőt néhol Németországban is. Igen régi szokás szerint e napon az ifjak és a lányok azon másnembeli ismerősüket, akivel korán reggel legelőször találkoznak, *Valentin*, illetve *Valentine* néven szólítják, megajándékozzák, s attól fogva egy éven át kitüntető figyelemben részesítik, s mintegy kiválasztottjuknak, jegyesüknek tekintik. A sorspróbálás egyik módja tehát, mely Angliában régebben szokásos volt, hasonló azon András- és Szilveszter-napi, vagy karácsonyesti babonás gyakorlatokhoz, melyekkel a házasságra áhítók jövendőbelijök felől a végzettől felvilágosítást nyerni remélnek. Franciaországban (ahonnan e szokás annyi más udvari és lovagias, meg a szerelem művészetéhez és a társas élet csinjához tartozó gyakorlattal és hagyománnyal együtt talán már a normann hódítás korában került át más nemzetekhez) elég régi nyomára akadunk a B. jelentőségének néhány közép-francia rondeau-ban. V. ö. *Brand*, Observations on popul. antiquities (London 1841, I. 32); *Wolf*, Beitr. z. deutschen Mythol. (II., 103); Revue des Trad. pop. (IV., 179 s k. l.); *Pitrè*, Bibliot. d. trad. pop. Sicil. XVII., Usi e costumi II. 6.

Baliol, 1. *B., John, de*, szül. 1250., megh. 1315. 1292-ben mint skót trónkövetelő lépett föl, de Bruce Róbert és 10 más trónkövetelő elvitatták tőle a koronát. I. Eduárd angol király azonban B. mellett volt, ki viszont I. Eduárdnak hűbéri esküt tett. Az angol igát csakhamar megunva, B. 1294. függetlennek nyilvánítá magát, de a Dunbar melletti csatában (1296) megveretett, fiával együtt foglyul esett s Londonba, a Towerbe vitetett. A pápa közbevetésére 1299. kiszabadult a fogságból s Franciaországba vonult, ahol meghalt.

2. *B., Edward*, az előbbinek fia, Bruce Róbert halála után 1332. III. Eduárd segélyével megszerezte a skót koronát. De mivel kénytelen volt Eduárd angol királyt hűbéres urának elismerni, a nemzeti párt csakhamar elűzte. III. Eduárd ugyan a Berwick mellett (1333) kivívott diadal után még egyszer a trónra ültette, de 1356. III. Eduárd javára lemondott. L. még *Skócia*.

Balios (az ókorban *Barbalissos*), romváros Észak-Szíriában, az Eufráttól Ny.-ra, hajdan Aleppo kikötője.

Balistes (állat), a csontos halak osztályában a forrt állcsontuak *(Plectognathi)* alrendjébe, a keménybőrű halak *(Sclerodermi)* családjába tartozó halnem. Fajai közül említendő az *európai keménybőrű hal (B. capriscus* Gmel.), melynek hazája a Földközi-tenger, de elvándorol egészen Nagy-Britanniáig; nagyon ritka. A *vénasszonyok hala (B. vetula* L.) az Atlanti-oceánban és ritkán az Indiai-oceánban fordul elő.

Báli-szigetbeliek (a maláji szigettengeren), igen magas műveltséggel birnak, sőt földmívelésük, fegyverkészítésük éppen híres is Keleten; saját írásuk van (pálmalevelekre írnak), vert pénzük, naptárjuk. Vallásuk a brahmaizmus. Kasztok szerint élnek *(brámána, szátrya, vásziya* és *szudrá)*, mely kasztok egymás közt házasságot nem kötnek; de azért bizonyos mésalliance-ok mégis előfordulnak. Halottaikat elégetik.

Balita, *baléta, balyita* (Nyelvtörténeti szótár), *poléta* (Nagy szótár) a. m. bárca (ol. *boletta*, franc. *billet*, lat. *tesserula, symbolum, signum*, ném. *Zeichen, Parole, Zettel)*, jel, régente különösen a katonaság titkos ismertető jelei. Ipolyi (Magyar Mythologia 503. l.) ősrégi «mitikus jelvény» értelmet is tulajdonít e szónak, de helytelenül, mert e szó olasz eredetü.

Balits *Antal*, hittudor s egyházi író, szül. Pinnyén, Sopron vmegyében 1840 szept. 18. A teológiát a bécsi Pázmáneumban hallgatta. 1870-ben Bécsben teológiai doktor, azután teológiai tanár és tanulm. felügyelő. 1871—1876-ig a győri szentszéknél mint tiszti ügyész és szegények ügyvédje is működött. 1877-ben jogakadémiai hitszónokká, 1882. zsinati vizsgálóvá s szentszéki ülnökké nevezték ki, 1894-ben pedig győri székesegyházi kanonokká, 1905. győrhegyi préposttá. Önálló művei: *Hét nagyböjti szentbeszéd* (Győr 1880); *A kat. egyház és ellenei* (szentbeszédek, u. o. 1883); *Nagyböjti szentbeszédek* (u. o. 1890); *Jézus Krisztus, isteni megváltónk élete* (u. o. 1899, 3. kiad. 1910).

Balize, l. *Belize.*

Baljevac, adóközs. Lika-Korbava vm. korenicai j.-ban, (1900) 618 horvát-szerb lak., u. p. és u. t. Zavalje.

Balk. Drágnak, a Drágfyak ősének testvére, Szász vajda fia. Hazánkba Moldvából költözött 1366 előtt és Máramaros vmegye D.-i részén telepedett meg. 1378-ban testvérével együtt máramarosi főispán. 1381-ben máramarosi, 1383. szatmári főispán, ugyancsak fivérével együtt főispánja Ugocsa vármegyének. 1387—90 első feléig az említettek megtartása mellett mint székely ispán szerepel. 1391-ben testvérével együtt alapítá a körtvélyesi gör. kel. monostort.

Balk *(Balko), Hermann*, a német lovagrend Poroszországban való uralmának megalapítója és első nagymestere. Salza Hermann nagymester küldte Poroszország meghódítására, ahol azután Thorn, Kulm és Elbing városát alapította. Midőn a német lovagrend a livlandi lovagrenddel egyesült, B. lett a nagymesterük. Miután Észtónia egy részét Dániának engedte át, visszatért Németországba, ahol 1239. meghalt. V. ö. *Lohmeyer*, Gesch. von Ost- und Westpreussen I. (1881. 2. kiad.); *Richter* J. W., Herm. von Salza und H. B. (Hannov. 1893).

Balkán-félsziget (l. *a mellékelt két térképet)*, az Európából D. felé kinyúló 3 félsziget közül a K.-i. A Földközi-tengerbe nyúlik. É.-i határául a Szávát, Dunát, a DK.-i Kárpátokat és az orosz steppék vidékét tekintik. K., D. és Ny. felől a tenger vize mossa.

Fekvése, partjai. Körülbelül 1200 km. szélességben csatlakozik Közép-Európához, amelytől magas hegység nem választja el, mint a többi déleurópai félszigeteket; a természet Közép-Európával szemben nem szigetelte el. Két, egymástól különböző részt különböztethetünk meg rajta: a széles, tagolatlan, trapezalakú É.-i részt és a karcsúbb, öblökben és félszigetekben gazdag D.-i részt. Míg amaz inkább Közép-Európához és Kis-Ázsiához fűződik, emez Dél-Európa, Afrika és Kis-Ázsiára van utalva. Területe körülb. 470,000 km². A trapezalakú rész K.-i partjai a Duna mocsáros deltájától eltekintve nagyobbára zárt, meredek partok: csak egy nagyobb lapos öböl, a Bolgár-öböl nyúlik itt be, melynek legnyugatibb nyulványa a burgaszi kikötő. Szigetek és természetes kikötők itt nincsenek, ehelyett kis lagunaszerű tavak, limánok találhatók a tenger szomszédságában. A kiálló hegyfokok a Kali Akra, az Emine-fok; e kettő közt van a Fekete-tenger Ny.-i partjának legjobb kikötője, a várnai, amely szintén nem nyujt sok védelmet. Az Emine-foktól D.-re a partot a tenger ismét hátraszorítja és a Burgaszi-öblöt alkotja; ez öt kisebb öbölre oszlik; a legmélyebbnél, nagyobb limánok közelében fekszik maga Burgasz. A kikötő különösen annak köszönheti jelentőségét, hogy a termékeny Marica-völgygyel jó összeköttetése van. Burgasztól kezdve a part mintegy 200 km.-nyi hosszuságban huzódik el DK.-i irányban, egészen a Boszporuszig meredeken, sehol a hajóknak kényelmet nem nyujtva. E része nem is játszott a történelemben szerepet. A Boszporusz széles folyómederhez hasonlít, melyben a hegyfokoknak a másik parton öblök, a bemélyedéseknek a másik oldalon a szárazföld kidúdorodásai felelnek meg; hossza — beleszámítva a kanyarulatokat is — 31·7 km., legnagyobb szélessége 4·7 km., a legkisebb Rumili Hiszártól É.-ra 660 m.; É.-i részén vulkáni kőzetek alkotják magasabb partjait, míg D.-i részén a középső és felső devonformációhoz tartozó csillám- és agyagpalákból meg homokkövekből áll az alacsonyabb környéke. E D.-i részében a devon és tercier képződmények hátterén a Boszporusz D.-i bejáratától 1·7 km. távolságban nyúlik be az európai szárazföldbe az 5 km. hosszú, 300 m. széles és 35—40 m. mély Aranyszarv, a Boszporusz legszebb része. A Trák-félsziget D.-i részén, nem messze az Aranyszarvtól két kis tó van a tengerrel összeköttetésben, a Büjük- és Kucsuk-Csekmedzse. Tőlük Ny.-ra a Márványtenger partjai ismét meredekek; csak ahol a part lapos szögben DNy.-nak fordul, nyujt az némi védelmet a hajóknak; ott fekszik Rodostó. E helytől a partok minden nagyobb bemélyedés nélkül huzódnak DNy.-i irányban Gallipoli félsziget D.-i végéig. Csak a Dardanellák É.-i be-

járatánál van a kívánalmaknak alig megfelelő kikötő: Gallipoli. A Dardanelláknál hasonló jelenségek vannak mint a Boszporusnál, amazok tehát szintén nem pusztán az erozió szüleményei, hanem messze kiható tektonikus eseményeknek köszönhetik létöket. A Dardanellák hossza 61 km. Az Egei-tenger É.-i partjai, bár jó darabig Ny.-i egyenes irányt követnek, változatosabbak; lapos és meredek partok váltják föl egymást; a szigetképződésben nincs hiány. Az első kiálló hegyfok a Paxi, amelytől Ny.-ra az Enoszi lapos öböl terül el. Magas partok következnek ezután a Lagoszi-öbölig. Theszo szigettel szemben a Karavagy Meszta-folyó mindig hordja a tengerbe az iszapot és azon munkál, hogy a szigetet a szárazzal összekösse. Ez alluviális földtől nyugatra van a D.-i trák síkság kapuja, a hajóknak védelmet nyujtó Kavalai kikötő. Innen kezdve a part ismét meredek egészen a hatalmas háromujjú Chalkidike-félszigetig. Ennek K.-i oldalán van a sekély Orfanii vagy Redinai-öböl. A Chalkidike három kinyuló félszigete: az Athosz-hegyben végződő Hagion-Orosz, a Longosz és a Kasszandra, a Hagion-Oroszi- és a Kasszandrai-öblöket zárják körül, amelyeknek kisebb bemélyedései a hajók buvóhelyeiül szolgálhatnak. Sokkal fontosabb náluk a Chalkidike Ny.-i oldalán, ahol a part csaknem épszög alatt D.-nek fordul, a Szalonikii-öböl, azon termékeny földnél fogva, amely azt környékezi, és amelyhez a különböző folyók természetes utakul szolgálnak. Hogy Szaloniki városa kedvező fekvése dacára sem indult nagyobb virágzásnak, főképen sekély kikötője az oka. A Szalonikii-öböltől a partok meredek falakként ereszkednek le a nagymélységü tengerbe egészen a csaknem köralakú Voloi-öbölig. A Voloi-öböllel kezdődik az eddigitől egészen eltérő, sokkal változatosabb partkifejlődés (l. *Görögország*). A B. ezen része már egészen át és át van hatva tengeröblöktől; az emberi élet leginkább a partokra van szorítva; a természet ezen rész lakóit inkább a szomszéd tengerpartokra, mint Közép-Európára utalja. A partok ezen szakadozottsága az Artai-öbölig tart. Innen az Avlonai-öbölig a partkifejlődés már egyhangubb. Az Avlonai-öbölnél van a 71·7 km. széles bejárat az Adriai-tengerbe. Az Avlonai-öböltől kezdve 270 km.-nyi hosszuságban a part haffok és homokbuckáktól környékezett lapos part jellegét viseli. E részében, bár iránya nagyjából É.-i, nem huzódik egyenes vonalban; lapos ívalakú öblök egyes kiszögellő fokokkal váltakoznak. E fokok nem igazi hegyfokok, hanem nagyobbára a tengerbe kitolt folyótorkolatok. Ezen egészségtelen partokon, ahonnan a följárat Albánia sziklás vidékére oly nagy nehézséggel jár, a keskeny durrazzói (dracsi) kettős, a szárazföldhöz csak keskeny földnyelv által csatolt félszigetnek van kiváltságos helyzete. Kikötője K. és E. felől védve van, kisebb hajókra nézve hozzáférhető, Olaszországhoz közel fekszik és Szalonikivel vasút által is könnyebben összeköthető. Az előbb említett tulajdonságainak köszönhette Dyrrharchium az ókorban és Durazzo a középkorban fontosságát. Dulcignónál kezdődik Montenegró és Dalmácia hegyes, meredek partja, amely a szárazföldi hegységekkel párhuzamosan ÉNy.-i irányt követ. Montenegró partjain egyedül Antivari szolgál szerény kivánságoknak megfelelő kikötőül, míg Dalmácia (l. o.) partjai nincsenek hijával biztos és jó kikötőknek.

Felülete. A B., leszámítva Románia alföldjét, túlnyomóan hegyes ország; domborzatát tekintve, három teljesen különböző részre oszlik: a Ny.-i, az albán-illir lánchegységre, a K.-i, lépcsőzetes földre és a D.-i, görög hegyes vidékre. A Ny.-i rész nagyobbára oldalnyomásnak, szedimenter, majdnem kizárólag mezozoikus rétegek DNy. felől történt összeszorításának, a K.-i rész pedig egy ősrégi óriási hegyhát összetöredezésének köszöni keletkezését. Amabban tehát a hegyláncok, emebben a fennsíkok, felföldek, medencék a túlnyomó alakok. Kettejöket egymástól körülbelül az a vonal választja el, mely Szerbiának és Makedóniának Ny.-i határa. Ami e vonaltól K.-re esik, főképen kristályos közetekből, gneiszból és csillámpalákból áll, amelyeket sokszorosan és nagy mértékben törtek át gránit, bazalt és trachit, de csakis Szerbia K.-i és Bulgária É.-i részén takarnak nagyobb terjedelemben üledékes, főképen krétakorszakbeli közetek. A K.-i rész közepét, amint látszik, az eocénkorszakban a tenger részben újra ellepte; a benne levő, nagyobbára ellipszisalakú medencéket, üstöket, diluviális üledékek takarják; ez főképen a Morava-Vardar völgytől Ny.-ra fekvő vidéken van meg; és ezért azt a részt külön néven szerbiai és makedóniai hegyes vidéknek nevezik, hogy megkülönböztessék a tovább K.-nek fekvő Balkáni lépcsőzetes földtől. Ez utóbbiban van a Balkán-lánc és az Anti-Balkán, a Rodope és a Bolgár-fennsík. A szerbiai és makedóniai hegyes vidéken a szerbiai hegyes és dombos vidéket, továbbá a makedóniai hegyes és dombos vidéket, végül pedig e kettő közti vízválasztót különböztetik meg. A Ny.-i hegyláncok vidéke ismét fölosztik az illiriai, az albán hegyes vidékre, és a montenegrói fennsíkra. A görög hegyesvidékben az E.-i részt és D.-, vagyis peloponnesosi részt különböztetik meg. (L. az egyes országok leirását.)

Vizei. A Ny.-i, illir hegyes vidék és ennek D.-i folytatása, a görögországi hegyek a B.-et az Adriai-tengertől csaknem egészen elzárják, csak kisebb folyók képesek maguknak az Adriai-tengerhez utat törni; így a Narenta, Bojana, Drin, Vojuca. A félsziget nagyobb részének vizei a Dunához, illetőleg annak mellékfolyójához, a Szávához vezetnek és ezt Közép-Európához fűzik; ilyen folyók: a Kulpa, Unna, Vrbasz, Boszna, Drina, Morava, Timok, Iszker, Vid, Oszma, Jantra és Lom. Ezek mindnyájan természetes utakul szolgálnak Közép-Európából, illetőleg hazánkból a B. szivébe. Hasonló nyilt utakat alkotnak a B. közepe felé az Egei-tenger mellékéről a Marica és mellékvize a Tundzsa, a Sztruma, Vardar és a Visztrica. E két oldalról hatolhatni be tehát legkönnyebben Európa ezen DK.-i félszigetébe, és miként egykoron a különböző népek vagy É. felől nyomultak D. felé, vagy az Egei-tenger mellékeiről terjesztették hódításaikat É. felé, úgy most is e két irányból igyekeznek békés versengés által áruiknak a B. népeit megszerezni. A hajózó népek, angolok, franciák és részben az olaszok, a Boszporusz és a Szalonikii-öböl felől küldik be áruikat, míg a közép-

európaiak, Németország, Ausztria és Magyarország lakói a Duna felől. Hazánk éri mindenesetre legközelebbről; Ausztria és Magyarország volna tehát hivatva magának B. kereskedelmében domináló állást szerezni. Nagyobb tavak a Szkutarii, az Okridai, a Peszba, a Kasztoriai és Osztrovoi. Görögország vizeit l. *Görögország*.

Éghajlat, flóra és fauna. A B. É.-i részének éghajlata inkább hasonlít a középeurópaihoz, mint a Földközi-tenger mellékeihez. Bár a meteorológiai megfigyelések száma még csekély, annyi már is látszik, hogy a partvidéket és Görögországot (l. o.) kivéve a klima mindenütt középeurópai. Még Szófiában is a téli közép hőmérséklet — 2·7° C. A Rilohegyen a magas csúcsok csak egy hónapra szabadulnak meg hótakarójuktól, és magában Konstantinápolyban is 13 napot számítanak, amikor a hőmérő higanyoszlopa a 0° alá száll; sőt volt rá eset, hogy a Boszporusz befagyott és gyalog lehetett rajta átmenni. A téli aránylag nagyobb hidegnek nagyobb nyári meleg is felel meg. Szófiában 20·2°, Konstantinápolyban pedig 23·5° a nyári közép hőmérséklet. Trákia, Makedónia és Szerbia dombos vidékei, de különösen az előbbiek valamivel nagyobb átlagos évi meleg által tűnnek ki. Ahol a klima középeurópai, az esőzések is május és június hónapokban a leggyakoribbak, csak a partvidék és Görögország tesz kivételt, ahol nyáron van a legkevesebb eső. A félsziget belseje esőben gazdag; az évi esőmennyiség hegyesebb vidékeken alig tesz ki kevesebbet 1000 mm-nél, a völgykatlanokban pedig 800 mm-nél. Ezért is B. Ny.-i karszttermészetü vidékeit kivéve kellő megmüvelés mellett mindenütt nagyon termékeny. A klimának megfelelően, a tengerparti vidéktől és Görögországtól eltekintve, a növényzet is leginkább a középeurópaihoz hasonlít. A mediterrán flóra jellemzői a Balkántól É.-ra teljesen hiányzanak és attól D.-re is csak elvétve fordulnak elő. Lombhullató fákból álló erdők takarták ezelőtt a félsziget belsejének nagy részét és máig jelentékeny maradványaik találhatók; a hegyes vidéken nagy kiterjedésü olyan zöld rétek vannak, aminőket a másik két félszigeten nem ismernek; e réteken szénát termelnek éppen úgy, mint hazánk magasabban fekvő vidékein. A gabonafélék és gyümölcsök is csaknem ugyanazok, mint hazánkban; egyedül az Adriai- és az Egei-tenger melléke tesz e tekintetben kivételt. A vadállatok száma még nagy; a kultúra még nem irtotta ki olyan mértékben a ragadozókat, mint Európa Ny.-i részeiben. Aránylag igen sok a medve, farkas a Rilon, a Vitosán, Albániában, a Balkánban; a délibb vidékeken pedig a sakál még sok kárt okoz. Ezeket, szarvasokat, vaddisznókat az erdős vidékeken, főképen pedig Albánia mocsáros területein még tömegesen találhatni. A folyók, tavak és tengerek halakban gazdagok.

A lakosság, mezőgazdaság, ipar és a forgalom. A nehezen járható hegyláncok által számos medencére osztott B.-en tarka mozaikja található a különféle nemzeteknek. A természet lehetővé tette, hogy a folytonos küzdelmek és néphullámzások dacára egyes védettebb helyeken magukat fönntartsák. Köztük éles határt vonni a kellő összeírások hijában rendkívül nehéz. Az albánok tömegesebben a róluk elnevezett tartományban és Epirusz északi részében, körülbelül addig a szél. fokig laknak, mely alatt Janina fekszik; egyes kisebb telepeket Görögországban és másutt is találni (l. *Albánok*). Az albánok mellett a görögök legrégibb lakói a B.-nek, akik Görögországon kívül a tengerparti városokban, a Marica-völgyében Drinápolyig, a Chalkidike-félszigeten és az Egei-tenger szigetein laknak. A cincárok, vagy déli oláhok a Pindosz és Grammosz völgyeiben, Monasztir környékén, Akarnániában (ahol karaguniszoknak és kucovlachoknak hívják) találhatók. Számuk vagy 200,000 lehet. Az oláhok Romániát birják. A szerbek Szerbián kívül a Rigómezőn és Makedóniában élnek nagyobb számmal; hozzájuk számítják még a montenegróiakat és hercegócokat is. A bolgárok Bolgárországban, Kelet-Ruméliában és Makedoniában vannak túlnyomó többségben; számukat közel 4 millióra becsülik. Az oszmanlik, akik ezelőtt a félsziget minden részeiben elszórtan éltek, s akiknek számát a krimi tatárok és cserkeszek bevándorlása még növelte, most is kevés helyen találhatók nagyobb tömegekben, így Skoplye körül Egribudzsik vidékén stb., nagyobbára csak a nagyobb helységekben élnek tömegesebben; számuk összesen 3 millió lehet. A természet a B.-et ellátta mindennel, ami gazdag földmivelő és állattenyésztő vidékké tehetné, a lakosság túlnyomó nagy részének csakugyan ez a fő kereseti forrása. Ennek dacára mindkét foglalkozás meglehetősen primitiv fokon áll. Nagy területek, melyek pedig arra alkalmasak volnának, müveletlenül hevernek; a gazdasági eszközök nagyon kezdetlegesek; a trágyázás csaknem ismeretlen. A nép élelmezésére főkép Romániában, Bulgáriában és Szerbiában kukoricát, a kivitelre búzát termesztenek; az árpa csak takarmányul szolgál; burgonyát, rozsot és zabot keveset termesztenek. A hegyes vidékeken nagyobb területek vannak lennel és kenderrel beültetve. Fontos még a szezám és az ánis, Makedóniában a dohány és gyapot. A felső Marica-medencében és Makedónia némely részében a rizs; a tengerparton és Görögországban az olajfa és déligyümölcsök, az ÉNy.-i részekben a szilvafa, végül mindenütt a halmos vidékeken a szőllő megterem. Trákia, Makedónia (Velesze és Niaoszta), Szerbia (a Timok-völgy), Bolgárország (Tonova és Szliven), Görögország (Szantorin és több sziget, Attika) jó borokat is termel. A Balkán aljában a rózsafa foglal el nagyobb területet; a zöldségtermelés mindenütt jelentékeny. A háziállatok ugyanazok mint nálunk; a teve már nagyon megritkult, legnagyobb számmal vannak a juhok, melyeknek gyapjuja durva, a kecskék, a tehenek és a lovak; a bivalyokat sok helyen igavonókul tenyésztik, igen jelentékeny Szerbiában, Boszniában és részben Bolgárországban a sertéstenyésztés is. A fajok nemesítésére gondot sehol sem fordítanak. Bár a B. ércekben gazdag, a bányászat még az újabb időkben is mindenütt el volt hanyagolva; a török uralom megszorítása óta azonban, miként a földmivelés, úgy a bányászat emelésére is történnek kisérletek, különösen Boszniában, Romániában és Bolgárországban. (L. ezeket.) Az ipar csaknem kizárólag háziipar, a helyi szükséglet kielégíté-

ORSZ. SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

BALKÁN-FELSZIGET.

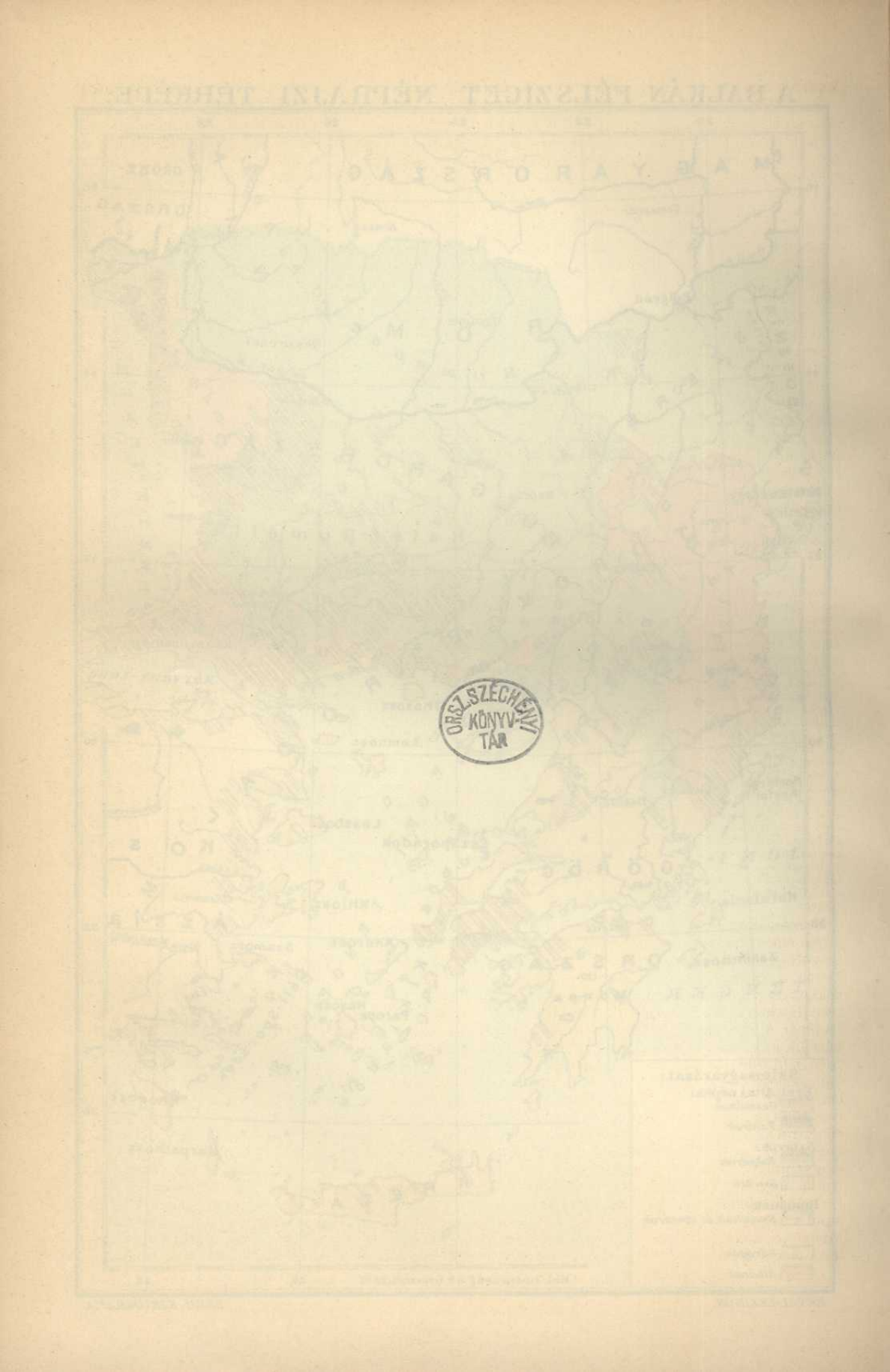
RÉVAI-LEXIKON. RÉVAI-KARTOGRAFIA.

ORSZ. SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

A BALKÁN FÉLSZIGET NÉPRAJZI TÉRKÉPE.

RÉVAI-LEXIKON. RÉVAI-KARTOGRÁFIA.

ORSZ. SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

sére szorítkozik; legnagyobb mennyiségben bőrt, ruházati cikkeket, zsinórokat, szőnyegeket állít elő; ezekhez járul még a malom-, szesz-, cserépipar- és a téglakészítés. A kereskedelem, bár újabban több vasúti vonal kiépítése által emelkedett, még mindig nagyon szerény korlátok közt mozog. A legjelentékenyebb vasúti vonalak a belgrád-konstantinápolyi, 987 km. hosszú és a belgrád-szalonikii, 597 km. hosszú, melyek a legrövidebb útul szolgálnak Kis-Ázsia, Szíria, Egyiptom, Kelet-Afrika és Kelet-India felé. Legsűrűbb a vasuti hálózat Romániában (valamivel több mint 2500 km.). Hazánkból 6 helyről vezet be a vasút a B.-re; és pedig: Sziszek-Sunja-Banjalukáig; Bród Szarajevo-Mosztár-Metkovicig; Vinkovcétől-Brcskáig; Zimony-Belgrád-Szalonikiig és Konstantinápolyig; Verciorova-Bukarest-Várnáig és Predeal-Bukarest-Várnáig. Külkereskedelmi forgalmát l. az egyes országoknál. A B.-en a következő országok, illetőleg államok vannak: Dalmácia, Bosznia és Hercegovina, Szerbia, Románia, Bolgárország Kelet-Ruméliával, Montenegró, Törökország és Görögország. (L. ezeket.)

Irodalom. Ami Boué, La Turquie d'Europe, 4 köt. 1840; Lejean, Ethnogr. de la Turquie d'Europe, Gotha 1861; Isambert, Itinéraire descriptif de l'Orient, 1874; Kanitz, Donaubulgarien u. der Balkan, 3. kiad., 1880; L. Leger, La Save, le Danube et le Balkan, Paris 1867; Hahn J., Reise von Belgrad nach Salonich, 1871; Tuma, Die östl. Balkanhalbinsel, Wien 1886; u. a.; Griechenland, Maked. u. Südalbanien, Hannover 1888; Jireček több rendbeli művei (l. o.); kül.: Die Heeresstrasse von Belgrad nach Konstantinopel, Prag 1879 és Bulgáriáról írt két rendbeli műve; Bianconi, Ethnographie et statistique de la Turquie, 1877; Tozer, Researches in the Highlands of Turkey, 2 köt. 1869; Szamota István, Utazások Magyarországban és a B.-en 1054—1717 (Olcsó könyvtár); Mackenzie et Ibby, Travels in the Slavonic Provinces of Turkey, London 1866; Rüffer, Die Balkanhalbinsel u. ihre Völker, 1869; Fresneaux, L'Orient, Paris 1892; Mismer, Souvenirs du Monde musulman, u. o. 1892; Philippson, Der Peloponnes. (Leipzig 1892, kiegészíti Curtius és Bursian monográfiáit); Th. Fischer, Die Balkanhalbinsel, Länderkunde v. Europa, II. köt., 1890; Partsch, Mittel-Europa Gotha 1904; Hogarth, The Nearer East, London 1902; Cvijič jelentős értekezéseit; Asbóth János, A B., Budapesti Szemle, 1903; György János, A dunai és balkáni államok szövetsége, Kolozsvár 1910; Cholnoky, Az északnyugati Balkán térképe, Földr. Közl. 1909 112.; Keleti Károly, a B. közgazdasági viszonyai, Bpest 1885; Réthy D., Magyarország a B. piacán, Bpest 1889; Strauss Adolf, A B. I. Bpest, 1888. L. továbbá az egyes országokat: Bolgárországot, Bosniát, Görögországot, Hercegovinát stb. és a Keleti kérdés cikket.

Balkán-hegység, 1. eurázsiai rendszerű hegylánc a róla elnevezett félszigeten. Okori neve Haemos. Összefüggését a D.-Kárpátokkal Suess mutatta ki, de a kapcsolódás a krassószörényi hegyvidékhez és a kelet-szerbiai hegyekhez még nincsen tisztázva. A B. kezdődik Szerbia határfolyójánál, a *Timok*-nál, É.-nak nyílt ív alakjában húzódik a Fekete-tenger partjáig, ahol az *Eminefokban* hirtelen szakad meg. Hossza mintegy 600 km., szélessége 21—45 km. Meredek belső oldalán van az erősen gyűrt őskőzetekből álló kristályos zóna, a hegység főgerince. Ehhez támaszkodik É.-ról az üledékes zóna, kifelé mindig flatalabb kőzetekkel; a kristályos zónához közel ezek is megvannak gyűrve, de azután fokozatosan símulnak el, úgy, hogy a lösszel elborított Bolgár-plató krétakori rétegei már egészen horizontálisak. A plató a Duna mellett hirtelenül végződik el. A kristályos zóna D.-i lábánál a vulkáni zónának felel meg a számtalan melegforrás az ott egymás mellett sorakozó szép medencékben, amelyek mögött még egy alacsonyabb gerinc emelkedik, az *Antibalkán*. A B. asszimetrikus felépítése okozza, hogy csak D.-ről látszik magas hegységnek. A fő gerinc nagyon egyenletes felépítésű, hiányzanak a meredek csúcsok és a mély völgyek és bevágódások. A folyók közül egyedül az Iszker töri át az egész hegységet, ezt az utat követi a vasút is. A közepesen 1500 m. magas fő gerincbe csak kevéssé vágódtak be a hágók, amelyek közül fontosabbak: Bjelogradszik mellett a *Szveti-Nikola* (1374 m.), Szófiából Berkovicába vezet a *Gincihágó* (1442 m.), Szófiából Orchanieba a *Babakonak* (988 m.), Kazanlikból Gabrovóba vezet a legutóbbi török-orosz háborúból nevezetes *Sipkahágó* (1334 m.) és a *Demir-kapu*, amelyen át Szlivenből Ozmanbazárba juthatunk. A B.-t felbonthatjuk Ny.-i, középső és K.-i B.-ra. A Ny.-i B. terjed a Timoktól az Iszkerig; itt még a kristályos kőzetek alig buknak elő, csupa kevéssé gyűrt üledékes kőzetekből áll. Legmagasabb csúcsa a *Midsur* (2186 m.). Az Iszker-völgyétől a Demir-kapuig szokás számítani a középső B.-et, amely túlnyomóan kristályos kőzetekből áll s a Jumrukcsal-csúcsban 2375 m. magasságot ér el, ez az egész hegységnek legmagasabb pontja. A K.-i vagy Kis-Balkánt megint elfedik a mezozosz rétegek; a hegység kiszélesedik, több ágra oszlik, az É.-i platószerűen szétterülő lánc peremén van a nagy fontosságú török erődítmény, *Sumla*. A D.-i ága a Fekete-tenger partján, az *Emine-fokban* végződik. A hirtelen leszakadó láncok a közéjük benyuló szép hosszanti völgyekkel együtt igen jól tagozottá teszik a partot. A B. helyzeténél fogva fontos vízválasztó, amennyiben elkülöníti a Duna vízvidékét az Égei-tengerbe ömlő folyóktól s egyúttal, mint K.-Ny. irányú lánc, nevezetes klimaválasztó is. Különösen feltűnő ez a növényzetben, mert míg a Balkán É.-i lejtőit hatalmas tölgy-, bükk- és fenyőerdők takarják, az enyhébb éghajlatú, vízben gazdag D.-i lejtőkön s a hegy lábainál sorakozó medencékben, pl. Kazanlik környékén rózsakerteket találunk s a szőlő és diófa is díszlik.

2. *B.* Transzkaspiában, l. *Bolch-Balkán.*

Balkáni flóra (növ.), l. *Növényföldrajz.*

Balkán-vasutak. 1908 elején a Balkán-félszigeten a következő nagyobb vasúti vonalak voltak forgalomban: 1. *Keleti vasút*, Belgrádtól Nis, Szófia s Drinápoly érintésével Konstantinápolyig, több rendbeli, elsősorban a Nis—Üszküb—Szaloniki kiágazással. 2. *Boszniai államvasutak.* Brod—Szarajevo—Mostar—Gabella—Metkovič, az 1906. megnyílt Szarajevo—Vardistei és Uvac-i szárnyvonalakkal, továbbá Metkovič—Raguzai vonallal. 3. *Bolgárország és Kelet-Rumélia* földjén fennállott már a Szófia—Plevna—Varna és Filipoppol—Jeniszagra—Burgasz közötti vonal. Az előbbiből a dunaparti Samavitba és Ruszcsukba ágazik ki több mellékszárny. 4. *Török területen* az 1. pont alatti vasúti vonal végső szakaszai vonulnak végig (Drinápoly—Konstantinápoly és Vranja—Üszküb—Szaloniki). Továbbá a német tőkén épült Szaloniki—Monasztiri vonal. 5. *Görög földön* az Athén—Korinth—Kalamata és Korinth—Pyrgos, meg a Volo—

Larissza és Volo—Trikala közötti vonalon közlekednek vonatok. 6. *A romániai Dobrudzsában* pedig a Bukarest felől az Al-Dunán át épített, a Fekete-tengerparti Constanzában (Küsztendse) végződő vonal említendő. L. *Bosnyák-hercegovinai államvasutak, Szerb kir. államvasutak, Román kir. államvasutak, Bolgár kir. államvasutak, Görög vasutak* és *Török vasutak.*

Balkány, nagyk. Szabolcs vm. nagykállói j.-ban, (1900) 616 házzal és 5351 magyar lak.; takarékpénztár, csendőrőrs, posta- és táviróhivatal.

Balkányi Szabó *Lajos*, dalköltő és író, szül. Mihálydin 1823 ápr. 5-én, megh. 1889 szept. 24-én. A szabadságharcban mint nemzetőr szolgált, azután Debreczenben ügyvédi irodát nyitott. Eleinte a Pesti Divatlap-ban közölt verseket és prózai dolgozatokat. Sok népdalnak, melyeket országszerte dalol a nép, ő a szerzője; köztük általánosan ismertek: *Káka tövén költ a ruca; Kossuth Lajos azt izente* stb. Irt egy 12 énekből álló hősköltményt is: *Lehel kürtje* (Debr. 1850 és 1868). Más munkái: *Utazás a másvilágon* víg költemény 10 énekben (u. o. 1855 és 1868); *Lajos pohara* (anakreoni dalok, u. o. 1861); *Magyar ősmesék* (5 köt., 1860—75); *Debreczen helynevei* (u. o. 1868).

Balkár. A tatár nyelvű hegyi kabardok egyik nemzetsége a Kaukázusban, az Elbrusztól K.-re a Cserek mellett. Mondáik szerint magyar eredetűek volnának, amit újabban akkép magyarázznak, hogy a népvándorláskori kubánvidéki bolgárok maradványai.

Balkas-tó (a kirgizek nyelvén Tengiz-tenger), lefolyástalan tó Ázsiában, a Kirgiz-puszták K.-i végében. 274 m. magasságban van, területe 20,600 km², legnagyobb mélysége Ny.-on 20 m. Vize édes, iható, csak az öblökben sós. Fő folyója az Ili, amely a Tiensanból szállítja a vizet. Óriási kiterjedésű, szövevényes deltával torkollik, a többi apró, D.-ről jövő patakokkal együtt, s a mocsaras, egészségtelen partokat 5 m. magas nádas borítja. É.-i partja sokkal magasabb. Állatvilága szegényes, hala kevés van, a halászat nem jövedelmez, azért a partok lakatlanok. Hajó nem igen jár rajta, az Ilinek is csak egyik ága hajózható. A B. az utóbbi évtizedekben jelentékeny növekedést tanúsít, aminek bizonysága, hogy a Populus diversifolia törzsek, amelyek a partokon állottak, ma víz alá kerültek, úgyszintén a Vjernyiből Karkaralinszkba vezető országút egy része is. Környéke sivár, majdnem teljesen növénytelen steppe.

Balkay, 1. *Béla*, bányajogász, szül. Nagyszombatban 1865 márc. 23. Az ügyvédi pályára lépett és a Magy. ált. kőszénbánya r.-t. és a Bányászati és Kohászati Egyesület ügyésze volt. Munkái: *Magyar Bányajog* (Budapest 1903, 2. kiad. 1908); *A szénkérdésről* (1903); *Biráskodásunk bányaügyekben* (1903); *A bányatörvényről szóló törvényjavaslat* (1903); *Bányajogunk reformálásának első kisérletei* (1904); *Ein neues Berggesetz für Ungarn* (Wien, Leipzig 1909). E Lexikon munkatársa.

2. *B. Pál* (eredetileg *Derbalkay*), magyar festő, szül. 1785 jan. 29. Tiszaőrsön, megh. 1846 júl. 14. Egerben. Bécsben tanult, majd Mezőkövesden telepedett le s már akkor magára vonta Kazinczy Ferenc figyelmét, aki gyakran magasztalóan emlékezik meg róla leveleiben. A XIX. sz. első két évtizedében többnyire Egerben lakott és szorgalmasan festett oltárképeket. B. vallásos tárgyú képei miskolczi, tiszafüredi, nádudvari, ődémesi, egri stb. templomokba kerültek. A Nemzeti Múzeum számára nagy allegórikus képet festett *A béke áldásai* címmel 1820-ban.

Balkezes írás, vagy jobbról balfelé haladó írás. A keleti népeknél szokásban volt jobbról balfelé írni. Ezen szokás legegyszerűbb és legtermészetesebb magyarázata, hogy az írás mesterségének kezdetén az írás alapja a kő és az íróeszköz a véső volt. Már pedig köztudomású és egyszerű dolog, hogy a vésőt a balkézzel vezetik és a jobbkéz közvetíti az erőt. Miután pedig a balkéz előtt a jobboldali tér szabad, a vésőt természetszerűleg is jobbról balfelé vezették. Tehát az írásjeleket jobbról balfelé vésték a kövekbe. Ez a szokás megmaradt akkor is, mikor a vésőt az ecset, a nád s a lúdtoll váltotta föl; akkor is még jobbról balfelé írtak. Csak később szorította ezt ki a jobbkéz fokozódó használata folytán a balról jobbfelé, tehát az ellenkező irányban haladó írás. A jobbról balfelé haladó írás tehát nem egy népnek v. nemzetiségnek kiváltságos ismertető jele, hanem célszerűségi okok eredménye.

Balkézre kötött házasság *(matrimonium morganaticum)*, a fennálló törvények szerint érvényesen megkötött, de polgári hatására nézve korlátozott házasság. E korlátozás különleges megállapodáson, a legtöbb esetben egyes uralkodó vagy bizonyos tekintetben szuverén jogokkal felruházott, az ú. n. magas nemességhez tartozó családoknak házi statutumán alapszik, amelyek arra irányulnak, hogy az illető családhoz tartozó férfi csak vele egyenrangú nővel kössön házasságot. A korlátozás lényege pedig az, hogy a statutum ellenére létrejött házasság esetében sem a nő, sem a gyermekek nem követik férjök polgári állapotát, nem szerzik meg a férj nevét és nemességét, nem örökölnek a férj családi vagyonából s rendszerint csak bizonyos végkielégítésben részesülnek. Minden más tekintetben a morganatikus házasságnak ugyanazok a hatásai, mint más törvényes házasságnak. A B. intézménye germán jogi eredetű s nálunk — nem tekintve az uralkodó család házi törvényeit — a házastársak közt fennforgó rangkülönbségnek legfeljebb annyiban lehet befolyása a nő és a gyermekek jogi állására, amennyiben most is vannak hitbizományok, amelyeknél a hitbizományi birtokos özvegyét megillető jog megszerzése, illetve a hitbizományban való utódlás a házastársak közötti rangegyenlőségtől, illetőleg a rangszerű házasságból való leszármazástól függ.

Balkezűség *(sutaság, balogság)*, a balkéznek a jobb kéz helyett való rendszeres használata; rendellenesség, mely az embereknek körülbelül 2—4%-ánál fordul elő. Állítólag nők, gonoszlevők, szellemileg elmaradottak, civilizálatlan népek között a B. sűrűbben fordul elő, ez azonban még megerősítésre szorul. A B. okai nyilvánvalóan u. a. körülményekben gyökereznek, amelyek az embert jobbkezüvé teszik. Hogy melyek azok, még teljes biztonsággal nem tudjuk. Voltak, akik a jobbkezüség okait külső körülményekben ke-

resték; így azt állították, hogy vallásos szokásból ered: az ősember, mint azt némely nép ma is teszi, a napot imádván, kelet felé fordult imája közben, így azután természetesen a nap az északi félgömbön a jobboldala felé esett, tehát a jobboldalát különbnek tartotta, mint a balt. Azonban ezen feltevésnek tarthatatlansága nyilvánvaló, mert hiszen akkor a déli félgömbön élő emberek mind balkeztiek lennének. Állították továbbá, hogy a jobbkezüség nevelés eredménye. Ez sem valószínű, mert számtalan esetet látunk, hogy jobbkezes szülőknek balkezes gyermekük van, dacára az intésnek, büntetésnek. A jobbkezüséget a *harcászati teoriából* is magyarázzák, abból, hogy valaha pajzzsal balkézzel a szivet védték és a jobbkézzel hadakoztak, felismervén igen korán a szivsérülések veszedelmes voltát és baloldalas elhelyezését. A *súlypontteoria* pedig a jobbkezüségre való hajlamot a test jobboldalának nehezebb voltából akarná kimagyarázni, tekintve, hogy jobboldalon fekszik a $1^1/_2$ kilós máj.

Ezekkel szemben számtalan okunk van a jobbkezüség okát saját magunkban, az emberi testben levő aszimmetriában keresni. Igen kiváló természettudósok, mint Sömmering és Hyrtl, a jobbkezüséget a jobb kar kedvezőbb vérellátásának tulajdonították, u. i. a jobb kar verőere, az a. subclavia dextra közelebb ered a szívhez (az anonymából, l. o.) mint a balé; balogoknál szerintük a jobb karhoz menő arteria subclavia rendellenesen a baloldali után, vagy esetleg már a lehágó aortából ered. Ugyan nem lehet tagadni, hogy a vérerek ezen rendellenes lefutása balogoknál relative gyakrabban fordul elő s ez esetleg B.-et okozhat, mindazonáltal az is bizonyos, hogy a balkezesek nagy többségénél ilyen anatomiai rendellenesség nem található. Ennél közelebb jár az igazsághoz az a feltevés, amely az agyvelő bal féltekéjének kedvezőbb táplálkozási viszonyaiban és előrehaladottabb fejlettségében keresi a jobbkezüség okát; u. i. a jobbkéz működésének agyvelői középpontja az idegek kereszteződése miatt baloldalon van; ez az ú. n. *agyvelőteoria*. Hogy mi okozza az agyvelő aszimmetriáját, bizonyosan nem tudjuk, lehet, hogy kedvezőbb vérellátás, amely az agyvelőt ellátó erek aránytalanságán alapszik, melyet az ember egyenes két lábon állása okoz. Állatoknál ugyanis a belső szervek aszimmetriája nem olyan kifejezett, mint az embernél, akinél az egyenes állás folytán a szív- és az aorta-ív egészen más viszonyok közé került. A baloldali nyaki verőér (carotis) a véráram irányában ágazik el az aortából, míg a jobboldali szög alatt s amellett a baloldali, mint kimutatták, majdnem háromszor annyi vért képes felvenni. Emiatt a bal félteke több vért kap, jobban táplálkozván, funkcióit is tökéletesebben végezheti. Mivel, mint már említettük, minden félteke voltaképen a túloldali testféllel van viszonyban, természetesen a jobboldali szervek beidegzése, az agyvelővel összefüggő funkciói sokkal tökéletesebbek lesznek s ezért az ember minden komplikáltabb működést a jobboldalával, illetve jobbkezével végez. Ezek szerint a jobbkezüség alapját voltaképen a «balvelejüség» okozná. Vannak, akik ennek okát az erek, azaz a zsigerek aszimmetriás fejlődésében keresik (embryológiai iskola). A B. magyarázatára ezek után fel kell vennünk, hogy a balogoknál ezek a viszonyok éppen megfordítva vannak. A vizsgálódások ebben az irányban azonban még nem olyan kiterjedtek, hogy a kérdésről véleményt alkothatnánk; az a jelenség, hogy balkezeseknél a beszéd centruma az agyvelő jobboldalán van, mindenesetre mellette szól. Ugyanis rendes körülmények között (jobbkezeseknél) a beszéd centruma — páratlan agyvelői centrum — a baloldalon van (ami ismét bizonyíték a bal agyvelő fejlettebb volta mellett), úgy, hogy pl. gutaütéseknél a jobb testfél bénulása rendesen együtt jár a beszélőképesség elvesztésével (afázia; l. *Beszédzavarok*). Balkezüeknél azt tapasztalták, hogy ez is megfordítva van: a bal testfél bénulása (a jobb agyvelőfélben történik a vérzés) jár együtt afáziával, míg a jobboldalé nem. A B. oka tehát az ú. n. transpositio cerebriben, az agyvelő fordított fejlettségében van. A B. a különböző egyéneknél különböző mértékben jelentkezhetik; vannak, akiknél neveléssel teljesen visszafejleszthető; van arról is adatunk (Rothschild), hogy a B. iránti hajlam hipnózissal is teljesen eltüntethető volt; vannak azonban egyének, akiknek a B.-re való diszpozíciója oly nagy és erős, hogy minden nevelés, szoktatás dacára is megmaradnak balogoknak. Az ilyen B. a szervezet anomáliájában gyökerezik, ezek már balognak születtek; nincs értelme tehát, hogy ellene valami erélyesen küzdjünk annál kevésbé, mert az egyénre semminemű hátránnyal nem jár, sőt ha erőszakkal a jobbkéz használatára szorítjuk őket, megfosztjuk annak lehetőségétől, hogy valamely esetleg vele született kézügyességét kifejlessze, mert a született balog jobbkézzel sohasem érheti el azt az ügyességet, amit a balkezével elérne. Az ilyen kényszerjobbkezüek voltaképen rejtett balkezüek lesznek; válságos pillanatokban, avagy mikor ösztönszerüleg cselekesznek, mégis csak a balkezüket használják. Már az őskorban voltak emberek (Hipokrates), akik abban, hogy az ember csak egyik kezét használja, tökéletlenséget láttak s mindkét kar egyenletes kiképzését az ambidextritásra (l. *Ambidextria*) való törekvést tűzték ki célul. Ez a gondolat végigkisérte az embereket napjainkig, egyidőben Svédországban, Dániában, főleg azonban Amerikában és Angliában (legújabban Németországban is) indultak meg mozgalmak az ambidextrális nevelés érdekében. Philadelphiában Libberty Tadd 1884. nagy eredménnyel tanította a kétkézzel való rajzolást, mintázást, faragást stb. Angliában pedig egész társaság van az ambidextrális kultúra terjesztésére. Tagadhatatlan, hogy a túlságosan elhanyagolt balkéz kimüvelése nem kis előnnyel jár. Kiváló művészekről, Leonardo da Vinci, Holbein, Meurelről feljegyezték, hogy balkeztüket ép olyan ügyesen használták, mint a jobbat, mindazonáltal lehetséges, hogy a balkéz kimüvelése, ami egyes egyéneknél hihetetlen nehéz, a jobbkéz elhanyagolását vonja maga után s előfordulhat, hogy az ember ahelyett, hogy egy ügyes keze volna, két egyformán ügyetlen, alig képezett kéz birtokába jut.

Irodalom. Ogle W., Aphasia and Agraphia; St. Georg Hosp. Rep. Vol. II., London 1867; Pye Smith P. H., On left-handedness, Guy's Hosp. Rep. Third & Series Vol. 16., 1871. p. 141—146; Baldwin J. M. Die Entwickl. d. Geistes

b. Kind. u. b. d. Rasse, Berlin 1890, Ortmann német fordítása; Wilson D., The right hand, Left-handedness, London 1891; Rothschild, Zur Frage d. Ursachen d. Linksh., Jahrb. f. Physiol., 1897; Tadd Liberty, New methods of education, New York 1898; Lueddeckens, Rechts- u. Linksh., Leipzig 1900; Bolk L., De borzalen en Beteckenes der Rechtshändigkeid; Geneesk, Bladen, Haarlem, 1901; V. Biervliet, L'Homme droit, l'homme gauche, Genf 1901; Cunningham D. J., Right handedness and left handedness; The Journal of the Antropological Inst. of Great Britain and Irland, Vol. 32, 1902, p. 273—296, 2. Abb.; Merkel, Fr., Die Rechts- u. Linkshändigkeit, Erg. d. Anat. u. Entw., 13. köt., 1903, Wiesbaden 1904, p. 708—736; Weber E., Ursache u. Folgen d. Rechtshändigkeit, Halle a. S. 1905; Gaupp E., Über d. Rechtshändigkeit d. Menschen, Jena 1900. Samml. Anat. u. Physiolog. Vorträge u. Aufsätze, I. H.

Balkhanszki-öböl, l. *Kaspi-tenger.*

Balko, *Hermann*, l. *Balk.*

Balkon, l. *Erkély.*

Balközép névvel jelölték a magyar parlamentarizmus történetében azt a politikai pártot, mely a kiegyezést követő politikai turnusban Ghyczy Kálmán és Tisza Kálmán közös vezetése alatt állott és mint a kormányzó Deák-párt országgyűlési ellenzéke, a közjogi alapot túlhaladó nemzeti követelések szószólója volt. A B. 1866—75. szerepelt külön politikai programmot valló pártalakulás gyanánt a magyar közéletben, mikor a viszonyok kényszerítő nyomása alatt beolvadt, ill. fuzionált a Deák-párttal. A B. részben a régi határozati párt maradványa volt, melynek radikális és szenvedélyes irányzatából sokat örökölt, részben az alföldi és törzsökös magyar birtokososztály parlamenti képviselete, mely energikusabb nemzeti politikát sürgetett ugyan, de irtózott minden forradalmi csapongástól. Ékép mintegy levezetője volt a dualizmus ellen kitörő túlfeszült hangulatnak. Az 1867-iki kiegyezési tárgyalásokig útja Deákével haladt párhuzamosan, de a közös ügyek szabályozásánál és törvénybe iktatásánál az 1867. XII. t.-c., melyet Tisza és hívei keveseltek, áthidalhatatlannak tetsző válaszfalat alkotott a két nagy párt között, mely éles, sokszor kíméletlenül heves, de termékeny országgyűlési vitákat eredményezett. A B. hangadó tagjai a két vezéren kívül Nyáry Pál, Bónis Samu, Jókai Mór, Péchy Tamás, Simonyi Lajos báró, Csernátony Lajos stb. voltak. Közös ügyek helyett csak közösen formálható viszonyokat ismertek el Magyarország és Ausztria között, tehát a delegációk és a közös minisztériumok közjogellenesek, melyek helyébe az 1868. bihari pontok (l. o.) szerint nemzeti hadsereg, önálló vámterület és pénzügyeink és kereskedelmünk függetlenítése szükséges. Ekép a közjogi antagonizmus mindig mélyebb lett s úgy a Deák-pártot, mint a B.-et erős hangulati ellentétekbe kergette, melyen alig enyhített egyesek kiválása és magának Ghyczynek különválása által okozott pártszakadás (1873 dec. 10.). Pedig a B. egyik kiváló tagja szerint köztük és Deák hívei között a közjogon kívül alig volt nagyobb eltérés. Mind a két párt — írja a B. történetírója — a szabadelvűség zászlaját lobogtatta s a főirányra nem volt eltérés köztük. Csak a szabad eszmék megvalósításának sorrendjére s alkalmazására nézve fordultak elő különbségek. Ezeknek a jóformán személyi ellentéteken nyugvó különbségeknek azonban a Deák-párt folytonos bomlása, a közállapotoknak s a pénzügyeknek egyre növekvő dekompoziciója s ezeknek folyományakép az ország tekintélyének süllyedése, különösen pedig a kiegyezésben elért sikerek veszélyeztetése vetett véget. Tisza Kálmán, levonva 1875 febr. 3. beszédének következéseit, a bihari programm «szegre akasztásával» belépett a Wenckheim-kabinetbe, miután pártjának többsége őt a fúzióba követte. Az új párt nem sokkal később fölvette a *szabadelvű* nevet. A B. történeti jelentősége abban van, hogy a nemzet azon rétegeit vitte lassankint a közjogi alap elismeréséhez és a sérelmi politikával való szakításhoz, melyek történeti hagyományaiknál fogva az Ausztriával való megalkuvástól idegenkedtek. Ez a tény — úgymond Móricz Pál — eléggé igazolja Tisza föllépésének nemcsak jogosultságát, de viszonyainkat tekintve, hazafias irányát is. A szélsőbali, sőt forradalmi irányzatnak ez a levezetése a B. által azt mindenesetre elérte, hogy az intelligencia és a dzsentri legnagyobb része, mely a Deák-párthoz nem csatlakozott, nem siklott át egyszersmind a szélsőbali lejtőjére s ekép vezértársadalmi osztályunk lelkületében nem támadt áthidalhatatlan ür s a szakadás nem lett összeforraszthatatlanná. Már a társadalmi egységnek ezen részben való megmentése nagy haszonnal volt későbbi fejlődésünkre s tán ennek tulajdonítható, hogy később a gazdasági ellenhatások nem idéztek föl nagyobb züllést társadalmunk középrétegeiben. V. ö. *Móricz* Pál, A B.

Ball (ejtsd: baol), 1. *John*, természettudós és utazó, szül. 1818 aug. 20. Dublinben, megh. 1889 okt. 21. Londonban. Cambridgeben tanult. 1863—68-ig az Alpok számára írt alapvető kalauzt: Alpine Guide címmel több kötetben (Central Alps, Western Alps, Eastern Alps stb.). 1871-ben Hookerrel együtt Marokkóban járt; munkájuk: Marocco and the Great Atlas (London 1879). 1882-ben beutazta Dél-Amerikát; erről számol be: Notes of naturalist in South America (London 1887) c. munkájában.

2. *B., Thomas*, északamerikai szobrász, szül. Charlestownban (Massachusetts) 1819 junius 3. Eleinte a festészetre, később a szobrászatra adta magát és főleg Olaszországban tanult. Igen sok emlékszobrot készített amerikai városokba. A legkiválóbbak közülök: Lincoln szobra Bostonban és Washington nagy emléke Methuenben. Egyéb művei közül említendők: Éva életre ébredése; La petite Pensée; Barnum P. T. szobra stb.

Balla 1. *Aladár* (ireghi) szül. 1867. ápr. 4. Ujvidéken. A jogi doktori oklevél elnyerése után a cambridgei egyetemen, a Peterhouse-collegeben különösen az angol alkotmánytant és az angol népképviseleti rendszert tette tanulmánya tárgyává. 1892. ügyvédi vizsgálatot tett. 1902. Ujvidék városa főügyészévé választotta. 1906. kinevezték Ujvidék sz. kir. város főispánjává, mely tisztéről 1909. végén lemondott.

2. *B. Ignác*, író, szül. 1883. Magyarpécskán. Befejezvén a középiskolát, mint egy éves önkéntes a haditengerészetnél szolgált; később ujságíró lett. Egy évet Rómában töltött, ahol az olasz irodalmat tanulmányozva, ismertette D'Annunziot, Neerát, Grazia Deleddát, Guelfo Civininit, akiknek több művét le is fordította. 1907. Budapesten

az Uj Idők segédszerkesztője lett. Önállóan megjelent művei: *Tüz*, versek (1901); *Tenger mormolása*, versek (1903); *Dél*, versek (1907); *A hét hid városa*, versek (1910); *San Pantaleone és egyéb novellák* (D'Annunzio-fordítás, 1910); *Toto és egyéb elbeszélések*, (D'Annunzio, 910); *Egi és földi szerelem* (Neera-ford. 1911).

3. *B. Károly*, iró, szül. Nagykőrösön 1792 ápr. 2., megh. Pesten 1873 máj. 16. 1814-től fogva Pest vmegyénél hivataloskodott, melynek 1818. várkapitányává lett s az maradt 1846-ig, amikor birtokára vonult. A 20-as és 30-as évek szépirodalmi zsebkönyveibe (Aurora, Hébe, Uránia, Aspasia stb.) számos verset irt s *Hősregéket* adott ki a *magyar ősidőkből* (1826), olykor egy-egy ismeretterjesztő cikket is közölt a szaklapokban. Humoros csipkedései miatt általános kedveltségben részesült *Zsebtükör* c. versesmunkája (1825). 1836—37. a *Kémlő* c. gazdasági, ipar- és keresk. lapot szerkesztette. Azután mező- és közgazdasági tanulmányokra s különösen meteorológiára adta magát és ilyen tárgyú cikkeket irt a lapokba egészen 1868-ig. A hold vonzására alapított időtani elméletéhez roppant szorgalommal gyüjtötte az időjárási jegyzéseket, foglalkozott időjóslással is. Az Akadémiának 1839 óta levelező tagja volt.

4. *B. Károly*, szinigazgató és iró, szül. Sályon 1803., megh. 1881. 1829—1832-ig Pesten játszott társulatával a Beleznay-kertben, kezdetlegesen összerótt szinpadon. Tagjai közé tartoztak az öreg Lendvay és Fáncsy Lajos. 1842—73-ig a Debreczen-Nagyváradi Értesitőt szerkesztette. — Felesége *Molnár* Karolina szinésznő volt.

5. *B. Mihály*, hirlapiró, szül. 1862 máj. 12-én Veszprémben. Az Egyetértés munkatársa, majd a Budapesti Hirlap segéd- és a Pesti Napló felelős szerkesztője volt. Egy ideig a Győri Hirlapot szerkesztette. 1904. visszatért Budapestre s azóta az Ujság belmunkatársa. Önállóan megjelent művei: *Berlichingeni Gottfried* (Götz v. Berlichingen, ford. (Budapest 1886); *Jenatsch György* (Meyer Konrád Ferdinánd regénye, ford. u. o. 1903); *Ej és virradat* (Bulwer regénye, u. o. 1907); *Az örök város* (Hall Caine után 1908). Több kisebb-nagyobb forditása jelent meg a Budapesti Szemlében. Tőle való Vámbéry Ármin angolul megjelent emlékiratainak (The story of my struggles) magyar kiadása (1905).

6. *B. Miklós*, költő, szül. Abádszalókon 1874. Mint egyéves önkéntes a fővárosba került, ahol a lapokban sürün jelentek meg versei. *Rútacska* c. kisebb elbeszélő költeményével elnyerte a Kisfaludy-társaság Bulyovszky-jutalmát, *Királyhágón* c. költeményét pedig a Magyar Tudományos Akadémia pályadijjal tüntette ki. Összegyüjtött művei: *Versek* (1899); *Költemények* (1901); *Tilalomfa* (1906): *A tolvaj és egyéb költemények* (1910); *Nagy idők tanuja* (dramolett, 1910).

Ballaarat *(Ballarat)*, város, püspöki székhely és vasúti gócpont Victoria ausztráliai államban, 150 km.-nyire Melbournetől, (1908) 48063 lak., bányász- és több középiskolával, nyilvános könyvtárakkal, vasöntővel, sör-, szeszgyártással, gyapjuiparral. Keletkezését azoknak az aranybányáknak köszönheti, amelyeket 1856. a város helyén fölfedeztek. Az aranybányászat most is virágzik. 1905-ben 6824 aranyásó 217,840 uncia aranyat termelt.

Ballada (ang. *ballad*, a kelta *gwoelawd*-ból, ejtsd: vallad), sajátos vegyes jellegü költeményfaj, melyben mintegy a költészet három alapformája egyesül. Lényegében kisebbfajta elbeszélő költemény, de cselekvényét lirai érzelmességgel és dalszerüséggel s drámai jelenetezéssel, beszéltetéssel és gyorsasággal mondja el. Mondják *epikai dalnak* is (Greguss a drámai elemet tekintve: *drámai dalnak)* s egy változata az ú. n. *románc* (l. o.). Sajátos szépsége abban áll, hogy néhány könnyü, dalszerü strófában egész tragédiát elmond, úgy hogy személyeit jelenetekben elénk hozza és beszélteti. A B. levegője szereti is a sejtelmest, az izgalmast, az ú. n. B.-i homályt. (V. ö. *Goethe* Erlkönigjét, *Arany* V. Lászlóját stb.) E műfajt az irodalom nem rég ismeri, noha a népköltésben otthonos. Legelőször az angol-skót nép-B.-k vonták magukra az irodalmi világ figyelmét, midőn Percy Tamás 1765. közrebocsátotta Reliques of ancient english poetry c. gyüjteményét. Az ebben közölt epikus dalok népezreknek ajkán éltek, tárgyaik népmondák voltak, leginkább az Angol- és Skótország határán folyó viadalokról (border-ballads). A gyüjtemény nagy feltünést keltett, B.-it mindenfelé utánozni kezdték. Németországban Herder ismertette s nemsokára Bürger meghonosította a német költészetben az északi B.-t; őt követte Goethe, Schiller, később Uhland, Heine és mások, de a B. sajátszerü tömör formáját nem mind őrizték meg. A mi irodalmunk elsőször német mintára kezdte átültetni a B.-t és jó ideig ezt a mintát követte. Első B.-nk Kölcsey szentimentális Szép Lenkéje volt 1820. Kisfaludy Károly, Vörösmarty, Czuczor, Garay irtak azután a maguk idején kedvelt B.-kat, de gyakran tévedt a B. a költői elbeszélés szélesebb modorába vagy csapott szenvedélyes drámai hang helyett szónokias páthoszba. Csak a 40-es évektől fedezték fel a magyar népköltés gyönyörü B.-it, 1858. közölték az első székely nép-B.-t (Barcsai), melyet Kriza és Arany-Gyulai gyüjteményében sok más követett; Thaly a régi költészetből fennmaradt B.-kat tett közzé. Arany János pedig megteremtette a magyar mü-B.-t is. Ő nem a külföldi költőket vette mintákul, hanem egyenesen a nép-B.-t, a magyart és a skótot s onnan leste el a B. hangját és szerkezetének titkait, melyeket újjá és művészibbé tett. 1853-ban irt először nagyobb számmal B.-kat (Török Bálint, V. László, Az egri leány, Ágnes asszony stb.; 1855. Zách Klára, 1856. Szondi két apródja, A walesi bárdok stb.); ezekhez aztán öregkorában újakat csatolt (Tetemrehivás, Éjféli párbaj, Tengerihántás stb.). Őt és a nép-B.-kat követték aztán többi költőink, kik B.-kat irtak, mint Tompa, Gyulai, Szász Károly, Tolnai Lajos, Zalár József, Kiss József stb.

A név különben előfordul a román népeknél is. Legrégebben a provençal-költészetben szerepel, ahol a *balada (balar* a. m. táncolni) táncdalt jelent, amolyan dalt, melyet a táncoló táncközben énekelt; hasonló volt az ó-olasz *ballate*, az ó-francia *balete*. A francia irodalomban *ballade* néven egy szabott szerkezetü költeményfajt értettek, melyben 3 refrénes és rímekkel összefüzött vers-

szakot egy 4-ik rövidebb zárószak követett s a XIII. sz.-tól a XVI.-ig a francia irodalomban túlnyomóan uralkodott. Sokáig ebből származtatták az epikus dal B. nevét is, azonban ez kelta eredetü. V. ö. *Greguss*, A B.-ról; *Greguss-Beöthy* Magyar B.-k, Magy. Népkölt. Gyüjtem. I. (Gyulai a B.-ról); *Dömötör* János, A B. elmélete (Kisf. Társ. Évlapjai, Új folyam II. 1869. stb.); *Tompos* J., A magyar ballada története (Kolozsvár 1909).

B. a zenében. Hármas értelmü: 1. B.-k megzenésítése egy énekhangra hangszer-kisérettel (ilyeneket irtak a XVIII. sz. végétől kezdve Zumsteeg, Schubert, Löwe stb.), 2. ugyanilyen költeményeknek szélesebb alapon — szólókra, kórusokra és zenekarra — való együttes földolgozása (pl. Schumann-nál), 3. tisztára hangszeres darabok, amelyekben bizonyos epikai vagy misztikus vagy pesszimista hang szólal meg (Chopinnél, Lisztnél, Brahmsnál stb.).

Ballad-opera, igy nevezik az angolok az oly daljátékot, melynek zenéje nagyobbrészt népdalokból áll. Az első volt *John Gay* Koldus operá-ja, 1727. L. *Angol zene.*

Ballagi, 1. *Aladár*, történetiró, egyet. tanár, szül. Kecskeméten 1853 okt. 24. Egyetemi tanulmányait Budapesten és Heidelbergben végezte s 1875—77. mint tanár a budapesti ref. teológián s azután a sárospataki akadémián működött. A budapesti egyetemen 1889. lett rendes tanár. Az Akadémia 1884. levelező tagjává választotta. Kiválóbb munkái: *A magyar kir. testőrség története* (1872); *A magyar nyomdászat történeti fejlődése* (Budapest 1878); *Világtörténelem*, Duruy nyomán (1880); *Wallenstein horvát karabélyosai* (1882); *Kecskeméti W. Péter ötvöskönyve* (1884); *Colbert* (1887—90); *I. Frigyes Vilmos porosz király* (1888); *Franciaország hatása Európa művelődésére* (1889). Kiváló szorgalmat és tevékenységet fejtett ki, mint a magyar művelődéstörténet emlékeinek gyüjtője. E célból tervszerüen járta be és rendszeresen tanulmányozta 3 világrész összes jelentékenyebb régi könyv- és levéltárait. 1891-ben a Magy. Tud. Akadémia kiadásában megindította az *Irodalomtörténeti közlemények*et és ott az Attiláról szóló munkáknak igen becses bibliográfiáját adta ki. Három felolvasása az akadémiában *Művelődéstörténetünk képe a nyelvtörténeti szótárban* címen érdekes harcba sodorta a Szarvas- és Simonyi-féle nyelvtörténeti szótár ellen s az ortológok táborát felzudította ellene, de viszont B.-t is adatkészlete feldolgozására birta. A több kötetre tervezett mü *Régi magyar nyelvünk és a nyelvtörténeti szótár* cím alatt magában foglalja a régi magyar nyelv egész, eddigelé még feldolgozatlan vagy hibásan magyarázott anyagát. E műve elismeréseül a Magy. Tud. Akadémia 1904. rendes tagjául választotta. Mint rendes tag a spanyol inkvizicióról szóló nagyszabásu, a spanyol állami levéltárakban gyüjtött eredeti okiratokon alapuló tanulmányával foglalta el székét. 1905-ben Budapest székesfőváros IX—X. kerületének országgyülési képviselőjévé választatott, s még ez évben elnökévé választották a székesfővárosi függetlenségi párt intéző bizottságának, mely buzgón működött a nemzeti ellenállás szervezése körül. 1906-ban kerülete ismét egyhangulag választá meg s az országgyülésen ő lett a felirat előadója. Nevéhez füződik a 30 éves adómentesség kieszközlése kerülete három főútvonalára, úgyszintén a kőbányai és a ferencvárosi állami főgimnáziumok felállítása. Az 1910-iki választásokon mindössze nehány szavazatot kapott, s azóta kizárólag tanszékének és irodalmi tanulmányainak él.

2. *B. Géza*, politikai történetiró, az előbbinek testvérbátyja, szül. Szarvason 1851 máj. 3., megh. 1907 jún. 17. A jogot Bécsben és Budapesten elvégezvén, 1875. doktorrá avattatott. Ugyanezen évben a sárospataki jogakadémián a politikai tudományok tanáraul választatván, e minőségben ott működött 1902-ig. Több éven át segédszerkesztője volt a Prot. Egyh. és Isk. lapnak és a Prot. Tud. Szemlének. A Magy. Tud. Akadémia, méltányolva különösen a *Politikai Irodalom Magyarországon 1825-ig* (Budapest 1888) c. úttörő nagy munkáját, 1888. levelezőtagjává választotta. 1897-ben jelent meg, mint az Athenaeum által kiadott Magyar Nemzet Történetének IX-ik kötete, eredeti forrástanulmányok és levéltári kutatások alapján készült másik nagy munkája: *A nemzeti államalkotás kora 1815—1847-ig.* Egyéb nevezetesebb művei: *A politikai pártok* (Bluntschli J. G. után 1872); *Zemplénmegye közgazdasági és közművelődési monográfiája* (1893); *A budapesti egyetem és a jogi szakoktatás* (1902); *Az 1848. XX-ik t.-c. a történelem világánál* (1903). 1901. az olaszliszkai választókerület országgyülési képviselője lett. 1907-ben, pár héttel halála előtt, a Magy. Tud. Akadémia rendes tagjává választatott. Értekes politikai röpiratgyüjteményét a székesfővárosi könyvtár szerezte meg.

3. *B. Károly*, tanfelügyelő, B. Mór testvéröccse, szül. Bujon, Szabolcs vmegyében 1824 ápr. 24., megh. Miskolczon 1888 nov. 21. Iskoláit Pápán, Debreczenben s a pesti egyetemen végezte. 1848—49-ig részt vett a szabadságharcban és mint főhadnagy Buda ostrománál megsebesült. 1852-ben a kecskeméti ref. gimnáziumhoz, 1856. Nagykőrösre, előbb a ref. gimnáziumhoz, azután a tanitóképezdéhez választották meg tanárul. 1869. másodtanfelügyelő lett Vas vmegyében, 1870. tanfelügyelő Sopron és Moson vmegyében; 1880. ugyanily minőségben Borsod vmegyébe helyezték át. Német nyelvtanát mint tankönyvet ma is használják.

4. *B. Mór*, nyelvész és teológus, szül. Inóczon, Zemplén vm.-ben 1815 márc. 18., megh. Budapesten 1891 szept. 1. Nagyváradon, Pápán, Pesten tanult, nevelősködött, sokat küzködött a nyomorral s amellett irt a Hasznos Mulatságokba és a Pester Tageblattba. Majd Párisba megy a mérnöki tudomány tanulása végett, hol, br. Eötvös József felhivására, megírja a *Zsidókról* c. röpiratát (Pest 1840. Előszó Vajda Pétertől) az immár az országgyülésen is szóba került emancipáció érdekében. 1840—41-ben megjelent tőle *Mózes 5 könyve* és *Jósue* magyar fordításban, kitünő rabbini és talmudi magyarázatokkal. Ekkor a Tud. Akadémia levelező tagjává választotta. Székét *Nyelvészeti nyomozások* c. értekezéssel foglalta el, majd kiment Tübingenbe, hol

egy évig teológiát hallgatott. Tanárai közt voltak Ewald, a nagy hebreista, Baur, Beck, Landerer, kik előtt, miután előbb Notzingen helységben 1843 máj. 18. az uniált protestáns egyház tagjává lett, a bölcsészet-doktori vizsgát fényes eredménnyel letette. Itt ismerkedett meg s kötött a sírig tartó barátságot Székács Józseffel. Haza jövé a szarvasi evang. liceumba hivatott meg tanárul, hol egyik tiszttársával, a lelkes Vajda Péterrel szövetkezve, a szarvasi tót nép megmagyarosításán fáradozik, magyar egyházi szónoklatokat tart Vajdával felváltva, emellett mint tanár és író lelkesen harcol kedves eszméi: a két protestáns egyház egyesítése és a magyar irodalom emelése érdekében. Ugyanitt 1845. nőül vette kisrákói és bisztricskei Lehóczky Idát, kitől gyermekei: *B. László*, John Bunyen hírneves Zarándok Útjának (Pilgrims Progess) fordítója (megh. 1867), *Géza* (l. o.) és *Aladár* (l. o.). 1848-ban Eötvös a pesti egyetemhez akarta kinevezni B.-t, aki azért szarvasi tanári székéről le is mondott, de az események rohamos fejlődése őt is a táborba szólította. Előbb a békésvármegyei tábor hírnökeként, majd honvédkapitányi ranggal Görgei, később Aulich mellett táborkari fogalmazóként és mint had-elnöki titkár szolgálta végig a szabadságharcot. Ennek leveretése után Szarvasra internáltatott s minthogy a császári kormány a tanárságtól eltiltotta, Kondoroson földet bérelt és gazdálkodott. 1851-ben a kecskeméti református teológiai kar egyik tanszékére, 1855. pedig a budapesti ref. teol. akadémiához választották meg a hittan és a szentírásmagyarázat tanárául, hol 1877-ig működött, amikor rongált egészsége miatt nyugalomba vonult. Egyházi téren első nagyobb vállalata az 1855. megindított *Protestáns naptár* volt, mely körül az elhallgatott magyar irodalom legjelesebb protestáns munkásait csoportosította. 1858. a Prot. Egyh. és Isk. Lapot keltette új életre s 31 éven át szerkesztette. Ebben közölte a prot. egyház felvirágoztatását célzó javaslatait. A pátens-mozgalom alatt Magyarország közéletének e lap volt a központja, s ez hozta létre az 1870-es években a Magyar Prot. Egyletet. Szerkesztette ezenkívül a *Házi Kincstár* (1861—1864), a *Család lapja* (1866) s a *Protestáns Tudományos Szemle* (1869—72) c. prot. folyóiratokat.

B. működése a *nyelvészet* terén is jelentékeny nyomokat hagyott s itt különösen mint szótáríró tünt ki. *Magyar-német* és *Német-magyar szótárai* négy évtizeden át tömérdek kiadást értek, s igen jelentős tényezői voltak a magyarosodásnak; ugyanilyen érdemet szerzett németek számára írt magyar nyelvtanaival és olvasókönyveivel. Ez alapon választotta meg a M. Tud. Akadémia rendes tagjává (1858). Kétnyelvű szótárain kívül kiadott egy tisztán magyar kézi szótárt is, mely az 1873-ig ismeretes szókincset teljesen fölvette *(A Magyar Nyelv Teljes Szótára)*. Még 1850. adta ki *Magyar Példabeszédek és Közmondások* c. becses gyüjteményét, mely a magyar nyelv e nemű kincseit irodalmunkban először hasonlította össze más nemzetekéivel. Az ortológia és neológia közti vitákban B. egész lélekkel vett részt. Az 50-es években felszólalt Bugáték szertelen szócsinálása ellen, de midőn a M. Nyelvőr a nyelvújítást egészében megtámadta és kárhoztatta: heves vitában védelmezte a neológia alkotásait. Idevágó akadémiai értekezései: *Brassai s a nyelvújítás*; *Nyelvünk újabb fejlődése* (1881); *A nyelvfejlődés történelmi folytonossága és a Nyelvőr* (1884); *Szókészletünk ortholog szabályozása és az iskola* (a Budapesti Szemlében 1890). Van néhány nyelvhasonlító értekezése is. Ilyen volt említett első nyelvészeti dolgozata, továbbá: *A magyar szónyomozás és az összehasonlító nyelvészet*. Irt ezenkívül *Héber nyelvtant* is, mely több kiadást ért (az utolsót Goldziher dolgozta át).

Vallásos és politikai művei közül említendők még: *Tájékozás a teologia mezején* (Pest 1862): *Renaniána* (u. o. 1864); *Abiblia* (Tholuck August után, u. o. 1864); *Bibliai tanulmányok* (I—II. rész, u. o. 1865—68); *A protestantizmus harca az ultramontanizmus ellen* (u. o. 1867); *A tudomány fejlődése hajdan és most* (1870); *Az újszövetségi iratok keletkezése* (1872) stb.

Ballagi-tó nevet viselt Szeged-alsóváros és a Boszorkánysziget közt az a tó, ahol 1728. a hírhedt szegedi boszorkányégetést megelőzőleg a vádlottakat vízpróba alá vetették. Ez alkalommal három vén banya belefúlt a vízbe, a többi azonban nem merült el, ami rájuk nézve súlyosbító körülménynek vétetett. Dugonics András Etelka c. regényében egy regét közöl a tóról, mely szerint ez a nevét Árpád vezérnek Ballag nevű szolgájától kapta volna; ugyanezt Dalmady Győző versben is feldolgozta. Ennek azonban egyáltalában nincs történelmi alapja. A B. okiratilag legelőbb 1359. említtetik. Újabb időben egészen kiszárították, úgy hogy jelenleg az emlékét csak a Ballagtavi földek és szőllők tartják fenn.

Ballagófű (növ.), l. *Salsola*.

Ballaháza, kisk. Szilágy vm. krasznai j.-ban, (1900) 899 oláh lak.; u. p. és u. t. Csizér.

Ballai *Lajos*, a m. kir. szabadalmi hivatal elnöke, szül. Jászberényben 1855.; jelenlegi állásába való kinevezése előtt (1902) a kereskedelemügyi minisztériumban működött, ahol főleg a szociális törvényjavaslatok tervezésével foglalkozott; ő készítette a baleset ellen való biztosításról, a vasárnapi munkának szüneteléséről, az iparfelügyelőkről, a munkások betegsegélyezéséről, a vándoriparról és házalásról szóló törvényjavaslatok első tervezetét, majd később mint a belkereskedelmi szakosztály főnöke a fiumei kereskedelem szervezése és hitelügyi törvények előkészítése körül munkálkodott. Több jogi szakmunkát írt és fordított.

Ballantyne (ejtsd: bellentejn), *James Robert*, skót orientalista, szül. 1813 dec. 13. Kelsoban (Skótország), megh. 1864 febr. 16. Londonban. 1814-ben igazgatója lett a benaresi Queen's Collegenek Indiában és 1856-tól fogva ugyanott az erkölcsbölcselet tanára. 1861-ben Angliába visszatérve, könyvtárnoka lett az East India Office-nek. Művei: A Synopsis of Science in Sanskrit and English, reconciled with the Truths to be Found in the Nyaya Philosophy (1856) és Christianity contrasted with Hindu Philosophy (1859). Ezenkívül számos segédkönyvet írt a szanszkrit, hindu, hindosztán és mahrattai nyelvek tanulásához.

Ballarat, l. *Ballaarat.*

Ballard City, város Washington amerikai államban King county jában vasút mellett, (1906) 4568 lak.

Ballaszt (ném. *Ballast*, ol. *zavorra*, franc. *lest*, ang. *ballast*), a hajók fenéküregébe rakott teher, mely súlyával a hullámok által ingásban tartott hajót egyensúlyban tartja és a felborulás ellen biztosítja. Hadihajók- és gőzhajóknak B.-ját részben az állandó rakomány és gőzgépezet maga képezi, melynek szükséges súlykiegészítéseképen még négyszögletes öntött vasrudakat raknak a hajófenék ürébe vagy pedig a hajó fenekén levő tartányokat, rekeszeket vízzel töltik meg. Ez a B. hadi hajóknál kivétel nélkül mindig, kereskedelmi gőzhajóknál pedig rendszerint változatlanul a helyén marad, míg a vitorlás hajóknál az árúrakomány által helyettesíttetik, hogy ily módon annál nagyobb mennyiségben legyen árú a hajóra vehető. Ha ily hajó azután a kikötőbe ér, rakományát partraszállítja és új rakomány fölvétele végett más kikötőbe kénytelen üresen vitorlázni, B. gyanánt köveket, kavicsot vagy fövényt stb. vesz fel a szükséges mennyiségben; modern vitorlások különben szintén víz-B.-ot használnak.

Ballaszt-létra vagy *balansz-létra* (ellensúlyos létra), a toló-létrák egyik válfaja, l. *Toló-létra.*

Ballater, község Skóciában Aberdeen grófságban, a Dee felső völgyében, (1901) 1247 lak. Ásványvízforrásai és gyönyörű környéke ismeretesek. Tőle 11 km.-nyire van Balmoral Castle, az angol királyi család egyik kastélya, Viktória angol királynő kedvelt tartózkodási helye; 1852-ben vette meg Albert herceg 31,500 font sterlingen. Ennek közelében Abergeldie Castle, az elhunyt VII. Eduárd vadászkastélya.

Ballay (ejtsd: ballé), *Noël Eugène*, francia afrikai utazó, gyarmat-kormányzó, szül. 1847 júl. 14. Fontenay-sur-Eureben, megh. Saint-Louisban a Senegal mellett, 1902 jan. 26. Részt vett azokban a francia vállalkozásokban, melyeknek a Gabun-gyarmat mögötti térségek felkutatása volt a céljuk. 1875-ben Marche-sal és Compiègne márkival az Ogove-expedicióban osztozik, majd (1878—1881) Brazzához szegődik, vele jár kutató útjaiban és a Kongo csendes elfoglalása alkalmával. Tengerészorvosi tisztében (1882—1884) az Ogove és Alima vidékeit kutatja, utóbb (1884—85) Rouvier felmérési expedíciójában vett részt. Ez a munka vált biztos alapjává a Kuilu- és a középső Kongo-vidékről készült térképeknek.

Ballenstedt, járási székhely Anhalt hercegségben a Getel partján; vasút mellett, (1905) 5696 lak., szesz- és sörgyárral. Mellette sziklás hegyen épült egy kastély, amely 1765-től 1863-ig az anhalti hercegeknek lakóhelyül szolgált. Közelében a Kleiner Ziegenbergen 1899 aug. 6-án leplezték le Medve Albert emlékszobrát.

Balleny-szigetek, szigetcsoport a D.-i sarkvidéken, a d. sz. 66° 48′ és a k. h. 163° 11′ alatt. Három nagy és két kisebb szigetből áll, amelyeket jobbára gleccserek takarnak. A legmagasabb Young-Island, amelyen a Freemann's Peak 3950—4000 m. Midőn Balleny cethalász 1839. fölfedezte, a nagy szigetek középsőjén, Buckle-Islandon két vulkán működött.

Ballerina (ol.) a. m. táncosnő. *Prima B.*, első táncosnő.

Ballesteros, 1. *Francisco*, spanyol tábornok és államférfiú, szül. Zaragozában 1770., megh. Párisban 1832 jún. 29. 1793-ban és 1808. a franciák ellen harcolt. VII. Ferdinánd visszatérése után hadügyminiszter lett (1815). Az udvari kamarilla ugyan 1816. megbuktatta, de az 1820-iki forradalomban a nép visszahívta. B. birta rá a királyt az 1812. évi alkotmány elfogadására, s az ideiglenes kormány alelnökévé lett. Midőn 1822. az alkotmány ellenfelei az alkotmányt fel akarták függeszteni, B. katonaság élén szétverte a lázadókat. Midőn pedig VII. Ferdinánd az alkotmányt (1823 okt. 1.) tényleg felfüggesztette, B. tiltakozott az abszolutizmus ellen és Cadizba vonult, majd Párisba menekült.

2. *B., Luis Lopez*, az előbbinek öcse, szül. Galiciában 1778., megh. 1853 okt. 12. Mint pénzügyminiszter (1825—1833) az ország zilált pénzügyét jobb karba hozta és Krisztina királynő régenssége mellett volt.

Ballesterosit, ón- és cinktartalmú pirit. Termőhelye: Galicia (Ribadeo).

Ballestrem, 1. *Franz Xaver*, gróf, német államférfiú, szül. Plawniowitzban 1834 szept. 5, megh. 1910 dec. 23. Papi intézetekben nevelkedett s a lüttichi kat. főiskolán tanult. 1855-ben belépett a porosz lovasságba, 1857. főhadnagy lett; részt vett az 1866. és az 1870. háborukban. Baleset következtében 1871. nyugdíjba lépett. 1872-ben megválasztatta magát a német birodalmi gyűlésbe, hol a katolikus centrum egyik vezérévé lett. Legtöbbször szónokolt az ú. n. kultúrharcban, a Bismarck által elnyomott kat. szerzetesrendek érdekében. Elismerésül a pápa 1873. titkos kamarásává nevezte ki. 1890 máj. 7. a birodalmi gyűlés első alelnöknek választotta. 1808 dec. 7. elnökké választották. 1903 jan. az urak házának tagjává nevezték ki.

2. *B. Eufemia*, gr.-nő, német írónő, l. *Adlersfeld.*

Ballet (franc., olaszul: *balletto*, a *ballo* tánc-szóból), tánccal és némajátékkal ábrázolt s zenével kisért összefüggő szinpadi cselekmény, melynek legrégibb művészi formája a római pantomimika, s eredeti, kezdetleges alakjai a zenével és énekkel kisért ősi áldozati táncok, amelyek a legvadabb népeknél is megtalálhatók. Manapság a B. vagy mint operai betét, vagy mint önálló műfaj szerepel, de mindenkép a hanyatlóban levő szinpadi műfajok közé tartozik. A modern B. közvetlenül az olasz renaissance alkotása s a rokokó-udvarokban fejlődött ki pazar művészettel. Az első művészi B. rendezője Bergonza de Botta volt, egy lombardiai nemes ember, aki 1489. Tostorában egy teljes mithológiai B.-et mutatott be. I. Ferenc francia király udvarában már nagyon népszerű volt a B., Medici Katalin nagy szimpátiával támogatta s az ő zeneigazgatója, Baltasarini di Belgioso (franciásan: Baltasar de Beaujoyeux) volt a francia B. tulajdonképeni megteremtője. Ezek is mithológiai B.-tek voltak, melyekben az udvar is részt vett. XIV. Lajos korában (1643—1715) olyannyira kedvelt és virágzó műfaj volt, hogy maga a király is föllépett egy B.-ben, melyet Mazarin bibornok szerzett. A nagy táncos-

nők, Marie Anne Cupis de Camargo és Antoinette Sallé a XVIII. sz.-ban léptek föl, valamint a B. nagy reformátora is, Jean Georges Noverre (1727—1810), aki a B.-ot drámai műfajjá emelte, amennyiben a dekorativ és figurális elemek hátraszorításával mindent az érzelmek kifejezésének rendelt alá s teljesen elválasztotta az operától, úgy hogy a B. mai formájának ő a megteremtője. Az ő nyomán haladt az oroszországi B., mely ma is őrzi az összes művészi tradiciókat s a legjobb B.-táncosai vannak. A XIX. sz. elején Galeotti B.-mester Kopenhágában Noverre-el szemben magát a táncot is teljesen alárendelte a drámai cselekménynek, úgy hogy a B. közeljutott azokhoz a zenés némajátékokhoz, melyek Olasz- és Franciaországban ma is divatosak. A XIX. sz. nagy reformja a B.-ben az, hogy mithológiai tárgyak helyett a legkülönbözőbb témákhoz kezdtek nyúlni. A fiatalabb Sardel kezdte meg ezt Dansomanie c. B.-jével (1800) s ezt a fejlődést Delibes Leó B.-jei tetőzték be, amelyek után Widor, Bayer, Szabados Károly epigonoknak tünnek föl. A B.-ot legújabban két különböző oldalról próbálják feltámasztani, mint külön drámai táncot, mely a legkülönbözőbb zenei műveket iparkodik pantomimikailag ábrázolni, — s ezt az amerikai Duncan Isadora kezdte meg, — másrészt pedig, mint összefüggő, ritmizált pantomimikai cselekvényt, mely dekorativ hatások és látványos felvonulások helyett, intim lelki folyamatok ábrázolását tűzi ki célul, amilyen pl. *Dohnányi* Ernő Pierette fátyola c. zenés némajátéka, melyet Drezdában és Budapesten adtak.

Irodalom. Menétrier, Traité des Ballets, Paris 1682; Cuhusac, La Danse ancienne et moderne ou Traité historique de la Danse. A la Haye, chez Jean Neaulme 1754; Noverret Lettre sur la danse et les ballets, 1807; Karl Robert Pabst, Die Verbindung der Künste auf der dramatischen Bühne, Bern 1870. Elsőrendű forrásmunka: Gaston Vuillier, La Danse, Huchette et Cie, 1898; Voss, Der Tanz und seine Geschichte, Berlin 1869; Oscar Bie, Der Tanz, u. o.

Ballhorn, *Johann,* lübecki nyomdász (1531—97), állítólag az tette nevezetessé, hogy az általa nyomtatott ábécés könyvén nem a szokásos sarkantyuzott lábú kakas képe, hanem sarkantyutlan kakas, mellette két (mások szerint egész kosár) tojással van nyomtatva, a cím fölött pedig «verbessert durch Joh. Ballhorn» (javította B. János) fölirat van. Valószinüleg az ő nevéről eredt a német szójárás: *balhornizálni,* azaz a jóhiszemű javítás helyett rosszabbá tenni valamely művet.

Ballin, Grönlandban ürmérték halzsírra. 1 B. az északi részeken a. m. $1^1/_2$ dán tonna, kb. 197 l., a déli részeken a. m. $1^1/_3$ dán tonna, kb. 175 l.

Ballin, *Albrecht,* német nagykereskedő, a Hamburg-Amerika gőzhajózási társulat vezérigazgatója, szül. Hamburgban 1857 aug. 15. Ama hatalmas társaságot, melynek 1880 óta éltető lelke bámulandó szervező tehetségével, nagyszabású terveivel és vállalkozó szellemével annyira felvirágoztatta, hogy oceán-gőzhajóinak száma 26-ról felemelkedett 127-re. Hét vonalat szerzett és biztosított társulatának. A német-amerikai hajózási szerződés létrejötte (1902) is az ő érdeme. II. Vilmos császár gyakran kéri ki szakférfiúi tanácsát.

Ballina, a killalai kat. püspök székhelye és kikötő Connaught ir tartomány Mayo grófságában, a Moy deltája kezdetén, (1901) 4515 lak., lazachalászattal; püspöki szemináriummal.

Ballinasloe (ejtsd: ballineszló), város Connaught ir tartomány Galway grófságában, a Suck mellett; (1911) 4904 lak., kocsigyártással, kőbányákkal, híres marhavásárokkal (okt. 5—9.).

Balling, *Karl Joseph Napoleon,* jeles kémikus, szül. Gabrielshütteben, Csehországban 1805 ápr. 21., megh. 1868 márc. 17. Prágában befejezvén a műegyetemi tanfolyamot, 1823 szeptemberben visszatért szülői házába, hol gyakorlatilag kezdett a bányászattal és a hutaüzemmel foglalkozni. 1826-ban a kémia segédtanára lett a prágai műegyetemen és 1835. ugyane szakma rendes tanára. B. kiválóan az erjedési vegytan körüli kisérletekkel foglalkozott.

Ballismus (gör.), l. *Vitustánc.*

Ballista (lat., a görög *ballein* a. m. vetni szóból), a rómaiak és görögök hajítógépe, melyből az ostromolt helyiségekbe köveket, gerendákat, tűzes golyókat stb. hajítottak, l. *Hadigépek.*

Ballisztika (közvetlenül a latin *ballista,* közvetve pedig a görög *ballein,* hajítani ige után képzett katonai műszó), az ellőtt vagy hajított, súlyos testek mozgásának tana. Főfeladata a lövedékeknek a levegőben röpülésök alatt követett pályáját meghatározni. E tudománynak Galilei vetette meg az alapját 1590 körül, s különösen Newton, Euler, Poisson, Jacobi fejlesztették ki matematikai-fizikai elméletét. A levegő ellenállásának törvénye még nem lévén elég szabatosan meghatározva, az elmélet többé-kevésbbé megközelítő föltevéseken alapszik. A tüzérek kisérleti próbái sem vezettek még biztos eredményekre a lövedékek pályáját, az ú. n. *B.-i görbét* illetőleg. Ez a görbe vonal, t. i. a lövedék súlypontjának pályája üres térben, parabola lenne s a gyakorlati számításokban is első megközelítésül parabolának veszik. A föld vonzó erején s a levegő ellenállásán kívül a lövedék kezdő sebessége játsza a főszerepet e számításokban. Ez utóbbinak meghatározására szolgált azelőtt a Robins *B.-i ingája* (1742), melyet Hutton (1775) tökéletesített. Ma már az elektro-B.-i készülékeket, különösen pedig a Le Boulengé belga hadnagy által (1863) föltalált kronoszkópot használják helyette. Megkülönböztetünk *külső* és *belső* B.-át; előbbi a lövedékpályával foglalkozik, míg utóbbi azon törvényeket kutatja és állapítja meg, melyek szerint a lőpor ereje magában a csőben érvényre jut. A B. gazdag irodalmából *Didion,* Traité de ballistique (Paris 1860); *Mieg,* Theoretische äussere Ball. (Berlin 1884); *Cranz,* Kompendium der teoretischen äusseren B. (Leipzig 1896) és *Maudry,* Waffenlehre (Wien 1897) című munkákat említjük fel.

Ballisztikus galvanométer, igen rövid ideig tartó áramok (áramlökések, pl. egy kondenzátor kisütő áramának) mérésére szolgál. B.-nek használható minden galvanométer, ha a lengésideje nem nagyon kicsiny (legalább néhány mp.) s a csillapodása nem túlnagy.

Ballisztit, a lőpornak egy neme, amelyet lövegek töltésére használnak, l. *Lőpor.*

Ballo *Antal,* magyar származású antwerpeni nyomdász. Flamand röpiratát a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtára őrzi; címe: Cort Verhael van

de gheluckige victorie, die de Christenen hebben ghecreghen teghen de Turck in Hongeryen, waer dat eenighe duysenden Turcken verslaghen syn: haerlieder schepen, met gelt ende ammonitie van oozloghe, hun afghenomen op de Riuire van den Danouwe, by de stadt van Tolna. Geschieht op S. Jans auont lestledem, in dit tegenwoozdich jaer 1599, den XXIII. Juny (Antwerpen 1599).

Balló, 1. *Ede*, festő és rajztanár, szül. 1859 dec. 17. Liptószentmiklóson. Budapesten tanult a mintarajziskolában, ahol Greguss és Székely voltak tanárai, aztán több évet töltött külföldi tanulmányutakon, megjárta München-t, hol Seitznél s Benczúrnál tanult, Párist, ahol Bouguereau és Laurens voltak mesterei, Belgiumot, Spanyolországot, Rómát, hol különösen a mult századok nagy arcképfestőit tanulmányozta. Eleinte, a 80-as években vegyes tárgyú képekkel szerepelt a budapesti kiállításokon (életképek, vallásos tárgyú festmények stb.), de csakhamar az arckép vált munkálkodásának igazi mezejévé s B. rövid idő alatt a közélet hírességeinek egész sorát festette le. Így Schlauch biborost, Erkel Ferenc zeneszerzőt, Korányi orvost, Wartha vegyészt, Szlávy, Apponyi, Szilágyi politikusokat, Lutter pedagógust, Hohenlohe elszászi helytartót stb. Ezekkel a festményekkel, amelyeket nagy elismeréssel fogadott a magyar közönség, B. egyik fő képviselőjévé vált a 80-as, 90-es évek reprezentativ magyar arcképfestőinek. Előadásának stílusa mintegy átmenet Benczúr és László Fülöp arcképstílusa közt. B. kiterjedt pedagógiai munkálkodást is fejtett ki. 1884-ben kinevezték a budapesti V. ker. főiskolához rajztanárrá s ott működött 1891-ig, 1895. pedig rajzosztályt kapott a mintarajziskolán, ahol most is tanárkodik. 1897-ben kis állami aranyérmet kapott a műcsarnokban egy arcképére.

2. *B. Mátyás*, vegyész, szül. Liptószentmiklóson 1844 nov. 30. Tanulmányait a bécsi és zürichi műegyetemen végezte s 1868 őszén Nendtvich Károly mellé tanársegédnek nevezték ki; u. a. évben pedig megválasztatott a belvárosi főreáliskolához, hol 1901 jan. 1-ig működött mint tanár és egyidejüleg 1874 óta a fővárosi vegyészeti hivatalt is vezette. 1901 jan. 1-től igazgatója volt a székesfővárosi vegyészeti és tápszervizsgáló intézetnek. 1910-ben nyugalomba lépett. 1880 óta a M. Tud. Akadémia lev. tagja. Önálló művei: Das Naphtalin und seine Derivate in Beziehung auf Technik u. Wissenschaft (Braunschweig 1870); *A vegytan alapelvei* (2. kiadás, Budapest 1877). Ezenkívül sok értekezése jelent meg bel- és külföldi tudományos folyóiratokban.

Ballon a. m. léggömb, *B. captif*, helyhez kötött léghajó, l. *Léghajózás*. — *B.*-nak mondják továbbá a savaknak, lúgoknak stb. szállítására való 40—50 liter űrtartalmú, tojásalakú, kosárba csomagolt palackokat.

Ballon d'essai (franc., ejtsd: balóñ dessé), eredetileg próbaléggömb, melyet a léghajó felbocsátása előtt a szél irányának és erejének megfigyelésére eresztenek föl; átvitt értelemben mint szokásos hirlapi szólásmód a. m. valamely közlés v. hír által kiismerni a közvélemény hangulatát v. egyesek véleményét valamely tervre vagy szándékra nézve, hogy ha a vélemény nem kedvező, a terv minden kudarc nélkül elejthető legyen.

Ballon-elem, a *Meidinger*-elemet szokás így nevezni alakja miatt, l. *Galvánelemek*.

Ballonet (franc.) a. m. légzsák, l. *Léghajózás*.

Ballon-fecskendő, áll gumilabdából és ezzel összekötött kemény kaucsuk- v. csontból való csőrészletből. Orr- és fülkifecskendezésre, végbélbeöntésekre, ritkábban egyéb testüregek kifecskendezésére is használják.

Ballo Ongaro (olasz). Ily címmel jegyzi fel Giovanni *Picchi*, velencei balletmester 1621. Balli d'Arpicordo c. művében először a magyar zenét. Nevezett B. olasz táncnak van ugyan írva, de kétségkívül az első írott magyar muzsika.

Ballósfalva, kisk. Bereg vm. latorczai j.-ban, (1900) 181 rutén lak., u. p. Oroszvég, u. t. Munkács.

Ballot (franc., ejtsd: baló), általában kisebb árúcsomag, továbbá darabmérték üvegre. 1 B. = 25 kötés = 150 színtelen, vagy $12^1/_2$ kötés = 39 tábla színes üveg.

Ballota *L.* (növ., peszterce, bujdosó csalán), a Labiatae (Ajakosak) család génusza, melynek 25 faja főleg a mediterrán vidéken honos. Európában és hazánkban is közönséges a violakék v. fehér virágú *B. nigra*. Parlagokon, utak szélén nő. Levele a csalánéhoz hasonlít, innen magyar neve: bujdosó csalán. Kellemetlen szagú, keserű izü. Régente mint görcsellenes és féreghajtó szert használták; ma inkább csak az állatorvosok alkalmazzák.

Ballota (növ.), a *Quercus ilex* L. makkja, l. *Tölgy*.

Ballotini mozaik. Az üveg díszítésének egy módja, amikor apró opálszínű üveggömböket az üvegtárgyra szétszórtan ráforrasztanak. Először Velencében, később Csehországban alkalmazták.

Ballottage (franc.), különböző színű golyókkal való titkos szavazás. Kigolyózni, kiballotozni annyit jelent, mint valakit egy testület, egylet kötelékéből titkos szavazás útján létrejött határozattal kilépésre kényszeríteni, illetőleg kizárni, érdemetlensége vagy jellembeli hibája miatt.

Ballottement (franc., ejtsd: bállotmañ), a szülészeti külső vizsgáló módszereknél előforduló azon esemény, mikor a méh falait laposan körülzáró tenyereink együttes mozgatásánál ujjainkhoz ütődik a magzat v. valamely nagy része, többnyire a fej.

Ballston-Spa (ejtsd: balsztn-szpa), Saratoga county székhelye és látogatott fürdő New-York amerikai államban, 10 km.-re Saratogától, (1900) 3923 lak.

Ballu, *Théodore*, francia építész, szül. Párisban 1817 jún. 8., megh. 1885 máj. 21., Lebas tanítványa, Rómában és Görögországban fejezte be tanulmányait. B. fejezte be a Gaustól megkezdett párisi Ste. Clotilde templomot (1859) csúcsíves stílusban, míg önálló templomépületei közül a La Trinité (1861—67) késő renaissance, a St. Ambroise templom román stílusban épült. A kommunardok által elpusztított párisi városháza (Hôtel de ville) helyreállítására kiírt pályázaton 1874. B. és Deperthes nyerte el az első díjat. A hatalmas épület külseje a régi részek megtartásával a francia kastélyépítészet nemzeti formáit követi.

Ballymena, város Ulster ir tartomány Antrim grófságában, a Braid partján, (1901) 10,886 lak.

Vászonszövő gyárai és fehérítői jelentékenyek, élénk kereskedelmet űz vászonnal és mezőgazdasági terményekkel.

Ballymoney (ejtsd: bellimoni), város Ulster ir tartomány Antrim grófságában, 60 km.-re Belfasttől; a Bann kis mellékvize mellett, (1901) 2952 lak., kik vászonszövéssel, vászon- és vajkereskedéssel foglalkoznak.

Ballyshannon (ejtsd: bellisennen), kis város és kikötő Ulster ir tartomány Donegal grófságában, az Ernének a Donegal-öbölbe való torkolásánál, (1901) 2359 lak., halászattal.

Balmaceda, *José Manuel,* Chile elnöke, szül. 1840., megh. Santiago-ban 1891 szept. 18. Santiagóban jezsuiták nevelték. Ügyvédi irodát nyitott és 1876. képviselővé választották. A Peru- és Boliviával viselt háború idején Argentinában képviselte Chilét s rávette Argentinát, hogy semleges állást foglaljon el. 1882-ben Santa Maria elnök kinevezte őt belügyminiszterré, 1884. életbe léptette a polgári házasságot; e reformok által a szabadelvüek kegyét annyira megnyerte, hogy 1886 jan. 18. a chilei köztársaság elnökévé választották. Nemsokára azonban pénzügyi kérdésekben a szabadelvüekkel is meghasonlott, kik azzal vádolták, hogy egyeduralomra tör. Midőn B. 1891 jan. 1. a kongresszust törvényellenesen feloszlatta, kitört a polgárháború, mely változó szerencsével 1891 szept. haváig folyt (l. *Chile*). B. ekkor Baquedano tábornok javára leköszönt az elnökségről és az argentinai követ házába menekült, de belátván, hogy a nép dühe elől nem menekülhet, öngyilkossá lett.

Balmain-féle világító festék, l. *Világító festékek.*

Bal masqué et paré (franc.), olyan bál, amelyen a résztvevők álarcosan, de rendes báli öltözékben is megjelenhetnek.

Balmazújváros, nagyk. Hajdu vm. B.-i j.-ban, (1900) 1935 házzal és 11,556 magyar (túlnyomóan reform.) lak., ipartestülettel, 2 takarékpénztárral, kaszinóval, többféle egylettel. Vasúti állomással, posta- és táviró-hivatallal; határa 25,939 hektár. A mult sz.-ban B. az Andrássy grófoké volt s akkor württembergi svábok telepedtek ott le, akik azóta teljesen megmagyarosodtak.

Balme (ejtsd: balm), *Col de,* hágó, amely a francia Savoie és Wallis között határul szolgáló Alpokon át a Mont-Blanc és Dent du Midi közt, Martignyból a Chamonix-völgybe vezet át; magassága 2200 méter; ritka szép kilátás nyilik róla.

Balme-les-Grottes (ejtsd: bálm-lé-grott), község Isère francia départementban, a Rhône folyó közelében, 300 lak. Mellette van egyike azon szép barlangoknak, amelyeket egykor a Dauphiné hét csodája közé számítottak. Bejárata egy XII. sz.-beli templom mellett; 33 m. magas és 21 m. széles; a barlang 800 m. hosszú, több nagyszerű stalaktitokkal ékesített teremből áll, rajta egy patak folyik keresztül, amely több vizesést és egy 200 méter hosszú tavat alkot.

Balmer formulája a $\lambda m = h \frac{m^2}{m^2-4}$ képlet, amely — *h* helyébe *3646,13* s *m* helyébe 3, 4, 5 . . . egész számokat téve — csodálatos pontossággal adja meg a hidrogén-színkép vonalainak hullámhosszát (tizmilliomod mm.-ekben), közöttük olyanokét is, amelyek előbb ismeretlenek voltak. B. igen nevezetes, mert a színkép-vonalak látszólagos rendezetlenségében először mutatott ki egyszerű törvényszerüséget. L. még *Színképsorok.*

Balmes, *Jaime Luciano,* spanyol egyházbölcselő, szül. Vich-ben 1810 aug. 28., megh. 1848 júl. 9-én. A cerverai szemináriumon tanult, majd pappá szenteltetett. A rendkívül eszes fiatal pap különösen aquinói Szt. Tamás Summa-ját tanulmányozta, melyet korában nálánál senki sem tudott jobban. Cerverában működött mint tanárhelyettes, mely egyetem őt 1835. tb. doktorrá fogadta. 1837-ben Vich-ben mennyiségtant is tanított. E mélyen szántó elme rövid 10 év alatt rendkívül sokat és eredetit termelt. Főbb művei: El protestantismo comparado con el catolicismo (magyarra fordította a pesti növ.-papság 1865), El criterio (1845), Cartas á un escéptico en materias de religion (magyarra fordította Szentkláray Jenő, 1865), Filosofia fundamental, stb.

Balmica (növ.), a nógrádvármegyei palócság nyelvében a szamóca.

Balmont, *Konstantin,* orosz modernista költő, szül 1867. Versei kitünnek finomult formájukkal, amelyet csak akkor hagyott el, mikor az orosz-japán háború kitörése lángoló hazafias költeményekre inspirálta. Költeménygyüjteményei: *Az északi ég alatt* (Moszkva 1894); *Félreeső helyen* (u. o. 1896); *Csend* (u. o. 1890); *Legyetek olyanok, mint a nap* (u. o. 1904). Fordította Shelley és Poe költeményeit, E. T. A. Hoffmann *Kater Murr* c. elbeszélését és Ibsen meg Gerhard Hauptmann némely drámáját.

Balmoral-castle (ejtsd: balmorel-keszl), l. *Ballater.*

Bálna-félék *(Balaenidae),* a halcsontos cetek *(Mystacoceti)* egyik családja. L. *Cetek.*

Bálnatetű *(Cyamus ceti* L., állat), a bolharákok *(Amphipoda)* rendjébe tartozó rákfaj, mely a cetfélék bőrében élősködik; hossza 10—12 mm.; az északeurópai tengerekben főleg bálnákon található.

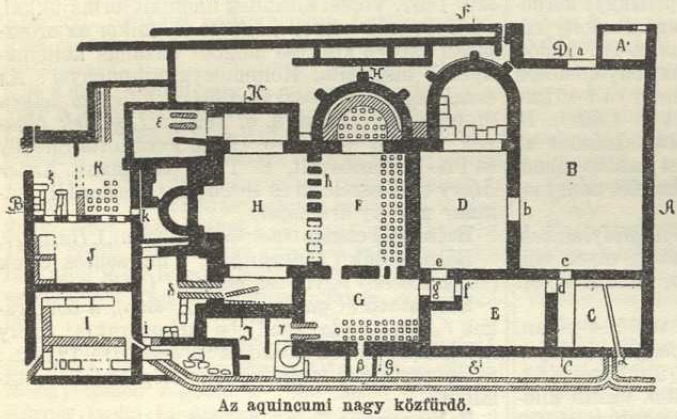
Balneográfia (gör.), gyógyfürdőknek leirása s ásványvizek jellemzése. Ma dívó elnevezése ezen ismereteknek a *balneológia* (l. o.).

Balneológia (gör.), a gyógyfürdők gyógyhatásának és alkalmazásának tanulmányozásával foglalkozik. Tágabb értelemben a gyógyfürdőkre vonatkozó minden ismeret ide értődik. V. ö. *Boleman* I., Fürdőtan (Budapest 1887); *Papp* S. és *Hankó* V., A magyar birodalom ásványvizei és fürdőhelyei (u. o. 1907).

Balneológiai egyesület, teljes címe: *A magyar szent korona országainak balneologiai egyesülete.* 1890-ben Budapesten létesült s célja Magyarország fürdőinek és forrásainak ismertetése s felvirágoztatása. Székhelye Budapest. Évenként kongresszusokat tart, melyeken a magyar fürdő- és forrásügyre vonatkozó tudományos felolvasásokat tartanak. Az előadások az egyleti évkönyvben látnak napvilágot. Az egyesület elnöke dr. Bókay Árpád egyet. tanár, főtitkára dr. Vámossy Zoltán egy. rk. tanár.

Balneum (balnea), a római fürdők neve; a régi Rómában az emberek eleinte a rendes, meleg fürdő mindennapi használatát nem ismerték; Seneca szerint hetenként egyszer fürödtek. Az ifjak a Ti-

beris vizét keresték föl. Görög mintára tervezett fürdők csak a II. pún háború óta épülnek, számuk egyre nő, Augustus idejében már 170 B. volt Rómában, a város leírása Konstantinos idejéből pedig 952 fürdőt jegyez föl. Ezen számba nincsenek beleértve a császároktól emelt óriási fürdőépületek, az úgynevezett termák, melyek a fürdés mellett mindennemü szórakozást nyujtottak. A B.-ok ezen óriási száma legjobban bizonyítja, mennyire életszükségletté vált idővel a fürdés a rómaira nézve. S e tekintetben a Rómától messze lakó tartománybeli sem tett kivételt. Minden római városnak, sőt falunak is voltak nyilvános fürdői. Aquincum fürdői közül eddig nyolcnak maradványaira akadtak. Valamint Rómában, úgy a többi városokban is e fürdők vagy a község vagy pedig vállalkozók pénzén épültek, kik használatukért díjat szedtek. Rómában a fürdő díja átlag $2^1/_2$—5 fillér volt, nők kétannyit fizettek. Sok B.-ban külön osztály volt a férfiak és a nők számára; ha nem, külön órák voltak a nők fürdése számára megállapítva; a két nem együttes fürdése előfordult ugyan, de ezt nem tartották

Az aquincumi nagy közfürdő.

illendőnek. A B. neve alatt ismeretes fürdők terve lényegében mindenütt ugyanaz. A főrészek voltak az *apodyterium*, öltöző terem, a *tepidarium*, melynek langyos légmérsékletében a test átmelegedett s előkészült a *caldarium* használatára. Ennek hőmérséklete tetemesen magasabb volt, s egy medencét v. kádat tartalmazott forró vízzel s egy másikat hideggel. A *frigidarium* hidegvizü medencéjében végül lehült a test; ezekhez járult néha a *laconicum*, az izzasztó kamara. Fűthető helyiségek a tepidarium és caldarium voltak; padozatuk oszlopocskákon pihenvén, a meleg levegő alatta szabadon szétterjedhetett, sőt az oldalfalakhoz tapasztott csöveken át a magasba is fölvezethető volt. A tepidarium hőmérséklete azért volt csekélyebb, mert csupán azt a levegőt kapta, mely előzőleg már a caldarium padozatát és falait átjárta. Az aquincumi nagy fürdőben, melynek alaprajzát közöljük, *B* az apodyterium, *D* a frigidarium, *F* és *G* a tepidarium, *H* a caldarium (ennek kemencéi ε és δ), *J* a laconicum.

Balneum vaporis (lat.) a. m. gőzfürdő (rendelvényeken rövidítése: *B. V.*).

Balog, l. *Balkezüség*.

Balog, 1. kis folyó Gömör vmegyében; a Rima baloldali mellékvize, két forráspatakból ered; hossza 45 km. Völgyében 24 jómódu magyar község fekszik. V. ö. *Findura* Imre, A B. völgye. (Földr. Közlemények. 1890. XVIII. 162—183.) — 2. *B.* vára, l. *Felsőbalog*.

Balog *(Balug, Bolug)*, régi magyar nemzetség, mely Kézai Simon krónikája szerint német származású, őse a Thüringiából származott Friedburgi Altmann, aki valószinüleg I. Endre, esetleg már Salamon vagy Szent László idejében költözött be Magyarországba. A nemzetség nevét egy testi hibájáról B.-nak nevezett tagjától nyerte, aki Gömör vmegyében 1323 előtt építtette a nemzetség várát, B.-ot, a B.-patak mentén. A nemzetség már a XIII. sz. elején említtetik, jóllehet nem játszik még nagyobb szerepet. Korán négy ágra oszlott, az Athfy-ágra, melyből az Athfy- másképAdfy-család származott, Trejsi és B.-i előnévvel, mely virágzása korát a XV. sz.-ban érte el, a Derencsényi-ágra, melyből a Derencsényi-család, a Széchy-ágra, melyből a Felsőlendvai és Rimaszécsi Széchy-család származott és végre a Tombold-ágra, amelyről azonban korábbi időkből nem tudunk semmit. Oklevélileg a család első ősei, Ivánka és Tamás, 1214. említtetnek először, közülök Ivánka a Széchy-család őse. A nemzetség Gömör vármegyében volt ősi birtokos, de a XIV. sz. elején az Árpád-ház kihalta után a Széchyek otthagyták a gömörvmegyei birtokokat és az ország déli részén telepednek meg. I. Károly pártjához állanak, ellenben a Gömör vmegyében visszamaradt Athfy-ág Csák Máté párthívei közé számította magát. A Széchyek 1317-ben Nógrád vármegyében kapnak adományt hű szolgálataik fejében Károly királytól, 1323-ban pedig a hűtlenség miatt jószágvesztésre itélt Athfy-ág birtokait is megnyerték, miután már előbb megkapták adományul az ősi B.-várat. Ivánka utódai közül Péter 1327—31. nógrádi főispán és szondai várnagy volt, testvére Dénes pedig 1324—28-ig főasztalnok, 1330—41-ig szörényi bán, Péter fia, Miklós 1347—50-ig a horvát- és tótországi báni, 1350—55-ig pedig a szörényi báni méltóságot viselte. Dénes 1323—24-ig azonkívül még a zsidóvári és mihályi várnagyi tisztséget is betöltötte és mint ilyen Bazaráb oláh vajda ellenében védelmezte az ország határszéleit. Miklós testvére, Domokos a papi pályára lépett és 1355—68-ig erdélyi püspök volt. A nemzetség többi ága közül az Athfy-ág csak a XV. sz.-ban kezdett nagyobb szerepet játszani. Az Athfy-ág az elvesztett B.-vár egyes tartozékait 1331. rokonaitól, a Széchyektől visszakapta. A Derencsényi-ág birtokai közül csak az egy Derencsényt ismerjük, a Széchy-ág birtokát képezte (Rima)-Szécs, melytől az ág nevét is vette, birtokosok voltak ezenkívül a Széchyek Jenén és Uragon, azonkívül Pest vmegyében

Dunakeszin, Sződön, Gödön, Nógrád vármegyében, Nőtincsen és Ursán, továbbá Miskolczon és Esztergom vármegyében. A nemzetség címere azonos az ócsai Balogh-család címerével, úgy hogy e család valószinüleg e nemzetségből származik, de hogy melyik ágából, azt nem lehet megállapitani. V. ö. *Wertner*, A magyar nemzetségek (I., 75—76); *Karácsonyi*, Magyar nemzetségek (I., 174—180).

Balog, 1. *Ádám* (béri), II. Rákóczi Ferenc hadvezére, rettenthetetlen bátorságáról nevezetes kitünő portyázó. A romhányi csatavesztés után legtovább tartotta magát, jó ideig pusztítva seregével a dunántúli vidékeket. Pálffy János császári tábornok végre Szegszárd mellett elfogatta és 1710. Pesten a belvárosi plébánia előtti téren lefejeztette. Emlékét sokáig őrizte a «Balog Ádám nótája».

2. *B. Arnold*, jogi iró, szül. Tápiógyörgyén (Pest vm.) 1870 márc. 15. Egyetemi tanulmányainak befejezése óta Budapesten ügyvédkedik, ahol a Jogtudományi Közlöny c. folyóiratot szerkeszti. Ebben a közlönyben megjelent dolgozatain kivül önálló művei: *A kereskedelmi ügynökök jogi állása* (Budapest 1897); *A hitelezők megkárositására vonatkozó vagyonátruházások* (u. o. 1898); kiadta továbbá jegyzetekkel *A sommás eljárásról, a fizetési meghagyásról szóló törvényeket és a kereskedelmi törvényt* (u. o. 1898). Önálló dolgozatait *Törvény és biró* c. kötetbe foglalta össze.

3. *B. István*, szinész, szinigazgató és szinmüiró, szül. 1787 Lucson, Baranya vármegyében, megh. 1873 jún. 27. Budapesten. A 40-es években a Nemzeti Szinház tagja volt. Mátyás diák vagy a cinkotai nagy itce c. bohózata, valamint Ludas Matyija ma is müsoron van a vidéki szinpadokon. Munkái sok szinpadi érzékről s egészséges humorról tanuskodnak. Előkelő földbirtokos családból származott s mint szinigazgató, kulturális meggyőződésből a legkisebb városokat és falvakat járta be társulatával. Apróbb munkái a Hölgyfutárban jelentek meg.

Balogd, kisk. Abaúj-Torna vm. füzéri j.-ban, (1900) 289 tót lak.; u. p. Garbóczbogdány, u. t. Alsómislye.

Balogér, kisk. Gömör- és Kis-Hont vm. nagyrőczei j.-ban, (1900) 148 tót lak.; u. p. Ratkó, u. t. Nyustya.

Balogfa, kisk. Vas vm. szombathelyi j.-ban, (1900) 295 magyar lak.; emeletes kastély a XVIII. sz. végéről, u. p. és u. t. Kisunyom.

Balogfala, kisk. Gömör- és Kis-Hont vm. rimaszécsi j.-ban, (1900) 682 magyar lak.; vasúti állomás, posta- és távirdahivatal.

Balogh, 1. *Ármin*, az orsz. izr. rabbiképző intézet tanára, szül. Nagykárolyban 1859 dec. 3. Tanulmányait a szabadkai gimnáziumban és a budapesti egyetemen végezte. Munkái: *Bacon, A Novum Organum első része* (ford. Budapest 1885); *Bryce, A római szent birodalom* (ford. u. o. 1903); *Keresztény-latin irodalom* (Heinrich, Egyetemes Irodalomtörténet II., u. o. 1905).

2. *B. Arthur*, jog- és államtudományi iró, szül. Abonyban (Pest vármegye) 1866 márc. 18. Középiskoláit Nagybányán és Kolozsvárt, egyetemi tanulmányait Budapesten végezte, hol 1888. államtud. doktori oklevelet nyert. 1897—98. állami ösztöndíjjal Német- és Franciaországban végzett politikai és közjogi tanulmányokat. 1898-ban a budapesti tudományegyetemen az alkotmányi és kormányzati politikából egyetemi magántanár, 1904-ben pedig a kolozsvári egyetemen az alkotmányi és kormányzati politika ny. r. tanárává lett. A M.Tud. Akad. 1905. levelező tagjává választotta. A szaklapokban megjelent számos politikai és közjogi értekezésén kivül főbb művei: *Tanulmányok az alkotmánypolitika köréből* (1895); *Parlamenti reform* (1896); *Törvényhozó hatalom* (1899); *A parlamenti tagok szólásszabadságának és sérthetetlenségének határai* (1899); *A magyar államjog alaptanai* (1901); *Törvényhatósági önkormányzatunk hatásköre* (1902); *Az állam felfogása a magyar szent korona elmélete szerint* (1903); *Az állam tudománya* (I. köt. Alkotmánytan, Bpest 1909). Munkatársa e Lexikonnak is.

3. *B. Benedek* (baráthosi), ázsiai utazó, szül. 1870 ápr. 4. Léczfalván, Háromszék vm. Iskoláit Kolozsvárott és Budapesten végezte. 1896-ban az Erdélyi Kárpát-Egyesület oszt. titkára és egyik folyóiratának szerkesztője volt; 1899. a fővárosban tanítói megbizást kapott. 1903-ban nagyobb keleti útra indult, de az orosz-japán háború miatt kénytelen volt tanulmányozását félbeszakítani. 1907-ben az állam, a főváros és az Akadémia támogatásával ismét Ázsiába ment s akkor baleset érte és visszatért. Alig lábadt fel, 1908. harmadszor is az Amur vidékére utazott, ahol azonban tifuszba esett és hű utitársa, felesége hozta haza betegen. Főbb művei: *Kina és a japán nevelés- oktatás története*; *Dai Nippon* (Japán utirajzok, A japán nemzet története, A japán birodalom földrajza, A japán nemzet irodalomtörténete, A japán irodalom gyöngyei, Budapest 1906); *Kelet csodái*, Utirajzok (u. o. 1907); *Séta a világ körül* (u. o. 1907).

4. *B. Elemér*, almási B. Tihamér (l. o.) fia, közgazdasági iró, szül. Budapesten 1871. Károlyi Sándor gróffal megalapította a magyarországi fogyasztási szövetkezetek központját a «Hangyát», melynek vezérigazgatója. Főbb művei: *Az aranyvaluta szerepe a gazdasági válságban*; *Közgazdasági egyetem*; *Külföldön és itthon*, stb. Számos cikket irt az önálló bank érdekében (1909).

5. *B. Ferenc*, ref. teol. tanár, szül. Nagy-Váradon, 1836 márc. 28. Debreczenben a teológiát végezvén, a kollégiumnál különféle tisztségekben még öt évet töltött. Külföldi tanulmányait Párisban, Londonban és Edinburgban végezte; 1865 szept. hazatérvén, debreczeni teológiai tanár lett s azóta ott működik, mint egyik vezérférfia a mérsékelt teológiai iránynak, valamint a tiszántúli egyházkerület presbiteriánus pártjának. Kálvin születésének négyszázados, 1909. évi jubileumi ünnepélyei alkalmával a genfi egyetem *honoris causa* hittudori rangra emelte. Dolgozatai főleg a hazai egyházi lapokban és folyóiratokban jelentek meg, de azokon kivül több francia és angol lapban is. E Lexikonnak is munkatársa. Jelentősebb munkái és tanulmányai: *Melius Péter hatása* (Debreczen 1866, németül is megjelent); *Keresztény egyháztörténelem* (u. o. 1872—90); *A magyar*

prot. egyháztörténelem részletei (u. o. 1872). E műve Nánássy Lajos amerikai magyar ref. lelkész fordításában angol nyelven is megjelent. *A magy. protestáns egyháztörténet irodalma* (u. o. 1879); *Kellő világítás Kanyaró Ferenc unitárius történetéhez* (u. o. 1892); *Dogmatörténeti mozzanatok a német hittudósok körében a XVIII. és XIX. sz.-ban* (u. o. 1894).

6. *B. Gyula* (beödi), Vas vmegye főlevéltárosa, szül. 1837 máj. 28. a veszprémvmegyei Ihászban. Tanulmányainak befejeztével 1861. Vas vmegye szolgálatába állott. Irodalmi munkásságát 1856. kezdte meg első költeményével és rövid idő mulva számos lapba írt közleményeket, közben segédszerkesztője volt Budapesten Vas Gereben Képes Ujságjának. 1867-ben megindította a Vasmegyei Lapokat. Számos történelmi tanulmányán kívül főbb művei: *Költemények* (1870); *Az 1809-iki inszurrekció és francia megszállás Vas vármegyében* (1885); *Vas vármegye nemes családjai* (1895); *Vas vármegye honvédsége 1848-ban* (1895).

7. *B. Jenő*, jogtudós, jelenleg vallás- és közoktatásügyi államtitkár, szül. Devecseren (Veszprém vm.) 1864 máj. 14. Jogi tanulmányait a budapesti tud egyetemen bevégezvén, az 1885—86-iki tanévben a berlini kir. egyetemen hospitált. 1888-ban a budapesti tud. egyetemen a büntetőjog és a bűnvádi eljárási jog magántanárává habilitálták. 1891 óta a m. kir. igazságügyi minisztériumban többrendbeli törvény előkészítő munkálatában vett részt. Volt budapesti kir. itélőtáblai biró, 1900 óta a magyar büntetőjog és a büntető perjog ny. r. tanára a budapesti tud. egyetemen. Államtitkárrá 1910. nevezték ki. Ugyanekkor a marosujvári kerület orsz. képviselővé választotta. 1901 óta a Magy. Tud. Akadémia levelező tagja. Önálló művei: *A sértett fél jogköre a büntetőjogban* (Budapest 1887); *Börtönügyi viszonyaink reformjához* (u. o. 1888); *A bűnvádi perrendtartás magyarázata* c. kommentár több fejezete (II. kiad., u. o. 1910); *A büntető perjog tankönyve* (u. o. 1906); *Magyar bűnvádi eljárási jog* (u. o. 1901); *Fiatalkoruak és a büntetőjog* (u. o. 1909). E Lexikonnak is munkatársa.

8. *B. József* (szentimrei), szül. a Székelyföldön, nemes családból, Bécsben hallgatta az orvosi tudományokat, 1779. Leydenben orvosi diplomát nyervén, mégabban az esztendőben hollandi ösztöndíjjal útrakelt Guiana növényzetének tanulmányozására s Rio de Berbice vidékén megtelepedett. *Benkő* Józseffel levelezést folytatott, Mária Terézia a kolozsvári akadémia növénytani tanárának hívta meg, de *Benkő* már 1781. róla hírt nem vehetett. Munkája: Specimen inaugurale botanico-medicum sistens praecipuas plantas in M. Transsilvaniae principatu sponte et sine cultura provenientes ac ibidem usu receptas. Lugduni Batavorum 1779 40⁰ d. 37 és *Usteri* Delectus Opusculorum bot.-jában (Strassburg 1790). Ezt a munkát Erdély flórája kezdetének tekintették (Term.-tud. Közl. 1891. 166—67 l.).

9. *B. Kálmán*, egyetemi tanár, a magyar orvosi irodalom egyik úttörője, szül. Szolnokon 1835 szept. 29., megh. Budapesten 1888 július 15. Orvosi tanulmányait a budapesti egyetemen végezte, 1859. avatták orvosdoktorrá. Előbb a kolozsvári, 1867 óta pedig a budapesti egyetem rendes tanára volt s 8 éven át az orvoskar dékánja. A Magyar Tudományos Akadémia 1864. levelező, 1877. rendes tagjává választotta. Az Orvosi Hetilapnak 25 éven át volt főmunkatársa. Széleskörű tudását és kitartó szorgalmát mutatja az a 120 kisebb-nagyobb értékes dolgozat, melyet hátrahagyott és melyek magyar és német szaklapokban jelentek meg. Nagyobb munkái: *Az ember élettana* (2 kötet); *Az általános kór- és kórjelzéstan*; *Gyógyszertan*; *A magyar gyógyszerkönyv kommentárja*.

10. *B. Lóránt* (almási), Almási B. Tihamér orvos és író fia, szül. 1869. Aradon. Miután a műegyetemi tanulmányokat Budapesten befejezte, nagyobb tanulmányutat tett Angol-, Francia-, Német- és Olaszországban. A párisi 1900-iki nemzetközi kiállításon a magyar osztály egyik csoportját építette s kiállítási aranyérmet nyert; 1902 óta az iparművészeti iskola tanára. Mint építész több főuri család vidéki kastélyait építette, ezenkívül sok bérházat, iskolát és családi házat tervezett s épített. Irodalmi dolgozatai a műszaki folyóiratokban és külön röpiratokban jelentek meg. Építészeti pályázatokon is több díjat nyert. Szépirodalmi műveket is írt s *A komédiásnő* c. pályanyertes vígjátéka Budapesten és a vidéken szinre is került. Munkatársa e Lexikonnak is.

11. *B. Miklós* (galanthai), váczi püspök, szül. Túrócz vmegyében 1625., megh. Szepeshelyen 1689 okt. 6. Miután iskoláit hazájában elvégezte, a bölcselet és teológia hallgatására Rómába ment s ugyanott szenteltetett fel. Hazatérvén, plébános lett és mint ilyen tíz évig működött; azután esztergomi kanonok és e főkáptalan nagyprépostja lett; 1683—89-ig szepesi prépost volt és novii választott püspök is. 1685 ápr. 16. váczi püspökké nevezték ki, ahová azonban, mert a törökök a várost feldúlták, de még inkább, mert egészsége meg volt rongálva, nem mehetett. 1652-ben megírta: Nucleus totius libri Job ex S. Gregorio papa excerptus c. művét Rómában, két kötetben. Az eredeti kézirat a nagyszalóki plébániai könyvtár birtokában van. V. ö. *Zelliger* Alajos, Egyh. írók csarnoka.

12. *B. Pál* (almási), homeopata orvos, szül. Nagybarczán (Borsod vm.) 1794., megh. Budapesten 1867. Pesten tanulta az orvosi tudományokat és 1823. avatták doktorrá. Utazott Németországban, s itt az ép akkortájt felszinre került hasonszenvi gyógymóddal megismerkedve, annak híveül szegődött. Hazatérve, ezen az alapon folytatta orvosi praxisát. A M. Tud. Akadémia előbb levelező, majd rendes tagjává választotta. A hasonszenvi orvosegylet létesítése körül nagyon buzgólkodott, s később elnöke is lett. Az állatvédő-egyesület létesítésében is nagy része volt.

13. *B. Pál*, publicista, szül. Győrött 1854 aug. 14. Tanulmányait Budapesten végezte. Irói pályáját 1875. kezdte a Nemzeti Hirlap és Fővárosi Lapokban s parlamenti karcolataival új genret teremtett. Részt vett a Pesti Hirlap, majd a Budapesti Hirlap alapításában, ez utóbbinak évekig országgyűlési tudósítója és vezércikkírója, harmadfél esztendőn át helyettes szerkesztője volt. 1897-ben a kormány megbizásából megírta

úttörő demográfiai művét: *A Népfajok Magyarországon* című tanulmányt (Budapest 1897). Jelenleg a Magyar Nemzet főmunkatársa, cikkeket ír a Pester Lloydba, Budapesti Hirlapba és az Uránia folyóiratba s munkatársa e Lexikonnak is.

14. *B. Péter*, a tiszántúli ref. egyházkerület püspöke, szül. Nábrádon (Szatmár) 1792 febr. 12., megh. Debreczenben 1870 nov. 23. Teológiai tanulmányai végeztével a jogi pályára lépett s Pozsonyban királyi táblai jegyzőnek esküdött fel, de csakhamar visszatért az egyházi pályára. 1822-ben a nagyszalontai egyház hivta meg lelkipásztorának. 1832-ben esperesnek választották, mely hivatalt 33 éven át viselte. A ref. egyházra borult nehéz időben, Szoboszlai Pap István tiszántúli ref. püspök halála után 1855., mint a legidősb (63 éves) esperest őt tették meg helyettes szuperintendensnek, mivel rendes püspököt választani tilos volt. A vallásügyi pátens kiadatása után 1859 okt. 8. Debreczenben tartott egyházkerületi gyülésen bátran elnökölt, aláírta a kerület folyamodványát a felséghez, melyben a nyiltparancs visszavételét s az egyháznak az 1848 előtti törvényes állapotba való visszahelyeztetését kérték. Többekkel együtt a nagyváradi törvényszék elé idézték, de miután a pátenst visszavonták, B. megszabadult a zaklatásoktól, sőt közakarattal a tiszántúli egyházkerület püspökévé választották. A hazai alkotmány visszaállításakor a Lipót-lovagrend keresztjével tüntették ki. Mint püspök a debreczeni ref. kollégium megújításán fáradozott. 1861-ben a debreczeni jogakadémia nyilvánossági jogát visszanyerte, 2 évi tanfolyammal, mely 1864. 3 évi tanfolyamra fejlett. B. indítványára 1865. a kollégium újra felépítésére a kerület bizottságot nevezett ki. A teológia erősítésére 4-ik tanszék állíttatott; sőt az 5-ik teológiai tanszék felállításának szükséges voltát is hangsúlyozta, mi később valósult is. Kéziratban maradt tőle Jób könyvére és Pál levelére irott magyarázata.

15. *B. Péter*, tanár, szül. a Tiszacsegéhez tartozó Ohat pusztán 1860 márc. 2-án. Tanított 1889 óta Debreczenben, Szolnokon, Zomborban, jelenleg Budapesten. Magyar nyelvészettel kezdett foglalkozni; ide vágó dolgozatai jobbára a Magyar Nyelvőrben jelentek meg; iskolai magyar nyelvtant is irt, mely az általa szerkesztett *Egységes nyelvkönyvek* c. tankönyvciklusnak alapvető tagja. Munkásságának másik ága a közoktatásügy és a pedagógiai irodalom. Tagja az országos közoktatási tanácsnak is. Szerkesztette az Orsz. Középiskolai Tanáregyesület Közlönyét.

16. *B. Sándor*, jezsuita és iró, szül. Kapuvárott a XVIII. sz. közepe táján; 1761. évben belépett a jezsuitarendbe, amelynek eltörlése után is tanítással foglalkozott. Sokat fáradozott a magyar tudós társaságnak megalapításában s gazdag könyvtárát és növénygyüjteményét is ennek szánta. Nagy nyelvismereteit költői és prózai irataiban is értékesítette, amelyek közül kiemelendők: Idyllion haliceution stb. (Győr 1777) és Augustae Theresiae, regi apostolico ob translatam Budam universarum scientiarum academiam eucharisticon sacratum ab H. B. instauratore hujus Universitatis (Győr 1800). Meghalt Győrött, mint címzetes kanonok.

17. *B. Tihamér* (almási; irói nevén *Almási* Tihamér), drámaköltő és orvostudományi iró, szül. Pesten 1838 okt. 31., megh. 1907 jún 19. A középiskolát többek közt Nagykőrösön járta, ahol Arany János buzdította az irói pályára. 1865-ben orvosdoktorrá avatták s atyja sikerein buzdulva, a homeopatia hive lett. Mint gyakorló orvos Aradon telepedett le, ahol Arad város, később a vármegye tiszteletbeli főorvosává választotta. 1870 óta Budapesten működött mint homeopata orvos és a Magyar-Francia biztosító-társaság főorvosa. Az irodalomban egy elbeszéléssel lépett föl az 1855-iki Hölgyfutárban s azontúl főleg a szinműirodalom terén aratott jelentékeny sikert. Nevezetesebb e fajta művei: *A honvédhuszárok* (Balázs Frigyessel együtt, népszinmű 1860); *A miniszterelnök bálja* (vigj. 1869); *Clarisse* (a nemzeti szinháztól 100 arannyal jutalmazott dráma 5 felv. 1875); *A milimári* (a népszinház pályázatán jutalmat nyert népszinmű 3 felv. 1880); *A Borzáné Marcsája* (népszinmű 1880); *A tót leány* (3 felv. népszinmű 1883); *Cigány Panna* (népszinmű 1884); *Arany lakodalom* (dramolet 1885); *Sári néni* (3 felv. népsz. 1885); *Spitzer* (népsz. 1892); *Egy görbe nap*, bohózat (Ágai Adolffal, ill. a Borsszem Jankó figuráinak felhasználásával); *Miniszteri tárca* (vígj. 1893). Szépirodalmi munkája még: *Köny és mosoly* (beszélygyüjtemény, 2 köt., Pest 1859). Ford. Mollière *A botcsinálta doktor* c. vígjátékát (1881). — Ezenkívül számos orvosi munkát is irt tudományos és népszerü modorban; *Párhuzam a homeopatia és allopatia közt* (1865); *A roncsoló toroklob (difteria); A parányi gombák jelentősége a fertőző betegségeknél* (1890); *Első segedelem* (1889); *Egészségtan* (1889) stb.; ezek részben németül s angolul is megjelentek. 12 éven át a Homeopathia c. szakfolyóiratot szerkesztette.

18. *B. Zoltán* (almási), költő, szül. Pesten 1833 febr. 7., megh. Tokajban 1878. Gondos nevelésben részesült, tanult zenét és festészetet is. A szabadságharcban mint tüzértiszt vett részt; 1857. Bécsben festészeti tanulmányait akarta folytatni, de elbetegesedvén, hazatért falusi jószágára; majd (1861) Pesten telepedett le, hol főkép az irodalomnak élt. 1853—63 közt majdnem minden szépirodalmi lap közölt tőle költeményeket; 1861. maga is megindított egy szépirodalmi folyóiratot *Uj Nemzedék* c. alatt, melyet politizálása miatt csakhamar betiltottak. Ezután szinműveket irt; van egy vígjátéka: *Külföldi*, és három történeti drámája: *Apor vajda, Karaffa, Báthori Erzsébet*. Hiresebb ezeknél *Alpári* c. költői beszélye, Byron és Puskin modorában, mely 1871. a Kisfaludy-társaság kiadásában jelent meg. B.-t 1876. a Petőfi-társaság tagjai közé választotta.

Baloghát, a Gömör és Nógrád vármegyék határán vonuló halmos vidék régi neve. V. ö. *Pauler*, A magy. nemzet történ. I. 518.

Baloghy *Ernő*, ügyvéd, volt orsz. képviselő, szül. 1866 nov. 8. Bécsben, ahol atyja az akkori Osztrák nemz. bank jogtanácsosa volt. Egyetemi tanulmányait Budapesten kivül Grácban, Berlinben és Párisban végezte, azután Zomborban ügyvédi irodát nyitott. 15 éven át szerkesztette a Bácska c. politikai lapot. 1906-ban az újverbászi

kerület képviselőül választotta, ez időtől Budapesten több napilap vezércikkezője volt. Önállóan megjelent művei: *A magyar kultúra és a nemzetiségek* (1907); *A képviselői mentelmi jog köréből; A magyar nyelv és a választói jog.*

Balogiványi, kisk. Gömör és Kis-Hont vm. rimaszécsi j.-ban, (1900) 382 magyar lak.; u. p. és u. t. Rimaszécs.

Balogpádár, kisk. Gömör és Kis-Hont vm. rimaszécsi j.-ban, (1900) 565 magyar lak.; u. p. Felsőbalog, u. t. Rimaszombat.

Balogrussó, kisk. Gömör és Kis-Hont vm. rimaszombati j.-ban, (1900) 240 tót és magyar lak.; u. p. Rimabrézó, u. t. Rimabánya.

Balog-Semjén, a magyar nemzetségek egyike, melyből a Semjéni-, Kállay- és Biry-családok származnak. Első, oklevélileg ismert ősei a nemzetségnek I. Ubul és I. Egyed, akik 1214. említtetnek, amely évben mindketten részt vesznek Kálmán királynak Gácsországba indított hadjáratában, mely alkalommal Egyed életét is veszti. I. Ubul három fiától származik le az említett három család és pedig I. Mihálytól (1250—1292. ugocsai ispán) a Semjéni (később Kállay), II. Egyedtől (ki 1250—1281. említtetik) a Kállay és az 1250 előtt meghalt Gergelytől a Biry-család. Mihály és Egyed előtt Gutkeled István tótországi bán, majd V. István szolgálatában tüntek ki, utóbbitól érdemeik fejében Horvátországban birtokokat nyertek. Mihály fiával együtt IV. László alatt játszott azután kiválóbb szerepet, IV. László legbefolyásosabb udvari emberei, kiket a király meggyilkolása után párthivei ellen kitört országos mozgalom első sorban sujt. 1291-ben István nyilvános gonosztevőnek nyilvánittatik a király által és e megbélyegzést a család csak 1298. tudta hatályon kívül helyeztetni. A XIV. sz. elején Róbert Károlyhoz csatlakoznak Mihály fiai, I. Istvánés testvérei, akik 1312. visszakapják a királytól elvesztett jószágaikat, de csak 1317. léptek azok tényleges birtokába. 1325-ben a nemzetség tagjai megosztoznak birtokaikon, ekkor veszik fel I. Mihály utódai, kik Nagy-Semjént kapták, a Nagy-Semjéni nevet, II. Egyed fiai a Kállay és Gergely unokái a Biry nevet. A XIV. sz.-ban országos méltóságokat nem igen viseltek, a közéletben szereplésük inkább csak a vármegyék területére szorult. A XIV. sz. közepe táján Semjéni István és Kállay András királyi apródok (1346), András azonkívül részt vett a dalmát hadjáratban is. (A család részletesebb történetét l. *Kállay* alatt.) A B.-nemzetséghez tartozott még a Domahidy-család is, amely az 1280 körül említett Miklóstól származik, úgyszintén a B.-nemzetségből eredőnek vallja magát a Panyolay-család is, talán női ágon. A nemzetség birtokai a mai Kálló-Semjén körül és a Szamos alsó részén feküdtek. Kálló-Semjén volt az ősi birtok, azonkívül Nagy-Kálló, Napkor és Tót. A XIV. sz.-ban főleg a Kállay-család növelte a nemzetségből származó három család között birtokait. A nagy osztozás a három család között 1325. ment végbe, amelyben a Kállayak Nagy- és Kis-Kállót, a Semjéniek Nagy-Semjént, a Biryek pedig Biryt nyerik a többi reájuk eső birtokokkal együtt. A B.-nemzetség ősi címere a sas, de a Kállay-család később más címert vett fel, amely 1474. Kállói János pecsétjén maradt reánk, t. i. vízszintesen fekvő hal, fölötte holdsarló, felfelé irányult szarvai egyikének hegyén hatágú csillag, a másikon liliom; a hal később átment a Kállay-családnak jelenleg is használt címerébe. V. ö. *Karácsonyi-Csoma*, A magyar nemzetségek I. és III./2. kötet; *Wertner* M., A magyar nemzetségek I. köt. és ugyanannak a Turulban megjelent több rendbeli nemzetségtörténeti tanulmányait.

Balogtamási, kisk. Gömör és Kis-Hont vm. rimaszécsi j.-ban, (1900) 282 magyar lak.; u. p. Bátka, u. t. Rimaszombat.

Balogújfalu, kisk. Gömör és Kis-Hont vm. rimaszécsi j.-ban, (1900) 185 magyar lak.; u. p. és u. t. Rimaszécs.

Baloldal alatt a heraldikában azt az oldalt értjük, amely a rendes életben a jobboldalnak felel meg. A szembeállított címerpajzsnak eszerint a szemlélő jobb keze felé eső oldala a baloldalnak, a balkeze felé eső része a jobboldalnak neveztetik. A címer leírásánál a címert tehát mindig úgy kell tekinteni, mintha a pajzs mögött állnánk.

Balolo, a bántu négerekhez tartozó néptörzs a Közép-Kongo vidékén.

Balomir, 1. nagyk. Hunyad vm. szászvárosi j.-ban, (1900) 858 oláh lak. Az alkenyéri állomás közelében s a Kenyérmező szélén fekszik; u. p. és u. t. Alkenyér. A vasút építésekor (1867) több őskori edényt s ezek közt egy 3 lábut, mäander-díszítéssel, küldtek innen a Nemzeti Múzeumba. — 2. *B.*, kisk. Hunyad vm. hátszegi j.-ban, (1900) 427 oláh lak.; u. p. és u. t. Hátszeg.

Balony, kisk. Győr vm. tószigetcsilizközi j.-ban, (1900) 720 magyar lak.; u. p. Csilizradvány, u. t. Nagymegyer.

Balordo (olasz) együgyű, bamba, fajankó. A Commedia dell' arte egyik nevettető alakja.

Balosest, kisk. Krassó-Szörény vm. facseti j.-ban, (1900) 222 oláh lak.; u. p. Facset, u. t. Márzsina.

Balota, Kiskunhalashoz tartozó puszta, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.-ben, (1900) 1240 lak.

Balotafalu, kisk. Szatmár vm. nagybányai j.-ban, (1900) 478 oláh lak.; u. p. Erdőszáda, u. t. Barlafalu.

Balozsameggyes, nagyk. Vas vm. sárvári j.-ban, (1900) 664 magyar lakossal; u. p. és u. t. Rum.

Balpárt (franc.: *la Gauche*, ném.: *Linke*), első ízben Franciaországban, utóbb általában a legtöbb parlamentáris államban a szabadelvű ellenzéknek ülőhelyétől nyert neve, szemben az ú. n. kormánypárti v. konzervativ jobbpárttal v. jobboldallal. A magyar parlamentben szintén az ellenzék megjelölésére használatos parlamenti és zsurnalisztikai név, mert az ellenzék az elnöki emelvénytől balra foglalt helyet. A magyar parlamentárizmus történetében a B.-nak két árnyalatát ismerjük: 1. a *balközépet* (l. o.) és 2. a *szélsőbalt* v. *szélbalt*, melyek közt azonban nem csupán tempó-, hanem határozott elvi különbség is volt. A *függetlenségi és 48-as B.-ot* a Wekerle-Beck-féle gazdasági kiegyezés eredményeivel elégületlen koaliciós függetlenségi képviselők alapították 1908. Szappanos István elnöksége alatt, mintegy 10—15 képviselő taggal. Az alakulás

kiindulópontja az volt, hogy a szövetkezett pártokból megalakított Wekerle-kormány ellen erélyes magyar ellenzék létesüljön. Ezt a célt a B. részben tagjainak súlytalansága és szélsősége, részben politikájuknak gyökértelensége miatt azonban nem érte el. Rövid fennállás után az önálló bankért folyt küzdelmek alatt feloszlott és tagjainak legnagyobb része a függetlenségi párt Justh-féle szárnyához csatlakozott (1908 okt.).

Balpataka, kisk. Sáros vm. szekcsői j.-ban, (1900) 130 tót lak.; u. p. Ternye, u. t. Magyarraszlavicza.

Balph, angol zeneszerző, l. *Balfe*.

Balsa, 1. kisk. Hunyad vm. algyógyi j.-ban, (1900) 1300 oláh lak.; u. p. és u. t. Algyógy. A mellette elfolyó patakban többféle quarc fordul elő, ú. m. kalcedon, karneol, achat, tűzkő. A patak innen Mádáig gyönyörű sziklaszorosban vezet. A bejárótól jobbra esik a Sinkosuluj mellékvölgyszoros hasonnevű barlanggal, melyben a kincskeresők bronzrégiségekre akadtak. A balparti Dosu Mezi mészsziklában jó magasan egy nehezen megközelíthető barlang van. A Török-család 1404. Zsigmond királytól Aldyogh, azaz Algyógy királyi birtokkal együtt B.-t is megkapta. — 2. *B.*, nagyk. Szabolcs vm. dadai felső j.-ban, (1900) 1539 magyar lak., postahivatal; u. t. Gáva.

Balša, zétai fejedelem, anyai ágon a régi szerb királyok utódja. A zétai (montenegrói) Balšić dinasztia megalapítója. Megh. körülbelül 1368-ban. Utódjai voltak: Stracimir, György és II. B. Utóbbi túlélve testvéreit, apja fejedelemségének egyetlen ura maradt, sőt azt meg is nagyobbította azzal, hogy megszerezte az albániai Durazzót, amelyről magát durazzói fejedelemnek is írta. Elesett egy csatában a törökök ellen 1385-ben. Utódja György testvérének fia, II. György (1385—1403) «Zéta és a tengermellék igazhívő önura» volt, aki Dulcignóban székelt s országát a törökök ellen hősiesen megvédte. Halála után III. B. követte, aki 1421. a velenceiek ellen vívott ütközetben elesett. Vele kihalt a Balšić dinasztia, melyet a Crnojević-dinasztia követett a montenegrói trónon. V. ö. *Gelcich* Gius., La Zedda e la dinastia di Balcidi (Spalato 1899, v. ö. Századok 36. köt.).

Balsall-Heath (ejtsd: —hith), Birmingham (l. o.) déli külvárosa (1901) 30,581 lak.

Balsamea *Gled.* (növ.), l. *Commiphora*.

Balsamica (lat.-gör.), balzsamos gyógyszerek, gyanta és illó-olajokat tartalmazó növények, melyek termékei bizonyos húgyszervi bántalmak ellen mint belső gyógyszerek adagoltatnak. L. *Balsamum* és *Balzsamok*.

Balsamina *Gärtn.* (növ.), l. *Impatiens*.

Balsaminaceae (növ., *Nenyúljhozzám-félék*), a kétszikűek családja a Sapindales sorozatban. Két génusza közül a *Hydrocera* Bl. monotipikus (*H. triflora* (L.) W. et Arn., Dél-Ázsia), az *Impatiens* L. pedig mintegy 300 fajt számlál, melyek főkép a trópusokra szorítkoznak; Európa, Észak-Amerika és Észak-Ázsia területén csak néhány faj található fel. Viráguk himnős, szimmetrikus, sarkantyús, 5, 3 csészelevéllel és 5 szirommal, mely utóbbiak közül a 2—2 oldalsó néha összenőtt egymással. Porzó 5, ezek egymással összefüggésben süveg módjára a bibét borítják. Az 5 üregű magházban 3—számos mag fejlődik, melyekben nincsen tápláló szövet. Az érett toktermés 5 kopácsra pattan szét, ami bizonyos erővel történik, úgy, hogy a magvak szétszóródnak, közben a kopácsok összekunkorodnak. Többnyire bőnedvű füvek.

Balsamo, *Giuseppe*, l. *Cagliostro*.

Balsamodendron *Knuth* (növ.), l. *Commiphora*.

Balsamon *Tivadar*, gör. egyházjogász, szül. Konstantinápolyban a XII. sz. második felében, megh. u. o. 1204 körül. Különböző méltóságokat viselt, végül az antiochiai pátriárchaságot. 1170 körül két kommentárt irt; egyik Zonaras rendszerét követi, s annak magyarázataival van kapcsolatba hozva; a másik Balsamon leghiresebb műve, a Photios Nomokánon-ához irt szkolionai; ezek főleg gyakorlati kérdésekkel foglalkoznak, s kiegyenlíteni akarják a világi jog és a kánonok közötti látszólagos ellentéteket. A szkolionokat legelőször Hervet adta ki latin nyelven Párisban 1561.; legteljesebben a Rhallis és Potlis Sintagmájában van közölve. B. megmutatja, hogy miben módosították a Bazilikák a justinianosi jogot. B. a latin egyházzal szemben ellenséges érzülettel viseltetett.

Balsamum (lat.), balzsam. *B. Canadense*, kanadabalzsam, a *pinus (abies) balsamea* kanadai fának bemetszésekor kifolyó terpentinfajta; halványsárga, mézszerű, kellemes szaga, keserű, csípős íze van; gyantából és illanó olajból áll. Leginkább mint ragasztószert használják a mikroszkópi gyakorlatban. — *B. copaivae*, különböző délamerikai kopaiferák (a caesalpineák közé tartozó nagy fák) kérgében és fás részében foglalt olajsűrűségű, vagy sötétsárga, veres átlátszó balzsam, melyben gyanta, jegeces kopaivasav és oxikopaivasav van. Az orvosok belsőleg kankó ellen adják. Nagyobb dózisban azonban hányást, hasmenést, sok vizelést, sőt vesegyuladást okozhat. — *B. gileadense* (mekkabalzsam), a *balsamodendron Gileadense* Kuhnt (amiris Gileadensis L.) boldogarábiai fa ágainak kifőzése által nyert terpentinszerű balzsam, mely régen gyomorbajok és magtalanság ellen, továbbá mint izzasztó orvosság használtatott; ma már nem igen használatos, mert nagyban hamisítják. — *B. peruvianum* (perui balzsam) a *miroxilon sansonatense* Klotsch (toluifera Pereirae Baillon) san-salvadori fának kérgéből nyert balzsam, mely sűrű, sötétbarna, kellemes vanilia illatú, keserű, csípős ízű, s főkép fahéjsavas benziléterből, gyantából és különböző arómás vegyületekből áll. A lapostetünek és a rühnek kiváló gyógyszere, azonkívül parfümökhöz és a Hoffmanféle életbalzsam készítéséhez használják. — *B. styracis* (Styrax liquidus; styrax vagy storaxbalzsam), a *Liquidambar orientale* Miller (hamamelis-félék) nevü kisázsiai fának kérgéből kifőzés által nyert, nem kellemetlen szagú, nyúlós balzsam, mely főkép gyantából és fahéjaszeveszterekből áll; azonkívül styracin metastyrol és benzoësav is van benne. Olajjal keverve (linimentum styr) és a bőrre dörzsölve, mint a rüh jeles gyógyszerét használják az orvosok; az illatos B. pedig a perui balzsamnak olcsó helyettesítője. — *B. tolu-*

tuanum (tolui balzsam), a *miroxilon toluiferum* (toluifera balsamum L.) nevű venezuelai és újgranadai fa kérgéből bemetszés által nyert balzsam, mely kellemes illata miatt leginkább füstölő és szépítőszerek készítésére, továbbá pilulák bevonására használtatik. — *B. vitae Hoffmanni* (vagy mixtura oleoso-balsamica), Hoffmann életbalzsama; csúzos bajoknál bedörzsölésre, továbbá erősítő szemvizül, mosófolyadékul stb. szolgáló szer. Hivatalos gyógyszer.

Balšić, fejedelmi család, l. *Balša*.

Balsthal, járási székhely Solothurn svájci kantonban, vasút mellett (1900) 2458 lak., az erdőkben és legelőkben gazdag Steinbach-völgyben, vasércbányákkal és gyapotfonókkal; környékén szép vízesések és a Neu-Falkenstein kastély romjai láthatók.

Balta, félkézre való, rövidnyelű hasítószerszám a fa megmunkálására. Ahhoz képest, hogy mire használják, a B. alakja s nyelének hossza is másmásféle szokott lenni. A B. a *tűzoltók* bontóeszköze is és e célra többféle alakban használják, van t. i. szivattyús-B., mely a nyél alján padolatfeszítővel és az ék hátulsó felén fafokkal van ellátva, s a mászó-B., mely a B. hátsó folytatása gyanánt négyszögletü, hegyes vagy lapos, élbe futó csákányban végződik. A nyél a B. vastestébe van beeresztve és beékelve. Az éleket befedő, de gyorsan nyitható bőrtokban viselik.

Balta, 1. az Al-Duna mellékágaitól képzett mocsaras sziget Romániában Gura-Jalomiței és Braila közt. — 2. *B.*, kerületi székhely Podolia orosz kormányzóságban, a Kodima partján, vasút mellett, (1897) 23,393 lak., élénk gabona- és marhavásárokkal.

Balta-Alba, közs. Romániában a B.-tó partján, Ramnicu-Sarat kerületben. A tó vizét betegek fürdőül használják.

Baltacim (*Onobrychis sativa* Lam. v. *Hedisarum Onobrychis* L.), a *Papilionatae* (Pillangós virágúak) génuszába tartozó takarmánynövény. Egyike a legjobb szálas takarmányféléknek. Évelő, megfelelő helyen 10—20 évig is kitart. Mívelése Dél-Franciaországból terjedt el, ahol már a XVI. sz.-ban termelték. A mérsékelt égöv alatt mindenütt megterem, a meleget jobban tűri, mint a hideget. Legjobban terem a mélyrétegű márgás vagy meszes vályogtalajon. Termelése azonos a lucernáéval (l. o.), csak kaszálása tér el tőle, amennyiben ennél bevárják a teljes virágzást, mert szára nem fásul el oly hamar. Zölden és szénává szárítva minden állat szívesen eszi. Mint zöld takarmánynak az az előnye van a lóherével és lucernával szemben, hogy nincs puffasztó hatása. L. még *Herefélék*.

Báltádzsi, török szó, mely szószerint baltást, favágót jelent, és mint ilyen a balta szóból származik, melyet a magyar nyelv is átvett a töröktől. B.-nak hívták később azokat a katonákat, kik baltákkal kezükben a sereg előtt mentek és feladatuk az volt, hogy a hadsereg számára mintegy utat törjenek. Még mai napig is látni őket, amint a Szelámliknél felvonuló katonák előtt bőrköténynyel és félvállra vetett baltákkal haladnak. Ugyancsak e szó maradt fenn a magyar Baldácsi és az eleurópaiasodott Baltazzi családnevekben is.

Baltakő, l. *Nefrit*.

Balta-Liman (az ó-korban: *Phidalia*), öböl a Boszporusz európai oldalán, Resid pasa palotájával, 12 km.-re Konstantinápolytól. Történelmi nevezetességüvé az 1849 máj. 1. az oroszok és törökök között kötött azon egyezség tette, amely a dunai fejedelemségek ügyeibe mindkét szerződő félnek egyforma jogot adott 7 éven át a beavatkozásra.

Baltard, 1. *Louis Pierre*, francia építész, festő és rézmetsző, szül. Párisban 1764 júl. 9., megh. 1846 jan. 22., tanulmányai befejeztével 1788. Rómába ment és ott antik emlékek fölvételével foglalkozott. Hazatérte után sok építészeti és tájképet festett. Építészeti művei közül kiemelendő a lyoni igazságügyi palota (1836—42). Építészeti kiadványainak hosszú sorát maga látta el rézkarcokkal, azonkívül sok rézmetszetet készített. — 2. *B., Victor*, francia építész, az előbbinek fia, szül. Párisban 1805 jún. 10., megh. 1874 jan. 13. Atyjának volt tanítványa, azután Rómában tanult. Hazatérése után vezető állásokat foglalt el Páris középítészetében. Építészeti művei közül a legkiválóbbak: a párisi St. Augustin templom (1860—1871), romanizáló formákban, merész, vasszerkezetű kupolával és a párisi központi vásárcsarnokok (Halles centrales, 1852—59), hol az óriási területek befödésének föladatát a vasszerkezet majdnem kizárólagos alkalmazásával oldotta meg (l. *Vásárcsarnok*).

Baltavár, kisk. Vas vm. vasvári j.-ban, (1900) 898 magyar lak.; régi, restaurált kastélylyal és parkkal, mely Thurn-Taxis herceg tulajdona volt. posta- és táviróhiv. B.-on az ötvenes évek elején nevezetes ősemlős-maradványokat fedeztek fel. 1884-ben pedig a M. Kir. Földtani Intézet itt ásatásokat rendezett, melyek igen fontos eredményre vezettek; úgyszintén Modrovits Gergely zalavári apát nagylelkűsége folytán a régebben talált csontok is az intézetbe jutottak. A B.-i nevezetes leletben a következő ősállatok csontjai, illetve fogai vannak: 1. Majmok közül: Mesopithecus Pentelici; 2. ragadozók: Machairodus culturidens, Hyaena eximia; 3. ormányosok: Dinotherium giganteum, Mastodon Pentelici; 4. párosujjuak: Helladotherium Duvernoyi, Tragocerus amaltheus, Gazella brevicornis, Cervus sp., Sus erimanthus; 5. Chalicotherium Baltavăriensis nov. sp.; 6. páratlan ujjuak: Rhinoceros pachygnathus, Hipparion gracile. E fauna pontusi koru s leginkább hasonlít a görögországi Pikermi faunához. Legújabban *Kormos* Tivadar Polgárdiban is (l. o.) a B.-inál sokkal gazdagabb pikermi-jellegű állatvilág csontmaradványaira bukkant. V. ö. *Pethő* Gyula: *B. őscmlőseiről* (Földtani Közlöny, XV. 1885. 273—282).

Baltavirág (növ.), l. *Hedysarum*.

Baltazár *Dezső*, jogtudor, ref. lelkész, az alsószabolcsi és hajdudvidéki ref. egyházmegye esperese, szül. Hajdúböszörményben 1871 nov. 15. Theol. tanulmányait Debreczenben végezte. Tanulmányai végezte után öt évig Tisza Kálmán legifjabb fiának, gr. Tisza Lajosnak volt a nevelője s ez idő alatt a budapesti tudományegyetem jogi karán elvégezte a jogi pályát és doktori fokozatot nyert. Mint állami ösztöndíjas a berlini és

heidelberi egyetemeken hallgatta az egyházjogi előadásokat s még ott kinn a kultuszminisztérium megbízásából tanulmányt írt az állam és egyház közötti viszonyról. 1895-től a Debreczeni Protestáns Lap hasábjain sűrű egymásutánban jelentek meg egyházjogi tanulmányai. 1898-tól 1900 végéig, mint a kongrua-osztály előadója, a vallás- és közokt. minisztériumban működött. 1900 végén hajdúszoboszlói lelkésszé, 1904. az alsószabolcs-hajdúvidéki egyházmegye esperesévé s ugyanezen évben hajdúböszörményi lelkésszé választatott. Az 1907 megalakult Orsz. Ref. Lelkészegyesület elnökévé választotta meg. 1909—1910. szerkesztette az egyesület hivatalos lapját, a Lelkészegyesületet.

Baltazzi *Arisztid*, ösmert sportsman s a napagedli ménes tulajdonosa. Nagy szerepet játszik az osztrák versenysportban s az osztrák félvértenyésztés irányításában és fejlesztésében sok érdeme van. Az osztrák Jockey Clubot sok tekintetben ő segítette mai szinvonalára.

Balteus (lat.), öv, mely derékon a ruhát összetartotta; a katonák kardszíja, melyet a balvállra szoktak akasztani, úgy hogy a kard a jobboldalon lógott.

Báltfalva (azelőtt *Báltyele*), kisk. Arad vm. borossebesi j.-ban, (1900) 110 oláh lak.; u. p. és u. t. Gurahoncz.

Baltia, Pliniusnál egy sziget neve Észak-Európában. Alkalmasint róla kapta nevét a Balti-tenger.

Balti flóra (növ., Flora Baltica), Kerner Európa flóráját havasi, balti, pontusi, vagyis inkább magyar és mediterrán természetes flórára osztotta; a B., melyet főképen a magastörzsü fenyők és barkás fák jellemeznek, Észak- és Közép-Európának legnagyobb részét borítja. Határát a magyar flóra felé az erdei és jegenyefenyő, valamint az erika-féle *Calluna vulgaris* tömeg-vegetációja szabja meg. Ennek a B.-nak tagosulásai monarchiánkban: 1. az erdélyi flóravidék (regio Dacica) Erdély keleti és déli hegységein, valamint a Hargitta, Ruszka és Bihar hegyein; 2. a nóri flóravidék (regio Norica) hazánk legnyugatibb részén, dél felé a mediterrán flóra határáig, felfelé pedig a Dunáig terjed. Itt kezdődik 3. a quád flóravidék (regio Quadica) a Kis-Kárpátokon a Vág folyóig; 4. a kárpáti flóravidék (regio Carpatica) a Vág völgyétől Bukovináig. Tagjai továbbá még hazánkon kívül 5. a szarmát flóravidék (regio Sarmatica) Galicia dombos és lapályos vidékén s 6. a szubhercin flóravidék Csehország közép és északi részén. Ez a két utóbbi vidék növényzeti jellegét tekintve leginkább megegyezik a Balti-tenger mellékén díszlő flóravidékkel, ellenben a többi négy növényzete jobban elüt a Flora Balticától. V. ö.: Az Osztrák-Magyar Monarchia irásban és képben, Bevezető kötet.

Baltik *Frigyes*, ág. hitv. ev. püspök, szül. Bagonyán, Hont vmegyében, 1834 júl. 24. A teológiát Pozsonyban, Bécsben, Baselben és Halléban végezte. Előbb tanár volt, majd lelkész, 1872. a liptói esperesség alesperese, 1875. főesperese lett. 1890-ben a dunáninneni kerület püspökévé választották. 1894-ben a főrendiház tagjává lett. 1897-ben pedig Melanchton születésének négyszázados fordulója alkalmából a rostocki egyetem teológiai doktori címmel tüntette ki. Dolgozatai 1858-tól magyar, német és tót egyházi lapokban saját neve és *Bedrich* álnév alatt jelentek meg. Munkái: *Bibliai történet* (tótul, Pest 1867); *A magyar ág. hitv. egyház rövid története* (Beszterczebánya 1869, tótul is); *Az élő víz forrása* (tótul, Pest 1870 és 1874); *Szózat az egyetemes evang. gyámintézetről* (tótul, Pozsony 1872); *Luther kis kátéja* (tótul Szeberényi Gusztávval együtt, Budapest 1876, III. kiad. 1889); *Az ágostai hitvallás* (tótul, Budapest 1880); *Üdvözlet a ... türelmi parancs százéves emlékünnepére* (tótul, Turóczszentmárton 1881—88); *Luther Márton élete* (tótul 3 kiadásban). Kiadta a Katalog der Zipserschen numismatischen Sammlung c. munkát (Beszterczebánya 1864). Azonkivül több egyházi beszéde jelent meg.

Balti kréta elnevezésen értjük a Balti-tenger környékét és szigeteit (északi Franciaország, déli Anglia, Dánia, Schonen-félsziget, Rügen, Bornholm, Moen stb. szigetek) alkotó fehér v. szürke, laza, túlnyomólag mikroszkópikus kicsinységű foraminiferák mészvázaiból felépült mészkövet, mely geológiailag a felső krétakorszak felsőbb részébe (Senon) tartozik. Az említett tengerpartokon sok helyütt meredek fehérszínű falakban lép fel. Ebből készítik az írókrétát. L. *Kréta*.

Baltimore (ejtsd: báltimór), Maryland amerikai állam legnagyobb városa, kat. érsek székhelye, az ugyanilyen nevű grófságban, É.-ra a Patapsco-folyótól, amely itt a Chesapeake végében öblöllé szélesedik, vasút mellett, (1908) 568,621 lak., akik közül (1908) 10,416, az az 1000 lakosból 18·3, halt meg; igen élénk konzerv-iparral, vitorla-, téglagyártással, a közeli Sparrow's Pointban óriási acélgyárral stb. A Jone's Falls-creek a várost két részre osztja; az alsóváros a kereskedelem és ipar székhelye, felsőrésze gazdag monumentális épületekben; ezek közül legjelentékenyebbek: a városháza (City hall), az igazságügyi palota (Court house), a Peabodyról elnevezett jótékony intézet, a kat. székesegyház; a Hopkins-kórház; szép emlékszobrai vannak Poenak, a költőnek és a Vernon Place-on Washingtonnak (50 m. magas), a békének és háborúnak, Peabodynak Storytól és Taney főbírónak Rinchart-tól. Értékes műgyüjtemény a Walters Collection, az amerikai államok egyik legértékesebb magángyüjteménye. Könyvtárakban, tudományos és jótékony intézetekben B. igen gazdag. A legkiválóbbak: a John Hopkins University 175 tanárral és 683 hallgatóval; a Woman's college 42 tanárral és 345 hallgatónővel; a r. kat. Loyola coll. 24 tanárral és 134 hallgatóval; a Morgan coll. 23 tanárral és 239 hallgatóval; a Peabody-Institute főképen zenészek kiképzésére; a John Hopkins-kórház stb. Igen látogatott szép parkja a Druid Hill Park. Fő keresetforrása a lakosoknak a kereskedelem, melyet kittinő kikötője, az amerikai államok egyik legnagyobbika, tov. a különböző árúházak, elevátorok stb. jelentékenyen előmozdítanak. B. 30 hajójáratnak végpontja. 1908—1909. a külföldi forgalomban 1.207,187 t. árút hoztak be és 1.554,914 t.-t vittek ki; a behozott árúk értéke volt 24.022,333, a kivitteké 77.475,293 dollár. A kiviteli cikkek:

búza, liszt, hús és egyéb élelmicikkek, szarvasmarha, dohány, pamut, szárított gyümölcsök. B. az amerikai osztriga-halászat legjelentékenyebb helye. A Chesapeake-öböl áthidalása tervbe van véve. B. alapját 1729. vetették meg; nevét az ir B. bárótól kapta, akiknek egész Maryland jutott hübérül. 1780-ban lett beviteli kikötővé és 1796. várossá.

Baltimore, *George Calvert*, lord, angol államférfiú, szül. Kyplingben 1578., megh. 1632 ápr. 15. I. Jakab és I. Károly király államtitkára volt. Neki adományozta I. Károly a nejéről *Marylandnak* elnevezett északamerikai területet (1632), melynek gyarmatosítását maga B. kezdte, fia pedig folytatta. Az 1729. alapított fővárost a gyarmatosok az alapító tiszteletére B.-nak nevezték el.

Baltimorei egyház és *zsinat*. VI. Pius pápa 1789. állította fel az északamerikai Egyesült-Államok első püspökségét: a baltimoreit, melyet VII. Pius 1808. érsekséggé emelt. Baltimoreban több (tartományi, nemzeti) zsinatot tartottak, nevezetesen 1866 okt. 7—21., melyen 7 érsek, 37 püspök, 4 apát és több szerzetesfőnök vett részt. E zsinatban az egyházi fegyelemre, az ünnepek és a böjtök megtartására, a papság nevelésére és a felszabadított négerek érdekeinek előmozdítására számos rendszabályt alkottak. Továbbá 1884 nov., melyen 13 érsek, 57 püspök stb. jelent meg és az előbbi zsinathoz hasonló tárgyakkal foglalkozott.

Baltimorit, szilikát *ásvány*, l. *Pikrolit*.

Baltimormadár *(Icterus baltimore* Gmel.), a csiröge-félék *(Icteridae)* családjába tartozó északamerikai madár-féleség.

Balti nyelvcsalád, az indogermán nyelvcsalád egy ága. Hozzá tartoznak a kihalt porosz nyelv, a litván és a lett; a szláv nyelvcsoport legközelebbi rokona.

Baltiogli, török tengernagy, egy bolgár bojárnak fia, szül. 1405. A szultánok kegyéből rövid idő alatt felvitte Gallipoli parancsnokává, majd tengernaggyá, 1444. mint követ Magyarországon járt, 1449. Lesbos szigetét sarcolta meg, 1453. pedig ő vezényelte a 300 hajóból álló török flottát, melynek élén Konstantinápoly ostromában élénk részt vett. De midőn ápr. 20. genovai és velencei hajókkal szemben a rövidebbet húzta, II. Mohamed szultán tisztségétől megfosztotta és elzáratta.

Baltischport (oroszul *Baltiszkij port*), kikötőhely az orosz Esztonia (Esztland) kormányzóságban, a Finn-öböl partján, (1897) 852 lak. Kikötője ritkán fagy be; jelentősége mint a Balti-tengermelléki vasút végpontjának van. Kereskedelmi forgalma jelentékeny.

Baltisztán v. *Kis-Tibet*, Kasmir brit-indiai adófizető tartománynak egy része. Területe 33,684 km². Közepén folyik át az Indus. É.-i részében van a Karakorum erősen eljegesedett lánca a Godwin-Austen (8620 m.), Dapszang (8070 m.) stb. csúcsokkal, amelyek között vezet el a Musztaghágó (5600 m.). Éghajlata szélsőséges, de elég kedvező ahhoz, hogy a völgyekben megteremjen a gabona, gyümölcs, len, dohány és a rebarbara, míg a magas hegyi legelőkön állattenyésztés folyik. Lakossága tibeti és indiai népfaj keveréke, mohamedán vallású, számuk 50—60,000. Főhelye Szkardo az Indus mellett.

Balti tartományok néven nevezik a Keleti-tenger partján fekvő Esztonia, Kurföld és Livonia (l. e nevek alatt) 1721 óta orosz kormányzóságokat. V. ö. *Seraphim* E., Baltische Geschichte (Reval 1908).

Balti-tenger, l. *Keleti-tenger*.

Baltok, helyesebben *balthok*, a. m. «a bátrak», a nyugati gótok uralkodó családja, mely 531-ben Amalarich királlyal kihalt. Az orosz Keleti-tenger melléki tartományok (Kurföld, Livonia és Esztonia) lakóit is baltoknak, e tartományokat pedig balti tartományoknak szokás nevezni.

Baltrum, Aurich porosz közig. kerülethez tartozó kelet-fríz sziget 200 lak., tengeri fürdővel.

Baltzer, 1. *Johann Christian*, ó-kat. teológus, szül. 1803 júl. 16., megh. 1871 okt. 1. Bonnban tanult, hol aztán az ottani konviktusban repetitor lett. Később az ágazatos hittan (dogmatika) rendes tanára lett Boroszlóban. B. az 1870-iki vatikáni zsinat alkalmával a pápai csalatkozhatatlanságnak dogmává való nyilvánítása ellen nyilatkozott és az ó-kat. felekezetbe lépett. Művei közül említendők: Beiträge... über Katholizismus und Protest. (2 füzet, 1839—40); Über die Anfänge der Organismen (1869, 1873); Die bibl. Schöpfungsgesch. (2 rész, 1867—72) stb.

2. *B., Richard*, német matematikus, szül. Drezdában 1818 jan. 27., megh. 1887 nov. 7. Giessenben, ahol 1869 óta tanár volt az egyetemen. Fő műve: Theorie und Anwendung der Determinanten (Leipzig 1857, azóta ismételten). Magyar fordításban: A determinánsok elmélete, közzéteszi *Farkas* Gyula (Genève 1877). Irt továbbá számos értekezést, tankönyvet; Elemente der Mathematik (Leipzig 1867—72); Analytische Geometrie (u. o. 1882).

3 *B., Wilhelm Eduard*, német teológus, a szabad egyházközségek védője, szül. Hohenleine porosz faluban 1814 okt. 24., megh. 1887 jún. 24. Grätzingenben. Lipcsében és Halleban végezte tanulmányait, mire 1841. szerpap és kórházi hitszónok lett Delitzschenben, hol hat évig működött, de elmozdíttatott hivatalától, mivel a szigorú ortodoxia elleneinek, a «világosság barátjainak» pártjára állt. Erre 1847. szabad egyházközséget alapított Nordhausenben, melynek 1881-ig feje volt. Sok teológiai munkát írt; nevezetesebbek: Grundlinien der Religionswissenschaft (1879); Die natürliche Lebensweise (1867—72, 4 köt.) és Vegetarianisches Kochbuch (14. kiad. 1900).

Baluba v. *varua*, szudán-négertörzs, mely a Kongo-államnak a Kasszai, Lulua és Sankuru mellett a d. sz. 5° 30′—7° és a k. h. 21—25° között fekvő területén él. Bőrük színe a mulattok világos barnasága és az ébenfa sötét feketesége közt váltakozik. Míg a férfiak gyöngéknek és csenevészeknek látszanak, a nők gyakran jónövésűek és erősek. A ruházatot feltűnően művészies tetoválás pótolja. A hajat némelyek hosszú fonatokban viselik, mások meg leberetválják a fejüket. A nyugati B. törzs más tipus és túlságos hasisszívás következtében jóval gyöngébb is, mint a másik. Fegyverül ijjat, nyilat, kést, sőt már kovás puskát is használnak. Rabszolgáikkal jól bánnak. Egy jó és egy gonosz szellemben, valamint a halál után való jutalomban vagy bünhődésben hisznek.

Balucki *Mihály*, lengyel író, szül. Krakóban 1837 szept. 29., elmezavarában agyonlőtte magát u. o. 1901 okt. 17. Eleinte költeményeket írt, sok lírai versen kívül egy pár nagyobbat is: *Ziemowit* (1861); *Csendes szerelem* (1861); *Hajlék nélkül* (1863). Népszerüségét elbeszéléseinek és vígjátékainak köszöni. Művei 14 kötetben Varsóban jelentek meg.

Baludianszki *Mihály*, orosz szenátor, szül. Felsőolsván Zemplén vármegyében 1769., megh. Szt.-Pétervárott 1847 ápr. Középiskoláit Ujhelyen és Kassán végezte, a jogot Bécsben tanulta. II. József az alig 20 éves ifjút a nagyváradi jogakadémiára a politikai tudományok tanárává nevezte ki. Innen 1803. Szent-Pétervárra hívták az ott újonnan felállított akadémiához, a nemzetgazdasági és a pénzügyi tanszékre. Miklós cár utóbb szenátorrá és a kabinetiroda elnökévé nevezte ki.

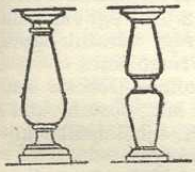
Baludzsok, l. *Beludzsok*.

Balug, nemzetség, l. *Balog*.

Balugyánszky *(Baludjansky) Endre*, gör. kat. kanonok, az egyháztörténelem és egyházjog tanára Ungvárt; szül. Zemplénben 1800., megh. 1854 dec. 20-án. Munkája: *Egyházi történetirat*, Eperjes 1846. (E munka latin és orosz nyelven is megjelent több kiadásban; az orosz szöveg 3. kiadása Bécsben 1851—52.) A magyar egyházi jog történetéről írt munkája kéziratban maradt. Tanulmányaiban kiválóan azokat az adatokat emelte ki, melyek a magyar kereszténység első századaiban a gör. egyház szertartásainak és fegyelmének nagyobb elterjedésére engednek következtetni.

Baluschek, *Hans*, német festő, szül. Boroszlóban 1870 máj. 9. A berlini akadémián tanult. Többnyire aquarellekben, szín- és krétarajzokban és sorozatokban realisztikus erővel ábrázolja a jellegzetes berlini külvárosi népéletet.

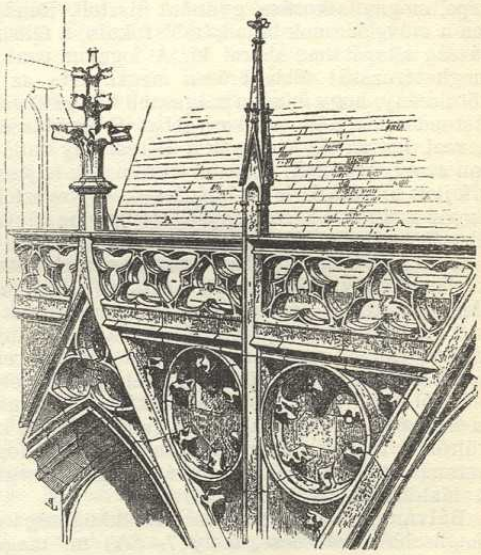
Baluszter (franc.), erkélybáb. Apró, függőleges, oszlopszerű támasz, mely alul a talplemezen áll, fölül pedig a fedőlemezt tartja. Többnyire több van egymás mellett, mely esetben a talp- és a födőlemezzel együtt a balusztrádot (l. o.) alkotja. Az antik építészet a B.-nek egész rendes kis oszlopformát adott, a renaissance pedig azt többékevésbbé gazdagon tagolt, esztergályozott profillal váltotta fel (l. *az ábrát*). A kései renaissance és a XIV. és XV. Lajos korabeli stílus az egyes B.-eket még levéldísszel, gyöngysorral is díszítette és többször négyszögletes alaprajzi alakot adott neki.

Renaissance baluszterek.

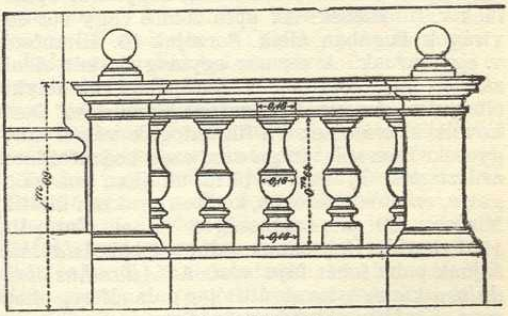
Balusztrád (franc.) a. m. mellvéd, könyökfal. Könyökmagasságig emelkedő, többnyire áttört kő-, vas- v. fakorlát. Terasszokon, erkélyeken, lépcsőknél s a főpárkányok fölött az attika díszítésére alkalmazzák. A kő-B. három részből áll: a talplemezből, a fedőlemezből és az ezek által közbefogott baluszter-sorból, vagy bármily más, rendesen áttörtművű ornamentációból. A baluszter-sort vagy az azt helyettesítő díszítményt bizonyos távolságokra, az állékonyság fokozása céljából, erősebb köpillérek — posztamentek — szakítják meg. Bútorok díszítésére is használnak B.-okat, különösen a XVI. Lajos és az empire-stílusban, de azok itt csak díszítményül szolgálnak. Az *1. ábra* gót, a *2. ábra* renaissance B.-ot ábrázol.

Baluze, *Etienne*, francia egyházjogi író, szül. Tulleben 1630 dec. 24., megh. Párisban 1718 júl. 28. 1667-ben Colbert miniszternek könyvtárnoka lett;

1. ábra. Balusztrád.

1707-ben pedig XV. Lajos a Collège Royal felügyelőjévé nevezte ki. Később a Histoire généalogique de la maison d'Auvergne c. munkája miatt szám-üzték. Labbé zsinatgyüjteményéhez a Nova collectio conciliorum seu supplementum ad collectionem Phil. Labbei (Paris 1683, majd 1707) c. alatt pótlékot írt. Egyéb munkái: Historia Paparum

2. ábra. Balusztrád.

Avenionensium (u. o. 1693. 2 köt.); Historia Tutelensis (1717. 2 köt.); Epistolae Innocentii III. (Paris 1682). Az Ant. Augustinus De emendatione Gratiane művének 1672. eszközölt kiadásához írt jegyzeteiben és Dissertatio de capitularium regum Francorum, megjelent művében (Paris 1677, 2 köt.) gazdag adatokat szolgáltat az egyházjog s főleg az egyházjogi források történelméhez. V. ö. *Fage*, E. B., sa vie et ses ouvrages (Tulle 1899).